

МАЗМУНУ

КУТТУКТООЛОР.....	8

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек

ДАЛИЛДӨӨГӨ КАРАТА БЕРИЛГЕН МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН ЭРКИН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ.....	26

Эрматали уулу Баяман

СИНГУЛЯРДУУ КОЗГОЛГОН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕҢДЕМЕЛЕРДИН ЧЕКТИК КАТМАР ЖАНА ЧЕКТИК СЫЗЫКТАРЫН МАТЛАВ ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫНДА МОДЕЛДӨӨ.....	31

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Маматова Гульшаир Тыныбековна

КАРЬЕРДИН ТҮБҮНДӨГҮ ЖАНА КАПТАЛ ЖАКТАРЫНДАГЫ ПАЙДАЛУУ КЕНДЕРДИ КАЗЫП АЛУУНУН АЙКАЛЫШТЫРЫЛГАН ЫКМАЛАРЫ.....	39

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ ECONOMICAL SCIENCES

Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.

БАШКАРУУНУ БОРБОРДОН АЖЫРАТУУ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ «ЖАШЫЛ» ӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ КАТАРЫ: УЛУТТУК САЯСАТТАН РЕГИОНАЛДЫК МАСТЕР-ПЛАНДАРГА ЧЕЙИН.....	51

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.

МАМЛЕКЕТТИК САТЫП АЛУУЛАР ТҮШҮНҮГҮ, АНЫКТАМАЛАРЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	59

Карбекова Мээримай Жумабековна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ “ЖАШЫЛГА” ӨТҮҮНҮ КОЛДООНУН ФИНАНСЫЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ.....	64

Шухман Мария Эриксоновна

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ».....	73

Карбекова Азиза Баймаматовна, Сайпидинов Илхам Махамадисаевич, Карбекова Мээримай Жумабековна

**ЖАШЫЛ КЛАСТЕРЛЕР: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЛГҮСҮНДӨ
ИНФРАСТРУКТУРАНЫ КОЛДОО ЖАНА ЖАҢЫ ӨНӨР ЖАЙ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ..... 78**

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Авазов Эрнис Абдымананович, Акматжанова Перизат Жаныбековна

**КЫРГЫЗ ТАРЫХНААМАСЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ
АДМИНИСТРАТИВДИК-БАШКАРУУ САЯСАТЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....88**

Авазов Эрнис Абдымананович, Саркарова Давлатхон Махамадовна

**ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ РОССИЯ
ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....93**

**ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

Адишбек кызы Гүлжан, Женалиева Замира Аралбековна

ПЕДАГОГДОРГО КӨП ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ.....98

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна, Таирова Зиягүл Зулпукаровна

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СУРОЛУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....107

Нусупова Роза Сарыпбековна

**ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН БИЛИМ САПАТЫН
ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ РОЛУ.....113**

Шишкареева Ажара Козубаевна, Алымкул кызы Даткайым

**ИНТЕРНЕТ ПЛАТФОРМАЛАРЫ ЖАНА ОЮН ЫКМАЛАРЫ: СТУДЕНТТЕРДИН
АКТИВДҮҮЛҮГҮН АРТТЫРУУ ЖАНА САБАКТЫН САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУ.....120**

Термечикова Алтынкан Маматовна

**БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИНИН МКТ
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА БААЛОО МЕТОДИКАСЫ.....125**

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Абдувалиев Ибраим

К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ 130

Усенов Адилет Алимжанович

**Ч.АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИНДЕГИ ГЕНДЕРДИК СИМВОЛДОР ЖАНА
СҮРӨТТӨӨ ЫКМАЛАРЫ.....137**

**МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES**

**Исмаилова Умут Абдиловна, Токтомбаев Медер Амантурович, Жороев Акбар
Маматович**

**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА МЕТОДОВ ОБЕЗБОЛИВАНИЯ В РАННЕМ
ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОМ ПЕРИОДЕ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМАМИ НИЖНЕЙ
ЧЕЛЮСТИ 144**

Бейшеналиев Алымкадыр Савирдинович, Исмаилова Умут Абдиловна

**ОЦЕНКА ЦИРКАДИАНЫХ ФЛУКТУАЦИЙ БОЛЕВОГО СИНДРОМА И
ГЕМОДИНАМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМОН НИЖНЕЙ
ЧЕЛЮСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЛОКАЛЬНОГО ОРОШЕНИЯ РАСТВОРОМ
КСЕФАКАМА 150**

Жороев Акбар Маматович

**ПРИМЕНЕНИЕ ВАСКУЛЯРИЗИРОВАННОГО ЛУЧЕВОГО ЛОСКУТА ПО МЕТОДИКЕ
«ЛОСКУТ В ЛОСКУТЕ» В РЕКОНСТРУКЦИИ ПРИ СЛОЖНЫХ И ОБШИРНЫХ
ДЕФЕКТАХ КОЖИИ МЯГКИХ ТКАНЕЙ КИСТИ 158**

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ.....164

КУТТУКТОЛОР

УРМАТТУУ ЭМИЛБЕК УЗАКБАЕВИЧ!

Сизди 70 жылдык куттуу мааракеңиз менен чын жүрөктөн куттуктайбыз!

Өмүр жолуңуз эл үчүн ак кызмат кылуунун, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүнө салым кошуунун, талыкпас эмгек менен ак ниеттиктин үлгүсү болуп калды. Сиз 1976-жылы Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтун бүтүргөндөн тартып, ар бир басып өткөн кадамыңыз менен жоопкерчиликти, кесипкөйлүктү жана мекенчилдикти айкын көрсөтүп келдиңиз.

«Кыргызагроснаб» республикалык бирикмесинин башкы директору, «Кыргызайыл-Көмөк» корпорациясынын президенти болуп иштеп, эл чарбасынын өнүгүүсүнө өз салымыңызды коштуңуз. Нарын облусунун губернатору болуп турганда элдин ишенимин актасаңыз, легендарлуу Жогорку Кеңештин депутаты катары элдин үнүн бийликке жеткирдиңиз. Айыл жана суу чарба министри болуп турганыңызда өлкөнүн айыл чарба тармагын көтөрүүгө зор эмгек жумшадыңыз. Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, энергетика агенттигинин жетекчилигинде жана КМШ, ЕврАзЭС алкагындагы жооптуу кызматтарда Кыргызстандын атынан ар дайым мамлекеттин кызыкчылыгын коргоп келдиңиз.

Өзбекстандагы элчилик кызматыңыз өзгөчө барак ачты десек жаңылышпайбыз. Дипломат катары кошуналар менен алаканы бекемдеп, тынчтыкты жана кызматташтыкты чыңдоодо чоң салым коштуңуз. Эки мамлекет ортосундагы ишенимдүү байланыштардын өнүгүшү Сиздин эмгегиңиз менен тыгыз байланышта экенин тарых өзү да далилдеп турат. Кыргызстанга минералдык жер семирткичтерди жеткирүү маселесин ийгиликтүү чечип, дыйкандардын ишине колдоо көрсөткөнүңүз – бул өлкө үчүн жасалган чыныгы ырааттуу иш.

Сиздин кесипкөйлүгүңүз, билимди тажрыйба менен айкалыштыра билгениңиз, ак ниетиңиз жана лидерлик сапаттарыңыз эл арасында жогору бааланат. Урмат, кадыр-барк, ишеним жана сүйүү – булар Сиздин өмүр бою жасаган эмгектериңиздин мыйзам ченемдүү үзүрү.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жамааты Сизди 70 жылдык мааракениз менен куттуктайт, Сизге бекем ден соолук, үй-бүлөлүк бакыт, узак жана берекелүү өмүр каалоо менен ар дайым журттун кадыр-баркына бөлөнүп, мындан ары да элге кызмат кылуңузду тилейт!

Усенов К.Ж. – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору, техника илимдеринин доктору, профессор, КР ИАнын жана ЕАТИАнын академиги, КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер, КРнын илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

ЭМИЛ УЗАКБАЕВ – НАРЫН ОБЛУСУНУН ГУБЕРНАТОРУ: НЕГИЗГИ ДЕМИЛГЕЛЕР ЖАНА ӨРНӨКТӨР

Эгемен Кыргызстандын тарыхында регионалдык (облустук, шаар, райондук масштабдагы) жетекчилер чоң ролду ойноп келгени баарыбызга маалым. Себеби: Өлкө борборунда Президент, Өкмөт, Жогорку Кеңеш кабыл алып аткан стратегиялык чечимдер так ошол регионалдык жетекчилер аркылуу колго алынып, турмушка ашырылып келген. Регионалдык жетекчилер мыкты уюштуруучу, чарбачыл, талыкпаган, жигердүү адис болгондо гана иш алга жылып, экономикалык жана социалдык чөйрөдө ийгиликтер жаралаарын Кыргыз Республикасынын Эгемен жылдары өзгөчө тастыктады десек болот.

Аткаруу бийлигинин вертикалында өзгөчө ролду облустун губернаторлору ойногон. Бул кызматтар расмий түрдө 1996 жылы киргизилип, облус губернаторлоруна өзгөчө, күчөтүлгөн ыйгарым укуктар жана мүмкүнчүлүктөр берилген. Ал укуктар кадр саясатында, финансылык чөйрөнү башкарууда, стратегиялык маселелерди көтөрүүдө өзгөчө болуп келген.

Эмил Узақбаев Нарын облусунун губернатору болуп 1996-жылдын 28 сентябрында ошол кездеги Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаевдин атайын Указы менен дайындалган. Э.Узақбаев Нарын облусунда губернатор болуп иштегени анын өзү үчүн да, Нарын облусунун өнүгүүсүнө да өтө маанилүү жылдар болгон экенин тарых өзү тастыктады.

Анда, Э.Узақбаевдин губернатор катары ишмердүүлүгүнүн 5 негизги өзгөчөлүктөрүн баса көрсөтүп кетсек болот.

Биринчи, бул социалдык-экономикалык өнүгүү боюнча көрсөткүчтөр. Окурмандар бул маселе боюнча кенен жана толук маалыматты 1999 жылы Бишкек шаарында жарык көргөн "Элим менен бийикмин" деген чакан брошюрадан тапса болот. Бул чыгарманын жооптуу катчысы ошол кездеги облустук мамлекеттик администрациянын Аппарат жетекчиси Тынчтыкбек Чекиев болгон.

Эмилбек Узақбаев толук губернатор болуп иштеген 1997-жылдын жыйынтыктарына көз чаптырып көрөлү.

а) 1997-жылы 1996-жылга салыштырмалуу өнөр жай продукциясын өндүрүү 116,3% жогорулап, өндүрүштүн негизги өзөгүн түзгөн көмүр казып алуу 143 мин тоннага жетип, 2 эсеге көбөйгөн.

б) ун чыгаруу 138,4% түзгөн

в) минералдык суу куюнун көлөмү 400% түзгөн

г) капиталдык салымдардын өсүшү 325% түзгөн.

д) бюджеттик каржылоонун эсебинен каржылоо 200% көбөйгөн

ж) айыл чарба продукциясын өндүрүү 115% түзүп, анын ичинен дан эгинди өндүрүү 120,4%, картошка 128,1%, сүт өндүрүү 109,4% көбөйгөн

Башкача айтканда, Нарын облусунун реалдуу экономикасынын кайсы тармагын алба, көз көрүнөө өсүштөрдү байкаса болот. Албетте, бул жетишкендиктердин артында өз жыйынтыгын бере баштаган айыл чарба жана жер реформасы, облустун мурунку жетекчилеринин баштап койгон демилгелери, айыл жергесинде жаңы бутуна туруп келаткан фермер дыйкандардын салымы менен бирге, облустун жаңы губернатору Э.Узакбаевдин, анын командасынын жеке аракеттеринин да үзүрү десек тарыхый калыстык болот деп ойлойм. Бекеринен Нарын облусу 1997-жылдын жыйынтыгы менен Кыргыз Республикасы боюнча экономикалык-саясий өнүгүү темптери эң жогорку деп таанылып, республикалык конкурста биринчи оорунду ээлеп, Кыргыз Өкмөтүнүн атынан 600 миң сомдук сыйлыкка ээ болгон.

Экинчи өзгөчөлүк - бул Эмилбек Узакбаевдин иштөө-башкаруу стили, уюштуруу дараметтери. Губернаторлук кызматка келээри менен Узакбаев катуу аткаруу тартипти, уюшкандыкты, ишке болгон чоң жоопкерчиликти жана чыгармачылыкты колго алуусу менен эл оозунда калды. Өзгөчө бул башкаруу стилин ошол кезде уюшулганына 70 жылдык юбилейин өткөзүүгө даярдык көрүп жаткан облустун жана райондун борбору болуп келген Нарын шаарынын жетекчилери, эмгек жамааттары жана калкы баса белгилеп келишет. Жетекчилерге катуу талаптарды коюу менен бирге, элдин пикирин угуу, элди тынбай кыдыруу, жеке өзү ар бир курулуп аткан объектерге барып, ал-ахвалды өз көзү менен көрүп, жеринде конкреттүү тапшырмаларды берип, чыгып калган маселелерди жеринде, ыкчам чүчүү ыкмалары менен колдоно баштаган. Укук коргоо органдары да өз ишине болгон жоопкерчиликти жогорулатып, облустун губернаторунун командасынын барандуу мүчөлөрү болуп калганы да өз үзүрүн берген десек болот. Ошол кезде Э.Узакбаев ар бир облустук жетекчини бирден Айыл Өкмөтүнө " куратор" кылып, облустук жетекчилерге бир чети укук берсе, экинчи четинен аларды " жалаң эле кагаз ташып, курулай бюрократия менен алектенип, конторлорунан чыкпаган чиновниктерди активдүү атка минерлерге айлантип, алардын Нарын облусунун өнүктүрүү Программасына кошкон салымын жогорулатып, чоң мотивация берген облус башчысы катары болгонун белгилесек болот. Бул үзүрлүү ыкманы бүгүнкү күнү деле Министрлер Кабинети кеңири колдонуп, республикада жыл ичинде ишке кирчү ар бир чоң объектке Министрлер Кабинетинин ар бир өкүлүн куратор катары аныктап, ийгиликке жетишип атканын көрүп атабыз. Демек, убагында Э.Узакбаев Нарын облусунда колдонуп келген менеджерлик башкаруу ыкмасы бүгүн бүт Республикага тарап, өзүнүн мыкты жыйынтыгын берип келет дегенге толук мүмкүнчүлүк бар!

Үчүнчүдөн, Э. Узакбаев Нарын облусунда губернатор болуп турган кезде ал бир эле маалда Жогорку Кеңештин депутатынын ыйгарым укуктарын да аткарып келген. Балким, мындай кош жетекчиликти алып баруу ошол 1997-1998-жылдардагы кайсы бир укуктук актыларга каршы келгендир. Бирок, практикада, иш жүзүндө, мындай жагдай Нарын облусунун өнүгүүсүнө тэк гана пайдалуу болгон дегенге толук негиз бар деп эсептейм.

1. Депутат катары Узакбаев Жогорку Кеңеште Нарын облусунун таламдарын талашып, депутаттык ыйгарым укуктарын кеңири колдонуп келгени облустун өнүгүүсүнө өз оң таасирин тийгизип келгенин айта кетиш керек. Өзгөчө бул жагдай республикалык бюджетти Жогорку Кеңеш кабыл алып жатканда, каржы булактарын Нарын облусуна тартууда өз үзүрүн берип турганы айдан ачык болгон.

2. Облустун губернатору Жогорку Кеңештин депутаты болуп турганы ошол кездеги Өкмөт мүчөлөрүнө, министрлерге да өз таасирин тийгизип турган. Жыйынтыгында, алар менен " тең ата сүйлөшүп", Нарындын финансы-экономикалык, кадрдык, аймактык кызыкчылактарын ишке ашырууга чоң өбөлгө түзүлүп турган.

Төртүнчүдөн, Узакбаевдин Нарын облусуна губернатор болуп иштеп барганы ошол кездеги күчөп турган жердешчилик, регионализм деген бүт коомго таандык эски илдеттерибиз менен күрөшүүдөгү жакшы өрнөк болуп берди десек болот. Азыр Президент Садыр Жапаров кеңири колдонуп, керек болсо мыйзамдаштырып келаткан региондор аралык жетекчилердин ротация ыкмалары абдан туура жана натыйжалуу экенин Э.Узакбаевдин Нарын облусундагы губернаторлорук ишмердүүлүгү ошондо эле тастыктап койгон дегенге толук шарт бар десек болот.

Бешинчиден, Узакбаевдин мисалында кадр маселесиндеги горизонталдык-вертикалдык жылыштыруу ыкмалары да пайдалуу экенин белгилесек болот. Республикалык деңгээлдеги кадрларды региондук жетекчи кызматтарга жиберүү, ал жерден такшалтып, "бышырып", жергиликтүү маселелерди чечүүдө дараметин байкап, анан кайра Өкмөт мүчөсү кылып алып кетүү- бул эң туура жана жемиштүү кадр стратегиясы экени дагы бир жолу тастыкталды десек болот. Өзгөчө аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликте жүргөн кадрларды аралаштыруу, айкалыштыруу да маанилүү экени айкын болуп калды. Буга жакшы мисал катары өткөн кылымдын аягында Узакбаевдин тажрыйбасы болсо, 2025 жылы Жогорку Кеңештин депутаты кызматынан Ош шаарынын мэри болуп дайындалган Жениш Токторбаев мырзанын өрнөгү болду десек болот.

Жыйынтыктап айтканда, Эмилбек Узакбаевдин Нарын облусунда губернатор болуп иштеген практикасы бул ийгиликтин жана натыйжалуулуктун практикасы болгон десек жаңылышпайбыз. Жеке инсан, жетекчи, саясий ишмер катары да Узакбаевдин өзүнө да бул жетекчи кызмат чоң таасир кылганы да шексиз. Бир калың журттун, бир маанилүү региондун жетекчиси болуу, ошол эле менен эл болуп, камыр- жумур болуп иштеш оңой олтоң иш эмес болчу. Өзгөчө ошол татаал жылдарды эске алганда Узакбаев губернаторлук вазийпасын татыктуу аткарып, Нарын эли ага ак жолтой болуп, губернатордук кызматтан Эмил Узакбаев Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мүчөсү- Айыл чарба министри болуп дайындалышы да мыйзам ченемдүү көрүнүш десек болот. Узакбаевдин саясий карьерасында Нарын эли ага чоң трамплин болуп бергенин да баса белгилеп кетсек болот!

Акматалиев А. – экономика илимдеринин доктору, профессор.

* * *

ПРИМЕР ДЛЯ ПОДРАЖАНИЯ

Ассалому алайкум, азиз қардошлар! Здравствуйте, дорогие братья и сёстры! Мне как представителю Узбекистана, соседнего Андижана доставляет большое удовольствие приветствовать вас. Поскольку мы, узбеки и кыргызы, как братские народы, являемся представителями 92 тюркских этносов. Дружбу между нашими народами я хотел бы выразить словами одного из великих представителей не только кыргызского, но и всех тюркских народов Чингиза Айтматова: «Узбекистан — душа моя, сердце мое. Это то место, где дышит и отдыхает моя душа и мое тело. Это просто прекрасно. Узбекистан — колыбель культуры. Для меня узбеки и кыргызы – один народ, это мой народ».

Как известно, человеку заповедано использовать дарованную ему Богом жизнь, прежде всего, для поклонения Ему и служения во благо людей. Юсуф Хос Хожиб Боласогуний был одним из первых в истории человеческой духовности, кто сформулировал концепцию «совершенного человека». Он назвал совершенным человеком целостного, самодостаточного человека.

О нашем юбиларе я впервые узнал от узбекистанцев, которые вспоминают его добрыми словами. Элимбек Узакбаевич, отмечающий свое 70-летие, один из тех, кто усердно старался воплотить в жизнь эти учения наших великих предков. Для достижения статуса совершенного человека он прошёл тернистый путь, служа во благо народа. По специальности являясь инженером-механиком, он проявил себя в разных отраслях народного хозяйства, государственной и общественной жизни Кыргызстана. Об этом говорит и его автобиография:

1989-1992 гг. - Генеральный директор Республиканского объединения "Киргизагроснаб";

1992-1996 гг. - Президент Акционерной корпорации "Кыргызайыл-комек";

1995 г. - Депутат Собрания народных представителей Жогорку Кенеша КР;

1996 г. - декабрь 1998 г. - Губернатор Нарынской области Кыргызской Республики;

Декабрь 1998 г. - март 2000 г. - Министр сельского и водного хозяйства Кыргызской Республики;

Январь 2001 г. - февраль 2004 г. - Председатель Государственной комиссии при Правительстве Кыргызской Республики по антимонопольной политике;

Февраль 2004 г. - апрель 2004 г. - Член Исполнительного совета - директор Государственного агентства по энергетике при Правительстве Кыргызской Республики;

Январь 2008 года - октябрь 2009 года - Полномочный представитель Президента Кыргызской Республики по вопросам интеграционного сотрудничества в рамках СНГ и ЕврАзЭС и представитель Кыргызской Республики в Экономическом Совете СНГ;

27 апреля 2012 г. - Указом Президента КР А. Атамбаева назначен послом Кыргызстана в Узбекистане.

Где бы он ни работал, он показал себя знатоком дела. «Если человек знает тысячу и один навык в совершенстве, то с тысячей и одним навыком он идеален и совершенен», - говорил Юсуф Хос Хожиб в своём всемирно известном дастане «Кутадгу билиг». Несомненно, жизненный путь, пройденный Элимбеком Узаковичом, является путём к

совершенству. Более того, он стремился не к успеху, а к ценностям, которые он даёт. Его патриотизм, уважение национальных и общечеловеческих ценностей особенно проявились в его дипломатической деятельности. Будучи Послом Республики Кыргызстан в Республике Узбекистан, Элимбек Узакбаевич внёс заметную лепту в дело укрепления и развития дружеских отношений двух братских кыргызского и узбекского народов.

В этом ключе отрадно отметить то, что мне посчастливилось работать вместе с одним из выдающихся мыслителей современности Чингизом Туракуловичем в Брюсселе, когда он работал Послом Кыргызстана в странах Бенилюкс. Надеюсь, будет уместно вспомнить один небольшой штрих из тех лет. Мы вместе принимали участие на свадьбе нынешнего короля Бельгии Филиппа и королевы Матильды, которая состоялась в королевском дворце. Все гости ходили по огромному залу и угощались только канapé и напитками. Удивленный не характерной для наших народов ситуаций Чингиз ага в нашей частной беседе говорил: «Равшан, были бы сейчас здесь наши бешбармак или плов, как на наших свадьбах...» Эти простые, но пронизанные чувством патриотизма и национальных ценностей слова меня поразили и лишний раз убедили в величии писателя. К сожалению, когда Элимбек Узакбаевич был послом в Узбекистане, я уже не работал в системе МИД, но я узнал от его узбекских друзей интересный житейский факт: он любит узбекскую самсу, особенно ташкентскую.

Уважаемые друзья, братья и сёстры, мне очень приятно быть вместе с вами благодаря и тому, что я родился в городе Ош, моя покойная мать из Жалал-Абада, хотя родилась в кишлаке Ковунчи Янги-Юльского района Ташкентской области, когда её родители там были в ссылке. Мой отец, заслуженный работник культуры Узбекистана, профессор Рустамбек Темирович Шамсутдинов учился в Жалал-абадской школе имени Хамзы, когда в определенное время мой дед с семьей жил в Жалал-Абаде. Он работал инструктором обкома комсомола и директором государственного архива Ошской области. Моё детство прошло у родственников в Жалал-Абаде, мы часто гостили и у родственников в Оше.

Хурматли кадрдонлар! Я получаю огромное душевное удовлетворение от того, что имею возможность поздравить юбиляра, замечательного человека, патриота и достойного сына кыргызского народа Элимбека Узакбаевича.

Уважаемый Элимбек ага, мы просим Создателя даровать Вам крепкого здоровья, мира и благополучия, долгую и содержательную жизнь, которая принесёт пользу народу и стране. Пусть Ваша жизнь будет примером подражания для других, особенно молодого поколения.

Элимбек Узакбаевич, ещё раз от имени руководства и коллектива Андижанского филиала Кокандского университета, жителей Андижана и всех узбекистанцев искренно поздравляю Вас с 70-летним юбилеем!

Шамситдинов Равшан Рустамбекович – к.и.н., доцент кафедры истории и гуманитарных наук Андижанского филиала Кокандского университета.

* * *

АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН АЛПЫ

Мен айыл чарба министрлигинде көп жыл иштегендикен Эмил Узакбаевди жаш кезинен бери, Кыргыз малчарба илимий изилдөө институтунда Өндүрүштүк бөлүмдүн начальниги болуп иштегенден бери билемин. Өндүрүштүк бөлүмдө ар тармактын адистери: агроном, экономист, инженер, ветврач. Ал бөлүм институттун курамындагы чарбалардын өндүрүштүк, финансылык абалын талдап, тескеп турган. Ал чарбалар биздин республикада эмес союга атагы чыккан алдыңкы чарбалар болгон. Атап айтсак «Жоон-төбө», «Оргочор», Сокулук малчарба тажрыйба чарбасы, Тяньшан сал чарба тажрыйба станциясы жана башкалар. Алардын жетекчилигине советтик, партиялык иште такшалган, мыкты уюштургуч кеипкөй адамдар иштөөчү. Мисалы “Жоон Төбө” чарбасынын диретору Умаров, кийин Жамалидинов, райкомдун серетары, райондук аткаруу комитетинин төрө агасы, Сокулук малчарба тажрыйба чарбасы директору да ушундай кызматта иштеген авторитеттүү, өкмөттүн жана партиянын чарбага коюдган чоң ишенимин айыл чарбасынын алп адамдары болгон. Эмил ошол алп адамдар менен сөз табышып, өндүрүштүк, экономикалык иштерде иштерде болгон кемчиликтер боюнча алар менен кеңешип иш жүргүзүүгө жетишкен. Макаламдын атылышынын себеби да ушунда.

Узакбаевдин бөлүмдүн начальниги болуп иштеп турганда институттун чарбаларынын ишине салым кошкон эки эпизодду эсимден кетпейт. Биринчиси, чарбалардын башкы бухгалтерлерин жылдык отчетторун министрликтин тийиштүү бөлүмүнө алып келгени. Мурунку жылдары мындай тартип жок эле, эмне болду деп жылдык отчету менен келген башкы бухгалтерден сурам, жанында турган жаш жигитти көрсөттү. Ал Эмил Узакбаев экен, дароо кепке келип: былтыр Министр жылдык отчет менен союздук министрликке барганда биздин институттун чарбаларынын жалпыланган (сводный) отчетунда эмне үчүн бир уйдан орточо жылдык саалган сүт мурунку жылга салыштырганда өссө, бир центнер сүткө кеткен адам күч чыгымы да өскөн деп Министрге сын пикир айткан экен. Быйл андай кемчиликти болтурбоо үчүн министрликтин тийиштүү бөлүмдөрү карагандан кийин жалпыланган (сводный) отчет түзөбүз деди. Бул деген айтылган тапшырмны жоопкерчилүктүү аткаруу деп эсептеймин.

Экинчи дагы эске калган Эмилдин иши Министрликке техникалардан (трактор, комбайн) кошумча бөлүү масилеси менен институтун диреторунан кат даярдаганы. Союз кезинде бардык ресурстар жогорку жактан пландуу жеткирилүүчү. Пландоо-экономикалык башкармалыгындагы бөлүмдөрдүн начальниктеринен турган комиссия түзүлчү. Финансы бөлүмү, финансылык каражаты, Эмгек жана эмгек акы төлөө мамлекеттик мекемелерге жана мамлекеттик органдарга эмгек акы фондусу жана административдик башкаруу персоналдын саны, талаачылыкты жана мал чарбасын пландоо бөлүмдөрү алардагы өндүрүүнү, материалдык баланс бөлүмү жогорудан берилген материалдык ресурстарды жана техникаларды бөлүү боюнча комиссияга кандай бөлүнгөнүн айтып бергенден кийин комиссия мүчөлөрү кол коюп министрге бекитүүгө берилүүчү, бекитилген документ боюнча бөлүмдөр ишин аткара беришчи.

Бир күнү министр чакыртып калды. Маселе техника бөлүү боюнча экен. Министрде мал чарба институтунун диретору, өндүрүштүк бөлүмдүн начальниги Э. Узакбаев жана

биз, комиссиянын мүчөлөрү. Материалдык баланстын лүмүнүн начальниги өзүнүн эсептерин, аргументтерин айтып туура бөлүнгөнүн айты. Институттан Эмил Узакбаев сөз алып урматтуу министр, Жоон-төбөнү билесиз ысык жерде, дан эгиндерди жыйырма күндө чабып алышыбыз керек, чарба болгон комбайндар ы менен 26 күдө жыйна алууга жетишет, ошондой эле эсепти Катта-Талдык, Сокулук мал чара тажрыйба чарбалары жана башка чарбалар боюнча келтирди.

Министрдин эмнеге Материалдык баланс бөлүмүнө кайрылган жоксуң деген суроосуна. Мен кайрылсам башкалар 30-35 күндө чаап бүтбөй жатканын айтып, кошуча бөлө албастыгын айткандан кийин сизге кайрылууга туура келди. Урматтуу министр биздин чарбалар катардагы чарба эмес, алар башкаларга үлгү болушу керек. Ошондуктан мүмкүн болсо кошумча “мынча” трактор, комбайн бөлүп берсеңиз жакшы болоорун айты.

Ал кезде техниканын көбү Министр алардан 4-5 комбайн, 5-6 трактор азайтып институтка бөлдүрүп берди. Бул сан аз көрөнгөнү менен институттун онго жетпеген чарбасы үчүн көп. Эмил Узакбаев бул демилгеси менен өзүнүн жогорк профессионал деңгээлин көрсөтө алды. Союз тарай электе Госагропром түзүлгөндө Эмил Узакбаев Сельхозтехниканын биринчи базасында директор кезинде кайра жолуктук. Сельхозтехниканын ордуна “Айыл –Көмөк” түзүлгөндө анын Генеральный директору болуп иштеди.

Жогорку Кеңештин депутаты кезинде айыл чарба комитетинин төрөөгөсү болуп айыл чарбасын рыноктук шартта чарба жүргүзүшүнө да алгылыктуу иш жүргүздү. Айыл чарбасыныан алыс адамдар , чарба жетекчилери, “жалпы пирогдон” даам татыгандар реформа туура эмес, колхоз. Совхоздорду таратышпаш керек болчу деп ызылдашты.

Жогорку кеңештин мыйзамы боюнча зыян тарткан жана төмөнкү рентабелдүү иштеген чарбаларды приватташтаруу каралган. Бшында ошондой башталган. Бирок кийин Шаталиндин “Шок терапиясынан” кийин чарбалар биринин артынан бири зыян тарта баштады. “Шок терапиясында” төрт позиция: жерге мамлекеттик монополияны, айыл чарбасына мамлекеттик финансалык жардам берүүнү, мамлекеттик заказды жою, мамлекеттик чарбаларды приватташтыруу, колхоздорду мамлекеттен ажыратуу каралган. Бул учурда чарбалар продукция кайда сатууну, материалды-техникалык ресурстарды алууну билбей, мамлекеттик кредиттик мекемелер насия бере албай кыйын абалга дуушарга кабылып, өлкөдө гиперинфляцияга учурады.

Натыйжада ири чарбалардын ордна жеке майда дыйкан(фермер) чарбалар түзүлдү. Айыл чарбасы мындан ары өнүкпөйт дегендерге 1990-2024 жылдагы анын өнүгүү динамиасын көрсөтсөк туура деп эсептеймин (сүрөт 1). 1991 жылы 1990 жылга караганда 10% төмөндөгөн. Бул диаграммада баа жылдан жылга көтөрүлүп жаткандыктан салыштырмалууту сактоо максатында айыл чарба продукциясынын дүң көлөмү 2024 жылдагы баа менен эсептелген. 1995 жылы дүң көлөм республика боюнча кскин төмөндөгөн, андан кийин туруктуу өсүү байкалып турат. Диаграмманын биринчи сапта дүң продукциянын көлөмү, экинчи сапта – өсүш темп мурунку жылга салыштырганда коэффициент менен. Тармактын өнүгүү темпи канатандыраарлык деп эсептеймин.

Сүрөт 1. Айыл чарба продукциясын дүң көлөмү (1990-2024 ж.ж.)

Эмил Узакбаев миниср болуп иштеп турганда айыл чарбасынын өнүгүшүнө эки чоң иш аткарды. Биринчиси, ал кезде жылыга административдик башкаруучу персоналдардын санын кыскартууда айыл чарбасын тейлеген министрдин бир элн орун басары калган. Өкмөткө барып агроном мал чарбасын тейлей албат деп мал чарбасын тейлеген министрдин орун басар штатын ачтырып, ага Республикалык малды асылдандыруу станциясынын начальнигин сунуштады. Ал чарбанын жетекчиси да болуп иштебептир башка кандидат болсун дегенде, өкмөткө малдын баарын ар бир дыйкан (фермер) багып жатат минимстрлик малды саылдандырууга жардам бериш керек. Ошондуктан бул ишке ушул иш менен иштеген кесипкей адис жетишет, анын милдетималдын асылдуулугунжогорулатуу деп ал адисти министрдин орун басар кызматына дайындатууга жетишти.

Экинчиси, өкмөткө райондук, облустук айыл чарба башкармаларынын начальниктерин акимдин, губернатордун орун басары статусун бердирүүгө жетишти. Өкмөткө болгон негиздемеде райондордо өнөр жай ишканалар жокко эсе, алар негизинен айыл чарбасын тейлейт. Райондун ар биринде кеминде 10 айыл өкмөт бар. Тармакта болгон алдыңкы тажрыйба, инновация боюнча ар бир айыл өкмөттөн 10 дыйкан чарбасы чакырылса 100 адам чогултулат. Расмий иш чарадан кийин аларга чакан конерт берип көңүлүн көтөрүш керек. Райондук маданият бөлөмү айыл чарба башкармалыгын уга бербешти ыктымал. Ошондой эле алардын тартип сактоосуна көзөмөлдөөгө рай милиция кандай карайт. Акимдин орун басары статусу болсо, ал маселелер акимдин кийлигишсиз оңой чечилет деген аргумент келтирилген.

Үчүнчүсү, Эмил госагропромдун бир тармагын тейлеп ушул эки имаратта жайгашканын билүүчү. Бир күнү мени чакырып госагрпромдо канча киши иштөөчү эле санын тактап келчи деди. Госагропромдо штат боюнча 725 кызматкер болгонун айтым. Демек, 350-360 адам биз жагында жайгашкан тура, биздин республикалык кызматтардын штатында канча киши бар экендигин тактап кел деп тапшырма берди. Бардыгын тактасам 340 жакын экенин министрге маалымат бердим. Мага бардык республикалык кызматтар,

лабораториялар (ветеринардык, агрохимиялык, үрөнчүлүк ж.у.с.) башкасы министрлик турган жагына жайгаштыруу буюнча приказ даярдоого тапшырма берди. Приказы негиздегенде биринчиден жума сайын планеркага республикалык органдардын жетекчилер ар ксы жерден келишет. Экинчиси, райондон, облустан келге адистердин маселелрин ар кайсы жерде жайгашкан республикалык органдрга барууга туура келет. Алар бир имаратта болсо маселелерин тез чечүүгө болот.

Буйрукту даярдап Эмил Узакбаевге кечинде кирдим, ал приказга кол койду, өзүндө калды, эртеси канцелерияга бермек да. Бирок эртеси указ менен иштен бошотулду. Эми Эмил Узакбаевдин иштөө тартибине келсек, жыйында бир же эки маселе коюлчу, аларды чечүүгөтийштүү бөлүмгө чечүү боюнча кыска тапшырма берип, мөөнөтүн койчу.анын аткрылышын убагында сураганга жетишчү. Эмил Узакбаеди толук билбеген адамдар, анын шартылдап, жаркылдап шайдоот жүргөнүн көрүп эмоционалдуу болушу мүмкүн деп ойлошу мүмкүн. Бирок, бир жыл бою министрдин жыйындарында аны акыл калчап иш кылган, токтоо, сабырдуу жакшы жетекчи экенине бирге иштендердин баары күбөбүз жана алардан Эмил Узакаевич “кандай жакшы киши” деп көп угабыз. Менин оюмча бул түшүнүкө баарынан мурда ички рухий байлыгы, жан дүнөсүнүн тазалыгы, айланасын курчаган дүйнө мененжашап, сүйгөн иши менен коомго пайла кошкну кирет. 70 жаштык мааракенин урматына элде айтылып жүргөн “беле кымбат эмес, урматто, сыйлоо кымбат” накыл сөздөн баштап Эмил Узакбаевити айыл чарбасындагы мыкты профессионал адам, жаш адистерге “устат” катары көрсөтүгө умтулдум.

Урматтуу Эмил Узакбаевич! Өтө зор баалуулук адамдын өмүрү. Ар бир адам кайталангыз, анын ичинде сиз дагы. Сиздин жакшы мүнөзүңүз жыл өткөн сайын төмөндөбөй, кайра жыл сайын жаркырак боло берсин. Узун өмүр, чын ден соолук, иште түгөлбөгөн энергия. күч, үй бүлөөдө аман эсендик, кыргыз элинин жаңы жетишкендиктерине зор салым кошууңузду каалаймын.

Жумабаев Жамалгазы – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасына эмгек сиңирген кыматкер, экономикалык илимдин доктору, профессор.

* * *

Э.Узакбаев - таланттуу мамлекеттик жана коомдук ишмер

Мен, Эмил Узакбаев менен 1992 жылы жай айларында Аширбек Темирбаев тааныштырган. Мен жаңы эле Оштон Бишкеке которулуп келгемин. Аширбек Мойдунович Ош обкомунан ЦКга инспектор болуп которулуп келип, кийин Киселеев Г Н экинчи секретарь болгондо Ашике ага жардамчы болуп кайра жаралууда жаңыдан өсүп келе жаткан биз тендүү жигиттер Ашикенин тегерегинде чогулуп калышкан экен.

Эмил, Надырбек Сатыбалды мени да кошо мейманга чакырышып үй бүлөнү көчүрүп келгиче эле мени тез кошуп алышты. Себеби мен айылда райондо областа иштесем да борбордун өзүнүн шарттары болот мени сыртымдан билишсе да "кругка" толук кандуу кошулганча көп эле сыноодон өтүм окшойт. 1991жылдын 31 августтан өлкө эгемендүү болгондоп баштап саясат да саясатчылар өтө өзгөрүлдүү демократиянын шарапатында.

1994 жылдын күзүнөн легандардуу парламентти таркатууда референдум өткөрүдө биздин топ Кубаныч Жумалиевдин тегерегинде топ түзүлүп тез эле журналисттердин алар аркылуу коомчулукка тез эле "великолетный семерка" таанылып кеттик. Топтон Министр, губернатор, депутаттар болуп чыга келди. Топтун активдүү мүчөсү Эмил Узакбаев болду, табиятынан таланттуу, уюштурууга болгон жөндөмү менен тез эле ЖКтин биринчи чакырылышынын депутаты, көп өтпөй Нарын областтын губернатору болуп депутаттык мандатты тапшырбай жемиштүү иштеп, эл оозуна алынып кетти. Акаевдин өкмөтү тез тез алмашып турганда 1998-жылы айыл чарба министри болуп ийгиликтүү иштеди. Саясатчы мекенчил экенин иш жүзүндө көрсөтө алды. 2012 жылдан баштап атайын ыйгарымдуу элчи болуп Коншу Өзбекстанда такталган элчи катары жигердүү эмгектенди. Мүнөзүү шар, кыргызча айтканда любой "топтун" борборунда боло алат. Жолдошчулукка бекем, сөзгө турат. Жолдошчулук адамдын башына кыйынчылык болгондо кана билинет. Менин турмуштагы оор сыноодо мага үй бүлөмө туруп берди. Жакшы ата бир туугандарына мыкты тууган, мүнөзү шайыр жакшы ырдайт. Өлкөбүздүн өсүшүнө салымы чоң, дагы көп кызмат кылат деген ишеним чоң, замандаш үзөңгүлөш

Жантөрө Сатыбалдиев.

* * *

УСТАТТАН ӨТКӨН ШАКИРТ БАР

1980 жылдардын баш чагында Чүй районуна караштуу Прогресс колхозуна башкарма болуп шайланып, чарбадагы короо толо бузулган техникаларды көргөндө, керектүү тетиктердин тизмесин түзгүлө аракеттенип көрөйүн деп бирикмеге келсем, катымды окуган башкы бухгалтер 180 миң сом карызыңар бар, төлөмөйүнчө уруксат жок деп мыйыгынан күлүп койду. Жаңы таанышым, Эмилбек Узакбаев кийлигишип, акыркы жолу болсун деп, башкы эсепчини көндүрдү.

Айыл чарба техникасы тармагындагы, Мамлекеттик агроөнөр жай аппаратынын механизация бөлүмүнүн башчысы, “Агроснабтехсервис” бирикмесинин төрагасы, “Кыргызайылкөмөк” акционердик корпорациясынын президенти болуп, Узакбаев жыйынтыктуу иштеп, колхоз-совхоздорго материалдык – техникалык базасынын чыңалышына, жалпы республиканын эл чарбасындагы өндүрүшүнүн өнүгүшүнө салымын кошкон.

1995 жылы Эмилбек Узакбаев Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты, парламенттеги Эл өкүлдөр жыйынындагы Агрардык саясаты боюнча Комитеттин төрагасы, бир эле мезгилде, 1996 жылдын 28 сентябрындагы республиканын президенти А. Акаевдин Указы менен Нарын областынын губернатору болуп дайындалган. “Эки, тизгин, бир чылбыр” колундагы мыйзамдын чегиндеги иш жүргүзүүгө даярдыгы, мекенчилдиги, ташкындаган энергиясы Узакбаевдин республикалык, айрыкча эл аралык байланыш деңгели кескин көтөрүлө түштү. Касиеттүү Теңир Тоонун босогосунда, “Мен элиме акжолтой болсом экен” деп алгачкы сөзүн айтты эле, Жараткан анын тилегин кабылдагандай, парламенттин, аткаруу бийлигиндеги жана колунда бар жетиштүү бизнесмен досторунун көптөгөн мүмкүнчүлүктөрүн ылайыктай пайдалана билген Узакбаев иштеген үч жылга жетпеген убакта бийик тоолуу, жылдын теңинин ашыгында кышы кетпеген региондо кандай алгылыктуу иштерди бүтүргөндүгү тууралуу, өндүрүштүн күзгүсү саналган статистикага токтоло кетели: - Ар бир айыл өкмөтүндө, дыйкандарды тейлөөчү техсервис уюштурулуп, агротехникалык иштер өз убагында аткарылган, күйүүчү майдын баасы салыштырмалуу өз баасында арзан сатылган, натыйжада 1997 жылы былтыркыга караганда дан эгиндери 6697 гектарга көп себилип, жалпы түшүм 25600 тоннага өскөн, бир жылда картошка 13990 тоннага (30%), жашылча 2300 тоннага (40%), көп жыйналган. Түшүмдүүлүк дан эгиндери 25 центнерден, картошка -16,2 центнерге, жашылча -9,9 центнерге ар гектарынан жогорулаган. Малдын башы көбөйүп, эт өндүрүү - 3, сүт -23, жумуртка-13 пайызга көтөрүлгөн. Жалпы айыл чарба продукцияларынын дүң жыйымы бир жылда 116 пайызга көтөрүлгөн.

– Курулуш иштери 101,525 млн. сомго аткарылып, бир жылда 70, 268 млн. сомго өсүш берген. 1997 жылы пособие жана социалдык пенсия чектөөгө област боюнча 25782 энеге жана аз камсыз болгон 73673 адамга 39145 млн. сом каржыланган. Чернобыль кырсыгынан жапа чеккен 129 адамга 936360 сом пособие төлөнүп, путевканын компенсациясына 12500 сом берилген. Эл аралык фонддордон 29,8 тонна күрүч, 3976,8 тонна ун, 65,2 тонна кумшекер, 13,8 тонна суу майы област боюнча жарды жашаган 14640

үй бүлөгө бекер таратылган. 1997 жылы 114026 млн. сомдук продукция өндүрүлүп, 16,3% өсүш берип, көмүр казып алуу 2 эсеге көбөйгөн.

Окурмандарым тажабасын деген ниетте негизги цифраларга гана токтолдум. Салык жыйымы 124 пайызды түзүп, мурдагыдан 51 миллион сомго ашык чогултулуп, анын 39,145 млн. сомго каржыланган пенсия, пособие өз убагында төлөөгө калыптанган. Финансы министринин инструкциясына ылайык, пландагы салыктан ашык жыйналган сумманын 75%ти кайра областка кайтарылып, көптөгөн каражаттардын жумшалышына өздөрү өндүргөн продукциялар негизги себепкер болгон. Нарын шаарынын 70 жылдык юбилейине карата, көптөгөн жылдардан бери бүтпөгөн ден соолук чындоочу борборго 2,263 млн. сом, областык оорукананын хирургия бөлүмүнө 991,9 млн. сом, 36 квартиралуу үйгө 3,472 млн. сом, элуу орундуу мончого 4,490 млн. сомдук жумуштар аткарылган. Социалдык тараптан акы төлөө, пенсия, пособие менен камсыздоо 1998 жылга карата толугу менен камсыздалган.

Социалдык тармактын эң оор жүрөк сыздаткан жери ата энеси жок, кароосуз калган жетим балдар экендигин түшүнгөн Эмилбек Узакбаевич, жаңы жыл алдында, "Губернатордук балаты" уюштуруп, ага областагы 390 балдарга белек, акчалай жардам көрсөтүп, республикада алгачкы жолу боорукердик саамалыкты даңазалаган. Келечекте жетим балдардын тагдырын соопкерчилик жолу менен чечүүгө Нарын шаарында "Келечек" балдар үйүн ачып, каражат бөлгөнгө областын финансылык деңгели жетишип калган.

1998 жылдын жыйынтыгы менен, экономика жана социалдык тармактардын өнүгүүсү боюнча биринчи орунга чыгып, Нарын областынын жамааты диплом жана 600 миң сомдук баш байгеге ээ болушкан. Республиканын арасынан биринчи орунду ээлегендиги үчүн Кочкор жана Нарын райондору жеңүүчүлөрдөн болуп таанылганы Эмилбек Узакбаевичтин областын жетекчилерин, жалпы эли журтун "бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, бирдиктуу команда түзгөнү уюштуруучулук, башкаруучулук он натыйжаларды берди. "Сөз чынынан бузулбайт" дегендей, Узакбаевдин кыска мөөнөттө, жаратылыш шарты катаал болгон Кыргызстандын "Сибиринде" жетишкен ийгиликтерин өз убагында чагылдырылган материалдар ММК, эркин газеталардан көрсөтүлүп жатты. Эгемендиктин заманында мындай зор ийгилик жараткан республикабыздын бир дагы шаар-районунда, областында кайталана элек.

Элетте өскөн Эмилбектин Нарын областындагы бүтүргөн көптөгөн иштерин, камырдай жуурулуп алардын эли-журту менен аралаша жашаганын саймедиретип айткан адамдар четтен чыгат. Губернатордук милдеттен министрликке которулуп жатканда, дагы эки жыл иштесе "кылым губернатору" атагына жетмек деп "Кыргыз Руху" (31 январь 1998 ж.) газетасын жазып чыгышкан Чындыгында касиети төгүлгөн Теңир Тоону жетектөө мезгили Узакбаевдин дүйнөгө көз карашын, аброюн, мамлекет алдындагы парзын, адамдык деңгелин бийиктетип салды. Башка ишке которулуп жатканда, областа даяр башталбай турган энергетиканы, көптөгөн тоо кен тармактарын жана туризмди өздөштүрүүгө Республикабыздын Өкмөтүнө маселе көтөрүп жаттык эле деген 1998-2000 жылдары айыл чарба министри болуп иштегенде Эмилбек Узакбаевич республиканын бардык эл чарбасынын тармактары жана чет элдик өлкөлөр менен байланышын узартты. Кытай жана Европанын айрым өлкөлөрү менен бир нече биргелешкен өндүрүш

ишканаларын, бир топ жумушчу орундарын ачкандын демилгечиси болду. Борборго жакын жайланышкандан келген меймандарын жаратылышы кооз Шамшы капчыгайында коноктоп жүрдүк.

Бир жолу Алмата шаарына барып калып, “Казахсельхозтехника” бирикмесине кирсек, биздикидей толо эл чарба техникаларынын аздыгын көрүп таң калганыбызды сураба.

Айыл чарба министрлигинде, саваннадагы гиеналардай, бала бакырасы менен таландыдагы илим изилдөө институтунун жетекчисин иштен алып саларында, булганганы ашынган ажо “дүжүр чалын” сактап калган. Мурдакы министрлер андан жалтанып, кайталап сурагандарын колуна карматып, тийише албай, жалтанып турганда, Узакбаевдин акыйкат “жортуулуна” Аткаруу бийлиги дагы аны колдогон. Союзга белгилүү илимий мекеменин бүгүнкү ахвалын көргөн адам, “көздүн жашын көлдөтүп, мурундун суусун булактаткандан” башка чарасы жок.

Өндүрүштө бири бирине колдоо көрсөткөндөр, акырындап туугандык сезимге өтө баштайт. Ошондой, жакшы жөрөлгөлөр Эмилбек экөөбүздө дагы кайталанды. Апасын, үй бүлөсүн, бир туугандары менен үйүбүзгө чогуу келип, бизди кубантып турду. Мен дагы жаңы жыл, Норуз майрамын тоскондун эртесинде балдарымды ээрчитип, улуу күндөрүн куттуктап жүрдүм. Барганымда атасы же, бир тууган агасы келгендей жадырап тозуп алышчу. Мейманын тоскон Светлананын ажары ачылып, адамга төгүлө жасаган мамилеси, ашык-кеми жок так сүйлөгөнү, жайган куттуу дасторкону алигиче эсимде. Бир жолу Эмикем, кайненем үйүбүзгө келген, жакшы көргөн акеңер менен тааныштырбайсыңбы деп жатат деди. Шарыйпа эже менен сүйлөшүп отуруп, экөөбүз 7-8 ата өткөн туугандардан болуп калбаспызбы. Мугалим, көп жылдары мектептин директору болуп такшалган адам, класстагы окуучуларына сабак өткөн сымал, бир калыпта сүйлөп, уңгулуу сөздөрүн айтып, уккулуктуу үнү менен бизди эриктирген жок. Ошол күндөн тарта, мурда мени Мырзабек Касымалиевич деген Светланага, ал терминди унутуп, мага кыргыздай тийип, түптүз таске дегенге өттү. Бир аз үйлөрүнө каттабай калсам, таске бизди карабай калдыңыз, айрым учурларда тең салмактуулукту жоготкон кезибизде тезке салчу адамыбыз жок болуп жатат деп оюн-чыннан баарыбызды күлдүрүп койчу.

Кийинчерээк Эмикем, Кыргыз Өкмөтүнө караштуу Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, Энергетика боюнча мамлекеттик агенттиктин директору, Өзбекстан республикасындагы туруктуу Элчиси кызматтарын аркалады. Буларда дагы тепкичтен тепкичке көтөрүлгөндөй эли-журтунда аброю жогорулап, адеп баштаган багытынан, акыйкаттыкты пир туткан калыстыктан, мекенчиликтен тайыбаганына алган медалдары, Ардак грамоталары, Нарын жана Жалал-Абад областынын ардактуу уулу болгон Ак батасы, Республиканын айыл чарбасынын эмгек сиңирген кызматкери, атактуу К. И. Скрябин атындагы агрардык университеттин Ардактуу профессоруна жеткен сыймыктары күбө.

Келечектеги Жаңы Кыргызстанды жаңыдан баштаган президентибиз Садыр Жапаровдун, УКМКнын башчысы Камчыбек Ташиевдин республиканы гиганттык курулуш аянтчасына айлантап, кошуналар менен алаканы жакшыртып, чек араларды чечип, дүйнөлүк аренада татыктуу саясый орунду ээлеп, кийинки төрт жылда кирешебиз, экономикабыз, үч эсеге көтөрүлүп, жан башына ИДП 9,2% жогорулаганы жалпыбызды

чексиз кубандырат. Ушул темпибизден жазбай, алдыга умтула берсек, буюрса он беш-жыйырма жылда, дүйнөдөгү өнүккөн өлкөлөрдүн катарына жетебиз деген ниеттебиз. Кыргыз-Мамлекет тарыхында ар тараптан кайталанбаган экономикалык зор өсүштөргө жеткизген мамлекет башчыларыбызды, жалпыбыз кубаттоого милдеттүүбүз. Башкача жолубуз жок.

Кечээ эле эдирендеген Эмикебиз, жыйырма бир жашында бармактайынан эңсеген инженер кесибине ээ болуп, ташкындаган аракетин, жашоодогу ырахатын эли-журтуна арнап, ысык-суугуна күйүп, республикадагы бирден бир көрүнүктүү жетекчиликке жетип, бүгүнкү күнү 70 жылдык торколуу юбилейдин ээси болгон Эмилбек Узакбаевич Узакбаевге бардык жакшылыктарды каалап кетмекмин.

Касымалиев Мырзабек Касымалиевич – Легендарлуу парламенттин депутаты, айыл-чарба илимдеринин кандидаты.

* * *

ЭЛЧИЛИКТИН СЫРЛАРЫ

Элчи – бир өлкөнүн башка мамлекеттеги элчилигин жетектеген дипломатиялык өкүл. Тарыхый булактарда бир өлкөнүн өкмөтү тарабынан башка өлкөнүн өкмөтүнө дипломатиялык өкүлчүлүктөр боюнча жиберилген туруктуу же убактылуу өкүл сүрөттөлөт.

Ыйгарым укуктуу өкүл деп эсептелген элчи дипломатиялык мамилелерди орнотуу, мамлекеттердин ортосундагы тынчтыкты камсыз кылуу, биргелешкен аракеттер тууралуу келишимдерди түзүү ж.б. ушул сыяктуу милдетин алат. Дүйнөдө мамлекеттер пайда болгондон кийин алардын ортосунда ар түрдүү тармактарда өз ара мамилелер, байланыштар, кызматташтык бар. Бул иш-аракеттерди ишке ашыруу үчүн бардык өлкөлөр элчилерге муктаж. Ошондой эле ар бир убакта жана жерде элчилерди, алардын аткарган милдеттерин, укуктарын жана милдеттерин, сапаттарын сүрөттөгөн көптөгөн булактар бар.

Теңир тоодогу түрк элдеринин даанышман акыны жана ойчулу Жусуп Баласагындын 1069-1070-ж. жазган саясий-философиялык дастаны – Кут алчу билимде да элчи болуп дайындалган адам бир катар талаптарга жооп бериши керектиги баса белгиленет. Дастанда элчинин билимдүү, акылдуу, ыймандуу, токтоо, чечен, кенен, даанышман, кыраакы, ичкилик ичпеген, келбеттүү, кайраттуу, сөзгө сүйкүмдүү болушу жөнүндө кеңири маалыматтар берилет.

Биз чакан макалабызда Кыргыз-Өзбек алакалары абдан өнүгүп бараткан азыркы мезгилде, Өзбекстанда 2012-жылы Кыргызстан элчиси болуп дайындалып, жогоруда даанышман белгилеген касиеттерге ээ болгон Узакбаев Эмилбек Узакбаевич жөнүндө сөз кыlamakчыбыз.

Тарыхка көз салсак, 1993-жылдан баштап, эл тааныган, жогоруда Ж. Баласагын белгилеген касиеттердин ээлери: Жигитов Салижан (1993-1995); Сыдыков Батырали Сыдыкович (1996-2001); Чиналиев Улукбек Кожомжарович (2001-2006); Мадмаров

Азизбек Маматович (2006-2010); Мокеев Анварбек Мокеевич (2011-2012); Узакбаев Эмилбек Узакбаевич (2012-2016); Сыдыков Данияр Батырович (2016-2018); Жунусов Ибрагим Кожоназарович (2018-2021); Джаманбаев Муса Мураталиевич (2022-2024); Дуйшенкул Тезекбаевич Чотонов (2024-жылдан баштап азыркы күнгө чейин) Өзбекстанда Кыргызстандын элчилери болуп эмгектенишкен. Жогоруда аты аталган элчилердин баары эки элдин биримдиги үчүн талыкпай эмгектенген инсандар.

Узакбаев Эмилбек Узакбаевич да мындай чоң кызматты аткарганга чейин бир топ жогорку иштерде эмгектенди.

Узакбаев Эмилбек Узакбаевич жөнүндө эки ооз сөз: 1976-жылы Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтунун инженер-механик адистигин бүтүргөн. Алгач, «Кыргызагроснаб» республикалык бирикмесинин башкы директору, «Кыргызайыл-Комок» акционердик корпорациясынын президенти, Кыргыз Республикасынын Нарын облусунун губернатору, Кыргыз Республикасынын Айыл жана суу чарба министри, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Энергетика боюнча мамлекеттик агенттиктин Аткаруу кеңешинин мүчөсү – директору, КМШ жана Евразия экономикалык шериктештигинин алкагында интеграциялык кызматташуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктуу өкүлү жана КМШ Экономикалык кеңешиндеги Кыргыз Республикасынын өкүлү болуп эмгектенген. Эл Узакбаев Эмилбектин жумушка болгон мамилесин, билимин, тажрыйбасын, ишмердүүлүгүн баалап, чоң ишеним менен аны Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты болуп шайлаган.

Жогорудагы маалыматтардан улам Э. Узакбаевдин мамлекет тарабынан белгиленген бардык кызмат орундарда жемиштүү иштегени көрүнүп турат.

Өзбекстанда 2012- жылы Кыргызстан элчиси болуп дайындалган Узакбаев Эмилбек Узакбаевич дипломатиялык мамилелерди орнотуу, мамлекеттердин ортосундагы тынчтыкты камсыз кылуу, биргелешкен аракеттер тууралуу келишимдерди түзүү ж.б. эки элдин биримдиги үчүн көп аракеттерди жасаган. Өзбекстан Республикасынын Тышкы иштер министри Абдулазиз Камиллов менен биргеликте өзбек-кыргыз мамилелеринин ар кыл багыттагы актуалдуу маселелерин талкуулашты. Ушул жолугушуудан улам эки тараптуу байланыштар жакшы жолго коюла баштагандыгы баарыбызга белгилүү. Тышкы саясатыбызды өтө кылдат жүргүзүшүбүз зарыл деп аракеттенген Узакбаев Борбордук Азиядагы кошуна мамлекеттер менен алаканы жакшы нукта улантып, бардыгы менен мамилени жогорку деңгээлге жеткирүү кажеттигин сезип, элчи болуп турган убакытта бир топ алгылыктуу иштерди жасоого жетишти. Атап айтканда, элчилик ыйгарым укуктарынын чегинде мамлекеттик органдар, коомдук-саясий, эксперттик жана илимий чөйрөлөр, мамлекеттин жалпыга маалымдоо каражаттары, ошондой эле дипломатиялык корпустагы кесиптештери менен байланыштарды түздү.

Өзбекстандын расмий органдары менен Өзбекстандан Кыргызстанга минералдык жер семирткичтерди түз алып келүү маселесинин үстүндө биргеликте иштеп өлкөнү стратегиялык маанилүү продукция менен өндүрүүчү баада камсыздоо маселелерин иштеп чыккан жана алар өлкө рыногунда базар баасынан арзан баада сатылган. Кыргызстанда абдан көп жерлерге эгин эгилээри белгилүү. Ошондуктан мындай продукциялар

дыйкандардын иштерин, финансылык каражаттарын бир топ жөнгө салган. Биз элчинин бул ишин өлкө үчүн жасаган жемиштүү иштери катарында көрдүк.

Өзбекстан жөнүндө да элчинин оюу, сын-пикири жакшы. Ал бул өлкөнү ошол мезгилде жетектеп келген президент жөнүндө, жалпы элге ылайыктуу тартип, мамлекеттин колундагы бийликти эффективтүү колдонуу; бир элге жат көрүнө турган терс көрүнөштөрдүн жоктугу, шаарлардын кооздугу, тазалыгы ж.б.лар жөнүндө өзүнүн маегинде баса белгилеп (“Өткөндөн сабак алыш керек” Азаттык уналгысы, 2019-ж.) өткөн.

Элчиликтин дагы бир жакшы маданиятынан бири кайсыл мамлекетте элчилик кызматын аткарбасын, ошол мамлекеттин ички сырын, түрлүү көрүнүштөрүн жалаң жакшы тараптарын көрсөтөт, алар башкаруучулар менен элдердин, мамлекеттердин ортосундагы мамилелерде тең салмактуулукту камсыз кылууда негизги ролду ойнойт.

Биз Узакбаев Эмилбек Узакбаевичтин бир гана элчи болуп турган мезгилиндеги кызматына назар салдык, ал эми мамлекет кызматкеринин элчиликтен башка жасаган кызматтары арбын.

Арийне, алар жөнүндө 80 жылдыкта ангемелешүүгө жетишели, ал эми Узакбаев Эмилбек Узакбаевичти 70 жылдык юбилеи менен куттуктайбыз! Жетимиш жаш курагыңыз куттуу болсун, саламаттыгыңыз бекем болсун! Балдарыңыз менен амандыкта болуңуз, журтубузга дагы да кызмат кылып, үзүрүн кошо көрүңүз, ийгиликтерди каалайбыз!

Мирзахидова Муяссар Инамжановна – филол. и.д., профессор.

**ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES**

**Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек
ДАЛИЛДӨӨГӨ КАРАТА БЕРИЛГЕН МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ МЕНЕН
ОКУУЧУЛАРДЫН ЭРКИН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ**

**Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек
РАЗВИТИЕ СВОБОДНОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ
РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ НА ДОКАЗАТЕЛЬСТВА**

**Sharapov Sardarbek Turgunovich, Marufov Otabek
DEVELOPING FREE THINKING IN STUDENTS THROUGH SOLVING
PROBLEMS ON PROOFS**

УДК: 37.09-510.6

Аннотация: Бул макалада окуучулардын далилдөөгө карата берилген маселелерди чыгаруу менен эркин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жолдору каралган. Ошондой эле окуучулардын далилдөөгө карата маселелерди чыгаруу процессинде ой жүгүртүү көмөкчү тапшырмалар аркылуу математикалык образдарды түзө билүүлөрү көрсөтүлгөн жана аларды чыгаруунун жолдору айтып өтүлгөн. Далилдө ыкмаларынын классификациясы, окуучулар тарабынан кетирилген айрым каталар жана аларды жоюу боюнча сунуштар берилген. Макалада мындай көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору жана окуучулардын эркин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири талданат.

Ачкыч сөздөр: Эркин ой жүгүртүү, маселе чыгаруу, далилдөө маселелери, математикалык ой жүгүртүү, логикалык ой жүгүртүү, окутуу ыкмалары, когнитивдик активдүүлүктү өнүктүрүү

Аннотация: Эта статья направлена на изучение развития свободного мышления учащихся при решении задачи на доказательства, которые развивают креативное мышление у учащихся. А также способность учеников создавать математические образы в процессе решения простых мыслительных подзадач. Показаны основные подходы к решению задач на доказательства. Изложены классификация методов доказательства, некоторые ошибки обучающихся и рекомендации по их устранению. Рассказывается анализ путей решения таких задач и их влияние на развитие свободного мышления учащихся.

Ключевые слова: Свободное мышление, решение задач, задачи на доказательства, математическое мышление, логическое мышление, методы обучения, развитие познавательной активности.

Annotation: This article aims to study the development of free thinking of student when solving a problem on proofs that develop creative thinking in students. And also the ability of students creates mathematical images in the process of solving simple mental subtasks. The main approaches to solving problems on proofs are shown. The classification of proof methods, some

mistakes of students and recommendations for their elimination are presented. The analysis of ways of solving such problems and their influence on the developed of free thinking of students is.

Key words: Free thinking, problem solving, proof problems, mathematical thinking, logical thinking, teaching methods, development of cognitive activity

Введение

Задачи на доказательства играют важную роль в школьном курсе математики и являются важной частью математического образования. Они помогают ученикам логически рассуждать, аргументировать, излагать свои мысли, анализировать условия задач и находить доказательства математических законов. Для решения таких задач нужно развивать мышление и интуицию, чтобы он приблизительно вообразил, видел ответ и мог его обосновывать, рассуждать на эту тему. Такой ученик в будущем сможет быстро адаптироваться к другим направлениям и специальностям. А если он будет наизусть учить, но не мыслить, то ему дороги дальше не будет. В ходе изучения математики учащиеся встречаются с различными типами доказательств, что позволяет развить мышления и аналитические способности. Свободное мышление даёт возможность из цепочки простых мыслей переходить на постановку реальных сложных ситуаций и путей их 3 решения. Решение любой задачи имеет несколько этапов: изучение текста задачи, проведение анализа и из небольших подзадач переход на решение основной задачи.

Несмотря на широкое присутствие таких задач в школьной программе многие учащиеся испытывают трудности при их решении. Цель данной статьи-изучить основные виды задач на доказательства, методы и пути их решения и значения для математики

Распространённые методы доказательств

Задачи на доказательства можно разделить по следующим критериям:

По методам доказательства

- Доказательства от противного
- Метод математической индукции
- Метод прямого доказательства
- Метод контрпримера
- Метод эквивалентных преобразований
- Метод разбиения на случаи
- Геометрические построения

Каждый вид задач требует применения следующих методов:

-Метод прямого доказательства используется, когда утверждение можно логически вывести из известных аксиом и теорем.

-Доказательства от противного применяют, когда необходимо показать, что предположенное противоположное утверждение ведёт к противоречию

-Математическая индукция используется для доказательства утверждений, зависящих от натурального числа, позволяя доказать верность утверждения для всех чисел данного множества

-Метод контрпримера позволяет опровергнуть утверждение, приводя конкретный пример, не удовлетворяющий условию

-Метод эквивалентных преобразований полезен при доказательствах тождеств и уравнений, позволяя переходить к эквивалентным формулировкам

-Метод разбиение на случаи применяется, когда утверждение можно проверить несколькими возможными вариантами

-Геометрические построения позволяют решать задачи в геометрии путём дополнительных построений, нахождения ключевых точек или линий

Задачи на доказательства широко применяются в следующих разделах математики:

-Алгебра: доказательства тождеств, свойств функции, решений уравнений и неравенств.

-Геометрия: доказательства теорем, свойства фигур, задачи на построения

-Логика: доказательства истинности высказываний, работа с кванторами

Решения задач на доказательства развивает у учащихся умение строго формулировать свои мысли, развивают логическое, аналитическое и критическое мышление и способность анализировать ошибки

Для успешного решения задач на доказательства можно использовать следующий порядок действий: 5

Анализ условия задачи. Выделение известного и требуемого.

- Перевод условий задачи на язык математики.

-Определение метода доказательства. В зависимости от условий.

-Построение пошагового алгоритма действий

-Проверка каждого шага на теоремы, аксиомы и определения.

-Оформление. Чёткое и логичное изложение решения.

Для решения задач на доказательства учащийся должен обладать необходимой информацией и знанием. Сначала он должен ответить на промежуточные вопросы, затем приступить к решению главного. Задачи на доказательства развивают математическую культуру, позволяя учащимся понимать значение доказательств в математике и других науках. Они развивают ум, умение делать аргумент на свою точку зрения и применять методы анализа. При решении задач на доказательства учащиеся часто допускают следующие ошибки: замена доказательства примерами, нет строгой логики рассуждения, нарушение правил доказательств, пропускают ход основных шагов, мало обоснованность переходов

Методическая помощь для решения задач на доказательства

-Формировать навык анализа условий задачи и выделение ключевых понятий

-Развивать способность к рассуждению в форме цепочки с помощи логических понятий

-Почаще решать устные и письменные задачи на доказательства доказательства с постепенным усложнением

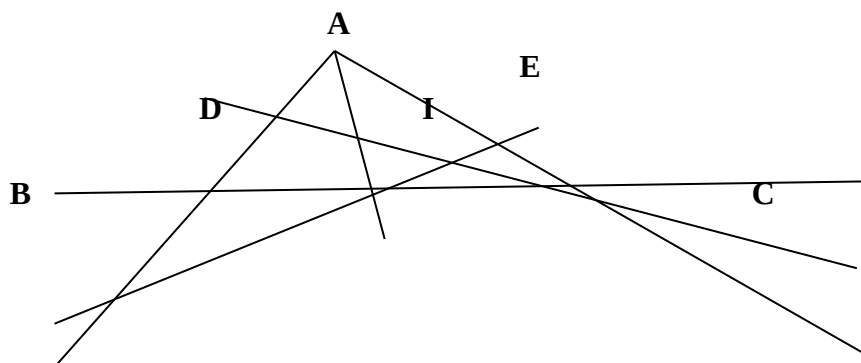
-Использовать задачи с заранее известным методом доказательства как тренажёр

Одной из важных задач школьного курса математики является развитие свободного мышления учащихся, которое имеет важное значение и 6 расширяет их кругозор. Это качество широко может пригодиться в будущем в широком наборе профессий ученых, инженеров, которые создают новые технологии в производстве.

Примеры задач на доказательства

Задача1: В треугольнике ABC проведены биссектрисы BD и CE , пересекающиеся в точке I . Докажите, что

- 1 Точка I лежит внутри треугольника ABC .
- 2 Отрезок AI является биссектрисой угла $\angle BAC$

В первую очередь здесь нужно увидеть, непонятное-что такое биссектриса, затем смысл инцентра треугольника. Ученику, знающему эти определения исходя из мыслительных способностей нетрудно будет это доказать.

Доказательство:

- 1 Положение точки I :

Биссектрисы углов треугольника пересекаются в одной точке, которая называется инцентром треугольника. Инцентр всегда лежит внутри треугольника. Следовательно, точка I находится внутри треугольника ABC .

- 2 Биссектриса AI

Поскольку I -точка пересечения биссектрис BD и CE , она является 7 инцентром треугольника. По определению инцентра, он равноудалён от всех сторон треугольника, и от него можно провести биссектрису к каждому углу треугольника. Следовательно, отрезок AI является биссектрисой угла $\angle BAC$

Этот метод доказательства называется геометрическим построением.

Задача 2: Докажем, что если $ab > 0$, то $\frac{a}{b} + \frac{b}{a} \geq 2$

Здесь учащемуся важно знать правила приведения к общему знаменателю, правила раскрытия скобок, а также приведение подобных членов. Только ученик, знающий эти простые правила может в итоге решить целую задачу

Доказательство Имеем:

$$\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a}\right) - 2 = \frac{a^2 + b^2 - 2ab}{ab} = \frac{(a-b)^2}{ab}$$

Так как $ab > 0$, то $\frac{(a-b)^2}{ab} \geq 0$, причём знак равенства имеет место лишь при $a = b$.

Итак разность $\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a}\right) - 2$ неотрицательна, то есть неравенство доказано [6,31].

Этот метод доказательства называется комбинаторным

Математические задачи на доказательства развивают свободное мышление учеников. Они дают возможность представить задачу в виде модели или чертежа. По ходу решения задач — это качество непосредственно развивается у ученика **8**

Заключение

Задачи на доказательства имеют важное место в школьной математике, играют важную роль в развитии математической культуры учащихся. Они углубляют понимания математических знаний, формируют у учащихся логическое мышление. Их успешное решение требует знания теории, формирования логического мышления. Для повышения результативности их изучения надо уделять больше внимания разнообразию задач и путей их решения, а также включению учащихся в процесс доказательства. Включение доказательных методов в учебный процесс даёт возможность формировать у школьников глубокое понимание математики и её роли в науке. Освоения алгоритма решения позволяет значительно повысить эффективность учебного процесса

Литература:

- 1 Л. А. Басова. Методика обучения геометрии в школе. Москва-2018г
- 2 66 вопросов по математике. Сборник задач. KALEMCOI/ Бишкек-2021г
- 3 Ж. Икрамов, Л.Лененберг. Активизация познавательной деятельности учащихся на уроке математики. Ташкент-1998г
- 4 Учебное пособие для подготовки к ОРТ. Бишкек-2020г
- 5 Р.А. Хабиб. Формирование математического мышления школьников. Ташкент-2021г
- 6 Литвиненко В.Н., Мордкович А. Г. Практикум по решению математических задач. Просвещение. Москва-1984г
- 7 А. И. Фетисова. Методика преподавания геометрии в старших классах средней школы. Москва-1967г

* * *

Эрматали уулу Б.

**СИНГУЛЯРДУУ КОЗГОЛГОН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕРДИН
ЧЕКТИК КАТМАР ЖАНА ЧЕКТИК СЫЗЫКТАРЫН MATLAB
ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫНДА МОДЕЛДӨӨ**

Эрматали уулу Б.

**МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОГРАНСЛОЙНЫХ И ПОГРАНИЧНЫХ ЛИНИЙ
СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЁННЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОГРАММЫ MATLAB**

Ermatali uulu B.

**MODELING THE BOUNDARY LAYER AND BOUNDARY LINES OF
SINGULARLY PERTURBED DIFFERENTIAL EQUATIONS USING MATLAB**

УДК:517.968

Аннотация: Бул иште изилдөөнүн предмети болуп сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмарлар жана чектик сызыктарын моделдөө маселеси каралат. Изилдөөнүн максаты – сингулярдуу козголгон дифференциалдык

тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын изилдеп, аларды MATLAB колдонмо программасынын жардамы менен натыйжалуу моделдөө болуп эсептелет.

Моделдөө процессинде MATLAB программасынын негизги функциялары жана графикалык интерфейси (App Designer) менен бирге буйрук жазуу интерфейси колдонулду. Изилдөөнүн алкагында сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талданып, алардын динамикасын чагылдырган моделдери курулду. Программалык камсыздоонун жардамы менен конкреттүү мисалдар каралып, моделдердин жүрүшү визуалдык түрдө интерпретацияланды жана натыйжалардын таблицасы алынды.

Программалык коду түзүүдө сандык жана компьютердик изилдөө ыкмалары колдонулуп, сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын моделдөөдө тиешелүү алгоритмдер скрипт файлдар түрүндө иштелип чыкты. Иштелип чыккан программанын жардамы менен чектик катмарлардын түзүлүшү, алардын визуалдык сүрөттөлүшү жана динамикасы ар тараптуу изилденип, алынган жыйынтыктар негизинде натыйжалуу анализ жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендеме, MATLAB программасы, программа, код, модел, чектик катмар, чектик сызыктар, скрипт файл.

Аннотация: В данной работе рассматривается задача моделирования погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений. Цель исследования заключается в изучении погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений и их эффективном моделировании с использованием прикладной программы MATLAB.

В процессе моделирования использовались основные функции и графический интерфейс MATLAB (App Designer), а также интерфейс командной строки. В рамках исследования были проанализированы характерные особенности погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений и построены модели, отражающие их динамику. С помощью программного обеспечения были рассмотрены конкретные примеры, визуально интерпретированы ходы моделирования и получены таблицы с результатами.

При написании программного кода применялись численные и вычислительные методы исследования, а соответствующие алгоритмы были разработаны в виде скриптов для моделирования погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений. С помощью разработанной программы подробно исследовалась структура пограничных слоёв, их визуальное представление и динамика, что позволило провести эффективный анализ полученных результатов.

Ключевые слова: сингулярно возмущённое дифференциальное уравнение, программа MATLAB, программа, код, модель, погранслоевые линии, скриптовый файл.

Annotation: This work addresses the problem of modeling the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations. The objective of the study is to investigate the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations and to model them effectively using the MATLAB application software.

During the modeling process, the core functions and graphical interface (App Designer) of MATLAB were utilized, along with the command-line interface. The study analyzed the

characteristic features of boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations, and constructed models to represent their dynamics. Specific examples were explored using the software, with the modeling process visually interpreted and the results presented in tabular form.

In the development of the program code, numerical and computational research methods were employed, and the relevant algorithms were implemented as script files for modeling the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations. The developed program enabled a comprehensive analysis of the structure, visual representation, and dynamics of the boundary layers, providing a solid basis for the interpretation and evaluation of the obtained results.

Key words: singularly perturbed differential equation, MATLAB software, program, code, model, boundary layer lines, script file.

Киришүү. Аналитикалык функциялуу сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелер жана чектик катмар сызыктардын формалары [1], [2], [3], [5], [8] жумуштарда каралган, [4], [6], [7] жумуштарда сингулярдуу козголгон кадимки дифференциалдык теңдемелердин асимптотикалык жүрүмүн изилдөөдө чектик катмар сызыктар, регулярдуу жана сингулярдуу аймактар колдонулган.

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чечимдерин табууда компьютердик программаны колдонуу [13] жумушта көрсөтүлгөн жана гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарын MATLAB программасында моделдөө коду түзүлгөн [12].

Изилдөөнүн материалдары

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чектик катмар сызыктарын моделдөө үчүн MATLAB программасында `contourf()`, `meshgrid()`, `abs(Z)` функцияларды колдонууга болот [10].

MATLAB программасында коду иштеп чыгуу үчүн скрипт файлды колдонобуз.

Маселенин коюлушу

$$\varepsilon \frac{du}{dx} = -u + x, 0 \leq x \leq 1, u_\varepsilon(0) = 1. \quad (1)$$

Берилген теңдеменин аналитикалык чечими төмөнкүгө барабар.

$$u(x) = x - \varepsilon + (1 + \varepsilon)e^{-\frac{x}{\varepsilon}}.$$

```
% Кадам 1: Параметрди беребиз
epsilon = 0.01;

% Кадам 2: x өзгөрмөсүнүн диапазонун түзөбүз
x = linspace(0, 1, 500);

% Кадам 3: Интегралдоо фактору e^{x/epsilon} (керек болсо)
mu = exp(x / epsilon); % Бул кадам маалымат үчүн гана

% Кадам 4: Жалпы чечим формуласы
% u(x) = x - epsilon + (1 + epsilon) * exp(-x/epsilon)
u = x - epsilon + (1 + epsilon) .* exp(-x / epsilon);

% Кадам 5: Баштапкы шарт текшерүү
u0 = u(1); % x = 0 үчүн u(0)
fprintf('Баштапкы шарт: u(0) = %.4f (керек: 1)\n', u0);

% Кадам 6: График
figure;
plot(x, u, 'b-', 'LineWidth', 2);
grid on;
xlabel('x');
ylabel('u(x)');
title('Аналитикалык чечим: u(x) = x - \epsilon + (1 + \epsilon)e^{-x/\epsilon}');
legend('u(x)');
```

```
>> u = x - epsilon + (1 + epsilon) .* exp(-x / epsilon);
```

Берилген теңдеменин чектик катмар, регулярдык жана сингулярдык областтарын түзүү үчүн программада төмөнкүдөй функциялар колдонулат.

1. `xline(boundary_limit, '--k', 'Label', 'Чектик катмар', ... )` Чектик катмарды визуалдаштыруу үчүн;

2. `fill(..., [...], [түстөр], 'FaceAlpha', ...)` Сингулярдык жана регулярдык областтарды бөлүп көрсөтүү үчүн;

```
>> clc;
clear;
% 1-кадам: Параметрлер
epsilon = [0.01]; % Эпсилондун мааниси
colors = ['b', 'r'];
x = linspace(0, 1, 1000); % x интервал
% 2-кадам: График түзүү
figure;
hold on;
% Натыйжаларды сактоо үчүн
resultTables = cell(length(epsilon), 1);

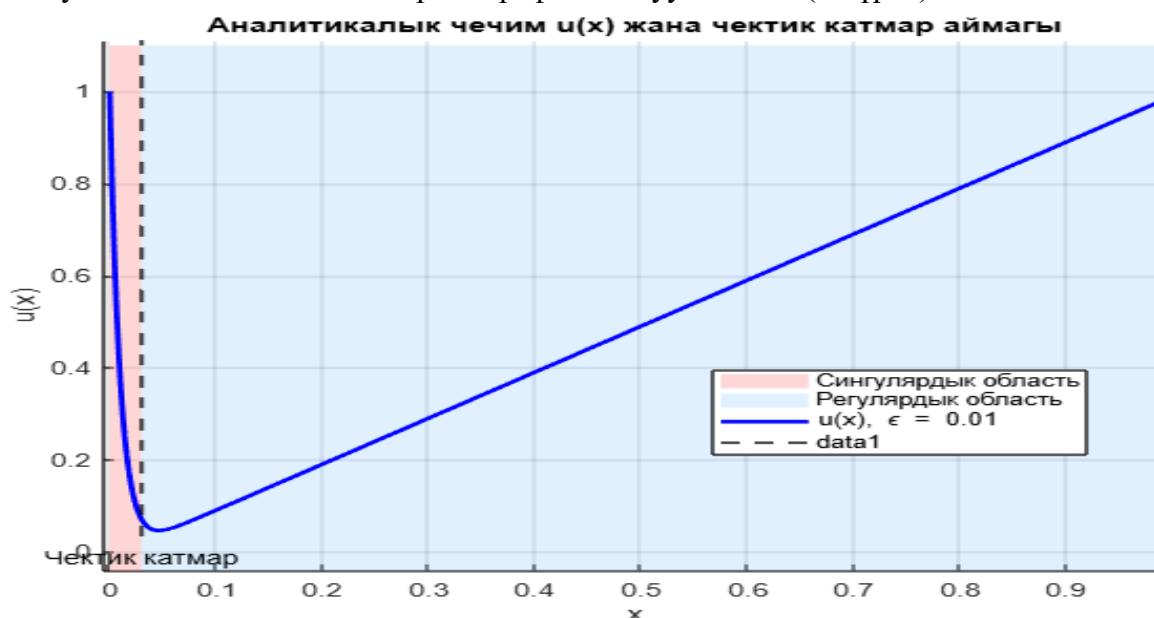
for k = 1:length(epsilon)
    epsilon = epsilon(k);
    % 3-кадам: Аналитикалык чечим
    u = x - epsilon + (1 + epsilon) * exp(-x / epsilon);
    % 4-кадам: Чектик катмар чекити
    x=0
    boundary_limit = 3 * epsilon;
    % 5-кадам: Областтарды визуалдаштыруу
    y_min = min(u) - 0.1;
    y_max = max(u) + 0.1;
    % Сингулярдык область (чектик катмар)
    fill([0 boundary_limit boundary_limit 0], ...
        [y_min y_min y_max y_max], ...
        [1 0.6 0.6], 'FaceAlpha', 0.3, 'EdgeColor', 'none', ...
        'HandleVisibility', 'off');
    % Регулярдык область
    fill([boundary_limit 1 1 boundary_limit], ...
        [y_min y_min y_max y_max], ...
        [0.6 0.8 1], 'FaceAlpha', 0.2, 'EdgeColor', 'none', ...
        'HandleVisibility', 'off');
    % u(x) графиги
    plot(x, u, colors(k), 'LineWidth', 2, ...
        'DisplayName', ['u(x), \epsilon = ', num2str(epsilon)]);
    % Чектик катмар чекитин көрсөтүү
```

```

xline(boundary_limit, '--k', 'LineWidth', 1.5, ...
'Label', 'Чектик катмар', ...
'LabelOrientation', 'horizontal', ...
'LabelVerticalAlignment', 'bottom', ...
'LabelHorizontalAlignment', 'center');
% График стили
xlabel('x');
ylabel('u(x)');
title('Аналитикалык чечим u(x) жана чектик катмарлар');
legend('Location', 'best');
grid on;
ylim([y_min y_max]);

```

Коддун натыйжасында төмөнкүдөй графикти алууга болот (1-сүрөт).

1-сүрөт. $\varepsilon = 0.01$ болгон учурдагы жыйынтык жана регулярдык сингулярдык областтардын бөлүнүшү

Натыйжаларды таблицада көрсөтүү үчүн.

```
regionLabels(x <= boundary_limit) = "Сингулярдык";
```

```
regionLabels(x > boundary_limit) = "Регулярдык";
```

```
T = table(x, u, regionLabels, 'VariableNames', {...});
```

```
disp(T)
```

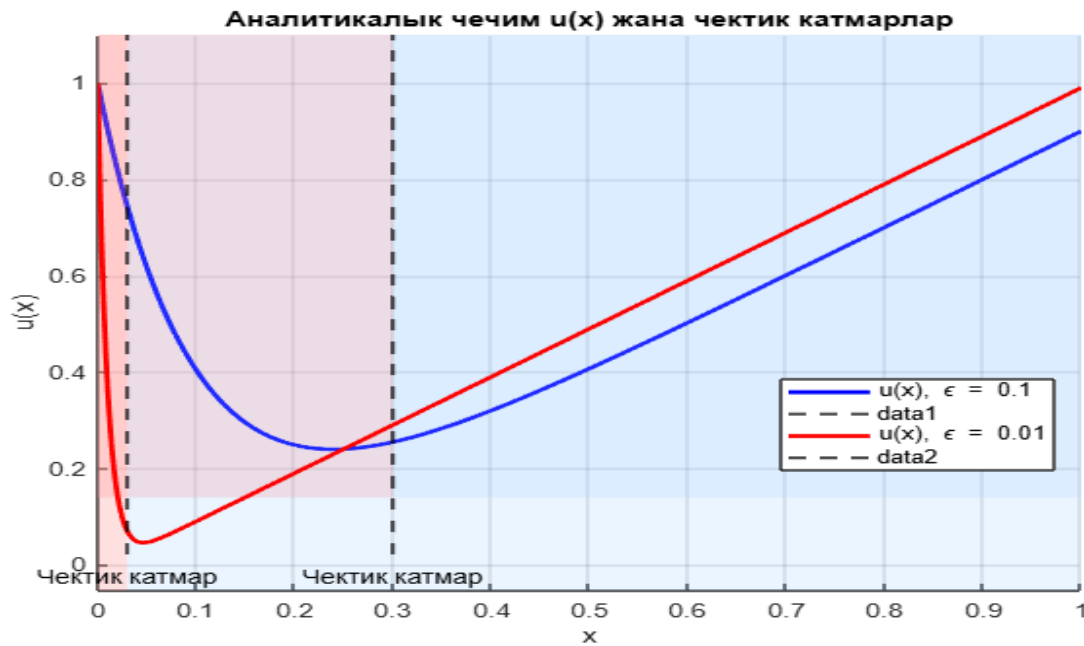
функциясын колдонуу менен таблицалык маанилерди алууга болот. Программалык коду төмөнкүдөй түзүлөт:

```

% Таблицаларды консольго чыгаруу
for i = 1:length(resultTables)
    fprintf('\n--- Натыйжа таблицасы: ε = %.3f ---\n',
    epsilon(i));
    disp(resultTables{i}(1:15,:)); % Ар бир таблицанын башындагы 15
    сапты көрсөтүү
end

```

Коддун натыйжасында 1, 2-таблицаны жана графикти (2-сүрөт) алууга болот.

1-сүрөт. $\epsilon = 0.1$ жана $\epsilon = 0.01$ болгон учурдагы жыйынтык

1-таблица.

-- Натыйжа таблицасы: $\epsilon = 0.100$ --

x	$u(x)$	Область
0	1	"Сингулярдык"
0.001001	0.99004	"Сингулярдык"
0.002002	0.9802	"Сингулярдык"
0.003003	0.97046	"Сингулярдык"
0.004004	0.96083	"Сингулярдык"
0.005005	0.95131	"Сингулярдык"
0.006006	0.94188	"Сингулярдык"
0.007007	0.93257	"Сингулярдык"
0.008008	0.92335	"Сингулярдык"
0.009009	0.91424	"Сингулярдык"
0.01001	0.90523	"Сингулярдык"

2-таблица.

-- Натыйжа таблицасы: $\epsilon = 0.010$ --

x	$u(x)$	Область
0	1	"Сингулярдык"
0.001001	0.9048	"Сингулярдык"
0.002002	0.81875	"Сингулярдык"
0.003003	0.741	"Сингулярдык"
0.004004	0.67076	"Сингулярдык"
0.005005	0.60729	"Сингулярдык"
0.006006	0.54997	"Сингулярдык"
0.007007	0.49821	"Сингулярдык"
0.008008	0.45147	"Сингулярдык"
0.031031	0.06639	"Регулярдык"
0.032032	0.06307	"Регулярдык"
0.033033	0.060162	"Регулярдык"

Параметрди камтыган чектик сызыктардын түрдүү формаларына мисалдар [10] жумушта каралган. MATLAB программасында [10] жумушта каралган турук башкы чектик

сызыкка ээ болгон аналитикалык функцияны визуалдаштыруу программасын түзүүгө болот.

Төмөнкү функция берилсин.

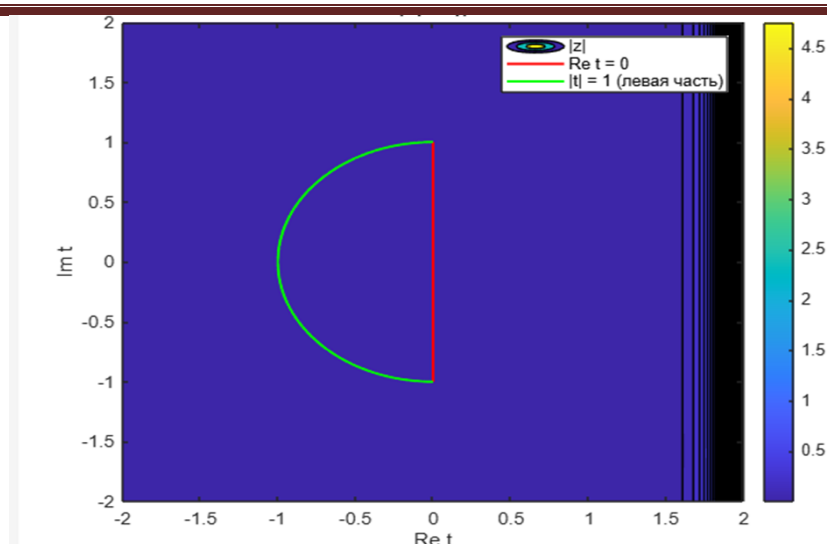
$$z(t, \varepsilon) = M_1 e^{\frac{a(t) - a(t_0)}{\varepsilon}} + M_2 (a(t) - a(t_0))^{\frac{1}{\varepsilon}} \text{ мында } M_1, M_2 - \text{const} \text{ едон көз каранды эмес.}$$

```
>> % Параметрлер
M1 = 1;
M2 = 1;
eps = 0.1;
% Комплекс жазыктыгы боюнча тор түзүү
t1 = linspace(-2, 2, 400);
t2 = linspace(-2, 2, 400);
[T1, T2] = meshgrid(t1, t2);
t = T1 + 1i * T2;
% z(t, eps) функциясын эсептөө
z = M1 * exp(t / eps) + M2 * exp(log(abs(t)) / eps);
% zнин модулунын контурдук графикин чийүү
figure;
contourf(T1, T2, abs(z), 100, 'LineColor', 'none');
colormap(turbo); % Сапаттуу түстүү палитра
colorbar;
title('|z(t, \epsilon)| функциясынын модулунын графики');
xlabel('Re t');
ylabel('Im t');
% Негизги чек ара сызыгын чийүү
hold on;
% Кызыл тик сызык t1 = 0, t2 -1 ден 1 ге чейин
plot(zeros(100,1), linspace(-1,1,100), 'r', 'LineWidth', 2);
% Жашыл жарым тегерек t = 1, сол жагы гана
theta = linspace(-pi/2, pi/2, 500);
x_circle = cos(theta); y_circle = sin(theta);
plot(-abs(x_circle), y_circle, 'g', 'LineWidth', 2);
legend('|z|', 'Re t = 0', '|t| = 1 (сол жарымы)');
hold off;
```

Натыйжада 3-таблицаны жана графикти (3-сүрөт) алууга болот.

3-таблица.

t	z(t,eps)	z
0.5+0.5i	42.13-142.32i	148.42
-1+0.5i	3.0518-4.3535e-05i	3.0518
0+0.5i	0.28464-0.95892i	1.0003
-0.5+0.5i	0.033161-0.0064612i	0.033785

3-сүрөт. Функциянын башкы чектик сызыгынын сүрөттөлүшү

Изилдөөнүн жыйынтыгы. Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү негизги жыйынтыктар алынды:

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин аналитикалык чечимдери аркылуу чектик катмарлардын түзүлүшү моделденди.

Чектик катмар жана чектик сызыктарды аныктоо жана визуалдаштыруу үчүн MATLAB'тын `contourf`, `fill`, `xline`, `meshgrid`, `exp`, `abs` сыяктуу функциялары натыйжалуу колдонулду.

Регулярдык жана сингулярдык аймактардын айырмачылыктары графикалык жол менен көрсөтүлүп, аларды бөлүп көрсөтүү алгоритмдери иштелип чыкты.

Иштелип чыккан скрипттерди колдонуу менен алынган жыйынтыктар таблицалык түрдө көрсөтүлдү.

Жалпылап айтканда, изилдөөнүн жыйынтыгында сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын моделдөөнүн алгоритмдери сунушталып, алар программалык каражаттардын жардамы менен ийгиликтүү ишке ашырылды.

Адабияттар:

1. Тампагаров, К. Б. Формы погранслойных линий для сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 5. – С. 121-124. – EDN ZEZQTP.
2. Алыбаев К. С. Затягивание потери устойчивости и погранслойные линии в теории сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. С. Алыбаев, К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 5. – С. 125-129. – EDN ZEZQTZ.
3. Алыбаев, К. С. Алгоритм приближенного поиска погранслойных линий сингулярно возмущенных линейных однородных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. С. Алыбаев, К. Б.

Тампагаров // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2016. – Т. 16, № 5. – С. 3-6. – EDN WGWOFР.

4. Алыбаев К. С. Сингулярно возмущенные уравнения первого порядка при нарушении устойчивости точки покоя [Текст]/ К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 49-53. – EDN RJBGUX.

5. Алыбаев К.С. Явление погранслойных линий и асимптотика решений сингулярно возмущенных линейных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями / П.С. Панков, К.С. Алыбаев, М.Р. Нарбаев, К.Б.Тампагаров // Вестник ОшГУ, 2013. - № 1 (специальный выпуск). – С. 227-231.

6. Евграфов М.А. Аналитические функции / М.А. Евграфов. – Москва: Наука, 1991. - 448 с.

7. Тампагаров, К. Б. Исследование асимптотического поведения решений сингулярно возмущенных уравнений первого порядка методом равномерного спуска (подъема) [Текст]/ К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 73-76. – EDN CTNARR.

8. Алыбаев, К. С. Сингулярно возмущенные уравнения первого порядка при нарушении устойчивости точки покоя [Текст]/ К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 49-53. – EDN RJBGUX.

9. Алыбаев, К. С. Пограничные линии аналитических функций с параметром / К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Международный научно-исследовательский журнал. – 2020. – № 12-1(102). – С. 9-14. – DOI 10.23670/IRJ.2020.102.12.002. – EDN IVHNRW.

10. Эрматали Уулу, Б. Описание линий уровня гармонических функций в пакете прикладных программ MATLAB [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2022. – № 1-1(19). – С. 183-190. – EDN BNMKGM.

11. Алыбаев, К. С. Гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктары жана алардын колдонулушу [Текст]/ К. С. Алыбаев, Б. Эрматали Уулу // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 4(49). – P. 24-28. – EDN KWPXCA.

12. Эрматали Уулу, Б. Комплекстик областтагы сингулярдык козголгон Бернулинин тендемеси [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков, А. Асан Кызы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 3(57). – P. 55-64. – EDN YLITLJ.

13. Эрматали Уулу, Б. Сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин Maple15 колдонмо пакетинде чыгарылышы [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков, А. Ибрагим Кызы // Интернаука. – 2022. – No. 14-5(237). – P. 50-53. – EDN HTXUJK.

* * *

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

Маматова Г.Т., Осмонова Н.Т.

**КАРЬЕРДИН ТҮБҮНДӨГҮ ЖАНА КАПТАЛ ЖАКТАРЫНДАГЫ
ПАЙДАЛУУ КЕНДЕРДИ КАЗЫП АЛУУНУН АЙКАЛЫШТЫРЫЛГАН
ЫКМАЛАРЫ**

Маматова Г.Т., Осмонова Н.Т.

**КОМБИНИРОВАННЫЕ СПОСОБЫ ДОБЫЧИ ПОЛЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ
В ПОДКАРЬЕРНОЙ И ПРИБОРТОВОЙ ЗОНАХ КАРЬЕРА**

Mamatova G.T, Osmonova N.T.

**COMBINED METHODS OF MINING MINERALS IN THE SUB-QUARRY AND
SIDE ZONES OF A QUARRY**

УДК. 622.34.

Аннотация: Макалада карьер түбүндөгү жана каптал жактарындагы пайдалуу кендерди айкалыштырып иштетүү ыкмасы менен казуунун өзгөчөлүктөрү аныкталып жана талдоосу каралат. Тик жантаюучу руданын карьер астындагы жана каптал жактагы запастарын комплекстүү өздөштүрүүнү жана бардык технологиялык элементтердин эффективдүү өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуучу өркүндөтүлгөн ресурстарды үнөмдөөчү аралаш иштетүү ыкмалары иштелип чыккан жана сунушталган. Бул ыкмаларга карьердин түбүнөн скважиналарды бургулоо, кичи этаждардагы кулатып түшүрүү системасын колдонуу жана иштелип чыккан мейкиндикти ички калдык таштар же баланстан тышкаркы руда менен толтуруу кирет. Сунуш кылынган ыкмаларды колдонуу пайдалуу кенди казып алууга кеткен убакытты жана каражатты кыскартууга, кендин жоголушун жана начарлашын азайтууга, тоо-кен иштерин коопсуздугун жана өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга, карьердин бортунун туруктуу абалын камсыз кылууга, ошондой эле тышкы урандылардын аянтын азайтуунун эсебинен айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтууга мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: Айкалыштырып иштетүү ыкмасы, руда кени, кичи этаждардагы кулатып түшүрүү системасы, ички отвал, баланстан тышкаркы руда, каптал жак, пайдалуу кендердин запасы, натыйжалуулук, тик кулап түшкөн кен тулкулары.

Аннотация: В статье рассматривается обзор и анализ особенностей добычи полезных ископаемых подкарьерной и прибортовой зоны комбинированным способом. Разработаны и предложены усовершенствованные ресурсосберегающие способы комбинированной разработки подкарьерных и прибортовых запасов крутопадающих рудных тел, обеспечивающие комплексное освоение месторождений и эффективное взаимодействие всех технологических элементов. Данные способы включают в себя бурение скважин со дна карьера, использование системы подэтажного обрушения и заполнение выработанного пространства породами внутреннего отвала или забалансовой рудой. Применение предложенных способов позволяет сократить затраты времени и средств на выемку полезного ископаемого, уменьшить потери и разубоживание руды, повысить безопасность и производительность горных работ, обеспечивает устойчивое

состояние борта карьера, а также снизить негативное воздействие на окружающую среду за счет уменьшения площадей внешних отвалов.

Ключевые слова: Комбинированная разработка, рудные месторождения, система поэтажного обрушения, внутренний отвал, забалансовая руда, прибортовая зона, запасы полезных ископаемых, эффективность, крутопадающие рудные тела.

Annotation: The article provides an overview and analysis of the features of mining minerals in the quarry and near-pit zone using a combined method. Improved resource-saving methods of combined development of the quarry and near-pit reserves of steeply dipping ore bodies have been developed and proposed, ensuring integrated development of deposits and effective interaction of all technological elements. These methods include drilling wells from the quarry bottom, using a sublevel caving system and filling the mined-out space with internal dump rocks or off-balance ore. The use of the proposed methods allows reducing the time and money spent on mineral extraction, reducing ore losses and dilution, increasing the safety and productivity of mining operations, ensuring a stable state of the quarry edge, and reducing the negative impact on the environment by reducing the area of external dumps.

Key words: Combined development, ore deposits, sublevel caving system, internal dump, off-balance ore, side zone, mineral reserves, efficiency, steeply dipping ore bodies.

Как известно, в мировой горнорудной комбинированный открыто-подземный способ разработки из своих преимуществ получает все более широкое применение.

В настоящее время повсеместно наблюдается развитие комбинированного способа разработки полезных, при этом такое развитие направлено на создание новых ресурсосберегающих технологий добычи, что обеспечит рациональное недропользование ископаемых. Такие технологии должны предусмотреть минимальное отрицательное воздействие на окружающую среду.

Поставленные цели достигаются решением следующего комплекса задач:

Обоснование оптимальных границ, последовательность и порядок отработки запасов.

Обеспечение тесной технологической и экономической взаимосвязи между карьером, подземным рудником и обогатительной фабрикой, направленной на оптимизацию параметров рудной шахты.

Выбор стратегии выемки

Создание и внедрение инновационных систем.

В настоящее время большинство мощных рудных месторождений отрабатываются открыто-подземным комбинированным способом, в то же время выемка запасов полезных ископаемых открытыми и подземными горными работами осуществляется по отдельным и независимым друг от друга схемами.[1]

Из-за того, что переход с открытого способа добычи на подземный на практике часто не готовится вовремя, рудники в это время сталкиваются с простоями и потерей ценных запасов.[1] Решить данную проблему можно через комплексный подход. Для этого подбирается такая схема работы, при которой карьер и шахта работают не по отдельности каждый, а вместе как единый механизм, дополняя при этом друг друга.[2].

В последнее время в мировой горнорудной практике комбинированный открыто-подземный способ разработки месторождений с учетом его преимуществ получает все более широкое распространение. [1]

Дальнейшее расширение области применения комплексного открыто-подземного комбинированного способа разработки твердых полезных ископаемых должно идти по пути совершенствования и создания новых ресурсосберегающих технологий добычи с рациональным использованием недр и улучшением охраны окружающей среды.[3] В то же время мало работ, направленных на исследование работы единого комплекса: карьер - подземный рудник - обогатительная фабрика, что препятствует решению вышеуказанной проблемы. В этих условиях требуется решить следующие задачи: определение границ и последовательности применения открытого и подземного способов; взаимоувязка работы карьера, подземного рудника и обогатительной фабрики путем создания наилучших условий для металлургического завода; обоснование совместной или раздельной выемки; выбор оптимальной производственной мощности; выбор и создание новых систем разработки, обеспечивающие повышение полноты и комплексности использования запасов; улучшение качества добываемой рудной массы.

Решение этих задач должно быть направлено на значительное повышение эффективности работы горнодобывающих предприятий с учетом улучшения использования недр и охраны окружающей среды [4].

Дальнейшее развитие комплексного открыто-подземного способа добычи твердых полезных ископаемых должно быть сосредоточено на создании и внедрении новых ресурсосберегающих технологий. Цель такого совершенствования - обеспечить рациональное использование недр и улучшить охрану окружающей среды. [3]

Но существует недостаток исследований, посвящённых функционированию единой производственной цепочки: карьер- подземный рудник -обогатительная фабрика. Этот пробел мешает эффективному решению вышеуказанной проблемы.[1]

В связи с этим необходимо решить следующие ключевые задачи:

- определить оптимальные границы и последовательность применения открытого и подземного методов
- обеспечить взаимосвязанную работу всех элементов комплекса с учётом нужд металлургического завода
- обосновать совместную или раздельную выемку запасов
- выбрать оптимальную производственную мощность предприятия
- разработать и внедрить новые системы добычи, которые повысят полноту и комплексность извлечения запасов
- улучшить качество добываемой рудной массы

Решение этих задач должно привести к значительному росту эффективности горнодобывающих предприятий при одновременном улучшении недропользования и экологической ситуации. [4]

Разработка полезных ископаемых в сложных горно-геологических условиях сопряжено с :

- Высокими затратами на разведку, добычу и переработку
- Увеличением потерь руды и ее разубоживанием (снижением концентрации полезного компонента)
- Ухудшением качества рудной массы из-за примешивания вредных пород
- Снижением интенсивности горнодобывающих работ

Анализ показывает, что в отрасли наблюдается ежегодное снижение (на 1,5-2,5 %) содержания полезных компонентов в добываемом сырье. Это сопровождается ростом эксплуатационных и капитальных затрат на добычу и переработку на фоне снижения цен на металлы [4]

Увеличение объема внешних отвалов привело к резкому усилению негативного воздействия горной добычи на окружающую среду. Ситуация обострилась из-за экономического давления: рост затрат, низкие цены на металлы и дефицит инвестиций вынудили многие предприятия необоснованно отказаться от части запасов, сокращать мощности и как следствие, становиться нерентабельными.

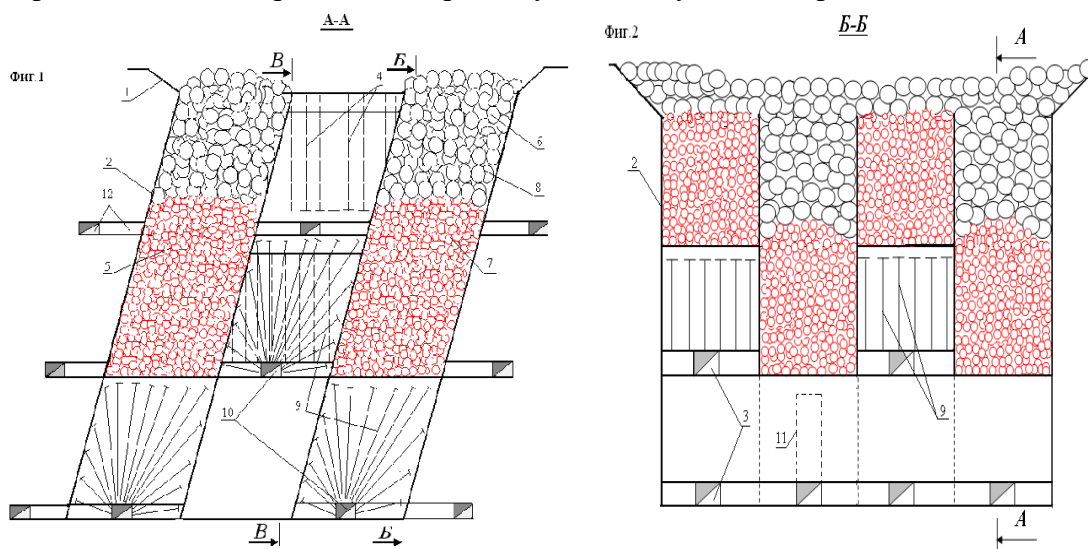
Системный и комплексный научный подход с учетом рыночных требований открывает значительные возможности для преодоления кризиса, задействования огромных ресурсов (запасов и мощностей) и улучшения экологии.[2]

Применение комбинированного способа разработки, запланированное на многих месторождениях Кыргызской Республики, актуализирует задачу создания новых рациональных и эффективных технологий освоения твердых полезных ископаемых в сложных горно-геологических условиях.

Существует способ разработки крутопадающих рудных тел, включающий проходку буровых выпусков, разделение залежи на смещенные в шахтовом порядке выемочные блоки, отбойку руды из подземных выработок веерами скважин и торцевой выпуск руды с разных сторон.[3]

Недостатки: Высокие затраты на бурение вееров скважин для принудительного обрушения верхнего подэтажа, способ применим только для подземной отработки.

Эти недостатки устранены в предлагаемом [4] способе комбинированной разработки крутопадающих рудных тел, защищенном инновационным патентом[5]. Он основан на идеях, представленным в работе [3] и реализуется следующим образом:

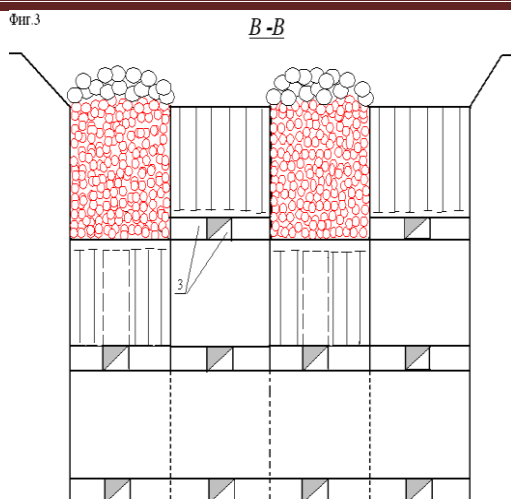

Рис. 1 Способ комбинированной разработки крутопадающих рудных тел: на фиг.1 представлена схема разработки рудного тела по простиранию, разрез по А-А, на фиг.2 – разрез по Б-Б, на фиг.3 – разрез по В-В, 1- проектный контур карьера; 2- контур рудного тела; 3- буровыпускные выработки; 4- скважины, пробуренные со дна карьера; 5- обрушенная руда; 6-породы внутреннего отвала; 7-нижние подэтажи; 8-отработанные панели верхнего подэтажа; 9-скважины, пробуренные из буровыпускных выработок; 10-буровыпускные выработки нижних подэтажей, 11-отрезной восстающий, 12-подготовительно-нарезные выработки

После достижения карьером 1 проектных контуров карьера приступают к проходке под его дном по простиранию и вкрест простирания рудного тела 2 подземных подготовительно-нарезных 12 и буровыпускных выработок 3, одновременно со дна карьера производят бурение параллельных взрывных скважин 4. Запасы, подлежащие к выемке, делятся на выемочные блоки.[2] Отработка блоков при этом производится с применением системы подэтажного обрушения руды и вмещающих пород. С целью создания обнаженной поверхности и компенсационного пространства из буровыпускных выработок проходится отрезной восстающий 11, который расширяется до отрезной щели. Для отбойки на отрезную щель из буровыпускных выработок бурятся веера скважин 9. После отбойки и частичного выпуска обрушенной руды 5 верхнего подэтажа производится заполнение выработанного пространства панели забалансовой рудой или породами внутреннего отвала 6. При этом на каждом уровне отбиваются и выпускаются запасы каждой второй панели. При переходе на отработку нижних подэтажей 7, панели нижележащего подэтажа располагаются под отработанной панелью 8 верхнего подэтажа. При этом запасы панелей нижележащего подэтажа отбиваются веерами скважин 9, пробуренными из подземных буровыпускных выработок 10. Выработанное пространство панелей заполняют в данном случае породами внутреннего отвала или забалансовой рудой 6 по мере отбойки и выпуска руды .[3]

Следует отметить, что разработанный способ запасов соответствует варианту, представленному на рис.1. По типу технологических схем выемки подкарьерных запасов данный способ соответствует представленному на рис.2. типовому варианту отработки подкарьерных запасов системами с обрушением.

Данный подход к разработке месторождений, основанный на бурении параллельных скважин со дна карьера с привлечением высокопроизводительного оборудования, обеспечивает значительное сокращение операционных издержек и времени на извлечение ресурсов, залегающих в верхних горизонтах (подэтажах). При этом существенно минимизируются как количественные, так и качественные потери полезного ископаемого.

Система разработки подкарьерных запасов: для извлечения полезного ископаемого, находящегося ниже дна карьера (подкарьерные запасы), используется система подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды. Это позволяет эффективно задействовать самоходное горное оборудование для погрузочно-доставочных работ. [1]

Благодаря возможности одновременной отбойки и выпуска больших объемов руды, значительно возрастает производительность погрузочно-доставочного оборудования, в частности скреперных установок.

Экологический аспект: Заполнение (закладка) отработанного пространства панелей бедным и отвальными породами и забалансовой рудой позволяет снизить экологическое воздействие.

Этот метод позволяет уменьшить площадь внешних отвалов, тем самым снижая общую нагрузку на окружающую среду.

Применение данного метода оптимизирует процесс добычи за счёт высокой эффективности бурения и выпуска.[2]

Отработка запасов в прибортовой зоне карьера на предельных контурах осложнена рядом факторов: отсутствие достаточного опыта совмещения открытых и подземных работ, сложной геомеханической обстановкой и необходимостью компенсировать снижение мощности карьера при изменяющемся качестве руды. Эти обстоятельства ставят перед горнодобывающими предприятиями комплексные технологические задачи.[8]

На сегодняшний день, потенциал комбинированной технологии используется не в полной мере. Традиционные подходы не обеспечивают бесперебойную работу карьера и подземного рудника как единого комплекса.[9]

Стандартные технологические решения [7], обычно включают:

- создание внутрикарьерного отвала для пригрузки бортов карьера;
- подземную выемку руды системами с обрушением;
- принудительную посадку кровли с помощью скважин, пробуренных с берм карьера;
- заполнение пустот обрушенной породой

К основным недостаткам данных методов можно отнести:

- Низкая детализация, отсутствие четких схем вскрытия, а также неопределенность в порядке и последовательности ведения очистных работ в прибортовой зоне

-Высокие издержки , чрезмерные затраты на бурение подземных взрывных скважин, необходимых для принудительного обрушения налегающих пород.[10]

Предлагаемый разработанный новый способ при его применении позволяет снизить затрат времени и средств на выемку полезного ископаемого прибортовой зоны, обеспечивается устойчивое состояние борта карьера и повышается безопасность горных работ.

На рис.2 показан рекомендуемый способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера, где на фиг.1 представлена схема разработки полезного ископаемого по простиранию, разрез по Б-Б, на фиг.2 – разрез по А-А, на фиг.3 – разрез по В-В [6].

Способ осуществляется следующим образом. После достижения карьером 1 проектных контуров и формирования нерабочего борта осуществляют пригрузку борта ярусами внутреннего отвала 2. В качестве материала внутреннего отвала для эффективности работ желательно использование забалансовой руды крупнокусковой фракции. После формирования внутреннего отвала приступают к вскрытию запасов полезного ископаемого 3, находящегося в прибортовой зоне карьера. Вскрытие осуществляют горизонтальной горной выработкой, пройденной на уровне транспортной бермы верхнего яруса. Из горизонтальной горной выработки по простиранию полезного ископаемого проходят буродоставочные выработки 4 до границ полезного ископаемого 5. Выемка запасов полезного ископаемого производится системой поэтажного обрушения с торцевым выпуском руды. Отбойку полезного ископаемого осуществляют с помощью веерообразных скважин 6, пробуренных из буродоставочной выработки. После отбойки и частичного выпуска руды приступают к принудительному обрушению кровли 7, причем кровля будет обрушена скважинами 8, пробуренными с транспортной бермы 9 по разреженной сетке. В случаях когда мощность полезного ископаемого, позволяет разместить несколько панелей, первым отбивается панель 10, расположенная со стороны борта карьера. По мере отбойки и выпуска руды осуществляют подсыпку пород во внутренний отвал 2. Вскрытие нижней части запасов полезного ископаемого прибортовой зоны производят с помощью горизонтальных горных выработок, пройденных на уровне нижележащих витков транспортной бермы.[1]

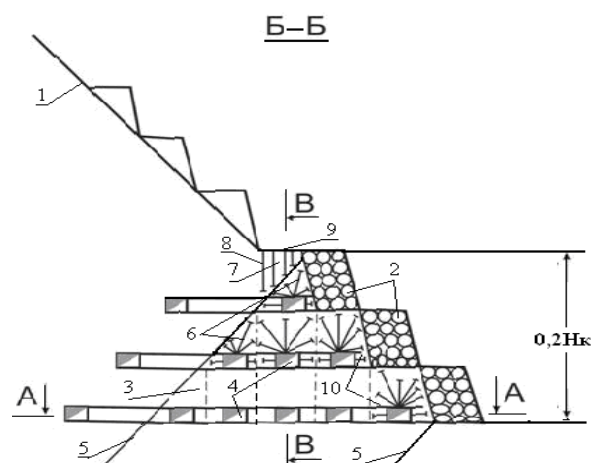
Отбойка и выпуск отбитых запасов полезного ископаемого 11, залегающего в нижней части прибортовой зоны осуществляют горизонтальными буродоставочными выработками 12.

Применение этой технологии предусматривает первоочередную отбойку панели, которая граничит с областью бортового давления карьера, обеспечивая тем самым образования новой дополнительной свободной поверхности. Организация горизонтальных буродоставочных работ по простиранию рудного тела способствует минимизации объема подготовительно-нарезных выработок.

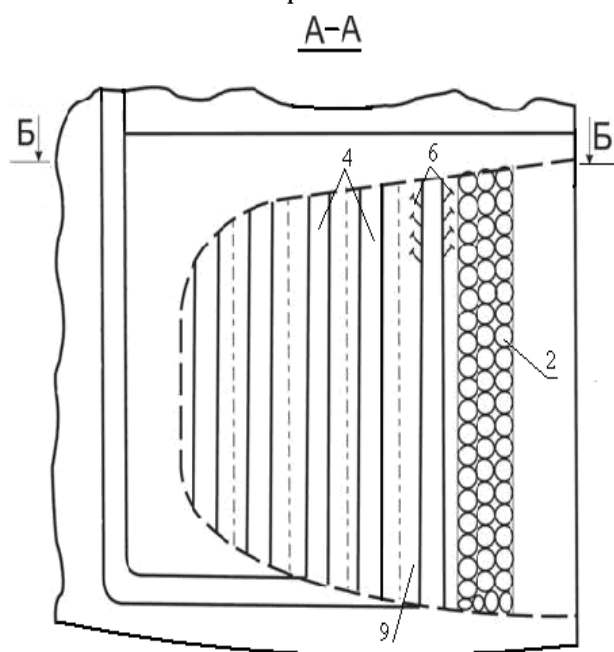
В данном случае принудительное обрушение налегающих пород, инициируемое с транспортной бермы, выполняется с помощью более разреженной сетки скважин. Результатом является формирование крупнокусковой породной массы с повышенным коэффициентом разрыхления. Это решение оптимизирует затраты на буровзрывные работы и исключает фильтрацию породной массы во время отработки запасов полезного ископаемого.

Извлечение запасов прибортовой зоны производится методом поэтажного обрушения с торцевым выпуском руды, что обеспечивает возможность внедрения высокопроизводительной самоходной техники. Реализация данной технологии, предполагающая размещения забалансовой руды крупных фракций и вскрышных пород в

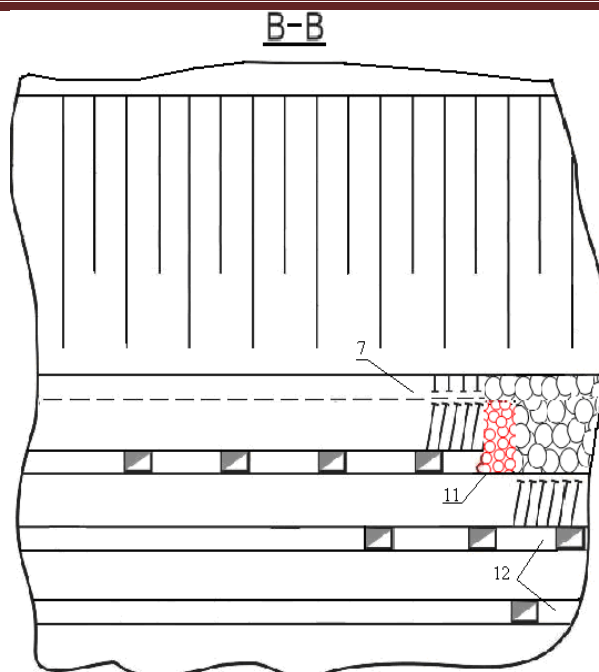
выработанном пространстве, способствует минимизации экологической нагрузки за счет сокращения земельных отводов под внешние отвалы.

фиг.1

фиг.2

фиг.3

Рис.2. Способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера: 1- проектный контур карьера; 2-ярусы внутреннего отвала; 3-запасы полезного ископаемого; 4- буродоставочные выработки; 5- границы полезного ископаемого; 6-скважины, пробуренные из буродоставочной выработки; 7-породы кровли; 8-скважины, пробуренные из карьера; 9-транспортная берма; 10-панель; 11-запасы полезного ископаемого, залегающие в нижней части прибортовой зоны; 12-горизонтальные буродоставочные выработки нижних подэтажей, H_k -высота карьера [6].

Новизна способа подтверждена патентом на изобретение [7].

Параметры предохранительной подушки (внутреннего отвала) определяются исходя из крупности отбиваемой руды, что необходимо для качественного извлечения и компенсации аэродинамического влияния в прибортовой зоне. При этом использование забалансовой руды в подушке требует соблюдения той же степени дробления, что и для основной рудной массы.

При формировании внутреннего отвала из вскрышных пород необходимо соблюдать условие кратности: средний размер фракции породы должен в два-три раза превышать размер кусков отбитой руды. Это минимизирует инфильтрацию пустых пород в рудную массу.

Комбинированная предохранительная подушка создается в два этапа: сначала за счет планового недовыпуска части руды на пограничных подэтажах, а затем путем обрушения бортов и засыпки крупнообломочной породы. Такой метод исключает разубоживание руды на приграничных участках и экономически наиболее выгоден, чем

создание предохранительной подушки из пустых пород. [1]

Стоит подчеркнуть, что формирование внутреннего отвала из неконденсионных руд (рудной предохранительной подушки) приводит к временной консервации части отбитой массы в выработанном пространстве, что формально относится к потерям. Тем не менее, по мере наращивания слоя породной подушки - за счет обрушения бортов и размещения

вскрышных пород - ранее заскладируванна руда вовлекается в повторный выпуск и полностью извлекается. [1]

Предлагаемый способ комбинированной отработки подкарьерных запасов заключается в том, что запасы, подлежащие к выемке, делятся на выемочные блоки, отработка блоков при этом производится с применением системы подэтажного обрушения руды и вмещающих пород, в целях создания обнаженной поверхности и компенсационного пространства из буровыпускных выработок проходится отрезной восстающий, который расширяется до отрезной щели [2], на каждом уровне отбиваются и выпускаются запасы каждой второй панели, выработанное пространство панелей в данном случае заполняют породами внутреннего отвала или забалансовой рудой, по мере отбойки и выпуска руды [3]

Предлагаемый способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера, заключается в том, что отработку полезного ископаемого, находящегося в прибортовой зоне карьера осуществляют системой подэтажного обрушения с торцевым выпуском руд. В прибортовой зоне после обрушения и частичного выпуска руды производят принудительное обрушение пород кровли с помощью скважин, которые пробурены с транспортной бермы. А само выработанное пространство заполняют породами внутреннего отвала, по мере отбойки и выпуска руды .[6]

Практическая ценность подтверждается следующими аспектами:

Экономический эффект: Сокращение объема подготовительно-нарезных выработок и оптимизация буровзрывных работ ведут к снижению себестоимости добычи.

Технологическая гибкость: Использование самоходного оборудования при торцевом выпуске руды повышает производительность.

Экологический эффект: Использование внутреннего отвалообразования (размещение пустых пород в выработанном пространстве) позволяет минимизировать площади внешних отвалов и снизить нагрузку на экосистему.

Качество сырья: Предложенная методика формирования рудной подушки эффективно решает проблему преждевременного разубоживания (смешивания руды с пустой породой).[7].

При этом, рудная предохранительная подушка не будет потеряна. Но эти запасы можно считать временно потерянными. При применении предлагаемого способа формирования предохранительной рудной подушки из забалансовой руды является положительным фактором, потому что в данном случае, процесс разубоживания отбитой руды начнется значительно позже.

Технические возможности комбинированной разработки позволяют сократить площади горного предприятия за счет использования некоторых специфических особенностей открытых и подземных работ. Размещение внутрикарьерных отвалов в зоне обрушения, использование пород вскрыши для заполнения выработанного пространства или закладки подземных пустот, размещения производственных зданий и помещений карьера и подземного рудника на одной промплощадке обеспечивает существенное сокращение площади горного предприятия.

Таким образом предложенные способы разработки подкарьерных и прибортовых запасов руды позволяют осуществлять комплексное освоение месторождений с

использованием системы подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды, что обеспечивает более полное и рациональное извлечение запасов.

Использование забалансовой руды и пород внутреннего отвала сокращает площади внешних отвалов и уменьшает отрицательное воздействие на окружающую среду.

Проведение горизонтальных буродоставочных выработок значительно сокращает количество подготовительных работ, а создание рудной предохранительной подушки позволяет отсрочить разубоживание рудной массы сохраняя её качество. Внедрение вышеуказанных способов обеспечивает не только экономическую выгоду, но и позволяет достичь значительного экологического эффекта.

Литература:

1. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж., Таеєва А.Р. Особенности комбинированной отработки запасов полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера. Современные проблемы механики. 2020-№ 41(3) С.401-407
2. Кожогулов К.Ч., Осмонова Н.Т., Алибаев А.П. Технологические особенности выемки подкарьерных запасов при комбинированной разработке рудных месторождений, Наука и новые технологии, № 9, 2011, с.16-18
3. Алибаев А.П., Осмонова Н.Т., Усенов К.Ж. Способ комбинированной разработки крутопадающих залежей полезных ископаемых. Вестник Курган-Тюбинского государственного университета имени Носира Хусрава. 2014-4(30). С.15-17
4. Алибаев А.П., Осмонова Н.Т., Усенов К. Отработка подкарьерных запасов полезных ископаемых в условиях комбинированной разработки. Известия ВУЗов - Бишкек, 2012.- №6.- С.15-17.
5. Осмонова Н.Т., Кожогулов К.Ч, Никольская О.В. и др. Способ комбинированной разработки крутопадающих залежей полезных ископаемых. Патент -Бишкек: Кыргызпатент, 2013, патент №1572 от 31.07.13
6. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж. Способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера. Изденис - Поиск - Алматы, 2012.- №4-С.97-100
7. Маматова Г.Т., Кожогулов К.Ч, Никольская О.В. и др. Способ комбинированной разработки прибортовых запасов полезных ископаемых Патент -Бишкек: Кыргызпатент, 2013, патент №1571 от 31.07.13
8. Казикаев Д.М. Комбинированная разработка рудных месторождений -М: Горная книга. 2008 – 360 с.
9. Яковлев М.А. Ярков А.А. Авторское свидетельство СССР №840366 «Способ разработки крутопадающих рудных тел», МПК E21C 41/08, публ.1981, бюлл.№23.
10. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж. Отработка запасов законтурных рудных тел в условиях открыто-подземного способа разработки, Известия ВУЗов - Бишкек, 2012.- №6.- С.57-59.

* * *

**ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMICAL SCIENCES**

**Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.
БАШКАРУУНУ БОРБОРДОН АЖЫРАТУУ КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ «ЖАШЫЛ» ӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ
КАТАРЫ: УЛУТТУК САЯСАТТАН РЕГИОНАЛДЫК МАСТЕР-ПЛАНДАРГА
ЧЕЙИН**

**Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР
«ЗЕЛЁНОГО» ПЕРЕХОДА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ОТ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ К РЕГИОНАЛЬНЫМ МАСТЕР-ПЛАНам
Karbekova A. B., Saipidinov I.M., Karbekova M. Zh.
DECENTRALIZATION OF GOVERNANCE AS A KEY FACTOR OF THE
“GREEN” TRANSITION IN THE KYRGYZ REPUBLIC: FROM NATIONAL POLICY
TO REGIONAL MASTER PLANS**

УДК 332.146.2:502.131.1(575.2)

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасында “жашыл” өткөөл саясатын ишке ашыруу контекстинде башкарууну децентралдаштыруунун ролу талданат. Изилдөө комплекстүү улуттук стратегиялык негиз менен аны жер-жерлерде практикалык ишке ашыруунун ортосундагы олуттуу ажырымды көрсөтөт. Мыйзам актыларын, стратегиялык программаларды жана жайыттарды башкарууну децентралдаштыруу сыяктуу конкреттүү учурларды талдоо менен системалык тоскоолдуктар, анын ичинде фискалдык көз карандылык, институционалдык боштуктар жана жергиликтүү коомчулуктун чыныгы катышуусунун жоктугу аныкталат. Эл аралык донорлордун ролуна өзгөчө көңүл бурулат, алардын ишмердүүлүгү конкреттүү ийгиликтерди алып келгени менен, көп учурда мамлекеттик башкаруунун фундаменталдык көйгөйлөрүн чече албай, параллелдүү система катары иштейт. Орун алган кыйынчылыктарды жеңүүнүн негизги куралы катары реалдуу фискалдык автономия жана биргелешкен башкаруу принциптерине негизделген жашыл өткөөлдүн аймактык башкы пландарын иштеп чыгуу концепциясы сунушталууда.

Негизги сөздөр: Башкарууну борбордон ажыратуу Кыргыз Республикасындагы «жашыл» өтүүнүн негизги фактору катары: улуттук саясаттан регионалдык мастер-пландарга чейин.

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу роли децентрализации управления в контексте реализации политики «зелёного» перехода в Кыргызской Республике. Исследование выявляет значительный разрыв между всеобъемлющей национальной стратегической базой и её практической реализацией на местах. Путем анализа законодательных актов, стратегических программ и конкретных кейсов, таких как децентрализация управления пастбищами, выявляются системные барьеры, включая

фискальную зависимость, институциональные пробелы и отсутствие подлинного вовлечения местных сообществ. Особое внимание уделяется роли международных доноров, чья деятельность, хотя и приносит точечные успехи, часто функционирует как параллельная система, не решая фундаментальных проблем государственного управления. В качестве ключевого инструмента для преодоления существующих вызовов предлагается концепция разработки региональных мастер-планов «зелёного» перехода, основанных на принципах реальной фискальной автономии и партисипативного управления.

Ключевые слова: децентрализация, зелёная экономика, Кыргызстан, местное самоуправление, региональные мастер-планы, устойчивое развитие, государственное управление.

Abstract: This article analyzes the role of decentralized governance in the implementation of the "green" transition policy in the Kyrgyz Republic. The study reveals a significant gap between the comprehensive national strategic framework and its practical implementation at the local level. Through an analysis of legislative acts, strategic programs, and specific cases, such as the decentralization of pasture management, systemic barriers are identified, including fiscal dependence, institutional gaps, and the lack of genuine community engagement. Special attention is paid to the role of international donors, whose activities, while achieving specific successes, often function as a parallel system without addressing the fundamental problems of public administration. The concept of developing regional "green" transition master plans, based on the principles of real fiscal autonomy and participatory governance, is proposed as a key tool for overcoming these challenges.

Keywords: Decentralization of governance as a key factor of the “green” transition in the Kyrgyz Republic: from national policy to regional master plans.

Глобалдык климаттык кризис жана анын натыйжасында туруктуу өнүгүү моделине өтүү зарылчылыгы 21-кылымдын негизги чакырыктарынын бири болуп саналат. Кыргыз Республикасы үчүн уникалдуу, бирок аялуу экосистемалуу тоолуу өлкө катары “жашылга” өтүү маселелери өзгөчө актуалдуу. Чектелген суу ресурстары, жайыттардын деградациясы, салттуу энергия булактарынан көз карандылык – мунун баары “жашыл” күн тартибин декларативдик максат эмес, улуттук коопсуздуктун императиви кылат. Бул контекстте административдик ыйгарым укуктарды жөн эле өткөрүп берүү катары эмес, субулуттук деңгээлдеги фискалдык, саясий жана институттук автономияны камтыган татаал процесс катары түшүнүлгөн башкарууну децентралдаштыруу өзгөчө роль ойнойт [1]. Дал ушул деңгээлде жаратылыш ресурстары жана калк менен түздөн-түз өз ара аракеттенүү ишке ашат, бул жергиликтүү бийликти өзгөрүүлөрдүн негизги агенттерине айландырат. Бирок маселе Кыргызстанда “жашыл” өткөөлгө багытталган амбициялуу улуттук стратегиялардын бар экендигине карабастан, аларды жергиликтүү деңгээлде ишке ашыруу олуттуу системалык тоскоолдуктарга дуушар болгон. Макродеңгээлде түзүлгөн “чоң” мамлекеттик саясат менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) бул демилгелерди ишке ашырууга тийиш болгон “кичинекей” практиканын ортосунда ачык ажырым бар. Бул макаланын максаты башкарууну децентралдаштыруунун жана Кыргыз Республикасындагы “жашыл” өткөөлдүн натыйжалуулугунун ортосундагы өз ара байланышты талдоо болуп саналат. Изилдөө орун алган көйгөйлөрдү аныктоого гана эмес,

жалпы улуттук программалардан натыйжалуу аймактык башкы пландарды иштеп чыгууга өтүү зарылдыгын негиздөөгө да умтулат. Бул максатка жетүү үчүн иш төмөнкү милдеттерди чечет: 1) “жашылга” өтүү жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу чөйрөсүндөгү улуттук саясатты жана мыйзамдарды карап чыгуу; 2) эффективдүү децентралдаштырууга тоскоолдук кылган системалык тоскоолдуктарды аныктоо; 3) “жашыл” демилгелердин катализатору катары эл аралык донорлордун ролуна талдоо жүргүзүү;

4) региондук башкы пландарды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштарды иштеп берүү. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы Кыргызстанда децентралдаштыруу басымдуу түрдө декларативдүү мүнөзгө ээ деген концепциянын негизделишинде жатат, бул кеңири мыйзамдык базанын болгондугуна карабастан, анын «жашыл» күн тартибин ишке ашыруудагы натыйжалуулугунун төмөндүгүнүн негизги себеби болуп саналат.

Кыргызстандын туруктуу өнүгүү жана айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы улуттук саясаты көп баскычтуу жана ырааттуу түзүмгө ээ. Фундаменталдуу документтер болуп 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы жана 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы саналат, алар жагымдуу чөйрөнү түзүү жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча стратегиялык милдетти аныктайт [2]. Улуттук коопсуздук концепциясында экологиялык коопсуздук өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнүн милдеттүү шарты катары да аныкталган. Бул стратегиялык максаттарды деталдаштыруучу негизги документ болуп 2029-жылга чейин Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы саналат. Анын негизги максаты “жашыл экономиканын принциптерин институтташтырууну жана өлкөнүн экономикасынын артыкчылыктуу секторлорунда макро жана микро деңгээлдеги жашыл интервенцияларды ишке ашырууну жогорулатуу” болуп саналат. Программа багыттарды гана аныктабастан, анын аткарылышы үчүн аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын жетекчилерине, президенттин аймактардагы ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнө жана эң негизгиси жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилерине жеке жоопкерчиликти да белгилеген. Бул формалдуу түрдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына “жашылга” өтүүдө негизги ролду жүктөйт. Айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдык база да иштелип чыкты. «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы бардык жаратылышты коргоо мыйзамдары курулган негизги документ болуп саналат [3]. Мындан тышкары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына «айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу», ошондой эле «токойлорду сактоо жана көбөйтүү» жана «жаратылыш сууларынын тазалыгын калыбына келтирүү» сыяктуу конкреттүү ыйгарым укуктар берилген. Ошондой эле, климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттери жөнүндө калкты жана бизнести маалымдоо боюнча иш-чаралар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын деңгээлинде социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларына киргизилиши керек. Жалпысынан алганда, талдоо Кыргызстанда “жашылга” өтүү үчүн комплекстүү улуттук укуктук жана стратегиялык база түзүлгөнүн көрсөттү. Бирок, бийликтин вертикалы аркылуу эффективдүүлүктү камсыз кылуучу бул комплекстүү

мамиле чындыгында көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн. Стратегиялар жана программалар, 1-таблицадан көрүнүп тургандай, максаттарды так аныктайт жана жоопкерчиликти белгилейт, бирок аларды эң төмөнкү, региондук деңгээлде ишке ашыруу үчүн механизмдердин, ресурстардын жана институционалдык потенциалдын болушуна кепилдик бербейт. Ошентип, формалдуу даярдыкка карабастан, негизги маселе саясаттын жоктугунда эмес, аны иш жүзүндө ишке ашырууда болгон [4].

Таблица 1. Негизги улуттук программалар жана алардын ролу

Программанын/стратегиянын аталышы	Жарактуулук мөөнөтү	Негизги максаттар	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ролу
Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы	2018-2040 жж	Адамдын жашоосу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу	Аймактык саясатты калыптандыруу үчүн негиз түзүлдү
Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы	2026ж. чейин	Уникалдуу экосистемаларды сактоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу	Ал жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү программасына негиз болуп саналат жана башкаруунун жаңы моделин түзөт.
Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы	2029ж. чейин	"Жашыл экономиканын" принциптерин макро жана микро деңгээлде институтташтыруу	Иш-чаралар планынын аткарылышы үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилеринин жеке жоопкерчилиги белгиленди
«Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» Кыргыз	Активдүү	Бардык экологиялык	Жергиликтүү өз алдынча

Республикасынын Мыйзамы		мыйзамдардын негизги мыйзамы	башкаруу органдарына айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга ыйгарым укуктарды берет

Кыргызстанда “жашылга” өтүү үчүн укуктук жана институционалдык база түзүлүүдө. Стратегиялык документтер жана программалар узак мөөнөттүү максаттарды жана аларга жетишүүнүн конкреттүү механизмдерин аныктайт. Бул процессте жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары маанилүү роль ойнойт, анткени алар азыр жергиликтүү деңгээлде экологиялык саясатты ишке ашыруу үчүн жеке жоопкерчиликти түзүшөт. Бул улуттук стратегияларды жергиликтүү демилгелер менен интеграциялоону жеңилдетет жана “жашылга” өтүүнү натыйжалуураак кылат. Мыйзам чыгаруу базасын талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кеңири ыйгарым укуктарга ээ болгонуна карабастан, алардын «жашыл» өткөөл процессине катышуусун эффективдүү эмес, формалдуу кылган бир катар фундаменталдык тоскоолдуктарга дуушар болушат. Дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде техникалык жактан жаңы эмес, бирок экологиялык факторлор менен мүнөздөлгөн жашыл облигациялар, насыялар жана карыз алуулар сыяктуу инструменттерди жана каржылоо механизмдерин талданган. Жеке ишкананын капиталын тартуу жолу менен жашыл экономиканы каржылоонун модели иштелип чыкты, ошондой эле аны Кыргыз Республикасында ишке ашыруу үчүн сунуштамалар иштелип чыккан.[4,1]

1. Фискалдык алсыздык жана субсидиялоо. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү бюджеттери борбордук дотациялардан көз каранды, анткени айылдык округдардын (айылдык аймактардын) 70%дан ашыгы дотацияда турат. Теңдештирүүчү трансферттер алардын чыгашаларынын аз гана бөлүгүн (30%га жакынын) жабат, бул аларга ири долбоорлорду, анын ичинде “жашыл” өнүктүрүүнү каржылоого тоскоолдук кылат. Мыйзамдуу мүмкүнчүлүктөргө карабастан, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) салыктарды жыйноо боюнча ыйгарым укуктарды жана ресурстарды алышпайт, бул децентралдаштырууну натыйжасыз кылат, анткени жоопкерчиликти өткөрүп берүү финансылык автономия менен коштолбойт.

2. Институттук жана башкаруучулук боштуктар. ЖӨБ алдында турган программалар көбүнчө маселелердин кеңири чөйрөсүн камтыган “татаал” болуп саналат, бул чектелген ресурстарды жана так механизмдердин жоктугун эске алганда, аларды ишке ашырууну кыйындатат. Мындан тышкары, муниципалдык менчик, анын ичинде жер көп учурда сарамжалсыз жана натыйжасыз пайдаланылат. Мүлктү мамлекеттик каттоодон өткөрбөө, аны пайдалануудан түшкөн кирешени пландаштыруу жана негизги фонддорду жаңылоо

үчүн амортизациялык каражаттардын жоктугу көйгөй болууда. Бул муниципалдык менчикти күтүү аны пайдалануудан түшкөн кирешеден ашып кетишине алып келет [5].

3. Социалдык жана экономикалык тоскоолдуктар. Акыр-аягы, социалдык жана экономикалык тоскоолдуктар “жашыл” демилгелерди ишке ашырууга тоскоол болууда. Жашоо жана өсүү боюнча актуалдуу көйгөйлөргө туш болгон калк жана бизнес үчүн энергетика жана экологиялык маселелер аз артыкчылыктуу [6]. Энергияны үнөмдөөчү продуктулар жана жашыл технологиялар салттуу кесиптештерине караганда көбүнчө кымбатыраак жана анча белгилүү эмес. Бул аларды жергиликтүү деңгээлде массалык түрдө ишке ашырууга кошумча тоскоолдуктарды жаратууда. 2-таблица “жашылга” өтүүнү эффективдүү децентралдаштыруунун негизги тоскоолдуктарын системалаштырат жана аларды жеңүү жолдорун сунуштайт.

Таблица 2. Башкарууну децентралдаштырууда негизги тоскоолдуктар жана сунушталган чечимдер

Көйгөй	Сүрөттөмө	Сунушталган чечим
Фискалдык алсыздык	Жергиликтүү бюджеттердин 70%дан ашыгы дотацияда турат, бул борбордон көз карандылыкты жаратат жана “жашыл” долбоорлорго инвестицияны чектейт.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын салыктык ыйгарым укуктарын кеңейтүү жана консолидациялоо боюнча реформаларды жүргүзүү.
Институттук боштуктар	Муниципалдык менчикти сарамжалсыз пайдалануу, кирешени пландаштыруу жана амортизациялык каражаттардын жоктугу.	Башкаруунун заманбап ыкмаларын иштеп чыгуу жана ишке киргизүү, муниципалдык кызматкерлерди окутуу.
Формалдуу децентралдаштыруу	Жергиликтүү жамааттарды катыштырбастан ыйгарым укуктарды өткөрүп берүү, анын натыйжасында расмий пландар көз жаздымда калып жатат.	Пландаштырууга коомчулуктун реалдуу катышуусун камсыз кылган катышуучулук мамилелерге өтүү.
Экономикалык тоскоолдуктар	Жашыл маселелердин төмөн приоритеттүүлүгү, кымбат баалуулуктар жана жашыл технологиялар боюнча аз маалымдуулук.	Регионалдык пландарга интеграцияланган финансылык стимулдарды жана маалыматтык кампанияларды иштеп чыгуу.
Көйгөй	Сүрөттөмө	Сунушталган чечим
Фискалдык алсыздык	Жергиликтүү бюджеттердин 70%дан ашыгы дотацияда турат, бул борбордон көз карандылыкты жаратат жана “жашыл” долбоорлорго инвестицияны чектейт.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын салыктык ыйгарым укуктарын кеңейтүү жана консолидациялоо боюнча реформаларды жүргүзүү.

ЕРОБ жана ЮСАИД сыяктуу эл аралык донорлор Кыргызстандагы “жашылга” өткөөл процессти илгерилетүүдө негизги ролду ойношот. Алар күн электр станцияларын орнотуу сыяктуу жашыл технологияларды ишке ашыруу үчүн гранттарды жана насыяларды берип, конкреттүү натыйжаларды берип жатышат. Бирок алардын жардамы көбүнчө алсыз мамлекеттик институттарды айланып өтүп, параллелдүү система катары иштейт. Бул каржылоо токтогондон кийин жетишилген прогресс токтоп калуу коркунучун жаратат, анткени жергиликтүү бийлик аны колдоого албайт. Бул парадоксту жоюу үчүн жашыл өтүүнүн аймактык башкы пландарынын концепциясына өтүү керек. Бул пландар бардык кызыкдар тараптардын: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жергиликтүү бизнестин, эл аралык донорлордун жана жарандык коомдун катышуусу менен биргелешкен мамиленин негизинде иштелип чыгышы керек. Башкы пландар төмөнкүлөргө тийиш:

- Улуттук максаттарды локалдаштыруу: Жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын жалпы максаттарын ар бир аймактын өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылган конкреттүү, өлчөнгөн долбоорлорго которуу (мисалы, бир аймакта күн энергиясын өнүктүрүү, экинчисинде агроптокой чарбасы) [7].

- Каржылоону интеграциялоо: даректүү трансферттерди да, ушул сыяктуу долбоорлорду каржылоодо тажрыйбасы бар жергиликтүү банктар жана микрофинансылык уюмдар тарабынан берилген «жашыл» кредиттерди да тартуу механизмдерин киргизүү.

- Муниципалитеттер аралык кызматташтыкты стимулдаштыруу: муниципалитеттерге жалпы көйгөйлөрдү чечүү үчүн өз ресурстарын жана компетенцияларын бириктирүүгө мүмкүндүк берүүчү механизмдерди колдонуу, бул көрсөтүлүүчү кызматтардын натыйжалуулугун жогорулатат.

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасында глобалдык күн тартибине шайкеш келген “жашылга” өтүү үчүн жакшы өнүккөн жана амбициялуу улуттук стратегиялык негиз бар. Бирок, белгилүү болгондой, өлкөдө башкарууну децентралдаштыруунун колдонулуп жаткан системасы декларация менен практиканын ортосунда олуттуу ажырымга дуушар болууда. “Жашыл” демилгелерге негизги тоскоолдуктар фискалдык көз карандылык, алсыз институттар жана децентралдаштыруу процессине жергиликтүү жамааттарга ишенбөөчүлүк болуп саналат. Эл аралык жардам конкреттүү натыйжаларды алып келсе да, бул кемчиликтерди убактылуу гана компенсациялайт. Долбоордук мүнөздө болгондуктан, ал системалык көйгөйлөрдү чечпейт, бул “жашылга” өтүүнүн узак мөөнөттүү туруктуулугуна коркунуч келтирет. Бул чакырыктарды жеңүү жана туруктуу “жашылга” өтүүнү камсыз кылуу үчүн мыйзамдарды кайра карап чыгуу гана эмес, башкаруу системасын түп-тамырынан бери реформалоо зарыл. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде төмөнкү саясат боюнча сунуштар түзүлдү [8]:

Фискалдык децентралдаштырууну тереңдетүү. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына салыктарды жыйноо жана муниципалдык менчикти башкаруу боюнча реалдуу ыйгарым укуктарды кеңейтүү жана мыйзамдык жактан камсыз кылуу аркылуу субсидияларды кыскартууга багытталган жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоо зарыл болгон. Бул, мисалы, Салык кодексинин 62-беренесинде каралгандай,

бул функцияларды аткаруу үчүн жетиштүү ресурстарды жана каражаттарды берүү менен коштулууга тийиштүү болгон.

Институттук чындоо. “Жашыл” долбоорлорду башкаруу, инвестиция тартуу жана эл аралык өнөктөштөр менен иштөө көндүмдөрүнө өзгөчө көңүл буруп, муниципалдык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуунун комплекстүү программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу керек. Ошондой эле муниципалдык менчикти натыйжалуу пайдалануу үчүн мамлекеттик-жеке өнөктөштүк сыяктуу башкаруунун заманбап ыкмаларын киргизүү зарылчылыгы бар.

Региондук башкы пландарды иштеп чыгуу. Кыргыз өкмөтү жергиликтүү бийлик, ишканалар жана коомчулук менен биргеликте “Жашыл өткөөлдүн аймактык башкы пландарын” иштеп чыгышы керек. Бул пландар конкреттүү максаттарды, каржылоо механизмдерин жана эффективдүү индикаторлорду камтууга тийиштүү болгон. Бул борбордон ажыратылган ыкма жашыл өтүүнүн туруктуулугун камсыз кылуу менен улуттук саясаттар менен аларды жергиликтүү деңгээлде ишке ашыруунун ортосундагы ажырымды жоюуга жардам берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Асанов, Ж. Т., & Калдыбаев, Б. К. (2020). Экологическая политика и устойчивое развитие Кыргызстана. Вестник КРСУ, 20(3), 45–53.
2. ПРООН в Кыргызстане. (2022). Поддержка зелёной экономики и децентрализации управления в КР. Бишкек: Программа развития ООН.
3. Кадыров, Г. Б. (2021). Роль местного самоуправления в реализации политики зелёной экономики. Экономика и управление: новые вызовы и перспективы, 4(12), 77–85.
4. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100. – EDN WVPMGD.
5. Карбекова А.Б., Карбекова М.Ж. Зеленая экономика как модель социально-экономического развития общества // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024. № 1-1(107). С. 149–151.
6. Сайпидинов И.М., Момошева Г.А. Перспективы развития зеленой экономики в Кыргызстане // Экономика и бизнес: теория и практика. 2023. № 6-1 (100). С. 126–128
7. Малаев, Э. Т. (2021). Региональные аспекты устойчивого развития в Кыргызстане. Региональная экономика: теория и практика, 19(6), 102–114.
8. Карбекова А.Б., Сайпидинов И.М., Мамыралиева А.Т., Карбекова М.Ж., Эргешова Т.А. Перспективы создания энергетического Хаба по зеленой "чистой" энергетике как основа экономического развития Кыргызстана// Вестник Жалал-Абадского государственного университета. 2023. № S2 (55). С. 360-364.
9. ISAP Center. (2023). *Зелёный переход и климатическая устойчивость в Кыргызстане*. Бишкек.

* * *

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.
МАМЛЕКЕТТИК САТЫП АЛУУЛАР ТҮШҮНҮГҮ, АНЫКТАМАЛАРЫ,
КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.
ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ: ПОНЯТИЕ, ОПРЕДЕЛЕНИЯ И
ПРОБЛЕМЫ
Karbekova A. B., Eshiev T. A.
PUBLIC PROCUREMENT: CONCEPT, DEFINITIONS AND PROBLEMS

УДК 336.4:004/572.2

Аннотация: Макалада мамлекеттик сатып алуулар түшүнүгү, аныктамалары жана көйгөйлөрү талкууга алынат. Мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъект жана демилгелүү субъект катышуучулары катары каралышы. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик муктаждыктарды канааттандыруу үчүн бюджеттик каражаттардын эсебинен товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана жумуштарды сатып алуу экендиги. Мамлекеттин өлкөнүн экономикасына таасир этүүсүнүн негизги каражаттарынын бири – бул мамлекеттик тапшырыктар тутуму, түрдүү муктаждыктар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн товарларды сатып алуулар. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик бюджеттин эсебинен товарларды жабдуу же кызмат көрсөтүү үчүн түзүлгөн мамлекеттик келишимдердин жыйындысы. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун максаты мамлекеттик каражаттарды пайдалануунун үнөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу экендиги.

Негизги сөздөр: Мамлекеттик сатып алуулар, чарбакер субъект, демилгелүү субъект, мамлекеттик тапшырыктар тутуму, товарларды жабдуу, кызмат көрсөтүү, мамлекеттик келишимдердин жыйындысы, сатып алуучу уюм, берүүчү.

Аннотация: В статье рассматриваются понятие, определения и проблемы государственных закупок. Рассмотрение государственных закупок в качестве участников основного хозяйствующего субъекта и инициативного субъекта. Государственные закупки - это закупка товаров, услуг и работ из бюджета для удовлетворения общественных потребностей. Одним из основных способов воздействия государства на экономику страны является система государственных закупок, закупка товаров для различных нужд и услуг. Государственные закупки - это совокупность государственных контрактов, заключаемых на поставку товаров или услуг за счет государственного бюджета. Целью государственных закупок является обеспечение экономики и эффективности государственных средств.

Ключевые слова: Государственные закупки, хозяйствующий субъект, инициативный субъект, система государственных закупок, поставка товаров, услуги, комплекс государственных контрактов, закупающая организация, поставщик.

Abstract: The article examines the concept, definitions and problems of public procurement. Consideration of public procurement as participants in the main economic entity and proactive entity. Public procurement is the purchase of goods, services and works from the budget to meet public needs. One of the main ways the state influences the country's economy is the public procurement system, the purchase of goods for various needs and services. Public

procurement is a set of government contracts concluded for the supply of goods or services at the expense of the state budget. The purpose of public procurement is to ensure the economy and efficiency of public funds.

Keywords: *Government procurement, business entity, proactive entity, public procurement system, supply of goods, services, complex of government contracts, purchasing organization, supplier.*

Мамлекеттик сатып алуулар түшүнүгү, аныктамалары. Мыйзам боюнча мамлекеттик сатып алуулар – сатып алуучу уюмдун товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же бөлүгүндө каржылоо менен сатып алуусу [2]. Демек, мамлекеттик сатып алуулар – бул сатып алуучу уюмдун ушул Мыйзамда белгиленген усулдар аркылуу товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же жарым-жартылай каржылоо менен сатып алуусу [4] болуп саналат. Буга караганда мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъекти сатып алуучу уюм болуп саналат. Анткени мамлекеттик сатып алуулар, анын субъекти катары сатып алуучу болмоюнча берүүчү субъекттин болбостугу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошентип, жогоруда аталган мамлекеттик сатып алуулардын субъекттерин шарттуу түрдө мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъект жана демилгелүү субъект катышуучулары деп атоого болот.

Мамлекеттик сатып алуулар - бул борборлоштурулган башкарууну жогорулатууга, мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын кыскартууга, материалдык агымдарды контролдоого жана мамлекеттик мекемелердин керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган ар кандай функцияларды жана аракеттерди айкалыштыруу [3]. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик муктаждыктарды канааттандыруу үчүн бюджеттик каражаттардын эсебинен товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана жумуштарды сатып алуу. Бул иш чараларга маданият, спорттук, аскердик товарлар, дары-дармек сатып алуу, автоунааларды камсыздандыруу, өнөр жай, азык-түлүк продуктылары, турак жайларды куруу, ондоо-түзөө, мамлекеттик мекемелердин, имараттардын курулушу ж.б. кирет. Мамлекеттик сатып алуулар рыноктун дээрлик бардык чөйрөлөрүн камтыйт жана мамлекет анын сатып алуучусу катары катышат. Бирок товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу коррупцияга, бийлик органдарынын өзүм билемдигине байланыштуу болбошун камсыз кылуу үчүн мамлекеттик сатып алуулардын белгилүү бир тутумуна ылайык мыйзам аркылуу жөнгө салуу тажрыйбасы бардык өлкөлөрдө салтка айланган. Мамлекеттик сатып алуулардын ачык-айкын эреже-жоболорунун жыйындысы салык төлөөчүлөрдүн каражаттарынын мамлекеттин муктаждыктарын канааттандыруу үчүн сарпталуусун ачык-айкын кылууга мүмкүндүк берет.

Экономиканын иштешинин оптималдуу параметрлерине жетишүү жана мамлекеттин алдында турган артыкчылыктуу милдеттерди чечүү үчүн бюджет каражаттарын сарамжалдуу жана натыйжалуу сарптоону уюштуруу зарыл. Мамлекеттик сатып алуулар системасы ушул максатты жүзөгө ашырууга кызмат кылгандыктан аны өркүндөтүү мамлекеттик маанидеги милдет катары саналат. Кыргызстандын экономикасынын туруктуулугун жана бюджеттик чыгымдардын өсүшүн эске алуу менен мамлекеттик сатып

алуулар системасынын натыйжалуу иштешин уюштуруу жана анын натыйжалуулугун баалоонун объективдүү тутумун түзүү барган сайын маанилүү боло баштайт. Мамлекеттик сатып алуулардын эң оптималдуу жетишкендигин бюджеттин үнөмдөлүшү, сатып алынган товарлардын, жумуштардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жогорку сапатын жана натыйжалуулугун камсыз кылуу менен көрүүгө болот. «Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдүн бюджетинин чыгым бөлүгүндө мамлекеттик сатып алуулар маанилүү орунду ээлегендиктен, алар экономиканы башкаруунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Мамлекеттик келишимдер аркылуу көптөгөн мамлекеттер социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечишет, ошондой эле илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнү, жаңы технологиялар жана иштеп чыгууларды жаратууну жана ишке ашырууну камсыз кылышат. Ошондуктан, мамлекеттик сатып алууларды уюштуруу проблемалары ар дайым актуалдуу жана дүйнө жүзү боюнча сатып алуулар тутумуна кызыгуу жогору бойдон калууда» [1].

Мыйзамда мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө мыйзамдар ушул Мыйзамдан жана мамлекеттик сатып алууларды жөнгө салуучу башка ченемдик укуктук актылардан, ошондой эле Кыргыз Республикасы катышкан, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерден турат [8] деп айтылат. Демек, өлкөдөгү мамлекеттик сатып алууларды жөнгө салууда ушул Мыйзам, тиешелүү ченемдик-укуктук актылар жана эл аралык келишимдер ченемдик-укуктук актылардын ролун аткарышат, жалпы укуктук жана экономикалык принциптерди белгилейт, тартибин жөнгө салат жана буларга таянуу менен иш жүргүзүлөт.

«Кыргыз Республикасынын экономикасынын сегменттеринин бири катары мамлекеттик сатып алуулар мамлекеттин экономикалык туруктуулугун жана коопсуздугун камсыздоочу катары зор мааниге ээ. Мамлекеттик бюджеттен мамлекеттик сатып алууларга бир жылкы бөлүнүүчү сумма ар кайсы жылдарда 20 дан 23% түзүп келет, ал эми ИДӨ үлүшүндө өлкөнүн ички дүң өндүрүшүнүн болжол менен 13-15% түзөт» [5, 272-276-бб.]. Мыйзамга ылайык мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун максаты мамлекеттик каражаттарды пайдалануунун үнөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу болуп саналат. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун принциптери көрсөтүлүп, бул боюнча берүүчүлөргө карата айкындык, ачыктык, мыйзамдуулук жана калыстык; сатып алууларды ишке ашыруу процессинде берүүчүлөрдүн ортосунда катышууну кеңейтүү жана атаандаштыкты өнүктүрүү; мамлекеттик сатып алууларды ишке ашырууда берүүчүлөр (подрядчылар) үчүн тең жана адилет шарттарды түзүү белгиленген [7].

Мамлекеттик органдардын жана калктын муктаждыктарын канааттандыруу максатындагы мамлекеттик сатып алуулар кабыл алынган мыйзамдуулук нормаларына ылайык өткөрүлүүчү негизги иш чаралардан болуп саналат. Мамлекеттик органдардын жана калктын муктаждыктарын түрдүү товарлар, жумуштар жана кызмат көрсөтүүлөр менен дайыма канааттандырып туруу зарылчылыгына карай мамлекеттик сатып алуулар коомдук жашоонун бардык чөйрөсүн камтып келет. Мамлекеттик сатып алуулар алкагында ар кандай деңгээлде: канцелярдык товарлардан, турак жай куруулардан баштап мамлекеттик азык-түлүк резервин толтурууга чейинки сатып алуулар ишке ашырылат. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруу тармагында укуктук мамилелер мыйзамдуулук чегинде жөнгө салынат. Аларга мамлекеттик бюджетти үнөмдөө, товардын

баасына жана сапатына дал келүүсү, коррупцияга каршы туруулар кирет. Мыйзамга ылайык мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруу берүүчүлөргө карата ачык-айрымдуулук, мыйзамдуулук жана бейтараптуулук; сатып алууларды жүргүзүүдө берүүчүлөрдүн катышуусун кеңейтүү жана алардын ортосундагы конкуренцияны өнүктүрүү; сатып алууларды жүргүзүүдө берүүчүлөр үчүн бирдей жана адилет шарттарды түзүү сыяктуу принциптерге негизденет. Мамлекеттик сатып алууларды жүргүзүүдөгү негизги көйгөйлөр. Азыркы учурда өлкөдөгү мамлекеттик сатып алуулар механизми бир топ натыйжалуу иштегендигине карабастан бир катар көйгөйлөрү бар экендиги ырас. Алар а) маселенин адамдык факторуна негизделген субъективдүү көйгөйлөр; б) белгилүү бир экономикалык же укуктук факторлордун жагдайына мүнөздүү объективдүү көйгөйлөр. Мамлекеттик сатып алуулардын көйгөйлөрүн, анын ичинде коррупцияны ийгиликтүү жеңүү жана бюджеттик каражаттарды натыйжалуу пайдаланууга жетишүү үчүн мамлекеттик сатып алуулардын институционалдык чөйрөсүн, мамлекеттик ресурстарды башкаруунун сапатын өркүндөтүү маанилүү. Мамлекеттик сатып алуулар мамлекет тарабынан борборлоштурулган башкарууну жогорулатууга, чыгымдардын көзөмөлсүз көбөйүшүнө жол бербөөгө, мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын кыскартууга, материалдык агымдарды башкарууга багытталган ар кандай функцияларды, алардын базар мамилелерине ылайык келген шартта аткарылышына муктаж болуп турат. Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдүн бюджетинин чыгым бөлүгүндө мамлекеттик сатып алуулар маанилүү орунду ээлегендиктен, алар экономиканы башкаруунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Мамлекеттик келишимдер аркылуу мамлекеттер социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечишет, ошондой эле илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнү, жаңы технологиялар жана иштеп чыгууларды жаратууну жана ишке ашырууну камсыз кылышат. Демек, мамлекеттик буюртмалар тутуму мамлекеттик муктаждыктар үчүн продуктыларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу тутуму - мамлекеттин экономикага тийгизген таасиринин таасирдүү туткасы болуп саналат. Кыргызстанда мамлекеттик сатып алууларды укуктук жөнгө салууга келсек, азыркы мезгилде товарларды жеткирүүгө, жумуштарды аткарууга жана мамлекеттик жана муниципалдык муктаждыктар үчүн кызмат көрсөтүүлөргө буюртмаларды жайгаштыруу жөнүндө мыйзамдын кабыл алынышы позитивдүү көрүнүш. Ошондой эле каралып жаткан Мыйзамга үзгүлтүксүз өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилип тургандыгын эске алуу оң. «Мамлекеттик буюртмалар» жана «мамлекеттик сатып алуулар» сыяктуу түшүнүктөр түздөн-түз жана бипбирдей келет. Мамлекеттик органдар ачык атаандаштык рыногунда товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу (б.а. өткөрүп алуулар, сатып алуулар) аркылуу мамлекеттик буюртманы жайгаштырышат. Ушундай сатып алуулар мамлекеттик сатып алуулар деп аталат. Мамлекеттик сатып алуулардын жол-жоболорунун жүрүшүндө мамлекеттик муктаждыктар үчүн товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сунуш кылган белгилүү бир аткаруучулар (берүүчүлөр) аныкталат» [6].

Мыйзамда мамлекеттик же муниципалдык муктаждыктар - сатып алуучу уюмдардын товарларга, жумуштарга, кызмат көрсөтүүлөргө жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөргө болгон, мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же бөлүгүндө канааттандырыла турган керектөөлөрү [2] деп айтылат. Мамлекеттин өлкөнүн экономикасына таасир этүүсүнүн негизги каражаттарынын бири – бул мамлекеттик

тапшырыктар тутуму, түрдүү муктаждыктар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн товарларды сатып алуулар. Мамлекеттик сатып алуулар мамлекеттик бюджеттин бир топ сезилерлик бөлүгүн камтыйт, ошондуктан алар экономиканы башкаруунун таасирдүү каражаты болуп саналат.

Мамлекеттик башкаруу органдары сатып алуулар аркылуу мамлекеттик тапшырыктарды жайгаштырууну ишке ашырышат. Мамлекеттик сатып алуулар дегенде мамлекеттик бюджеттин эсебинен товарларды жабдуу же кызмат көрсөтүү үчүн түзүлгөн мамлекеттик келишимдердин жыйындысы түшүнүлөт. Мамлекеттик тапшырык республикалык жана аймактык муктаждыктар үчүн өкүлчүлүктүү мамлекеттик уюм (тапшырыкчы) тарабынан башка бир берүүчү сунуш катары көрсөтүлүүсү мүмкүн. Маселен, мектептерди куруу жана ремонттоо, пенсионерлер жана ардагерлер үчүн дары-дармектерди, мамлекеттик кызматкерлер үчүн компьютердик техникаларды, ишкана-мекемелер үчүн канцелярдык товарларды сатып алуу – булардын баары мамлекеттик тапшырыктар болуп саналат. Ал эми муниципалдык тапшырык – бул өзүн өзү башкаруу органдары жана алар тарабынан өкүл болгон муниципалдык мекемелердин өздөрүнүн жергиликтүү көйгөй маселелерин чечүү үчүн товар менен жабдууга, түрдүү жумуш аткарууга жана кызмат көрсөтүүлөргө тапшырыктары. Мамлекеттик жана муниципалдык тапшырыкчылар болуп КР субъекттеринин мамлекеттик бийлигинин органдары, муниципалдык жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары жана Мыйзамда көрсөтүлгөн субъекттер катышат.

Мамлекеттик сатып алуучунун ыйгарым укуктары мыйзамдар, тескөөчү эреже-жоболор тарабынан аныкталат. Мамлекеттик сатып алууларды өткөрүүнүн такталган эрежелеринин топтому мамлекеттик муктаждыктар үчүн салык төлөөчүлөрдүн каражаттарын сарптоону ачык-айрым жүргүзүүгө шарт түзөт. Мамлекеттик контролдоо коррупциянын деңгээлин жана бийликтин өзүм билемдигин төмөндөтүүгө негиз болуп берет. Мамлекеттик же муниципалдык келишимдерди түзүүгө талапкерлер тапшырыктарды жайгаштыруунун катышуучулары деп аталышат. Алар юридикалык жак (түрдүү ченемдик-укуктук жана түрдүү менчик формадагы) жана жеке жак (анын ичинде жеке ишкердик) болуусу мүмкүн. Мамлекеттик сатып алуулардын жеке сатып алуулардан өзгөчөлүгү жеке өздүк эмес, салык төлөөчүнүн каражаты аркылуу ишке ашырылгандыгы. Бюджеттик акчаны үнөмдүү сарптоо - мамлекеттик сатып алуулардын башкы принциптеринин бири болуп саналат.

Адабияттар:

1. Багиев Г. Л., Асаул А. Н. Организация предпринимательской деятельности: учебное пособие // под общей ред. проф. Г. Л. Багиева. – СПб.: СПбГУЭФ, 2001. – 231 с.
2. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). 1-глава, 3-берене. (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 3. (2015, 3 апреля, № 72)).
3. Логистика государственных закупок: учебно-методическое пособие/ В. А. Галанов, О. А. Гришина, С. Р. Шибяев. - М.: ИНФРА-М, 2010.
4. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» жаңы Мыйзам: ЖӨБ органдарын эмне күтүүдө? 2015-08 17. (Новый Закон «О государственных закупках»: что ждет органов МСУ?).

5. Саякбаев Т. Д. Реинжиниринг системы государственных закупок Кыргызстана // Евразийское Научное Объединение, 2019, № 3-4 (49).

6. Энциклопедический словарь экономики и права. [Электронный ресурс]. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/422920> (дата обращения: 14.09.2021).

7. 1-глава, 1-берене. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 1. (2015, 3 апреля, № 72)).

8. 1-глава, 2-берене. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 2. (2015, 3 апреля, № 72)).

* * *

Карбекова М. Ж.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ “ЖАШЫЛГА” ӨТҮҮНҮ КОЛДООНУН ФИНАНСЫЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Карбекова М.Ж.

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И СТРАТЕГИИ ПОДДЕРЖКИ “ЗЕЛЕНОГО” ПЕРЕХОДА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Karbekova M. Zh.

FINANCIAL AND ECONOMIC ASPECTS AND STRATEGIES FOR SUPPORTING THE “GREEN” TRANSITION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 368.911.1

Аннотация: Айрыкча экологиялык тобокелдиктерди азайтуу менен жыргалчылыктын жогорулашын билдирген “жашыл” экономикага өтүү актуалдуу болуп жатат. Бул кайра курууну ийгиликтүү ишке ашыруу учун олуттуу финансылык ресурстар жана эффективдүү чарбалык механизмдер керек.

Изилдөөнүн көйгөйү стратегиялык программалык документтердин бар экендигине жана эл аралык донорлордун колдоосуна карабастан, Кыргызстанда “жашыл” өтүүнү практикалык ишке ашырууда системалуу финансылык-экономикалык кыйынчылыктарга туш болуп жатканында. Жарыяланган максаттар менен инвестициялардын иш жүзүндөгү көлөмүнүн ортосунда так ажырым бар, “жашыл” каржылоонун ички рыногу начар өнүккөн.

Ачкыч сөздөр: жашыл экономика, финансы, жашыл облигациялар, жашыл кредиттер, жашыл ипотека, жашыл өнүгүү, жашыл долбоорлор, инвестициялар

Аннотация: Переход к “зеленой” экономике, предполагающий повышение благосостояния при снижении экологических рисков, приобретает особую актуальность. Для успешной реализации этой трансформации необходимы значительные финансовые ресурсы и эффективные экономические механизмы.

Проблема исследования заключается в том, что, несмотря на наличие стратегических программных документов и поддержки со стороны международных доноров, практическая реализация “зеленого” перехода в Кыргызстане сталкивается с

системными финансово-экономическими вызовами. Существует явный разрыв между декларируемыми целями и фактическим объемом инвестиций, а также слабо развит внутренний рынок "зеленого" финансирования.

Ключевые слова: зеленая экономика, финансы, зеленые облигации, зеленые кредиты, зеленая ипотека, зеленое развитие, зеленые проекты, инвестиции

Annotation: The transition to a "green" economy, which implies an increase in well-being while reducing environmental risks, is becoming especially relevant. Significant financial resources and effective economic mechanisms are needed for the successful implementation of this transformation.

The problem of the study is that, despite the presence of strategic program documents and support from international donors, the practical implementation of the "green" transition in Kyrgyzstan faces systemic financial and economic challenges. There is a clear gap between the declared goals and the actual volume of investments, and the domestic market for "green" financing is poorly developed.

Keywords: green economy, finance, green bonds, green loans, green mortgages, green development, green projects, investments

Бул макалада Кыргыз Республикасындагы “жашылга” өтүүнү колдоого багытталган финансылык-экономикалык аспектилер жана стратегиялар талданат. Изилдөөдө «жашыл» экономикага глобалдык жана улуттук концептуалдык мамилелер системалаштырылган, өлкөнүн учурдагы институттук жана мыйзамдык базасы талданган. Негизги көңүл эл аралык финансы институттарынын (ЭФИ) ролуна баа берүүгө жана “жашыл” каржылоонун ички рыногундагы алгачкы кадамдарды, анын ичинде “жашыл” облигациялардын дебюттук эмиссиясын талдоого багытталган. Иште инвестиция тартыштыгы, мыйзамдык боштуктар жана энергиянын төмөн натыйжалуулугу сыяктуу тездетилген “жашыл” трансформацияга тоскоол болгон негизги көйгөйлөр аныкталган. Талдоолордун негизинде ченемдик укуктук базаны өнүктүрүү, жеке капиталды мобилизациялоо жана эл аралык жардамды оптималдаштыруу боюнча илимий негизделген сунуштар иштелип чыккан. Изилдөөнүн натыйжалары туруктуу өнүктүрүү жана инвестицияларды тартуу жаатында мамлекеттик саясатты калыптандыруу үчүн негиз боло алат.

1. Изилдөөнүн актуалдуулугу жана көйгөйү

Климаттын өзгөрүшүнө, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнө жана экономиканы диверсификациялоо зарылдыгына байланыштуу өсүп жаткан глобалдык чакырыктардын контекстинде «жашылга» өтүү өнүгүүнүн мүмкүн болгон стратегияларынын бири эле эмес, Кыргыз Республикасы сыяктуу өлкөлөр үчүн өтө маанилүү императивге айланууда. Географиялык жайгашуусу жана бийик тоолуу рельефи Кыргызстанды климаттык тобокелдиктерге алсыз кылат, ал эми энергетикалык импортко көз карандылык жана экономиканын энергия натыйжалуулугунун төмөндүгү олуттуу социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү жаратат. Ушуга байланыштуу экологиялык тобокелдиктерди азайтуу менен бакубаттуулукту жогорулатууну камтыган “жашыл” экономикага өтүү өзгөчө актуалдуу болуп жатат. Бирок бул кайра курууну ийгиликтуу ишке ашыруу учун олуттуу финансылык ресурстар жана эффективдүү чарбалык механизмдер керектелет.

Изилдөөнүн көйгөйү стратегиялык программалык документтердин бар экендигине жана эл аралык донорлордун колдоосуна карабастан, Кыргызстанда “жашылга” өтүүнү практикалык ишке ашырууда системалуу финансылык-экономикалык кыйынчылыктарга туш болуп жатканын байкоого болот. Жарыяланган максаттар менен инвестициялардын иш жүзүндөгү көлөмүнүн ортосунда так ажырым бар, “жашыл” каржылоонун ички рыногу начар өнүккөн. Дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде техникалык жактан жаңы эмес, бирок экологиялык факторлор менен мүнөздөлгөн жашыл облигациялар, насыялар жана карыз алуулар сыяктуу инструменттерди жана каржылоо механизмдерин талданган. Жеке ишкананын капиталын тартуу жолу менен жашыл экономиканы каржылоонун модели иштелип чыкты, ошондой эле аны Кыргыз Республикасында ишке ашыруу үчүн сунуштамалар иштелип чыккан.[7,1]

Изилдөөнүн максаттары, милдеттери жана методологиясы

Бул изилдөөнүн негизги максаты Кыргыз Республикасындагы “жашылга” өтүүнү колдоонун финансылык-экономикалык механизмдерине комплекстүү талдоо жүргүзүү болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1. «Жашыл» экономиканын жана туруктуу каржылоонун концептуалдык негиздерин системалаштыруу.
2. Кыргыз Республикасынын улуттук стратегиялык артыкчылыктарын жана программалык документтерин талдоо.
3. Эл аралык финансылык институттардын жана улуттук бизнестин “жашыл” долбоорлорду каржылоого катышуусунун масштабдарына жана механизмдерине баа берүү.
4. Тездетилген «жашыл» трансформацияга тоскоол болгон негизги тоскоолдуктарды жана чакырыктарды аныктоо.
5. Жашыл өткөөлгө финансылык колдоону күчөтүү үчүн далилдүү сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методологиялык негизи финансылык инструменттер менен экономикалык максаттардын өз ара байланышын изилдөө үчүн системалык талдоону, Кыргызстандагы кырдаалды региондук тенденциялар менен салыштыруу үчүн салыштырма анализди, ошондой эле мыйзамдык базаны жана финансылык-экономикалык маалыматтарды критикалык талдоону камтыйт. Кейс-изилдөө методун колдонуу жашыл облигацияларды чыгаруу жана ЭФИНин ишмердүүлүгү сыяктуу конкреттүү долбоорлорду жана демилгелерди деталдуу изилдөөгө мүмкүндүк берди.

2. Жашыл өткөөлдүн концептуалдык негиздери жана туруктуу каржылоо

Жашыл экономиканын концепциясы жана принциптери

Жашыл экономика – бул экологиялык тобокелдиктерди жана азайып кетүүнү олуттуу кыскартуу менен элдин бакубаттуулугун жогорулатууга жана социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылууга багытталган экономикалык өнүгүүнүн жаңы түрү. Бул мамиленин негизги принциптери төмөнкүлөрдү камтыйт: табигый капиталды натыйжалуу пайдалануу, аны сактоо жана көбөйтүү; айлана-чөйрөгө терс таасирин, анын ичинде булганууну туруктуу кыскартуу; экосистемалык кызматтардын жана биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушуна жол бербөө; ошондой эле өнүгүүнүн новатордук мүнөзү. Бул кирешенин жана жумуштуулуктун өсүшү көмүртектин эмиссиясын кыскартууга, жашыл жумуш орундарын

түзүүгө жана ресурстардын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган инвестициялар аркылуу ишке ашарын билдирет.

Финансы секторунун жана жашыл каржы инструменттеринин ролу

Финансы сектору туруктуу өнүгүүгө инвестициялардын катализатору жана кыймылдаткычы болуп, жашылга өтүүдө борбордук ролду ойнойт. Жашыл каржылоо – экологиялык жактан таза, энергияны үнөмдөөчү жана аз көмүртектүү долбоорлорду ишке ашыруу үчүн иштелип чыккан инвестициялар жана башка финансылык инструменттер.

Дүйнөлүк рынокто кеңири таралган негизги жашыл каржы инструменттерине төмөнкүлөр кирет:

- **Жашыл облигациялар:** Бул карыздык баалуу кагаздар, алардын кирешеси айлана-чөйрөгө же климатка оң таасирин тийгизген долбоорлорду каржылоо үчүн гана колдонулат. Алар эң көп талап кылынган инструменттердин бири болуп саналат жана дүйнөлүк рынокто тез өсүштү көрсөтүп келишкен.

- **Жашыл жеңилдетилген кредиттөө:** жашыл долбоорлорду ишке ашыруу үчүн өзгөчө, кыйла жеңилдетилген шарттарда кредиттерди беришет.

- **Жашыл ипотека:** жашыл курулуш стандарттарына жооп берген турак жайды курууга же сатып алууга берилген ипотека.

- **Жашыл субсидиялар:** жашыл финансы рыногун стимулдаштырууга багытталган фискалдык чаралар, мисалы, жашыл кредиттер боюнча пайыздык төлөмдөрдү мамлекеттик субсидиялоо же облигациялар боюнча купондук төлөмдөр аркылуу болот.

- **Көмүртек бирдиктери (көмүртек кредиттери):** бир тонна көмүр кычкыл газын чыгаруу укугун билдирген финансылык инструмент. Алар эмиссиялардын ордун толтуруу үчүн колдонулат жана эмиссиялык соода системаларынын бир бөлүгү болуп саналат.

Аймактык өзгөчөлүктөрдүн контекстинде, өзгөчө исламдык финансы системасы өнүккөн өлкөлөрдө кошумча инструмент облигацияларга окшош, бирок шариат стандарттарына ылайык келген “жашыл” сукук болушу мүмкүн.

3. Кыргыз Республикасынын “Жашылга” өтүү улуттук стратегиясы

Стратегиялык артыкчылыктар жана программалык документтер

Кыргыз Республикасынын “жашылга” өнүктүрүү жаатындагы мамлекеттик саясаты энергиянын натыйжалуулугун стимулдаштырууга, кайра жаралуучу булактардан энергия өндүрүүгө, сууну жана жерди башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга, калдыктарды башкарууну жакшыртууга багытталган. Бул саясат имараттардын энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатуу, энергиянын кайра жаралуучу булактарынын (ЭКБ) үлүшүн көбөйтүү, туруктуу туризмди өнүктүрүүнү камтыган амбициялуу максаттарды койгон “Жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын” алкагында ишке ашырылууда байкалган. Атап айтканда, Программа 2023-жылга карата ИДПнын энергия сыйымдуулугун 10%га кыскартууга жана жалпы кубаттуулугу 50 МВт кем эмес энергиянын кайра жаралуучу булактарын ишке киргизүүгө багытталган. Айыл чарба тармагында жайыттарды туруктуу башкаруу жана суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу негизги милдеттер болуп саналат.

Институционалдык структура жана саясат чаралары

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу жана климаттык тобокелдиктерди азайтуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экология жана климат боюнча мамлекеттик комитети

түзүлүп, ал бир нече министрликтердин функцияларын бириктирген, анын ичинде БУУнун Климаттын өзгөрүшү боюнча алкактык конвенциясынын милдеттенмелерин аткаруу боюнча иштерди координациялоо жана жаратылыш ресурстарын пайдалануу үчүн жыйымдарды чогултуу.

Өкмөт тарабынан пландаштырылган негизги саясат чараларынын арасында:

- «Жашыл» салыктарды киргизүү.
- Айлана-чөйрөгө зыян келтирүүчү субсидияларды реформалоо.
- «Жашыл» мамлекеттик субсидияларды киргизүү жана туруктуу мамлекеттик сатып

алууларды өнүктүрүү.

Бирок, талдоо көрсөткөндөй, стратегиялык документтердин болгондугуна карабастан, энергияны үнөмдөө жана туруктуу керектөөнү стимулдаштыруучу реалдуу механизмдерди киргизүү али баштапкы этапта турат.

4. Финансы механизмдерин талдоо: эл аралык жана улуттук субъекттердин ролу Эл аралык каржы институттарынын (ЭФИ) чечүүчү ролу

Кыргыз Республикасындагы жашыл өткөөл үчүн каржылык колдоо негизинен ири эл аралык каржы институттарына таянат. Алардын ишмердүүлүгүнүн жалпы картинасы алар өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнүн негизги инвесторлору экендигин көрсөтүп, ички капиталдын жетишсиздигин компенсациялайт.

Дүйнөлүк банк (ДБ): ДБ микро, кичи жана орто ишканалар (МКОИ) үчүн туруктуу каржы рыногун өнүктүрүү боюнча 120 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү долбоорду жактырды, ал Азия Инфраструктуралык Инвестиция Банкы (АИИБ) тарабынан 50 миллион АКШ долларына биргелешип каржыланат, бул жалпы сумманы 170 миллион АКШ долларына жеткирет. Бул долбоор стратегиялык мааниге ээ, анткени чакан жана орто бизнес Кыргызстандын ИДПсынын 35%дан ашыгын түзөт. Ошентип, чакан жана орто бизнес сектору аркылуу жашылга өтүүнү колдоо экологиялык максаттарга гана эмес, ИДПнын өсүшүнө, жумуш орундарын түзүүгө жана экономиканы диверсификациялоого түздөн-түз салым кошот. Долбоор эки уникалдуу механизмди камтыйт: жашыл инвестициялар үчүн катышуучу каржы институттары аркылуу дүң каржылоону камсыз кылуу жана кредиторлордун тобокелдиктерин азайтуу үчүн Жашыл кепилдик механизмин түзүү.

Европа реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкы (ЕРӨБ): ЕРӨБ Кыргызстандагы эң ири инвесторлордун бири болуп саналат, анын жалпы инвестициясы 1992-жылдан бери болжол менен 900 миллион евроно түзөт. Жашыл өткөөлгө багытталган негизги программа – GEFF/KyTSEFF (Жашыл экономиканы каржылоо программасы). Ал энергияны жана сууну пайдаланууну минималдаштыруучу жана кайра жаралуучу булактардан энергия өндүрүүчү технологияларга инвестицияларды каржылоону камсыз кылат. ЕРӨБ инвестицияларынын аркасында 2017-2022-жылдар аралыгында жылына болжол менен 68 000 тонна CO₂ эмиссиясы кыскарган, бул 100 унааны жолдон кетирүүгө барабар.

Азия Өнүктүрүү Банкы (АӨБ): АӨБ Кыргызстандагы инвестициялык долбоорлорду олуттуу каржылоону, анын ичинде суу ресурстарын башкаруу, турак-жайдын энергияны үнөмдөөчүлүгү жана аз көмүрөктүү имараттарды реконструкциялоо долбоорлоруна 222 миллион доллар гранттар жана жеңилдетилген насыяларды берди.

Эл аралык каржы корпорациясы (IFC): IFC Кыргыз өкмөтүнө мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ) долбоорлорун түзүмдөштүрүү жана тендер өткөрүү, анын ичинде 150 МВт күн электр станциясын куруу жана “Манас” эл аралык аэропортунун инфраструктурасын реконструкциялоо боюнча кеңеш берген.

Ички жашыл каржы рыногун өнүктүрүү

Ички жашыл финансы рыногун өнүктүрүү жашыл өткөөлдүн узак мөөнөттүү туруктуулугу үчүн абдан маанилүү. Бул контекстте жашыл облигациялардын дебюттук эмиссиясы маанилүү окуя болду.

Кейс изилдөө: “Дос-Кредобанк” ААК тарабынан “Жашыл” облигациялардын дебюттук эмиссиясы 2023-жылдын 21-июнунда “Дос-Кредобанк” ААК Кыргызстанда “жашыл” облигациялардын биринчи чыгарылышынын расмий бет ачарын ийгиликтүү өткөрдү. Бул маселе өлкөнүн бардык каржы сектору үчүн маанилүү прецедентке ээ. Бул тышкы жардамдан көз карандылыкты азайтуу жолундагы негизги кадам болуп саналган “жашыл” долбоорлорду каржылоо үчүн ички капиталды мобилизациялоого мүмкүндүк берди. Төмөндө инвесторлор үчүн анын ишенимдүүлүгүн жана жагымдуулугун көрсөткөн бул чыгарылыштын негизги параметрлери келтирилген.

1-таблица: «Дос-Кредобанк» ААКнын «жашыл» облигацияларынын дебюттук эмиссиясынын негизги параметрлери (2023-ж.)

Параметрлер	Мааниси
Номиналдуу наркы	1000 сом
Баалуу кагаздардын саны	85000 экз.
Чыгарылгандын көлөмү	85000000 сом
Кайрылуу мөөнөтү	3 жыл
Рентабелдүүлүк	Жылдык 16%, (16,98% эффект)
Пайыздарды төлөө	Ар 3 айда

Бул чыгарылыш инвестицияларды тартуу менен гана чектелбестен, ачык-айкындуулуктун стандартын да белгиледи, анткени облигациялардан түшкөн каражаттар жеке жана юридикалык жактар үчүн салык салынбайт, бул алардын ишенимдүүлүгүн жана Кыргыз фондулук биржасынын «В» листингине киргизилгендигин тастыктайт.

Мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн (МЖӨ) ролу: МЖӨ өнүктүрүү Кыргызстандын «жашыл» күн тартибинин артыкчылыктуу багыттарынын бири катары жарыяланган. Буга GIZ сыяктуу эл аралык өнөктөштөр да жеке сектордун кызыкчылыктарына жооп берген “жашыл” экономика саясатын илгерилетүү менен салым кошууда. Бирок, колдо болгон материалдар көрсөткөндөй, GIZ долбоорлорунун алкагында МЖӨ долбоорлорун ишке ашыруу механизмдери жана түзүмү жөнүндө толук маалымат жок. Бул саясий эркке карабастан, өлкөдө МЖӨ системалуу түрдө ишке ашырыла электигин көрсөтүп турат. Анын ордуна, бул чөйрөдөгү ийгиликтерге көбүнчө белгилүү транзакцияларды түзүүгө жардам берген IFC сыяктуу негизги оюнчулардын максаттуу консультациялык колдоосу аркылуу жетишилет. Бул бир жолку долбоорлорго таянбастан, МЖӨ үчүн бирдиктүү, ачык-айкын жана бизнес үчүн ыңгайлуу ченемдик базаны түзүү зарылдыгын көрсөтөт.

5. Жашыл өткөөлдөгү чакырыктар жана тоскоолдуктар: Критикалык талдоо

Стратегиялык пландардын жана тышкы каржылык колдоонун болгондугуна карабастан, Кыргызстанда жашыл өткөөл процессти басаңдата турган бир катар системалуу көйгөйлөргө туш болууда.

Инвестициялык ажырым жана финансылык тоскоолдуктар: Энергияны үнөмдөөгө жана жашыл инвестицияларга түрткү бере турган реалдуу механизмдердин жоктугу олуттуу көйгөй болуп саналат. Бул жаатта мамлекет тарабынан каржылык колдоо алсыз бойдон калууда, бул инвестициялык тартыштыкка алып келет.

Институционалдык жана мыйзамдык боштуктар: Кыргызстанда ачык жана бирдиктүү “жашыл” таксономия жок, бул долбоорлорду классификациялоону кыйындатат жана потенциалдуу инвесторлор үчүн белгисиздикти жаратат. Мындан тышкары, иштеп жаткан мамлекеттик сатып алуулар системасы экологиялык жана социалдык факторлорду эске албай, туруктуу өнүгүүнүн негизги принциптерине туура келбейт.

Энергияны үнөмдөө жана энергияга көз карандылык: Турак жай фондусунун энергия эффективдүүлүгүнүн төмөн болушу олуттуу көйгөй болуп саналат, анткени ал 82,5 миллион чарчы метрди түзөт. Үй чарбаларынын чоң бөлүгү дагы эле жылытуу үчүн көмүргө ишенишет, бул шаарларда абанын булганышынын жогорку деңгээлине алып келет.

Талдоолордун негизинде негизги көйгөйлөрдү жана мүмкүнчүлүктөрдү төмөнкү таблицада системалаштырууга болот:

2-таблица. Кыргыз Республикасындагы жашыл өткөөлдүн чакырыктары жана потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү

Категориялар	Чакырыктар	Мүмкүнчүлүктөр
Финансылык	Инвестициялардын тартыштыгы, мамлекеттин алсыз каржылык колдоосу, ички капитал рыногу чектелген	ЭФИден (ДБ, ЕРӨБ, АӨБ, IFC) каржылоону тартуу, жашыл облигациялар рыногун өнүктүрүү, жашыл кепилдиктердин механизмдерин түзүү
Институционалдык	Дем берүүчү механизмдердин жоктугу, мыйзамдардагы боштуктар (мисалы, мамлекеттик сатып алуулар чөйрөсүндө), саясат менен МЖӨнүн практикалык ишке ашырылышынын ортосундагы ажырым	“Жашыл” таксономияны түзүү, МЖӨ боюнча мыйзамдарды өркүндөтүү, эл аралык долбоорлор үчүн бирдиктүү координациялык платформаны түзүү
Энергетикалык жана экологиялык	Турак жай фондусунун энергетикалык натыйжалуулугу төмөн, көмүргө көз карандылык, абанын булганышы	Гидроэнергетикалык чоң потенциал (техникалык жактан 142,5 млрд кВт саат), энергиянын кайра жаралуучу булактарын өнүктүрүү, энергияны үнөмдөөчү технологияларды киргизүү

Социалдык	Калктын аярлуу катмары үчүн тарифтердин жогорулашынан келип чыккан тобокелдиктер, кадрларды кайра даярдоо зарылчылыгы	Жашыл жумуш орундарын түзүү, калктын бакубаттуулугун жогорулатуу, туруктуу туризмди өнүктүрүү, жаштарды жана аялдарды жаңы тармактарга тартуу

6. Финансылык колдоону күчөтүү боюнча стратегиялар жана сунуштар

Талдоолордун жана аныкталган милдеттердин негизинде Кыргыз Республикасында «жашылга» өтүүнү тездетүү жана тереңдетүү максатында төмөнкү стратегияларды жана сунуштарды кароо максатка ылайыктуу:

1. Ченемдик укуктук базаны иштеп чыгуу: Долбоорлорду айлана-чөйрөгө тийгизген таасири боюнча так классификациялай турган улуттук “жашыл” таксономияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл. Бул рыноктун бардык катышуучулары үчүн критерийлерди унификациялайт, инвесторлор үчүн тобокелдиктерди азайтат жана “жашыл” каржылоону андан ары өнүктүрүү үчүн негиз түзөт.

2. Жеке капиталды мобилизациялоо: Мамлекет эмитенттерге жана инвесторлорго салыктык жеңилдиктерди берүү жолу менен “жашыл” облигациялардын ички рыногун өнүктүрүүгө активдүү түрткү бериши керек. Ошондой эле энергетика, транспорт жана суу менен камсыздоо секторлорунда ири инфраструктуралык долбоорлорго жеке инвестицияларды тартуу үчүн МЖӨ үчүн ачык-айкын жана болжолдуу ченемдик чөйрөнү түзүү абдан маанилүү.

3. Эл аралык жардамды оптималдаштыруу: Синергияны максималдуу көбөйтүү жана аракеттердин кайталануусуна жол бербөө үчүн өкмөт эл аралык донорлор менен өз ара аракеттенүү үчүн бирдиктүү координациялык платформа түзүшү керек. Бул платформа бардык “жашыл” долбоорлор үчүн бирдиктүү кирүү пункту болуп, алардын улуттук артыкчылыктарга шайкеш келүүсүн камсыздайт алат.

4. Фискалдык жана фискалдык эмес стимулдар: “Жашыл” салыктардан тышкары “жашыл” долбоорлорду максаттуу субсидиялоо системасын, ошондой эле “жашыл” кредиттер боюнча пайыздык чендерди жарым-жартылай кайтарып берүү механизмдерин киргизүү зарыл. Экологиялык факторлорду эске алган туруктуу мамлекеттик сатып алууларды өнүктүрүү мамлекетке өзүнүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүн «жашыл» товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр рыногун стимулдаштыруу үчүн пайдаланууга мүмкүндүк берет.

5. Адамдык капиталды өнүктүрүү жана маалымдуулукту жогорулатуу: “Жашыл” өтүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн билимге жана квалификацияны жогорулатууга инвестиция салуу зарыл. Мугалимдерди жана адистерди окутуу программаларын киргизүү, ошондой эле калктын жана бизнестин «жашыл» экономиканын принциптери жана анын финансылык-экономикалык пайдасы жөнүндө маалымдуулугун жогорулатууга багытталган масштабдуу маалыматтык кампанияларды өткөрүү зарыл.

Корутунду

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасы “жашылга” өтүүнүн баштапкы, бирок стратегиялык маанилүү этабында турат. Бүгүнкү күндө бул процесстин негизги

кыймылдаткычтары болуп олуттуу көлөмдөгү каржылоону, жеңилдетилген кредиттерди жана техникалык жардамдарды берген эл аралык каржы институттары саналат. Бул контекстте Дүйнөлүк банктын өлкө экономикасынын негизи болгон чакан жана орто бизнес секторун колдоого багытталганы өзгөчө роль ойнойт, ал “жашыл” өтүүнү туруктуу экономикалык өсүш жана жаңы жумушчу орундарды түзүү менен түздөн-түз байланыштырат. «Дос-Кредобанк» ААК тарабынан «жашыл» облигациялардын ийгиликтүү дебюттук эмиссиясы ички рыноктогу негизги ачылыш болду. Бул прецедент ички капиталды мобилизациялоо жана каржы рыногунун жаңы сегментин түзүү үчүн потенциалды көрсөтөт.

Бирок, Кыргызстандагы “жашыл” өтүү олуттуу системалык көйгөйлөргө, анын ичинде инвестициялык тартыштыкка, реалдуу дем берүүчү механизмдердин жоктугуна жана институттук боштуктарга дуушар болууда. Жарыяланган саясат менен аны системалуу ишке ашыруунун ортосунда ажырым бар мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн абалы бул көйгөйдү ачык көрсөтүп турат.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасында “жашыл” өтүүнү тездетүү үчүн олуттуу потенциал бар. Пайдаланыла элек зор гидроэнергетикалык потенциал, жаңы “жашыл” жумуш орундарын түзүү жана экономиканы диверсификациялоо үчүн мүмкүнчүлүктөр келечектеги кайра куруулар үчүн бекем негиз түзөт. Ченемдик укуктук базаны чыңдоого, ички рынокту стимулдаштырууга жана эл аралык кызматташтыкты оптималдаштырууга багытталган сунуш кылынган сунуштарды ишке ашыруу Кыргызстанга декларациялардан системалуу жана туруктуу “жашыл” трансформацияга өтүүгө мүмкүндүк берет. Кийинки изилдөөлөр жашыл инвестициялардын макроэкономикалык таасирин баалоого, ошондой эле Кыргыз Республикасынын өзгөчө шарттарына ылайыкташтырылган жашыл таксономияны иштеп чыгууга багытталышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Карбекова А.Б., Карбекова М.Ж. Зеленая экономика как модель социально-экономического развития общества // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024. № 1-1(107). С. 149–151.
2. Раков, И. Д. Механизмы поддержки финансирования «зеленых» проектов: опыт стран // Russian Journal of Economics and Law. — 2017. — № 4. — С. 4242–769.
3. World Bank. Kyrgyzstan — Project Information / "Kyrgyzstan as a Green Economy Country" (Project documents). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099055007142217512/pdf/P177467>
4. Сайпидинов И.М., Момошева Г.А. Перспективы развития зеленой экономики в Кыргызстане // Экономика и бизнес: теория и практика. 2023. № 6-1 (100). С. 126–128
5. Отчет о зеленом финансировании в Центральной Азии: Кыргызская Республика. — Азиатский банк развития, 2023. — 67 с. — URL: <https://www.adb.org/publications/green-finance-central-asia-kyrgyz-republic>.
6. Яковлев, И. А., Кабир, Л. С. Механизм финансирования «зеленых» инвестиций как элемент национальной стратегии финансирования устойчивого развития // Финансовый журнал. — 2023. — № 3. — С. 9–20.

7. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100. – EDN WVPMGD.

8. World Bank. Green Budget Tagging in the Kyrgyz Republic: Green Budget Tagging Guidelines. — Washington, D.C., 2024. — Режим доступа: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099091124071522679/pdf/P170870-...> (дата обращения: 29.08.2025).

9. Карбекова А.Б., Качканбаева А.С., Сайпидинов И.М. өзгөчөлүктөрү, тобокелдиктер жана куралдар // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Экономика. 2024. № 1 (4). С. 112-118.

10. National Development Strategy of the Kyrgyz Republic for 2018–2040. — Bishkek, 2018. — Режим доступа: <https://adam.kg/media/uploads/2022/04/15/national-strategy-of-kyrgyz-republic-2018-2040.pdf> (дата обращения: 29.08.2025).

* * *

Шухман Мария Эриксоновна

**ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮ КАМСЫЗ КЫЛУУДА ЖАНА «ЖАШЫЛ
ЭКОНОМИКАНЫ» АЛУУДА ФИНАНСЫЛЫК КӨЗӨМӨЛДҮН РОЛУ**

Шухман Мария Эриксоновна

**РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО
РАЗВИТИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ»**

Shukhman Maria Eriksonovna

**THE ROLE OF FINANCIAL CONTROL AND SOCIAL MANAGEMENT IN THE
DEVELOPMENT AND PRODUCTION OF "ZELONOU ECONOMY"**

УДК 336:33

Аннотация: Бул макалада дүйнөлүк экологиялык өзгөрүүлөрдүн жана экономикалык чакырыктардын контекстинде актуалдуу муктаждыкка айланып бараткан туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууда жана “жашыл экономика” концепциясын алдыга жылдыруудагы финансылык контролдун мааниси талкууланат. Финансылык көзөмөл ресурстарды пайдаланууну мониторингдөө жана оптималдаштыруу, экологиялык инвестицияларды башкаруу жана каражаттарды максатсыз пайдаланууну алдын алуу үчүн негизги инструмент болуп саналат. Айрыкча экология чөйрөсүндө финансылык контроль механизмдерин ишке ашыруунун эл аралык тажрыйбасына, анын ичинде ачыктыкты камсыз кылууда жана экологиялык тобокелдиктерди азайтууда жогорку натыйжалуулугун көрсөткөн ЕБ, АКШ жана Азия өлкөлөрүнүн практикасына өзгөчө көңүл бурулат. Макалада мыйзамдык базанын жана институционалдык структуранын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бул ыкмаларды улуттук шарттарга ылайыкташтыруу мүмкүнчүлүктөрү каралат. Россияда “жашыл экономика” чөйрөсүндө финансылык көзөмөлдү эффективдүү ишке ашырууга тоскоол болгон негизги көйгөйлөр аныкталып, аларды жоюу жолдору, анын ичинде мыйзамдык базаны өнүктүрүү, экологиялык

отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын киргизүү, контролдоо процесстерин санариптештирүү жана кадрдык потенциалды чыңдоо сунушталууда.

Аннотация: В данной статье рассматривается важность финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижении концепции «зелёной экономики», что становится насущной необходимостью в условиях глобальных экологических изменений и экономических вызовов. Финансовый контроль выступает ключевым инструментом мониторинга и оптимизации использования ресурсов, управления экологическими инвестициями и предотвращения нецелевого использования средств. Особое внимание уделено международному опыту внедрения механизмов финансового контроля в сфере экологии, включая практику ЕС, США и стран Азии, продемонстрировавшую высокую эффективность в обеспечении прозрачности и снижении экологических рисков. Рассмотрены возможности адаптации данных подходов к национальным условиям с учётом специфики правовой базы и институциональной структуры. Выявлены ключевые проблемы, препятствующие эффективной реализации финансового контроля в сфере «зелёной экономики» в России, и предложены пути их преодоления, включая развитие законодательной базы, внедрение международных стандартов экологической отчётности, цифровизацию контрольных процессов и укрепление кадрового потенциала.

Abstract: This article discusses the importance of financial control in ensuring sustainable development and promoting the concept of a "green economy", which is becoming an urgent need in the context of global environmental changes and economic challenges. Financial control is a key tool for monitoring and optimizing the use of resources, managing environmental investments and preventing misuse of funds. Particular attention is paid to international experience in implementing financial control mechanisms in the field of ecology, including the practices of the EU, the USA and Asian countries, which have demonstrated high efficiency in ensuring transparency and reducing environmental risks. The possibilities of adapting these approaches to national conditions are considered, taking into account the specifics of the legal framework and institutional structure. The key problems that hinder the effective implementation of financial control in the field of "green economy" in Russia are identified, and ways to overcome them are proposed, including the development of the legislative framework, the introduction of international standards of environmental reporting, the digitalization of control processes and the strengthening of human resources.

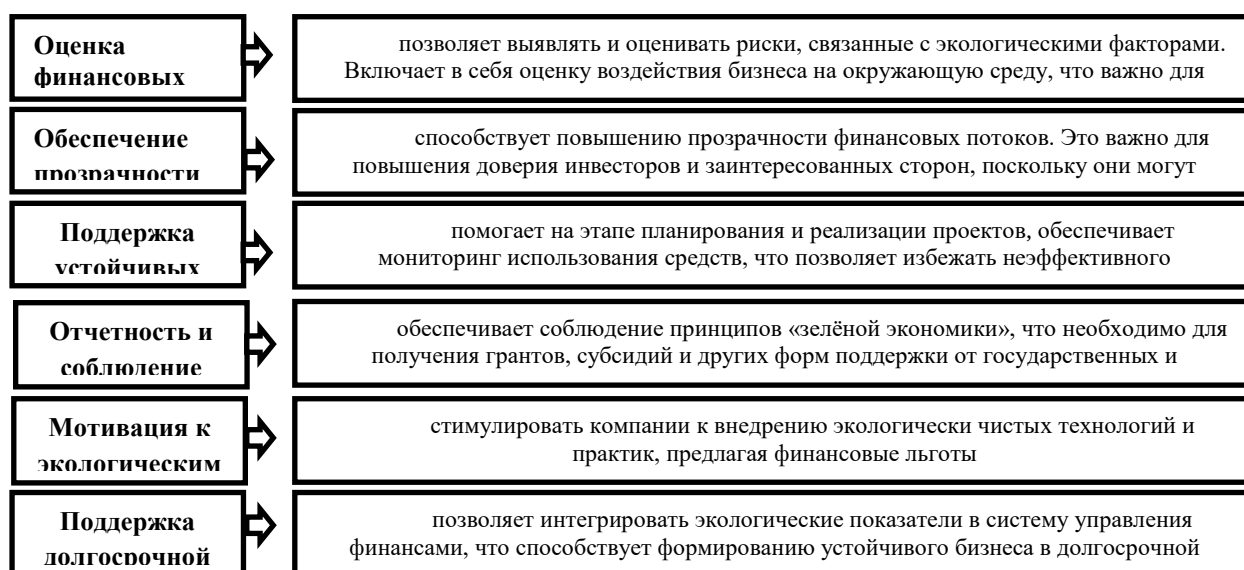
Негизги сөздөр: финансылык көзөмөл, жашыл экономика, туруктуу өнүгүү, экологиялык аудит, мамлекеттик саясат, ресурстардын мониторинги, эл аралык тажрыйба, көйгөйлөр.

Ключевые слова: финансовый контроль, зелёная экономика, устойчивое развитие, экологический аудит, государственная политика, мониторинг ресурсов, международный опыт, проблемы.

Keywords: financial control, green economy, sustainable development, environmental audit, public policy, resource monitoring, international experience, problems.

Современные экономические системы сталкиваются с вызовами, связанными с глобальными экологическими проблемами, что требует перехода к модели «зелёной экономики». Ключевыми ее принципами, по мнению А. А. Савина, являются;

устойчивость; справедливость и достоинство; управление и гибкость; здоровая планета [1, С. 184]. В свою очередь Н. И. Иванова и Л. В. Левченко дополняют их и выделяют: справедливость (равенство); уважение (процветание и благополучие для всех); предосторожность (учет предельных нагрузок на планету); участие (при принятии решений); эффективность (стабильное производство и потребление); связь между поколениями (инвестиции в будущее [2, С. 21]). Одним из ключевых инструментов, обеспечивающих соблюдение вышеуказанных принципов, является финансовый контроль, который играет важную роль в регулировании потоков экологически ориентированных инвестиций, налоговой политики и механизмов стимулирования устойчивого развития, соблюдении экологических стандартов, а также эффективного использования ресурсов. Его основные функции включают мониторинг целевого расходования средств, предотвращение коррупции в экологических проектах, а также анализ экономической целесообразности экологических инициатив. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью совершенствования системы финансового контроля для реализации устойчивых экономических стратегий, адаптации международного опыта к национальным условиям и разработки механизмов стимулирования бизнеса к экологической ответственности. По мнению Гарина А.О., Жукова К.Р. и Хит Е.В. «финансовый контроль – это вид деятельности, осуществляемый соответствующими органами управления финансовой системы и финансовых институтов государства, который организует и проводит контроль за формированием и использованием финансовых ресурсов на всех уровнях хозяйствования, с целью обеспечения эффективного социально-экономического развития страны и отдельных регионов» [3, С. 71]. В контексте «зелёной экономики» он становится механизмом стимулирования ответственного природопользования, учёта экологических рисков, поддержки инновационных экологически чистых технологий. Важно отметить, что финансовый контроль способствует внедрению механизмов «зелёного» финансирования, таких как экологические налоги, «зелёные» облигации, субсидии и инвестиционные программы, что позволит обеспечивать баланс между экономическим развитием и охраной окружающей среды, минимизируя риски негативного воздействия на природу. Основные аспекты финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижения «зелёной экономики» представлены на рисунке 1.

Источник: составлено автором Рисунок 1. Основные аспекты финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижения «зелёной экономики».

Рассмотренные выше аспекты формируют эффективную систему управления экологическими инициативами, что позволяет достичь не только экологических целей, но и повысить конкурентоспособность экономики за счёт внедрения инновационных и энергоэффективных технологий. Международный опыт подтверждает успешные примеры интеграции финансового контроля в механизм реализации «зелёной экономики». Так, в Европейском Союзе функционирует система экологического аудита, которая позволяет отслеживать соблюдение экологических норм и правил. Экоаудит помогает оценить финансовые и ресурсные затраты на мероприятия по охране окружающей среды. Многие страны, включая США и Китай, развивают рынок «зеленых» облигаций, направленных на финансирование экологически устойчивых проектов. В США активно применяются налоговые льготы для предприятий, внедряющих возобновляемые источники энергии, что создает финансовые стимулы для инвестирования в охрану окружающей среды и возобновляемые источники энергии. В Австралии предусмотрены обязательные отчёты о воздействии бизнеса на экологию, что способствует открытости и ответственности компаний. Это позволяет государственным органам и обществу контролировать использование ресурсов и соблюдать экологические стандарты. Опыт этих стран может быть адаптирован через разработку национальных стандартов экологического контроля и совершенствование системы стимулирующих мер. Поэтому на сегодняшний день не существует единого подхода к определению "зеленого финансирования", что вызывает трудности в управлении рисками "зеленых" инвестиций, проведении эффективного мониторинга реализации связанных проектов, надлежащего контроля, учета и отчетности, и компетентной оценки социально-экономических эффектов. [4,9]

На данный момент реализация финансового контроля в сфере «зелёной экономики» сталкивается со следующими проблемами:

1. отсутствие стандартов и методологий. Существует недостаток унифицированных стандартов бухгалтерского учёта и отчётности, специфичных для «зелёной экономики», что затрудняет сопоставимость и прозрачность данных;

2. недостаток квалифицированных кадров. В области зелёных технологий и экологии часто не хватает специалистов, обладающих необходимыми знаниями в финансовом контроле и аудите, что снижает качество проверки и оценки проектов;

3. сложность оценки инвестиционных проектов. Инвестиции в зелёные технологии могут требовать длительного времени для получения дохода. Это приводит к сложности в оценке рисков и эффективности вложений для контроля финансовых потоков;

4. разнообразие источников финансирования. Финансирование проектов в сфере «зелёной экономики» может поступать из различных источников (государственные гранты, частные инвестиции, международные организации), что усложняет контроль за использованием всех поступлений;

5. изменения в законодательстве или отсутствие последовательности в государственной политике могут создавать риски и неопределённости, затрудняющие финансовый контроль;

6. трудности в учете экстерналий (внешних эффектов) и социальных воздействий, что делает оценку реальной экономической эффективности проектов сложной;

7. недостаточная информация о результатах. Представленная информация о прошедших проектах в сфере «зелёной экономики» не в полной мере раскрывает сущность операций, что затрудняет дальнейший анализ и принятие обоснованных решений;

8. сложности мониторинга. Оценка результатов и эффектов зелёных проектов требует сложных методов мониторинга, что может быть затруднительно в условиях недостаточной инфраструктуры;

9. социальная и экономическая неравномерность. Разные регионы могут иметь различные уровни развития и доступности к финансированию, что усложняет внедрение единого подхода к финансовому контролю;

10. влияние климатических и экономических факторов. Изменения в климатической политике, а также колебания экономической ситуации могут оказывать значительное влияние на устойчивость проектов в сфере «зелёной экономики», что затрудняет долгосрочные прогнозы и планирование.

Для их решения вышеуказанных проблем и дальнейшего совершенствования механизмов финансового контроля в сфере «зелёной экономики» предлагается:

- развивать законодательную базу с учётом экологических факторов;
- внедрять международные стандарты экологической отчётности;
- повышать уровень экологического образования среди предпринимателей и финансистов;
- использовать цифровые технологии для автоматизированного контроля и анализа экологических инвестиций;
- развивать механизмы государственно-частного партнёрства в области зелёных финансов.

Вышеуказанные направления позволят создать эффективную систему финансового контроля, которая будет не только способствовать экологической безопасности, но и обеспечивать долгосрочное экономическое развитие на принципах устойчивого использования природных ресурсов, социальной ответственности и инновационного роста.

Таким образом, финансовый контроль играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития и продвижении «зелёной экономики». Он не только способствует оптимизации использования ресурсоёмких и экологически чистых технологий, но и обеспечивает прозрачность и подотчётность в управлении финансами, выделяемыми на экологические проекты. Эффективные механизмы финансового контроля позволяют выявлять и устранять риски, связанные с инвестициями в экологические инициативы, а также способствуют более рациональному распределению ресурсов, что, в свою очередь, ведет к повышению общей эффективности и результативности экологической политики. Важно продолжать развивать и адаптировать международные практики финансового контроля к локальным условиям, что будет способствовать достижению целей развития и созданию более устойчивой и экологически безопасной экономики страны.

Список литературы:

1. Савин А.А. Ключевые принципы и элементы зеленой экономики// Экономические науки.– 2022.– №9 (214).–С.184-187
2. Иванова Л.В. Зеленая экономика: сущность, принципы и перспективы // Вестн. Ом. унта. Сер. «Экономика». – 2017. – № 2 (58). – С. 19–28
3. Гарина А.О. Взаимосвязь понятий «государственный финансовый контроль» и «финансовый контроль» / // Инновационная наука. – 2023 г. - №4(2). – С. 70-72.
<https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-ponyatiy-gosudarstvennyy-finansovyy-kontrol-i-finansovyy-kontrol/viewer>
4. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100.

* * *

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**ЖАШЫЛ КЛАСТЕРЛЕР: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЛГҮСҮНДӨ
ИНФРАСТРУКТУРАНЫ КОЛДОО ЖАНА ЖАҢЫ ӨНӨР ЖАЙ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ**

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**ЗЕЛЕННЫЕ КЛАСТЕРЫ: ИНФРАСТРУКТУРНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И НОВЫЕ
ОТРАСЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**GREEN CLUSTERS: INFRASTRUCTURE SUPPORT AND NEW INDUSTRY
OPPORTUNITIES ON THE EXAMPLE OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 368.911.1

Аннотация: Макалa Кыргыз Республикасынын “жашыл экономикадагы” жогорку потенциалы менен аны ишке ашырууга тоскоол болгон инфраструктуралык дефициттин ортосундагы дал келбестик көйгөйүнө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу туруктуу өнүгүүнүн глобалдык тенденциясы жана Кыргызстандын стратегиялык максаттары менен шартталган. Гипотеза: кластердик ыкма инфраструктуралык тоскоолдуктарды эффективдүү жокко чыгарат жана “жашыл” өсүштү стимулдайт. Максаты – Кыргызстан үчүн жашыл кластерлердин моделин иштеп чыгуу. Теориялык негиздер, эл аралык тажрыйба (Финляндия, Австрия, Улуу Британия) жана республиканын учурдагы ченемдик-укуктук жана инфраструктуралык чөйрөсүнө талдоо жүргүзүлгөн. Кластерлөөнүн үч приоритеттүү багыты аныкталган: кайра жаралуучу энергия, органикалык агроөнөр жай өндүрүшү жана жабык цикл экономикасы. Ар бири үчүн потенциалдык жана инфраструктуралык чектөөлөрдү эске алган кластердик моделдер сунушталат. Туруктуу экономикалык өсүштүн драйверлери катары жашыл кластерлерди өнүктүрүү үчүн институционалдык, инфраструктуралык жана финансылык базаны түзүү боюнча сунуштар иштелип чыккан.

Негизги сөздөр: жашыл кластерлер, жашыл экономика, туруктуу өнүгүү, инфраструктураны камсыздоо, кластердик ыкма, кайра жаралуучу энергия булактары, органикалык айыл чарба, айланма экономика, Кыргыз Республикасы, аймактык саясат

Аннотация: Статья посвящена проблеме несоответствия между высоким потенциалом Кыргызской Республики в «зеленой экономике» и дефицитами инфраструктуры, препятствующими его реализации. Актуальность исследования обусловлена глобальным трендом устойчивого развития и стратегическими целями Кыргызстана. Гипотеза: кластерный подход эффективно устраняет инфраструктурные барьеры и стимулирует «зеленый» рост. Цель — разработка модели зеленых кластеров для Кыргызстана. Проведен анализ теоретических основ, международного опыта (Финляндия, Австрия, Великобритания) и текущей нормативно-правовой и инфраструктурной среды республики. Выявлены три приоритетных направления кластеризации: возобновляемая энергетика, органическое агропромышленное производство и экономика замкнутого цикла. Для каждого предложены кластерные модели, учитывающие потенциал и инфраструктурные ограничения. Сформулированы рекомендации по созданию институциональной, инфраструктурной и финансовой базы для развития зеленых кластеров как драйверов устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: зеленые кластеры, зеленая экономика, устойчивое развитие, инфраструктурное обеспечение, кластерный подход, возобновляемые источники энергии, органическое сельское хозяйство, экономика замкнутого цикла, Кыргызская Республика, региональная политика

Abstract: The article is devoted to the problem of discrepancy between the high potential of the Kyrgyz Republic in the "green economy" and infrastructure deficits that hinder its implementation. The relevance of the study is due to the global trend of sustainable development and the strategic goals of Kyrgyzstan. Hypothesis: the cluster approach effectively eliminates infrastructure barriers and stimulates "green" growth. The goal is to develop a model of green clusters for Kyrgyzstan. An analysis of the theoretical foundations, international experience (Finland, Austria, Great Britain) and the current regulatory and infrastructural environment of the republic was carried out. Three priority areas of clustering were identified: renewable energy, organic agro-industrial production and a closed-loop economy. For each, cluster models are proposed that take into account the potential and infrastructure limitations. Recommendations are formulated for the creation of an institutional, infrastructural and financial base for the development of green clusters as drivers of sustainable economic growth.

Key words: green clusters, green economy, sustainable development, infrastructure provision, cluster approach, renewable energy sources, organic agriculture, circular economy, Kyrgyz Republic, regional policy

Дүйнөлүк экономикалык ландшафт климаттык кризистин начарлашынан, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнөн жана туруктуу өнүгүүгө коомдук суроо-талаптын өсүшүнөн улам түп-тамырынан бери өзгөрүүдө. Мындай шарттарда экологиялык тобокелдиктерди олуттуу кыскартуу менен адамдын бакубаттуулугун жогорулатууга жана социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылууга багытталган моделге — “жашыл экономикага” өтүү альтернатива эмес, стратегиялык императивге айланууда. Өнүгүп келе жаткан

өлкөлөр, анын ичинде Кыргыз Республикасы үчүн бул өткөөл экологиялык зарылдык гана эмес, технологиялык модернизациялоо, экономиканы диверсификациялоо жана анын дүйнөлүк рыноктордо атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн уникалдуу мүмкүнчүлүк болуп саналат. Бул изилдөөнүн Кыргызстан үчүн актуалдуулугу мамлекеттин экономиканы “жашылдандыруу” курсуна бекем умтулуусу менен бекемделет. Бул милдеттенме стратегиялык документтерде бекитилген, алардын негизги бири “Кыргыз Республикасында 2029-жылга чейин жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы” болуп саналат. Бул программа жашыл экономика принциптерин институтташтырууну жогорулатуу жана артыкчылыктуу секторлордо “жашыл” интервенцияларды ишке ашыруу максаттарын жарыялайт. Бирок амбициялуу максаттар менен аларды практикалык ишке ашыруунун ортосунда олуттуу ажырым бар. Бул макалада каралып жаткан негизги көйгөй Кыргызстандын негизги “жашыл” секторлорундагы бай жаратылыш потенциалы менен аны өнүктүрүү үчүн зарыл болгон инфраструктуранын учурдагы абалынын ортосундагы дал келбестиктер каралган. Республикада эбегейсиз зор, бирок начар пайдаланылган энергиянын кайра жаралуучу булактары (ЭКБ), ошондой эле органикалык айыл чарбага ылайыктуу жерлердин олуттуу аянттары бар.

Бул изилдөөнүн илимий гипотезасы кластердик ыкма бул инфраструктуралык туюктан чыгуунун жана Кыргыз Республикасындагы жашыл индустриялардын потенциалын ачуунун эң эффективдүү механизми болуп саналат. Жашыл кластер өз ара байланышкан ишканалардын, жеткирүүчүлөрдүн, илимий борборлордун жана колдоочу мекемелердин географиялык концентрациясы катары инфраструктуралык кызматтарга суроо-талапты топтоштурууга, ошону менен аларды түзүүдө инвестициялардын тобокелдиктерин негиздөөгө жана азайтууга мүмкүндүк берет.

Макаланын максаты - Кыргыз Республикасында жашыл кластерлерди түзүүнүн концептуалдык моделин иштеп чыгуу, колдоочу инфраструктураны өнүктүрүү боюнча артыкчылыктуу багыттарды жана зарыл чараларды аныктоо болгон. Бул максатка жетүү үчүн макала төмөнкүдөй милдеттерди ырааттуу түрдө чечет: «жашыл кластер» концепциясынын теориялык негиздерин талдайт, ийгиликтин негизги факторлорун аныктоо менен алдыңкы эл аралык тажрыйбаны изилдейт жана системалаштырат, Кыргызстанда кластерлөөнүн учурдагы алгылыктуу шарттарына (ченемдик, институционалдык, ресурстук) баа берилет, жашыл кластерлерди түзүүнүн көпчүлүк бөлүгүн аныктайт жана негиздейт. зарыл инфраструктураны түзүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгат.

Жашыл кластер – бул географиялык концентрациядан жана ар кандай субъекттердин тыгыз өз ара аракеттенүүсүнөн синергетикалык эффектке жетишүүгө багытталган экономикалык ишти уюштуруунун системалуу модели. Ал таза технологиялар, айлана-чөйрөнү коргоо, ресурстарды натыйжалуу пайдалануу жана калдыктарды кайра иштетүү чөйрөсүндө иштеген өз ара байланышкан компаниялардын, адистештирилген жеткирүүчүлөрдүн, кызмат көрсөтүүчүлөрдүн, каржы институттарынын, илимий жана билим берүү мекемелеринин жана мамлекеттик органдардын тармагын түзүү идеясына негизделген. Мындай биримдиктин максаты - өз ара пайдалуу биргелешкен программаларды, демилгелерди жана долбоорлорду ишке ашыруу натыйжасыз же өзүнчө

ишке ашыруу мүмкүн эмес. Кадимки жашыл кластер модели көп баскычтуу түзүлүшкө ээ. Кластердин өзөгүн түздөн-түз "жашыл" өнүм же кызматты түзүүчү өндүрүш компаниялары (мисалы, күн батареяларын, органикалык продуктуларды өндүрүүчүлөр, таштандыларды кайра иштетүүчү компаниялар) камтыйт. Колдоонун биринчи деңгээли өзөктүн айланасында түзүлөт, анын ичинде адистештирилген жабдууларды, чийки заттарды жана компоненттерди берүүчүлөр болот. Экинчи деңгээл инженердик, консалтингдик, логистикалык жана финансылык кызматтарды көрсөтүүчү сервистик уюмдардан турат. Үчүнчү, тышкы деңгээл кластерди инновациялар, квалификациялуу кадрлар жана жагымдуу жөнгө салуу чөйрөсү менен камсыз кылган илимий институттарды, университеттерди, бизнес-инкубаторлорду, сертификация борборлорун жана мамлекеттик өнүктүрүү агенттиктерин камтыган көмөкчү инфраструктурадан түзүлөт [1]. Методологиялык ыкманын маңызы талдоонун жана синтездин теориялык методдорунун айкалышы жана жашыл технологияларды Кыргызстандын Жалал-Абад облусунун айыл чарба секторундагы чарбалардын практикасында колдонуунун эмпирикалык изилдөөсү болгон. Алынган натыйжалар 2023-жылдын январь-августу жана 2024-жылдын январь-августу мезгилдеринде негизги өсүмдүктөрдүн түшүмүнүн өзгөрүшүнүн динамикасын чагылдырат. Кыргыз Республикасында, айрыкча Жалал-Абад облусунда ийгиликтүү колдонулган Айыл чарба жаатындагы жашыл технологиялар боюнча маалыматтар алынган, бул түшүмдүүлүктүн жогорулашына жана мал азыктарын өндүрүүгө өбөлгө түзгөн. Айыл чарбасында колдонулган жашыл технологиялардын ролу Айыл чарба компанияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана Борбордук Азиянын инновациялык өнүгүүсүнүн негизги элементи катары баса белгиленет, анткени бул технологиялык чечимдерди ишке ашыруунун чыныгы келечеги Жалал-Абад облусундагы айыл чарба чарбаларынын мисалында көрсөтүлгөн.[8,1]

Жашыл кластердин ийгиликтүү иштеши комплекстүү жана адекваттуу инфраструктуралык колдоосуз мүмкүн эмес. Инфраструктураны кенири мааниде түшүнүү керек, аны өз ара байланышкан үч деңгээлге бөлүү керек [2]:

1. Физикалык («катуу») инфраструктура: Бул энергиянын кайра жаралуучу булактарын интеграциялоого жөндөмдүү энергетикалык тармактарды камтыган кластердин материалдык негизи; сырьенун жана даяр продукциянын натыйжалуу кыймылын камсыз кылуучу транспорттук-логистикалык системалар; таштандыларды чогултуу, сорттоо жана кайра иштетүү боюнча заманбап жабдуулар; суу менен камсыздоо жана канализация системалары; ошондой эле татаал технологиялык процесстерди башкаруу учун жогорку ылдамдыктагы цифралык байланыш тармактары каралган.

2. Институционалдык инфраструктура: кластердин өнүгүшүнө түрткү берүүчү же тоскоолдук кылган «оюндун эрежелерин» билдирет. Бул туруктуу жана болжолдуу ченемдик базаны (мисалы, энергиянын кайра жаралуучу булактары боюнча мыйзамдар, органикалык стандарттар), натыйжалуу финансылык механизмдерди (венчурдук фонддор, жеңилдетилген кредиттик программалар, жашыл облигациялар) жана жөнгө салуу жана колдоо үчүн жооптуу компетенттүү жана коррупциялык эмес мамлекеттик органдарды камтыйт.

3. Инновациялар жана билим берүү («жумшак») инфраструктурасы: бул билимдин, технологиянын жана адамдык капиталдын булагы, ал узак мөөнөттүү келечекте

кластердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги кыймылдаткычы болуп саналат. Ага талап кылынган профилдеги адистерди даярдаган университеттер жана колледждер кирет; жаңы технологияларды иштеп чыгуу жана адаптациялоочу илимий борборлор жана лабораториялар; ошондой эле инновацияларды коммерциялаштырууга жана стартаптардын өсүшүнө шарт түзгөн бизнес-акселераторлор жана технопарктер кирет.

Green Net Finland кластери 2001-жылы түзүлгөн, Европадагы эң эски жана эң ийгиликтүү кластерлердин бири. Ал аз көмүртектүү шаар чөйрөсү, айланма экономика жана интеллектуалдык транспорт системалары жаатындагы долбоорлорду ишке ашыруу үчүн финдик таза технология компанияларын, илимий мекемелерин жана мамлекеттик мекемелерди бириктирип, долбоорду башкаруу кеңсеси (РМО) катары иштейт. Кластердин негизги компетенттүүлүгү долбоорлорду иштеп чыгуу жана каржылоо, негизинен ЕБ каражаттарынан турат. Анын гранттарды алуудагы ийгилиги орточо 10-25% менен 80%га жетет. Ушундай эле модель Кыргызстан үчүн эффективдүү болушу мүмкүн: долбоорлорду башкаруу кеңсесинин форматындагы жашыл кластер компанияларга башкаруу компетенциясынын жетишсиздигин компенсациялоо менен эл аралык донорлор үчүн арыздарды даярдоого жардам бермек. Австриядагы Green Tech Valley кластери жаңы тармактарга эмес, аймактын өнөр жай мурасын модернизациялоого таянып, климатты коргоо жана айланма экономика үчүн глобалдык борбор болуп калды. Ал гидроэнергетика, күн энергиясы, биомасса жана таштандыларды кайра иштетүү боюнча лидерлерди бириктирет. Ийгиликтин ачкычы бизнестин илим жана билим менен тыгыз интеграциясы, атап айтканда Граца техникалык университети жана түзүлгөн GRETA Жашыл Технология Академиясы [3] менен кызматташуу болуп саналат. Кыргызстан үчүн бул тажрыйба гидроэнергетикалык комплексти модернизациялоо жана жашыл экономика боюнча адистерди даярдоо үчүн алдыңкы университеттин базасында (мисалы, Жалал-Абад мамлекеттик университети) “Жашыл технологиялардын улуттук институтун” түзүү зарылдыгын көрсөтөт. Бул “төмөндөн өйдө” модель Кыргызстандагы айланма экономика сектору үчүн өзгөчө актуалдуу. Таштандыларды башкаруу маселеси ири шаарларда (Бишкек, Ош) жана туристтик аймактарда (Ысык-Көл) өзгөчө курч турат. Таштандыларды чогултуу жана сорттоо системасы жок болгон шартта кайра иштетүү боюнча бирдиктүү улуттук өнөр жай кластерин түзүүгө аракет кылуу натыйжасыз болот. Британиянын тажрыйбасы прагматикалык жолду сунуштайт: муниципалдык кластерлердин тармагын түзүү. Ар бир мындай кластер таштандыларды сорттоо боюнча заманбап комплекстин айланасында уюштурулушу мүмкүн, ал жакын жердеги кайра иштетүүчү чакан жана орто ишканаларды туруктуу жана жогорку сапаттагы чийки зат (пластик, кагаз, айнек, органикалык калдыктар) менен камсыз кыла алат. Бул ыкма башкарылуучу, масштабдуу жана калк үчүн тез жана байкаларлык натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Таблица 1. Башкаруу моделдеринин салыштырма анализи жана эл аралык жашыл кластерлердин ийгиликтин негизги факторлору

Критерий	Green Net Finland (Финляндия)	Green Tech Valley (Австрия)
Негизги адистик	Шаар чөйрөсү үчүн Cleantech долбоорлору	Климатты коргоо жана айланма экономика

		үчүн өнөр жай технологиялары
Айдоочу күч	Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ), долбоордук консорциумдар	Ири инновациялык бизнес жана илимий-изилдөө борборлору (R&D)
Мамлекеттин/бийликтин ролу	Фасилитатор, координатор, каржылоону алуу үчүн лоббист	R&D жана билим берүүнүн стратегиялык инвестору, алкактык шарттарды түзүүчү
Инфраструктурага көңүл буруу	"Жумшак": долбоорлорду башкаруу, эл аралык мамилелер	"Жумшак": билим берүү, R&D, технология борборлору
Масштаб	Эл аралык көз караш менен улуттук деңгээл	Глобалдык камтуу менен аймактык (аймактар аралык).

Кыргыз Республикасында жашыл кластерлерди өнүктүрүү үчүн өбөлгөлөрдү баалоо.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасында жашыл экономикага өтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзгөн мыйзамдык база иштелип чыкты. «Жашыл экономиканы 2029-жылга чейин өнүктүрүү программасын» кабыл алуу өнүгүүнүн стратегиялык векторун белгиледи. Эң маанилүү кадам 2022-жылы “Энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө” мыйзамдын күчүнө кириши болду. Бул мыйзам мамлекеттик саясаттын негизги түшүнүктөрүн, принциптерин жана энергиянын кайра жаралуучу булактарын колдоонун механизмдерин аныктайт. Тактап айтканда, энергиянын кайра жаралуучу булактарынан энергия өндүрүүчүлөр жана алар үчүн жабдуулар үчүн жеңилдиктерди, анын ичинде салыктык жана бажылык жеңилдиктерди берүү каралган. Мындай оң өзгөрүүлөргө карабастан, мыйзамдык база бытыранды бойдон калууда жана ишке ашыруу механизмдери жетишсиз өнүккөндүктөн жапа чегип келет. Мыйзамдардын декларативдик нормалары көбүнчө конкреттүү, иштеп жаткан мыйзам алдындагы актылар менен бекемделбейт. Мисалы, энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө мыйзамда капиталды көп талап кылган долбоорлорго жеке инвестицияларды тартуунун негизги фактору болуп саналган так жана узак мөөнөттүү тарифтик механизмдер («жашыл тарифтер» же аукциондор) каралган эмес. Бюрократиялык тоскоолдуктар, ведомстволор аралык карама-каршылыктар жана мыйзамдардын тез-тез өзгөрүшү инвесторлордун көңүлүн калтырган белгисиздик атмосферасын түзөт. Ошентип, прогрессивдүү мыйзам чыгаруу ниети менен аны практикалык ишке ашыруунун начар ортосунда ажырым бар [4]. Кыргызстандын инфраструктуралык комплекси жашыл өнүгүүдөгү негизги тоскоолдук болуп саналат. Эл аралык каржы институттарынын отчетторун талдоо коркунучтуу көрүнүштү көрсөтөт. Дүйнөлүк банктын Кыргыз Республикасындагы инфраструктураны башкарууга баа берүүсү жана Азия өнүктүрүү банкынын долбоорлор боюнча спецификалык отчеттору негизги активдердин, өзгөчө энергетика тармагындагы физикалык жактан начарлоонун жогорку деңгээлин көрсөтүп турат. Иштеп жаткан тармактар ишенимдүү энергия менен камсыз кыла албайт жана күн жана шамал электр станцияларынан туруксуз генерациянын олуттуу көлөмүн интеграциялоого даяр эмес деп белгилесек болот. Бирок, түпкү көйгөй

жөнөкөй каржыланбай калуудан жана начарлоодон теренирээк каралган. Бул системалуу башкаруунун тартыштыгы. Эл аралык өнөктөштөр инфраструктураны өнүктүрүүгө олуттуу каражат бөлүшөт, бирок бул каражаттар көбүнчө натыйжасыз пайдаланылат. Долбоорлор кечиктирүүлөр менен ишке ашат, бюджеттерден ашат жана алардын акыркы сапаты дайыма эле стандарттарга жооп бербейт, бул “жарым-жартылай ийгиликтүү”, ал тургай “ийгиликсиз” деген баа берүүгө алып келет. Бул маселе акчанын тартыштыгында эмес, инфраструктуралык объектилерди пландаштырууга, долбоорлоого, сатып алууга, курууга жана эксплуатациялоого жооптуу мекемелердин чабалдыгында экенин көрсөтүп турат. Башкаруудагы бул фундаменталдык көйгөйдү көз жаздымда калтырган жана бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүүгө гана кыскарган жашыл кластерлерди өнүктүрүүнүн кандай болбосун стратегиясы ийгиликсиздикке учурайт. Тиешелүү министрликтердин (Экономика жана коммерция министрлиги, Энергетика министрлиги) жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын институционалдык потенциалы бир убакта бекемделгенде гана ийгиликке жетишүү мүмкүн.

Кыргызстанда жашыл кластерлерди түзүүнүн келечектүү багыттары

Потенциалдуу баалоо: Энергетика сектору кластерлештирүү үчүн эң айкын жана келечектүү талапкер болуп саналат. Кыргызстан региондогу эң жогорку гидроэнергетикалык потенциалга ээ, ал жылдык өндүрүштүн көлөмү 142-143 млрд кВт/саат менен бааланат, бүгүнкү күндө анын 10%га жакыны гана иштетилген. Чакан ГЭСтердин потенциалы жылына 5-8 млрд кВт саатты түзөт, бирок 1%дан азы пайдаланылат. Өлкөдө гидроэнергетикадан тышкары күндүн (490 млн кВт саатка жакын) жана шамалдын (44,6 млн кВт саатка жакын) олуттуу ресурстары бар. Өлкөдө электр энергиясынын кескин жетишсиздигинин фонунда (3 млрд кВт сааттан ашык) бул эбегейсиз зор, бирок ишке ашпай калган потенциал кайра жаралуучу энергиянын кластерин өнүктүрүү үчүн күчтүү стимул түзүп берет.

Инфраструктуралык тоскоолдуктар [5]:

1. Тармактык инфраструктура: Учурдагы улуттук электр тармагы негизги тоскоолдук болуп саналат. Ал жогорку эскирүү, чоң жоготуулар жана тең салмактуу кубаттуулуктардын жетишсиздиги менен мүнөздөлөт, бул аны масштабдуу модернизациялоосуз күн жана шамал электр станцияларынан өзгөрүлмө энергиянын чоң көлөмүн кабыл алууга жана бөлүштүрүүгө жөндөмсүз кылат.

2. Генерациялоочу кубаттуулуктар: тартыштыкты жабуу жана энергетикалык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн тез арада жаңы генерациялоочу кубаттуулуктарды куруу зарыл. Нарын, Сары-Жаз, Суусамыр-Көкөмерен дарыяларындагы ГЭС каскаддары сыяктуу бир катар жакшы иштелип чыккан долбоорлор бар, бирок инвестициянын жетишсиздигинен аларды ишке ашыруу солгундап жатат.

3. Өндүрүштүк база: толук кандуу кластерди түзүү жана максималдуу экономикалык эффект берүү үчүн компоненттердин жергиликтүү өндүрүшүн өнүктүрүү зарыл. Учурда өлкөдө гидроэлектрстанциялар үчүн тетиктерди, күн батареяларын, шамал генераторлорун жана ага тиешелүү жабдууларды өндүрүү боюнча иш жүзүндө эч кандай инфраструктура жок.

Кластер модели: Хаб-жана-спица моделин колдонуу менен кластерди түзүү сунушталат. ГЭСтердин каскаддарын куруу боюнча ири долбоорлор (мисалы, Камбар-Ата

ГЭС-1 же Сары-Жаз дарыясындагы каскад) негизги, жөнгө салынуучу генерацияны камсыз кыла турган “түйүндөрдүн” ролун аткарышы мүмкүн. Бул түйүндөрдүн айланасында күн жана шамал парктары, чакан ГЭСтер, ошондой эле жабдууларды өндүрүү жана тейлөө боюнча ишканалар (күн батареяларын монтаждоо, металл конструкцияларын чыгаруу, турбиналарды оңдоо), логистикалык борборлор жана инженердик компаниялар түзүлөт [6].

Таблица 2. Кыргыз Республикасындагы потенциалдуу жашыл кластерлердин матрицасы

Кластер багыты	Потенциалды баалоо (Кыргыз Республикасынын Улуттук статистиканын жана башка маалыматтарынын негизинде)	Учурдагы база (ишканалар, долбоорлор)	Критикалык инфраструктуралык боштуктар	Артыкчылыктуу чаралар (инфраструктуралык жана институционалдык)
Кайра жаралуучу энергиянын кластери	Гидропотенциал: 142 млрд кВт/саат (10% өнүккөн). Чакан ГЭС потенциалы: 5-8 млрд кВт/саат (<1% өнүккөн). Күн жана шамалдын олуттуу потенциалы.	Иштеп жаткан ГЭСтер, 2023-жылы ишке киргизилген 12 жаңы чакан ГЭСтер, ири ГЭСтерди куруу долбоорлору.	Тармактардын начарлашы, балансташтыруучу кубаттуулуктардын жетишсиздиги, жергиликтүү жабдууларды чыгаруунун жоктугу.	Электр берүү линияларын жана көмөкчордондорду модернизациялоо, энергияны сактоочу жайларды куруу, жабдууларды өндүрүүчүлөр үчүн индустриалдык парктарды түзүү, “жашыл тарифтерди” киргизүү.
Органикалык өндүрүштүн агроөнөр жайлык кластери	22 000 гектардан ашык органикалык жер. Өсүп жаткан айыл чарба тармагы. Жогорку дүйнөлүк суроо-талап.	Чарбалар, жеке кайра иштетуучу ишканалар	“Муздак чынжырдын” жоктугу, терең кайра иштетүүчү кубаттуулуктардын жетишсиздиги, эл аралык сертификаттын жоктугу.	Муздатыкчытар бар агрологистикалык борборлорду куруу, кайра иштетүүчү жабдуулары бар агропарктарды түзүү, улуттук сертификаттоо органын аккредитациялоо

Айланма экономика кластери	>1 миллион тонна катуу калдыктар жылына. Өнөр жайынын өсүшү 27,6%га өстү. Кайра иштетүү үчүн чакан жана орто ишканаларды иштетүү	Пластмасса, макулатура, металлды кайра иштетүү боюнча чакан жеке ишканалар. WasteNet.kg платформасы.	Өзүнчө чогултуу жана сорттоо системасынын жоктугу, терең иштетүү технологияларынын жоктугу, туруксуз сатуу рыноктору.	Шаарларда таштандыларды сорттоочу комплекстерди куруу, экотехнопарктарды түзүү, өндүрүүчүлөрдүн жоопкерчилигин кеңейтүү механизмдерин киргизүү.

Жүргүзүлгөн талдоо баштапкы гипотезаны ырастайт: Кыргыз Республикасы улуттуу табигый потенциалга ээ жана жашыл экономикага өтүү үчүн саясий эрки бар, бирок бул потенциалды ишке ашыруу системалык инфраструктура жана башкаруунун дефицити менен тоскоол болууда. Ресурстарды концентрациялоону, кызматташтыкты бекемдөөнү жана синергетикалык эффекттерди түзүүнү камтыган кластердик ыкма бул тоскоолдуктарды жоюу жана туруктуу жашыл өсүштү ишке киргизүү үчүн эң адекваттуу инструмент болуп саналат. Эл аралык тажрыйбаны жана улуттук реалдуулукту талдоонун негизинде Кыргызстанда жашыл кластерлерди калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган төмөнкүдөй стратегиялык сунуштарды түзүүгө болот.

Институттук сунуштар [7]:

- Жашыл кластерлердин улуттук борборун түзүү: так ыйгарым укуктары, ресурстары жана компетенциялары бар бирдиктүү ыйгарым укуктуу орган (мүмкүн Экономика жана коммерция министрлигинин курамында) түзүлүшү керек. Фин моделине окшош бул борбор “долбоордук кеңсенин” ролун аткарышы керек: кластердик саясатты иштеп чыгууну координациялоо, долбоорлорду даярдоодо демилгелүү топторго көмөк көрсөтүү, инвесторлор үчүн “бирдиктүү терезе” ролун аткаруу жана улуттук жана эл аралык деңгээлде кластердик кызыкчылыктарды колдоо. Бул ведомстволук бөлүнүүнү жеңүүгө жана башкаруудагы ажырымды жоюуга жардам берет.

- «Кластердик жол карталарын» иштеп чыгуу: Ар бир приоритеттүү багыттар боюнча (калыбына келүүчү энергия, органикалык заттар, калдыктар) деталдуу узак мөөнөттүү жол карталарын иштеп чыгуу керек. Бул документтер физикалык инфраструктураны өнүктүрүү пландарын, инвестициялык стимулдарды, окутуу программаларын жана ченемдик укуктук базаны өркүндөтүүнү комплекстүү түрдө байланыштырышы керек.

2. Инфраструктура боюнча сунуштар:

- «Кластерлер үчүн инфраструктура» максаттуу программасын ишке киргизүү: Чектелген бюджеттик каражаттарды көптөгөн карама-каршы долбоорлорго чачыратып жибербестен, расмий түрдө бекитилген кластердик долбоорлор үчүн жеткирүү («акыркы миль») инфраструктурасын каржылоо үчүн атайын мамлекеттик фондду же программаны түзүү максатка ылайыктуу болгон. Электр линияларын, кирүүчү жолдорду, кластердик

участокко суу менен камсыздоо системаларын курууга мамлекеттик инвестициялар жеке инвесторлор үчүн тобокелдиктерди жана капиталдык чыгымдарды олуттуу кыскартат.

• «Жумшак» инфраструктурага инвестициялар: жашыл кластерлер үчүн кадрдык жана инновациялык базаны түзүү артыкчылыктуу болушу керек. Австриянын үлгүсү боюнча инженерлерди, технологдорду, агрономдорду жана менеджерлерди даярдоо жана кайра даярдоо, ошондой эле таза технологияларды адаптациялоо жана өнүктүрүү үчүн прикладдык илимий-изилдөө борборлорун түзүү үчүн алдыңкы университеттерде «Жашыл технологиялар академиясы» программасын ишке киргизүү зарыл.

Сунушталган чараларды ишке ашыруу бизге жашыл экономика жөнүндө декларациядан Кыргыз Республикасынын узак мөөнөттүү, туруктуу жана инклюзивдүү өсүшүн камсыз кылууга жөндөмдүү реалдуу, иштеп жаткан экономикалык экосистемаларды түзүүгө өтүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Камаров, А. и др. (2022). Перспективы развития «зелёных» кластеров в Центральной Азии: опыт и вызовы. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, 22(4), с. 45–53.
2. Лис, А. М. (2023). *The implementation of green transformation through clusters. Journal of Cleaner Production*, 382, 135265. DOI:10.1016/j.jclepro.2023.135265.
3. Камаров, А. и др. (2022). Перспективы развития «зелёных» кластеров в Центральной Азии: опыт и вызовы. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, 22(4), с. 45–53.
4. Карбекова А.Б. Кластерная модернизация экономики аграрного сектора Кыргызской Республики // Экономическое развитие России: точка баланса в мировой экосистеме и инфраструктура будущего: материалы Международной научно-практической конференции / под ред. И.В. Шевченко. 2022. С. 163-173.
5. Abdyldaev, K. & Toktomamatova, A. (2021). Green economy development in Kyrgyzstan: potential and barriers. *Central Asian Journal of Economic Studies*, 8(2), pp. 54–63.
6. Kyrgyz National Academy of Sciences (2020). Экологические кластеры в Кыргызской Республике: перспективы развития. Bishkek: Изд-во НАН КР. Академическая монография на русском языке, рассматривающая инфраструктурные аспекты зеленых кластеров на примере регионов Иссык-Куля и Чуйской долины.
7. Карбекова А.Б. Развитие кластерных взаимосвязей в аграрном секторе Кыргызстана в условиях членства в Евразийском экономическом союзе // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2022. № 4 (60). С. 175
8. Omoshev T., Zhoroeva A., Abyshov I., Kaparova G., Mamyrkulova D. GREEN TECHNOLOGIES OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX AS THE MAIN ELEMENT OF INCREASING THE COMPETITIVE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA Наукові горизонти. 2025. Т. 27. № 12. С. 103-115.

* * *

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж.

**КЫРГЫЗ ТАРЫХНААМАСЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН
ТҮРКСТАНДАГЫ АДМИНИСТРАТИВДИК-БАШКАРУУ САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж.

**ОТРАЖЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ТУРКЕСТАНЕ В КЫРГЫЗСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ**

Avazov E.A., Akmatjanova P.Z.

**REFLECTION OF THE ADMINISTRATIVE AND MANAGEMENT POLICY OF
THE RUSSIAN EMPIRE IN TURKESTAN IN KYRGYZ HISTORIOGRAPHY**

УДК: 94(47).072(574)

Аннотация: Падышачылык Россиянын Түркстандагы административдик - башкаруу саясатынын маселелери кыргыз тарыхнаамасында жетишээрлик изилдөөгө алына электиги маалым. Изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгү Түркстандын тарыхындагы бүткүл империялык доорго жалпы мүнөздөмө берүү же падыша администрациясынын ишмердүүлүгүнүн айрым бир жактарын чагылдырып берүүлөр менен чектелет. Мындан улам колониялык мезгилден тарта бүгүнкү күндөргө чейин аталган маселенин кыргыз жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан маселинин тигил же бул өнүттөрү изилденип келүүдө. Алардын арасында көптөрү падышачылыктын аталган чөлкөмдөгү саясатын “цивилизатордук миссия”, “орусташтыруу,” “империялык бүтүндүк,” “империялык коопсуздук” өнүттөрү боюнча карап келишет. Макалада падыша өкмөтүнүн Түркстан чөлкөмүндө орнотулган административдик-башкаруу саясатынын изилденишине тарыхнаамалык сереп салууга аракет жасалды. Мындан улам падышачылык административдик башкаруу саясатынын мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү тарыхый изилдөөлөргө талдоо жүргүзүлдү.

Ачык сөздөр: кыргыз тарыхнаамасы, Россия империясы, Түркстан, административдик, башкаруу системасы, саясат.

Аннотация: Известно, что вопросы административно-управленческой политики царской России в Туркестане недостаточно изучены в кыргызской историографии. Подавляющее большинство исследований ограничивается общей характеристикой всего имперского периода в истории Туркестана или описанием отдельных аспектов царской администрации. В то же время, начиная с царского периода и до наших дней, кыргызские и зарубежные исследователи изучают те или иные аспекты данной проблемы. Среди них большинство исследователей рассматривают этот вопрос с точки зрения «цивилизаторской миссии», „русификации“, «имперской целостности» и имерийской безопасности. В статье предпринята попытка историографического анализа административно-управленческой политики царского правительства, установленной в Туркестанском крае. В этой связи анализируются работы кыргызских историков о

характере и особенностях административно-управленческой политики царского правительства.

Ключевые слова: Кыргызская историография, Российская империя, Туркестан, административная политика, система управления, политика

Annotation: It is known that the issues of administrative and administrative policy of tsarist Russia in Turkestan are not sufficiently studied in Kyrgyz historiography. The vast majority of studies are limited to the general characterization of the entire imperial period in the history of Turkestan or the description of individual aspects of the tsarist administration. At the same time, from the tsarist period to the present day, Kyrgyz and foreign researchers have been studying one or another aspect of this problem. Among them, most researchers consider this issue in terms of “civilizing mission”, ‘Russification’, “imperial integrity” and Imerian security. The article attempts to historiographically analyze the administrative and managerial policy of the tsarist government established in the Turkestan region. In this regard, the works of Kyrgyz historians on the nature and peculiarities of the administrative and administrative policy of the tsarist government are analyzed.

Keywords: Kyrgyz historiography, Russian Empire, Turkestan, administrative policy, system of administration, policy

XIX кылымда жана XX кылымдын башында тарыхый-географиялык эмгектерде «Түркстан», «Батыш Түркстан» же «Орус Түркстаны»[1, 44-54] деген түшүнүктөр колдонулган. 1993-жылы январь айында Ташкентте өткөн жолугушууда Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Түркмөнстандын лидерлери аймактын жаңы расмий аталышы – “Борбордук Азия” деген чечимге келишкен. Бул термин аймактын мурунку атын тез эле алмаштырып, көптөгөн орус изилдөөчүлөрү С.Н.Абашин[2, 456-471], Д.В.Васильев[3] ж.б. тарабынан колдонула баштаган. Ошол эле учурда бир катар окумуштуулар Түркстан аталышын колдонуп келүүдө. Андыктан тарыхый адабияттарда Түркстан чөлкөмүнүн аталышы ар түрдүү берилгендиги менен айырмаланат. Жакында эле Түркиянын Улуттук билим берүү министрлиги тарых программасына фундаменталдуу өзгөртүүлөрдү жарыялады. Ага ылайык “Борбордук Азия” деген термин “Түркстан” термини менен алмаштырылуусу белгиленген. Албетте, мындай өзгөртүү учурдагы постсоветтик айдында кабыл алынган жок.

Түркстанда жаңы административдик түзүлүштү орнотуу процесси аймактагы эки генерал-губернатордун К.П. Кауфман (1867-1882) жана М.Г. Черняевдин (1882-1884) башкарган учурларга туура келет. Колониялык доорлордогу авторлордун басымдуу бөлүгү Түркстандагы падышалык администрациянын бардык жетишкендиктерин жана кемчиликтерин ашкере инсандаштырууга ыкташкандыгын белгилей кетүү керек. Ошондуктан, айрым авторлор К.П. Кауфман сыяктуу администраторлордун ишмердүүлүгүн идеалдаштыруу орун алып, Түркстандагы орус администрациясынын ишинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маселелердин көбүн көз жаздымда калтырышкан. Советтик тарыхнаамадаарым изилдөөчүлөрдү эске албаганда иш жүзүндө жалпы өкмөттө орус бийлигин уюштуруу жана иш алып баруу проблемасына атайын арналган эмгектерди жаралган эмес.

Империянын курамына кирген учурда калкынын басымдуу бөлүгү мусулмандардан турган Түркстан чөлкөмү этникалык жана маданий жактан ар түрдүү болгондугу маалым. Мындай жагдай орус администрациясы үчүн өзгөчө кыйынчылыктарды жараткан. Ага Россия менен Түркстандын мыйзамдарынын ортосундагы эки укуктук системанын жана мазмуну боюнча айырмаланган диний-укуктук маданияттын ортосундагы айырмачылыктар да кошулган. Чет жакаларда бирдей империялык тартипти жана мыйзамдуулукту орнотуу багытында 1865-жылдан 1890-жылга чейинки убактарда Түркстан крайын административдик башкаруу боюнча «Түркстанды башкаруу жөнүндө Жоболор» бир нече жолу кабыл алынган (1867, 1871, 1873, 1883, 1886, 1890-жж.) [4, 217]. Аталган укуктук документтерди ошол учурдагы чөлкөмдүн коомдук саясий, социалдык-экономикалык турмушун тескеп турган баш мыйзам катары кароого болот. Алардын тез тез өзгөрүп турушу алгачык мезгилдерге мүнөздүү. Чынында мында аракеттердин баары чет жакаларды империялык тизимге кийрүү менен бир бүтүн системага келтирүү болгон.

Россия империясы Түркстанды башкарууну уюштурууну өзүнүн басып алуусунун алгачкы этабында баштаган. Аталган маселеге арналган изилдөөсүндө белгилүү тарыхнаамачы Ж. Алымбаев Россия империясынын Түркстан крайына карата жасаган басып алуучулук жана колониалдык саясатын 3 этапты бөлүп көрсөткөн: 1) XIX к. 50-60 жж. экономикалык жана стратегиялык чалгындоо мезгили; 2) XIX к. 60-80-жж. Орто Азиянын аймагын каратып алуу, хандык, жергиликтүү салттык бийлик механизмдерин жоюу жана жаңы (колониалдык) бийликтин системасынын калыптаныш мезгили; 3) XIX к. 80-90-жж. колониалдык башкаруу системасынын масштабдуу кеңейиши жана башкаруу чөйрөсүндөгү “русификатордук” тенденциянын күчөшү [5, 76]. Автор белгилегендей каратылган аймактарда бийлик системасын түзүү 1860-жылдардан башталган. Алгач Түркстан облусу Оренбург генерал-губернаторлугунун курамына кирип убактылуу жобо менен башкарылган. Иш жүзүндө Түркстан түздөн-түз Россия империясынын курамындагы аймакка айланган. М.Г. Черняев Түркстан облусунун биринчи аскер губернатору болуп дайындалган. Облустун административдик борбору Ташкент шаарында турган. 1867-жылдын 1-июлунда падыша Александр II «Түркстан генерал-губернаторлугун башкаруу жөнүндө убактылуу жобонун долбоорун» бекиткен. Түркстан генерал-губернаторлугу адегенде Семиреченск жана Сыр-Дарыя деп аталган эки облустан турган. Андан кийин 1865-жылы Зарафшан облусу түзүлүп, кийин Самарканд деп аталып калган. Амударыя бөлүмү 1873-ж. Сырдарыя облусунун курамына кирген. Кокон хандыгынын ордуна 1876-жылы Фергана, 1881-жылы Закаспий облустары түзүлгөн. ана Облустун биринчи генерал-губернаторлугуна генерал-адъютант К.П. Кауфман дайындалган. Ага чексиз ыйгарым укуктар берилген. Түркстандагы орус бийлиги «аскердик-элдик» бийлик деп аталган. “Ал жалпысынан аскердик жана жарандык бийликти бириктирүүгө жана ошол эле мекемелерде административдик, соттук, чарбалык жана башка функциялар концентрациялоого негизделген. Ушул принциптер Түркстанды башкаруунун негизин түзүп калган” [6, 26].

Чет жакаларда борбордук бийликтин негизги тиреги генерал-губернаторлор институту болуп калган, бул башкаруунун маанилүү структурасы болуп саналат. Генерал-губернаторлордун ыйгарым укуктарынын кеңдиги аймактын өзгөчөлүгүнө жараша болгон. Колониялык доор боюнча бир катар эмгектердин автору Т. Кененсариев: “Түркстандын

генерал-губернаторлоруна берилген укуктардай кеңири ыйгарым укуктар Орусиянын башка колониялык чет жакаларында болгон эмес. Бекеринен биринчи генерал-губернатор К.П. Кауфманды жергиликтүү калк “жарым падыша” деп атаган эмес. Бул укуктар “согуш мезгилиндеги абалда комендантка берилген” укуктардай эле элес калтырган”[7, 127],”- деп белгиленген.

Жергиликтүү башкаруу системасы туземдик администрация деп аталган. Ага жергиликтүү элдерден болуш башкаруучулары шайланышып, ыстарчындар, элүү башылар, айыл жана шаар башчылары сыяктуу кызматтар камтылган. Бул багытта изилдөөчү А.Маматованын кыргыздардын арасындагы болуштук жана айылдык администрация тууралуу изилдөөсү белгилүү. Автор бийликтер шайлоо системасын киргизүү менен жергиликтүү бийликке “өзүн-өзү башкаруу” мүнөзүн берүү максатын көздөгөндүгүнө токтолуп: “Бирок бул процесс башынан эле демагогиялык маневр, калктын башкарууга болжолдуу катышуусун көрсөтүүгө багытталган таза дипломатиялык акция болгон,” -деген тыянакка чыгарган[8,51]. Укук жаатындагы белгилүү илимпоз Б.Борубашов өз алдынча башкаруу органдарынын административдик реформаларынын прогрессивдүү маанисин белгилеген. Анын пикиринде шайлоо системасынын киргизилиши жашыруун добуш берүү кыргыз элинин кызыкчылыгына кызмат кылган[9,109-114]. Албетте шайлоо системасы жаңы көрүнүш болгон. Бирок, акырындык менен анын айланасында уруулук атандашуулар, тирешүүлөр, пара берүү сыяктуу туура эмес көрүнүштөр жарала берген. Болуштарга болгон ишеним элдик нааразчылыктар, көтөрүлүштөр учурунда бийлик төбөлдөрүнүн элегинен өтүп турган. Анын айрым өкүлдөрү шайлоолордун ордуна дайындоолорду кийрүүнү туура көрүшкөн.

Башкаруу структурасына мүнөздүү жагдайлардын бири айрым аймактардын административдик бирдиктерге туруктуу бекитилбестен, тигил же бул бирдиктин карамагына кирип же чыгып туруусу болгон. Кыргызстандын түндүк жергелеринин айрым аймактары Талаа крайына да карап турган. Бул тууралуу белгилүү тарыхчы Д.Сапаралиев Жети-Суу областынын Түркстан областын башкаруу жөнүндөгү жана Талаа крайын башкаруу жөнүндө жоболорго бай ийип калгандыгын көрсөткөн[10,43]. Ал эми анын максаты тууралуу: “Кыргыздарды төрт облуска, тогуз уездге чачыратуу да ошол эле максаттардын – бирдиктүү кыргыз элинин башын коштурбоо, орус бийлигинин борбордук аппаратынын чет жакадагы экономикалык жана саясий үстөмдүгүн камсыз кылуу жана империянын улуттук чет-жакаларынын элдик-боштондук күрөшүн басуу максатын көздөгөн”[10, 47],-деп белгилеген. Бул жагдайга кайрылган Т.Кененсариев[7, 136] падышачылыктын административдик бирдиктерди түзүүдө “бөлүп сал да бийлей бер” таризинде мамиле болгондугуна токтолгон.

Крайлык администрациянын курамына кирген түзүмдөр тиешелүү министрликтерге жана жергиликтүү генерал-губернаторлорго баш ийишип, кош башкарууда болушкан. Бул көбүнчө чечимдерди кабыл алууда ыраатсыздыкка алып келип, улуттук чет жакаларды башкаруунун натыйжалуулугун төмөндөткөн. Жалпысынан генерал-губернатордук көзөмөл менен ведомстволук министрлик көзөмөлдүн карама-каршылыгы Түркстан чөлкөмүн башкарууну уюштурууда тең салмактуулуктун бузулушуна алып келген. Кайсы бир маселелер боюнча ажырымдар да орун алган. “Түркстан крайын башкаруу маселеси борбордук өкмөттө жана Мамлекеттик Думанын жыйындарында каралып турган. Айрым

убактарда борбор менен крайдын администрациясынын ортосунда кайчы пикирлерден улам талаш тартыштар жаралган. Алардын олуттуусу Түркстан крайын Согуш министрлигинин кармагынан ИИМдин ыктыярына өткөрүү маселеси болгон. Аталган маселе бир нече жолу көтөрүлүп, талкууга алынгандыгына карабастан колониялык доордун соңуна чейин согуш министрлигинин карамагында кала берген[6, 26]. Анын олуттуу себептери болгон. Ал геосаясий кызыкчылыкка негизделген болчу. “Түркстан генерал-губернаторлорунун регулярдуу алмаша берүүсү жоболордун долбоорун иштеп чыгууда акыркы жыйынтыкка алып келген эмес. Натыйжасында 1886-жылы кабыл алынган “Түркстанды башкаруу жөнүндө жобо” анча-мынча өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен 1917 - жылга чейин сакталып кала берген”[11,73]. Административдик түзүлүштүн айрым принциптери совет бийлигинин алгачкы жылдарында Түркстан АССРин түзүүдө колдонулган. Ал гана эмес анын жыйынтыктары 1924-жылдагы улуттук-мамлекеттик аймактык бөлүштүрүүдө да чагылдырылган. Жыйынтыктап айтканда падыша өкмөтүнүн Туркстандагы административдик –башкаруу саясаты мүнөзү боюнча “аскердик элдик башкаруу” моделине негизделген жана чөлкөмгө биринчи кезекте геосаясий маани берилген. Жергиликтүү шайланма администрация болсо жаңы көрүнүш болгон. Болуштардын бийлиги советтик доордун алгачкы жылдарында да улантыла берген.

Адабияттар:

1. Котюкова Т.В. Туркестан в дискурсе фронтальной модернизации Российской империи в конце XIX – начале XX В. Ислам в современном мире. 2015. Том 11. № 1 С. 44-54.
2. Абашин С. Н. [Размышления о «Центральной Азии в составе Российской империи»](#). [Ab Imperio](#).-2008. -№ 4. - С. 456-471.
3. Васильев Д. В. Бремя империи административная политика России в Центральной Азии, вторая половина XIX в. -Москва:РОССПЭН, 2018. -636.
4. Алымбаев Ж.Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в Российской историографии второй половины XVIII- начала XXвв .-Б.: 2009.-С217.
5. Алымбаев Ж.Б. Туркстандагы колониалдык саясат жана Фергана өрөөнүндөгү 1916- жылдагы көтөрүлүштүн башталышы. *Sosyal Bilimler Dergisi*.-2007.-№17.-76-б.
6. Авазов Э.А. Падышачылык Орусиянын Түркстандагы башкаруу саясаты: проблемалар жана аны чечүү аракеттери. ОшМУнун Жарчысы.2014.№3.-26-б.
7. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917). Бишкек.: Maxprint,2019.-127-б.
8. Маматова А. Роль выборного начала в местной административной системе управления Кыргызстана второй половины XIX -начала XXвв. Вестник Академии наук МОНРК. -2011.№5.-С.48-52.
9. Борубашов Б.И. Кыргызстан в системе государственного устройства и управления Российского государства. Вестник КРСУ.-2008. Том 8.№ 2.- С. 109-114.
10. Сапаралиев Д. Система управления кыргызов в составе Российской империи (1855-1917 гг.) *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12).С.43-47

11. Зулпуева Р., Авазов Э. Становление и развитие местного самоуправления в Туркестане в конце XIX начале XXвв. Материалы международной научной конференции. Оренбургский государственный педагогический университет, 3–4 октября 2019 г. С.73

* * *

Авазов Э.А., Саркарова Д.М.
**ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ РОССИЯ
ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Э. А., Саркарова Д. М.
**ОТРАЖЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В
ТУРКЕСТАНЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Т.КЕНЕНСАРИЕВА**
Avazov E.A, Sarkarova D.M.
**THE REFLECTION OF THE ECONOMIC POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN
TURKESTAN IN THE RESEARCH OF PROFESSOR T. KENENSARIEV**

УДК: 945.743:8038

Аннотация.Россия империясынын экономикалык саясаты падышачылык доордон бери постсоветтик Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тарыхында изилденип келе жаткан маселелердин бири болуп саналат. Бүгүнкү эгемендүүлүктүн шарттарында тарых илиминдеги мурда колго алынбаган же би бир беткей баа берилген тарыхый окуяларды жана кубулуштарды карап чыгууга мүмкүн болууда. Алардын бири падыша өкмөтүнүн Т.уркстандагы экономикалык саясаты болуп саналат. Советтик мезгилде аталган маселени изилдөөдө анын прогрессивдүү жыйынтыктарына басым жасалган. Макалада белгилүү тарыхчы Ташманбет Кененсариевдин Орус империясынын Түркстандагы колониялык доордогу саясатынын экономикалык аспектилерине арналган эмгектерине тарыхый сереп берилген. Автордун региондогу экономикалык саясат боюнча изилдөөлөрүнө көңүл бурулат. Автордун пикири боюнча, монархия менен Түркстанда жаңыдан калыптанып жаткан буржуазиянын кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыктар күчөгөн. Натыйжада өнөр жайдын бир тараптуу өнүккөндүгү белгиленет.

Ачкыч сөздөр: Профессор Т.Кененсариев, изилдөө, Россия империясы, Түркстан, экономикалык саясат.

Аннотация.Экономическая политика Российской империи - один из вопросов, изучаемых в истории постсоветских стран Центральной Азии с царских времен. В условиях современного суверенитета становится возможным рассмотреть те исторические события или явления, которые ранее не изучались или неоднозначно оценивались в исторической науке. Одним из них является экономическая политика царского правительства в Туркестане. В советский период при изучении данного вопроса акцент делался на его прогрессивные результаты. В статье дан историографический обзор работ известного историка Ташманбета Кененсариева, посвященных экономическим аспектам политики Российской империи в Туркестане в колониальную эпоху. Основное внимание уделено исследованиям автора в области экономической политики в регионе. По мнению автора, обострились противоречия между монархией и формирующейся в Туркестане буржуазией. В результате отмечается одностороннее развитие промышленности.

Ключевые слова: профессор Т. Кененсариев, исследование, Российская империя, Туркестан, экономическая политика.

Annotation. The economic policy of the Russian Empire is one of the issues studied since tsarist times in the history of post-Soviet Central Asian countries. In the context of modern sovereignty, historical science can consider historical events or phenomena that have not been previously studied or ambiguously evaluated. One of them is the economic policy of the tsarist government in Turkestan. During the Soviet period, when studying this issue, the emphasis was placed on its progressive results. The article presents a historical review of the works of the famous historian Tashmanbet Kenensariyev devoted to the economic aspects of the policy of the Russian Empire in Turkestan in the colonial era. The main attention is paid to the author's research on economic policy in the region. According to the author, the contradictions between the monarchy and the emerging bourgeoisie in Turkestan intensified. As a result, industrial development became one-sided.

Keywords: Professor T. Kenensariyev, research, Russian Empire, Turkestan, economic policy.

Түркстандын тарыхы боюнча XIX кылымдын 20-30-жылдарында орус саякатчыларынын жана изилдөөчүлөрүнүн эмгектери жарык көрө баштаган. Бул учурду чөлкөм толук бойдон империянын курамына кире элек мезгил болчу. Ага карабастан чөлкөмдүн жаратылышы, кен байлыктары, суу ресурстары боюнча айрым саякатчылардын, экспедиция өкүлдөрүнүн маалыматтары жарык көрө баштаган. Англо-орус атандашуусунун шарттарында бул жагдайдын изилдөөгө алуу маанилүү болгондугу талашсыз. Профессор Т.Кененсариев бул жагдага мындайча баа берген: “Жаңы доордогу изилдөөчүлөрдүн эмгектери мазмуну жагынан эки чон проблемага арналып жазылгандыгын байкоо анча кыйын эмес. Биринчиси — Орусиянын тышкы саясатына жана анын орчундуу бөлүгү болгон «чыгыш маселесине», англо-орус атаандашуусуна арналып жазылган эмгектер. Бул изилдөөлөрдө Орусиянын Чыгышка, Түркстанга карай жылуусунун себептери, орус—чыгыш соода байланыштары жана чөлкөмдөгү англо-орус карым-катнашы айтылат. Илимий иштердин экинчилеринде жалпы эле Түркстанды басып алуунун жүрүшү изилденген[1, 7].” Автор белгилегендей көптөгөн авторлор Россиянын Түркстанга жылуусунун мотиви катары англо-орус атаандаштыгын белгилешкен.”Көп убакыттардан бери Орто Азияда уланып келе жаткан англо-орус атаандашуусу, Кашкар менен мамиленин курчушунун шарттарында орус калктарынан Түркстандагы чек ара аймактарында таяныч түзүү багытындагы ой-пикирлер оторлоштурууну активдештирүүгө түрткөн”[2,173].

XIX кылымдын 90-жылдары Түркстан чөлкөмүндө пахтачылык менен жибекчиликке жана ирригация маселелерине арналган өзүнчө эмгектер жарык көрө баштаган. Белгилей кетсек Түркстанды өздөштүрүү аркылуу экономикалык пайда табуу жаатында ар кандай кесип ээлеринин да изилдөөлөрү жаралган. Алсак, алардын арасында белгилүү журналист И.И. Гейер[3], аграном А.Шахназаров[4], экономист С.И. Гулишамбаров[5] ж.б. болгон.

Советтик тарыхчылардын Орто Азиядагы капитализмге карата көз карашы түрдүү болгон. Бул мезгилде Түркстандагы тарых мектебинин негизги өкүлдөрү П.Г. Галузо[6],

В. Лаврентьев[7] жана башкалар болгон. Алар орус капитализмин Орто Азияга алып келүү маселесин талдап, көпчүлүк учурда социалисттик көз карашты чагылдырышкан. П. Галузо түркстандык буржуазиянын ордун жана анын жигердүү өнүгүүсүн колдоп, орус империясынын башкаруусун катаал сынга алган В.Л. Лаврентьев Түркстанда ички рыноктун өнөгүшү менен шаар калкынын санынын өскөндүгүн белгилеген. Анын маалыматына караганда Түркстандын шаарлардагы калкы 1897-жылдан 1914-жылга чейин 58,4%ке өскөн[7,14].

Советтик тарыхнаамада төрт негизги мектеп калыптанган. Алар: 1) соодалык капитализмдин үстөмдүгү (Г. Сафаров жана башкалар); 2) аймакта өнөр жай капитализминин үстөмдүгү (В. Лаврентьев); 3) "аралаш" экономиканын жактоочулары (А. Аминов, А. Юлдашев); 4) Түркстан аймагында капитализмдин болгондугун четке каккандар. Маселенин тарыхнаамасына токтолууда алгачкы изилдөөлөр 1920-40-жылдарды камтыгандыгын белгилөөгө болот. Бул мезгилде Түркстандагы тарых мектебинин негизги өкүлдөрү капитализмдин Орто Азияга жайылышын талдап, көпчүлүк учурда социалисттик көз карашты чагылдырышкан. Изилдөөлөрдүн кийинки этаптары 1950-1970-жылдарга туура келет. Бул мезгилде Орто Азиянын Россияга кошулуусунун «прогрессивдүүлүгү» таризинде изилдөөлөр жарык көргөн. Бул көз карашта негизги ролду социалисттик экономика өлкөнүн өнүгүүсүнө "жакшы" таасир эткендиги жана ошол кездеги колониялык башкаруунун зыяндуу жагы баса белгиленген. Советтик мезгилдин соңундагы орто азиялык экономикалык тарыхчылар Түркстандын экономикасын кеңири изилдеп, аймактагы башкаруунун катачылыктарын сынга алышкан. Жалпылап айтканда советтик доордо падышачылыктын Түркстандагы экономикалык саясаты капитализмдин кеңири жана терең өнүгүүсү деген аныктаманын алкагында каралган жана аталган чөлкөмдүн сырьелук база болгондугу, империалистердин табигый ресурстарды талап тоногондугу тууралуу пикирлер үстөмдүк кылган.

Аталган маселени изилдөө учурда да улантылып келүүдө. Кыргыз тарыхнаамасында бул багытта жигердүү изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын катарына белгилүү профессор Т. Кененсариевди кошууга болот. Анын илимий изилдөөлөрүнүн көпчүлүгү Фергана өрөөнүнүн тарыхына багышталган. Ал 1984-жылы 18-майда Москва шаарында москвалык профессор Нина Степановна Киняпина жетекчилиги алдында "Экономическая политика царского правительства в Киргизии в конце XIX - начале XX вв." ("XIX кылымдын акырындагы - XX кылымдын башындагы падышалык өкмөттүн Кыргызстандагы экономикалык саясаты") деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Ал эми докторлук ишин 1998-жылы "Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү",- деген темада жактаган.

Т.Кененсариев жаңы доордогу тарых боюнча белгилүү адис катары Кокон хандыгынын жана падышалык өкмөтүнүн мезгилиндеги тарыхый өнүгүүнүн экономикалык аспектилерин кеңири изилдөөгө алган. Автордун мындай изилдөөлөрүнүн бири падыша өкмөтүнүн Кыргызстандагы экономикалык саясатына арналган. Бул эмгекте Т. Кененсариев империялык экономикалык саясаттын алкагында жер маселеси боюнча саясатын эки этапка бөлүп караган этаптарга бөлүп караган. Анын пикири боюнча биринчи этапта 1867-жылдан 1886-жылдар аралыгындагы Түркстандагы жер саясатына даярдык көрүү жана аны биротолоиштеп чыгуусу ишке ашырылган. Экинчи этап 1886-

1917-жылдарды камтыйт. Мында Кыргызстандын отурукташкан аймактарындагы жер-салык системасы, бийликтин көчмөндөрдүн жер ээликтерине карата мамилеси чагылдырылган [8]. “1886-жылы “Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү Жобо иштелип чыккандан кийин Түркстандагы бош жаткан жерлерге кедгиндерди, биринчи кезекте, запастагы төмөнкү чиндегилерди жайгаштыруунун мыйзамдык чектери белгиленген” [9,4]. Изилдөөнүн кийинки баптарында падышачылыктын Кыргызстандагы көчүрүү саясатынын ишке ашырылышы, келгиндер маселесинин абалы жана соода-өнөр жай саясаты маселелеринин айланасындагы урунттуу жагдайлар баяндалган. Автор тарабынан XX к. башында өндүрүш жана казып алуу тармактарында ири капиталисттик ишканалар өнүгө баштагандыгы белгиленген. Автор мындай мисалдарды келтирүү менен «падышачылык жергиликтүү өнөр жайдын өнүгүүсүнөн баш тартпагандыгы менен чийки заттардын булагы катары караган» [8,192], - деген бүтүмгө келген. Ушундай эле пикирди анын шакирттери Э.Авазов менен К.Халматов: «Өнөр жай тарыхынын өткөнүн изилдөө менен капитализмдин өнүгүшүнүн натыйжасында өнөр жайдын өнүгүшүнө карабастан, бул тармакта кайра иштетүү өнөр жайы үстөмдүк кылып, ал сырьену экспортко чыгарган деген тыянак чыгарууга болот. Ал бир жактуу өнүккөн деп айтууга болот. Анын өнөр жайынын ири бөлүгү чийки кызыкчылыктардын негизинде уюштурулган» [10, 111], - деп белгилешкен.

Автор бир топ изилдөөлөрүндө падыша өкмөтүнүн колониялык саясатындагы орусташтыруу принцибинин жетекчиликке алынгандыгын жана капитализмдин кеңири өнүгүшү жараянынын көрүнүшү катары Россиянын аймактарынан тургундарды улуттук чет жакаларга көчүрүү саясатын, келгиндер маселесин белгилеген. Маалым болгондой П.А. Столыпиндин 1905-1906-жылдардагы агрардык реформасында да ушундай максаттар коюлган. “Реформанын рычагы дыйкандарды жерге жайгаштыруу, оторлоштуруу жараяны менен коштолгон иш-аракеттер болгон. Столыпиндик өкмөттүн мына ушундай комплекстүү иш чаралары Түркстандын жергиликтүү калкын, мейли чарбалык, мейли саясий же маданий турмушунда болсун орусташуусун күчөтүүгө алып келмек” [2,174].

Жогоруда белгиленгендей Т.Кененсариевдин бир катар изилдөөлөрү падышачылыктын орус тектүү калктардын Россиянын борбордук аймактарынан Түркстанга көчүрүү саясатына арналган. «XIX кылымдын аягында Сибирдеги жер фонду оторлоштуруу үчүн жетишсиз болуп, жаңы курс Түркстанга багытталган. Түркстандагы колониялык саясаттын принциптери анын башында белгиленгендей, ошол эле бойдон калган, биок, жергиликтүү шартка байланыштуу айрым өзгөчөлүктөрү болгон» [9,4]. Автор Кыргызстандагы жер маселесинин курчуп кетиши, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн негизги өбөлгөсү болуп эсептелет деген жыйынтыкка келген.

Анын соңку эмгектеринин бири “Кыргызстан оторчулук доорунда” деп аталган көлөмдүү эмгеги болду. Анын “Орусиянын Кыргызстандагы экономикалык саясаты” деген бөлүгүндө “жер маселесинин чечилиши”, “Орусиянын оторлоштуруу саясаты”, “кыргыздардын отурукташуусу” жана “колониялык экономика” деген бөлүмдөр орун алган. Автор: “Кыргызстандын Орусия империясынын курамында калышы жана анын колониялык мамилелердин алкагында болушу, бул жердеги экономикалык мамилелердин акырындап болсо да рынок шарттарына карата трансформациялана башташына алып келген” [11, 387-388], деген тыянакка келген. Автордун пикиринде

падышачылыктын кызыкчылыгы менен жаңыдан калыптанып келе жаткан ишкерлик буржуазиянын карама каршылыгы күч алган. Мындан улам чет элдик инвестицияга тыюу салынып, өнөр жай бир жактуу өнүккөн. Т.Кененсариевдин изилдөөлөрү боюнча бири нече эмгектер жаралып жатат. Анын ичинде Г.С.Токоева менен биргеликте жарыкка чыккан эмгекти белгилей кетүү керек [12]. Келечекте окумуштуу жөнүндөгү изилдөөлөр уланат деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Кененсариев Т Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70- жылдарындагы саясий өнүгүүсү. Бишкек,- 2009.- 7-б.
2. Авазов Э.Фергана өрөөнүндөгү падышачылыктын көчүрүү саясатынын ишке ашырылуусунун негизги этаптары. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. № 12. 173-б.
3. Гейер И.И. Весь Русский Туркестан // И.И. Гейер. — Ташкент : С.Р. Конопка, 1908. С.
4. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство Туркестана. М. : Тип. В. Киршбаума, 1908. 512 с.
5. Гулишамбаров С.И. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Средне-Азиатской железной дорогой.-Асхабад, Электронпеч. З.Д. Джаврова, 1913. – 588с.
6. Галузо П.Г. Туркестан - колония(Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии) — Ташкент : Гос. изд-во УзССР, 2-е изд., испр. и доп.. 1935. — 222 с
7. Лаврентьев В.И. Капитализм в Туркестане (Буржуазная колонизация Средней Азии). - М.:Изд. Коммунистической Академии, 1930. - с.14
8. Кененсариев Т. Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2- й половине 19 – начала 20 вв. Б.: 2009. 11-12-б.
9. Авазов Э. Падышачылыктын Фергана өрөөнүндөгү оторлоштуруу саясаты жана орус кыштактарынын пайда болушу//ЖАМУнун жарчысы.- 2013.-№1(27). С.4
10. Авазов Э.А., Халматов К.А. Состояние промышленности Ферганской долины в конце XIX –начале XX вв.// материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня открытия Туркестано-Сибирской железной дороги. Барнаул, 2020. С. 111.
11. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917). Бишкек.: Махprint, 2019. 387-388.
12. Токоева, Г. С., Авазов . Э. А. Вклад кыргызского ученого Ташманбета Кененсариева в изучение истории Кокандского ханства / Г. С. Токоева, Э. А. Авазов // Россия и Восток. К 300-летию СПбГУ : Материалы XXXII Международного конгресса по источниковедению и историографии стран Азии и Африки, Санкт-Петербург, 26–28 апреля 2023 года / Отв. редакторы: Н.Н. Дьяков, А.О. Победоносцева Кая, П.И. Рысакова. – Санкт-Петербург: Русская христианская гуманитарная академия им. Ф.М. Достоевского, 2023. – С. 236-238. – EDN YBWDC.

ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

Адишбек кызы Гүлжан, Женалиева Замира Аралбековна
ПЕДАГОГДОРГО КӨП ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ
Адишбек кызы Гүлжан , Женалиева Замира Аралбековна
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПЕДАГОГОВ МНОГОЯЗЫЧИЮ
Adishbek kyzy Gulzhan, Zhenaliev Zamira Aralbekovna
METHODOLOGY OF TEACHING MULTILINGUALISM TO EDUCATORS

УДК 37.091.4

Аннотация: Учурда дүйнө жүзүндөгү билим берүү системасында көп тилдүүлүк (полилингвизм), эки тилдүүлүк (билингвизм) кеңири мааниге ээ болууда. Кыргызстан сыяктуу көп улуттуу жана көп маданияттуу өлкөлөрдө бул маселе өзгөчө актуалдуу. Бул изилдөө педагогдорго көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн методикасын кеңири , терең талдоого арналган. Илимий иште полилингвизм менен билингвизмдин негизги түшүнүктөрү, алардын айырмачылыктары жана билим берүүдө колдонулушу каралат. Айрыкча мугалимдерди көп тилдүү билим берүү чөйрөсүндө иштөөгө даярдоо процессинде колдонулуучу негизги методдор кеңири сүрөттөлөт. Аларга төмөнкүлөр кирет: **Иммерсия методу (толук чөмүлүү)** – тилди табигый чөйрөдө, окуу процессине толук интеграциялоо жолу менен үйрөтүү. **Коммуникативдик ыкма** – тилди баарлашуу куралы катары колдонуп, жандуу сүйлөө, түшүнүү жана жооп кайтаруу көндүмдөрү. **Салыштырма лингвистикалык метод** – окутулган тилдердин ортосундагы өнүктүрүү. **Окшоштуктарды жана айырмачылыктарды колдонуп, тилдерди бирге үйрөнүү.** **Проекттик иштөө ыкмасы** – тил үйрөнүүнү практикалык иштер жана долбоорлор аркылуу бекемдөө. **Маданий-контексттик ыкма** – тилди үйрөнүүдө ошол тил менен байланышкан маданиятты, каада-салттарды эске алуу. Изилдөөдө ошондой эле тил үйрөтүүдө педагогдор үчүн билим берүү программаларын түзүү, окутуу ресурстарын тандоо , баалоо инструменттерин колдонуу сыяктуу аспектилер талдоого алынган. Педагогдордун көп тилдүү компетенциясы — бул бүгүнкү күндө билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун негизги факторлорунун бири болуп саналат. Бул методика педагогдорго көп тилдүү сабактарда эффективдүү иш алып барууга, ар түрдүү тилдерде билим берүү материалдарын туура колдонууга , студенттерде тил үйрөнүүгө кызыгуу жараткан окуу чөйрөсүн түзүүгө шарт түзөт.

Ачкыч сөздөр: билингвизм, полилингвизм, тил компетенциясы, тил үйрөнүү мотивациясы.

Аннотация: В современной системе образования многоязычие (полилингвизм), двуязычие (билингвизм) приобретают особую значимость. В таких многонациональных и мультикультурных странах, как Кыргызстан, данный вопрос особенно актуален. Настоящее исследование посвящено всестороннему и глубокому анализу методики обучения педагогов многоязычию. В научной работе рассматриваются основные понятия

полилингвизма и билингвизма, их различия и применение в образовательном процессе. Особое внимание уделяется методам подготовки учителей к работе в условиях многоязычного обучения.

К основным методам относятся: **Метод иммерсии (полного погружения)** – обучение языку через полную интеграцию в естественную языковую среду, образовательный процесс. **Коммуникативный метод** – развитие навыков живого общения, понимания и ответной речи, используя язык как средство общения. **Сравнительно-лингвистический метод** – изучение языков с учётом их сходств и различий. **Проектный метод** – закрепление языковых навыков через выполнение практических заданий и проектов. **Культурно-контекстный метод** – изучение языка с опорой на соответствующую культуру, традиции и обычаи. В исследовании также анализируются такие аспекты, как разработка образовательных программ для педагогов, подбор учебных ресурсов, применение инструментов оценки. Многоязычная компетентность педагогов является одним из ключевых факторов повышения качества образования. Предложенная методика способствует эффективному проведению уроков в многоязычной среде, правильному использованию учебных материалов на разных языках, а также созданию мотивационной образовательной среды, способствующей изучению языков учащимися.

Ключевые слова: Билингвизм, полилингвизм, языковая компетенция, мотивация к изучению языка.

Annotation: Nowadays' educational system, multilingualism (polylinguism), bilingualism have become increasingly important. In multiethnic and multicultural countries like Kyrgyzstan, this issue is especially relevant. This study provides a comprehensive and in-depth analysis of the methodology for teaching multilingualism to educators. The research explores the key concepts of polylingualism and bilingualism, their differences, and their application in the educational context. Particular attention is given to the methods used to prepare teachers for work in a multilingual learning environment. The main methods include: **Immersion method** – teaching languages through full integration into a natural language environment and the educational process. **Communicative approach** – developing real communication skills, understanding, and interaction by using language as a means of communication. **Comparative linguistic method** – learning languages by identifying and utilizing similarities and differences between them. **Project-based learning method** – strengthening language skills through hands-on tasks and collaborative projects. **Cultural-contextual method** – studying language in connection with the related culture, traditions, and customs. The study also analyzes aspects such as curriculum development for educators, selection of teaching resources, and use of assessment tools. Teachers' multilingual competence is one of the key factors in improving the quality of education. The presented methodology supports effective teaching in multilingual classrooms, appropriate use of multilingual educational materials, and the creation of a motivating learning environment that fosters students' interest in language learning.

Keywords: Bilingualism, polylingualism, language competence, language learning motivation.

Киришүү

Көп тилдүүлүк деген эмне? Билингвизм, полилингвизм тушунуктору. Билингвизм бул-бир адамдын эки тилди дээрлик билүүсү жана активдүү колдонуу жөндөмү. (bi- эки, lingua-тил) латын тилинен которгондо.

1. Табыйгый билингвизм-бала эки тилди бала кезинен үйрөнөт.
 2. Жасалма же окуудан үйрөнгөн билингвизм-экинчи тилди чоңойуп калган соң мектепте же окуу жайда үйрөнөт.
 3. Коомдук билингвизм-коомдо эки тил расмий же активдүү колдонулат.
- Мисалы :Кыргызстанда кыргыз жана орус тилдери.
4. Индивидуалдык билингвизм-кишинин жеке билиминин өзгөчөлүгү.

Негизги артыкчылыктары:

- Тил үйрөнүүгө болгон жөндөмдөрдүн жогорулашы.
- Логикалык, креативдүү ой жүгүртүүнүн жогорулашы.
- Маданиятты, аралык түшүнүү жакшырат.
- Эки тилдеги билим булактарын, колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Билим берүүдөгү мааниси :Колледждерде методиканы эки тилде окутса кыргызча жана орусча, мүмкүнчүлүк болсо англисче.

Эффективдүү методикасы :CLILди колдонуу.

CLIL (Content and Language Integrated Learning) — бул **мазмун жана тил интеграцияланган окутуу** дегенди билдирет. Башкача айтканда, CLIL — бул предметти (мисалы тарых, биология, математика ж.б.) чет тилде (көбүнчө англис тилинде) окутуунун усулу. CLIL деген эмне?. CLIL — бул бир эле учурда: **жаңы тилди үйрөнүү**, жана **жаңы теманы үйрөнүү**. Тил жана предмет бирге окутулат. Бул ыкма Европа өлкөлөрүндө жана дүйнөнүн башка көптөгөн мамлекеттеринде кеңири колдонулат.

CLILдин максаты:

- Тилди колдонуу аркылуу үйрөнүү (language **through** learning).
- Предметтин мазмунун чет тилде түшүнүү.
- Тилди реалдуу кырдаалдарда колдонуу аркылуу үйрөнүү.

CLIL 4 негизги компоненти:

CLIL усулунун негизин «4 C» (4Cs) түзөт:

Компонент	Түшүндүрмө
Content (Мазмун)	Предметтин өзүнө тиешелүү билим (мисалы, географиядагы климат өзгөрүүлөрү).
Communication (Байланыш)	Жаңы тилди колдонуп сүйлөө, жазуу, угуу, окуу.
Cognition (Ой жүгүртүү)	Талдап түшүнүү, себеп-салдарды аныктоо, логикалык ойлоо.
Culture (Маданият)	Башка өлкөлөрдүн маданиятын түшүнүү жана салыштыруу.

CLILдин артыкчылыктары:

- Студенттер тилди табигый жол менен үйрөнүшөт.
- Тил чөйрөсүнө тереңирээк аралашуу болот.

-Эки багыттуу пайда: тил + предмет .

CLILде колдонулуучу усулдар:

Визуалдык материалдар (карта, диаграмма, видео).

-Жуптук жана топтук иштер.

-Проекттер, изилдөөлөр.

-Көп тилдүү терминология менен иштөө. Окуу куралдарын жөнөкөй тилде берүү.

Полилингвизм деген эмне? Полилингвизм (кээде "полиглотизм" деп да аталат)

— бул бир адамдын **бир нече тилде сүйлөй билүү жөндөмү**. Бул сөз грек тилинен алынган: “*poly*” — көп, “*lingua*” — тил. Полилингвизм — бир адамдын **экиден ашуун тилди** үйрөнүп, түшүнүп, күнүмдүк жашоодо, иште же окууда колдоно билүүсү. Мындай адамдарды **полиглот** деп аташат.

Полилингвизмдин түрлөрү:

1. **Билингвен полилингвизм (conscious polylingualism).**

→ Адам тилдерди атайын үйрөнүп, окуп өздөштүрөт.

2. **Жаратылыштан полилингвизм (natural polylingualism).**

→ Адам бир эле учурда көп тилдүү чөйрөдө чоңойгондо автоматтык түрдө өздөштүрөт.

Мисалы: үйдө бир тил, көчөдө башка тил, мектепте үчүнчү тил.

Полилингвизмдин деңгээлдери:

Полиглот болгондордун тил билиши ар кандай деңгээлде болушу мүмкүн:

Деңгээл	Түшүндүрмө
Аңгемелешүү деңгээли	Тилди сүйлөшүүгө жеткиликтүү колдонуу.
Академиялык деңгээл	Тилди сабак берүүдө, изилдөөдө колдонуу.
Жазма жана оозеки тең деңгээл	Тилди жазууда жана сүйлөбөдө бирдей жакшы билүү.
Түшүнүү деңгээли	Сүйлөй албаса да, угуп түшүнө алуу.

Полилингвизмдин пайдасы:

Артыкчылык	Түшүндүрмө
Акыл-эсти өнүктүрөт	Көп тил үйрөнгөн адамдын эс тутуму, көңүл топтоо жана ой жүгүртүү жөндөмү күчөйт.
Коммуникация кеңейтилет	Ар түрдүү маданияттагы адамдар менен сүйлөшө алат.
Ишке орношууда артыкчылык	Көп тил билген адистерге суроо-талап көп.
Саякаттоодо жеңилдик	Башка өлкөлөрдө тил тоскоолдугу болбойт.
Маданиятты терең түшүнүү	Ар бир тил — өзүнчө дүйнө таануу.

Кыйынчылыктары:

-Ар бир тилде жеткиликтүү деңгээлде болуу кыйын.

-Тилдерди аралаштырып жиберүү мүмкүн.

-Тилдерди унутуп калуу коркунучу (узак колдонбосо).

Кыргызстанда полилингвизм

Кыргызстан — көп тилдүү өлкө. Полилингвизм күнүмдүк жашоодо кеңири тараган: Кыргызча — мамлекеттик тил. Орусча — расмий тил. Англисче — билим жана IT тармагында. Өзбек, уйгур, дунган ж.б. тилдер — айрым аймактарда. Мектептерде **үч тилдүү билим берүү** саясаты (кыргызча, орусча, англисче) — полилингвизмди өнүктүрүүгө багытталган.

2. Коммуникативдик ыкма — бул окуучулардын тилди жандуу жана натуралдуу шартта колдонууга үйрөтүүгө багытталган окутуу методикасы. Бул ыкма тил үйрөтүүдө негизги максат катары **баарлашуу жөндөмүн** өнүктүрүүнү көздөйт. Башкача айтканда, грамматиканы же сөздөрдү жаттап үйрөнүүдөн мурда, тилди күнүмдүк турмушта кантип туура колдонуу керектигине көңүл бурулат.

Коммуникативдик ыкманын негизги өзгөчөлүктөрү: Баарлашуу — негизги максат. Тил жөн гана эрежелердин жыйындысы эмес, ал адамдарды байланыштыруучу курал. Бул ыкмада окуучу тилди реалдуу турмуштук кырдаалдарда колдонууга үйрөнөт (мисалы, базардан нерсе сатып алуу, жол сурап кайрылуу ж.б.).

Окуучунун активдүү катышуусу: Сабак учурунда окуучулар диалог түзөт, роль ойнойт, пикир алышат, оюн билдирет. Ошентип алар пассивдүү угучу эмес, **активдүү сүйлөөчүгө** айланышат.

Контекстке көңүл буруу: Сөздөр жана грамматикалык структуралар реалдуу кырдаалдын ичинде берилет. Мисалы: “Мен дүкөнгө барам” деген сүйлөмдү үйрөнүүдө дүкөнгө тиешелүү сөздөр, сүрөттөр, видео колдонулушу мүмкүн.

Каталык – үйрөнүүнүн бир бөлүгү: Коммуникативдик ыкмада тил үйрөнүүдө каталарга катаал мамиле жасалбайт. Тескерисинче, ал окуучунун өнүгүүсүнүн бир бөлүгү катары кабыл алынат.

Коммуникативдик ыкмада колдонулуучу методдор:

-Диалогдор жана роль оюндары.

-Чечим кабыл алуу боюнча тапшырмалар (мисалы: “Кайсы эс алуу багытын тандайсыңар?”)

-Топтук талкуулар.

-Сүрөт же видео негизинде баяндама түзүү.

-Кат жазуу, билдирүү жазуу (жандуу же интернет аркылуу).

Максаттар:-

-Сүйлөө жана угуу жөндөмүн жакшыртуу.

-Туура эмес сүйлөсө да, оюн жеткирүүгө үйрөтүү.

-Өздүк оюн билдирүү, талаш-тартышка катышуу.

Интерлингвистикалык ыкма жана анын колдонулушу

Интерлингвистикалык ыкма — бул тил үйрөтүүдө колдонулуучу метод, анда үйрөнүүчү жаңы тилди өзүнүн эне тили менен салыштыруу аркылуу үйрөнөт. Бул ыкма **салыштырма тил билими (сравнительное языкознание)** жана **лингвистикалык интерференция** принциптерине негизделет.

Интерлингвистикалык ыкманын өзгөчөлүктөрү: Салыштырма негизде үйрөтүү: Жаңы тилдин грамматикасы, фонетикасы жана лексикасы үйрөнүүчүнүн эне тили менен салыштырылып берилет.

Окшош жана айырмачылыктарды аныктоо: Эки тилдеги окшош элементтер (лексика, структура) оңой үйрөнүлөт. Айырмачылыктарга өзгөчө көңүл бурулуп, мүмкүн болгон катачылыктардын алдын алуу аракеттери көрүлөт.

Лингвистикалык интерференцияны эсепке алуу:

Эне тилдин жаңы тилге тийгизген таасири талданып, үйрөнүүчү ката кетирүүчү учурлар эске алынат.

Колдонулушу:

Интерлингвистикалык ыкма көбүнчө төмөнкү шарттарда колдонулат:

- Эки тилдүү мугалим кыргыз тилдүү окуучуга орус тилин үйрөтүп жатса.
- Эне тили менен үйрөнүлө турган тилдин ортосунда окшоштук көп болсо.
- Студенттин тилдик анализ жүргүзүүгө жөндөмү жакшы өнүккөн болсо.
- Университеттерде, лингвистикалык багыттагы курстарда, атайын тилдик салыштыруу курстарында.

Мисалы:

Эгер кыргыз тилдүү студент орус тилин үйрөнүп жатса:

Кыргызча: *Мен мектепке барам.* Орусча: *Я иду в школу.*

Бул жерде сөздөрдүн жайгашуу тартиби окшош, бирок **орус тилинде "в школу" формасында септелет**, ал эми кыргыз тилинде "мектепке". Демек, бул жерде тилдердин **синтаксистик окшоштугу** бар, бирок **морфологиялык айырмачылык** бар. Интерлингвистикалык ыкма ушуну түшүндүрүп берет.

Артыкчылыктары:

- Тилди логикалык түшүнүүгө жардам берет.
- Эне тил менен салыштырып, оңой кабыл алууга шарт түзөт.
- Каталарды алдын ала божомолдоп, түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү бар.

Кемчиликтери:

Ар бир тил үйрөнүүчүнүн аналитикалык жөндөмү жетиштүү болбошу мүмкүн.

Тилдик интуициядан алыстатып коюшу мүмкүн. Эне тилдин таасирин көбүрөөк кылып коюшу мүмкүн.

Интерлингвистикалык ыкма жана полилингвизмдин байланышы:

Интерлингвистикалык ыкма менен полилингвизмдин ортосунда түздөн-түз байланыш бар. Бул байланыш төмөнкүдөй аспектилерде байкалат:

1. Тилдерди салыштырып үйрөнүү — көп тил билүүгө жол ачат.

Интерлингвистикалык ыкма тилдерди салыштыруу аркылуу үйрөтөт. Бул ыкма тилдер ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды таанып-билүүгө жардам берет, ал эми бул процессти өздөштүргөн адам башка тилдерди да оңой үйрөнө алат. Мисалы: Кыргызча, казакча, өзбекче тилдерде сүйлөгөн адам түрк тилин үйрөнүүдө бул тилдерди салыштыруу аркылуу тез түшүнө алат.

2. Тилдердин ортосунда көпүрө түзөт. Полилингвизмди өнүктүрүүдө интерлингвистикалык ыкма тилдердин ортосунда логикалык байланыш түзүп, үйрөнүүчүнүн көп тилдүү дүйнө таанымын калыптандырууга жардам берет.

3. Интерференцияны башкаруу. Полилингвист болгон адам көп тилдерди сүйлөйт, бирок бул тилдер бирин-бири таасирлештириши мүмкүн (интерференция). Интерлингвистикалык ыкма дал ушул интерференцияны аңдап, аны башкарууга жардам берет. Бул полилингвизмдин сапаттуу болушуна шарт түзөт.

4. Метакогнитивдик жөндөмдөрдү өнүктүрөт. Интерлингвистикалык ыкма аркылуу тил үйрөнгөн адам тилдик структураларды терең түшүнөт, бул болсо тил үйрөнүү стратегияларын өзү тандап, башка тилдерди өз алдынча үйрөнүүгө өбөлгө болот. Бул — полилингвизмдин негизги белгиси. Негизги бөлүм: Педагогторго көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн методикасы

1. Көп тилдүүлүк: түшүнүгү жана анын билим берүүдө мааниси

Көп тилдүүлүк – бул адамдын эки же андан көп тилди үйрөнүп, күнүмдүк жашоодо, социалдык жана билим берүү чөйрөсүндө натыйжалуу пайдалана билүү жөндөмү. XXI кылымда билим берүү системасында көп тилдүүлүк – глобализациянын, миграциянын, маданияттар аралык байланыштын негизги фактору катары каралууда. Кыргызстандын билим берүү системасы да көп тилдүүлүккө багыт алууда: кыргыз тили – мамлекеттик тил, орус тили – расмий тил, англис тили – эл аралык байланыштын тили катары окутулат.

Педагог үчүн көп тилдүүлүк эмнени билдирет?

Бул – тилдерди үйрөтүүдөн тышкары, маданияттар ортосунда көпүрө болуу, тил аралык түшүнүшүүнү калыптандыруу жана көп тилдүү чөйрөдө балдардын өнүгүүсүнө шарт түзүү дегенди түшүндүрөт.

2. Көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн теориялык негиздери

Көп тилдүүлүккө үйрөтүүнүн методикасы бир нече илимий багыттарга негизделет:

Психоллингвистика: Баланын тилди кабылдоосу, тил үйрөнүүдөгү курактык өзгөчөлүктөрү эске алынат.

Дидактика: Окутуунун максаты, мазмуну, усулдары жана каражаттары так аныкталат.

Маданияттар аралык компетенттүүлүк теориясы: Тилди маданият менен бирге үйрөтүү зарылдыгын баса белгилейт.

Когнитивдик лингвистика: Тилди түшүнүүдө жана эстеп калууда акыл-эс процесстеринин ролун изилдейт.

Акыркы жылдары эл аралык коомчулук билим берүү тилдерин тандоодо көбүрөөк ийкемдүүлүктү камсыздаган ыкмаларды илгерилетүүнүн зарылдыгына келген. Бул адамдардын жашоонун бардык тармактарында мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигине караштуу Социалдык интеграция борбору тарабынан көп тилдүү билим берүү боюнча долбоор ишке ашырылып жатат. Анын алкагында бир катар жылдар бою борбор калаадагы пилоттук мектептерде көп тилдүү билим берүү модели апробациядан өтүп жатат [1]. Экинчи жана үчүнчү тилди окутуу тили катары киргизүү – татаал милдет. Бирок ушундай принцип менен түзүлгөн көп тилдүү билим берүү модели көңүл бурууга арзыйт, анткени тилди окутуунун каражаты катары колдонуу менен тилди предмет катары үйрөнүүнүн максаттары жана натыйжалары ар башка. Чет тилдерин үйрөнүү ар дайым билингвалдуу инсанды калыптандырууга өбөлгө боло бербейт [2. 142-бет].

Көп тилдүүлүктү окутууда педагогдор үчүн атайын иштелип чыккан методикалар заманбап билим берүү системасында маанилүү орунду ээлейт. Бул багытта эффективдүү ыкмаларды колдонуу, педагогдордун тил үйрөтүүдө компетенттүүлүгүн арттырууга өбөлгө түзөт. Төмөндө көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн негизги методикалык ыкмаларына токтолобуз.

Коммуникативдик метод — бул тилди практикалык пайдаланууга багытталган ыкма. Педагогдор окуучулар менен жигердүү сүйлөшүү, пикир алмашуу, күнүмдүк кырдаалдарды моделдөө аркылуу тилди үйрөтөт. Бул метод тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жардам берет.

Интерактивдүү ыкмалар (ролдук оюндар, дебаттар, топтук иштер) көп тил үйрөнүүдө окуучунун активдүүлүгүн жогорулатат. Педагогдор бул ыкмалар аркылуу окуучуларды эркин сүйлөөгө, тилдик чөйрөдө жүрүүгө көндүрүшөт.

Маданият аралык компетенцияны өнүктүрүү.

Көп тилдүүлүк — бул жөн гана тил билүү эмес, ар кайсы улуттардын маданиятын түшүнүү болуп саналат. Ошондуктан, педагогдор маданий өзгөчөлүктөрдү да үйрөтүүгө көңүл бурушу керек. Бул тилди түшүнүүнү жеңилдетип, толеранттуулукту калыптандырат.

Инновациялык технологияларды колдонуу- Санариптик технологиялар (аудио-видео материалдар, онлайн платформалар, мобилдик тиркемелер) тил үйрөтүүнү кызыктуу жана жеткиликтүү кылат. Педагогдор бул ресурстарды колдонуу менен окуучулардын тилге болгон кызыгуусун арттыра алышат.

Индивидуалдуу окутуу стратегиясы-Студенттердин деңгээлине жана өзгөчөлүгүнө жараша окутууну пландаштыруу, көп тил үйрөтүүдөгү маанилүү фактор. Педагогдор жеке пландарды түзүү менен ар бир окуучунун тил үйрөнүүдөгү муктаждыгына көңүл бура алышат. «Заманбап адис маданият аралык илимий байланыштарды түзүүгө, эл аралык конференцияларга катышууга, илимдин белгилүү бир тармагындагы чет өлкөлүк тажрыйбаны үйрөнүүгө, ишкердик жана өнөктөштүк байланыштарды түзүүгө даяр болушу керек» [3,].

Негизинен студент өз жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүдө, методдорду өздөштүрүүдө үй бүлөлүк шарты, тарбиясы ички потенциалы да маанилүү. Күчтүү педагог студент тарбиялап гана чектелбестен, өз үй- бүлөсүнө да таасирин тийгизет.

Үй-бүлө — коомду тарбиялоонун башатын түзгөн эң байыркы социалдык институттардын бири. Үй-бүлөдө айлана-чөйрөнүн социалдык мүнөзү чагылдырылат жана инсандын атуулдук сапаттарынын калыптанышы ишке ашат. Үй-бүлө социологдордун, демографтардын, этнографтардын, философтордун, психологдордун жана педагогдордун изилдөө объектиси болуп келет. Үй-бүлө жана үй-бүлөлүк саясат жөнүндөгү мамлекеттик иш-кагаздарда үй-бүлөнүн жана үй-бүлөлүк социумдун маанилүүлүгү, коомдун социалдык саясатынын эң негизги тармагы деп баса белгиленген. Мындан улам, мамлекеттин социалдык саясаты башка коомдук институттар жана түзүмдөргө караганда инсандын жана үй- бүлөнүн алгачкылуулук принцибинин негизинде ишке ашырылат [4]. Г.С.Токоева белгилеп кеткендей “бүгүнкү күндөгү үй бүлө жана үй-бүлө курууга катышкан жактардын маселеси ар тараптуу талдоону талап кылууда. Ошондой эле коом тарабынан да үй бүлөнү куруучулардын укук-милдеттерин таанып билүүсү боюнча атайын агартуучулук иштерди пландаштыруу маселеси турат. Мындан сырткары мамлекеттин социалдык саясатынын

бир багыты катары үй-бүлө саясатын жүргүзүүдө атайын иш чара лардын жеткиликтүү болушу шарт» [5,3]

Бул илимий изилдөөдө полилингвизм (көп тилдүүлүк) жана билингвизм (эки тилдүүлүк) түшүнүктөрүнүн билим берүү системасындагы теориялык негиздери жана практикалык колдонулушу кеңири талдоого алынды. Көп тилдүүлүк жөн гана тилдерди үйрөтүү эмес, бул маданияттар аралык коммуникацияны өнүктүрүүнүн, дүйнөлүк билим мейкиндигине интеграциялануунун жана окуучунун инсан катары калыптанышына түрткү берген маанилүү фактор катары каралды. Кыргызстан сыяктуу көп улуттуу өлкө үчүн бул тема өзгөчө мааниге ээ. Бул контекстте билим берүү мекемелеринде тилдерди параллелдүү үйрөтүү, улут аралык ынтымакты чыңдоо, маданий ар түрдүүлүктү урматтоо жана эл аралык билим ресурстарын жеткиликтүү пайдалануу мүмкүнчүлүгү жогорулайт. Изилдөөнүн жүрүшүндө көп тилдүүлүк чөйрөсүндө окутууда колдонулуучу негизги методдор – иммерсия, коммуникативдик ыкма, салыштырма лингвистика, проектик иштөө жана маданий-контексттик ыкма – ар биринин өз алдынча маңызын жана бири-бири менен байланышкан аспектилерин ачып берүү максат кылынды. Бул методдор тил үйрөнүүнү окуучунун күнүмдүк турмушу жана жаратмандык ишмердүүлүгү менен тыгыз байланыштырууга, тил үйрөтүүнү окуучуга кызыктуу жана натыйжалуу кылууга өбөлгө түзөт. Ошондой эле педагогдордун көп тилдүү билим берүүгө даярдыгын жогорулатуу максатында билим берүү программаларын түзүү, окуу-методикалык материалдарды тандоо, баалоо жана мониторинг жүргүзүү сыяктуу маанилүү маселелер да каралды. Бул аспектилер окутуунун сапатын камсыздоонун негизги бөлүгү катары бааланды. «Тил – бул бир эле учурда аракет жана нерсе», – деп жазган М.М. Бахтин, – «себеби тил белгилери – бул байланыш мейкиндигинин затка айланган, нерселешкен формасы болуп эсептелет» [6] Негизинен тилди үйрөнүүдө башталгыч мектеп да манилүү. Алар узак мөөнөттүү окутуу жана инсанды калыптандыруу баскычында калыптанат, ошондуктан башталгыч мектеп аларды калыптандыруунун алгачкы баскычы гана [7]

Корутунду

Көп тилдүүлүк – бул XXI кылымдын билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү. Ал дүйнөлүк интеграция, глобализация жана маданияттар аралык байланыштын күчөшү менен байланыштуу. Полилингвизм жана билингвизм балдардын тил жөндөмдөрүн гана өнүктүрбөстөн, алардын логикалык ой жүгүртүүсүн, дүйнө таанымын жана маданий аң-сезимин кеңейтет. Бул процессте педагогдор негизги роль ойношот. Мугалимдин көп тилдүү компетенциясы – тилдерди терең билип гана койбостон, аларды окутууда ылайыктуу ыкмаларды тандап, окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүнө жана билим деңгээлине жараша эффективдүү колдоно билүү жөндөмү. Бул компетенцияны калыптандыруу үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүнү, заманбап педагогикалык технологияларды өздөштүрүүнү жана тил менен байланышкан маданий компоненттерди эске алууну талап кылат. Дал ушул себептен, көп тилдүүлүккө багытталган билим берүү педагогдордон жогорку деңгээлдеги даярдыкты, тил окутуу ыкмаларын терең өздөштүрүүнү жана креативдүү мамилени талап кылат. Бир тилди үйрөнүү үчүн анын таарыхына кайрылуу да талап кылынат. Орус совет түркологиясынын XX кылымда жарык көргөн грамматикаларында этиш сөз түркүмү, анын ичинде этиштин чактары алда канча кенен жана терең чагылдырылып жазылган. Буга Н. К. Дмитриев, Н. П. Дыренкова, Л. Н. Харитонов, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов ж.б.

окумуштуулардын ар кайсы түрк тилдери боюнча жазган грамматикалары мисал боло алат. Эгер мугалим бул талаптарга жооп берсе, анда ал көп тилдүү билим берүү чөйрөсүндө ийгиликтүү иш алып барып, окуучулар үчүн тил үйрөнүүнү табигый, кызыктуу жана натыйжалуу процесске айлантат.

Жыйынтыктап айтканда, көп тилдүүлүк – бул билим берүүдө сапатты арттыруунун, окутууну гуманизациялоонун жана окуучуну глобалдык жаран катары тарбиялоонун негизги аспектиси. Бул жаатта жүргүзүлгөн илимий жана практикалык иштер педагогдор үчүн маанилүү жетекчилик куралы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Дербишева, З. К. «Билингвальное и полилингвальное образование в контексте языковой ситуации в кыргызстане» / Языковая политика в образовании: запросы общества и перспективы многоязычного образования на юге Кыргызстана. Исследование Центра социальной интеграции при МОН КР. URL: http://soros.kg/wpcontent/uploads/2012/02/policy_brief_center_social_integration.pdf (дата обращения 08 января 2016).
2. Дербишева, З. К. «Билингвальное и полилингвальное образование в контексте языковой ситуации в кыргызстане» // Кудрявцева Е.Л. Естественный билингвизм как образовательный и научный потенциал // Межкультурная коммуникация и русский язык: сб. научных трудов. Карлсруэ: Дуальный университет Баден-Вюртемберг, Общество Икарус, 2010. С. 142—146.
3. Асаналиева, Ч. Н., Карабалаева, Г. Т. «Педагогикалык практиканы уюштуруунун мазмуну жана технологиялары» / кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары №2 (57) 2022
4. Тагаев, М.Дж, Билингвизм в аспекте межкультурной коммуникации. Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина. 2013-ж.(127-131-бб) Выпуск 3 ISBN 9967-21533X
5. Токоева, Г. С. Үй-бүлө: социалдык-философиялык талдоо / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 1. – С. 158-160. – EDN UQLVGA.
6. Турдубаева, Б.М. Башталгыч класстар мугалимдеринин компетенттүүлүккө багытталган окутууну уюштуруу маселелери . ЖАМУнун Жарчысы 2023-2 (S) (284-290 бб)
7. Женалиева, З. А. Өткөн чак формаларынын түркологиядагы көрүнүшү .ЖАМУнун Жарчысы 2023-2 (S) (172- 177бб)

* * *

Жолдошбаева. Ы. К., Таирова.З.З.
АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СУРООЛУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН КЭЭ БИР
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Жолдошбаева. Ы. К., Таирова.З.З.
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Y.K. Zholdoshbaeva, Z.Z. Tairova
SOME FEATURES OF INTERROGATIVE SENTENCES IN ENGLISH

Аннотация. Бул макалада англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөр жана алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылат ошондой эле мисалдар менен толукталат. Көпчүлүк учурда студенттер үчүн тажатмалуу да сезилет. Себеби, эрежеге баш ийбеген „эрежелер“, кездешет. Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктагандыгын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт. Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү болот. Анын үстүнө илимий техниканын тездик менен өсүшү анын кескин алдыга өнүгүп кетиши жана англис тилине болгон муктаждык учурдун талабы.

Түйүндүү сөздөр кыйынчылык туудуруу, ирээти менен, байланыш каражаттары, коюлган талаптар, тереңдетип окутуу, кайталанган сөздөр, алдынкы сабында, заманбап технологияларды колдонуу, айрымачылыктар, ыкмалар

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросительные предложения в английском языке и их особенности, а также примеры. Большую часть времени это кажется скучным для студентов. Причина в том, что существуют «правила», которые не подчиняются правилам. Знак вопроса выполняет одновременно две разные задачи: ставится в конце предложения, отделяет его от второго предложения, означает завершение предложения; с другой стороны, это показывает, что вопрос имеет смысл. Вопросительный знак ставится в конце предложения в вопросительном смысле, чтобы получить ответ от другого человека. Вопросительные предложения также различаются по структуре. Более того, быстрый рост научных технологий, их стремительное развитие и потребность в английском языке являются требованиями времени.

Ключевые слова: вызов, последовательность, средства коммуникации, заданные требования, углубленное обучение, повторяющиеся слова, на передовой, использование современных технологий, отличия, методы.

Abstract: This article discusses interrogative sentences in English and their features, as well as examples. Most of the time it seems boring to students. The reason is that there are “rules” that do not obey the rules. The question mark performs two different tasks at the same time: it is placed at the end of the sentence, it separates it from the second sentence, it means the completion of the sentence; on the other hand, it shows that the question makes sense. A question mark is placed at the end of a sentence in an interrogative sense to get an answer from the other person. Interrogative sentences also differ in structure. Moreover, the rapid growth of scientific technologies, their rapid development and the need for English are the requirements of the time.

Key words: challenge, sequence, means of communication, given requirements, deep learning, repeated words, on the front line, use of modern technologies, differences, methods.

Бул макаланы жазууга мага эмне түрткү болду? Негизинен мектепти аяктап жогорку окуу жайга тапшырышкан анын ичинен чет тилдерин англис тилин өздөштүрүү алар үчүн кыйынчылык туудуруп жатканы белгилүү. Кандай кыйынчылыктар болушу мүмкүн негизинен суроо койуш жана ал коюулган суроого жооп бериш. Мына ушунун өзү англис тилинде окуучулар жана биринчи курстун студенттерине кыйынчылык туудурат. Анын үстүнө мектептин программасында англис тилинин грамматикасына саат чектелип берилип калгандыгында. Ошонун негизинде кайрадан грамматиканы тереңдетип өтүүгө туура келет жогорку окуу жайларында жана кайталоо ирээтинде камтылган материалдар бар. Жалпы билим берүү программасына таянып (ЖББП же ООП) пландар түзүлөт жана жумушчу программалар ал эми мектептерде календардык план жана окуу план же сабактын планы түзүлөт. Анын үстүнө илимий техниканын тездик менен өсүшү анын кескин алдыга өнүгүп кетиши жана англис тилине болгон муктаждык учурдун талабы. Алсак АВН программасынын колдонулушу ушул жерден айтбай кетбесек болбойт. Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетин бул жаатында көптөгөн ЖОЖдордун эң алдынкы сабында десем жаңылышбаймын жана өтө сыймык менен айта аламын. Ушул тенденциялардын бардыгы биз англис тилин туура сүйлөп, англис тилинде туура суроо койуп, туура жооп берүүбүз керек экендигин көрсөтүп калды. Англис тилинин грамматикасы кызыктуу жана башка тилдердин грамматикасынан кескин айрымаланат ошол эле учурда татаал. Ошого карабастан түшүнүктүү да. Көпчүлүк учурда студенттер үчүн тажымалуу да сезилет. Себеби, эрежеге баш ийбеген „эрежелер“, кездешет. Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктагандыгын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт. Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү болот. Мындан тышкары башка тилдерден айрымаланып англис тилинде суроолуу сүйлөмдөрдүн төрт түрү да бар. Алар төмөндөгүлөр:

1-Жалпы суроо. (General question) „Yes, No,, question

2-Атайын суроо. (Special question) „Wh,, question

3- Алтернативдик суроо. (Alternative question)

4-Ажыратуучу суроо. (Disjunctive or TagTail question.)

Ошондой эле алар өз ара да чоң айрымачылыктарга ээ. Студенттерге кээде сүйлөмдөргө суроо койуш маселени туудурат жана кыйынчылыкта турат. Ошондой эле суроо койо алган учурда да суроолуу сүйлөмдөрдүн айрымачылыктарын жана биринен бирин ажыратып биле алышбайт. Себеби, англис тилиндеги суроолуу сүйлөмдөрдүн айрымачылыктары жөнүндө кеңири түшүнүк айрым учурларда мектептердин программасында кеңири берилбеген.

Биз эми ар бирине кенен токтолобуз. **1-Жалпы суроо.(General question).** Бул суроо бүтүндөй бир сүйлөмгө жалпы койулат. Кээде бул суроолуу сүйлөмдү „Yes, No,, question деп да аташат. Мисалы: Do you speak English? Yes, I speak English. No, I don't speak English же

болбосо yes, I do ,no I do not. Башка суроолу сүйлөмдөрдөн айрымаланып этиштердин бардык түрлөрү менен суроо койулат. Демек, жардамчы. модалдык, негизги туура жана туура эмес этиштерди атап кетсек болот. Кайсы этиш менен жалпы суроо берилсе жообу да ошол этиштин жардамы менен берилип калат жана оң терс жооптор да кошо камтылат. Ал эми кыргыз тилинде бул суроолу сүйлөм башка өңүттө колдонулат жана суроолу сүйлөм сүйлөмдүн ээси менен башталат. Мисалы: **Сен** англисче сүйлөй аласыңбы? Ооба, сүйлөй аламын, жок, сүйлөй албаймын тангыч сөздөр аркылуу жооптор түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде илеп белгиси же күчтүү сезим менен айтылган суроолу сүйлөмдөр кездешет. Мисалы: эмнеге кечигип жүрөсүң?! Болбосо жай айтылса тыныш белгилери койулбайт.

2. Атайын суроо (Special question „Wh., question). Бул башка суроолу сүйлөмдөрдөн айрымаланып бир канча суроолу сөздөрдүн түрмөгүнөн турат.

Who?-Ким? - Who are you? -I am Adil, I am Edil.

What?-Эмне?-What are you? I am a doctor. I am a teacher.

Where?-Каерде?-Where are you? - I am at hostel. I am at home. I am at work.

Why?-Эмнеге?-Why are you so late? - Why we must learn English?

Which?-Кайсы?-Which country are you from?- I am from India.

When?-Качан?-When you will return? - When you were born?

Where from?-Кайдан?-Where are you from? - I am from Alai.

What for?-Эмнеге?-What for you living? –What for you was there?

What kind of? - Кандай? Бир нерсенин өңүн жана түсүн билүүгө берилет. Мисалы: What kind of colour it was? How-Кантип? Кандай? - How you get diploma of doctor? -How is your mood?

How many? - Канча? (санала турган зат атоочторго тиешелүү суроо мисалы: китеп, буюмдар, жаныбарлар). How many children have you? - How many books he has? - How many friends has she? How much? - Канча? (саналбай турган зат атоочторго тиешелүү мисалы: суюук май, кум, шекер, акча). How much money you have? - How much does it cost? Баса белгилей кетчү нерсе сүйлөм мүчөлөрүнүн ар бирине койулат мына ушунусу менен башка суроолу сүйлөмдөрдөн кескин түрдө айрымаланып турат. Англис тилин үйрөнүүдө диалог түзүү же болбосо суроо жооп берип баарлашууда ушул атайын суроолу сүйлөмдүн ролу чоң.

3- Алтернативдик суроо. (Alternative question) же болбосо тандоосу бар суроолу сүйлөм. Негизинен „**or,**“ (же болбосо, или) деген ажыратуучу айрымалоочу сөз колдонулат ошону менен катар эле эч качан „ **yes, no,**“ деген жооптор да берилбейт коюулган суроолорго. Мисалы: Are you a doctor or a teacher? - I am a doctor ,I am not a teacher. Do you learn English or German? I learn English. Этиштердин бардык түрү колдонулуп алтернативдүү суроолу сүйлөм түзүлөт. Сүйлөм суроо берүү аркалуу суроолу сөз менен башталат.

4-Ажыратуучу суроо. (Disjunctive or TagTail question). Куйруктуу суроо деген каймана аталыш менен белгилүү. Чындыгында эле арасы үтүр менен ажыратылып эки бөлүктөн турат. Эгерде сүйлөмдүн биринчи бөлүгү оң (утвердительный) мааниде болсо экинчи бир бөлүгү терс (отрицательный) болот. Мисалы: Have you many friends, **haven't you?** You have not many friends, **have you?** Кыска (мини вопрос) суроо деп да аталат.

Себеби, суроо сүйлөмдүн аягына коюулуп ошону менен катар кыска бериле калган суроо ирээтинде жакшы түшүнүк калтырат. Башка суроолу сүйлөм сыяктуу этиштин бардык түрү менен койула берет. Кыргыз тилинде да ушундай суроолор кездешет. Мисалы: Сенин көп досторуң бар, ошондой эмесби? Сенин досуң жок, ошондойбу? Жогорудагы англис тилинин мисалынын негизинде деп түшүнүү абзел. Англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөрдүн орду өзгөчө. Алардын түзүлүшү, которулушу, колдонулуш орду, стилистикасы, грамматикалык ой тутумдары жана да бири биринен кескин айрымачылыктары. Мына ошондон улам англис тилин үйрөнүү жана сүйлөө тилди билбегендерге бир топ окууну түшүнүүнү талап кылат жана билип алган соң жеңил жана суроо жообу менен болоору да белгилүү экендигине көзүбүз жетти. Англис тилинин өзүнө таандык спецификасы бар кол тамгасы дегендей. Себеби, тил өсүп өнүгүш керек окумуштуу тилчилер суроолу сүйлөмдөрдүн аталыштарына кошумча киргизишкен. Алсак төмөндөгү суроолу сүйлөмдөрдүн аталыштары ар кандай бирок талдай келгенде негизи башында аталган түпкү грамматикалык аныктамалардан турат.

1. Closed question-Жабык суроо
2. Open question-Ачык суроо
3. Funnel question-Тунгуюк суроо
4. Leading question-Жетектөөчү суроо
5. Recall and praccess question-Ажыратуучу суроо (Эскертүү жана практикалык суроо)
6. Rhetorical question-Атайын суроо (Зат атоочко)
7. Divergant question-Айрымалоочу суроо (Алтернативдик). (Айрым суроо)
8. Probing question-Далилдөөчү суроо (Зордоочу суроо)

Көрүп турганыңардай бир караганда кайталангандай болгону менен ар биринин бири бирине окшобогон жана окшошотук жактары да бар экендигин билдик. Мындан тышкары азыркы англис тилинин граматикасында суроолу сүйлөмдөрдүн өзүн бир канча аталыштарга бөлүнүп же ээ болгондугун күбө болдук. Ал эми айрым учурларда кыргыз тилинде типтеш суроолу сүйлөмдөр кездешет. Мисалы: Сенин китебиң жок, ошондойбу? Же болбосо Сенин китебиң бар, ошондой эмесби? Англис тилиндеги ажыратуучу суроолу сүйлөмгө типтеш, тектеш, окшош десек жаңылышбайбыз. Сөзүбүз куру болбош үчүн ушул эле сүйлөмдүн англисчесин которулганын көрөбүз. Мисалы: Have not a book, **have you?** or Have you a book, **havn*t you?** Ал эми кыргыз тилинде күчтүү сезим менен айтылган суроолу сүйлөм кездешет же болбосо илептүү суроолу сүйлөм. Жогорудагы суроолу сүйлөмдөрдүн бир канча түрлөрүнүн пайда болгонуна күбө болдук. Мисалы: **Каердесин, өтө кеч болуп калбадыбы?!** Алар негизги англис тилиндеги негизги төрт суроолу сүйлөмдөрдүн бышыкталып кээде кайталанып аталыштары бир аз өзгөрүп калган типтери. Ушундай жаңылануулар же толуктоолор дейбизби англис тилин окутууда чоң жардам көмөк болот. Мындан тышкары англис тилинин эч кайсы бир тилдерге окшобогон өзгөчөлүктөрүн дал ушул суроолу сүйлөмдөр аркылуу да билдик десек жаңылышбайбыз. Англис тилинде бардык суроолу сүйлөмдөрдү түзүүдө жардамчы этиш, модалдык этиш, негизги этиштин туура жана туура эмес түрлөрү колдонула турганын да эстен чыгарбашыбыз абзел.

“Сынган кылыч” романынан үзүндү: 1. Жерге сойлоп, чөгүп жаткан кызыл нардын мойнундай ийри ноодаларынын шагы калың, түбү жайлуу, көлөкөлүү. Жел болсо болбосо

да, башына майда толкун жүрүп, балыгы үрккөн көлдүн бетиндей жыбырап, көйкөлүп, дайыма акырын шыбырлап турар эле. Теңирберди бээсинин белин бошотуп, ооздугун чыгарып, жапайы бедеге коё берди да, канжыгасына байлана келген кичинекей кол чаначтагы кымызды чечип алып, эч шашылбай басып, шаатыттын түбүнө кирди, аны бутакка илди. Эки сары барпы чымчык шаатыттын шактарынын арасынан кубалашып чыгып, оволюп көтөрүлүшүп, алтын түстүү кызгылт сары канаттарын күн нуруна жалтылдата кайта шаатытка имерилип, кужурап сайрашып, калкылдап жүрүшкөн. Кары ошолорду тиктеп, тилин тыңшап, канаттарынын жалтылдаганына таңыркап, бир пас турду да, анан өзү курактуу кары адамдардын адатын кылып, ичинен тирүүлүгүнө шүгүрлүк келтирип, күңгүрөнүп тиги арпа жайга карай бет алды. **Качан бышат?** Ал бүгүн да арпасын көрүү үчүн эле келген болуучу. Өзүнөр күбө болгондой бул жерде суроонун кайсы түрү же суроолу сүйлөмдүн кандай түрүнө кирет? Бүтүндөй бир ойду бир эле түрмөк суроо менен да билдирсе болот экендигине ынанабыз чыгарманын керемети жазуучунун алптыгы ушунда. Эгерде биз бир канча сүйлөм түрмөктөрүн алсак англис тилинде ошол сүйлөмдөргө англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөрдүн бардыгын ырааты менен койсо болот. Мисалы: **We live in India, now.** Бул сүйлөмдө: сүйлөмдүн ээси, баяндоочу, орун жана мезгил бышыктоочу бар. Ошондо: 1-**Who (ким?)** live in India, now? 2-**What did we do (эмне кылабыз?)** in India, now? 3-**Where (каерде?)** do we live, now? 4-**When (качан?)** do we live in India? Кайсы сөз түркүмүнө суроо койулса ошол сөз жазылбайт, түшүп калат сүйлөмдөн. Тил үйрөнүүдө айрыкча англис тилин үйрөнүүдө ар бир тыбыш, ар бир интонация, ар бир басым ошондой эле суроолу сүйлөмдөрдүн ар бирин бири биринен айрымалап билүү өтө маанилүү экендигин эч качан эстен чыгарбашыбыз керек. Ошону менен катар „мугалимдин башында туман болсо, окуучуларга түн болуп түшөт,, деген кайсы бир педагогдун айтканы акыйкат экендигине ынанышыбыз керек экендигин замандын талабы деп түшүнөйлү кесиптештер.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов, Т.А. Компетентностный подход в современном образовании [Текст] / Т.А. Абдрахманов, М.А. Ногаев. – Бишкек: [Б.и.], 2011. – 114 с.
2. Абдуллина, О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования [Текст] / О.А. Абдуллина. – М.: Просвещение, 2005. – 141 с.
3. Bruning L&Saum, T. Kopfkin, In: Kooperatives Lernen, Methoden fur den Unterricht [Text] / L. Bruning, T. Saum. – Kassel, 2008.
4. Жолдошбаева, Ы. Англис тилинин практикалык курсу (Студенттердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу үчүн) [Текст] / Ы. Жолдошбаева. – Жалал-Абад: ЖАГУ, 2014. – 35 б.
5. Т.Касымбеков, „Сынган кылыч,, романынан үзүндү 213-бет.

Интернет булактары:

- 1-Булак: <https://students.com.kg/?p=5463>

* * *

Нусупова Р.С.

**ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН БИЛИМ
САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ РОЛУ**

Нусупова Р.С.

**РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ**

Nusupova R.S.

**THE ROLE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN
IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION**

УДК:37.0:37.013

Аннотация: Бул макалада билим берүүнүн сапатын жогорулатууда инновациялык технологияларды колдонуу маселеси каралат. Инновациялык окутуу ыкмалары окуучулардын активдүүлүгүн, чыгармачылыгын жана критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталган. Макалада балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша окутуунун заманбап формаларын тандоонун маанисин баса белгиленген. Мисалы, оюн аркылуу окутуу, интерактивдүү методдор, санариптик ресурстарды колдонуу жана долбоордук иш негизги орунду ээлейт. Макалада ошондой эле мугалимдин ролу, педагогикалык чеберчилиги жана окуу процессин уюштуруудагы жаратуучулук мамиле тууралуу да сөз болот. Натыйжада, инновациялык технологиялар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөөрү аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: Билим сапаты, инновациялык технологиялар, интерактивдүү окутуу, санариптик куралдар, долбоордук окутуу, оюн технологиялары.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос использования инновационных технологий для повышения качества обучения. Инновационные методы обучения направлены на развитие активности, креативности и критического мышления учащихся. В статье подчеркивается важность выбора современных форм обучения с учетом возрастных особенностей школьников. В качестве примеров рассматриваются игровые методы, интерактивные подходы, использование цифровых ресурсов и проектная деятельность. Также в статье акцентируется внимание на роли учителя, его педагогическом мастерстве и творческом подходе к организации учебного процесса. В результате было определено, что инновационные технологии способствуют повышению качества образования.

Ключевые слова: Качество образование, инновационные технологии, интерактивное обучение, цифровые инструменты, проектное обучение, игровые технологии.

Annotation: This article examines the use of innovative technologies to enhance the quality of education in primary school. Innovative teaching methods aim to develop students' activity, creativity, and critical thinking skills. The author emphasizes the importance of selecting modern teaching forms appropriate to the age-specific characteristics of young learners. Examples include game-based learning, interactive methods, the use of digital resources, and project-based activities. The article also highlights the role of the teacher, pedagogical skills, and a creative

approach to organizing the learning process. As a result, it was determined that innovative technologies contribute to improving the quality of education.

Key words: *Quality of education, innovative technologies, interactive learning, digital tools, project learning, game technology.*

Азыркы учурда билим берүү системасынын ийгиликтүү иштеши инновациялык технологияларды колдонуу менен тыгыз байланышкан. Бул тенденция өзгөчө башталгыч класстарда маанилүү, анткени бул курак - баланын билим алуу негизи түптөлгөн мезгил. Башталгыч мектеп - бул окуучунун келечектеги академиялык ийгилигинин пайдубалы түзүлгөн жер. Ошондуктан, башталгыч класстарда инновациялык технологияларды колдонуу билим берүү изилдөөлөрүнүн актуалдуу темасы болуп саналат.

XXI кылымдагы окуучу XX кылымдагы окуучудан кескин айырмаланат. Бүгүнкү күндөгү балдар жаңы технологиялар менен эрте жашынан эле маалыматтын көп түрлөрү менен жеткиликтүү деңгээлде таанышышып, активдүү чөйрөдө жашашат. Жашоодогу мындай өзгөрүүлөр окутуу методдоруна карата заманбап мамилени талап кылат. Балдардын суроо-талабын канааттандырууга жана окууга болгон кызыгууну арттырууга, билим алуу процессин жекелештирүүгө жана башталгыч класстын окуучуларында 21-кылымдын көндүмдөрүн өнүктүрүүгө инновациялык технологиялар жардам берет.

Бул макаланын максаты - башталгыч класста окутуунун инновациялык технологияларын колдонуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө, алардын артыкчылыктары менен кемчиликтерин аныктоо жана аларды колдонуу боюнча практикалык сунуштарды берүү болуп саналат.

Илимий булактарга кайрылсак, инновациялык технологияларды окутуу процессин жакшыртууга, окуучулардын таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүн арттырууга жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга багытталган жаңы методдор, ыкмалар жана куралдар катары аныктайт. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянсак, башталгыч класстарда колдонулган инновациялык технологияларды төмөнкүдөй классификациялагандыгын көрүүгө болот:

1. Интерактивдүү технологиялар:
 - Топтордо иштөө;
 - Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүчү ыкмалар;
 - Дискуссиялык методдор;
 - Ролдук оюндар.
2. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ):
 - Мультимедиялык окутуу
 - Электрондук окуу куралдары
 - Виртуалдык чөйрөлөр
 - Билим берүү платформалары жана тиркемелер
3. Оюн технологиялары:
 - Дидактикалык оюндар
 - Симуляциялар
 - Геймификация элементтери
4. Долбоордук окутуу:
 - Жеке долбоорлор

- Топтук долбоорлор
- Изилдөөчүлүк долбоорлор
- 5. Дифференциалдык жана жекече окутуу технологиялары:
 - Адаптивдүү окутуу системалары
 - Деңгээлдүү тапшырмалар
 - Жекече билим берүү траекториялары [2;5;7;8;10]

Ш.А. Амонашвили өзүнүн эмгектеринде балдарды окутуп-тарбиялоодо ар бир баланын потенциалы өзгөчө жана ага ылайык окутуу ыкмаларын тандоо керектигин жана балага жөндөмүнө жараша жекече мамиле кылуу инновациялык окутуунун негизи боло тургандыгын белгилейт [1].

Башталгыч класстын окуучуларына инновациялык технологияларды сабакка натыйжалуу колдонуу үчүн алардын курактык өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө маани берүү зарыл. Мисалга алсак, 7-11 жаштагы балада когнитивдик өнүгүү конкреттүү иш аракеттерди аткаруу стадиясында турушат (Ж. Пиаженин теориясы боюнча). Алар логикалык ой жүгүртүшөт, бирок абстракттуу түшүнүктөрдү түшүнүүдө кыйыналышат. Андыктан бул курактагы балдарга визуалдык колдоо жана практикалык иш-аракеттер аркылуу окуткан эффективдүү болот [14].

- Көңүл буруу жана эс тутум: Башталгыч класстын окуучуларынын көңүл буруусу туруктуу калыптана элек болгондуктан алар тез чарчайт жана башка нерселерге көбүрөөк алагды болушат. Башталгыч класстын окуучуларынын активдүүлүгүн жогорулатууда сабакта түрдүү ыкмаларды, көнүгүүлөрдү колдонуу маанилүү.

- Мотивация: Бул курактагы балдардын билим алууга мотивациясы тышкы факторлордон (мугалимдин мактоосу, жакшы баа) көз каранды болот. Ошондуктан, сабакта оюн элементтерин колдонуу, кызыктуу контентти түзүү жана окуучунун жетишкендиктерин сабакта сөзсүз белгилөө өз натыйжасын берет.

- Социалдык өнүгүү: Башталгыч класстын окуучулары теңтуштары менен баарлашууга, кызматташууга абдан кызыгат, бирок командада иштөө көндүмдөрү толук калыптана элек учуру болот. Андыктан окуучуда бул көндүмдөрдү калыптандырууга топтук талкуу жана топтордо иштөө ыкмаларын колдонуу өз натыйжасын берет.

Башталгыч класстын окуучуларынын активдүүлүгүн жогорулатуу жана билим, билгичтик, көндүмдөрдү калыптандырууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун эффективдүүлүгү жогору деп айта алабыз. Анткени азыркы учурда бала кичине кезинен тартып эле санариптик технологиялар жөнүндө түшүнүгү бар, колдонуу жөндөмүнө ээ болууда. Ю.Н. Емельянов, Н.В. Макарова санариптик технологиялар окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатып, өз алдынча иштөөсүнө өбөлгө түзөөрүн белгилешет [4].

Санариптик технологиялар башталгыч класстардагы окутуу процессин алып барууда зарыл каражатка айланууда. Алардын сабакта колдонулушу төмөнкү өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт:

- Интерактивдүү, панелдик доскалар: Интерактивдүү же панелдик доскалар визуалдык материалдарды көрсөтүүгө, интерактивдүү көнүгүүлөрдү аткарууга жана окуучулардын сабакка активдүү катышуусун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет. Бул

доскаларды өзгөчө башталгыч класстарда колдонуу натыйжалуу, анткени көрүү жана кыймылдатуу аркылуу балдардын окууга болгон кызыгуусун арттырат [4].

Математика, окуу, жазуу жана табият таануу сыяктуу предметтер үчүн атайын иштелип чыккан тиркемелер окуучуларга материалды интерактивдүү форматта үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Башталгыч класстар үчүн иштелип чыккан тиркемелер көбүнчө оюн элементтерин камтыйт, бул балдардын окууга болгон мотивациясын арттырат.

Виртуалдык экскурсиялар окуучуларга көрүп үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берет, бул башталгыч класстын окуучулары үчүн өзгөчө маанилүү, анткени алар конкреттүү жана визуалдык материалдарды жакшы кабыл алышат. Окуучулар мектеп кабинетинен чыкпастан эле дүйнөнүн ар кандай жерлерин, тарыхый жайларды, музейлерди, зоопарктарды көрө алышат. Виртуалдык экскурсиялар китептерде сүрөттөлгөн абстракттуу нерселерди реалдуу көрүнүштөр менен байланыштырууга жардам берет.

Е.И. Радина оюн технологиялары башталгыч класстын окуучуларынын табигый кызыгуусу менен шайкеш келет жана төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ: атайын иштелип чыккан дидактикалык оюндар окуу материалын кызыктуу жана жеткиликтүү формада жеткирүүгө мүмкүнчүлүк бере тургандыгын белгилейт. Оюн технологиялары окутуудагы өзгөчө татаал түшүнүктөрдү үйрөтүүдө пайдалуу [15].

Ролдук оюндар башталгыч класстын окуучуларына реалдуу жашоо кырдаалдарын симуляциялоо жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Алар эмпатияны өнүктүрүүгө жана курчап турган дүйнөнү түшүнүүгө жардам берет.

Сабакта геймификация элементтерин (упайлар, деңгээлдер, виртуалдык сыйлыктар) окутуу процессине киргизүү окуучулардын мотивациясын жана катышуусун арттырат. Бул курактагы балдар сабакта туура жоопторду берип, курбуларынын алдында ийгилигин көрсөтүүгө аракет кылышат.

А.А. Вербицкий долбоордук окутуу башталгыч класста окуучуларга өз билимин практикада колдонууга мүмкүнчүлүк бере тургандыгын белгилейт. Ар кандай долбоордук сабактарды уюштурууда балага берилген тапшырма өзү жашаган жердеги маселени кароого багытталганы натыйжалуу [3]. Мисалы төмөндө бир катар долбоордук иштин түрлөрүн карап өтөлү.

- Жеке жана топтук долбоорлор: Долбоордук иштер окуучуларга өз кызыгуулары боюнча изилдөө жүргүзүүгө жана натыйжаларын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, "Биздин шаардын же айылдын тарыхы", "Биз жашаган жердеги өсүмдүктөр жана жаныбарлар", "Менин үй-бүлөмдүн салттары" сыяктуу долбоорлор.

- Интеграцияланган долбоорлор: Ар кандай предметтер аралык байланышты камтыган долбоорлор окуучуларга башка предметтерден алган билимдеринин ортосундагы байланыштарды көрүүгө жардам берет. Мисалы, өсүмдүктөрдүн өсүшүн изилдөө боюнча долбоор табият таануу, математика жана сүрөт сабагында алган билимдерин байланыштырууга жардам берет.

- Коомдук мааниси бар долбоорлор: Бул долбоорлор окуучуларга өзү жашап жаткан аймактагы реалдуу проблемаларды чечүүгө катышууга мүмкүнчүлүк берет [10]. Мисалы, мектеп аймагын көрктөндүрүү, экологиялык иш-чаралар, карылар үйлөрүнө баруу. Мындай долбоорлорду аткаруу менен окуучу жоопкерчиликтүү болууга, чечим кабыл алууга, башка чөйрөдөгү адамдар менен баарлашууга үйрөнөт.

Интерактивдүү окутуу методдору окуучулардын окуу процессине активдүү катышуусун көздөйт:

- Топтордо иштөө. Бул методдор окуучуларга чакан топтордо иштөөгө жана бири-биринен үйрөнүүгө, өз ойлорун эркин айтууга, сунуш берүүгө, топ үчүн жоопкерчилик алууга мүмкүнчүлүк берет.

Башталгыч класстын окуучуларына ылайыкташтырылган баарлашуулар окуучуларга өз оюн билдирүүгө, суроолорду берүүгө жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эксперименттер, байкоолор, моделдерди түзүү сыяктуу практикалык иш-аракеттер окуучуларга окуу материалын жакшыраак түшүнүүгө жана эстеп калууга жардам берет. Андыктан сабакта окуучулар аткара турган тапшырмалар ушул багытта иштелип чыгуусу маанилүү [2].

Окутуу процессинде инновациялык ыкмаларды колдонууда мугалим билим транслятору болуудан четтейт [10]. Бул технологияларды колдонууда башталгыч класстын мугалими төмөнкү функцияларды аткарат:

- Фасилитатор: Мугалим билимди түздөн-түз берүүчү эмес, окуучулардын ошол билимдерди өздөшүрүүсү үчүн багыт берүүчү болуп калат. Ал окуучуларга маалыматты өз алдынча изилдөөгө, суроолорду берүүгө жана жоопторду табууга багыттайт.

- Билим берүү чөйрөсүн долбоорлоочу: Мугалим окуучулардын кызыгуусун жана активдүүлүгүн колдоого алган билим берүү чөйрөсүн түзөт. Бул физикалык чөйрөнү уюштурууну, санариптик ресурстарды тандоону жана ар түрдүү окуу материалдары менен камсыздоо болуп саналат [11;12;13].

- Технологиялык адис: Мугалим заманбап технологияларды жакшы өздөштүрүшү жана аларды натыйжалуу колдоно билиши керек. Бул үчүн мугалимден үзгүлтүксүз кесиптик чеберчилигин өнүктүрүү талап кылынат.

Инновациялык технологияларды башталгыч класстын окуу процессинде колдонууда дайыма эле ийгиликтүү боло бербейт жана бир катар кыйынчылыктар менен да кездешүүгө болот. Алардын айрымдарын токтолсок, көптөгөн мектептерде заманбап жабдуулардын жана сапаттуу интернет байланышынын жетишсиздигин айтууга болот [16].

Окуучулардын компьютердик көз карандылыгы: Технологияларды ашыкча колдонуу балдардын көз карандылыгына жана физикалык активдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн.

Инновациялык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугун баалоого да көңүл буруу керек. Инновациялык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугун баалоо үчүн төмөнкү критерийлерди колдонууга болот:

- Окуучулардын жетишкендиктери: Окуу жетишкендиктеринин деңгээлинин жогорулашы, стандарттык тесттердин жыйынтыктарынын жакшырышы [13].

- Мотивация жана катышуу: Окуучулардын сабактарга катышуу деңгээли, таанып-билүүчүлүк кызыгуу, өз алдынча иштөөгө умтулуусу.

- Негизги көндүмдөрдүн өнүгүшү: Сынчыл ой жүгүртүү, чыгармачылык, кызматташтык, коммуникация сыяктуу 21-кылым көндүмдөрүнүн өнүгүшү.

- Мугалимдердин, окуучулардын жана ата-энелердин канааттануусу: Инновациялык технологияларды колдонуу тууралуу мугалимдер, окуучулар жана ата-энелердин оң баасы [16;17].

Башталгыч класстарда инновациялык технологияларды натыйжалуу колдонуу үчүн төмөнкү сунуштарды бере кетмекчибиз:

1. Инновациялык технологияларды колдонууда: Бир убакытта бардык технологияларды колдонууга болбой тургандыгын белгилемекчибиз, аны сабакта коюлган максатка ылайыктуу тандоону жана мугалимдер аларды акырындык менен киргизип, натыйжаларды байкап, тажрыйбаларын кеңейтип, андан кийин башка ыкмаларды колдонууну сунуштайбыз.

2. Технологияларды максаттуу колдонуу: Технологияларды сабакта кызыктуу болгону үчүн же сабакты жандандыруу үчүн эмес, белгилүү педагогикалык максаттарга жетүү үчүн колдонуу керек. Ар бир технологияны колдонуунун максаты жана күтүлүүчү натыйжалары так аныкталышы керек.

3. Салттуу жана инновациялык ыкмаларды айкалыштыруу: Инновациялык технологиялар салттуу окутуу методдорун толуктап турат жана инновациялык технология жеткире албаганды салттуу ыкмалар аркылуу жеткирип, бирок тигил же бул ыкмага толугу менен алмаштырбашы керек.

4. Мугалимдердин үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүсү: Мугалимдер үчүн жаңы технологияларды колдонуу боюнча үзгүлтүксүз окутуулар жана тренингдер уюштурулушу керек. Тажрыйба алмашуу үчүн мугалимдердин кызматташуусуна мүмкүнчүлүк түзүү да маанилүү [17].

5. Ата-энелерди тартуу: Ата-энелерди балдарынын билим алуу процессине тартуу, аларга колдонулган технологиялар жана алардын максаттары жөнүндө маалымат берүү, үй шартында окуу ишин колдоо боюнча сунуштарды берүү.

6. Коопсуздук жана этика: Окуучуларды интернет коопсуздугунун негиздерине үйрөтүү, санариптик технологияларды колдонуунун этикалык аспектилери жөнүндө сүйлөшүү, экрандын алдында өткөргөн убакытты чектөө жана контролдоо.

Ошентип, башталгыч класста инновациялык технологияларды колдонуу заманбап билим берүүнүн маанилүү тенденцияларынын бири болуп саналат. Алар окутуу процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылууга, ар бир окуучунун муктаждыктарына жараша окутууну жекелештирүүгө жана 21-кылымда керектүү көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берет.

Ошол эле учурда, инновациялык технологияларды киргизүү бир катар кыйынчылыктарды да жаратат, алардын ичинде техникалык жабдуулардын жетишсиздиги, мугалимдердин даярдыгынын жоктугу жана салттуу окутууну санариптик технологиялар менен теңдештирүү зарылчылыгын белгилөөгө болот.

Башталгыч класста инновациялык технологияларды колдонууда төмөндөгүдөй шарттардын болушу зарыл: мугалимдердин тийиштүү даярдыгы, талап кылынган техникалык жабдуулардын болушу, салттуу жана инновациялык ыкмаларды айкалыштыруу, ата-энелердин колдоосу. Эгерде бул шарттар аткарылса, инновациялык технологиялардын жардамы аркасында башталгыч класстагы окуу процесси өзгөрүп, окуучуларды коомталамдуу инсан болуп калыптануусуна жардам берет деп айта алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Амонашвили Ш.А. Гуманная педагогика и ее роль в современном образовательном процессе. - М.: Амрита, 2018. - 328 с.
2. Бектенов З.Б. Башталгыч класста интерактивдүү окутуу. - Бишкек: Билим, 2019. - 214 б.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — М.: Логос, 2004. — 272 с.
4. Емельянов Ю.Н., Макарова Н.В. Цифровые образовательные ресурсы в начальной школе: учебное пособие. — М.: Просвещение, 2019. — 128 с.
5. Жумабаева Ч.А. Башталгыч класста окутуунун жаңы технологиялары. - Бишкек: Кутаалам, 2020. - 185 б.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - М.: МПСИ, 2017. - 448 с.
7. Иманкулов М.К. Кыргызстанда билим берүүнүн инновациялык маселелери. - Бишкек: Айат, 2021. - 230 б.
8. Касымалиев М.У., Калдыбаев С.К., Ашымбаева Т.А. Жалпы билим берүүчү орто мектепте инновациялык билим берүү технологиялары.- Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 3, 2023-292-298 бб.
9. Мамбетакунов Э. Окутуунун технологиялары жана педагогикалык чеберчилик. - Бишкек: Университет, 2017. - 198 б.
10. Нусупова, Р. С. ЖОЖдордо болочок адистерди кесипке даярдоодо инновациялык технологияларды колдонуу / Р. С. Нусупова // Педагогикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу маселелери : илимий-практикалык жыйнак. — Бишкек: И.Арабаев атындагы КМУ, 2021. — Б. 45–50.
11. Нусупова Р.С. Анализ теории подготовки будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников // Наука и новые технологии. - №1. - 2013. - С. 269-271.
12. Нусупова Р.С. Жогорку окуу жайларда студенттердин (бакалавр) кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары. Наука и новые технологии.- № 9, 2022 С. 306-309
- 13.Нусупова Р.С. Анализ содержания понятия «ожидаемые результаты».- Наука и новые технологии.-2022. №. 9. С. 267-270
14. Пиаже Ж. Психология интеллекта. - СПб.: Питер, 2019. - 192 с.
15. Радина Е.И. Игровые технологии в начальной школе: учебное пособие. — М.: Академия, 2020. — 144 с.
- 16.Рысбекова А. Р. Башталгыч класстарда билим берүүнүн жаңы технологияларын колдонуу жолдору // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. – Ош: ОшМУ басмасы, 2021. – №3(27). – Б. 88–92.
17. Турдубаева Б.М., Нурматова М.Н. Башталгыч класстардын мугалимдери тарабынан компетенттүүлүккө багытталган окутууну уюштуруу маселелери.- Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- № 3, 2023.- 249-252-бб.

* * *

Шишкараева А. К., Алымкул кызы Д.
ИНТЕРНЕТ ПЛАТФОРМАЛАРЫ ЖАНА ОЮН ЫКМАЛАРЫ:
СТУДЕНТТЕРДИН АКТИВДҮҮЛҮГҮН АРТТЫРУУ ЖАНА САБАКТЫН
САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУ

Шишкараева А. К., Алымкул кызы Д.
ИНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМЫ И ИГРОВЫЕ МЕТОДЫ: ПОВЫШЕНИЕ
АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ И УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА УРОКОВ
Shishkaraeva A. K., Alymkul kyzy D.
INTERNET PLATFORMS AND GAME METHODS: INCREASING STUDENT
ENGAGEMENT AND IMPROVING LESSON QUALITY

УДК:37.0:37.011

Аннотация: Билим берүү системасы учурда тез өзгөрүп жаткан заманбап коомдун талаптарына жараша өнүгүүдө. Санариптик технологиялардын тездик менен өнүгүшү окутуунун мазмунуна, методдоруна жана формасына олуттуу таасирин тийгизүүдө. Айрыкча, сабак өтүүдө интернет платформаларын жана геймификация элементтерин колдонуу студенттердин окутуу процессине болгон мамилесине оң таасир берип, алардын мотивациясын жана катышуусун арттырат.

Ар бир сабакта теориялык материалдарды өздөштүрүү, практикалык көндүмдөрдү калыптандыруу жана чыгармачыл ой жүгүртүүгө түрткү берүү максатында окутуучунун сабак структурасын туура түзүшү чоң мааниге ээ. Ал эми ошол структурада ар кандай тапшырмалар, рефлексия, баалоо, кайтарым байланыш сыяктуу элементтерди интернет платформалардын жардамы менен ишке ашыруу – сабакты жандуу жана натыйжалуу өткөрүүгө шарт түзөт.

Интернет платформалары мугалимге окуу материалын жеткирүүдө, студенттердин жоопторун жыйноодо жана баалоодо заманбап, ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Бул студенттердин сабактагы кызыгуусун ойготуп, сабакка активдүү катышуусуна өбөлгө түзөт.

Негизги сөздөр: санариптик технологиялар, интернет платформалар, геймификация, мотивация, сабак структурасы, чыгармачыл ой жүгүртүү, кайтарым байланыш.

Аннотация: Система образования в настоящее время развивается в соответствии с требованиями современного общества, которое быстро изменяется. Быстрое развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на содержание, методы и формы обучения. Особенно использование интернет-платформ и элементов геймификации в процессе обучения оказывает положительное влияние на отношение студентов к учебному процессу, повышая их мотивацию и участие. Важным моментом является правильная структура урока, направленная на освоение теоретического материала, формирование практических навыков и стимулирование творческого мышления. При этом использование различных элементов, таких как задания, рефлексия, оценивание и обратная связь, с помощью интернет-платформ создает условия для динамичного и эффективного проведения уроков. Интернет-платформы предлагают преподавателю современные и удобные возможности для доставки учебного материала, сбора ответов

студентов и оценивания их работы. Это способствует пробуждению интереса студентов к учебному процессу и активному участию в уроках.

Ключовые слова: Цифровые технологии, интернет-платформы, геймификация, мотивация, структура урока, творческое мышление, обратная связь.

Annotation: The education system is currently evolving in accordance with the demands of the rapidly changing modern society. The rapid development of digital technologies has a significant impact on the content, methods, and forms of teaching. In particular, the use of internet platforms and gamification elements in the teaching process has a positive effect on students' attitudes towards learning, increasing their motivation and participation. A key factor is the proper structure of the lesson, aimed at mastering theoretical material, developing practical skills, and stimulating creative thinking. Moreover, implementing various elements such as tasks, reflection, assessment, and feedback with the help of internet platforms creates conditions for conducting dynamic and effective lessons. Internet platforms offer teachers modern and convenient opportunities for delivering learning materials, collecting students' responses, and evaluating their work. This promotes students' interest in the learning process and encourages their active participation in lessons.

Key words: digital technologies, internet platforms, gamification, motivation, lesson structure, creative thinking, feedback.

Геймификация – бул окутууга оюн мүнөзүндөгү элементтерди киргизүү ыкмасы. Оюндун мыйзамдарына негизделген тапшырмалар, упай топтоо, рейтинг түзүү, деңгээлдерди басып өтүү сыяктуу элементтер студенттерди ийгиликке жетүүгө шыктандырат. Адатта теориялык сабактарда аз активдүүлүк көрсөтүүчү студенттер да, оюн түрүндөгү тапшырмаларда жигердүү катышып, билимдерин көрсөтө алышат.

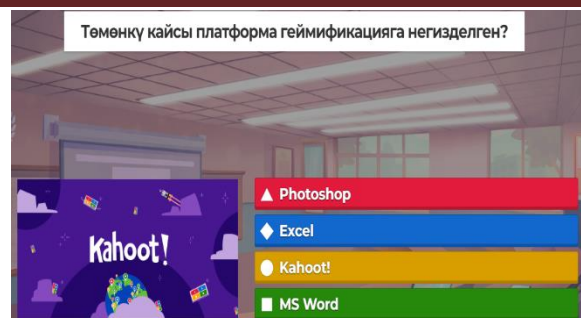
Мындан сырткары, интернет платформалары билим берүү процессин жеке өздөштүрүүгө шарт түзөт. Студент тапшырмаларды өз темпинде аткарууга, видеосабактарды кайра-кайра көрүүгө, сабак материалдарын архивден табууга мүмкүнчүлүк алат. Бул макалада билимдин сапатын жогорулатууда интернет платформаларынын ролу жана алардын практикалык артыкчылыктары талданат.

Интернет платформалары окутуучу менен студенттин өз ара аракеттенүүсүн жеңилдетип, бүгүнкү күндө билим берүү процесстеринде маанилүү ролду аткарат, анын ичинде студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана сабактын сапатын жогорулатуу үчүн колдонулуучу ар кандай онлайн куралдар да бар. Ошондой эле, окутуу процессин уюштурууда бир катар артыкчылыктарды берет:

1. Сабактарды кызыктуу жана эффективдүү өткөрүү үчүн интерактивдүү онлайн платформалар

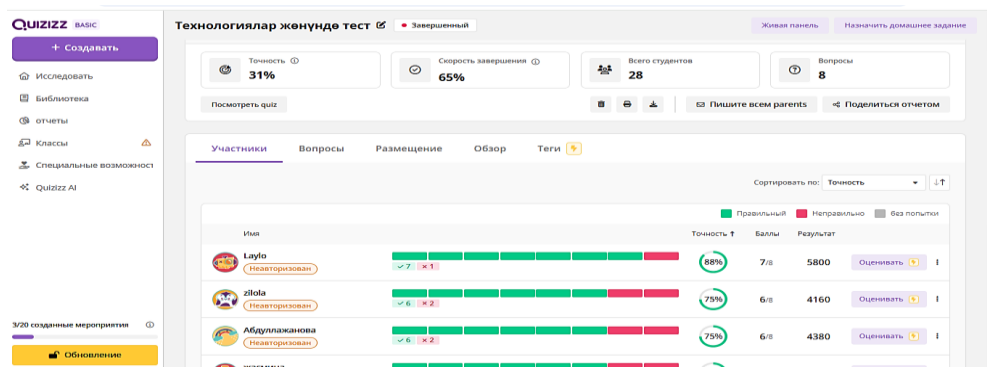
Санариптик билим берүүдө мугалимдер сабакты натыйжалуу уюштуруу жана студенттерди активдүү катыштырууда интерактивдүү онлайн платформаларды кеңири колдонушат. Айрыкча, реалдуу убакыт режиминде пикир алмашуу, тест өткөрүү жана кайтарым байланыш алуу үчүн **Padlet, Mentimeter, Kahoot!, Quizizz** сыяктуу куралдар өзгөчө мааниге ээ.

Kahoot! – суроолор жана викториналар аркылуу сабакты оюн формасында өткөрүүгө эң ылайыктуу платформалардын бири. **Quizizz** дагы ушундай функцияны аткарып, студенттердин билим деңгээлин өз темпинде текшерүүгө шарт түзөт. Ошол эле учурда **Socrative**, **Blooket**, **Gimkit** платформалары да интерактивдүү тесттерди түзүп, оюн элементтери менен студенттердин кызыгуусун арттырат.

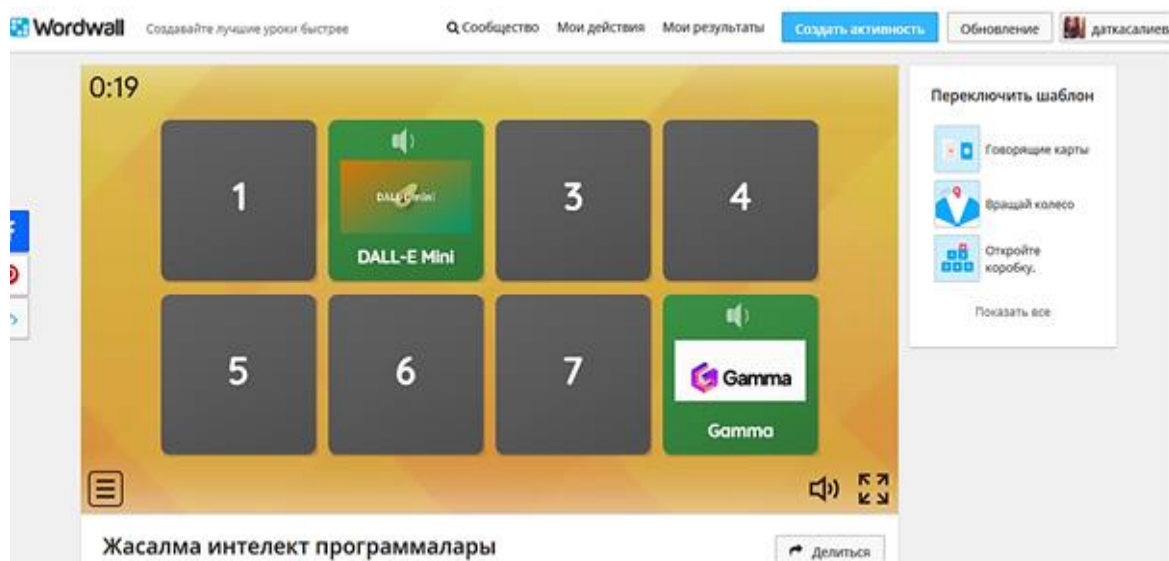

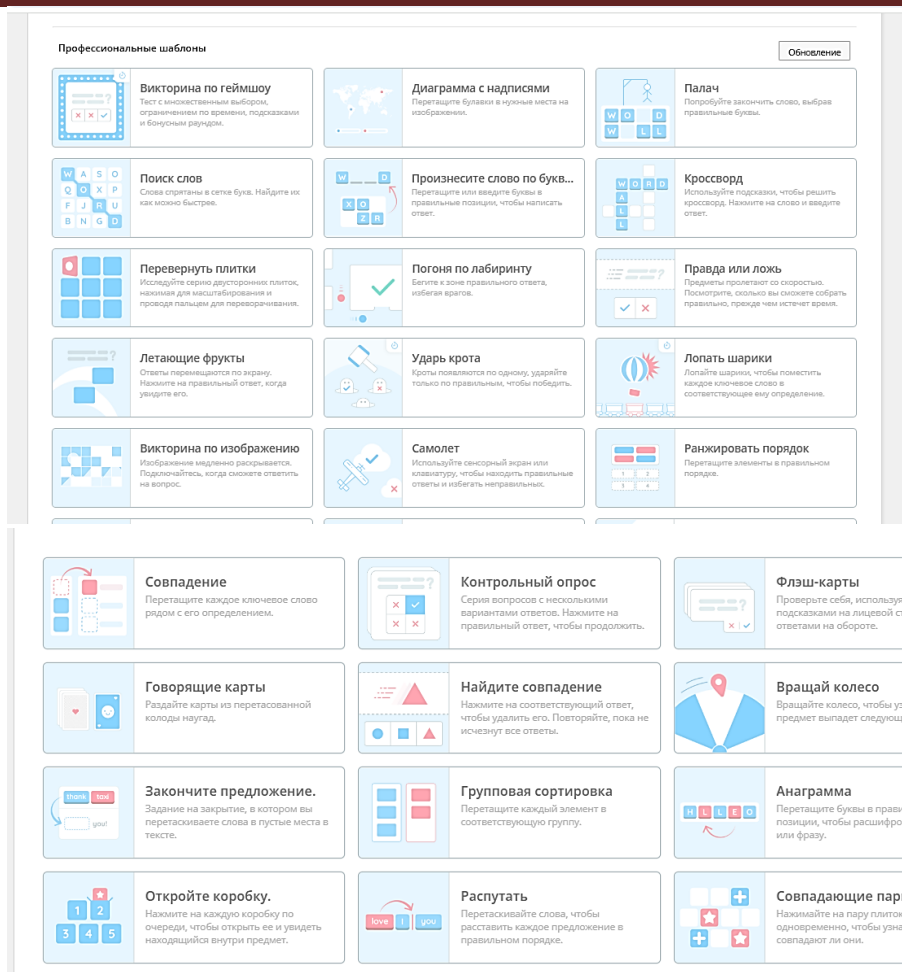
Google Forms аркылуу анкета, тест жана суроолорду түзүп, жоопторду жыйноого болот. Бул платформа мугалимге ыңгайлуу жана жеткиликтүү. **Formative** жана **EduLastic** платформалары болсо студенттердин жоопторун реалдуу убакытта текшерип, дароо кайтарым байланыш берүүгө мүмкүндүк түзөт.

Padlet – чыгармачыл тапшырмалар үчүн пайдалуу: студенттер текст, сүрөт, видео же файл түрүндө пост жазып, өз ойлорун бөлүшө алышат. **Seesaw** – бул студенттердин иштерин бөлүшүү, аларды баалоо жана комментарий берүү үчүн колдонулуучу платформа.

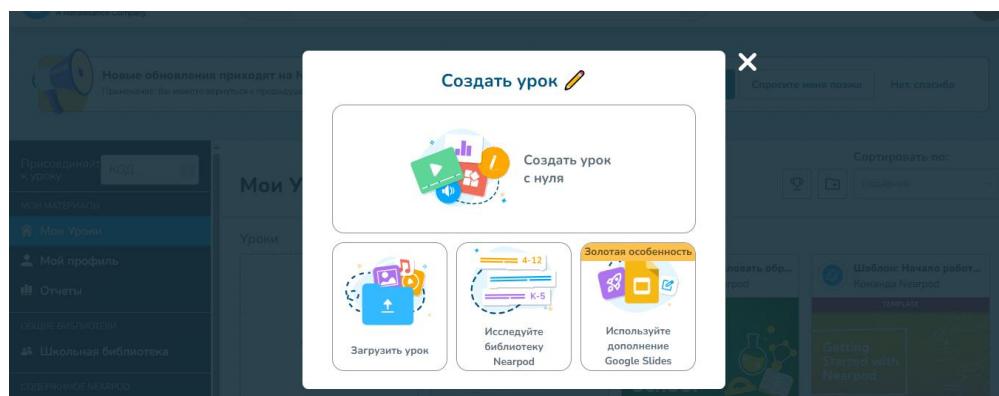

Quizlet жана **Flippity** – булар сөздөрдү, түшүнүктөрдү жаттоо жана кайталоо үчүн флеш-карталарды колдонууга шарт түзөт. **Educandy** жана **Wordwall** болсо оюн форматындагы тапшырмаларды (жуп табуу, кроссворд, дөңгөлөк) тез түзүүгө жардам берет.

Nearpod жана **Loom** – мультимедиялык сабактарды даярдоого арналган платформалар. Nearpod слайддар, тесттер, видеолор жана 3D моделдерди камтыса, Loom

мугалимге өзүнүн видео сабактарын жазууга жана жөнөтүүгө мүмкүндүк берет.

Flipgrid студенттерди видео аркылуу өз оюн айтууга жана бири-бири менен пикир алмашууга үйрөтөт. Ал эми **Mentimeter** реалдуу убакытта суроолорго жооп алуу, диаграмма жана слайддар менен иштөө үчүн ыңгайлуу.

Ошондой эле, **Classcraft** окутууну RPG-оюн стилинде уюштуруп, студенттердин мотивациясын жана жамааттык жоопкерчилигин өнүктүрөт.

2. Интернет платформалары аркылуу онлайн оюн ыкмаларын колдонуп студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана сабактын сапатын жогорулатуу жолдору

Сабак өтүү учурунда оюн элементтерин камтыган окутуу ыкмалары (геймификация) студенттердин сабакка болгон кызыгуусун, мотивациясын жана катышуусун бир топ жогорулатат. Жогоруда саналган интерактивдүү платформалардын мүмкүнчүлүктөрүн туура жана максаттуу колдонуу менен окутуучулар сабак процессин жандандырып, окутуунун сапатын олуттуу түрдө көтөрө алышат. Онлайн оюн ыкмаларын колдонууга мүмкүнчүлүк берген интернет платформалары сабактын мазмунун кызыктуу кылып, студенттердин өздөштүрүү деңгээлин жогорулатууда маанилүү роль ойнойт. Бул платформалар мугалимге сабакты активдүү түрдө өткөрүүгө, студенттерге өз ойлорун билдирүүгө жана ишке катышуусуна шарт түзөт. Ар бир платформа ар кандай интерактивдүү мүмкүнчүлүктөрдү сунуштап, оюн элементтерин колдонуу аркылуу билим берүүнү динамикалуу жана эффективдүү кылат.

Kahoot, Quizizz, Blooket, Gimkit, Wordwall платформалары оюн формасындагы тесттерди жана викториналарды уюштуруу менен студенттердин мелдешүүчү кызыгуусун арттырат. Бул ыкма сабакка көңүл кош мамиле кылган студенттерди да тартууга жардам берет.

Padlet, Mentimeter, Flip, Seesaw, Edmodo сыяктуу куралдар студенттердин чыгармачыл ойлорун, пикирлерин жана тапшырмаларын визуалдуу жана өз ара байланышта көрсөтүүгө шарт түзөт. Бул платформа аркылуу мугалим студенттердин ишмердүүлүгүн көзөмөлдөп, аларга ылайыктуу кайтарым байланыш бере алат.

Nearpod, Formative, Google Forms өңдүү платформалар сабакта реалдуу убакытта тапшырма берүү, жооп алуу жана баалоону уюштурууга көмөктөшөт. Бул студенттердин жоопкерчилигин арттырып, жигердүүлүк менен катышуусуна шарт түзөт.

Classcraft жана Canva окутуу процессине оюн жана визуал элементтерди кошуп, студенттердин эстетикалык даамын, мотивациясын жана жамааттык иштөөнү өнүктүрүүгө көмөктөшөт.

Жыйынтык

Интернет платформалары жана геймификация – билим берүүдө натыйжалуулукту жана студенттердин активдүүлүгүн жогорулаткан заманбап каражаттар. Алар билимди жеткирүүдө гана эмес, студенттерди ишке тартууда, мотивациясын жогорулатууда жана чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Ошондуктан, педагогдор заман талабына жараша инновациялык технологияларды колдонууга умтулушу керек. Мындай платформалар убакытты үнөмдөп, ар бир студент менен өзүнчө иштөө мүмкүнчүлүгүн жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, интернет платформаларын жана оюн ыкмаларын сабак структурасына интеграциялоо – заманбап билим берүүнүн маанилүү багыты. Демек, сабактын мазмунун гана эмес, аны берүү формасын да технологиялык каражаттар менен байытуу – сапаттуу билимдин кепилдиги болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Таштанбекова Ж.А., Токтогазиева Ж.Ц. Санариптик педагогика жана онлайн окутуу ыкмалары. – Бишкек: Илим, 2021. – 164 б.
2. Абдылдаева Г. Санариптик билим берүүдөгү инновациялык технологиялар. // Билим жана Илим журналы. – 2022. – №2. – Б. 45–49.
3. Мусаева Г. Онлайн билим берүүдө геймификациялык ыкмаларды колдонуу. – Бишкек: МУК басма борбору, 2021. – 112 б.
4. Шайбекова Н. Google Forms колдонуу менен тест түзүү ыкмалары. // Жаңы Мугалим журналы. – 2020. – №5. – Б. 28–30.
5. Токтогулова А. EdTech платформалары жана алардын билим сапатына тийгизген таасири. – Бишкек: Санарип Академия, 2022. – 128 б.
6. [Электрондук ресурс] «Интерактивные платформы в образовании»: <https://sky.pro/wiki/profession/interaktivnye-platformy-dlya-obucheniya/>

* * *

Термечикова Алтынкан Маматовна
БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИНИН МКТ
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА БААЛОО МЕТОДИКАСЫ
Термечикова Алтынкан Маматовна
МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ И ОЦЕНКИ ИКТ-КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
Termechikova Altynkan Mamatovna
METHODOLOGY FOR THE FORMATION AND ASSESSMENT OF ICT
COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

УДК 37.091.33

Аннотация: Макалада башталгыч класстардын келечектеги мугалимдеринин маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) боюнча компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана баалоо маселелери каралат. Максаты — МКТ компетенттүүлүгүнүн мазмунун, түзүмүн жана аны өнүктүрүү жолдорун аныктап, аны баалоонун эффективдүү методикасын иштеп чыгуу. МКТ көндүмдөрүн калыптандыруу принциптери, көндүмдөрү айтылган. Мамлекеттик стандартта сунуш кылынган маалыматтык –санариптик компетенттүүлүктү калыптандыруу, аны баалоо критериялары жөнүдө айтылды.

Түйүндүү сөздөр: МКТ компетенттүүлүк, санариптештирүү, санариптик трансформациялоо, принциптер, калыптандыруу, баалоо методикасы

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования и оценки компетентности будущих учителей начальных классов в области информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Цель исследования — определить содержание и структуру ИКТ-компетентности, разработать пути её формирования и эффективную методику оценки. Рассматриваются принципы формирования ИКТ-навыков и конкретные компетенции. Освещаются вопросы формирования и оценки информационно-цифровой

компетентности в соответствии с государственными стандартами, а также критерии её оценки.

Ключевые слова: ИКТ-компетентность, цифровизация, цифровая трансформация, принципы, формирование, методика оценки

Abstract: The article examines issues of forming and assessing the competence of future primary school teachers in the field of information and communication technologies (ICT). The purpose of the study is to determine the content and structure of ICT competence, to develop ways of its formation, and to create an effective assessment methodology. The principles of developing ICT skills and specific competencies are discussed. The article also addresses the formation and assessment of information and digital competence in accordance with state standards, as well as the criteria for its evaluation.

Keywords: ICT competence, digitalization, digital transformation, principles, formation, assessment methodology

Киришүү. Кыргызстандын билим берүү системасы бүгүнкү күндө санариптик трансформациянын шартында өнүгүп жатат. Бул процесс билим берүүнүн бардык деңгээлдерин — башталгыч билим берүүдөн жогорку билим берүүгө чейин камтыйт. Санариптештирүү билим берүүдө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ), электрондук билим берүү ресурстарын, онлайн-платформаларды жана сервистерди кеңири колдонууну шарттайт. Бул өз кезегинде окуу процессин ийкемдүү, жеткиликтүү жана натыйжалуу кылууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандарты педагогдорго заманбап талаптарды коюуда. Алардын ичинде — санариптик инструменттерди өздөштүрүү жана аларды окуу-тарбия процессинде натыйжалуу пайдалануу. Акыркы иштелип чыккан мамлекеттик стандартта маалыматтык-санариптик компетенттүүлүк негизги компетенттүүлүктөрдүн бири катары көрсөтүлгөн. Маалыматтык-санариптик компетенттүүлүк — бул жеке инсандын интегративдик мүнөздөмөсү болуп, билим алуучунун санариптик технологияларды, маалыматтык ресурстарды жана медианы издөө, талдоо, иштетүү, түзүү, сунуштоо жана маалыматты жайылтуу үчүн, ошондой эле кесиптик, билим берүү жана жеке маселелерди санариптик чөйрөдө чечүүдө натыйжалуу колдоно билүү жөндөмүн жана даярдыгын чагылдырат [1].

Бүгүнкү күндө заманбап мугалимдер электрондук жана дистанттык технологияларды колдонуп окутууну уюштура билиши, окуучулардын окуу ишмердигин жекелештирүү жана дифференциациялоону камсыздоосу, алардын санариптик сабаттуулугун өнүктүрүүсү жана маалыматтык чөйрөдө коопсуз жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруусу зарыл.

Талкулоо. Учурдагы өсүп келе жаткан муунга билим берүүдө мугалимдерге коюлган талаптардын күчөшү, бул жаш муундун талабын канааттандырган билимди традициялык жана заманбап ыкмаларды айкалыштыруу менен жеткирүүгө негизделет. Бул процессте өзгөчө орунду башталгыч класстардын мугалимдери ээлейт. Анткени алар окуучулардын билим алуу жана санариптик компетенциялардын пайдубалын түптөөчүлөр болуп саналат. Башталгыч класстардын мугалиминин МКТ компетенттүүлүк деңгээли окуу процессинин сапатына, балдардын таанып-билүү активдүүлүгүнүн жана чыгармачылык потенциалынын

өнүгүшүнө, ошондой эле окуучулардын санариптик коомдо ийгиликтүү социалдашышына түздөн-түз таасир этет. Бирок педагогикалык практиканы талдоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй, педагогикалык ЖОЖдордун студенттеринин МКТ боюнча даярдык деңгээли азыркы талаптарга ар дайым эле туура келбейт. Ошондуктан болочок башталгыч класстардын мугалимдеринин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана баалоо методикасын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгууда. Бул алардын кесиптик даярдыгынын сапатын жогорулатуунун маанилүү шарты болуп саналат [2].

Демек, изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкүдөй факторлор менен шартталат:

- ✓ Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандарттарына ылайык болочоктогу мугалимдерди даярдоонун зарылдыгы;
- ✓ билим берүүнү санариптештирүү милдеттери;
- ✓ мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн негизги компоненти катары МКТ компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө болгон муктаждык;
- ✓ башталгыч класстардын окуучуларында санариптик маданиятты калыптандыруунун маанилүүлүгү.

Болочок башталгыч класстын мугалимдерин МКТ-компетенттүүлүгүн калыптандыруу зарыл. Ал үчүн билим берүү процессинде студенттерди: заманбап МКТ, билим берүүчү платформалар, санарип ресурстар боюнча билимге ээ кылуу; педагогикалык ишмердүүлүгүндө МКТны колдоно билүү; билим берүүнү санарип трансформациялоонун маанисин жеткирүү, технологияларды колдонууда натыйжалуулукка жетүүгө түрткү берүү керек.

Студенттердин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандырууда төмөнкү принциптерге негиздөө талапка туура келет: системалуулук, студенттерди даярдоонун баардык этаптарында МКТны колдонуу; санарип инструменттерди келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө колдонуусуна басым жасоо; интерактивдүүлүккө, б.а. студенттердин долбоорлук, изилдөө, тайпалык ж.б. ишмердүүлүктөрүндө МКТны колдонууга түрткү болуу.

МКТ компетенттүүлүктү студенттерге калыптандыруунун ыкмалары:

- МКТ көндүмдөрүн калыптандыруучу предметтерди окуу планына киргизүү;
- лекция, практикалык, лабораториялык сабактарда МКТ каражаттарын, санарип технологияларды колдонуу;
- долбоордук ишмердүүлүктү калыптандыруу (электрондук ресурстарды, интерактивдүү тапшырмаларды, медиаконтентти ж.б. иштеп чыгуу;
- санарип сервистерди жана жасалма акылды колдонуу (LearningApps, Wordwall, Kahoot, Google Workspace for Education, электрондук портфолио, Googleдун сервистерин, электрондук билим берүүчү платформалар);
- Окутуу учурунда онлайн жана оффлайн платформаларын колдонуу.

Болочок башталгыч класстын мугалимдеринин МКТ көндүмдөрүн баалоодо ар түрдүү ыкмаларды колдонууга болот. Мен өз ишмердүүлүгүмдө анкетирлөө, атайын текшерүүчү тапшырмаларды берүү, окутуучулардын эксперттик баалосун уюштуруу, тестирлөө, педагогикалык практика учурунда сабактардын иштелмелеринде, сабак өтүүдө МКТ каражаттарын колдонуу деңгээлин аныктоо, электрондук партфолиясын баалоо сыяктуу критерийлердин негизинде иш алып бардым.

Төмөндө студенттердин МКТ көндүмдөрүн баалоо таблицасы сунушталды (Таблица 1.).

Критерий	Баалоо көрсөткүчтөрү	Баалоо ыкмасы	Деңгээли
Билим	МКТнын негиздерин түшүнүү, программалык каржаттардын колдонулушун билүү	Тестирлөө, анкета	Жогорку / Орто / Төмөн
Көндүм	Электрондук материал түзүү, презентация даярдоо, интерактивдүү тапшырма, тесттик тапшырмаларды түзүү, практикага чыккан учурда окуучуларга чыгармачылык менен колдоно билүүсү; креативдүү тапшырмаларды түзө билүүсү; санарип технологияларды колдоно билүүсү; МКТны башкаруу жана методикалык иштерде колдоно билүүсү; Электрондук журнал, маалыматтык системаларды түшүнө билүүсү;	Практикалык тапшырма, проект, АИСтерди колдонуу деңгээлин текшерүү; Электрондук портфолиосун карап чыгуу	Жогорку / Орто / Төмөн
Мотивация	МКТны активдүү колдонуусу, жаңы технологияларды үйрөнүүгө кызыгуу, өз алдынча иштей билүүсү	Суроо-талдоо, интервью	Жогорку / Орто / Төмөн
Интеграциялык көндүм	МКТны предметтик билим менен айкалыштыра билүү, предметтин өзгөчөлүктөрүн эске ала билүүсү	Практикалык сабак, кейс-стади	Жогорку / Орто / Төмөн
Ийкемдүүлүк	Жаңы инструменттерди өз алдынча үйрөнүү жана колдонуусу	Портфолио, семинар, дискуссия	Жогорку / Орто / Төмөн

Мында, критерийлер — баалоонун негизги багыттары; баалоо көрсөткүчтөрү — эмнени текшересиз; баалоо ыкмасы — кандай метод менен баалайсыз; деңгээли — жогорку, орто, төмөн.

Критерийлердин деңгээлин аныктоодо төмөнкү көрсөткүчтөрдү **0–40%** – төмөн, **41–70%** – орточо, **71–100%** – жогорку деңгээл деп колдонууга болот.

Болочок башталгыч класстын МКТ компетенттүүлүгүн жалпыланган мүнөздө карап жатабыз, ал стандарттагы сунуш кылынган компетенттүүлүктөргө негизделип, окутуу процессинде толук калыптанат. Студенттердин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандыруучу түрдүү тапшырмалар берилет, тапшырмалар ар кандай байланышкан предметтерден алган билимдерин, көндүмдөрүн, ишмердүүлүктөрүнүн жыйынтыктарын камтуусу керек. Тапшырмалар практикага негизделип берилсе жакшы жыйынтыкка жете алабыз. Алынган билимди, ээ болгон көндүмдөрдү эксперттик баалоону колдонуу менен аныктоого жетише алабыз.

ЖАМУнун болочок башталгыч класстын бакалавр студенттерине окуу планындагы “Билим берүүдөгү МКТ”, “Мультимедиялык технологиялар” сабактарында МКТ компетенттүүлүгүнүн калыптануусунда жана аны баалоодо жогорудагы ыкмалар

колдонулууда. Алгачкы билимди баалоодогу сурамжылоонун жыйынтыктары менен калыптануу процессиндеги жыйынтыктарды салыштырууда өзгөрүүлөр жана жакшы жыйынтыктардын бар экендиги байкалууда.

Жыйынтыктоо. Заман талабын каннааттандырган болочок мугалимди даярдоодо билим берүү стандартындагы талаптарды аткарууга терең көңүл буруу зарыл. Мектептеги башталгыч класстын окуучулары бүгүнкү күндө мугалимден жаңычылдыкты, креативдүүлүктү, заманбап технологияларды билүүсүн талап кылат. Ошол эле учурда мугалим дагы мезгилдин талабына жараша өзгөрүп, билимин өркүндөтүп турушу керек. Альфа муунга сабакты жеткиликтүү кылуу үчүн мугалим сабагында өзгөчөлүктөрдү киргизүүсү зарыл, окутуунун сапаты ошондо гана жогорулайт [3].

МКТ-компетенттүүлүк – бул башталгыч класстардын болочок мугалимдерин даярдоонун эң маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат. Аны калыптандыруу системалуу ыкманы талап кылат, ал теориялык билимди өздөштүрүү менен бирге практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүнү камтыйт. Иштелип чыккан МКТ-компетенттүүлүктү калыптандыруу жана баалоо методикасы студенттердин педагогикалык ишмердүүлүгүндө санариптик технологияларды колдонууга даярдыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Государственный образовательный стандарт общего образования Кыргызской Республики, <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/171097/>
2. Мугалимдердин МКТ-компетенттүүлүгүнүн түзүлүшү. ЮНЕСКОнун сунуштамалары, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373743>
3. Башталгыч мектепте санариптик технологиялардын жана салттык методдордун интеграциясы. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/bashtalgych-mektepte-sanariptik-tehnologiyalardyn-zhana-salattyk-metoddordun-integratsiyasy/>

* * *

ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕРИ
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITARIANS SCIENCES

Абдувалиев Ибраим
К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ
Абдувалиев Ибрагим
ЛЕКСИКОГРАФИЯ К. ТЫНЫСТАНОВА
Abduvaliev Ibragim
K. TYNYSTANOV'S LEXICOGRAPHY

УДК 81-2.9.

Аннотация. Макалада К.Тыныстановдун колжазмаларын анын акталганына биротоло ишенгенден кийин гана, 1990-жылы КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүнө апкелип тапшырганы жана ошол колжазмалар тууралуу сөз болот. Бир нече папкаларда сакталган эмгектер окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча жыйнаган материалдары. Окумуштуу кыргыз тилиндеги алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөрдүн бири болуп саналат. Мына ошол терминологиялык сөздүк түзүү тажрыйбасы менен ал кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноону баштаган. Сыртына “Кыргызча сөздүк” деп жазылган папкаларда ирети менен бир муундуу, эки муунду, үч муундуу, көп муундуу сөздөр жыйналып алфавит тартибине келтирилип тизилип жазылган. Колжазмалар китеп тартибине келтирилип, басмаканасы, жылы көрсөтүлүп аткарылган кол жазмасына караганда автор бул иштерди басмага даярдаган. Бирок жарыкка чыккан-чыкпаганы белгисиз, китеп болуп чыккан болсо да азыркыга чейин сакталган эмес.

Ачкыч сөздөр: колжазма, лексика, лексикография, сакталып жаткан, коомдук-саясий терминдер, сөздөр, бир муундуу сөздөр, көп муундуу сөздөр, канатуулар, чогултулган сөздөр, сөздүк.

Аннотация. В статье идет речь о том, почти полвека после смерти ученого его рукописные материалы были переданы его дочери в Рукописный отдел Института языка и литературы им. Ч.Айтматова УИА КР. Собранные в нескольких папках лексические материалы кыргызского языка гласят о том, что ученый занимался не только грамматикой кыргызского языка, также и его лексикой, лексикографией. Он является одним из авторов составленного терминологического словаря по общественно-политической терминологии кыргызского языка. Так, по опыту создания терминологического словаря, он и приступил к собранию лексических материалов, слов “Кыргызскому словарю”. В папках, на обложках которых написанная тема “Кыргызча сөздүк”, им были написаны односложные, двусложные, трехсложные, многосложные слова кыргызского языка, которые приведены в алфавитный порядок. Судя тому, что некоторые папки были оформлены как книга с указанием города, издательства и т. п.,

автор их, собранных материалов подготовил к изданию. Однако они изданы или нет нам неизвестно.

Ключевые слова: рукопись, лексика, лексикография, сохранный, общественно-политические термины, слова, односложные слова, многосложные слова, названия птиц, собранные слова, словарь.

Abstract: The article discusses the manuscripts of K. Tynystanov, which were delivered to the Manuscripts Department of the Ch. Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic in 1990, after his name was fully rehabilitated. The works preserved in several folders contain the scholar's collected materials on the lexicon and lexicography of the Kyrgyz language. He is considered one of the first compilers of a terminological dictionary in Kyrgyz. With this experience, he began collecting the lexical fund of the Kyrgyz language. In the folders labeled "Kyrgyz Dictionary," words of one syllable, two syllables, three syllables, and polysyllabic words were systematically collected and arranged in alphabetical order. Judging by the manuscripts, which include book structure, publishing house, and year, the author had prepared them for publication. However, it remains unclear whether they were ever published; if they were, no copies have been preserved to this day.

Keywords: manuscript, lexicon, lexicography, preservation, socio-political terms, words, monosyllabic words, polysyllabic words, idioms, collected words, dictionary.

Касым Тыныстанов жаңы кыргыз жазуусунун алфавитин (реформаланган алфавитти) иштеп чыккандардын жана тунгуч гезитибиз Эркин Тоону (1924) чыгаргандардын бири болуп кыргыз тилинин үзгүлтүксүз иштеген жазма маданиятын түптөгөндөрдүн катарында эмгектенген. Ары акын, ары жазуучу, ары окумуштуу, ары мамлекеттик ишмер катары таанылган анын чыгармачылык ишмердигинин басымдуу бөлүгүн кыргыз тилин иликтеп, кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептерди жазган окумуштуулук жайы түзөт. Ал кыргыз тилинин грамматикасын, албетте элементардык, жазууну баштап, мектептер үчүн алгачкы окуу китептер, Кыргыз тилинин морфологиясы (1934) менен Кыргыз тилинин синтаксисин (1936) жазган. Грамматиканын бөлүмдөрү катары жазылган бул китептерине чейин эле Касым Тыныстанов кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү, кыргыз тилиндеги сөз, сөздүн тутуму, сөздүн уюшулушу, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу бир нече китептерди жазган. Анын ошол китептери жогоруда көрсөтүлгөн эки китебинин, морфология менен синтаксистин жаралышына негиз болгон. Акыйкатында, К. Тыныстанов кыргыз тили боюнча алгачкы эмгектерин мектептер үчүн окуу китеп, окуу куралдар катары жазып, бирок ага чейин кыргыз тили жалпы элди оозеки түрдө гана тейлеп келгендиктен, кыргыз тилиндеги тыбыштар, сөздөр, сөздүн тутумундагы мүчөлөр, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу алгачкы билимдерди терең анализден өткөрүп, башкача айтканда, өзүнүн акыл-оюнда, оозеки деп айтсак туура болот, илимий изилдөөлөрдү аткарып, өз тыянактарынын негизинде жараткан.

Мына ошол өзүнүн жазгандарынан башка кандайдыр үлгү болорлук эмгек жана мисал аларлык китеп жок кезде жазылган анын грамматикалары мектеп окуучулары үчүн жазылганы менен кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар, алардын бөлүнүштөрү, сөздөр, сөздөрдүн түзүлүшү, сөздөрдүн түркүмдөрү жана сүйлөм тууралуу теориялык билимдердин алгачкы көрүнүштөрүн баяндап берет. Касым Тыныстановдун кыргыз

тилинин ар кайсы бөлүмдөрү боюнча теориялык материалдарды иштеп чыгып, алгачкы лингвистикалык терминдердин калыптынышына салым кошуп, тигил же бул объект боюнча жараткан эрежелери ушу кезге чейин маанисин жоготпой келет. Кыргыз тил илиминдеги фонетика, морфология, синтаксис бөлүмдөрүндө иштеп чыккан теориялык ойлорунун көпчүлүгү азыркы кезде да ошол бойдон колдонулат. Демек, окумуштуу кандайдыр таянар тоосу жок туруп кыргыз тил илиминдеги илимий тыянактарды билгичтик жана терең ойлонулгандык менен иштеп чыгып окуу китептерди жазып, кыргыз тил илимине башталыш чыйырды салган.

Бар болгону он-он беш эле жыл активдүү эмгектенген чыгармачылык аракетинен кыргыз тили жана кыргыз тил илими боюнча ат көтөргүс теориялык эмгектер жазылып калтырылган. Бирок дээрлик жарым кылым бою анын жараткандары пайдаланууга тыюу салынып, окумуштуунун ойлору, чыгарылган тыянактары кошумчаланып улантылбай келди. Касым Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын эмгектери пайдалануудан алынып салынгандан кийин кыргыз тили боюнча китеп жазган авторлор таптакыр башка эмгек жаратууга аракеттенишкен. Акыйкатын айтыш керек, анын илимий табылгаларын пайдаланып жазуудан коркуп, башка элдердин тил боюнча теориялык жетишкендиктерине таянып иш кылышкан. Заман, репрессиялар ушунчалык коркуткан белем же, балким... кыргыз тилинин өзүнүн ички табиятынан туруп китеп жазуудан тайсалдашкан окумуштуулардын акыркылары XX кылымдын сексенинчи жылдарында эле Кыргыз ССРиндеги окутуу орус тилинде жүргөн мектептерге кыргыз тили окуу китептерин жазуу зарыл болуп калганда, атайын мамлекеттик ишсапар (командировка) менен Алматыга барып, коңшулардан китеп жазууну “үйрөнүп” келип, окутуу орус тилинде жүргөн мектептер үчүн кыргыз тили окуу китептерин жазышкан. Дагы эле болсо кыргыз тилинин ички табият өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз тили окуу китептеринин жазылышы ишке аша бербей, кыргыз тил илиминин башка тилдердин таасиринен биротоло арылгандыгына жетише албай келебиз.

XX кылымдын 80-90-жылдарына чейин эле Касым Тыныстановдун эмгектери, анын ичинде грамматикалары окурмандардын колуна тийе бербей, окумуштуунун кыргыз тилинин ички табиятынан туруп иштелип чыккан идеялары пайдаланылбай белгисиз бойдон калып келди. Азыр да К. Тыныстанов тууралуу бирдеме жазарда капсалаңдүү 1937-1938-жылдарды эстебей коё албайсың киши. Кайрат-күчү толуп, чыгармачылыгы гүлдөп турган кезинде ак жеринен кармалып, а дүйнө кеткен анын эмгектери менен XX кылымдын акыркы чейрегинде гана таанышууга мүмкүнчүлүк болду.

Кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштарды, сөздөрдүн түзүлүшүн (*өзүнүн термини менен айтканда сөз бүтүштөрүн*) өтө кылдат иликтеп, түрлөргө, топторго, бөлүктөргө ажыратып кыргыз тил илимин түптөөнүн чыйырын негиздеген. Кыргыз тилинин морфологиялык жана синтаксистик түзүлүштөрүнүн башатын иштеп чыгып, жымсал жөнөкөй тил менен, башкача айтканда, балдарга түшүнүктүү болгон стиль менен кыргыз тили боюнча, жогоруда айтканыбыздай, алгачкы окуу китептерди, кыргыз тилинин грамматикасынын морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн жазган.

Каардуу жылдардын күүсү (инерциясы) ушунчалык катуу болгон экен, Касым Тыныстанов өткөн кылымдын элүүнчү жылдарында эле акталган болгону менен, анын кыргыз тили боюнча атайын иштелип, бирок бүтпөй калган эмгектеринин колжазмаларын,

өлгөндөн кийин акталганынын чын экенине биротоло ишенгенден кийин гана, КР Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө кызы алып келип, 1990-жылы тапшыргандыгын ошол папкалар кабыл алынгандагы атайын мөөр белгилери тастыктап турат. Ошентип, өрттөлбөй, жоготулбай сакталган кол жазмаларынын бир нечеси КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндө сакталуу.

Мына ошол кол жазмалары менен таанышканыбызда коомдук ишмер, жазуучу жана кыргыз тилинин грамматикасын биринчи болуп иштеп чыккан окумуштуу катары таанылган К. Тыныстановдун кыргыз тилинин лексикасы маселесине да алгачкы чыйырды салган жайы бар болуп отурат. Мындай эмгектеринин бири – коомдук-саясий терминдери менен ХХ кылымдын акыркы онжылдыктарында эле таанышкан болчубуз, ал эми өзү ат коюп жазгандай “кыргызча сөздүктөрү” менен таанышканыбызга акыркы эле бир нече онжылдыктардын жүзү болуп отурат.

Ошентип, азыр ушул чакан макала менен окумуштуунун кыргыз тилинин лексикологиясына чыйыр салган ишмердүүлүгү тууралуу сөз кылабыз. Репрессияга кабылып өмүрү кыйылбаганда морфология, синтаксис сыяктуу “Кыргыз тилинин лексикологиясы” деп да китеп жазмак экен. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндөгү мына ошол бир нече папкадагы материалдар менен таанышып чыккандан кийин К. Тыныстановдун кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноонун, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн кагазга түшүрүлүшүнүн аракети менен бир топ эмгектерди жараткандыгы белгилүү болуп отурат.

Адегенде терминдер боюнча эмгектенгени атайы мамлекеттик тапшырма болсо керек. Анткени буга чейин эле “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгекти Ы. Тойчинов менен бирге иштешкендиги бизге белгилүү болчу. Мына ошол “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгектин колжазмасы 85 (93) номерлүү папкада сакталып турат. Колжазмада эмгектин китеп болуп даярдалганы сыртына китептин аты жазылып, титул барагында китеп иштелген мекеме, китептин аты, басмаканасы, басылган шаары жана жылы көрсөтүлгөн. Аягында эмгектин басмага берилгендиги тууралуу токтом да (№ 1, 1932) жазылып, “Termin kemesijesinin mycelory: Тыныстан уулу, Тойчинов уулу, Мырзабек уулу”, деп түзүүчүлөрүнүн аттары жазылып турат.

Бул маалыматтар эмгектин басманын талабына ылайык тыкан даярдалып, басмага тапшырылганын билдирет. Бирок, бул эмгектин китеп болуп чыккан-чыкпаганы бизге белгисиз. Жарыкка чыккан болсо да мындай наамдагы китеп сакталган эмес. 1932-жылы минтип басмага даярдалган эмгектин жарыкка чыкпай калышы акылга сыя бербейт. Мына ушул жылдары К. Тыныстанов мамлекеттик жогорку кызматтарды аткарып, кыргыз тили боюнча анын окуу китептери биринин артынан экинчиси чыгып турган. Демек, алдагы терминологиялык сөздүктү жарыяланган деп эсептөөгө негиз бар. 1937-жылы К. Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын китептери пайдалануудан алынып салынганда жок кылынган китептердин катарында эч бир нускасы калбай биротоло жоголгон болуш керек.

Ошентип, окумуштуунун колжазмалары маалымдап, кыргыз тилиндеги коомдук-саясий терминдер боюнча алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөр буга чейин белгилүү болуп келгендей экөө эмес, үчөө болуп отурат. Башка бир колжазмада коомдук-саясий

терминдердин түзүүчүлөрү болуп К. Тыныстанов менен эле Ы. Тойчиновдун гана аттары бар. Буга чейин мындай сөздүк тууралуу сөз кылгандардын жазгандарында Мыктыбек уулунун ысмынын түшүп калганынын себеби азырынча белгисиз. Колжазма материалдарына караганда эмгек бир топ эле ийгиликтүү иштелген. Терминологиялык сөздүк орусча-кыргызча болуп аткарылып, кыргызчасында бир топ алгылыктуу терминдер ойлоп таап жазылган. Мисалы, *кыраакы – гений, ураан – гимн, жоромол – гипотеза, мырза – господин, өкүл – делегат, очогой – грандиозный, сылыктык – деликатность, жасак – дружина, кумар – азарт, сокур сезим – инстинкт, бузукулук – интрига, тизим – каталог, жапкак – лыжа, тулку – объём, эсеп – отчёт, барал – кульминация* ж.б. Кыргызчага которууга мүмкүн болбой орус тилинен алынган бир канча терминдердин жазылышы кыргыз тилинин табиятына дал келгендей болуп *кубартал – квартал, кеперетип – кооператив, кипитанса – квитанция, каңгырес – конгресс, киридит – кредит, лирике – лирика, келлегийе – коллегия* ж. б. термин-сөздөр жана китептеринде өзүнүн *аптыр, ысыйма* (схема) деген сыяктуу сөздөрү кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайык даана кыргызча болуп кагазга түшкөн. Тилекке каршы, азыр биз буларга окшогон жүздөгөн сөздөрдү минтип тилибиздин мыйзамдарына баш ийдирип жазбай, аларды айтканда тилибизди сындырып “көнүп калып” келебиз.

Коомдук-саясий терминдердин башка тилдерден которулбай кабыл алынгандарын К. Тыныстанов эмне үчүн жогорудагыдай кылып кыргызча жазган? Анткени ал кезде “орус тилинен келип кирген сөздөр орус тилинде кандай жазылса, ошондой жазылат” деген зордукчул эреже болгон эмес. Азыркы кезде, арадан бир кылым мезгил өтөндөн кийин, *кубартал, кеперетип, каңгырес, киридит, лирике, келлегийе, аптыр, ысыйма* деп жазсак, учурдагы эрежелерге туура келбегени мындай турсун, азыркы кыргыз тилине коошо бербей, “сабаттуу боло калган” кыргыздардын күлкүсү келет. Мына, өз табиятын чагылдыра албаган алфавит менен кыргыз тилинин калпыс орфографиялык эрежесинин акырындык менен тилди, андагы сөздөрдү өзгөртүп салганы.

Пайдаланууга тыюу салынгандан кийин кылымга жакын катылып жатып, эми гана белгилүү болгон колжазмаларга кайрылып, анын ташрыйбаларын кеч болсо да терең изилдеп чыгып, керектүүлөрүн алууга милдеттүүбүз деп эсептейбиз.

Жогруда айтканыбыздай, азыр КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүндө сакталып турган К. Тыныстановдун колжазма мурастарынын ичинде кыргызча сөздүк деп аткарылган эмгектери да бар, алар бир нече папкаларда. Ошолорго назар салсак, 159-папкада эки китепче бар. Ал китепчелер – атайы сөз чогултууга ылайыкталып, туурасы 10 см, бийиктиги 29 см болуп калың түптөлгөн китепчелер. Китепчелердин ички калың бетинин өйдө четине штамп басылып, анда **гос. фабрика “Светоч” Ленинград Б.Пушкарская, 18. № 1233 АК. 5007 Стандарт ОСТ 171** деген жазуулар бар. Сөздүк түзүүчүлөр үчүн басмаканадан атайы чыгарылган мындай дептер-китепчелерге жазганына жана ар бир китепчесинин (дептеринин) аягында аткарылган мезгили көрсөтүлүп кол коюлганына караганда Касым Тыныстанов мамлекеттик тапшырманы аткарган сыяктуудай. Ошол жылдары мындай дептер-китепчелер Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзүүчүлөр үчүн атайын чыгарылган. Өкүнүчтүүсү иш аягына чейин аткарылбай, аткарылган болсо да жарыкка чыкпай,

көпчүлүгү сакталбай, “тыюу салынгандан” кийин жоготулуп, бир канчасы гана катылып, сакталып жатып “аман калып”, көп жылдардан кийин белгилүү болуп жатпайбы.

Демек, окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча иштеген эмгектеринин колжазмалары менен толук тааныша албайбыз. Окумуштуунун кыргызча сөздүк болуп аткарылган иштери сакталган папкалар, биздин оюбузча, толук эмес. Анткени сакталган анын кыргызча сөздүктөр деген колжазма папкаларынын айрымдарында гана бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөрдүн чогултулгандары бар. Сакталган папкалардын көпчүлүгү сегиз-тогуз, андан да көп муундуу этиш сөздөр, тууранды сөздөр жана тууранды сөздөрдөн уюшулган этиш сөздөр жазылган папкалар болуп саналат. Демек, окумуштуу 2, 3, 4, 5 муундуу толуп жаткан сөздөрдү да кагазга тушүрүп жыйнагандыгына толук ишенсек болот.

Мына ошол сакталгандарынын ичинен **159-папкадагы** китепчелердин *биринчи китепчеси* Касым Тыныстановдун өзүнүн колу менен **Qarçyldatyşqansь** (Карчылдатышкансы) деген сөз менен тизме башталат да, 115-бетте **Kirtelendeşirişkensi** (Киртелендештиришкенси) деген сөз менен аяктайт. Ошол беттин ылдый четинде эллипс түспөл тегерек мөөр бар да, анда тегерете **Институт языка, литературы и истории Кир ФАН СССР гор. Фрунзе Отдел рукописей** – деп жазылган. Андан ары кол менен **5151 (1) 155 б. 1990-ж.** деген жазуулар кызы Б. К. Абакирова 1990-жылы колжазма бөлүмгө апкелип тапшырган мезгилин билдирет. Ошентип бул китепчедеги сөздүк *-гансы* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

Экинчи китепчеси ошол эле кол менен жазылып башталган. 1-бетин (*биринчи сөзүнүн тамгалары өчүп, окулбайт*) окуу кыйын.

Aqqan

Atqan (*oq tepen*)

(*сөздөр бир катар тизилип, 294-бетке чейин уланып кете берген*) аягы

Kirtejişken (Киртейишкен)

Kirtejbegen (Киртейбеген)

(*дагы бир сөз бар, ал окулбайт*) деген сөздөр менен бүткөн.

Автор 9/1 33-çы деп кол койгон.

Жанагы биринчи китепчедегидей мөөр басылган. Бул китепчедеги сөздүк *-ган* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

160-папкада жанагындай эки китепче бар. *Биринчи китепче* **Aşyldaq** деген сөз менен башталып, 9-бетте **Kiñkildek** деген сөз менен бүткөн. 11-бет **Alaq, Elek** деген сөздөр менен башталып, 21-бетте **Dildirek** деген сөз менен аяктаган. Андан ары 21-бетте **Alaң Alaң (qылcaq)** деген сөздөр менен башталып, 36-бетте **Kilteң, Kirteң, Balpъң** деген сөздөр менен бүткөн. 37-бетте **Epelek** деген сөз менен башталып, 42-бетте **Kirtelen** деген сөз менен бүтөт. Андан ары **Alaqaј, Арьоqъј** деген сөздөр менен башталат да, 82-бетте **Tъjralaңdakeј, Tirtelenдекеј** деген сөздөр менен бүтөт. 83-бет **Alcake, Alçake** деген сөздөр менен башталып, 85-бет **Çalçaqmat** деген сөз менен бүтөт. Көрүнүп тургандай, бул китепчеге *-ң, -дак, -ак (-ык), -тың, -чың, -кай, -ке* деген сыяктуу мүчөлөр менен жасалган сөздөр топтолгон. Бул китепчеде бир топ башаламандыктар бар. *Экинчи китепчеде* жалаң *-ылда* мүчөсү менен жасалган сөздөр бар. Ар бир сөздүн уңгусу (*аç аşыlda ... tър tърылда ...*) көрсөтүлүп жазылган.

161-папкада бир эле дептер. Бул дептерге бир муундуу, эки муундуу сөздөр топтолгон. 162-папкада туурасы 15 см, бийиктиги 20 см келген калың дептер бар. Бул дептерде да бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөр жазылган. Андан аркы папкаларында сегиз, тогуз жана андан да көп муундуу сөздөр топтоштурулган. Булар тууралуу кийин, өзүнчө башка макалада айтылат.

Кыргыз автоном областы, кийин автоном республика болуп түзүлүшү кайсы бир деңгээлде мамлекеттүүлүктүн элементтеринин башталышы го. Өлкөнүн маданий курулушунда өзалдынчалык берилип, билим берүү, калктын сабатын жоюу менен бирге улуттук тилдин өсүп-өнүгүшүнө кам көрүлө баштаган. XX кылымдын жыйырманчы, отузунчу жылдарындагы мындай аракеттерди кыргыз тилинин жаңы, реформаланган деп аталган алфавитинин кабыл алынышы, “Эркин Тоонун”, Алиппе баш болгон окуу китептердин чыгышы менен эске салып элестетебиз. К. Тыныстанов мына ушундай маданий калыптануулардын башында туруп, кыргыз тили боюнча окуу китептердин алгачкы нускаларын жазып, Автоном республиканын агартуу системасына көп эмгек сиңирген.

Ошону менен бирге КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы материалдардан улам кыргыз тилинин сөздүк корун чогулта баштаганы, лексикографиялык чоң жумушту колго алып иштей баштаганы байкалат. Бир нече онжылдыктардан бери, XX кылымдын 90 жылдарынан бери гана анын терминдер боюнча аткарган иштеринин белгилүү болушу атайы мамлекеттик тапшырма менен иш жүргөндүгүнүн далили. Анткени, жаңы заман, Советтик курулуш биринчи кезекте, мамлекеттик түзүлүштүн жолго коюлушуна, башкаруу институттарынын иштей башташына көңүл бөлгөн. Коомдук-саясий терминдерди Ы. Тойчунов менен бирдикте түзгөндүгү мамлекеттик тапшырма экендиги тууралуу жогоруда айтып өткөнбүз.

Жаш мамлекетке зарыл керек болгон алдагыдай терминологиялык сөздүктүн иштелиши үчүн али кагазга түшө элек кыргыз тилинин сөздүк кору боюнча мыкты билимдерди талап кылганын окумуштуу жүрөгү менен сезип, кыргыз сөздөрүн жыйноону, эгерде атайын тапшырма болбосо, өз алдынча, өзүнүн демилгеси менен иштей баштаган болуш керек.

Канткен менен кыргызча сөздүк деп аткарылган анын ишинен кыргыз тилинин агглютинация тилерине кире тургандыгына маани берип иштегени байкалат. Албетте буга чейин К. Тыныстанов өз заманындагы орус тилинин сөздүктөрү менен тааныш болгон. М. Кашкаринин, Л. Будаговдун, В. В. Радловдун сөздүктөрү менен тааныш болгон-болбогонун болжолдоп да айта албайбыз. Ошентсе да Е. Д. Поливанов менен тааныш болгону, кайсы бир деңгээлде аны менен пикир алышып жүргөнү сыяктуу фактыларга таянып, өз мезгилиндеги дүйнөлүк лингвистике илими менен да тааныш болгон деп эсептөөгө негиз бар.

Кандай болгондо да ал терминологиялык сөздүктөр менен иштеген тажрыйбасы менен “кыргыз сөздүгүн” түзүп чыгууга киришкендигин баамдайбыз. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы иштери менен лексикографиялык эмгекти жараткан деп айтууга болбойт, бирок ошол олуттуу жумушка бел байлап киришкендигин байкоо кыйын

эмес. Бул папкалардагы материалдар “кыргызча сөздүккө” киргизиле турган сөздөрдүн (словниктин) түзүлө башташы гана экендигинен кабар берет. Негизи сөздүк түзүү үчүн адегенде ага киргизиле турган сөздөрдүн тизмеси иштелип чыгыш керек да, алар талкуудан өтүп, мекеме тарабынан бекитилиш керек. Папкаларда андай документ жок, балким тиешелүү документтер болгон болуш керек да, алар жок кылынган кагаздардын катарында кеткен болуш керек.

Ошентип, биз кызыл профессор Касым Тыныстановду кыргыз тилинин тыбыштар системасы, сөз тутуму, грамматикасы (морфология, синтаксис) боюнча жазган китептери, алгачкы илимий изилдөөлөрү менен гана таанып келген болсок, жарым кылым бою сакталып жүрүп, КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган колжазмаларынан кыргыз тилинин сөздөрүн жыйнап, кыргыз тилинин лексикасына, лексикографиясына да алгачкы салым кошкондугу белгилүү болуп отурат.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин лексикологиясы. -Бишкек: Улуу Тоолор, 2024. 352 б.
2. Орузбаева Б. Киргизская языковедческая наука за 40 лет. -Труды ИЯЛИ АН Кирг.ССР. Вып. 9. 5-14-б.
3. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Фрунзе, 1934 (латын жазуусу менен).
4. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Фрунзе, 1936. (латын жазуусу менен).
5. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: Советская Энциклопедия, 1965.

* * *

Усенов Адилет Алимжанович
**Ч.АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИНДЕГИ ГЕНДЕРДИК
СИМВОЛДОР ЖАНА СҮРӨТТӨӨ ЫКМАЛАРЫ**
Усенов Адилет Алимжанович
**ГЕНДЕРНЫЕ СИМВОЛЫ И МЕТОДЫ ОПИСАНИЯ В ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА
АЙТМАТОВА “ЖАМИЙЛА”**
Usenov Adilet Alimzhanovich
**GENDER SYMBOLS AND METHODS OF DESCRIPTION IN THE NOVEL BY
CHINGIZ AITMATOV “ZHAMILLA”**

УДК 82-1/-9

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик символдор менен сүрөттөө ыкмалары философиялык талдоого алынат. Изилдөөнүн негизги максаты - чыгармадагы аял менен эркектин образдарынын өз ара байланышын, алардын социалдык жана психологиялык мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле жазуучунун аларды сүрөттөөдөгү көркөм каражаттарын гендердик аспекттен чечмелөө болуп саналат. Макалада гендер теориясына, феминисттик философиялык таанууга жана символизмге таянуу менен чыгармадагы пейзаж, үн, көз караш, жол, табият элементтери гендердик маани берип турган символдор катары кандай колдонулгандыгы талданды. Жамийланын образы салттуу патриархалдык коомдогу

аялдын ролуна каршы турган, өз тагдырын өзү тандаган аялдын символу катары чечмеленди. Ошондой эле, Даниярдын образындагы эркектик сезимталдык, ички дүйнөгө багыт алуу - кыргыз коомундагы эркек каармандардын жаңыча типажы көрсөтүлдү. Повесттеги сүрөттөө ыкмалары - метафора, пейзаждык параллелизм, ички монолог, поэтикалык тил - гендердик теманы тереңирээк ачып берүүгө жардам берди. Бул макала гендердик түшүнүктөрдүн көркөм чагылдырылышын изилдөөдө жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын жаңы аспекттен кароодо маанилүү салым болоору белгиленди. Жыйынтыгында, Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик образдардын өз ара байланышы, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, гендердик символдор философиялык өңүттө талданды.

Ачкыч сөздөр: гендер, гендердик символдор, сүрөттөө ыкмалары, феминизм, аял образы, гендер теориясы, табият символикасы, көркөм талдоо, маскулиндик мүнөз, гендердик стереотип.

Аннотация: В этой статье будет проведен философский анализ методов изображения гендерных символов в повести Чингиза Айтматова “Жамийла”. Основной целью исследования является интерпретация с гендерной точки зрения взаимосвязи женских и мужских образов в произведении, их социальных и психологических характеристик, а также художественных средств писателя в их изображении. В статье анализируется, как элементы пейзажа, голоса, взгляда, пути, природы в произведении используются в качестве символов, которые придают гендерную значимость, опираясь на гендерную теорию, феминистское философское признание и символизм. Образ Жамийла интерпретировался как символ женщины, которая выбирает свою судьбу, что противоречит роли женщины в традиционном патриархальном обществе. Также в образе Данияра проявилась мужественность, ориентация на внутренний мир - новый типаж мужских персонажей в кыргызском обществе. Описательные приемы в повествовании - метафора, пейзажный параллелизм, внутренний монолог, поэтический язык - помогли глубже раскрыть гендерную тему. Было отмечено, что данная статья станет важным вкладом в изучение художественного представления гендерных концепций и рассмотрение творчества Чингиза Айтматова с новой стороны. В результате на философском аспекте проанализированы взаимосвязи, характерные особенности, гендерные символы в повести Ч.Айтматова “Жамийла”.

Ключевые слова: пол, гендерные символы, методы изображения, феминизм, женский образ, гендерная теория, символика природы, художественный анализ, маскулинность, гендерные стереотипы.

Annotation: This article will provide a philosophical analysis of the methods of depicting gender symbols in the novel by Chingiz Aitmatov “Zhamilla”. The main purpose of the study is to interpret from a gender perspective the relationship between female and male images in the work, their social and psychological characteristics, as well as the artistic means of the writer in their depiction. The article analyzes how the elements of landscape, voice, gaze, path, and nature in the work are used as symbols that give gender significance, based on gender theory, feminist philosophical recognition, and symbolism. The image of Jamilla was interpreted as a symbol of a woman who chooses her fate, which contradicts the role of women in a traditional patriarchal society. Also, in the image of Daniyar, masculinity, orientation to the inner world appeared - a

new type of male characters in Kyrgyz society. Descriptive techniques in the narrative - metaphor, landscape parallelism, inner monologue, poetic language - helped to reveal the gender theme more deeply. It was noted that this article will be an important contribution to the study of artistic representation of gender concepts and consideration of the work of Chingiz Aitmatov from a new perspective. As a result, the interrelationships, characteristic features, and gender symbols in the novel are analyzed on the philosophical aspect Ch.Aitmatov's "Jamilla".

Keywords: gender, gender symbols, methods of representation, feminism, female image, gender theory, symbolism of nature, artistic analysis, masculinity, gender stereotypes.

Киришүү. Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повести дүйнөлүк адабияттын классикасына айланган чыгармалардын бири болуп эсептелет. Бул чыгарма өзүнүн терең философиялык мазмуну, көркөм образдары жана реалдуу турмушту чагылдырган баяндоосу менен айырмаланат. Айрыкча, чыгармадан гендердик символдорду жана сүрөттөө ыкмаларын талдоо философия илими үчүн маанилүү багыттардын бири болуп саналат.

Гендер маселеси кыргыз коомундагы актуалдуу маселелерден болуп саналгандыктан, бул чыгармадагы гендердик талдоо өзгөчө мааниге ээ.

Материалдар жана изилдөө ыкмалары. Илим чөйрөсүндөгү ишмерлерге сунушталган илимий макалада жобого ылайык принциптер (объективдүүлүк, принципалдуулук, тарыхыйлуулук, натыйжалуулук, сынчыл ой жүгүртүү жана ачык айкындуулук) эске алынды. Илимий методдор катары герменевтика, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, компаративдик жана башка методдор колдонулду. Герменевтика ыкмалары айтып жеткирүү максатын ишке ашырса, илимий адабияттар менен иш алып барууну жана аны талдоого анализ жана синтез методу колдонулду. Индукция жана дедукция методу “Жамийла” повестинен белгилүү эпизоддорду, каармандардын жүрүм-турумун ачык жана жашыруун гендердик символдорду, гендердик концепцияларды анализдөөгө жардам берди. Чыгармадагы каармандарды бири-бири менен салыштыруу методун компаративдик ыкма ишке ашырды. Жыйынтыгында логикалык анализ ыкмасы колдонулду.

Талкуулар жана тыянактар. Ч.Айтматовдун чыгармаларында гендер маселеси олуттуу маселелердин катарында турат. Гендер темасы илимий өңүттө терең изилдөөнү талап кылган темалардын бири. Эми гендер термининин маанисине токтололу.

Гендер - бул коомдо аялдар менен эркектердин социалдык ролдорун, милдеттерин жана мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган кеңири түшүнүк. Ал биологиялык жыныстан айырмаланып, коомдун маданияты, салт-санаасы жана тарыхый факторлор аркылуу калыптанат. Гендердик мамилелер коомдун бардык чөйрөсүнө таасир этет жана адамдардын күнүмдүк жашоосунда маанилүү роль ойнойт. Окумуштуу М.М.Эдилованын пикирине ылайык: “гендер” кулакка өөн учураган феномен, биздин илимий таанымда кечээ жакында эле пайда болуп, аялдарга гана эмес, эркектерге да проблемаларды жараткан көрүнүштү изилдөөчү багыт” [1,8]. Демек: “Гендер коомдошуунун продукциясы, аял жана эркектин коомдогу ролу, аялдардын аял катары, эркектердин эркек катары калыптануусунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү” [2]. Демек, гендер маселесин коомду социалдык стратификациялоо көрүнүшү катары карасак болот.

Алгач, Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик символдорго токтололу. Символ – түз мааниден сырткары кошумча, терең мазмунду билдирген белги, образ же көрүнүш. Символдор жөнөкөй сөздүн же нерсенин артында абстрактуу ойду, идеяны, нерсени, көрүнүштү жашыруун камтып турат. Ал эми гендердик символдор – бул коомдогу аялдарга же эркектерге тиешелүү деп эсептелген образдарды белги баяндоолорду же маанилерди камтыган сүрөттөө каражаттары болуп саналат.

Ал эми Ч.Айтматов болсо гендердик символдор аркылуу коомдогу аялдардын абалын, алардын сүйүүгө жана эркиндикке болгон умтулуусун сүрөттөйт. Жазуучу аялдардын коомдогу чектелген ордун, алардын өз алдынча чечим кабыл алуу укугунун чектелгендигин гендердик символдор аркылуу чагылдырып, башкы каарман Жамийланын образында бул стереотиптерге каршы чыккан күчтүү символду түзгөндүгүн байкоого болот. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы аял каармандарды салыштыруу аркылуу, жазуучу ар бир аял образын өзүнүн жашаган коомунун шарттарына жараша ар түрдүү көрсөтүп, аларды тарыхый жана социалдык контексти менен изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул чыгармадан коомдук өзгөрүүлөрдү, аялдардын укуктары жана алардын эркиндикке болгон умтулуусу тууралуу маанилүү ой-пикирлер чыгат. Ошондой эле, гендердик символдор чыгарманын темасын жана каармандардын ички дүйнөсүн терең түшүнүүгө жардам берет. Аял табиятынын сүрөттөлүшү аркылуу Ч.Айтматов аялдын эркиндигин, сүйүүсүн жана коомдук чектөөлөргө каршы туруусун символикалуу түрдө көрсөтөт.

Чыгармада бир катар гендердик символдорду байкоого болот. Алардын арасынан кээ бирине токтоло кетели.

Жол символу - бул Жамийланын тагдыры жана анын жашоосундагы тандоолорду билдирип, бир жагынан, анын сүйүүгө карата жолун, ал эми башка жагынан анын коомдук чектөөлөрдөн чыгууга умтулуусун көрсөтүп, Жамийланын сапары, өзүнүн каалоосун аткаруу жолу, каармандын эркиндикке жетүү талпынышынын символу болуп саналат [3, 130-131].

Суу символу - бул чыгармадагы каармандардын ички дүйнөсүн, алардын эркиндигин жана жашоосунун агымын билдирип, айрыкча, Жамийланын табигый жана кысымдан көз каранды эмес абалы, аккан дарыя сыяктуу үзгүлтүксүз өзгөрүп турган жашоосун боолгосо, Данияр үчүн суу жолдош катары кызмат аткарып, суу тазалыктын, эркиндиктин жана жашоонун айкалышын символдоштурат [3, 124-128-169].

Табият символу - бул чалкыган мейкиндик, кенендик, баарын кучагына батыруу, жашоонун өзөгү. Автордун сөзү менен айтканда: “Ой, айланайын кең талаам! Казак боордошум жердеген, алп талаам! Мынакей, биздин тоолорду эки жакка керип таштап, чий менен шыбакка ыргалып, көз жетпеген деңиздей көлкүп жатасын. Ким билет сендеги жаткан күчтү!” – деп бир жагынан адамзаттын жашоонун өзөгүн түзөөрүн кабарлап турса, экинчи жагынан ошол мейкиндикте табышкан эркек жана аял затынын күбөсү катары даңазалайт [3, 149].

Садык - эски коомдун үлгүсү, ал биринчиден, патриархалдык коомдун өкүлү катары сүрөттөлөт. Садык - аялдын орду чектелген, анын максаттары жана үмүттөрү коомдук нормаларга дал келүүгө умтулат. Ал үй-бүлөдөгү салттуу ролду сактап, Жамийланын сүйүүсү менен урматтоосун кабыл алууда коомдук нормаларга таянып жашайт. Садыктын

образында туруктуулук, бекемдик жана өткөн доордун маанилүү түшүнүктөрү бар. Ал өзгөчө сүйүүнү же эркиндикти талап кылбаган, өзгөрүүлөргө каршы чыккан, бир чети өз ордуна байланышкан эркек образын түзөт [3, 116].

Данияр - чыгармада: "...кабагы дайыма чарчаңкы жыйрылып, көзү бир калыпта салмактуу тиктейт" же "...мурдагыдай эле бир сырдуу токтоо мүнөз" – деп сүрөттөлүп, эркиндикке жана сүйүүгө, өзүнүн ички дүйнөсүн ачуучу образда берилет. Данияр сүйүүнү жана каалоолорду эркин ачыктабаганына карабастан, ал коомдук чектөөлөрдү же салттарды бузуудан коркпогондугу менен өзгөчөлөнөт. Ал келечек жашоосу үчүн Жамийланын чечимин четке какпайт жана жаңы жашоого чечкиндүү кадам таштайт. Даниярдын образында эмоционалдык ачыктык, интеллектуалдык эркиндик жана жаңы көз караштардын белгиси көрүнөт. Ал жаңы жашоого, жаңы мүмкүнчүлүктөргө жана өзгөрүүлөргө даяр [3, 126-141].

Жамийла - жумушка кайраттуу, мыкты келинчек, бирок мүнөзү башкачараак [3, 112] - деген автордун көз карашына кошулуу менен феминисттик көз караштын алкагында карасак, ал коомдук нормаларга каршы чыккан, эркиндикке жана сүйүүгө болгон умтулуусун жогору койгон образда сүрөттөлөт. Ал өзүнүн тагдырын жана сүйүүсүн эркин тандоодо, патриархалдык чектөөлөргө жана аялдардын коомдогу ордуна каршы күрөшөт. Жамийланын эркиндикке болгон умтулуусу, сүйүүсү үчүн күрөшү жана өзүнүн каалоосуна ылайык жашоосун түзүү үчүн болгон аракеттери феминисттик көз караштан коомдогу гендердик теңсиздикке каршы күрөшүүнүн көрүнүшү болуп саналат. Жамийланын сүйүү үчүн күрөшү жана анын эмансипациясы чыгарманын негизги тема болуп саналып, анын сүйүүсү жана эркиндикке болгон умтулуусу, анын патриархалдык чектөөлөргө каршы күрөшүүсүнүн жана өз каалоосу боюнча жашоону тандап алышынын символу болуп саналаарын белгилей кетүүгө болот. Жамийланы "Жылкычы кыз" образына салыштыруу табигый түрдө чыгыш өлкөлөрүнүн (биздин пикирде - кыргыз) маданиятына мүнөздүү көрүнүш экендиги орус окумуштууларынын изилдөөлөрүнөн да кездешээрин [4, 213] мурунку жарык көргөн макалада белгилеп өткөнбүз.

Контраст жана карама-каршылык - Садык менен Даниярдын сүрөттөөлөрү аркылуу, Ч.Айтматов эски жана жаңы жашоонун ортосундагы катаал карама-каршылыкты көрсөтөт. Садык - салттуу, чектелген жашоонун каарманы болуп саналса [3, 116], ал эми Данияр - чечкиндүү, келечек жашоосу үчүн кадам таштай алган эркек затынын символу. Бул контрасттын мааниси коомдук, маданий жана психологиялык өзгөрүүлөрдү, ошондой эле адамдын ички эркиндикке умтулуусун ачат [3, 171].

Үн жана ыр эркиндиктин символу. Айтматовдун чыгармасында үн жана ыр эркиндиктин жана жашоонун өзөгү катары каралат. Жамийланын үнү, анын ырлары (Шай оромол бир байлам, жанымда жүрсөң садагам) аркылуу анын ички дүйнөсү, толкундары жана сүйүүсү үчүн күрөшү чагылдырылат. Үн жана ыр - ал эмоцияларды, каалоолорду жана тагдырга болгон көз карашты эркин жана ачык түрдө билдирүүгө мүмкүндүк берген символдор. Ал өзүнүн дүйнөсүн үн жана ыр аркылуу ачып, ошондой эле коомдук чектөөлөрдөн көз карандысыз экендигин билдирет. Ал эми Даниярдын ыры шаңшыган жана созолонгон обон. Анын обонунда жалын менен чексиз мээрим адамды таң калтырат. Чыгармада: "Колдон келсе, кагазга жазып отурбай, бул укмуштуу обондун өзүн салып берсем" – деген саптар бар [3, 143-144].

Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик сүрөттөө ыкмалары.

Ч.Айтматов повестте натуралисттик, символикалык жана психологизмге негизделген сүрөттөө ыкмаларын колдонгондугуна токтололу.

Табият аркылуу берилген сүрөттөө – Даниярдын ырдаган учурунда деңиздин толкуну удургуп каптагандай, төктүрмө обон ташынып, анын сөз айтууга чамасын келтирбей жатты деген образ табияттын өзгөрүшү, анын ички дүйнөсүнүн күчүн, тазалыгын ачып берип, бул көрүнүш чыгарманы эмоциялык жактан күчтөндүрүп тургандыгы байкалат [3, 145].

Символдор аркылуу берилген сүрөттөө – Жол (жол алыс, темир жол капчыгайдын этегинде), суу (суу аккан чоң сай, сайда шаркырап аккан суунун шарын, күркүрөө эчтекеге ээ-жай бергисиз жапайы күч менен жердин астынан чыккандай күңгүрөнүп, жандуу, тилдүү немедей сүрдүү, укмуштуу күү чалат), ай (айдын күүгүм жумшак жарыгы), түн (мемиреп жуушаган түнкү тынчтык) сыяктуу элементтер каармандардын жашоо жолунун өзгөрүшүн, тагдырдын агымын символдоштуруп тургандыгы чыгарманын бир катар беттеринен кездештирүүгө болот [3, 124-132].

Психологиялык сүрөттөө – Каармандардын ички сезимдери терең жана так берилет. Жамийланын чечкиндүүлүгү чыгармада: “Жамийла Даниярга шыбырап жатты...” [3, 170]., Даниярдын сезимталдыгы сүрөттөө аркылуу жандуу берилгендиги менен өзгөчөлөнөт [3, 171].

Эми Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик стереотиптерди талдоого өтөлү.

Баш каарман Жамийланын образы аркылуу гендердик стереотиптерди сынга алуу. Жамийла патриархалдык коомдун негизги гендердик стереотиптерине каршы күрөшкөн, сүйүүсү үчүн келечектүү кадам таштай алган аял затынын символу болуп саналат. Ал өз доорундагы аялдардын ролунан жана социалдык чектөөлөрдөн баш тартып, эркиндикке жана сүйүүгө болгон умтулуусун көрсөткөн каарман. Жамийланы образдуу сүрөттөө аркылуу Ч.Айтматов гендер боюнча жашоодогу ролду, аялдардын коомдогу салттуу ордун жана милдеттерин кыйытып чагылдырат. Жамийланын эркиндикке умтулуусу коомдогу аялдардын негизги ролунан (үй-бүлөнү башкаруу, балдарды багуу, эркек үчүн кызмат кылуу) бир топ айырмаланат.

Эркек затына таандык гендердик стереотиптердин берилиши. Ч.Айтматов бул чыгармасында эркек каармандардын гендердик стереотиптерин так көрсөтө алган. Маселен, Садык жана анын атасынын образдары аркылуу гендердик стереотипке карама-каршы көрүнүштөрдү белгилейт. Ал эми Даниярдын образы аркылуу анын салттуу эркектик стереотиптерден айырмаланышын, сезимтал жана түшүнүктүү эркек феномени катары сүрөттөлөт [3, 116].

Коомдогу салттык стереотиптерди сынга алуу. Ч.Айтматов гендердик стереотиптерди сынга алууда коомдун эркектерге (Мисалы, Садык дагы жылкычы болуп жүрүп, жайлоодогу малчылардын тоюнда кыз куумайга түшүп, Жамийлага жетпей калган имиш, ошондон кийин намыстанып, ала качып келгенин уккам) жана аялдарга (Мисалы, жесирдин башын байлап коелу деп, кудайга тууралап менин атама никелеп коюшат) болгон мамилелерди сүрөттөйт. Ошондой эле, аялдардын социалдык ордуна болгон мамиле, алардын мүмкүнчүлүктөрүн чектөөдө көрүнөт: “Жамийланын жүрүш-турушунда

кандайдыр бир кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай киришип, башка келиндердей башым белим дечү эмес. Анан өзү да бирөөгө жемин жегизбеген өжөр, айтышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал турган бир эки жолу келиндер менен тытышканы да бар. Жан жакадагы жеңе-желпилер: “Э, ботом бул кандай тыкчындаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, тили менен тим эле буудай кууруйт!” – деген мүнөздөмөлөр салттык стереотиптерге карама-каршы көрүнүштөн кабар берип турат [3, 112-116]. Демек, Ч.Айтматов бул образдар аркылуу коомдогу салттык стереотиптерди сынга алат. Коомдогу салттык билимдер багытында жазылган илимий макалаларда анын позитивдүүлүгү баса белгиленет [6], бирок, жазуучунун чыгармасынын мазмунун сын көз караш түзөөрү биз тарабынын коюлган максатка үндөшүп турат.

Корутунду. Ч.Айтматовдун чыгармаларын илимий өнүктө изилдөөнүн актуалдуулугу илимий макаланы даярдоонун алкагында белгилүү болду. Бул багытта бир катар окумуштуулар илимий талдоолорду жүргүзүшкөн [5]. Илимий ишти даярдоонун жол-жоболоруна ылайык, чыгармадагы гендердик образдардын өз ара байланышын, алардын социалдык жана психологиялык мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле жазуучунун аларды сүрөттөөдөгү көркөм каражаттарын гендердик аспекттен чечмелөөлөрү максат катары коюлуп, анын алкагында теориялык жана методологиялык изилдөө ишке ашты. Гендер маселеси илимий изилдөөнүн объектиси катары тандалып, предмети катары Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик стереотиптер, символдор жана сүрөттөөлөр илимий талдоодон өткөрүлдү.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун “Жамийла” чыгармасында аялдардын жана эркектердин коомдогу ролдору жана патриархалдык түшүнүктөрү сын көз караш менен берилип, жашоого жаңыча кадам таштоо идеялары сунушталгандыгы белгилүү болду. Чыгармада гендердик символдор, сүрөттөө ыкмалары жана стереотиптер өзгөчө көркөм сүрөттөөлөр менен берилгендиги, башкы каарман Жамийланын образы аркылуу Ч.Айтматов жалпы аял затынын ички дүйнөсүн, эркиндикке болгон умтулууларын, гендердик стереотиптерге каршы турууларын кылдат сүрөттөйт. Жазуучу символдор аркылуу гендерге тиешелүү образдарды терең ачып берет. Демек, чыгармадагы гендердик символдор жана сүрөттөө ыкмалары маскулиндик жана феминисттик жан дүйнөнү ачып берүүгө жана коомдогу ордун, эркиндикке болгон укугун чагылдырууга кызмат кылгандыгы илимий талдоонун алкагында белгилүү болду. Гендер маселесине анализ жүргүзүү ушул мезгилге чейин да колго алынгандыгына токтолуу менен [7], келечекте да бир катар изилдөөлөр жүргүзүлө тургандыгын белгилей кетели.

Колдонулган адабияттар:

1. Эдилова М.М. Гендер философиясы [Текст] / М.М.Эдилова. – Бишкек., 2022. – 238б.
2. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68570940>
3. Айтматов Ч.Т. Жамийла [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Бишкек «Улуу тоолор».- 2018. – 524б.
4. Турбин В. Н. Пушкин. Гончаров. Лермонтов. Об изучении литературных жанров. М.: Просвещение, 1978. 239 с.

5. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35645012>
6. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25715247>
7. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68570940>

* * *

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES

Исмаилова У. А., Токтомбаев М. А., Жороев А. М.
СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА МЕТОДОВ ОБЕЗБОЛИВАНИЯ В РАННЕМ
ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОМ ПЕРИОДЕ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМАМИ
НИЖНЕЙ ЧЕЛЮСТИ

Исмаилова У. А., Токтомбаев М. А., Жороев А. М.
ТӨМӨНКҮ ЖААК СЫНГАН БЕЙТАПТАРДА ОПЕРАЦИЯДАН КИЙИНКИ
ЭРТЕ ООРУНУ БАШКАРУУ ЫКМАЛАРЫН САЛЫШТЫРМАЛУУ БААЛОО
Ismailova U.A., Toktombaev M.A., Zhorojev A.M.
COMPARATIVE ASSESSMENT OF PAIN RELIEF METHODS IN THE EARLY
POSTOPERATIVE PERIOD IN PATIENTS WITH MANDIBULAR FRACTURES

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Переломы нижней челюсти составляют до 70–80% всех переломов лицевого скелета и чаще всего встречаются у лиц молодого возраста, преимущественно у мужчин. Эффективное обезболивание в послеоперационном периоде играет важную роль в восстановлении функции челюсти и профилактике осложнений. Современные протоколы лечения всё чаще включают применение нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВП) не только как симптоматических средств, но и в составе упреждающей анальгезии. В данной статье представлен анализ клинической эффективности различных схем анальгезии с участием НПВП у пациентов, перенёсших остеосинтез нижней челюсти. Показано, что использование НПВП в составе комплексной терапии способствует снижению выраженности боли и улучшению общего послеоперационного восстановления.

Ключевые слова: перелом нижней челюсти; анальгезия; нестероидные противовоспалительные препараты; НПВП; упреждающая анальгезия; остеосинтез; послеоперационная боль; челюстно-лицевая травма.

Аннотация: мандибулярдык сыныктар бардык бет скелетинин сыныктарынын 70-80% ын түзөт жана көбүнчө жаш адамдарда, көбүнчө эркектерде кездешет. Операциядан кийинки мезгилде ооруну натыйжалуу башкаруу жаактын иштешин калыбына келтирүүдө жана оорулардын алдын алууда маанилүү ролду ойнойт. Учурдагы дарылоо протоколдору стероиддик эмес сезгенүүгө каршы дары-дармектерди симптоматикалык каражат катары гана эмес, проактивдүү анальгезиянын курамында колдонууну камтыйт. Бул макалада мандибулярдык остеосинтезден өткөн пациенттерде СПИДди камтыган ар кандай анальгезия режимдеринин клиникалык эффективдүүлүгүнө

талдоо берилген. Комплекстүү терапияда СПИДди колдонуу оорунун күчөшүн азайтууга жана операциядан кийинки жалпы калыбына келтирүүнү жакшыртууга жардам берет.

Негизги сөздөр: төмөнкү жаактын сынышы; анальгезия; стероиддик эмес сезгенүүгө каршы дары-дармектер; проактивдүү анальгезия; остеосинтез; операциядан кийинки оору; бет-бет травмасы.

Annotation: Fractures of the lower jaw account for up to 70-80% of all fractures of the facial skeleton and are most often found in young people, mainly in men. Effective anesthesia in the postoperative period plays an important role in restoring jaw function and preventing complications. Modern treatment protocols increasingly include the use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs (NSAIDs) not only as symptomatic agents, but also as part of preventive analgesia. This article presents an analysis of the clinical efficacy of various analgesia regimens involving NSAIDs in patients who have undergone osteosynthesis of the mandible. It has been shown that the use of NSAIDs as part of complex therapy helps to reduce the severity of pain and improve overall postoperative recovery.

Keywords: mandibular fracture; analgesia; nonsteroidal anti-inflammatory drugs; NSAIDs; preemptive analgesia; osteosynthesis; postoperative pain; maxillofacial injury

Актуальность исследования. Переломы нижней челюсти остаются одной из наиболее распространённых травм в челюстно-лицевой хирургии. По данным ряда авторов, на их долю приходится до 70–80% всех переломов костей лицевого черепа (1,3). Особенно важно, что наиболее часто такие переломы встречаются у лиц в возрасте 17–35 лет, что связано с рядом социально-бытовых и поведенческих факторов: высокой физической активностью, участием в дорожном движении, спортивными занятиями, бытовыми и криминальными травмами (2,4).

Мужчины страдают от переломов нижней челюсти в 3–5 раз чаще, чем женщины (5), что также обусловлено более высоким уровнем участия мужчин в травмоопасных ситуациях, а также анатомо-физиологическими особенностями мужского черепа (более массивная нижняя челюсть, наличие угловатых контуров, большая сила мышечного аппарата).

По локализации наиболее часто страдают область угла (до 30%), тело нижней челюсти (до 25–28%), а также мышечковый отросток. Эти зоны подвержены значительным механическим нагрузкам при прямом или боковом ударе, особенно при падениях и ДТП (1,2).

Послеоперационный болевой синдром при таких травмах может быть выраженным, особенно в первые 1–3 суток после остеосинтеза. Недостаточный контроль боли приводит к ограничению движений челюсти, отказу от пищи, развитию контрактур, а также ухудшению психоэмоционального состояния пациента (6,7).

Нестероидные противовоспалительные препараты (НПВП) благодаря способности блокировать фермент циклооксигеназу (ЦОГ) и угнетать синтез простагландинов, оказывают двойной эффект — анальгезирующий и противовоспалительный. Современные исследования доказывают их высокую эффективность в схемах упреждающей анальгезии, при которой препарат вводится до начала операции, что снижает интенсивность послеоперационной боли, снижает потребность в дополнительных анальгетиках и способствует более быстрому восстановлению (8).

Однако до настоящего времени в отечественной и зарубежной литературе недостаточно исследований, посвящённых сравнительной оценке различных схем применения НПВП при хирургическом лечении переломов нижней челюсти. Это делает выбранную тему научно и практически значимой.

Материалы и методы исследования. В исследование были включены 467 пациентов с изолированными переломами нижней челюсти, госпитализированные и прооперированные в отделении челюстно-лицевой хирургии в период с 2015 по 2024 гг. Все пациенты перенесли оперативное вмешательство в объёме открытого репозиционирования с остеосинтезом титановыми минипластинами по общепринятым протоколам.

В ходе исследования проанализированы данные 467 пациентов, которым было выполнено хирургическое лечение по поводу переломов нижней челюсти. Среди них мужчин — 378 (80,9%), женщин — 89 (19,1%). Преобладание мужского пола среди пострадавших соответствует общеизвестным данным литературы и может быть связано с большей подверженностью мужчин травмам в результате дорожно-транспортных происшествий, драк и производственных травм.

Все пациенты были рандомизировано распределены на две группы.

Контрольная группа составляли 136 (29,1%) пациентов, которые получали традиционную послеоперационную анальгезию. Основным критерием назначения анальгетиков в этой группе были жалобы на боль. При наличии жалоб применялись: Таджезик 2,0 мл внутримышечно, либо Пленалгин 5,0 мл (до 2500 мг) внутримышечно. В контрольной группе было мужчин — 110 (80,9%), а женщины составляли — 26 (19,1%) пациентов.

Основную группу составляли - 331 (70,9%) больные, которые получали упреждающую анальгезию, основанную на принципе предотвращения формирования болевого импульса до начала операции.

Используемая схема включала введение лорноксикама (8 мг внутримышечно) за 30–40 минут до оперативного вмешательства, а также местное орошение операционного поля раствором лорноксикама во время операции. Целью такого подхода было снижение интенсивности боли в послеоперационном периоде и уменьшение потребности в дополнительном обезболивании.

Для оценки уровня боли у всех пациентов использовалась визуально-аналоговая шкала (ВАШ) — отрезок длиной 10 см, где 0 см — отсутствие боли, 10 см — невыносимая боль.

Пациент отмечал интенсивность боли на линейной шкале, результат измерялся в сантиметрах.

Распределение больных по полу в обеих группах было сопоставимо, что исключает влияние гендерного фактора на результаты. Значительное количество пациентов в основной группе обусловлено стремлением клиники внедрить более современные схемы анальгезии, соответствующие международным стандартам. Оценка эффективности упреждающей анальгезии на фоне применения НПВП (лорноксикам) и местного воздействия позволяет дать объективную оценку роли этих препаратов в контроле послеоперационной боли.

Для объективной оценки выраженности болевого синдрома у пациентов после остеосинтеза нижней челюсти применялась визуально-аналоговая шкала боли (ВАШ). Этот метод является широко признанным в клинической практике и позволяет количественно оценить субъективные ощущения боли.

ВАШ представляет собой горизонтальную линейную шкалу длиной 10 см, на одном конце которой указано «0» — отсутствие боли, а на противоположном конце «10» — невыносимая боль. Пациент самостоятельно отмечал на шкале точку, соответствующую уровню испытываемой боли, после чего расстояние от начала шкалы до этой точки измерялось в сантиметрах, что соответствовало баллам интенсивности боли.

Для интерпретации полученных значений использовалась следующая градация. Слабая боль - 0–2 балла не нарушающая повседневную активность. Умеренная боль - 3–4 балла, требующая симптоматического обезболивания. Сильная боль - 5–6 баллов ограничивающая движение и активность пациента. Сильнейшая боль - 7–8 баллов требующая немедленного медикаментозного вмешательства. Невыносимая боль - 9–10 баллов требующая интенсивной анальгезии и наблюдения.

Оценка проводилась в первые сутки после операции, а также на 2 и 3 сутки в условиях стационара. Это позволило динамически проследить изменения выраженности болевого синдрома и оценить эффективность применяемых анальгетических схем в каждой группе пациентов.

В исследование были включены 467 пациентов с переломами нижней челюсти в возрасте от 17 до 60 лет. Проведённый анализ показал, что наибольшая часть больных относилась к молодому возрасту.

Пациенты в возрасте от 17 до 25 лет составили 81% (378 человек).

Это объясняется тем, что данная возрастная группа наиболее подвержена травмам челюстно-лицевой области вследствие повышенной физической активности, участия в драках, спортивных травмах и дорожно-транспортных происшествиях, что также подтверждается данными литературы (Swan M.C. et al., 2020; Назаров А.С., 2022).

Возрастная категория от 26 до 40 лет включала 15% (70 человек). В этой группе наблюдалась умеренная частота травм, часто обусловленная бытовыми и профессиональными факторами.

Пациенты в возрасте от 41 до 60 лет составили 4% (19 человек). В данной возрастной категории частота переломов была минимальной, что связывается с более осторожным поведением и снижением физической активности.

Таким образом, более 4/5 всех пациентов были моложе 25 лет, что указывает на важность профилактики травматизма в молодом возрасте и необходимости применения современных методов анальгезии у данной категории пациентов.

Анализ локализации переломов нижней челюсти у 467 пациентов позволил выделить четыре основные анатомические зоны, наиболее часто подвергающиеся травматическому повреждению. Переломы в области угла нижней челюсти встречались наиболее часто — у 126 пациентов (27%). Данный тип травмы типичен при прямом ударе в боковую часть нижней челюсти и часто сопровождается смещением отломков. Эта зона подвержена значительной нагрузке жевательных мышц, что способствует формированию нестабильных переломов (Смирнов А.В. и соавт., 2021; Singh V. et al., 2022).

Переломы тела нижней челюсти были диагностированы у 107 пациентов (23%). Переломы тела чаще всего возникают при фронтальных и боковых травмах, сопровождаются нарушением зубного ряда и требуют стабилизации с помощью остеосинтеза.

Переломы в области мышечкового отростка составили 89 случаев (19%). Этот вид переломов требует особого внимания, так как повреждение мышечка может привести к нарушению функции височно-нижнечелюстного сустава, ограничению открывания рта и хронической боли при жевании.

Переломы в области венечного отростка наблюдались у 79 пациентов (17%). Хотя венечный отросток не участвует в формировании сустава, его травмы могут вызывать выраженный болевой синдром за счёт прикрепления височной мышцы.

Эти данные подтверждают, что наиболее уязвимыми анатомическими структурами нижней челюсти являются угол и тело, на которые приходится наибольшая нагрузка при механических воздействиях. Указанные особенности обязательно учитываются при выборе метода хирургического вмешательства и схемы анальгезии в послеоперационном периоде.

В контрольную группу вошли 136 пациентов, которым в послеоперационном периоде проводилась традиционная анальгезия — внутримышечное введение Таджезика 2,0 мл или Пленалгина 5,0 мл (2500 мг) по жалобам на болевой синдром. Для оценки интенсивности боли использовалась визуально-аналоговая шкала (ВАШ), где 0 — отсутствие боли, а 10 — невыносимая боль.

Полученные результаты свидетельствуют о следующем распределении болевых ощущений. Умеренная боль (3–4 балла по ВАШ) наблюдалась у 22% пациентов (30 человек). Это говорит о частичном эффекте анальгезии, но сохранении клинически значимого болевого синдрома. Сильная боль (5–6 баллов по ВАШ) зафиксирована у 25% пациентов (34 человека). Эти пациенты нуждались в повторном введении анальгетиков или дополнительной терапии. Сильнейшая боль (7–8 баллов по ВАШ) наблюдалась у 49% пациентов (66 человек), что указывает на низкую эффективность стандартного обезболивания в этой группе. Невыносимая боль (9–10 баллов по ВАШ) отмечена у 4% больных (6 человек). Эти пациенты испытывали выраженные страдания и нуждались в экстренной коррекции обезболивающей терапии.

Таким образом, у 78% пациентов контрольной группы болевой синдром сохранялся на выраженном и крайне выраженном уровне, что подчёркивает необходимость внедрения современных методов упреждающей анальгезии и комплексного обезболивания на основе НПВП, включая местное применение.

В основной группе, где использовалась упреждающая анальгезия лорноксикамом и местное орошение, показатели были существенно лучше. Умеренную боль ощущали 69% пациентов, что считается клинически контролируемым уровнем. Сильная боль зафиксирована лишь у 17%, Случаи сильнейшей и невыносимой боли составили 13% и 1% соответственно.

Эти данные демонстрируют явное преимущество комплексного подхода с использованием НПВП и местной терапии для снижения выраженности послеоперационного болевого синдрома.

Обсуждение. Результаты проведённого исследования убедительно продемонстрировали различия в выраженности послеоперационного болевого синдрома у пациентов с переломами нижней челюсти в зависимости от применяемой схемы анальгезии. В контрольной группе, получавшей стандартную схему обезболивания (Таджезик, Пленалгин по требованию), в большинстве случаев отмечался выраженный болевой синдром. Так, умеренная боль наблюдалась лишь у 22% пациентов, тогда как сильная и сильнейшая боль регистрировались у 25% и 49% соответственно, а в 4% случаев боль достигала невыносимой интенсивности.

В то же время, у пациентов основной группы, где применялась упреждающая анальгезия с использованием лорноксикама 8 мг и местное орошение раны, результаты оказались значительно более благоприятными. Умеренная боль наблюдалась у подавляющего большинства больных (69%), сильная боль — лишь у 17%, а выраженные формы боли — сильнейшая и невыносимая — встречались в единичных случаях (13% и 1% соответственно).

Полученные данные свидетельствуют о высокой эффективности разработанной методики обезболивания, основанной на принципах упреждающей анальгезии. Лорноксикам как представитель нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВП) обладает не только анальгезирующим, но и противовоспалительным действием, что особенно важно в условиях травматического повреждения костной ткани. Местное применение препарата в зоне вмешательства дополнительно усиливает эффект за счёт прямого действия на болевые рецепторы и воспалённые ткани, снижая потребность в системных анальгетиках и улучшая переносимость лечения.

Выводы. 1. Основная группа пациентов, получавшая упреждающую анальгезию с применением лорноксикама и местного орошения, показала достоверно более низкие уровни послеоперационной боли по сравнению с контрольной группой

2. Комплексная методика обезболивания способствует уменьшению числа пациентов с сильной и невыносимой болью, повышает комфорт и качество жизни в раннем послеоперационном периоде.

3. Рекомендуется включение предложенной схемы анальгезии в клинические протоколы лечения пациентов с переломами нижней челюсти.

Литература:

1. Гельфанд Б.Р., Кириенко П.А., Леванович Д.А., Борзенко А.Г. Сравнительная оценка эффективности нестероидных противовоспалительных препаратов, применяемых для послеоперационного обезболивания // Вестник интенсивной терапии-2002.-№4.-С.83-88.

2. Гончаров А.В. Современные подходы к лечению переломов нижней челюсти. // Российский стоматологический журнал.- 2020.-№24.-С.45-49.

3. Даулетходжаев Н.А. Оптимизация лечения переломов нижней челюсти в области угла с использованием современных препаратов // Автореферат дисс. Канд. Мед. Наук. Республика Казахстан. Алматы, 2010.-29с.

4. Макаров Л.В. Хирургическое лечение многооскольчатых переломов нижней челюсти. // Челюстно-лицевая хирургия.- 2019.-№6(4).-С.12-16.

5. Ellis E. Management of mandibular fractures. //Oral Maxillofac Surg Clin North Am. 2019;31(4):509–520.
6. Singh V., Bhagol A. Pattern of mandibular fractures: a retrospective study. //J Oral Biol Craniofac Res. 2022;12(1):101–105.
7. Scott J., Huskisson E.C. Graphic representation of pain. //Pain. 1976;2(2):175–184.
8. Hawker G.A., Mian S., Kendzerska T., French M. Measures of adult pain: Visual Analog Scale for Pain (VAS Pain), Numeric Rating Scale for Pain (NRS Pain), McGill Pain Questionnaire (MPQ), Short-Form McGill Pain Questionnaire (SF-MPQ), Chronic Pain Grade Scale (CPGS), Short Form-36 Bodily Pain Scale (SF-36 BPS), and Measure of Intermittent and Constant Osteoarthritis Pain (ICOAP). //Arthritis Care Res (Hoboken). 2011;63(S11):S240–S252.

* * *

Бейшеналиев А.С., Исмаилова У.А.

**ОЦЕНКА ЦИРКАДИАНЫХ ФЛУКТУАЦИЙ БОЛЕВОГО СИНДРОМА И
ГЕМОДИНАМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМНОМ
НИЖНЕЙ ЧЕЛЮСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЛОКАЛЬНОГО ОРОШЕНИЯ
РАСТВОРОМ КСЕФАКАМА**

Бейшеналиев А. С., Исмаилова У. А.

**КСЕФАКАМ ЭРИТМЕСИ МЕНЕН ЖЕРГИЛИКТҮҮ СУГАРУУНУ
КОЛДОНУУДА ТӨМӨНКҮ ЖААГЫ СЫНГАН ПАЦИЕНТТЕРДЕ ООРУ
СИНДРОМУНУН ЦИРКАДИАНЫК ТЕРМЕЛҮҮСҮН ЖАНА
ГЕМОДИНАМИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРДҮ БААЛОО**

Beishenaliev A.S., Ismailova U.A.

**ASSESSMENT OF CIRCADIAN FLUCTUATIONS OF PAIN SYNDROME AND
HEMODYNAMIC PARAMETERS IN PATIENTS WITH MANDIBULAR FRACTURE
WHEN APPLYING LOCAL IRRIGATION WITH XEFAKAM SOLUTION**

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Контроль болевого синдрома в послеоперационном периоде остаётся одной из ключевых задач современной анестезиологии и хирургии. Неадекватное обезболивание может способствовать развитию хронического болевого синдрома, нарушению сна, удлинению сроков госпитализации, а также повышению уровня послеоперационных осложнений (1,2).

На сегодняшний день активно изучаются альтернативные и дополнительно эффективные методы анальгезии, включая **местное применение нестероидных противовоспалительных средств (НПВС)**, таких как **лорноксикам (Ксефокам)**, через катетер, установленный в рану. Такой подход может обеспечить локальное противовоспалительное и анальгезирующее действие, минимизируя системные побочные эффекты. Ксефокам (лорноксикам) демонстрирует высокую эффективность как при системном, так и при местном применении. Его противовоспалительный и анальгезирующий эффект обусловлен подавлением ЦОГ-1 и ЦОГ-2 без выраженного влияния на тромбоциты (3).

Методика локального орошения растворами анальгетиков через катетер показала эффективность в ряде клинических исследований, позволяя снизить потребность в опиоидах и улучшить качество сна пациентов (4).

Переломы нижней челюсти сопровождаются выраженным болевым синдромом, что значительно снижает качество жизни пациента в послеоперационном периоде. Стандартные методы анальгезии включают системное применение НПВС и опиоидов, что зачастую сопровождается побочными эффектами и не обеспечивает стабильного контроля боли в течение суток (1,5).

Одной из малоизученных, но клинически значимых проблем является **циркадианная вариабельность болевой чувствительности**. Данные литературы свидетельствуют, что интенсивность боли имеет чёткую зависимость от времени суток: максимальная чувствительность наблюдается в вечерние и ночные часы. Эти изменения обусловлены нейроэндокринными механизмами, включая снижение выработки кортизола, мелатонина и активности эндогенных опиоидов, а также изменениями вегетативной регуляции. Это требует особого подхода к обезболиванию у пациентов, перенёсших оперативное лечение по поводу перелома нижней челюсти (2,3).

Таким образом, применение локального орошения раствором ксефокама может быть особенно эффективно при учёте суточной динамики боли и гемодинамических параметров. Тем не менее, данное направление пока слабо освещено в отечественной и зарубежной литературе, что подчёркивает необходимость комплексного исследования.

Цель исследования:

Оценить эффективность метода локального орошения раствором ксефокама у пациентов после оперативного лечения переломов нижней челюсти с учётом циркадианных колебаний болевого синдрома и гемодинамических показателей.

Ключевые слова: перелом нижней челюсти, дренирование, катетер, ксефокам, послеоперационная боль.

Аннотация: операциядан кийинки мезгилде оору синдромун көзөмөлдөө Заманбап анестезиология менен хирургиянын негизги милдеттеринин бири бойдон калууда. Жетишсиз ооруну басаңдатуу өнөкөт оору синдромунун өнүгүшүнө, уйкунун бузулушуна, ооруканага жаткыруу убактысынын узартылышына, ошондой эле операциядан кийинки татаалдашуунун жогорулашына алып келиши мүмкүн (1,2).

Лорноксикам (Ксефокам) сыяктуу стероиддик эмес сезгенүүгө каршы каражаттарды жергиликтүү колдонууну камтыган анальгезиянын альтернативдүү жана кошумча натыйжалуу ыкмалары Активдүү изилденип жатат. Мындай ыкма жергиликтүү сезгенүүгө каршы жана анальгетикалык таасирлерди камсыз кылып, системалык терс таасирлерди минималдаштырат. Ксефокам (лорноксикам) системалуу жана актуалдуу колдонууда жогорку эффективдүүлүктү көрсөтөт. Анын сезгенүүгө каршы жана анальгетикалык таасири тромбоциттерге байкалбастан, ЦОГ-1 жана ЦОГ-2 ингибирлөөсү менен шартталган (3).

Катетер аркылуу анальгетикалык эритмелерди жергиликтүү сугаруу ыкмасы бир катар клиникалык изилдөөлөрдө натыйжалуулугун көрсөтүп, опиоиддерге болгон муктаждыкты азайтып, бейтаптардын уйкусун жаакшыртты (4).

Төмөнкү жаактын сыныктары белгилүү оору синдрому менен коштолот, бул операциядан кийинки мезгилде пациенттин жашоо сапатын кыйла төмөндөтөт. Анальгезиянын стандарттуу методдору СПВСТИ жана опиоиддерди системалуу колдонууну камтыйт, бул көбүнчө терс таасирлер менен коштолот жана бир сутканын ичинде туруктуу ооруну контролдоону камсыз кылбайт (1,5).

Аз изилденген, бирок клиникалык жактан маанилүү көйгөйлөрдүн бири-оору сезгичтигинин циркадиандык өзгөрмөлүүлүгү. Адабияттын далилдери оорунун интенсивдүүлүгү күндүн убактысына так көз каранды экенин көрсөтүп турат: максималдуу сезгичтик кечки жана түнкү сааттарда байкалат. Бул өзгөрүүлөр нейроэндокриндик механизмдерге, анын ичинде кортизол, мелатонин өндүрүшүнүн төмөндөшүнө жана эндогендик Опиоиддердин активдүүлүгүнө, ошондой эле вегетативдик жөнгө салуунун өзгөрүшүнө байланыштуу. Бул мандибулярдык сынык боюнча ыкчам дарыланып жаткан пациенттерде ооруну башкарууга өзгөчө мамилени талап кылат (2,3).

Ошентип, ксефакам эритмеси менен жергиликтүү сугарууну колдонуу оорунун күнүмдүк динамикасын жана гемодинамикалык параметрлерин эске алууда өзгөчө натыйжалуу болот. Бирок, бул багыт ата мекендик жана чет өлкөлүк адабияттарда азырынча начар чагылдырылып, комплекстүү изилдөө зарылдыгын баса белгилейт.

Изилдөө максаты

Оору синдромунун циркадиандык термелүүсүн жана гемодинамикалык көрсөткүчтөрдү эске алуу менен төмөнкү жаак сыныктарын оперативдүү дарылоодон кийин пациенттерде ксефакам эритмеси менен жергиликтүү сугаруу ыкмасынын натыйжалуулугун баалоо.

Ачкыч сөздөр: төмөнкү жаактын сыныгы, дренаж, катетер, ксефокам, операциядан кийинки оору

Abstract: Pain syndrome control in the postoperative period remains one of the key tasks of modern anesthesiology and surgery. Inadequate anesthesia can contribute to the development of chronic pain syndrome, sleep disorders, prolonged hospitalization, and increased postoperative complications (1,2).

To date, alternative and additionally effective methods of analgesia are being actively studied, including the topical use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs (NSAIDs), such as lornoxicam (Xefokam), through a catheter inserted into the wound. This approach can provide local anti-inflammatory and analgesic effects, minimizing systemic side effects. Xefokam (lornoxicam) demonstrates high efficacy in both systemic and topical applications. Its anti-inflammatory and analgesic effect is due to the suppression of COX-1 and COX-2 without a pronounced effect on platelets (3).

The technique of local irrigation with analgesic solutions through a catheter has shown effectiveness in a number of clinical studies, reducing the need for opioids and improving the quality of sleep in patients (4).

Fractures of the lower jaw are accompanied by severe pain, which significantly reduces the patient's quality of life in the postoperative period. Standard methods of analgesia include the systemic use of NSAIDs and opioids, which are often accompanied by side effects and do not provide stable pain control during the day (1.5).

One of the poorly studied but clinically significant problems is the circadian variability of pain sensitivity. Literature data indicate that the intensity of pain has a clear dependence on the time of day: maximum sensitivity is observed in the evening and at night. These changes are due to neuroendocrine mechanisms, including decreased production of cortisol, melatonin, and endogenous opioid activity, as well as changes in autonomic regulation. This requires a special approach to pain management in patients undergoing surgical treatment for a mandibular fracture (2,3).

Thus, the use of local irrigation with xefakam solution can be especially effective when taking into account the daily dynamics of pain and hemodynamic parameters. Nevertheless, this area is still poorly covered in Russian and foreign literature, which underlines the need for comprehensive research.

The purpose of the study

To evaluate the effectiveness of local irrigation with xefakam solution in patients after surgical treatment of mandibular fractures, taking into account circadian fluctuations in pain and hemodynamic parameters.

Keywords: mandibular fracture, drainage, catheter, xefocam, postoperative pain.

Материалы и методы

Исследование выполнено на базе отделения челюстно-лицевой хирургии НГ МЗ в рамках клинического наблюдения за пациентами, перенёсшими оперативное вмешательство по поводу перелома нижней челюсти. Работа носила **проспективный, рандомизированный и контролируемый характер.**

В исследование было включено **168 пациентов** в возрасте от **19 до 65 лет**. Из них **25 человек (14,9%) составляли женщины**, остальные — мужчины. Средний возраст больных составил **42,7 ± 9,8 лет (табл.1).**

Таблица 1. Возрастное распределение пациентов с переломами нижней челюсти

Возраст	Количество больных	
	Абс.число	%
16–20 лет	6	3,6
21–30 лет	38	22,6
31–40 лет	51	30,4
41–50 лет	44	26,2
51–60 лет	23	13,7
Старше 60 лет	6	3,6
Всего	168	100

В основном больные получившие перелом нижней челюсти (90 пациентов, что составляет 53,6%) составили лица в возрасте от 21 до 50 лет, что соответствует наибольшей функциональной и трудоспособной группе населения, подверженной травмам лица, в том числе в результате дорожно-транспортных происшествий и бытовых травм.

Результаты

Пациенты были **рандомизированы** в две равные группы по 84 человека. **Основную группу составили 84 пациента, которым применялась методика локального**

орошения раны раствором ксефакама (лорноксикама). После завершения операции в зону хирургического вмешательства устанавливался **полихлорвиниловый катетер**, через который в послеоперационном периоде вводили раствор ксефакама (8 мг лорноксикама, разведённых в 100 мл изотонического раствора натрия хлорида 0,9%). Раствор вводился **трижды в сутки** — в 08:00, 14:00 и 20:00, в течение **трёх суток**.

Контрольная группа (n = 84) получала стандартную анальгезию, включающую **внутримышечное введение нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВС)** — кеторолак, дексалгин или их аналоги по назначению лечащего врача. Местное воздействие в данной группе не применялось.

Для количественной оценки болевого синдрома использовалась **визуально-аналоговая шкала (ВАШ)** от 0 до 10 баллов (0 — отсутствие боли, 10 — невыносимая боль). Измерения проводились **4 раза в сутки**, утром — 08:00, днём — 14:00, вечером — 20:00 и ночью — 02:00. Оценка проводилась в течение **трёх суток** после операции.

В основной группе (n = 84) интенсивность боли по ВАШ утром (08:00) была невысока, затем к вечеру постепенно нарастала. Максимальная средняя оценка боли пришлось примерно на 20:00, после чего к 02:00 ночи наблюдалось небольшое снижение. Абсолютные значения ВАШ у основной группы во все моменты времени оказались заметно ниже, чем у контрольной, что отражает высокую эффективность местной НПВС-анальгезии у этих пациентов.

В контрольной группе (n = 84) боль была более выраженной и также нарастала в течение дня. Уже к 20:00 средние показатели ВАШ были высокими, а пиковое значение боли отмечено ночью в 02:00. Таким образом, контрольная группа требовала более интенсивного обезболивания в ночные часы.

Для объективизации болевого синдрома и оценки распространённости гиперальгезии в послеоперационном периоде нами был применён **аппарат локальной диагностики гиперальгезии**, разработанный совместно с кафедрой медицинской физики и биоинженерии. Аппарат сконструирован инженером-физиком и прошёл предварительные испытания в клинических условиях, показав стабильные результаты и хорошую воспроизводимость измерений.

Аппарат представляет собой **сенсорную платформу с прецизионным зондом давления**, подключённую к блокам регистрации и визуализации. Он позволяет производить **пошаговое определение болевого порога** при стандартной нагрузке на окружающие ткани в зоне хирургического вмешательства. По изменению ответной чувствительности пациента формируется **цифровая карта гиперальгезии**, где зоны нормальной болевой чувствительности маркируются как фоновые, области с пониженным болевым порогом (аллодиния) и гиперчувствительностью (вторичная гиперальгезия) — выделяются цветовой градацией (жёлтый, оранжевый, красный сектор). Регистрируется площадь гиперальгезии в квадратных сантиметрах.

Измерения проводились **до операции, на 1, 2 и 3 сутки послеоперационного периода**. Аппаратная карта автоматически сохранялась в цифровом формате и позволяла динамически отслеживать изменение площади гиперальгезии с течением времени.

У пациентов контрольной группы (традиционная анальгезия) уже на 1 сутки после операции наблюдалось **расширение зоны гиперальгезии**, особенно в области проекции раневого канала и смежных мягкотканых структур. Максимальная площадь гиперчувствительной зоны достигала **22–26 см²** к вечеру первого дня и сохранялась в пределах **18–20 см²** на третьи сутки, что указывает на персистенцию воспалительной гиперноцицепции (таблица 2).

Таблица 2. Динамика площади гиперальгезии в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа (см ²)	Основная группа (см ²)
До операции	12,3 ± 2,5	12,1 ± 2,4
1 сутки (вечер)	24,1 ± 3,8	14,2 ± 2,9
2 сутки (утро)	20,5 ± 3,1	10,4 ± 2,3
3 сутки (утро)	17,6 ± 2,7	6,8 ± 1,8

Примечание: различия между группами на всех этапах были статистически значимыми ($p < 0,01$).

Учитывая, что у пациентов с переломами нижней челюсти до оперативного вмешательства отмечается выраженный болевой синдром. Согласно полученным данным, средняя площадь гиперальгезии в дооперационный период составила $12,3 \pm 2,5$ см² в контрольной группе и $12,1 \pm 2,4$ см² в основной группе.

На 1 сутки после операции (вечернее измерение) в контрольной группе наблюдалось увеличение площади гиперальгезии до $24,1 \pm 3,8$ см², тогда как в основной группе данный показатель составил $14,2 \pm 2,9$ см². На 2 сутки (утро) отмечалось снижение гиперальгезии: до $20,5 \pm 3,1$ см² в контрольной группе и до $10,4 \pm 2,3$ см² в основной группе. К 3 суткам после операции (утреннее измерение) гиперальгезия продолжала снижаться и составила $17,6 \pm 2,7$ см² в контрольной группе и $6,8 \pm 1,8$ см² — в основной.

Полученные результаты позволяют утверждать, что **применение локального орошения раны раствором ксефакама оказывает выраженное антигиперальгезивное действие**, вероятно, за счёт ингибирования локального воспалительного каскада, подавления периферической сенситизации и стабилизации активности ноцицептивных волокон в области повреждения.

Аппарат использованный в исследовании, показал себя как **надежный инструмент для количественной оценки болевого поля**, позволяющий не только регистрировать изменения в динамике, но и **визуализировать эффект терапии** в объективной форме.

В рамках клинического наблюдения за пациентами с переломами нижней челюсти была проведена оценка ключевых физиологических и лабораторных параметров в динамике на 1, 2 и 3 сутки после операции. Сравнивались данные основной группы ($n = 84$), получавшей локальное орошение раствором ксефакама, и контрольной группы ($n = 84$), проходившей стандартное лечение без применения локального НПВС.

Одним из ярких показателей, характеризующих течение послеоперационного периода, является частота сердечных сокращений (табл.3)

Таблица 3. Динамика частота сердечных сокращений (ЧСС), уд/мин в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	83 ± 4	84 ± 6
1 сутки	91 ± 6	88 ± 7
2 сутки	88 ± 6	82 ± 6
3 сутки	85 ± 5	76 ± 5

В раннем послеоперационном периоде у больных контрольной и основной групп происходило увеличение частоты сердечных сокращений по сравнению с исходными данными.

У больных основной группы, у которых послеоперационном периоде производилось орошение раны, средняя величина частоты сердечных сокращений в первые сутки составило 88 ± 7 уд.в 1 минуту. В контрольной группе больные послеоперационном периоде получали традиционное обезболивание средняя величина частоты сердечных сокращений в первые сутки составило 91 ± 6 уд.в 1 минуту

Частота сердечных сокращений достоверно снижалась в основной группе по сравнению с контролем ($p < 0,01$) на вторые и третьи сутки после операции, что указывает на более быстрое купирование болевого и стрессового ответа.

Нами было проанализирована показатели лейкоцитов в сравниваемых группах (табл.4)

Таблица 4. Динамика лейкоцитов в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	$6,8 \pm 1,8$	$7,1 \pm 1,2$
1 сутки	$10,6 \pm 1,5$	$10,4 \pm 1,3$
2 сутки	$9,8 \pm 1,2$	$8,6 \pm 1,1$
3 сутки	$9,0 \pm 1,1$	$7,2 \pm 1,0$

В основной группе наблюдалось более выраженное снижение WBC ($p < 0,01$), отражающее снижение воспалительной реакции. Метод локального орошения ксефокамом приводит к более быстрому снижению уровня лейкоцитов и СРБ, демонстрируя выраженный противовоспалительный эффект.

Нами также было изучено показатели С-реактивного белка (СРБ), мг/л в сравниваемых группах (табл.5).

Таблица 5 .Динамика С-реактивного белка в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	$14,2 \pm 2,8$	$14 \pm 3,1$
1 сутки	$29,1 \pm 5,2$	$27,8 \pm 4,6$
2 сутки	$22,8 \pm 4,1$	$16,4 \pm 3,9$
3 сутки	$16,6 \pm 3,6$	$8,1 \pm 2,3$

СРБ снижался быстрее в основной группе, начиная с 3 суток ($p < 0,001$), что говорит о лучшем контроле воспаления при локальной терапии.

У основной группы к 3 суткам достигалась нормализация температуры, тогда как в контрольной сохранялись субфебрильные значения (табл.6).

Таблица 6 .

Динамика температуры тела в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	36,5±0,2	36,7±0,3
1 сутки	37,6±0,4	37,4±0,3
2 сутки	37,3±0,3	36,9±0,2
3 сутки	37,1±0,2	36,7±0,1

Метод локального орошения ксефокамом способствует быстрой нормализации температуры тела без развития вторичной лихорадки.

В отличие от контрольной группы, пациенты основной группы продемонстрировали более **быструю стабилизацию системных показателей**, что делает локальную терапию ценным дополнением к стандартному лечению переломов нижней челюсти.

Обсуждение

Применение локальной терапии НПВС, в частности лорноксикама, обеспечивает двойной эффект — анальгезию и подавление периферической гиперальгезии. Это подтверждается объективными данными аппаратного картирования. В контрольной группе сохранение широкой зоны гиперчувствительности свидетельствует о недостаточной эффективности системной терапии в отношении периферической сенситизации.

Подобный подход может рассматриваться как клинически значимая альтернатива для раннего послеоперационного обезболивания и профилактики перехода острой боли в хроническую форму.

Заключение

Метод локального орошения лорноксикамом зоны оперативного вмешательства при остеосинтезе нижней челюсти позволяет достоверно снизить уровень боли в течение суток, особенно в ночные часы. Сократить площадь зоны гиперальгезии на 64% к 3 суткам после операции и повысить качество обезболивания без увеличения дозировок системных анальгетиков.

Аппаратная регистрация зоны гиперальгезии может быть рекомендована как дополнительный объективный критерий оценки эффективности анальгезии в челюстно-лицевой хирургии.

Список литературы

1. Соловьев А.И., Мищенко С.Л. Современные методы обезболивания в челюстно-лицевой хирургии // Вестник стоматологии. – 2020. – №4. – С. 52–57.
2. Romanos G.E., Asnani K.P., Hingorani D. Local drug delivery using drainage systems in oral surgery // J Oral Maxillofac Surg. – 2021. – Vol. 79(8). – P. 1556.e1–1556.e6.
3. Гасанов Ш.М. Проблемы болевого синдрома в хирургии лица // Российская стоматология. – 2019. – №1. – С. 34–38.
4. Chrcanovic B.R., Albrektsson T., Wennerberg A. Pain after oral and maxillofacial surgery: a systematic review // Oral Maxillofac Surg. – 2022. – Vol. 26(1). – P. 21–30.
5. Трушкин С.В., Ершов А.Г. Дренирование при челюстно-лицевых операциях: актуальные вопросы // Хирургическая стоматология. – 2018. – №3. – С. 45–50.

* * *

Жороев Акбар Маматович

ПРИМЕНЕНИЕ ВАСКУЛЯРИЗОВАННОГО ЛУЧЕВОГО ЛОСКУТА ПО МЕТОДИКЕ «ЛОСКУТ В ЛОСКУТЕ» В РЕКОНСТРУКЦИИ ПРИ СЛОЖНЫХ И ОБШИРНЫХ ДЕФЕКТАХ КОЖИИ МЯГКИХ ТКАНЕЙ КИСТИ

Жороев Акбар Маматович

КОЛДУН ЖУМШАК ТКАНДАРЫНЫН ТАТААЛ ЖАНА КЕҢИРИ ТЕРИ КЕМЧИЛИКТЕРИНДЕ РЕКОНСТРУКЦИЯЛООДО "КАПКАКТАГЫ КАПКАК" ЫКМАСЫ БОЮНЧА КАН ТАМЫРЛАШКАН НУРЛАНУУ КАПКАГЫН КОЛДОНУУ

Zhoroev Akbar Mamatovich

USE OF VASCULARIZED RADIAL FLAP BY THE "FLAP IN FLAP" METHOD IN RECONSTRUCTION FOR COMPLEX AND EXTENSIVE DEFECTS OF THE SKIN AND SOFT TISSUES OF THE HAND

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Цель исследования — оценить эффективность и клинические результаты применения васкуляризированного лучевого лоскута по методике «лоскут в лоскуте» для реконструкции сложных и обширных дефектов кожи и мягких тканей кисти. Представлен анализ 18 клинических случаев, проведённых в период с 2020 по 2024 год. Отмечено снижение частоты некроза, улучшение трофики и функциональных результатов. Методика позволяет достичь высокой степени адаптации лоскута к сложной анатомии кисти при минимизации донорского ущерба.

Ключевые слова: васкуляризированный лучевой лоскут, лоскут в лоскуте, реконструкция кисти, мягкотканые дефекты, микрососудистая хирургия.

Аннотация: Изилдөөнүн максаты — теринин жана колдун жумшак ткандарынын татаал жана кеңири кемчиликтерин калыбына келтирүү үчүн "капкактагы капкак" ыкмасы менен тамырлашкан радиалдык капкактын эффективдүүлүгүн жана клиникалык натыйжаларын баалоо. 18-2020-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн 2024 клиникалык учурдун анализи келтирилген. Некроз жыштыгынын төмөндөшү, трофиканын жакшырышы жана функционалдык натыйжалар белгиленди. Техника донордук зыянды азайтып, капталдын татаал кол анатомиясына ыңгайлашуусунун жогорку деңгээлине жетише алат.

Негизги сөздөр: васкуляризацияланган нурлануу капкагы, капкактагы капкак, колду реконструкциялоо, жумшак ткандардын кемчиликтери, микроваскулярдык хирургия.

Abstract: The aim of the study was to evaluate the efficacy and clinical outcomes of using a vascularized radial flap using the flap-in-flap technique for reconstructing complex and extensive defects of the skin and soft tissues of the hand. An analysis of 18 clinical cases conducted between 2020 and 2024 is presented. A decrease in the incidence of necrosis, improved trophism and functional results were noted. The technique allows achieving a high degree of flap adaptation to the complex anatomy of the hand while minimizing donor damage.

Keywords: vascularized radial flap, flap in flap, hand reconstruction, soft tissue defects, microvascular surgery.

Введение

Кисть-анатомически сложная и функционально значимая часть верхней конечности. Травмы, ожоги, опухоли и гнойно-некротические поражения часто приводят к обширным дефектам кожи и мягких тканей, требующим сложных реконструктивных вмешательств. Васкуляризированный лучевой лоскут остаётся одним из наиболее надёжных источников ткани для замещения дефектов кисти благодаря стабильному сосудистому педикулярному снабжению, тонкой и эластичной коже, а также возможности включения фасции, сухожилий и даже костных компонентов (1,5).

Обширные и сложные дефекты мягких тканей кисти представляют собой одну из наиболее трудноразрешимых задач реконструктивной хирургии конечностей. Высокая концентрация анатомических структур (сухожилий, сосудов, нервов) на ограниченном пространстве кисти обуславливает необходимость применения тонких, пластичных и хорошо васкуляризованных тканей при восстановлении целостности кожного и подлежащего покровов. Стандартные методы кожной пластики и традиционные лоскуты часто оказываются неэффективны в условиях обширных поражений, посттравматических или послеонкологических изменений, особенно при вторичных и многократно оперированных ранах (3,7).

Лучевой кожно-фасциальный лоскут на питающей артерии (arteria radialis) зарекомендовал себя как один из надёжнейших источников тканей для реконструкции кисти. Он обеспечивает стабильное кровоснабжение, анатомически хорошо сочетается с тканями кисти, а его забор сопряжён с относительно низкой частотой осложнений.

Однако в условиях сложной топографии дефекта, трёхмерного разрушения тканей и необходимости закрытия нескольких функционально значимых зон (например, межпальцевые промежутки, сухожильные ложа, тыльно-ладонные переходы), даже хорошо кровоснабжаемый свободный лоскут может быть недостаточно податливым и «грубым» для точного моделирования. В таких клинических ситуациях методика «лоскут в лоскуте» (flap-in-flap) обеспечивает дополнительную пластичность, вариабельность и возможность построения тканевого комплекса изнутри основного лоскута без риска ишемии (7,8).

Несмотря на отдельные описания этой техники в зарубежной литературе, её применение в реконструкции кисти остаётся недостаточно изученным, особенно в контексте системного анализа результатов, осложнений и функциональных исходов. В связи с этим представляется актуальным не только применение, но и тщательное клиническое и функциональное исследование результатов данной методики в реконструктивной хирургии кисти.

Материалы и методы

В настоящем исследовании у 30 пациентов с последствиями травмы кисти при обширных травмах кисти и мягких тканей были выполнены оперативных вмешательств по замещению дефектов по методике «лоскут в лоскуте».

В 16 случаях повреждение преимущественно локализовалось на ладонной, в 14 - на тыльной поверхности кисти. Учитывая исключительную значимость нормальных движений луча кисти для ее функции в целом,

повреждения первого межпальцевого промежутка выделяли отдельно. Они наблюдались у 8 пациентов.

Размеры дефекта измеряли после иссечения его краев. Они составили от 5 см² до 80 см² (медиана - 32 см²).

В 72% наших наблюдений посттравматический дефект на кисти был представлен не только дефектом покровных тканей, резко ограничивающим функцию кисти, но и повреждением глубже лежащих структур.

Срок выполнения реконструктивного оперативного вмешательства после травмы колебался от 29 дней до 9 лет (медиана - 6 месяцев), возраст пациентов - от 2 до 62 лет (медиана - 28 лет).

Хирургическая техника:

Для иллюстрации эффективности и обоснованности применения метода «лоскут в лоскуте» приводим клинический пример с посттравматической рубцовой сгибательной деформацией кожи и мягких тканей правой кисти и нижней трети правого предплечья. В данном случае имелся выраженный дефект с деформацией анатомических структур, ограничением функции и высоким риском рецидива при использовании стандартных методик кожной пластики. Это создавало необходимость в выборе индивидуализированного и анатомически обоснованного подхода, способного обеспечить полноценное закрытие дефекта с сохранением функции и минимизацией осложнений. Применение предложенного метода позволило добиться надежного закрытия дефекта, восстановления анатомии и функции, а также предотвратить развитие повторной контрактуры.

Для иллюстрации приводим клиническое наблюдение.

Больной С. уулу У. муж. 27л, и/б №32987 поступил в клинику с диагнозом: Посттравматическая рубцово-сгибательная деформация кожи и мягких тканей правой кисти и н/3 правого предплечья.

Жалобы при поступлении на наличие рубцовой деформации правой кисти, боли в области послеоперационного рубца, ограничение движений пальцев и кисти, нарушение функции правой кисти.

Со слов пациента травму получил на производстве 27.04.2023г. По неосторожности при работе рука попала в станок. Первая помощь была оказана очевидцами. Наложена давящая повязка. Бригадой скорой медицинской помощи пациент доставлен по линии скорой помощи в НГ отделение ПРМХ и ХК. Пациент был госпитализирован в экстренном порядке для оперативного лечения. Произведена операция: Закрытие дефекта кожи и м/т правой кисти и предплечья пластикой местными тканями. Шов мышц тенора. Послеоперационный период протекал удовлетворительно, был выписан с улучшением состояния. Лечение получал по месту жительства амбулаторно. Но несмотря на проводимые амбулаторной лечение рубцовая деформация прогрессировала и больной обратился на повторное оперативное вмешательство.

При осмотре правой кисти и нижней трети предплечья имеются послеоперационные рубцы различного размера и характера, со стягивающим компонентом, по ладонной поверхности кисти и внутренней поверхности нижней трети предплечья, резкое

ограничение движений пальцев и кисти в целом. Нарушение функции хвата кисти. Рубцы гипертрофированы, при пальпации умеренно болезненно (рис.1)

Рис. 1. Предварительная разметка линий разрезов на ладонной поверхности правой кисти и нижней трети предплечья

Произведено операция 09.10.2023.

После обработки правой кисти и предплечья спиртом, под жгутом, после предварительной маркировки на коже линий разрезов выполнено иссечение рубцовой ткани ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья (рис 2) .

Рис. 2.. Маркировка на коже линий разрезов ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья.

Имеется выраженный рубцово-спаечный процесс кожи и мягких тканей. Все рубцовые ткани иссечены, подлежащие ткани освобождены от рубцовой ткани.

После иссечения рубцовой ткани образовался дефект мягких тканей кисти и нижней трети предплечья размером 20х6см. Гемостаз электрокоагуляцией. Затем по внутренней поверхности правого предплечья по ходу и в проекции лучевой артерии после предварительной маркировки на коже линий разрезов предполагаемого лоскута, выполнен листовидный разрез кожи. Далее под оптическим увеличением с применением микрохирургического инструментария и техники с техническими трудностями был

выделен кожно-фасциальный васкуляризированный лоскут на сосудистой ножке (лучевая артерия), лоскут - размерами 20х5 см, соразмерно дефекту (рис 3).

Рис. 3. Выделение кожно-фасциального васкуляризируемого лоскута на сосудистой ножке (лучевой артерии) размером 20×5 см, соразмерно кожно-мягкотканному дефекту

На уровне верхней трети правого предплечья были найдены и выделены проксимальные концы лучевой артерии от места отхождения от плечевой артерии и близлежащей подкожной вены. Сосуды лигированы. Лоскут выделен от подлежащей ткани и ротирован на 180 градусов область дефекта, жгут отпущен, кровообращение в лоскуте хорошее. Лоскут фиксирован к месту дефекта нитью 4.0 Дуалон (НГ). На донорском участке образовался дефект размером 20,0х6,0 см который послойно ушит нитью 3.0 Дуалон –(НГ) . и 2,0 Дуакол (НГ)..Пластика кожи местными тканями. При ротации лоскута к месту дефекта, дефект области лучезапястного сустава и нижней трети предплечья нет возможности закрыть полностью, в связи с чем принято решение закрыть дефекты лоскутом с изменением формы. Для этого проксимальная часть лоскута поделена на 2 части, соразмерно дефектам и с наличием в них перфорантных сосудов, ротированы к месту дефектов. Фиксированы швами нитью 4.0 Дуалон (НГ). Кровообращение в лоскутах хорошее. Дефект закрыт полностью (рис 4.).

Рис. 4. Ротирование и фиксация двух частей васкуляризированного лоскута, сформированного из проксимального сегмента, с сохранёнными перфорантными сосудами; полное закрытие кожно-мягкотканного дефекта, хорошее кровообращение в лоскуте

Таким образом, произведено иссечение рубцовой ткани ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья, пластика дефекта ротированным васкуляризированным лучевым лоскутом по методике «лоскут в лоскуте», с изменением формы. Пластика местными тканями.

Результаты

Полная приживаемость лоскута достигнута у всех больных.

У одного пациента наблюдалась частичная ишемия сублоскута, потребовавшая ревизии анастомозов и последующей вторичной коррекции. Средний срок реабилитации составил $8,6 \pm 2,4$ недель. Средний балл по шкале QuickDASH составил 22,7, что свидетельствует о удовлетворительном функциональном восстановлении. Эстетическая удовлетворённость по VAS — 8,1/10.

Обсуждение

Методика «лоскут в лоскуте» в составе лучевого лоскута позволяет достичь уникальной трёхмерной адаптации ткани к сложной архитектонике кисти. Перфорантное кровоснабжение сублоскута обеспечивает его надёжную васкуляризацию и независимое перемещение, не требующее дополнительных анастомозов. Это особенно важно при реконструкции зон с избыточным натяжением или глубокой топографией (анатомические ложа, межпальцевые промежутки).

Результаты проведённого исследования подтверждают высокую эффективность применения методики «лоскут в лоскуте» на основе васкуляризированного лучевого лоскута при реконструкции сложных дефектов кисти. Ключевым преимуществом данной методики является возможность создания «двухуровневой» конструкции: основной лоскут обеспечивает закрытие основного объёма дефекта, в то время как сублоскут, мобилизованный на перфорантах, позволяет реконструировать зоны с высоким функциональным значением и сложной конфигурацией (3,9).

Анализ клинического материала показал, что данная техника значительно снижает натяжение тканей в зоне реконструкции, улучшает распределение кожного покрова и способствует более быстрому восстановлению двигательной активности.

Следует подчеркнуть, что метод «лоскут в лоскуте» требует от хирурга не только владения микрохирургической техникой, но и чёткого представления о анатомии перфорантных сосудов, топографии предплечья, а также индивидуального планирования хода вмешательства на основании трёхмерной модели дефекта. Использование интраоперационного доплер-контроля и прецизионной диссекции сосудов повышает безопасность вмешательства и снижает риск ишемии сублоскута (4,8).

В литературе метод flap-in-flap ранее описывался в работах Lykoudis и др. (2017), преимущественно в области реконструкции лица и туловища. Наш опыт подтверждает возможность адаптации этого подхода к кисти, причём с более высокой потребностью в прецизионной технике из-за ограниченного пространства и функционального значения зоны вмешательства.

Заключение

Применение васкуляризированного лучевого лоскута по методике «лоскут в лоскуте» является эффективным и безопасным методом реконструкции при сложных и обширных дефектах кисти. Метод демонстрирует высокую приживаемость, хорошие функциональные и эстетические результаты, минимизирует потребность в дополнительных операциях. Он должен быть рассмотрен как один из приоритетных подходов в арсенале микрохирургической реконструкции кисти.

Список литературы.

1. Польшин А.Г. Лечение глубоких дефектов мягких тканей кисти травматического происхождения и их последствий ротационными лоскутами предплечья/ А.Г.Польшин, Л.А.Родоманова // Травматология и ортопедия России. - СПб. - 2005.- 3(37). - С. 83
2. Mittlmeier T. Management of severe soft-tissue trauma in the upper extremity – shoulder, upper and lower arm/ T.Mittlmeier, B.D.Krapohl, K.D.Schaser// Oper. Orthop. Traumatol. - 2010 May. - 22(2). 196-211
3. Маликов М.Х. Хирургическое лечение ишемической контрактуры Фолькмана: автореф. дис... канд. мед. наук / М.Х.Маликов. – Душанбе. - 1997. - 21 с.
4. Самодай В.Г. Методика лечения обширных дефектов мягких тканей конечностей при огнестрельных ранениях / В.Г.Самодай, И.В.Юшин // Травматология и ортопедия России. - 2006. - 4(42). - С. 86-87
5. Лисайчук Ю.С. Функциональная трансплантация мышц / Ю.С. Лисайчук // Проблемы микрохирургии. I (V) Международный симпозиум. – М. - 2001. - С.17-18
6. Миланов Н.О. Хирургические проблемы иннервации скелетной мышцы при пересадке её на верхнюю конечность /Н.О.Миланов, А.М.Боровиков, А.А.Богов// Проблемы микрохирургии: Тез. III Всесоюзн. симп. по микрохирургии 7-8 сент.- г.Саратов. - 1989. - С. 106-107
7. Doi K. Basic science behind functioning free muscle transplantation / K. Doi, Y. Hattori, S.H. Tan// Clin Plast Surg 29:483-495. - 2002
8. Резников А.В. Методы восстановления сухожилий сгибателей пальцев с использованием лоскутов на сосудистой ножке в условиях рубцовой трансформации тканей сегмента «предплечье-кость» / А.В.Резников [и др.]// Проблемы микрохирургии. I (V) Международный симпозиум. - М. - 2001. - С.28-29

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

Абдувалиев Ибраим - филология илимдеринин доктору, профессор. ЖАМУ

Авазов Эрнис Абдыманапович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, тарых илимдеринин кандидаты, доцент., e-mail: ernis-ist@mail.ru.

Адишбек кызы Гүлжан- Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университетинин окутуучусу

Акматажанова Перизат Жаныбековна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. e-mail: Perizatzhanybekova153@gmail.com тел.: 0701 7071 49

Алымкул кызы Даткайым - Жалал-Абад гуманитардык-педагогикалык колледжи, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу.

Бейшеналиев Алымкадыр Савирдинович - доктор медицинских наук, профессор, Член корреспондент НАН КР, Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К. Ахунбаева, 0009-0004-8452-7877

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент. ORCID.ORG/ 0000-0002-1813-3317

Жороев Акбар Маматович - Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К. Ахунбаева, Национальный госпиталь, г. Бишкек, Кыргызстан.

Саркарова Давлатхон Махаматовна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. e-mail: D75707154@gmail.com .тел.: 0557 110026

Термечикова Алтынкан Маматовна – БАС кафедрасынын улук окутуучусу, ЖАМУ, Жалал-Абад, Кыргызстан

Токтомбаев Медер Амантурович - Кафедра пропедевтической хирургии КГМА им. И.К. Ахунбаева Отделение челюстно-лицевой хирургии Национального госпиталя Министерства здравоохранения Кыргызской Республики

Карбекова Азиза Баймаматовна – э.и.д. Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Агрардык-техникалык институтунун директору

Карбекова Мээримай Жумабековна – К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети. Жалал-Абад, Кыргызстан.

Исмаилова Умут Абдиловна - Кафедра пропедевтической хирургии КГМА им. И.К. Ахунбаева Отделение челюстно-лицевой хирургии Национального госпиталя Министерства здравоохранения Кыргызской Республики

Нусупова Роза Сарыпбековна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты.

Маматова Гулшайыр Тыныбековна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Информатика кафедрасынын доценти

Маратбек кызы Айдаана - ФМББ(М)-21-1 тайпасынын студенти

Маруфов Отабек - магистрант Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,

Осмонова Нургүл Таштановна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Информатика кафедрасынын доценти

Попкова Елена Геннадьевна - Российский университет дружбы народов, д.э.н., профессор Президент АНО "Институт научных коммуникаций" 210471@mail.ru

Сайпидинов Илхам Махамадисаевич - Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргызстан,

Таалайбек кызы Айзада - магистрант ЖАГУ имени Б.Осмонова, Кыргызстан, г. Джалал-Абад Моб: +996 773955355

Усенов Адилет Алимжанович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу, магистр, аспирант, 0779282196. ausenovv@mail.ru

Шишкараева Ажар Козубаевна – Педагогикалык институту, ЖАМУ, Жалал-Абад, Кыргызстан

Шарапов Сардарбек Тургунович – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Математика жана математикалык моделдештируу кафедрасынын улук окутуучусу

Шухман Мария Эриксоновна - к.э.н., доцент, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского»

Эрматали уулу Баяман – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Математика жана математикалык моделдештируу кафедрасынын окутуучусу

Эшиев Талантбек Асылбекович - К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет. Кыргызстан, Жалал-Абад.

МАЗМУНУ

КУТТУКТООЛОР.....	8

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек

ДАЛИЛДӨӨГӨ КАРАТА БЕРИЛГЕН МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН ЭРКИН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ.....	26

Эрматали уулу Баяман

СИНГУЛЯРДУУ КОЗГОЛГОН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕҢДЕМЕЛЕРДИН ЧЕКТИК КАТМАР ЖАНА ЧЕКТИК СЫЗЫКТАРЫН МАТЛАВ ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫНДА МОДЕЛДӨӨ.....	31

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Маматова Гульшаир Тыныбековна

КАРЬЕРДИН ТҮБҮНДӨГҮ ЖАНА КАПТАЛ ЖАКТАРЫНДАГЫ ПАЙДАЛУУ КЕНДЕРДИ КАЗЫП АЛУУНУН АЙКАЛЫШТЫРЫЛГАН ЫКМАЛАРЫ.....	39

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ ECONOMICAL SCIENCES

Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.

БАШКАРУУНУ БОРБОРДОН АЖЫРАТУУ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ «ЖАШЫЛ» ӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ КАТАРЫ: УЛУТТУК САЯСАТТАН РЕГИОНАЛДЫК МАСТЕР-ПЛАНДАРГА ЧЕЙИН.....	51

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.

МАМЛЕКЕТТИК САТЫП АЛУУЛАР ТҮШҮНҮГҮ, АНЫКТАМАЛАРЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	59

Карбекова Мээримай Жумабековна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ “ЖАШЫЛГА” ӨТҮҮНҮ КОЛДООНУН ФИНАНСЫЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ.....	64

Шухман Мария Эриксоновна

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ».....	73

Карбекова Азиза Баймаматовна, Сайпидинов Илхам Махамадисаевич, Карбекова Мээримай Жумабековна

**ЖАШЫЛ КЛАСТЕРЛЕР: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЛГҮСҮНДӨ
ИНФРАСТРУКТУРАНЫ КОЛДОО ЖАНА ЖАҢЫ ӨНӨР ЖАЙ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ..... 78**

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Авазов Эрнис Абдыманапович, Акматжанова Перизат Жаныбековна

**КЫРГЫЗ ТАРЫХНААМАСЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ
АДМИНИСТРАТИВДИК-БАШКАРУУ САЯСАТЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....88**

Авазов Эрнис Абдыманапович, Саркарова Давлатхон Махамадовна

**ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ РОССИЯ
ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....93**

**ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

Адишбек кызы Гүлжан, Женалиева Замира Аралбековна

ПЕДАГОГДОРГО КӨП ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ.....98

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна, Таирова Зиягүл Зулпукаровна

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СУРООЛУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....107

Нусупова Роза Сарыпбековна

**ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН БИЛИМ САПАТЫН
ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ РОЛУ.....113**

Шишкареева Ажара Козубаевна, Алымкул кызы Даткайым

**ИНТЕРНЕТ ПЛАТФОРМАЛАРЫ ЖАНА ОЮН ЫКМАЛАРЫ: СТУДЕНТТЕРДИН
АКТИВДҮҮЛҮГҮН АРТТЫРУУ ЖАНА САБАКТЫН САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУ.....120**

Термечикова Алтынкан Маматовна

**БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИНИН МКТ
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА БААЛОО МЕТОДИКАСЫ.....125**

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Абдувалиев Ибраим

К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ 130

Усенов Адилет Алимжанович

**Ч.АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИНДЕГИ ГЕНДЕРДИК СИМВОЛДОР ЖАНА
СҮРӨТТӨӨ ЫКМАЛАРЫ.....137**

**МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES**

**Исмаилова Умут Абдиловна, Токтомбаев Медер Амантурович, Жороев Акбар
Маматович**

**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА МЕТОДОВ ОБЕЗБОЛИВАНИЯ В РАННЕМ
ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОМ ПЕРИОДЕ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМАМИ НИЖНЕЙ
ЧЕЛЮСТИ 144**

Бейшеналиев Алымкадыр Савирдинович, Исмаилова Умут Абдиловна

**ОЦЕНКА ЦИРКАДИАНЫХ ФЛУКТУАЦИЙ БОЛЕВОГО СИНДРОМА И
ГЕМОДИНАМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМОН НИЖНЕЙ
ЧЕЛЮСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЛОКАЛЬНОГО ОРОШЕНИЯ РАСТВОРОМ
КСЕФАКАМА 150**

Жороев Акбар Маматович

**ПРИМЕНЕНИЕ ВАСКУЛЯРИЗИРОВАННОГО ЛУЧЕВОГО ЛОСКУТА ПО МЕТОДИКЕ
«ЛОСКУТ В ЛОСКУТЕ» В РЕКОНСТРУКЦИИ ПРИ СЛОЖНЫХ И ОБШИРНЫХ
ДЕФЕКТАХ КОЖИИ МЯГКИХ ТКАНЕЙ КИСТИ 158**

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ.....164

КУТТУКТОЛОР

УРМАТТУУ ЭМИЛБЕК УЗАКБАЕВИЧ!

Сизди 70 жылдык куттуу мааракеңиз менен чын жүрөктөн куттуктайбыз!

Өмүр жолуңуз эл үчүн ак кызмат кылуунун, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүнө салым кошуунун, талыкпас эмгек менен ак ниеттиктин үлгүсү болуп калды. Сиз 1976-жылы Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтун бүтүргөндөн тартып, ар бир басып өткөн кадамыңыз менен жоопкерчиликти, кесипкөйлүктү жана мекенчилдикти айкын көрсөтүп келдиңиз.

«Кыргызагроснаб» республикалык бирикмесинин башкы директору, «Кыргызайыл-Көмөк» корпорациясынын президенти болуп иштеп, эл чарбасынын өнүгүүсүнө өз салымыңызды коштуңуз. Нарын облусунун губернатору болуп турганда элдин ишенимин актасаңыз, легендарлуу Жогорку Кеңештин депутаты катары элдин үнүн бийликке жеткирдиңиз. Айыл жана суу чарба министри болуп турганыңызда өлкөнүн айыл чарба тармагын көтөрүүгө зор эмгек жумшадыңыз. Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, энергетика агенттигинин жетекчилигинде жана КМШ, ЕврАзЭС алкагындагы жооптуу кызматтарда Кыргызстандын атынан ар дайым мамлекеттин кызыкчылыгын коргоп келдиңиз.

Өзбекстандагы элчилик кызматыңыз өзгөчө барак ачты десек жаңылышпайбыз. Дипломат катары кошуналар менен алаканы бекемдеп, тынчтыкты жана кызматташтыкты чыңдоодо чоң салым коштуңуз. Эки мамлекет ортосундагы ишенимдүү байланыштардын өнүгүшү Сиздин эмгегиңиз менен тыгыз байланышта экенин тарых өзү да далилдеп турат. Кыргызстанга минералдык жер семирткичтерди жеткирүү маселесин ийгиликтүү чечип, дыйкандардын ишине колдоо көрсөткөнүңүз – бул өлкө үчүн жасалган чыныгы ырааттуу иш.

Сиздин кесипкөйлүгүңүз, билимди тажрыйба менен айкалыштыра билгениңиз, ак ниетиңиз жана лидерлик сапаттарыңыз эл арасында жогору бааланат. Урмат, кадыр-барк, ишеним жана сүйүү – булар Сиздин өмүр бою жасаган эмгектериңиздин мыйзам ченемдүү үзүрү.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жамааты Сизди 70 жылдык мааракениз менен куттуктайт, Сизге бекем ден соолук, үй-бүлөлүк бакыт, узак жана берекелүү өмүр каалоо менен ар дайым журттун кадыр-баркына бөлөнүп, мындан ары да элге кызмат кылуңузду тилейт!

Усенов К.Ж. – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору, техника илимдеринин доктору, профессор, КР ИАнын жана ЕАТИАнын академиги, КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер, КРнын илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

ЭМИЛ УЗАКБАЕВ – НАРЫН ОБЛУСУНУН ГУБЕРНАТОРУ: НЕГИЗГИ ДЕМИЛГЕЛЕР ЖАНА ӨРНӨКТӨР

Эгемен Кыргызстандын тарыхында регионалдык (облустук, шаар, райондук масштабдагы) жетекчилер чоң ролду ойноп келгени баарыбызга маалым. Себеби: Өлкө борборунда Президент, Өкмөт, Жогорку Кеңеш кабыл алып аткан стратегиялык чечимдер так ошол регионалдык жетекчилер аркылуу колго алынып, турмушка ашырылып келген. Регионалдык жетекчилер мыкты уюштуруучу, чарбачыл, талыкпаган, жигердүү адис болгондо гана иш алга жылып, экономикалык жана социалдык чөйрөдө ийгиликтер жаралаарын Кыргыз Республикасынын Эгемен жылдары өзгөчө тастыктады десек болот.

Аткаруу бийлигинин вертикалында өзгөчө ролду облустун губернаторлору ойногон. Бул кызматтар расмий түрдө 1996 жылы киргизилип, облус губернаторлоруна өзгөчө, күчөтүлгөн ыйгарым укуктар жана мүмкүнчүлүктөр берилген. Ал укуктар кадр саясатында, финансылык чөйрөнү башкарууда, стратегиялык маселелерди көтөрүүдө өзгөчө болуп келген.

Эмил Узақбаев Нарын облусунун губернатору болуп 1996-жылдын 28 сентябрында ошол кездеги Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаевдин атайын Указы менен дайындалган. Э.Узақбаев Нарын облусунда губернатор болуп иштегени анын өзү үчүн да, Нарын облусунун өнүгүүсүнө да өтө маанилүү жылдар болгон экенин тарых өзү тастыктады.

Анда, Э.Узақбаевдин губернатор катары ишмердүүлүгүнүн 5 негизги өзгөчөлүктөрүн баса көрсөтүп кетсек болот.

Биринчи, бул социалдык-экономикалык өнүгүү боюнча көрсөткүчтөр. Окурмандар бул маселе боюнча кенен жана толук маалыматты 1999 жылы Бишкек шаарында жарык көргөн "Элим менен бийикмин" деген чакан брошюрадан тапса болот. Бул чыгарманын жооптуу катчысы ошол кездеги облустук мамлекеттик администрациянын Аппарат жетекчиси Тынчтыкбек Чекиев болгон.

Эмилбек Узақбаев толук губернатор болуп иштеген 1997-жылдын жыйынтыктарына көз чаптырып көрөлү.

а) 1997-жылы 1996-жылга салыштырмалуу өнөр жай продукциясын өндүрүү 116,3% жогорулап, өндүрүштүн негизги өзөгүн түзгөн көмүр казып алуу 143 мин тоннага жетип, 2 эсеге көбөйгөн.

б) ун чыгаруу 138,4% түзгөн

в) минералдык суу куюнун көлөмү 400% түзгөн

г) капиталдык салымдардын өсүшү 325% түзгөн.

д) бюджеттик каржылоонун эсебинен каржылоо 200% көбөйгөн

ж) айыл чарба продукциясын өндүрүү 115% түзүп, анын ичинен дан эгинди өндүрүү 120,4%, картошка 128,1%, сүт өндүрүү 109,4% көбөйгөн

Башкача айтканда, Нарын облусунун реалдуу экономикасынын кайсы тармагын алба, көз көрүнөө өсүштөрдү байкаса болот. Албетте, бул жетишкендиктердин артында өз жыйынтыгын бере баштаган айыл чарба жана жер реформасы, облустун мурунку жетекчилеринин баштап койгон демилгелери, айыл жергесинде жаңы бутуна туруп келаткан фермер дыйкандардын салымы менен бирге, облустун жаңы губернатору Э.Узакбаевдин, анын командасынын жеке аракеттеринин да үзүрү десек тарыхый калыстык болот деп ойлойм. Бекеринен Нарын облусу 1997-жылдын жыйынтыгы менен Кыргыз Республикасы боюнча экономикалык-саясий өнүгүү темптери эң жогорку деп таанылып, республикалык конкурста биринчи оорунду ээлеп, Кыргыз Өкмөтүнүн атынан 600 миң сомдук сыйлыкка ээ болгон.

Экинчи өзгөчөлүк - бул Эмилбек Узакбаевдин иштөө-башкаруу стили, уюштуруу дараметтери. Губернаторлук кызматка келээри менен Узакбаев катуу аткаруу тартипти, уюшкандыкты, ишке болгон чоң жоопкерчиликти жана чыгармачылыкты колго алуусу менен эл оозунда калды. Өзгөчө бул башкаруу стилин ошол кезде уюшулганына 70 жылдык юбилейин өткөзүүгө даярдык көрүп жаткан облустун жана райондун борбору болуп келген Нарын шаарынын жетекчилери, эмгек жамааттары жана калкы баса белгилеп келишет. Жетекчилерге катуу талаптарды коюу менен бирге, элдин пикирин угуу, элди тынбай кыдыруу, жеке өзү ар бир курулуп аткан объектерге барып, ал-ахвалды өз көзү менен көрүп, жеринде конкреттүү тапшырмаларды берип, чыгып калган маселелерди жеринде, ыкчам чүчүү ыкмалары менен колдоно баштаган. Укук коргоо органдары да өз ишине болгон жоопкерчиликти жогорулатып, облустун губернаторунун командасынын барандуу мүчөлөрү болуп калганы да өз үзүрүн берген десек болот. Ошол кезде Э.Узакбаев ар бир облустук жетекчини бирден Айыл Өкмөтүнө " куратор" кылып, облустук жетекчилерге бир чети укук берсе, экинчи четинен аларды " жалаң эле кагаз ташып, курулай бюрократия менен алектенип, конторлорунан чыкпаган чиновниктерди активдүү атка минерлерге айлантип, алардын Нарын облусунун өнүктүрүү Программасына кошкон салымын жогорулатып, чоң мотивация берген облус башчысы катары болгонун белгилесек болот. Бул үзүрлүү ыкманы бүгүнкү күнү деле Министрлер Кабинети кеңири колдонуп, республикада жыл ичинде ишке кирчү ар бир чоң объектке Министрлер Кабинетинин ар бир өкүлүн куратор катары аныктап, ийгиликке жетишип атканын көрүп атабыз. Демек, убагында Э.Узакбаев Нарын облусунда колдонуп келген менеджерлик башкаруу ыкмасы бүгүн бүт Республикага тарап, өзүнүн мыкты жыйынтыгын берип келет дегенге толук мүмкүнчүлүк бар!

Үчүнчүдөн, Э. Узакбаев Нарын облусунда губернатор болуп турган кезде ал бир эле маалда Жогорку Кеңештин депутатынын ыйгарым укуктарын да аткарып келген. Балким, мындай кош жетекчиликти алып баруу ошол 1997-1998-жылдардагы кайсы бир укуктук актыларга каршы келгендир. Бирок, практикада, иш жүзүндө, мындай жагдай Нарын облусунун өнүгүүсүнө тэк гана пайдалуу болгон дегенге толук негиз бар деп эсептейм.

1. Депутат катары Узакбаев Жогорку Кеңеште Нарын облусунун таламдарын талашып, депутаттык ыйгарым укуктарын кеңири колдонуп келгени облустун өнүгүүсүнө өз оң таасирин тийгизип келгенин айта кетиш керек. Өзгөчө бул жагдай республикалык бюджетти Жогорку Кеңеш кабыл алып жатканда, каржы булактарын Нарын облусуна тартууда өз үзүрүн берип турганы айдан ачык болгон.

2. Облустун губернатору Жогорку Кеңештин депутаты болуп турганы ошол кездеги Өкмөт мүчөлөрүнө, министрлерге да өз таасирин тийгизип турган. Жыйынтыгында, алар менен " тең ата сүйлөшүп", Нарындын финансы-экономикалык, кадрдык, аймактык кызыкчылактарын ишке ашырууга чоң өбөлгө түзүлүп турган.

Төртүнчүдөн, Узакбаевдин Нарын облусуна губернатор болуп иштеп барганы ошол кездеги күчөп турган жердешчилик, регионализм деген бүт коомго таандык эски илдеттерибиз менен күрөшүүдөгү жакшы өрнөк болуп берди десек болот. Азыр Президент Садыр Жапаров кеңири колдонуп, керек болсо мыйзамдаштырып келаткан региондор аралык жетекчилердин ротация ыкмалары абдан туура жана натыйжалуу экенин Э.Узакбаевдин Нарын облусундагы губернаторлорук ишмердүүлүгү ошондо эле тастыктап койгон дегенге толук шарт бар десек болот.

Бешинчиден, Узакбаевдин мисалында кадр маселесиндеги горизонталдык-вертикалдык жылыштыруу ыкмалары да пайдалуу экенин белгилесек болот. Республикалык деңгээлдеги кадрларды региондук жетекчи кызматтарга жиберүү, ал жерден такшалтып, "бышырып", жергиликтүү маселелерди чечүүдө дараметин байкап, анан кайра Өкмөт мүчөсү кылып алып кетүү- бул эң туура жана жемиштүү кадр стратегиясы экени дагы бир жолу тастыкталды десек болот. Өзгөчө аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликте жүргөн кадрларды аралаштыруу, айкалыштыруу да маанилүү экени айкын болуп калды. Буга жакшы мисал катары өткөн кылымдын аягында Узакбаевдин тажрыйбасы болсо, 2025 жылы Жогорку Кеңештин депутаты кызматынан Ош шаарынын мэри болуп дайындалган Жениш Токторбаев мырзанын өрнөгү болду десек болот.

Жыйынтыктап айтканда, Эмилбек Узакбаевдин Нарын облусунда губернатор болуп иштеген практикасы бул ийгиликтин жана натыйжалуулуктун практикасы болгон десек жаңылышпайбыз. Жеке инсан, жетекчи, саясий ишмер катары да Узакбаевдин өзүнө да бул жетекчи кызмат чоң таасир кылганы да шексиз. Бир калың журттун, бир маанилүү региондун жетекчиси болуу, ошол эле менен эл болуп, камыр- жумур болуп иштеш оңой олтоң иш эмес болчу. Өзгөчө ошол татаал жылдарды эске алганда Узакбаев губернаторлук вазийпасын татыктуу аткарып, Нарын эли ага ак жолтой болуп, губернатордук кызматтан Эмил Узакбаев Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мүчөсү- Айыл чарба министри болуп дайындалышы да мыйзам ченемдүү көрүнүш десек болот. Узакбаевдин саясий карьерасында Нарын эли ага чоң трамплин болуп бергенин да баса белгилеп кетсек болот!

Акматалиев А. – экономика илимдеринин доктору, профессор.

* * *

ПРИМЕР ДЛЯ ПОДРАЖАНИЯ

Ассалому алайкум, азиз қардошлар! Здравствуйте, дорогие братья и сёстры! Мне как представителю Узбекистана, соседнего Андижана доставляет большое удовольствие приветствовать вас. Поскольку мы, узбеки и кыргызы, как братские народы, являемся представителями 92 тюркских этносов. Дружбу между нашими народами я хотел бы выразить словами одного из великих представителей не только кыргызского, но и всех тюркских народов Чингиза Айтматова: «Узбекистан — душа моя, сердце мое. Это то место, где дышит и отдыхает моя душа и мое тело. Это просто прекрасно. Узбекистан — колыбель культуры. Для меня узбеки и кыргызы – один народ, это мой народ».

Как известно, человеку заповедано использовать дарованную ему Богом жизнь, прежде всего, для поклонения Ему и служения во благо людей. Юсуф Хос Хожиб Боласогуний был одним из первых в истории человеческой духовности, кто сформулировал концепцию «совершенного человека». Он назвал совершенным человеком целостного, самодостаточного человека.

О нашем юбиларе я впервые узнал от узбекистанцев, которые вспоминают его добрыми словами. Элимбек Узакбаевич, отмечающий свое 70-летие, один из тех, кто усердно старался воплотить в жизнь эти учения наших великих предков. Для достижения статуса совершенного человека он прошёл тернистый путь, служа во благо народа. По специальности являясь инженером-механиком, он проявил себя в разных отраслях народного хозяйства, государственной и общественной жизни Кыргызстана. Об этом говорит и его автобиография:

1989-1992 гг. - Генеральный директор Республиканского объединения "Киргизагроснаб";

1992-1996 гг. - Президент Акционерной корпорации "Кыргызайыл-комек";

1995 г. - Депутат Собрания народных представителей Жогорку Кенеша КР;

1996 г. - декабрь 1998 г. - Губернатор Нарынской области Кыргызской Республики;

Декабрь 1998 г. - март 2000 г. - Министр сельского и водного хозяйства Кыргызской Республики;

Январь 2001 г. - февраль 2004 г. - Председатель Государственной комиссии при Правительстве Кыргызской Республики по антимонопольной политике;

Февраль 2004 г. - апрель 2004 г. - Член Исполнительного совета - директор Государственного агентства по энергетике при Правительстве Кыргызской Республики;

Январь 2008 года - октябрь 2009 года - Полномочный представитель Президента Кыргызской Республики по вопросам интеграционного сотрудничества в рамках СНГ и ЕврАзЭС и представитель Кыргызской Республики в Экономическом Совете СНГ;

27 апреля 2012 г. - Указом Президента КР А. Атамбаева назначен послом Кыргызстана в Узбекистане.

Где бы он ни работал, он показал себя знатоком дела. «Если человек знает тысячу и один навык в совершенстве, то с тысячей и одним навыком он идеален и совершенен», - говорил Юсуф Хос Хожиб в своём всемирно известном дастане «Кутадгу билиг». Несомненно, жизненный путь, пройденный Элимбеком Узаковичом, является путём к

совершенству. Более того, он стремился не к успеху, а к ценностям, которые он даёт. Его патриотизм, уважение национальных и общечеловеческих ценностей особенно проявились в его дипломатической деятельности. Будучи Послом Республики Кыргызстан в Республике Узбекистан, Элимбек Узакбаевич внёс заметную лепту в дело укрепления и развития дружеских отношений двух братских кыргызского и узбекского народов.

В этом ключе отрадно отметить то, что мне посчастливилось работать вместе с одним из выдающихся мыслителей современности Чингизом Туракуловичем в Брюсселе, когда он работал Послом Кыргызстана в странах Бенилюкс. Надеюсь, будет уместно вспомнить один небольшой штрих из тех лет. Мы вместе принимали участие на свадьбе нынешнего короля Бельгии Филиппа и королевы Матильды, которая состоялась в королевском дворце. Все гости ходили по огромному залу и угощались только канapé и напитками. Удивленный не характерной для наших народов ситуаций Чингиз ага в нашей частной беседе говорил: «Равшан, были бы сейчас здесь наши бешбармак или плов, как на наших свадьбах...» Эти простые, но пронизанные чувством патриотизма и национальных ценностей слова меня поразили и лишний раз убедили в величии писателя. К сожалению, когда Элимбек Узакбаевич был послом в Узбекистане, я уже не работал в системе МИД, но я узнал от его узбекских друзей интересный житейский факт: он любит узбекскую самсу, особенно ташкентскую.

Уважаемые друзья, братья и сёстры, мне очень приятно быть вместе с вами благодаря и тому, что я родился в городе Ош, моя покойная мать из Жалал-Абада, хотя родилась в кишлаке Ковунчи Янги-Юльского района Ташкентской области, когда её родители там были в ссылке. Мой отец, заслуженный работник культуры Узбекистана, профессор Рустамбек Темирович Шамсутдинов учился в Жалал-абадской школе имени Хамзы, когда в определенное время мой дед с семьей жил в Жалал-Абаде. Он работал инструктором обкома комсомола и директором государственного архива Ошской области. Моё детство прошло у родственников в Жалал-Абаде, мы часто гостили и у родственников в Оше.

Хурматли кадрдонлар! Я получаю огромное душевное удовлетворение от того, что имею возможность поздравить юбиляра, замечательного человека, патриота и достойного сына кыргызского народа Элимбека Узакбаевича.

Уважаемый Элимбек ага, мы просим Создателя даровать Вам крепкого здоровья, мира и благополучия, долгую и содержательную жизнь, которая принесёт пользу народу и стране. Пусть Ваша жизнь будет примером подражания для других, особенно молодого поколения.

Элимбек Узакбаевич, ещё раз от имени руководства и коллектива Андижанского филиала Кокандского университета, жителей Андижана и всех узбекистанцев искренно поздравляю Вас с 70-летним юбилеем!

Шамситдинов Равшан Рустамбекович – к.и.н., доцент кафедры истории и гуманитарных наук Андижанского филиала Кокандского университета.

* * *

АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН АЛПЫ

Мен айыл чарба министрлигинде көп жыл иштегендикен Эмил Узакбаевди жаш кезинен бери, Кыргыз малчарба илимий изилдөө институтунда Өндүрүштүк бөлүмдүн начальниги болуп иштегенден бери билемин. Өндүрүштүк бөлүмдө ар тармактын адистери: агроном, экономист, инженер, ветврач. Ал бөлүм институттун курамындагы чарбалардын өндүрүштүк, финансылык абалын талдап, тескеп турган. Ал чарбалар биздин республикада эмес союга атагы чыккан алдыңкы чарбалар болгон. Атап айтсак «Жоон-төбө», “Оргочор”, Сокулук малчарба тажрыйба чарбасы, Тяньшан сал чарба тажрыйба станциясы жана башкалар. Алардын жетекчилигине советтик, партиялык иште такшалган, мыкты уюштургуч кеипкөй адамдар иштөөчү. Мисалы “Жоон Төбө” чарбасынын диретору Умаров, кийин Жамалидинов, райкомдун серетары, райондук аткаруу комитетинин төрө агасы, Сокулук малчарба тажрыйба чарбасы директору да ушундай кызматта иштеген авторитеттүү, өкмөттүн жана партиянын чарбага коюдган чоң ишенимин айыл чарбасынын алп адамдары болгон. Эмил ошол алп адамдар менен сөз табышып, өндүрүштүк, экономикалык иштерде иштерде болгон кемчиликтер боюнча алар менен кеңешип иш жүргүзүүгө жетишкен. Макаламдын атылышынын себеби да ушунда.

Узакбаевдин бөлүмдүн начальниги болуп иштеп турганда институттун чарбаларынын ишине салым кошкон эки эпизодду эсимден кетпейт. Биринчиси, чарбалардын башкы бухгалтерлерин жылдык отчетторун министрликтин тийиштүү бөлүмүнө алып келгени. Мурунку жылдары мындай тартип жок эле, эмне болду деп жылдык отчету менен келген башкы бухгалтерден сурам, жанында турган жаш жигитти көрсөттү. Ал Эмил Узакбаев экен, дароо кепке келип: былтыр Министр жылдык отчет менен союздук министрликке барганда биздин институттун чарбаларынын жалпыланган (сводный) отчетунда эмне үчүн бир уйдан орточо жылдык саалган сүт мурунку жылга салыштырганда өссө, бир центнер сүткө кеткен адам күч чыгымы да өскөн деп Министрге сын пикир айткан экен. Быйл андай кемчиликти болтурбоо үчүн министрликтин тийиштүү бөлүмдөрү карагндан кийин жалпыланган (сводный) отчет түзөбүз деди. Бул деген айтылган тапшырмны жоопкерчилүктүү аткаруу деп эсептеймин.

Экинчи дагы эске калган Эмилдин иши Министрликке техникалардан (трактор, комбайн) кошумча бөлүү масилеси менен институтун диреторунан кат даярдаганы. Союз кезинде бардык ресурстар жогорку жактан пландуу жеткирилүүчү. Пландоо-экономикалык башкармалыгындагы бөлүмдөрдүн начальниктеринен турган комиссия түзүлчү. Финансы бөлүмү, финансылык каражаты, Эмгек жана эмгек акы төлөө мамлекеттик мекемелерге жана мамлекеттик органдарга эмгек акы фондусу жана административдик башкаруу персоналдын саны, талаачылыкты жана мал чарбасын пландо бөлүмдөрү алардагы өндүрүүнү, материалдык баланс бөлүмү жогорудан берилген материалдык ресурстарды жана техникаларды бөлүү боюнча комиссияга кандай бөлүнгөнүн айтып бергенден кийин комиссия мүчөлөрү кол коюп министрге бекитүүгө берилүүчү, бекитилген документ боюнча бөлүмдөр ишин аткара беришчи.

Бир күнү министр чакыртып калды. Маселе техника бөлүү боюнча экен. Министрде мал чарба институтунун диретору, өндүрүштүк бөлүмдүн начальниги Э. Узакбаев жана

биз, комиссиянын мүчөлөрү. Материалдык баланстын лүмүнүн начальниги өзүнүн эсептерин, аргументтерин айтып туура бөлүнгөнүн айты. Институттан Эмил Узакбаев сөз алып урматтуу министр, Жоон-төбөнү билесиз ысык жерде, дан эгиндерди жыйырма күндө чабып алышыбыз керек, чарба болгон комбайндар ы менен 26 күдө жыйна алууга жетишет, ошондой эле эсепти Катта-Талдык, Сокулук мал чара тажрыйба чарбалары жана башка чарбалар боюнча келтирди.

Министрдин эмнеге Материалдык баланс бөлүмүнө кайрылган жоксуң деген суроосуна. Мен кайрылсам башкалар 30-35 күндө чаап бүтбөй жатканын айтып, кошуча бөлө албастыгын айткандан кийин сизге кайрылууга туура келди. Урматтуу министр биздин чарбалар катардагы чарба эмес, алар башкаларга үлгү болушу керек. Ошондуктан мүмкүн болсо кошумча “мынча” трактор, комбайн бөлүп берсеңиз жакшы болоорун айты.

Ал кезде техниканын көбү Министр алардан 4-5 комбайн, 5-6 трактор азайтып институтка бөлдүрүп берди. Бул сан аз көрөнгөнү менен институттун онго жетпеген чарбасы үчүн көп. Эмил Узакбаев бул демилгеси менен өзүнүн жогорк профессионал деңгээлин көрсөтө алды. Союз тарай электе Госагропром түзүлгөндө Эмил Узакбаев Сельхозтехниканын биринчи базасында директор кезинде кайра жолуктук. Сельхозтехниканын ордуна “Айыл –Көмөк” түзүлгөндө анын Генеральный директору болуп иштеди.

Жогорку Кеңештин депутаты кезинде айыл чарба комитетинин төрөөгөсү болуп айыл чарбасын рыноктук шартта чарба жүргүзүшүнө да алгылыктуу иш жүргүздү. Айыл чарбасыныан алыс адамдар , чарба жетекчилери, “жалпы пирогдон” даам татыгандар реформа туура эмес, колхоз. Совхоздорду таратышпаш керек болчу деп ызылдашты.

Жогорку кеңештин мыйзамы боюнча зыян тарткан жана төмөнкү рентабелдүү иштеген чарбаларды приватташтаруу каралган. Бшында ошондой башталган. Бирок кийин Шаталиндин “Шок терапиясынан” кийин чарбалар биринин артынан бири зыян тарта баштады. “Шок терапиясында” төрт позиция: жерге мамлекеттик монополияны, айыл чарбасына мамлекеттик финансалык жардам берүүнү, мамлекеттик заказды жою, мамлекеттик чарбаларды приватташтыруу, колхоздорду мамлекеттен ажыратуу каралган. Бул учурда чарбалар продукция кайда сатууну, материалды-техникалык ресурстарды алууну билбей, мамлекеттик кредиттик мекемелер насия бере албай кыйын абалга дуушарга кабылып, өлкөдө гиперинфляцияга учурады.

Натыйжада ири чарбалардын ордна жеке майда дыйкан(фермер) чарбалар түзүлдү. Айыл чарбасы мындан ары өнүкпөйт дегендерге 1990-2024 жылдагы анын өнүгүү динамиасын көрсөтсөк туура деп эсептеймин (сүрөт 1). 1991 жылы 1990 жылга караганда 10% төмөндөгөн. Бул диаграммада баа жылдан жылга көтөрүлүп жаткандыктан салыштырмалууту сактоо максатында айыл чарба продукциясынын дүң көлөмү 2024 жылдагы баа менен эсептелген. 1995 жылы дүң көлөм республика боюнча кскин төмөндөгөн, андан кийин туруктуу өсүү байкалып турат. Диаграмманын биринчи сапта дүң продукциянын көлөмү, экинчи сапта – өсүш темп мурунку жылга салыштырганда коэффициент менен. Тармактын өнүгүү темпи канатандыраарлык деп эсептеймин.

Сүрөт 1. Айыл чарба продукциясын дүң көлөмү (1990-2024 ж.ж.)

Эмил Узакбаев миниср болуп иштеп турганда айыл чарбасынын өнүгүшүнө эки чоң иш аткарды. Биринчиси, ал кезде жылыга административдик башкаруучу персоналдардын санын кыскартууда айыл чарбасын тейлеген министрдин бир элн орун басары калган. Өкмөткө барып агроном мал чарбасын тейлей албат деп мал чарбасын тейлеген министрдин орун басар штатын ачтырып, ага Республикалык малды асылдандыруу станциясынын начальнигин сунуштады. Ал чарбанын жетекчиси да болуп иштебептир башка кандидат болсун дегенде, өкмөткө малдын баарын ар бир дыйкан (фермер) багып жатат минимстрлик малды саылдандырууга жардам бериш керек. Ошондуктан бул ишке ушул иш менен иштеген кесипкей адис жетишет, анын милдетималдын асылдуулугунжогорулатуу деп ал адисти министрдин орун басар кызматына дайындатууга жетишти.

Экинчиси, өкмөткө райондук, облустук айыл чарба башкармаларынын начальниктерин акимдин, губернатордун орун басары статусун бердирүүгө жетишти. Өкмөткө болгон негиздемеде райондордо өнөр жай ишканалар жокко эсе, алар негизинен айыл чарбасын тейлейт. Райондун ар биринде кеминде 10 айыл өкмөт бар. Тармакта болгон алдыңкы тажрыйба, инновация боюнча ар бир айыл өкмөттөн 10 дыйкан чарбасы чакырылса 100 адам чогултулат. Расмий иш чарадан кийин аларга чакан конерт берип көңүлүн көтөрүш керек. Райондук маданият бөлөмү айыл чарба башкармалыгын уга бербешти ыктымал. Ошондой эле алардын тартип сактоосуна көзөмөлдөөгө рай милиция кандай карайт. Акимдин орун басары статусу болсо, ал маселелер акимдин кийлигишсиз оңой чечилет деген аргумент келтирилген.

Үчүнчүсү, Эмил госагропромдун бир тармагын тейлеп ушул эки имаратта жайгашканын билүүчү. Бир күнү мени чакырып госагрпромдо канча киши иштөөчү эле санын тактап келчи деди. Госагропромдо штат боюнча 725 кызматкер болгонун айтым. Демек, 350-360 адам биз жагында жайгашкан тура, биздин республикалык кызматтардын штатында канча киши бар экендигин тактап кел деп тапшырма берди. Бардыгын тактасам 340 жакын экенин министрге маалымат бердим. Мага бардык республикалык кызматтар,

лабораториялар (ветеринардык, агрохимиялык, үрөнчүлүк ж.у.с.) башкасы министрлик турган жагына жайгаштыруу буюнча приказ даярдоого тапшырма берди. Приказы негиздегенде биринчиден жума сайын планеркага республикалык органдардын жетекчилер ар ксы жерден келишет. Экинчиси, райондон, облустан келге адистердин маселелрин ар кайсы жерде жайгашкан республикалык органдрга барууга туура келет. Алар бир имаратта болсо маселелерин тез чечүүгө болот.

Буйрукту даярдап Эмил Узакбаевге кечинде кирдим, ал приказга кол койду, өзүндө калды, эртеси канцелерияга бермек да. Бирок эртеси указ менен иштен бошотулду. Эми Эмил Узакбаевдин иштөө тартибине келсек, жыйында бир же эки маселе коюлчу, аларды чечүүгөтийштүү бөлүмгө чечүү боюнча кыска тапшырма берип, мөөнөтүн койчу.анын аткрылышын убагында сураганга жетишчү. Эмил Узакбаеди толук билбеген адамдар, анын шартылдап, жаркылдап шайдоот жүргөнүн көрүп эмоционалдуу болушу мүмкүн деп ойлошу мүмкүн. Бирок, бир жыл бою министрдин жыйындарында аны акыл калчап иш кылган, токтоо, сабырдуу жакшы жетекчи экенине бирге иштендердин баары күбөбүз жана алардан Эмил Узакаевич “кандай жакшы киши” деп көп угабыз. Менин оюмча бул түшүнүкө баарынан мурда ички рухий байлыгы, жан дүнөсүнүн тазалыгы, айланасын курчаган дүйнө мененжашап, сүйгөн иши менен коомго пайла кошкну кирет. 70 жаштык мааракенин урматына элде айтылып жүргөн “беле кымбат эмес, урматто, сыйлоо кымбат” накыл сөздөн баштап Эмил Узакбаевити айыл чарбасындагы мыкты профессионал адам, жаш адистерге “устат” катары көрсөтүгө умтулдум.

Урматтуу Эмил Узакбаевич! Өтө зор баалуулук адамдын өмүрү. Ар бир адам кайталангыз, анын ичинде сиз дагы. Сиздин жакшы мүнөзүңүз жыл өткөн сайын төмөндөбөй, кайра жыл сайын жаркырак боло берсин. Узун өмүр, чын ден соолук, иште түгөлбөгөн энергия. күч, үй бүлөөдө аман эсендик, кыргыз элинин жаңы жетишкендиктерине зор салым кошууңузду каалаймын.

Жумабаев Жамалгазы – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасына эмгек сиңирген кыматкер, экономикалык илимдин доктору, профессор.

* * *

Э.Узакбаев - таланттуу мамлекеттик жана коомдук ишмер

Мен, Эмил Узакбаев менен 1992 жылы жай айларында Аширбек Темирбаев тааныштырган. Мен жаңы эле Оштон Бишкеке которулуп келгемин. Аширбек Мойдунович Ош обкомунан ЦКга инспектор болуп которулуп келип, кийин Киселеев Г Н экинчи секретарь болгондо Ашике ага жардамчы болуп кайра жаралууда жаңыдан өсүп келе жаткан биз тендүү жигиттер Ашикенин тегерегинде чогулуп калышкан экен.

Эмил, Надырбек Сатыбалды мени да кошо мейманга чакырышып үй бүлөнү көчүрүп келгиче эле мени тез кошуп алышты. Себеби мен айылда райондо областа иштесем да борбордун өзүнүн шарттары болот мени сыртымдан билишсе да "кругка" толук канду кошулганча көп эле сыноодон өтүм окшойт. 1991жылдын 31 августан өлкө эгемендүү болгондоп баштап саясат да саясатчылар өтө өзгөрүлдүү демократиянын шарапатында.

1994 жылдын күзүнөн легандардуу парламентти таркатууда референдум өткөрүдө биздин топ Кубаныч Жумалиевдин тегерегинде топ түзүлүп тез эле журналисттердин алар аркылуу коомчулукка тез эле "великолетный семерка" таанылып кеттик. Топтон Министр, губернатор, депутаттар болуп чыга келди. Топтун активдүү мүчөсү Эмил Узакбаев болду, табиятынан таланттуу, уюштурууга болгон жөндөмү менен тез эле ЖКтин биринчи чакырылышынын депутаты, көп өтпөй Нарын областтын губернатору болуп депутаттык мандатты тапшырбай жемиштүү иштеп, эл оозуна алынып кетти. Акаевдин өкмөт тез тез алмашып турганда 1998-жылы айыл чарба министри болуп ийгиликтүү иштеди. Саясатчы мекенчил экенин иш жүзүндө көрсөтө алды. 2012 жылдан баштап атайын ыйгарымдуу элчи болуп Коншу Өзбекстанда такталган элчи катары жигердүү эмгектенди. Мүнөзүү шар, кыргызча айтканда любой "топтун" борборунда боло алат. Жолдошчулукка бекем, сөзгө турат. Жолдошчулук адамдын башына кыйынчылык болгондо кана билинет. Менин турмуштагы оор сыноодо мага үй бүлөмө туруп берди. Жакшы ата бир туугандарына мыкты тууган, мүнөзү шайыр жакшы ырдайт. Өлкөбүздүн өсүшүнө салымы чоң, дагы көп кызмат кылат деген ишеним чоң, замандаш үзөнгүлөш

Жантөрө Сатыбалдиев.

* * *

УСТАТТАН ӨТКӨН ШАКИРТ БАР

1980 жылдардын баш чагында Чүй районуна караштуу Прогресс колхозуна башкарма болуп шайланып, чарбадагы короо толо бузулган техникаларды көргөндө, керектүү тетиктердин тизмесин түзгүлө аракеттенип көрөйүн деп бирикмеге келсем, катымды окуган башкы бухгалтер 180 миң сом карызыңар бар, төлөмөйүнчө уруксат жок деп мыйыгынан күлүп койдү. Жаңы таанышым, Эмилбек Узакбаев кийлигишип, акыркы жолу болсун деп, башкы эсепчини көндүрдү.

Айыл чарба техникасы тармагындагы, Мамлекеттик агроөнөр жай аппаратынын механизация бөлүмүнүн башчысы, “Агроснабтехсервис” бирикмесинин төрагасы, “Кыргызайылкөмөк” акционердик корпорациясынын президенти болуп, Узакбаев жыйынтыктуу иштеп, колхоз-совхоздорго материалдык – техникалык базасынын чыңалышына, жалпы республиканын эл чарбасындагы өндүрүшүнүн өнүгүшүнө салымын кошкон.

1995 жылы Эмилбек Узакбаев Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты, парламенттеги Эл өкүлдөр жыйынындагы Агрардык саясаты боюнча Комитеттин төрагасы, бир эле мезгилде, 1996 жылдын 28 сентябрындагы республиканын президенти А. Акаевдин Указы менен Нарын областынын губернатору болуп дайындалган. “Эки, тизгин, бир чылбыр” колундагы мыйзамдын чегиндеги иш жүргүзүүгө даярдыгы, мекенчилдиги, ташкындаган энергиясы Узакбаевдин республикалык, айрыкча эл аралык байланыш деңгели кескин көтөрүлө түштү. Касиеттүү Теңир Тоонун босогосунда, “Мен элиме акжолтой болсом экен” деп алгачкы сөзүн айтты эле, Жараткан анын тилегин кабылдагандай, парламенттин, аткаруу бийлигиндеги жана колунда бар жетиштүү бизнесмен досторунун көптөгөн мүмкүнчүлүктөрүн ылайыктай пайдалана билген Узакбаев иштеген үч жылга жетпеген убакта бийик тоолуу, жылдын теңинин ашыгында кышы кетпеген региондо кандай алгылыктуу иштерди бүтүргөндүгү тууралуу, өндүрүштүн күзгүсү саналган статистикага токтоло кетели: - Ар бир айыл өкмөтүндө, дыйкандарды тейлөөчү техсервис уюштурулуп, агротехникалык иштер өз убагында аткарылган, күйүүчү майдын баасы салыштырмалуу өз баасында арзан сатылган, натыйжада 1997 жылы былтыркыга караганда дан эгиндери 6697 гектарга көп себилип, жалпы түшүм 25600 тоннага өскөн, бир жылда картошка 13990 тоннага (30%), жашылча 2300 тоннага (40%), көп жыйналган. Түшүмдүүлүк дан эгиндери 25 центнерден, картошка -16,2 центнерге, жашылча -9,9 центнерге ар гектарынан жогорулаган. Малдын башы көбөйүп, эт өндүрүү - 3, сүт -23, жумуртка-13 пайызга көтөрүлгөн. Жалпы айыл чарба продукцияларынын дүң жыйымы бир жылда 116 пайызга көтөрүлгөн.

– Курулуш иштери 101,525 млн. сомго аткарылып, бир жылда 70, 268 млн. сомго өсүш берген. 1997 жылы пособие жана социалдык пенсия чектөөгө област боюнча 25782 энеге жана аз камсыз болгон 73673 адамга 39145 млн. сом каржыланган. Чернобыль кырсыгынан жапа чеккен 129 адамга 936360 сом пособие төлөнүп, путевканын компенсациясына 12500 сом берилген. Эл аралык фонддордон 29,8 тонна күрүч, 3976,8 тонна ун, 65,2 тонна кумшекер, 13,8 тонна суу майы област боюнча жарды жашаган 14640

үй бүлөгө бекер таратылган. 1997 жылы 114026 млн. сомдук продукция өндүрүлүп, 16,3% өсүш берип, көмүр казып алуу 2 эсеге көбөйгөн.

Окурмандарым тажабасын деген ниетте негизги цифраларга гана токтолдум. Салык жыйымы 124 пайызды түзүп, мурдагыдан 51 миллион сомго ашык чогултулуп, анын 39,145 млн. сомго каржыланган пенсия, пособие өз убагында төлөөгө калыптанган. Финансы министринин инструкциясына ылайык, пландагы салыктан ашык жыйналган сумманын 75%ти кайра областка кайтарылып, көптөгөн каражаттардын жумшалышына өздөрү өндүргөн продукциялар негизги себепкер болгон. Нарын шаарынын 70 жылдык юбилейине карата, көптөгөн жылдардан бери бүтпөгөн ден соолук чындоочу борборго 2,263 млн. сом, областык оорукананын хирургия бөлүмүнө 991,9 млн. сом, 36 квартиралуу үйгө 3,472 млн. сом, элуу орундуу мончого 4,490 млн. сомдук жумуштар аткарылган. Социалдык тараптан акы төлөө, пенсия, пособие менен камсыздоо 1998 жылга карата толугу менен камсыздалган.

Социалдык тармактын эң оор жүрөк сыздаткан жери ата энеси жок, кароосуз калган жетим балдар экендигин түшүнгөн Эмилбек Узакбаевич, жаңы жыл алдында, "Губернатордук балаты" уюштуруп, ага областагы 390 балдарга белек, акчалай жардам көрсөтүп, республикада алгачкы жолу боорукердик саамалыкты даңазалаган. Келечекте жетим балдардын тагдырын соопкерчилик жолу менен чечүүгө Нарын шаарында "Келечек" балдар үйүн ачып, каражат бөлгөнгө областын финансылык деңгели жетишип калган.

1998 жылдын жыйынтыгы менен, экономика жана социалдык тармактардын өнүгүүсү боюнча биринчи орунга чыгып, Нарын областынын жамааты диплом жана 600 миң сомдук баш байгеге ээ болушкан. Республиканын арасынан биринчи орунду ээлегендиги үчүн Кочкор жана Нарын райондору жеңүүчүлөрдөн болуп таанылганы Эмилбек Узакбаевичтин областын жетекчилерин, жалпы эли журтун "бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, бирдиктуу команда түзгөнү уюштуруучулук, башкаруучулук он натыйжаларды берди. "Сөз чынынан бузулбайт" дегендей, Узакбаевдин кыска мөөнөттө, жаратылыш шарты катаал болгон Кыргызстандын "Сибиринде" жетишкен ийгиликтерин өз убагында чагылдырылган материалдар ММК, эркин газеталардан көрсөтүлүп жатты. Эгемендиктин заманында мындай зор ийгилик жараткан республикабыздын бир дагы шаар-районунда, областында кайталана элек.

Элетте өскөн Эмилбектин Нарын областындагы бүтүргөн көптөгөн иштерин, камырдай жуурулуп алардын эли-журту менен аралаша жашаганын саймедиретип айткан адамдар четтен чыгат. Губернатордук милдеттен министрликке которулуп жатканда, дагы эки жыл иштесе "кылым губернатору" атагына жетмек деп "Кыргыз Руху" (31 январь 1998 ж.) газетасын жазып чыгышкан Чындыгында касиети төгүлгөн Теңир Тоону жетектөө мезгили Узакбаевдин дүйнөгө көз карашын, аброюн, мамлекет алдындагы парзын, адамдык деңгелин бийиктетип салды. Башка ишке которулуп жатканда, областа даяр башталбай турган энергетиканы, көптөгөн тоо кен тармактарын жана туризмди өздөштүрүүгө Республикабыздын Өкмөтүнө маселе көтөрүп жаттык эле деген 1998-2000 жылдары айыл чарба министри болуп иштегенде Эмилбек Узакбаевич республиканын бардык эл чарбасынын тармактары жана чет элдик өлкөлөр менен байланышын узартты. Кытай жана Европанын айрым өлкөлөрү менен бир нече биргелешкен өндүрүш

ишканаларын, бир топ жумушчу орундарын ачкандын демилгечиси болду. Борборго жакын жайланышкандан келген меймандарын жаратылышы кооз Шамшы капчыгайында коноктоп жүрдүк.

Бир жолу Алмата шаарына барып калып, “Казахсельхозтехника” бирикмесине кирсек, биздикидей толо эл чарба техникаларынын аздыгын көрүп таң калганыбызды сураба.

Айыл чарба министрлигинде, саваннадагы гиеналардай, бала бакырасы менен таландыдагы илим изилдөө институтунун жетекчисин иштен алып саларында, булганганы ашынган ажо “дүжүр чалын” сактап калган. Мурдакы министрлер андан жалтанып, кайталап сурагандарын колуна карматып, тийише албай, жалтанып турганда, Узакбаевдин акыйкат “жортуулуна” Аткаруу бийлиги дагы аны колдогон. Союзга белгилүү илимий мекеменин бүгүнкү ахвалын көргөн адам, “көздүн жашын көлдөтүп, мурундун суусун булактаткандан” башка чарасы жок.

Өндүрүштө бири бирине колдоо көрсөткөндөр, акырындап туугандык сезимге өтө баштайт. Ошондой, жакшы жөрөлгөлөр Эмилбек экөөбүздө дагы кайталанды. Апасын, үй бүлөсүн, бир туугандары менен үйүбүзгө чогуу келип, бизди кубантып турду. Мен дагы жаңы жыл, Норуз майрамын тоскондун эртесинде балдарымды ээрчитип, улуу күндөрүн куттуктап жүрдүм. Барганымда атасы же, бир тууган агасы келгендей жадырап тозуп алышчу. Мейманын тоскон Светлананын ажары ачылып, адамга төгүлө жасаган мамилеси, ашык-кеми жок так сүйлөгөнү, жайган куттуу дасторкону алигиче эсимде. Бир жолу Эмикем, кайненем үйүбүзгө келген, жакшы көргөн акеңер менен тааныштырбайсыңбы деп жатат деди. Шарыйпа эже менен сүйлөшүп отуруп, экөөбүз 7-8 ата өткөн туугандардан болуп калбаспызбы. Мугалим, көп жылдары мектептин директору болуп такшалган адам, класстагы окуучуларына сабак өткөн сымал, бир калыпта сүйлөп, уңгулуу сөздөрүн айтып, уккулуктуу үнү менен бизди эриктирген жок. Ошол күндөн тарта, мурда мени Мырзабек Касымалиевич деген Светланага, ал терминди унутуп, мага кыргыздай тийип, түптүз таске дегенге өттү. Бир аз үйлөрүнө каттабай калсам, таске бизди карабай калдыңыз, айрым учурларда тең салмактуулукту жоготкон кезибизде тезке салчу адамыбыз жок болуп жатат деп оюн-чыннан баарыбызды күлдүрүп койчу.

Кийинчерээк Эмикем, Кыргыз Өкмөтүнө караштуу Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, Энергетика боюнча мамлекеттик агенттиктин директору, Өзбекстан республикасындагы туруктуу Элчиси кызматтарын аркалады. Буларда дагы тепкичтен тепкичке көтөрүлгөндөй эли-журтунда аброю жогорулап, адеп баштаган багытынан, акыйкаттыкты пир туткан калыстыктан, мекенчиликтен тайыбаганына алган медалдары, Ардак грамоталары, Нарын жана Жалал-Абад областынын ардактуу уулу болгон Ак батасы, Республиканын айыл чарбасынын эмгек сиңирген кызматкери, атактуу К. И. Скрябин атындагы агрардык университеттин Ардактуу профессоруна жеткен сыймыктары күбө.

Келечектеги Жаңы Кыргызстанды жаңыдан баштаган президентибиз Садыр Жапаровдун, УКМКнын башчысы Камчыбек Ташиевдин республиканы гиганттык курулуш аянтчасына айлантап, кошуналар менен алаканы жакшыртып, чек араларды чечип, дүйнөлүк аренада татыктуу саясый орунду ээлеп, кийинки төрт жылда кирешебиз, экономикабыз, үч эсеге көтөрүлүп, жан башына ИДП 9,2% жогорулаганы жалпыбызды

чексиз кубандырат. Ушул темпибизден жазбай, алдыга умтула берсек, буюрса он беш-жыйырма жылда, дүйнөдөгү өнүккөн өлкөлөрдүн катарына жетебиз деген ниеттебиз. Кыргыз-Мамлекет тарыхында ар тараптан кайталанбаган экономикалык зор өсүштөргө жеткизген мамлекет башчыларыбызды, жалпыбыз кубаттоого милдеттүүбүз. Башкача жолубуз жок.

Кечээ эле эдирендеген Эмикебиз, жыйырма бир жашында бармактайынан эңсеген инженер кесибине ээ болуп, ташкындаган аракетин, жашоодогу ырахатын эли-журтуна арнап, ысык-суугуна күйүп, республикадагы бирден бир көрүнүктүү жетекчиликке жетип, бүгүнкү күнү 70 жылдык торколуу юбилейдин ээси болгон Эмилбек Узакбаевич Узакбаевге бардык жакшылыктарды каалап кетмекмин.

Касымалиев Мырзабек Касымалиевич – Легендарлуу парламенттин депутаты, айыл-чарба илимдеринин кандидаты.

* * *

ЭЛЧИЛИКТИН СЫРЛАРЫ

Элчи – бир өлкөнүн башка мамлекеттеги элчилигин жетектеген дипломатиялык өкүл. Тарыхый булактарда бир өлкөнүн өкмөтү тарабынан башка өлкөнүн өкмөтүнө дипломатиялык өкүлчүлүктөр боюнча жиберилген туруктуу же убактылуу өкүл сүрөттөлөт.

Ыйгарым укуктуу өкүл деп эсептелген элчи дипломатиялык мамилелерди орнотуу, мамлекеттердин ортосундагы тынчтыкты камсыз кылуу, биргелешкен аракеттер тууралуу келишимдерди түзүү ж.б. ушул сыяктуу милдетин алат. Дүйнөдө мамлекеттер пайда болгондон кийин алардын ортосунда ар түрдүү тармактарда өз ара мамилелер, байланыштар, кызматташтык бар. Бул иш-аракеттерди ишке ашыруу үчүн бардык өлкөлөр элчилерге муктаж. Ошондой эле ар бир убакта жана жерде элчилерди, алардын аткарган милдеттерин, укуктарын жана милдеттерин, сапаттарын сүрөттөгөн көптөгөн булактар бар.

Теңир тоодогу түрк элдеринин даанышман акыны жана ойчулу Жусуп Баласагындын 1069-1070-ж. жазган саясий-философиялык дастаны – Кут алчу билимде да элчи болуп дайындалган адам бир катар талаптарга жооп бериши керектиги баса белгиленет. Дастанда элчинин билимдүү, акылдуу, ыймандуу, токтоо, чечен, кенен, даанышман, кыраакы, ичкилик ичпеген, келбеттүү, кайраттуу, сөзгө сүйкүмдүү болушу жөнүндө кеңири маалыматтар берилет.

Биз чакан макалабызда Кыргыз-Өзбек алакалары абдан өнүгүп бараткан азыркы мезгилде, Өзбекстанда 2012-жылы Кыргызстан элчиси болуп дайындалып, жогоруда даанышман белгилеген касиеттерге ээ болгон Узакбаев Эмилбек Узакбаевич жөнүндө сөз кыlamakчыбыз.

Тарыхка көз салсак, 1993-жылдан баштап, эл тааныган, жогоруда Ж. Баласагын белгилеген касиеттердин ээлери: Жигитов Салижан (1993-1995); Сыдыков Батырали Сыдыкович (1996-2001); Чиналиев Улукбек Кожомжарович (2001-2006); Мадмаров

Азизбек Маматович (2006-2010); Мокеев Анварбек Мокеевич (2011-2012); Узакбаев Эмилбек Узакбаевич (2012-2016); Сыдыков Данияр Батырович (2016-2018); Жунусов Ибрагим Кожоназарович (2018-2021); Джаманбаев Муса Мураталиевич (2022-2024); Дуйшенкул Тезекбаевич Чотонов (2024-жылдан баштап азыркы күнгө чейин) Өзбекстанда Кыргызстандын элчилери болуп эмгектенишкен. Жогоруда аты аталган элчилердин баары эки элдин биримдиги үчүн талыкпай эмгектенген инсандар.

Узакбаев Эмилбек Узакбаевич да мындай чоң кызматты аткарганга чейин бир топ жогорку иштерде эмгектенди.

Узакбаев Эмилбек Узакбаевич жөнүндө эки ооз сөз: 1976-жылы Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтунун инженер-механик адистигин бүтүргөн. Алгач, «Кыргызагроснаб» республикалык бирикмесинин башкы директору, «Кыргызайыл-Комок» акционердик корпорациясынын президенти, Кыргыз Республикасынын Нарын облусунун губернатору, Кыргыз Республикасынын Айыл жана суу чарба министри, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Энергетика боюнча мамлекеттик агенттиктин Аткаруу кеңешинин мүчөсү – директору, КМШ жана Евразия экономикалык шериктештигинин алкагында интеграциялык кызматташуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктуу өкүлү жана КМШ Экономикалык кеңешиндеги Кыргыз Республикасынын өкүлү болуп эмгектенген. Эл Узакбаев Эмилбектин жумушка болгон мамилесин, билимин, тажрыйбасын, ишмердүүлүгүн баалап, чоң ишеним менен аны Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты болуп шайлаган.

Жогорудагы маалыматтардан улам Э. Узакбаевдин мамлекет тарабынан белгиленген бардык кызмат орундарда жемиштүү иштегени көрүнүп турат.

Өзбекстанда 2012- жылы Кыргызстан элчиси болуп дайындалган Узакбаев Эмилбек Узакбаевич дипломатиялык мамилелерди орнотуу, мамлекеттердин ортосундагы тынчтыкты камсыз кылуу, биргелешкен аракеттер тууралуу келишимдерди түзүү ж.б. эки элдин биримдиги үчүн көп аракеттерди жасаган. Өзбекстан Республикасынын Тышкы иштер министри Абдулазиз Камиллов менен биргеликте өзбек-кыргыз мамилелеринин ар кыл багыттагы актуалдуу маселелерин талкуулашты. Ушул жолугушуудан улам эки тараптуу байланыштар жакшы жолго коюла баштагандыгы баарыбызга белгилүү. Тышкы саясатыбызды өтө кылдат жүргүзүшүбүз зарыл деп аракеттенген Узакбаев Борбордук Азиядагы кошуна мамлекеттер менен алаканы жакшы нукта улантып, бардыгы менен мамилени жогорку деңгээлге жеткирүү кажеттигин сезип, элчи болуп турган убакытта бир топ алгылыктуу иштерди жасоого жетишти. Атап айтканда, элчилик ыйгарым укуктарынын чегинде мамлекеттик органдар, коомдук-саясий, эксперттик жана илимий чөйрөлөр, мамлекеттин жалпыга маалымдоо каражаттары, ошондой эле дипломатиялык корпустагы кесиптештери менен байланыштарды түздү.

Өзбекстандын расмий органдары менен Өзбекстандан Кыргызстанга минералдык жер семирткичтерди түз алып келүү маселесинин үстүндө биргеликте иштеп өлкөнү стратегиялык маанилүү продукция менен өндүрүүчү баада камсыздоо маселелерин иштеп чыккан жана алар өлкө рыногунда базар баасынан арзан баада сатылган. Кыргызстанда абдан көп жерлерге эгин эгилээри белгилүү. Ошондуктан мындай продукциялар

дыйкандардын иштерин, финансылык каражаттарын бир топ жөнгө салган. Биз элчинин бул ишин өлкө үчүн жасаган жемиштүү иштери катарында көрдүк.

Өзбекстан жөнүндө да элчинин оюу, сын-пикири жакшы. Ал бул өлкөнү ошол мезгилде жетектеп келген президент жөнүндө, жалпы элге ылайыктуу тартип, мамлекеттин колундагы бийликти эффективтүү колдонуу; бир элге жат көрүнө турган терс көрүнөштөрдүн жоктугу, шаарлардын кооздугу, тазалыгы ж.б.лар жөнүндө өзүнүн маегинде баса белгилеп (“Өткөндөн сабак алыш керек” Азаттык уналгысы, 2019-ж.) өткөн.

Элчиликтин дагы бир жакшы маданиятынан бири кайсыл мамлекетте элчилик кызматын аткарбасын, ошол мамлекеттин ички сырын, түрлүү көрүнүштөрүн жалаң жакшы тараптарын көрсөтөт, алар башкаруучулар менен элдердин, мамлекеттердин ортосундагы мамилелерде тең салмактуулукту камсыз кылууда негизги ролду ойнойт.

Биз Узакбаев Эмилбек Узакбаевичтин бир гана элчи болуп турган мезгилиндеги кызматына назар салдык, ал эми мамлекет кызматкеринин элчиликтен башка жасаган кызматтары арбын.

Арийне, алар жөнүндө 80 жылдыкта ангемелешүүгө жетишели, ал эми Узакбаев Эмилбек Узакбаевичти 70 жылдык юбилеи менен куттуктайбыз! Жетимиш жаш курагыңыз куттуу болсун, саламаттыгыңыз бекем болсун! Балдарыңыз менен амандыкта болуңуз, журтубузга дагы да кызмат кылып, үзүрүн кошо көрүңүз, ийгиликтерди каалайбыз!

Мирзахидова Муяссар Инамжановна – филол. и.д., профессор.

**ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES**

**Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек
ДАЛИЛДӨӨГӨ КАРАТА БЕРИЛГЕН МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ МЕНЕН
ОКУУЧУЛАРДЫН ЭРКИН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ**

**Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек
РАЗВИТИЕ СВОБОДНОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ
РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ НА ДОКАЗАТЕЛЬСТВА**

**Sharapov Sardarbek Turgunovich, Marufov Otabek
DEVELOPING FREE THINKING IN STUDENTS THROUGH SOLVING
PROBLEMS ON PROOFS**

УДК: 37.09-510.6

Аннотация: Бул макалада окуучулардын далилдөөгө карата берилген маселелерди чыгаруу менен эркин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жолдору каралган. Ошондой эле окуучулардын далилдөөгө карата маселелерди чыгаруу процессинде ой жүгүртүү көмөкчү тапшырмалар аркылуу математикалык образдарды түзө билүүлөрү көрсөтүлгөн жана аларды чыгаруунун жолдору айтып өтүлгөн. Далилдө ыкмаларынын классификациясы, окуучулар тарабынан кетирилген айрым каталар жана аларды жоюу боюнча сунуштар берилген. Макалада мындай көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору жана окуучулардын эркин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири талданат.

Ачкыч сөздөр: Эркин ой жүгүртүү, маселе чыгаруу, далилдөө маселелери, математикалык ой жүгүртүү, логикалык ой жүгүртүү, окутуу ыкмалары, когнитивдик активдүүлүктү өнүктүрүү

Аннотация: Эта статья направлена на изучение развития свободного мышления учащихся при решении задачи на доказательства, которые развивают креативное мышление у учащихся. А также способность учеников создавать математические образы в процессе решения простых мыслительных подзадач. Показаны основные подходы к решению задач на доказательства. Изложены классификация методов доказательства, некоторые ошибки обучающихся и рекомендации по их устранению. Рассказывается анализ путей решения таких задач и их влияние на развитие свободного мышления учащихся.

Ключевые слова: Свободное мышление, решение задач, задачи на доказательства, математическое мышление, логическое мышление, методы обучения, развитие познавательной активности.

Annotation: This article aims to study the development of free thinking of student when solving a problem on proofs that develop creative thinking in students. And also the ability of students creates mathematical images in the process of solving simple mental subtasks. The main approaches to solving problems on proofs are shown. The classification of proof methods, some

mistakes of students and recommendations for their elimination are presented. The analysis of ways of solving such problems and their influence on the developed of free thinking of students is.

Key words: Free thinking, problem solving, proof problems, mathematical thinking, logical thinking, teaching methods, development of cognitive activity

Введение

Задачи на доказательства играют важную роль в школьном курсе математики и являются важной частью математического образования. Они помогают ученикам логически рассуждать, аргументировать, излагать свои мысли, анализировать условия задач и находить доказательства математических законов. Для решения таких задач нужно развивать мышление и интуицию, чтобы он приблизительно вообразил, видел ответ и мог его обосновывать, рассуждать на эту тему. Такой ученик в будущем сможет быстро адаптироваться к другим направлениям и специальностям. А если он будет наизусть учить, но не мыслить, то ему дороги дальше не будет. В ходе изучения математики учащиеся встречаются с различными типами доказательств, что позволяет развить мышления и аналитические способности. Свободное мышление даёт возможность из цепочки простых мыслей переходить на постановку реальных сложных ситуаций и путей их 3 решения. Решение любой задачи имеет несколько этапов: изучение текста задачи, проведение анализа и из небольших подзадач переход на решение основной задачи.

Несмотря на широкое присутствие таких задач в школьной программе многие учащиеся испытывают трудности при их решении. Цель данной статьи-изучить основные виды задач на доказательства, методы и пути их решения и значения для математики

Распространённые методы доказательств

Задачи на доказательства можно разделить по следующим критериям:

По методам доказательства

- Доказательства от противного
- Метод математической индукции
- Метод прямого доказательства
- Метод контрпримера
- Метод эквивалентных преобразований
- Метод разбиения на случаи
- Геометрические построения

Каждый вид задач требует применения следующих методов:

-Метод прямого доказательства используется, когда утверждение можно логически вывести из известных аксиом и теорем.

-Доказательства от противного применяют, когда необходимо показать, что предположенное противоположное утверждение ведёт к противоречию

-Математическая индукция используется для доказательства утверждений, зависящих от натурального числа, позволяя доказать верность утверждения для всех чисел данного множества

-Метод контрпримера позволяет опровергнуть утверждение, приводя конкретный пример, не удовлетворяющий условию

-Метод эквивалентных преобразований полезен при доказательствах тождеств и уравнений, позволяя переходить к эквивалентным формулировкам

-Метод разбиение на случаи применяется, когда утверждение можно проверить несколькими возможными вариантами

-Геометрические построения позволяют решать задачи в геометрии путём дополнительных построений, нахождения ключевых точек или линий

Задачи на доказательства широко применяются в следующих разделах математики:

-Алгебра: доказательства тождеств, свойств функции, решений уравнений и неравенств.

-Геометрия: доказательства теорем, свойства фигур, задачи на построения

-Логика: доказательства истинности высказываний, работа с кванторами

Решения задач на доказательства развивает у учащихся умение строго формулировать свои мысли, развивают логическое, аналитическое и критическое мышление и способность анализировать ошибки

Для успешного решения задач на доказательства можно использовать следующий порядок действий: 5

Анализ условия задачи. Выделение известного и требуемого.

- Перевод условий задачи на язык математики.

-Определение метода доказательства. В зависимости от условий.

-Построение пошагового алгоритма действий

-Проверка каждого шага на теоремы, аксиомы и определения.

-Оформление. Чёткое и логичное изложение решения.

Для решения задач на доказательства учащийся должен обладать необходимой информацией и знанием. Сначала он должен ответить на промежуточные вопросы, затем приступить к решению главного. Задачи на доказательства развивают математическую культуру, позволяя учащимся понимать значение доказательств в математике и других науках. Они развивают ум, умение делать аргумент на свою точку зрения и применять методы анализа. При решении задач на доказательства учащиеся часто допускают следующие ошибки: замена доказательства примерами, нет строгой логики рассуждения, нарушение правил доказательств, пропускают ход основных шагов, мало обоснованность переходов

Методическая помощь для решения задач на доказательства

-Формировать навык анализа условий задачи и выделение ключевых понятий

-Развивать способность к рассуждению в форме цепочки с помощи логических понятий

-Почаще решать устные и письменные задачи на доказательства с постепенным усложнением

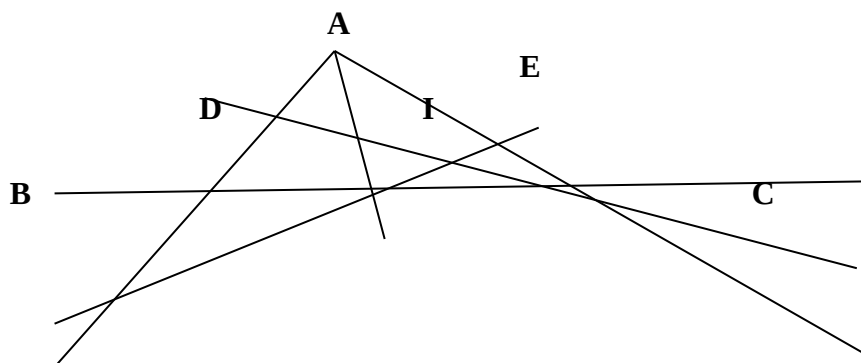
-Использовать задачи с заранее известным методом доказательства как тренажёр

Одной из важных задач школьного курса математики является развитие свободного мышления учащихся, которое имеет важное значение и 6 расширяет их кругозор. Это качество широко может пригодиться в будущем в широком наборе профессий ученых, инженеров, которые создают новые технологии в производстве.

Примеры задач на доказательства

Задача1: В треугольнике ABC проведены биссектрисы BD и CE , пересекающиеся в точке I . Докажите, что

- 1 Точка I лежит внутри треугольника ABC .
- 2 Отрезок AI является биссектрисой угла $\sphericalangle BAC$

В первую очередь здесь нужно увидеть, непонятное-что такое биссектриса, затем смысл инцентра треугольника. Ученику, знающему эти определения исходя из мыслительных способностей нетрудно будет это доказать.

Доказательство:

- 1 Положение точки I :

Биссектрисы углов треугольника пересекаются в одной точке, которая называется инцентром треугольника. Инцентр всегда лежит внутри треугольника. Следовательно, точка I находится внутри треугольника ABC .

- 2 Биссектриса AI

Поскольку I -точка пересечения биссектрис BD и CE , она является 7 инцентром треугольника. По определению инцентра, он равноудалён от всех сторон треугольника, и от него можно провести биссектрису к каждому углу треугольника. Следовательно, отрезок AI является биссектрисой угла $\sphericalangle BAC$

Этот метод доказательства называется геометрическим построением.

Задача 2: Докажем, что если $ab > 0$, то $\frac{a}{b} + \frac{b}{a} \geq 2$

Здесь учащемуся важно знать правила приведения к общему знаменателю, правила раскрытия скобок, а также приведение подобных членов. Только ученик, знающий эти простые правила может в итоге решить целую задачу

Доказательство Имеем:

$$\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a}\right) - 2 = \frac{a^2 + b^2 - 2ab}{ab} = \frac{(a-b)^2}{ab}$$

Так как $ab > 0$, то $\frac{(a-b)^2}{ab} \geq 0$, причём знак равенства имеет место лишь при $a = b$.

Итак разность $\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a}\right) - 2$ неотрицательна, то есть неравенство доказано [6,31].

Этот метод доказательства называется комбинаторным

Математические задачи на доказательства развивают свободное мышление учеников. Они дают возможность представить задачу в виде модели или чертежа. По ходу решения задач — это качество непосредственно развивается у ученика **8**

Заклучение

Задачи на доказательства имеют важное место в школьной математике, играют важную роль в развитии математической культуры учащихся. Они углубляют понимания математических знаний, формируют у учащихся логическое мышление. Их успешное решение требует знания теории, формирования логического мышления. Для повышения результативности их изучения надо уделять больше внимания разнообразию задач и путей их решения, а также включению учащихся в процесс доказательства. Включение доказательных методов в учебный процесс даёт возможность формировать у школьников глубокое понимание математики и её роли в науке. Освоения алгоритма решения позволяет значительно повысить эффективность учебного процесса

Литература:

- 1 Л. А. Басова. Методика обучения геометрии в школе. Москва-2018г
- 2 66 вопросов по математике. Сборник задач. KALEMCOI/ Бишкек-2021г
- 3 Ж. Икрамов, Л.Лененберг. Активизация познавательной деятельности учащихся на уроке математики. Ташкент-1998г
- 4 Учебное пособие для подготовки к ОРТ. Бишкек-2020г
- 5 Р.А. Хабиб. Формирование математического мышления школьников. Ташкент-2021г
- 6 Литвиненко В.Н., Мордкович А. Г. Практикум по решению математических задач. Просвещение. Москва-1984г
- 7 А. И. Фетисова. Методика преподавания геометрии в старших классах средней школы. Москва-1967г

* * *

Эрматали уулу Б.

**СИНГУЛЯРДУУ КОЗГОЛГОН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕРДИН
ЧЕКТИК КАТМАР ЖАНА ЧЕКТИК СЫЗЫКТАРЫН MATLAB
ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫНДА МОДЕЛДӨӨ**

Эрматали уулу Б.

**МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОГРАНСЛОЙНЫХ И ПОГРАНИЧНЫХ ЛИНИЙ
СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЁННЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОГРАММЫ MATLAB**

Ermatali uulu B.

**MODELING THE BOUNDARY LAYER AND BOUNDARY LINES OF
SINGULARLY PERTURBED DIFFERENTIAL EQUATIONS USING MATLAB**

УДК:517.968

Аннотация: Бул иште изилдөөнүн предмети болуп сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмарлар жана чектик сызыктарын моделдөө маселеси каралат. Изилдөөнүн максаты – сингулярдуу козголгон дифференциалдык

тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын изилдеп, аларды MATLAB колдонмо программасынын жардамы менен натыйжалуу моделдөө болуп эсептелет.

Моделдөө процессинде MATLAB программасынын негизги функциялары жана графикалык интерфейси (App Designer) менен бирге буйрук жазуу интерфейси колдонулду. Изилдөөнүн алкагында сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талданып, алардын динамикасын чагылдырган моделдери курулду. Программалык камсыздоонун жардамы менен конкреттүү мисалдар каралып, моделдердин жүрүшү визуалдык түрдө интерпретацияланды жана натыйжалардын таблицасы алынды.

Программалык коду түзүүдө сандык жана компьютердик изилдөө ыкмалары колдонулуп, сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын моделдөөдө тиешелүү алгоритмдер скрипт файлдар түрүндө иштелип чыкты. Иштелип чыккан программанын жардамы менен чектик катмарлардын түзүлүшү, алардын визуалдык сүрөттөлүшү жана динамикасы ар тараптуу изилденип, алынган жыйынтыктар негизинде натыйжалуу анализ жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендеме, MATLAB программасы, программа, код, модел, чектик катмар, чектик сызыктар, скрипт файл.

Аннотация: В данной работе рассматривается задача моделирования погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений. Цель исследования заключается в изучении погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений и их эффективном моделировании с использованием прикладной программы MATLAB.

В процессе моделирования использовались основные функции и графический интерфейс MATLAB (App Designer), а также интерфейс командной строки. В рамках исследования были проанализированы характерные особенности погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений и построены модели, отражающие их динамику. С помощью программного обеспечения были рассмотрены конкретные примеры, визуально интерпретированы ходы моделирования и получены таблицы с результатами.

При написании программного кода применялись численные и вычислительные методы исследования, а соответствующие алгоритмы были разработаны в виде скриптов для моделирования погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений. С помощью разработанной программы подробно исследовалась структура пограничных слоёв, их визуальное представление и динамика, что позволило провести эффективный анализ полученных результатов.

Ключевые слова: сингулярно возмущённое дифференциальное уравнение, программа MATLAB, программа, код, модель, погранслоевые линии, скриптовый файл.

Annotation: This work addresses the problem of modeling the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations. The objective of the study is to investigate the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations and to model them effectively using the MATLAB application software.

During the modeling process, the core functions and graphical interface (App Designer) of MATLAB were utilized, along with the command-line interface. The study analyzed the

characteristic features of boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations, and constructed models to represent their dynamics. Specific examples were explored using the software, with the modeling process visually interpreted and the results presented in tabular form.

In the development of the program code, numerical and computational research methods were employed, and the relevant algorithms were implemented as script files for modeling the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations. The developed program enabled a comprehensive analysis of the structure, visual representation, and dynamics of the boundary layers, providing a solid basis for the interpretation and evaluation of the obtained results.

Key words: singularly perturbed differential equation, MATLAB software, program, code, model, boundary layer lines, script file.

Киришүү. Аналитикалык функциялуу сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелер жана чектик катмар сызыктардын формалары [1], [2], [3], [5], [8] жумуштарда каралган, [4], [6], [7] жумуштарда сингулярдуу козголгон кадимки дифференциалдык теңдемелердин асимптотикалык жүрүмүн изилдөөдө чектик катмар сызыктар, регулярдуу жана сингулярдуу аймактар колдонулган.

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чечимдерин табууда компьютердик программаны колдонуу [13] жумушта көрсөтүлгөн жана гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарын MATLAB программасында моделдөө коду түзүлгөн [12].

Изилдөөнүн материалдары

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чектик катмар сызыктарын моделдөө үчүн MATLAB программасында `contourf()`, `meshgrid()`, `abs(Z)` функцияларды колдонууга болот [10].

MATLAB программасында коду иштеп чыгуу үчүн скрипт файлды колдонобуз.

Маселенин коюлушу

$$\varepsilon \frac{du}{dx} = -u + x, 0 \leq x \leq 1, u_\varepsilon(0) = 1. \quad (1)$$

Берилген теңдеменин аналитикалык чечими төмөнкүгө барабар.

$$u(x) = x - \varepsilon + (1 + \varepsilon)e^{-\frac{x}{\varepsilon}}.$$

```
% Кадам 1: Параметрди беребиз
epsilon = 0.01;

% Кадам 2: x өзгөрмөсүнүн диапазонун түзөбүз
x = linspace(0, 1, 500);

% Кадам 3: Интегралдоо фактору e^{x/epsilon} (керек болсо)
mu = exp(x / epsilon); % Бул кадам маалымат үчүн гана

% Кадам 4: Жалпы чечим формуласы
% u(x) = x - epsilon + (1 + epsilon) * exp(-x/epsilon)
u = x - epsilon + (1 + epsilon) .* exp(-x / epsilon);

% Кадам 5: Баштапкы шарт текшерүү
u0 = u(1); % x = 0 үчүн u(0)
fprintf('Баштапкы шарт: u(0) = %.4f (керек: 1)\n', u0);

% Кадам 6: График
figure;
plot(x, u, 'b-', 'LineWidth', 2);
grid on;
xlabel('x');
ylabel('u(x)');
title('Аналитикалык чечим: u(x) = x - \epsilon + (1 + \epsilon)e^{-x/\epsilon}');
legend('u(x)');
```



```
>> u = x - epsilon + (1 + epsilon) .* exp(-x / epsilon);
```

Берилген теңдеменин чектик катмар, регулярдык жана сингулярдык областтарын түзүү үчүн программада төмөнкүдөй функциялар колдонулат.

1. `xline(boundary_limit, '--k', 'Label', 'Чектик катмар', ... )` Чектик катмарды визуалдаштыруу үчүн;

2. `fill(..., [...], [түстөр], 'FaceAlpha', ...)` Сингулярдык жана регулярдык областтарды бөлүп көрсөтүү үчүн;

```
>> clc;
clear;
% 1-кадам: Параметрлер
epsilon = [0.01]; % Эпсилондун мааниси
colors = ['b', 'r'];
x = linspace(0, 1, 1000); % x интервал
% 2-кадам: График түзүү
figure;
hold on;
% Натыйжаларды сактоо үчүн
resultTables = cell(length(epsilon), 1);

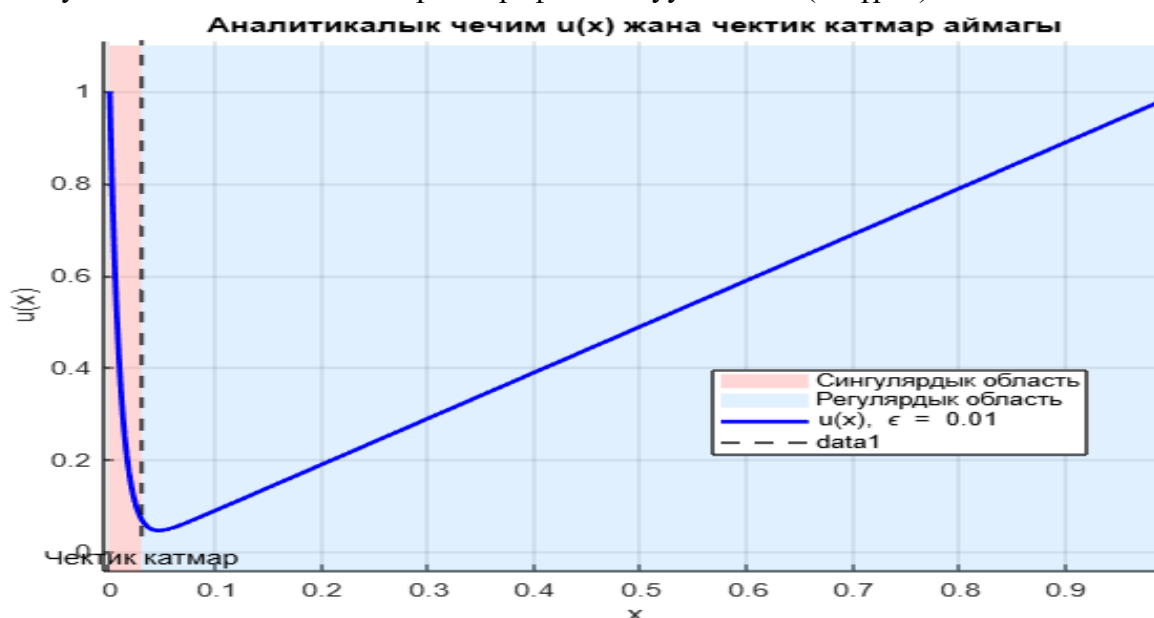
for k = 1:length(epsilon)
    epsilon = epsilon(k);
    % 3-кадам: Аналитикалык чечим
    u = x - epsilon + (1 + epsilon) * exp(-x / epsilon);
    % 4-кадам: Чектик катмар чекити
    x=0
    boundary_limit = 3 * epsilon;
    % 5-кадам: Областтарды визуалдаштыруу
    y_min = min(u) - 0.1;
    y_max = max(u) + 0.1;
    % Сингулярдык область (чектик катмар)
    fill([0 boundary_limit boundary_limit 0], ...
        [y_min y_min y_max y_max], ...
        [1 0.6 0.6], 'FaceAlpha', 0.3, 'EdgeColor', 'none', ...
        'HandleVisibility', 'off');
    % Регулярдык область
    fill([boundary_limit 1 1 boundary_limit], ...
        [y_min y_min y_max y_max], ...
        [0.6 0.8 1], 'FaceAlpha', 0.2, 'EdgeColor', 'none', ...
        'HandleVisibility', 'off');
    % u(x) графиги
    plot(x, u, colors(k), 'LineWidth', 2, ...
        'DisplayName', ['u(x), \epsilon = ', num2str(epsilon)]);
    % Чектик катмар чекитин көрсөтүү
```

```

xline(boundary_limit, '--k', 'LineWidth', 1.5, ...
'Label', 'Чектик катмар', ...
'LabelOrientation', 'horizontal', ...
'LabelVerticalAlignment', 'bottom', ...
'LabelHorizontalAlignment', 'center');
% График стили
xlabel('x');
ylabel('u(x)');
title('Аналитикалык чечим u(x) жана чектик катмарлар');
legend('Location', 'best');
grid on;
ylim([y_min y_max]);

```

Коддун натыйжасында төмөнкүдөй графикти алууга болот (1-сүрөт).

1-сүрөт. $\varepsilon = 0.01$ болгон учурдагы жыйынтык жана регулярдык сингулярдык областтардын бөлүнүшү

Натыйжаларды таблицада көрсөтүү үчүн.

```
regionLabels(x <= boundary_limit) = "Сингулярдык";
```

```
regionLabels(x > boundary_limit) = "Регулярдык";
```

```
T = table(x, u, regionLabels, 'VariableNames', {...});
```

```
disp(T)
```

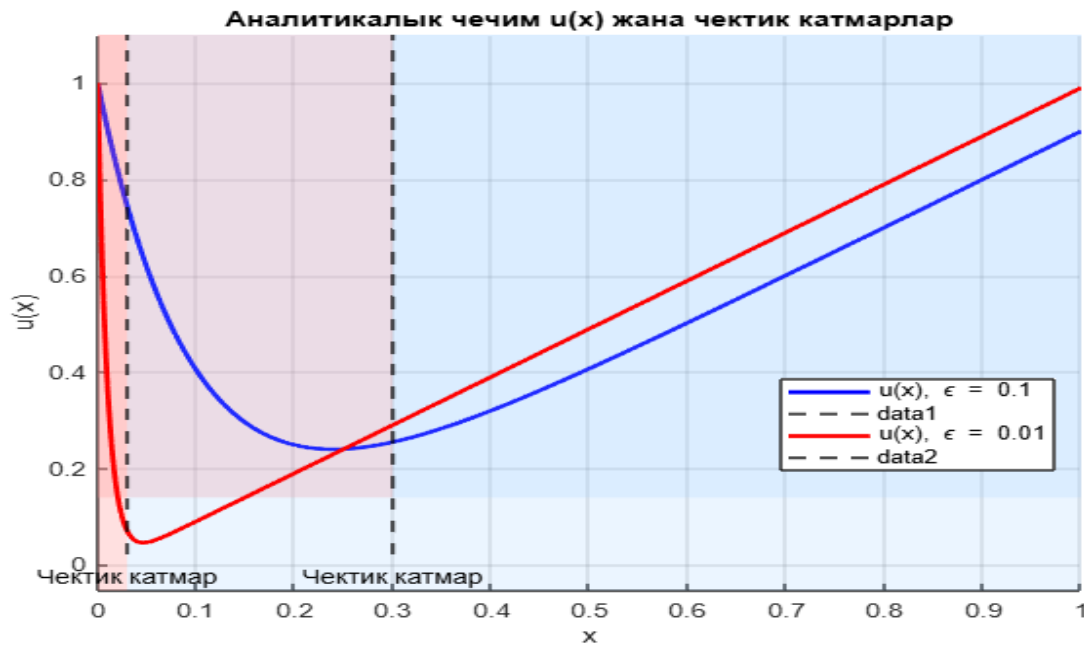
функциясын колдонуу менен таблицалык маанилерди алууга болот. Программалык коду төмөнкүдөй түзүлөт:

```

% Таблицаларды консольго чыгаруу
for i = 1:length(resultTables)
    fprintf('\n--- Натыйжа таблицасы: ε = %.3f ---\n',
    epsilon(i));
    disp(resultTables{i}(1:15,:)); % Ар бир таблицанын башындагы 15
    сапты көрсөтүү
end

```

Коддун натыйжасында 1, 2-таблицаны жана графикти (2-сүрөт) алууга болот.

1-сүрөт. $\epsilon = 0.1$ жана $\epsilon = 0.01$ болгон учурдагы жыйынтык

1-таблица.

2-таблица.

-- Натыйжа таблицасы: $\epsilon = 0.100$ --

x	$u(x)$	Область
0	1	"Сингулярдык"
0.001001	0.99004	"Сингулярдык"
0.002002	0.9802	"Сингулярдык"
0.003003	0.97046	"Сингулярдык"
0.004004	0.96083	"Сингулярдык"
0.005005	0.95131	"Сингулярдык"
0.006006	0.94188	"Сингулярдык"
0.007007	0.93257	"Сингулярдык"
0.008008	0.92335	"Сингулярдык"
0.009009	0.91424	"Сингулярдык"
0.01001	0.90523	"Сингулярдык"

-- Натыйжа таблицасы: $\epsilon = 0.010$ --

x	$u(x)$	Область
0	1	"Сингулярдык"
0.001001	0.9048	"Сингулярдык"
0.002002	0.81875	"Сингулярдык"
0.003003	0.741	"Сингулярдык"
0.004004	0.67076	"Сингулярдык"
0.005005	0.60729	"Сингулярдык"
0.006006	0.54997	"Сингулярдык"
0.007007	0.49821	"Сингулярдык"
0.008008	0.45147	"Сингулярдык"
0.031031	0.06639	"Регулярдык"
0.032032	0.06307	"Регулярдык"
0.033033	0.060162	"Регулярдык"

Параметрди камтыган чектик сызыктардын түрдүү формаларына мисалдар [10] жумушта каралган. MATLAB программасында [10] жумушта каралган турук башкы чектик

сызыкка ээ болгон аналитикалык функцияны визуалдаштыруу программасын түзүүгө болот.

Төмөнкү функция берилсин.

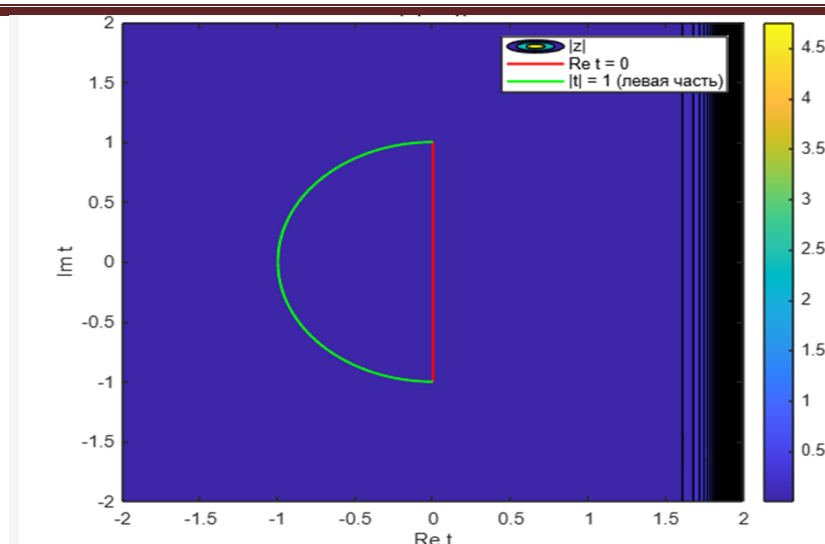
$$z(t, \varepsilon) = M_1 e^{\frac{a(t) - a(t_0)}{\varepsilon}} + M_2 (a(t) - a(t_0))^{\frac{1}{\varepsilon}} \text{ мында } M_1, M_2 - \text{const} \text{ едон көз каранды эмес.}$$

```
>> % Параметрлер
M1 = 1;
M2 = 1;
eps = 0.1;
% Комплекс жазыктыгы боюнча тор түзүү
t1 = linspace(-2, 2, 400);
t2 = linspace(-2, 2, 400);
[T1, T2] = meshgrid(t1, t2);
t = T1 + 1i * T2;
% z(t, eps) функциясын эсептөө
z = M1 * exp(t / eps) + M2 * exp(log(abs(t)) / eps);
% zнин модулунын контурдук графикин чийүү
figure;
contourf(T1, T2, abs(z), 100, 'LineColor', 'none');
colormap(turbo); % Сапаттуу түстүү палитра
colorbar;
title('|z(t, \epsilon)| функциясынын модулунын графики');
xlabel('Re t');
ylabel('Im t');
% Негизги чек ара сызыгын чийүү
hold on;
% Кызыл тик сызык t1 = 0, t2 -1 ден 1 ге чейин
plot(zeros(100,1), linspace(-1,1,100), 'r', 'LineWidth', 2);
% Жашыл жарым тегерек t = 1, сол жагы гана
theta = linspace(-pi/2, pi/2, 500);
x_circle = cos(theta); y_circle = sin(theta);
plot(-abs(x_circle), y_circle, 'g', 'LineWidth', 2);
legend('|z|', 'Re t = 0', '|t| = 1 (сол жарымы)');
hold off;
```

Натыйжада 3-таблицаны жана графикти (3-сүрөт) алууга болот.

3-таблица.

t	z(t,eps)	z
0.5+0.5i	42.13-142.32i	148.42
-1+0.5i	3.0518-4.3535e-05i	3.0518
0+0.5i	0.28464-0.95892i	1.0003
-0.5+0.5i	0.033161-0.0064612i	0.033785

3-сүрөт. Функциянын башкы чектик сызыгынын сүрөттөлүшү

Изилдөөнүн жыйынтыгы. Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү негизги жыйынтыктар алынды:

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин аналитикалык чечимдери аркылуу чектик катмарлардын түзүлүшү моделденди.

Чектик катмар жана чектик сызыктарды аныктоо жана визуалдаштыруу үчүн MATLAB'тын `contourf`, `fill`, `xline`, `meshgrid`, `exp`, `abs` сыяктуу функциялары натыйжалуу колдонулду.

Регулярдык жана сингулярдык аймактардын айырмачылыктары графикалык жол менен көрсөтүлүп, аларды бөлүп көрсөтүү алгоритмдери иштелип чыкты.

Иштелип чыккан скрипттерди колдонуу менен алынган жыйынтыктар таблицалык түрдө көрсөтүлдү.

Жалпылап айтканда, изилдөөнүн жыйынтыгында сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын моделдөөнүн алгоритмдери сунушталып, алар программалык каражаттардын жардамы менен ийгиликтүү ишке ашырылды.

Адабияттар:

1. Тампагаров, К. Б. Формы погранслойных линий для сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 5. – С. 121-124. – EDN ZEZQTP.
2. Алыбаев К. С. Затягивание потери устойчивости и погранслойные линии в теории сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. С. Алыбаев, К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 5. – С. 125-129. – EDN ZEZQTZ.
3. Алыбаев, К. С. Алгоритм приближенного поиска погранслойных линий сингулярно возмущенных линейных однородных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. С. Алыбаев, К. Б.

Тампагаров // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2016. – Т. 16, № 5. – С. 3-6. – EDN WGWOFР.

4. Алыбаев К. С. Сингулярно возмущенные уравнения первого порядка при нарушении устойчивости точки покоя [Текст]/ К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 49-53. – EDN RJBGUX.

5. Алыбаев К.С. Явление погранслойных линий и асимптотика решений сингулярно возмущенных линейных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями / П.С. Панков, К.С. Алыбаев, М.Р. Нарбаев, К.Б.Тампагаров // Вестник ОшГУ, 2013. - № 1 (специальный выпуск). – С. 227-231.

6. Евграфов М.А. Аналитические функции / М.А. Евграфов. – Москва: Наука, 1991. - 448 с.

7. Тампагаров, К. Б. Исследование асимптотического поведения решений сингулярно возмущенных уравнений первого порядка методом равномерного спуска (подъема) [Текст]/ К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 73-76. – EDN CTNARR.

8. Алыбаев, К. С. Сингулярно возмущенные уравнения первого порядка при нарушении устойчивости точки покоя [Текст]/ К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 49-53. – EDN RJBGUX.

9. Алыбаев, К. С. Пограничные линии аналитических функций с параметром / К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Международный научно-исследовательский журнал. – 2020. – № 12-1(102). – С. 9-14. – DOI 10.23670/IRJ.2020.102.12.002. – EDN IVHNRW.

10. Эрматали Уулу, Б. Описание линий уровня гармонических функций в пакете прикладных программ MATLAB [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2022. – № 1-1(19). – С. 183-190. – EDN BNMKGM.

11. Алыбаев, К. С. Гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктары жана алардын колдонулушу [Текст]/ К. С. Алыбаев, Б. Эрматали Уулу // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 4(49). – P. 24-28. – EDN KWPXCA.

12. Эрматали Уулу, Б. Комплекстик областтагы сингулярдык козголгон Бернулинин тендемеси [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков, А. Асан Кызы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 3(57). – P. 55-64. – EDN YLITLJ.

13. Эрматали Уулу, Б. Сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин Maple15 колдонмо пакетинде чыгарылышы [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков, А. Ибрагим Кызы // Интернаука. – 2022. – No. 14-5(237). – P. 50-53. – EDN HTXUJK.

* * *

**ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

Маматова Г.Т., Осмонова Н.Т.

**КАРЬЕРДИН ТҮБҮНДӨГҮ ЖАНА КАПТАЛ ЖАКТАРЫНДАГЫ
ПАЙДАЛУУ КЕНДЕРДИ КАЗЫП АЛУУНУН АЙКАЛЫШТЫРЫЛГАН
ЫКМАЛАРЫ**

Маматова Г.Т., Осмонова Н.Т.

**КОМБИНИРОВАННЫЕ СПОСОБЫ ДОБЫЧИ ПОЛЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ
В ПОДКАРЬЕРНОЙ И ПРИБОРТОВОЙ ЗОНАХ КАРЬЕРА**

Mamatova G.T, Osmonova N.T.

**COMBINED METHODS OF MINING MINERALS IN THE SUB-QUARRY AND
SIDE ZONES OF A QUARRY**

УДК. 622.34.

Аннотация: Макалада карьер түбүндөгү жана каптал жактарындагы пайдалуу кендерди айкалыштырып иштетүү ыкмасы менен казуунун өзгөчөлүктөрү аныкталып жана талдоосу каралат. Тик жантаюучу руданын карьер астындагы жана каптал жактагы запастарын комплекстүү өздөштүрүүнү жана бардык технологиялык элементтердин эффективдүү өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуучу өркүндөтүлгөн ресурстарды үнөмдөөчү аралаш иштетүү ыкмалары иштелип чыккан жана сунушталган. Бул ыкмаларга карьердин түбүнөн скважиналарды бургулоо, кичи этаждардагы кулатып түшүрүү системасын колдонуу жана иштелип чыккан мейкиндикти ички калдык таштар же баланстан тышкаркы руда менен толтуруу кирет. Сунуш кылынган ыкмаларды колдонуу пайдалуу кенди казып алууга кеткен убакытты жана каражатты кыскартууга, кендин жоголушун жана начарлашын азайтууга, тоо-кен иштерин коопсуздугун жана өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга, карьердин бортунун туруктуу абалын камсыз кылууга, ошондой эле тышкы урандылардын аянтын азайтуунун эсебинен айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтууга мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: Айкалыштырып иштетүү ыкмасы, руда кени, кичи этаждардагы кулатып түшүрүү системасы, ички отвал, баланстан тышкаркы руда, каптал жак, пайдалуу кендердин запасы, натыйжалуулук, тик кулап түшкөн кен тулкулары.

Аннотация: В статье рассматривается обзор и анализ особенностей добычи полезных ископаемых подкарьерной и прибортовой зоны комбинированным способом. Разработаны и предложены усовершенствованные ресурсосберегающие способы комбинированной разработки подкарьерных и прибортовых запасов крутопадающих рудных тел, обеспечивающие комплексное освоение месторождений и эффективное взаимодействие всех технологических элементов. Данные способы включают в себя бурение скважин со дна карьера, использование системы подэтажного обрушения и заполнение выработанного пространства породами внутреннего отвала или забалансовой рудой. Применение предложенных способов позволяет сократить затраты времени и средств на выемку полезного ископаемого, уменьшить потери и разубоживание руды, повысить безопасность и производительность горных работ, обеспечивает устойчивое

состояние борта карьера, а также снизить негативное воздействие на окружающую среду за счет уменьшения площадей внешних отвалов.

Ключевые слова: Комбинированная разработка, рудные месторождения, система поэтажного обрушения, внутренний отвал, забалансовая руда, прибортовая зона, запасы полезных ископаемых, эффективность, крутопадающие рудные тела.

Annotation: The article provides an overview and analysis of the features of mining minerals in the quarry and near-pit zone using a combined method. Improved resource-saving methods of combined development of the quarry and near-pit reserves of steeply dipping ore bodies have been developed and proposed, ensuring integrated development of deposits and effective interaction of all technological elements. These methods include drilling wells from the quarry bottom, using a sublevel caving system and filling the mined-out space with internal dump rocks or off-balance ore. The use of the proposed methods allows reducing the time and money spent on mineral extraction, reducing ore losses and dilution, increasing the safety and productivity of mining operations, ensuring a stable state of the quarry edge, and reducing the negative impact on the environment by reducing the area of external dumps.

Key words: Combined development, ore deposits, sublevel caving system, internal dump, off-balance ore, side zone, mineral reserves, efficiency, steeply dipping ore bodies.

Как известно, в мировой горнорудной комбинированный открыто-подземный способ разработки из своих преимуществ получает все более широкое применение.

В настоящее время повсеместно наблюдается развитие комбинированного способа разработки полезных, при этом такое развитие направлено на создание новых ресурсосберегающих технологий добычи, что обеспечит рациональное недропользование ископаемых. Такие технологии должны предусмотреть минимальное отрицательное воздействие на окружающую среду.

Поставленные цели достигаются решением следующего комплекса задач:

Обоснование оптимальных границ, последовательность и порядок отработки запасов.

Обеспечение тесной технологической и экономической взаимосвязи между карьером, подземным рудником и обогатительной фабрикой, направленной на оптимизацию параметров рудной шахты.

Выбор стратегии выемки

Создание и внедрение инновационных систем.

В настоящее время большинство мощных рудных месторождений отрабатываются открыто-подземным комбинированным способом, в то же время выемка запасов полезных ископаемых открытыми и подземными горными работами осуществляется по отдельным и независимым друг от друга схемами.[1]

Из-за того, что переход с открытого способа добычи на подземный на практике часто не готовится вовремя, рудники в это время сталкиваются с простоями и потерей ценных запасов.[1] Решить данную проблему можно через комплексный подход. Для этого подбирается такая схема работы, при которой карьер и шахта работают не по отдельности каждый, а вместе как единый механизм, дополняя при этом друг друга.[2].

В последнее время в мировой горнорудной практике комбинированный открыто-подземный способ разработки месторождений с учетом его преимуществ получает все более широкое распространение. [1]

Дальнейшее расширение области применения комплексного открыто-подземного комбинированного способа разработки твердых полезных ископаемых должно идти по пути совершенствования и создания новых ресурсосберегающих технологий добычи с рациональным использованием недр и улучшением охраны окружающей среды.[3] В то же время мало работ, направленных на исследование работы единого комплекса: карьер - подземный рудник - обогатительная фабрика, что препятствует решению вышеуказанной проблемы. В этих условиях требуется решить следующие задачи: определение границ и последовательности применения открытого и подземного способов; взаимоувязка работы карьера, подземного рудника и обогатительной фабрики путем создания наилучших условий для металлургического завода; обоснование совместной или раздельной выемки; выбор оптимальной производственной мощности; выбор и создание новых систем разработки, обеспечивающие повышение полноты и комплексности использования запасов; улучшение качества добываемой рудной массы.

Решение этих задач должно быть направлено на значительное повышение эффективности работы горнодобывающих предприятий с учетом улучшения использования недр и охраны окружающей среды [4].

Дальнейшее развитие комплексного открыто-подземного способа добычи твердых полезных ископаемых должно быть сосредоточено на создании и внедрении новых ресурсосберегающих технологий. Цель такого совершенствования - обеспечить рациональное использование недр и улучшить охрану окружающей среды. [3]

Но существует недостаток исследований, посвящённых функционированию единой производственной цепочки: карьер- подземный рудник -обогатительная фабрика. Этот пробел мешает эффективному решению вышеуказанной проблемы.[1]

В связи с этим необходимо решить следующие ключевые задачи:

- определить оптимальные границы и последовательность применения открытого и подземного методов
- обеспечить взаимосвязанную работу всех элементов комплекса с учётом нужд металлургического завода
- обосновать совместную или раздельную выемку запасов
- выбрать оптимальную производственную мощность предприятия
- разработать и внедрить новые системы добычи, которые повысят полноту и комплексность извлечения запасов
- улучшить качество добываемой рудной массы

Решение этих задач должно привести к значительному росту эффективности горнодобывающих предприятий при одновременном улучшении недропользования и экологической ситуации. [4]

Разработка полезных ископаемых в сложных горно-геологических условиях сопряжено с :

- Высокими затратами на разведку, добычу и переработку
- Увеличением потерь руды и ее разубоживанием (снижением концентрации полезного компонента)
- Ухудшением качества рудной массы из-за примешивания вредных пород
- Снижением интенсивности горнодобывающих работ

Анализ показывает, что в отрасли наблюдается ежегодное снижение (на 1,5-2,5 %) содержания полезных компонентов в добываемом сырье. Это сопровождается ростом эксплуатационных и капитальных затрат на добычу и переработку на фоне снижения цен на металлы [4]

Увеличение объема внешних отвалов привело к резкому усилению негативного воздействия горной добычи на окружающую среду. Ситуация обострилась из-за экономического давления: рост затрат, низкие цены на металлы и дефицит инвестиций вынудили многие предприятия необоснованно отказаться от части запасов, сокращать мощности и как следствие, становиться нерентабельными.

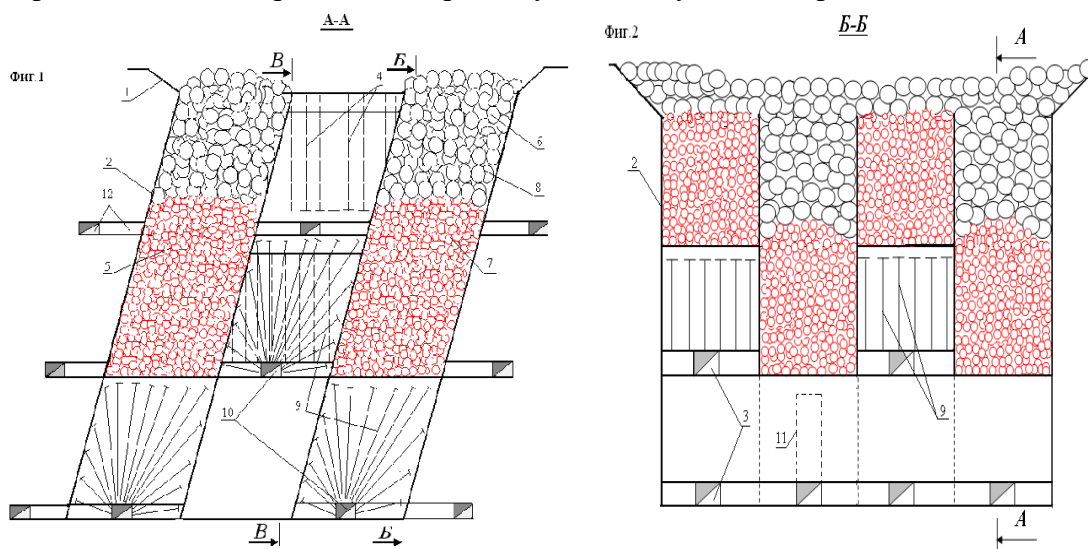
Системный и комплексный научный подход с учетом рыночных требований открывает значительные возможности для преодоления кризиса, задействования огромных ресурсов (запасов и мощностей) и улучшения экологии.[2]

Применение комбинированного способа разработки, запланированное на многих месторождениях Кыргызской Республики, актуализирует задачу создания новых рациональных и эффективных технологий освоения твердых полезных ископаемых в сложных горно-геологических условиях.

Существует способ разработки крутопадающих рудных тел, включающий проходку буровых выпусков, разделение залежи на смещенные в шахтовом порядке выемочные блоки, отбойку руды из подземных выработок веерами скважин и торцевой выпуск руды с разных сторон.[3]

Недостатки: Высокие затраты на бурение вееров скважин для принудительного обрушения верхнего подэтажа, способ применим только для подземной отработки.

Эти недостатки устранены в предлагаемом [4] способе комбинированной разработки крутопадающих рудных тел, защищенном инновационным патентом[5]. Он основан на идеях, представленным в работе [3] и реализуется следующим образом:

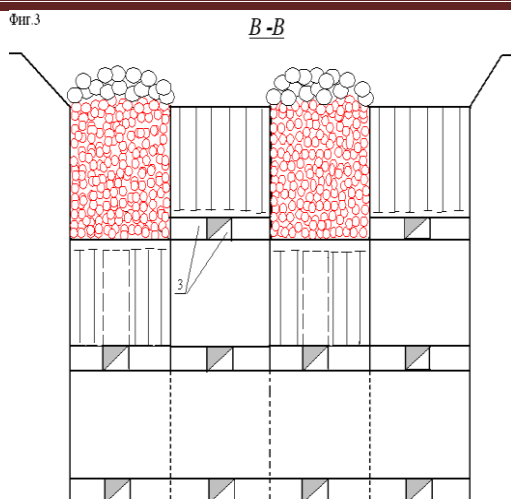

Рис. 1 Способ комбинированной разработки крутопадающих рудных тел: на фиг.1 представлена схема разработки рудного тела по простиранию, разрез по А-А, на фиг.2 – разрез по Б-Б, на фиг.3 – разрез по В-В, 1- проектный контур карьера; 2- контур рудного тела; 3- буровыпускные выработки; 4- скважины, пробуренные со дна карьера; 5- обрушенная руда; 6-породы внутреннего отвала; 7-нижние подэтажи; 8-отработанные панели верхнего подэтажа; 9-скважины, пробуренные из буровыпускных выработок; 10-буровыпускные выработки нижних подэтажей, 11-отрезной восстающий, 12-подготовительно-нарезные выработки

После достижения карьером 1 проектных контуров карьера приступают к проходке под его дном по простиранию и вкрест простирания рудного тела 2 подземных подготовительно-нарезных 12 и буровыпускных выработок 3, одновременно со дна карьера производят бурение параллельных взрывных скважин 4. Запасы, подлежащие к выемке, делятся на выемочные блоки.[2] Отработка блоков при этом производится с применением системы подэтажного обрушения руды и вмещающих пород. С целью создания обнаженной поверхности и компенсационного пространства из буровыпускных выработок проходится отрезной восстающий 11, который расширяется до отрезной щели. Для отбойки на отрезную щель из буровыпускных выработок бурятся веера скважин 9. После отбойки и частичного выпуска обрушенной руды 5 верхнего подэтажа производится заполнение выработанного пространства панели забалансовой рудой или породами внутреннего отвала 6. При этом на каждом уровне отбиваются и выпускаются запасы каждой второй панели. При переходе на отработку нижних подэтажей 7, панели нижележащего подэтажа располагаются под отработанной панелью 8 верхнего подэтажа. При этом запасы панелей нижележащего подэтажа отбиваются веерами скважин 9, пробуренными из подземных буровыпускных выработок 10. Выработанное пространство панелей заполняют в данном случае породами внутреннего отвала или забалансовой рудой 6 по мере отбойки и выпуска руды .[3]

Следует отметить, что разработанный способ запасов соответствует варианту, представленному на рис.1. По типу технологических схем выемки подкарьерных запасов данный способ соответствует представленному на рис.2. типовому варианту отработки подкарьерных запасов системами с обрушением.

Данный подход к разработке месторождений, основанный на бурении параллельных скважин со дна карьера с привлечением высокопроизводительного оборудования, обеспечивает значительное сокращение операционных издержек и времени на извлечение ресурсов, залегающих в верхних горизонтах (подэтажах). При этом существенно минимизируются как количественные, так и качественные потери полезного ископаемого.

Система разработки подкарьерных запасов: для извлечения полезного ископаемого, находящегося ниже дна карьера (подкарьерные запасы), используется система подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды. Это позволяет эффективно задействовать самоходное горное оборудование для погрузочно-доставочных работ. [1]

Благодаря возможности одновременной отбойки и выпуска больших объемов руды, значительно возрастает производительность погрузочно-доставочного оборудования, в частности скреперных установок.

Экологический аспект: Заполнение (закладка) отработанного пространства панелей бедным и отвальными породами и забалансовой рудой позволяет снизить экологическое воздействие.

Этот метод позволяет уменьшить площадь внешних отвалов, тем самым снижая общую нагрузку на окружающую среду.

Применение данного метода оптимизирует процесс добычи за счёт высокой эффективности бурения и выпуска.[2]

Отработка запасов в прибортовой зоне карьера на предельных контурах осложнена рядом факторов: отсутствие достаточного опыта совмещения открытых и подземных работ, сложной геомеханической обстановкой и необходимостью компенсировать снижение мощности карьера при изменяющемся качестве руды. Эти обстоятельства ставят перед горнодобывающими предприятиями комплексные технологические задачи.[8]

На сегодняшний день, потенциал комбинированной технологии используется не в полной мере. Традиционные подходы не обеспечивают бесперебойную работу карьера и подземного рудника как единого комплекса.[9]

Стандартные технологические решения [7], обычно включают:

- создание внутрикарьерного отвала для пригрузки бортов карьера;
- подземную выемку руды системами с обрушением;
- принудительную посадку кровли с помощью скважин, пробуренных с берм карьера;
- заполнение пустот обрушенной породой

К основным недостаткам данных методов можно отнести:

- Низкая детализация, отсутствие четких схем вскрытия, а также неопределенность в порядке и последовательности ведения очистных работ в прибортовой зоне

-Высокие издержки , чрезмерные затраты на бурение подземных взрывных скважин, необходимых для принудительного обрушения налегающих пород.[10]

Предлагаемый разработанный новый способ при его применении позволяет снизить затрат времени и средств на выемку полезного ископаемого прибортовой зоны, обеспечивается устойчивое состояние борта карьера и повышается безопасность горных работ.

На рис.2 показан рекомендуемый способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера, где на фиг.1 представлена схема разработки полезного ископаемого по простиранию, разрез по Б-Б, на фиг.2 – разрез по А-А, на фиг.3 – разрез по В-В [6].

Способ осуществляется следующим образом. После достижения карьером 1 проектных контуров и формирования нерабочего борта осуществляют пригрузку борта ярусами внутреннего отвала 2. В качестве материала внутреннего отвала для эффективности работ желательно использование забалансовой руды крупнокусковой фракции. После формирования внутреннего отвала приступают к вскрытию запасов полезного ископаемого 3, находящегося в прибортовой зоне карьера. Вскрытие осуществляют горизонтальной горной выработкой, пройденной на уровне транспортной бермы верхнего яруса. Из горизонтальной горной выработки по простиранию полезного ископаемого проходят буродоставочные выработки 4 до границ полезного ископаемого 5. Выемка запасов полезного ископаемого производится системой поэтажного обрушения с торцевым выпуском руды. Отбойку полезного ископаемого осуществляют с помощью веерообразных скважин 6, пробуренных из буродоставочной выработки. После отбойки и частичного выпуска руды приступают к принудительному обрушению кровли 7, причем кровля будет обрушена скважинами 8, пробуренными с транспортной бермы 9 по разреженной сетке. В случаях когда мощность полезного ископаемого, позволяет разместить несколько панелей, первым отбивается панель 10, расположенная со стороны борта карьера. По мере отбойки и выпуска руды осуществляют подсыпку пород во внутренний отвал 2. Вскрытие нижней части запасов полезного ископаемого прибортовой зоны производят с помощью горизонтальных горных выработок, пройденных на уровне нижележащих витков транспортной бермы.[1]

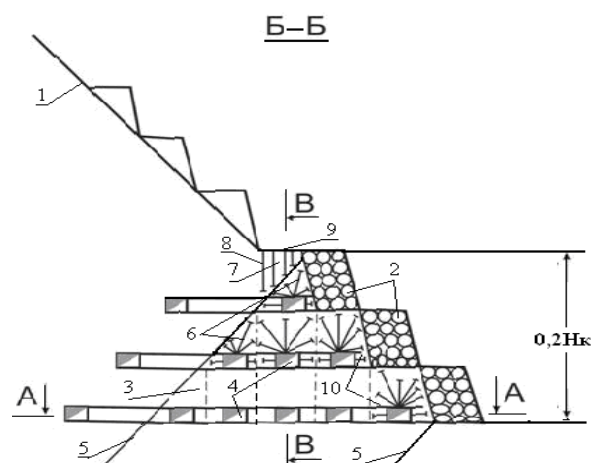
Отбойка и выпуск отбитых запасов полезного ископаемого 11, залегающего в нижней части прибортовой зоны осуществляют горизонтальными буродоставочными выработками 12.

Применение этой технологии предусматривает первоочередную отбойку панели, которая граничит с областью бортового давления карьера, обеспечивая тем самым образования новой дополнительной свободной поверхности. Организация горизонтальных буродоставочных работ по простиранию рудного тела способствует минимизации объема подготовительно-нарезных выработок.

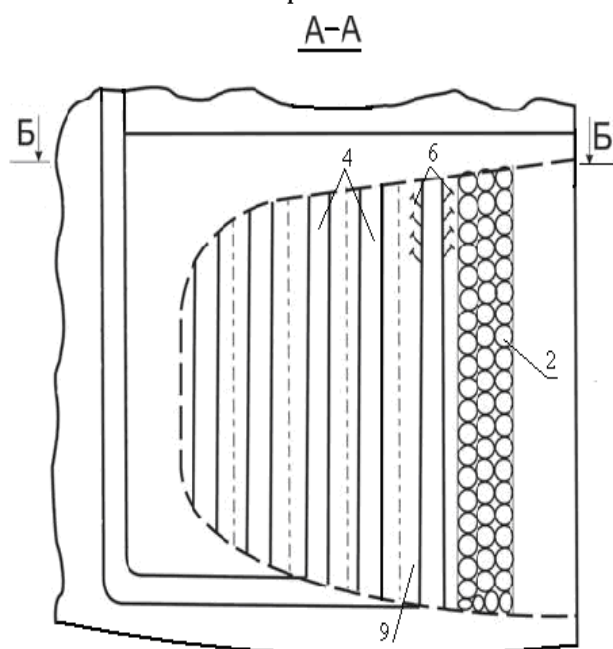
В данном случае принудительное обрушение налегающих пород, инициируемое с транспортной бермы, выполняется с помощью более разреженной сетки скважин. Результатом является формирование крупнокусковой породной массы с повышенным коэффициентом разрыхления. Это решение оптимизирует затраты на буровзрывные работы и исключает фильтрацию породной массы во время отработки запасов полезного ископаемого.

Извлечение запасов прибортовой зоны производится методом поэтажного обрушения с торцевым выпуском руды, что обеспечивает возможность внедрения высокопроизводительной самоходной техники. Реализация данной технологии, предполагающая размещения забалансовой руды крупных фракций и вскрышных пород в

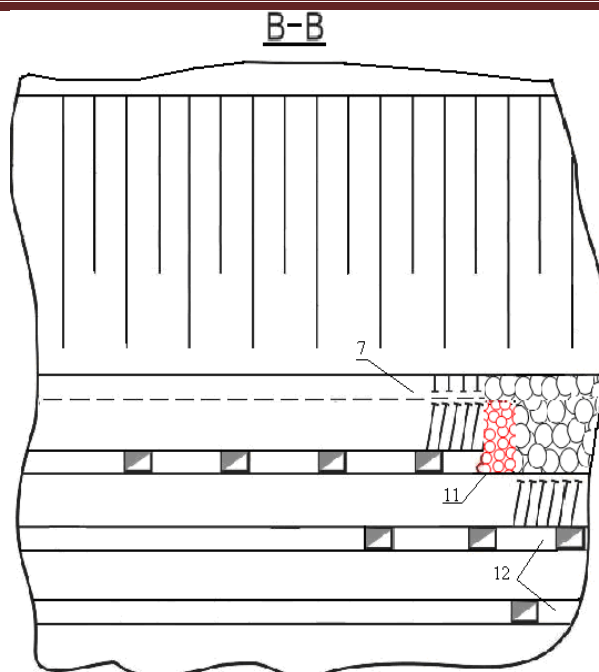
выработанном пространстве, способствует минимизации экологической нагрузки за счет сокращения земельных отводов под внешние отвалы.

фиг.1

фиг.2

фиг.3

Рис.2. Способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера: 1- проектный контур карьера; 2-ярусы внутреннего отвала; 3-запасы полезного ископаемого; 4- буродоставочные выработки; 5- границы полезного ископаемого; 6-скважины, пробуренные из буродоставочной выработки; 7-породы кровли; 8-скважины, пробуренные из карьера; 9-транспортная берма; 10-панель; 11-запасы полезного ископаемого, залегающие в нижней части прибортовой зоны; 12-горизонтальные буродоставочные выработки нижних подэтажей, H_k -высота карьера [6].

Новизна способа подтверждена патентом на изобретение [7].

Параметры предохранительной подушки (внутреннего отвала) определяются исходя из крупности отбиваемой руды, что необходимо для качественного извлечения и компенсации аэродинамического влияния в прибортовой зоне. При этом использование забалансовой руды в подушке требует соблюдения той же степени дробления, что и для основной рудной массы.

При формировании внутреннего отвала из вскрышных пород необходимо соблюдать условие кратности: средний размер фракции породы должен в два-три раза превышать размер кусков отбитой руды. Это минимизирует инфильтрацию пустых пород в рудную массу.

Комбинированная предохранительная подушка создается в два этапа: сначала за счет планового недовыпуска части руды на пограничных подэтажах, а затем путем обрушения бортов и засыпки крупнообломочной породы. Такой метод исключает разубоживание руды на приграничных участках и экономически наиболее выгоден, чем

создание предохранительной подушки из пустых пород. [1]

Стоит подчеркнуть, что формирование внутреннего отвала из неконденсионных руд (рудной предохранительной подушки) приводит к временной консервации части отбитой массы в выработанном пространстве, что формально относится к потерям. Тем не менее, по мере наращивания слоя породной подушки - за счет обрушения бортов и размещения

вскрышных пород - ранее заскладируванна руда вовлекается в повторный выпуск и полностью извлекается. [1]

Предлагаемый способ комбинированной отработки подкарьерных запасов заключается в том, что запасы, подлежащие к выемке, делятся на выемочные блоки, отработка блоков при этом производится с применением системы подэтажного обрушения руды и вмещающих пород, в целях создания обнаженной поверхности и компенсационного пространства из буровыпускных выработок проходится отрезной восстающий, который расширяется до отрезной щели [2], на каждом уровне отбиваются и выпускаются запасы каждой второй панели, выработанное пространство панелей в данном случае заполняют породами внутреннего отвала или забалансовой рудой, по мере отбойки и выпуска руды [3]

Предлагаемый способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера, заключается в том, что отработку полезного ископаемого, находящегося в прибортовой зоне карьера осуществляют системой подэтажного обрушения с торцевым выпуском руд. В прибортовой зоне после обрушения и частичного выпуска руды производят принудительное обрушение пород кровли с помощью скважин, которые пробурены с транспортной бермы. А само выработанное пространство заполняют породами внутреннего отвала, по мере отбойки и выпуска руды .[6]

Практическая ценность подтверждается следующими аспектами:

Экономический эффект: Сокращение объема подготовительно-нарезных выработок и оптимизация буровзрывных работ ведут к снижению себестоимости добычи.

Технологическая гибкость: Использование самоходного оборудования при торцевом выпуске руды повышает производительность.

Экологический эффект: Использование внутреннего отвалообразования (размещение пустых пород в выработанном пространстве) позволяет минимизировать площади внешних отвалов и снизить нагрузку на экосистему.

Качество сырья: Предложенная методика формирования рудной подушки эффективно решает проблему преждевременного разубоживания (смешивания руды с пустой породой).[7].

При этом, рудная предохранительная подушка не будет потеряна. Но эти запасы можно считать временно потерянными. При применении предлагаемого способа формирование предохранительной рудной подушки из забалансовой руды является положительным фактором, потому что в данном случае, процесс разубоживания отбитой руды начнется значительно позже.

Технические возможности комбинированной разработки позволяют сократить площади горного предприятия за счет использования некоторых специфических особенностей открытых и подземных работ. Размещение внутрикарьерных отвалов в зоне обрушения, использование пород вскрыши для заполнения выработанного пространства или закладки подземных пустот, размещения производственных зданий и помещений карьера и подземного рудника на одной промплощадке обеспечивает существенное сокращение площади горного предприятия.

Таким образом предложенные способы разработки подкарьерных и прибортовых запасов руды позволяют осуществлять комплексное освоение месторождений с

использованием системы подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды, что обеспечивает более полное и рациональное извлечение запасов.

Использование забалансовой руды и пород внутреннего отвала сокращает площади внешних отвалов и уменьшает отрицательное воздействие на окружающую среду.

Проведение горизонтальных буродоставочных выработок значительно сокращает количество подготовительных работ, а создание рудной предохранительной подушки позволяет отсрочить разубоживание рудной массы сохраняя её качество. Внедрение вышеуказанных способов обеспечивает не только экономическую выгоду, но и позволяет достичь значительного экологического эффекта.

Литература:

1. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж., Таеєва А.Р. Особенности комбинированной отработки запасов полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера. Современные проблемы механики. 2020-№ 41(3) С.401-407
2. Кожогулов К.Ч., Осмонова Н.Т., Алибаев А.П. Технологические особенности выемки подкарьерных запасов при комбинированной разработке рудных месторождений, Наука и новые технологии, № 9, 2011, с.16-18
3. Алибаев А.П., Осмонова Н.Т., Усенов К.Ж. Способ комбинированной разработки крутопадающих залежей полезных ископаемых. Вестник Курган-Тюбинского государственного университета имени Носира Хусрава. 2014-4(30). С.15-17
4. Алибаев А.П., Осмонова Н.Т., Усенов К. Отработка подкарьерных запасов полезных ископаемых в условиях комбинированной разработки. Известия ВУЗов - Бишкек, 2012.- №6.- С.15-17.
5. Осмонова Н.Т., Кожогулов К.Ч, Никольская О.В. и др. Способ комбинированной разработки крутопадающих залежей полезных ископаемых. Патент -Бишкек: Кыргызпатент, 2013, патент №1572 от 31.07.13
6. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж. Способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера. Изденис - Поиск - Алматы, 2012.- №4-С.97-100
7. Маматова Г.Т., Кожогулов К.Ч, Никольская О.В. и др. Способ комбинированной разработки прибортовых запасов полезных ископаемых Патент -Бишкек: Кыргызпатент, 2013, патент №1571 от 31.07.13
8. Казикаев Д.М. Комбинированная разработка рудных месторождений -М: Горная книга. 2008 – 360 с.
9. Яковлев М.А. Ярков А.А. Авторское свидетельство СССР №840366 «Способ разработки крутопадающих рудных тел», МПК E21C 41/08, публ.1981, бюлл.№23.
10. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж. Отработка запасов законтурных рудных тел в условиях открыто-подземного способа разработки, Известия ВУЗов - Бишкек, 2012.- №6.- С.57-59.

* * *

**ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMICAL SCIENCES**

**Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.
БАШКАРУУНУ БОРБОРДОН АЖЫРАТУУ КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ «ЖАШЫЛ» ӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ
КАТАРЫ: УЛУТТУК САЯСАТТАН РЕГИОНАЛДЫК МАСТЕР-ПЛАНДАРГА
ЧЕЙИН**

**Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР
«ЗЕЛЁНОГО» ПЕРЕХОДА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ОТ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ К РЕГИОНАЛЬНЫМ МАСТЕР-ПЛАНам
Karbekova A. B., Saipidinov I.M., Karbekova M. Zh.
DECENTRALIZATION OF GOVERNANCE AS A KEY FACTOR OF THE
“GREEN” TRANSITION IN THE KYRGYZ REPUBLIC: FROM NATIONAL POLICY
TO REGIONAL MASTER PLANS**

УДК 332.146.2:502.131.1(575.2)

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасында “жашыл” өткөөл саясатын ишке ашыруу контекстинде башкарууну децентралдаштыруунун ролу талданат. Изилдөө комплекстүү улуттук стратегиялык негиз менен аны жер-жерлерде практикалык ишке ашыруунун ортосундагы олуттуу ажырымды көрсөтөт. Мыйзам актыларын, стратегиялык программаларды жана жайыттарды башкарууну децентралдаштыруу сыяктуу конкреттүү учурларды талдоо менен системалык тоскоолдуктар, анын ичинде фискалдык көз карандылык, институционалдык боштуктар жана жергиликтүү коомчулуктун чыныгы катышуусунун жоктугу аныкталат. Эл аралык донорлордун ролуна өзгөчө көңүл бурулат, алардын ишмердүүлүгү конкреттүү ийгиликтерди алып келгени менен, көп учурда мамлекеттик башкаруунун фундаменталдык көйгөйлөрүн чече албай, параллелдүү система катары иштейт. Орун алган кыйынчылыктарды жеңүүнүн негизги куралы катары реалдуу фискалдык автономия жана биргелешкен башкаруу принциптерине негизделген жашыл өткөөлдүн аймактык башкы пландарын иштеп чыгуу концепциясы сунушталууда.

Негизги сөздөр: Башкарууну борбордон ажыратуу Кыргыз Республикасындагы «жашыл» өтүүнүн негизги фактору катары: улуттук саясаттан регионалдык мастер-пландарга чейин.

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу роли децентрализации управления в контексте реализации политики «зелёного» перехода в Кыргызской Республике. Исследование выявляет значительный разрыв между всеобъемлющей национальной стратегической базой и её практической реализацией на местах. Путем анализа законодательных актов, стратегических программ и конкретных кейсов, таких как децентрализация управления пастбищами, выявляются системные барьеры, включая

фискальную зависимость, институциональные пробелы и отсутствие подлинного вовлечения местных сообществ. Особое внимание уделяется роли международных доноров, чья деятельность, хотя и приносит точечные успехи, часто функционирует как параллельная система, не решая фундаментальных проблем государственного управления. В качестве ключевого инструмента для преодоления существующих вызовов предлагается концепция разработки региональных мастер-планов «зелёного» перехода, основанных на принципах реальной фискальной автономии и партисипативного управления.

Ключевые слова: децентрализация, зелёная экономика, Кыргызстан, местное самоуправление, региональные мастер-планы, устойчивое развитие, государственное управление.

Abstract: This article analyzes the role of decentralized governance in the implementation of the "green" transition policy in the Kyrgyz Republic. The study reveals a significant gap between the comprehensive national strategic framework and its practical implementation at the local level. Through an analysis of legislative acts, strategic programs, and specific cases, such as the decentralization of pasture management, systemic barriers are identified, including fiscal dependence, institutional gaps, and the lack of genuine community engagement. Special attention is paid to the role of international donors, whose activities, while achieving specific successes, often function as a parallel system without addressing the fundamental problems of public administration. The concept of developing regional "green" transition master plans, based on the principles of real fiscal autonomy and participatory governance, is proposed as a key tool for overcoming these challenges.

Keywords: Decentralization of governance as a key factor of the “green” transition in the Kyrgyz Republic: from national policy to regional master plans.

Глобалдык климаттык кризис жана анын натыйжасында туруктуу өнүгүү моделине өтүү зарылчылыгы 21-кылымдын негизги чакырыктарынын бири болуп саналат. Кыргыз Республикасы үчүн уникалдуу, бирок аялуу экосистемалуу тоолуу өлкө катары “жашылга” өтүү маселелери өзгөчө актуалдуу. Чектелген суу ресурстары, жайыттардын деградациясы, салттуу энергия булактарынан көз карандылык – мунун баары “жашыл” күн тартибин декларативдик максат эмес, улуттук коопсуздуктун императиви кылат. Бул контекстте административдик ыйгарым укуктарды жөн эле өткөрүп берүү катары эмес, субулуттук деңгээлдеги фискалдык, саясий жана институттук автономияны камтыган татаал процесс катары түшүнүлгөн башкарууну децентралдаштыруу өзгөчө роль ойнойт [1]. Дал ушул деңгээлде жаратылыш ресурстары жана калк менен түздөн-түз өз ара аракеттенүү ишке ашат, бул жергиликтүү бийликти өзгөрүүлөрдүн негизги агенттерине айландырат. Бирок маселе Кыргызстанда “жашыл” өткөөлгө багытталган амбициялуу улуттук стратегиялардын бар экендигине карабастан, аларды жергиликтүү деңгээлде ишке ашыруу олуттуу системалык тоскоолдуктарга дуушар болгон. Макродеңгээлде түзүлгөн “чоң” мамлекеттик саясат менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) бул демилгелерди ишке ашырууга тийиш болгон “кичинекей” практиканын ортосунда ачык ажырым бар. Бул макаланын максаты башкарууну децентралдаштыруунун жана Кыргыз Республикасындагы “жашыл” өткөөлдүн натыйжалуулугунун ортосундагы өз ара байланышты талдоо болуп саналат. Изилдөө орун алган көйгөйлөрдү аныктоого гана эмес,

жалпы улуттук программалардан натыйжалуу аймактык башкы пландарды иштеп чыгууга өтүү зарылдыгын негиздөөгө да умтулат. Бул максатка жетүү үчүн иш төмөнкү милдеттерди чечет: 1) “жашылга” өтүү жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу чөйрөсүндөгү улуттук саясатты жана мыйзамдарды карап чыгуу; 2) эффективдүү децентралдаштырууга тоскоолдук кылган системалык тоскоолдуктарды аныктоо; 3) “жашыл” демилгелердин катализатору катары эл аралык донорлордун ролуна талдоо жүргүзүү;

4) региондук башкы пландарды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштарды иштеп берүү. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы Кыргызстанда децентралдаштыруу басымдуу түрдө декларативдүү мүнөзгө ээ деген концепциянын негизделишинде жатат, бул кеңири мыйзамдык базанын болгондугуна карабастан, анын «жашыл» күн тартибин ишке ашыруудагы натыйжалуулугунун төмөндүгүнүн негизги себеби болуп саналат.

Кыргызстандын туруктуу өнүгүү жана айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы улуттук саясаты көп баскычтуу жана ырааттуу түзүмгө ээ. Фундаменталдуу документтер болуп 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы жана 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы саналат, алар жагымдуу чөйрөнү түзүү жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча стратегиялык милдетти аныктайт [2]. Улуттук коопсуздук концепциясында экологиялык коопсуздук өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнүн милдеттүү шарты катары да аныкталган. Бул стратегиялык максаттарды деталдаштыруучу негизги документ болуп 2029-жылга чейин Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы саналат. Анын негизги максаты “жашыл экономиканын принциптерин институтташтырууну жана өлкөнүн экономикасынын артыкчылыктуу секторлорунда макро жана микро деңгээлдеги жашыл интервенцияларды ишке ашырууну жогорулатуу” болуп саналат. Программа багыттарды гана аныктабастан, анын аткарылышы үчүн аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын жетекчилерине, президенттин аймактардагы ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнө жана эң негизгиси жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилерине жеке жоопкерчиликти да белгилеген. Бул формалдуу түрдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына “жашылга” өтүүдө негизги ролду жүктөйт. Айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдык база да иштелип чыкты. «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы бардык жаратылышты коргоо мыйзамдары курулган негизги документ болуп саналат [3]. Мындан тышкары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына «айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу», ошондой эле «токойлорду сактоо жана көбөйтүү» жана «жаратылыш сууларынын тазалыгын калыбына келтирүү» сыяктуу конкреттүү ыйгарым укуктар берилген. Ошондой эле, климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттери жөнүндө калкты жана бизнести маалымдоо боюнча иш-чаралар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын деңгээлинде социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларына киргизилиши керек. Жалпысынан алганда, талдоо Кыргызстанда “жашылга” өтүү үчүн комплекстүү улуттук укуктук жана стратегиялык база түзүлгөнүн көрсөттү. Бирок, бийликтин вертикалы аркылуу эффективдүүлүктү камсыз кылуучу бул комплекстүү

мамиле чындыгында көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн. Стратегиялар жана программалар, 1-таблицадан көрүнүп тургандай, максаттарды так аныктайт жана жоопкерчиликти белгилейт, бирок аларды эң төмөнкү, региондук деңгээлде ишке ашыруу үчүн механизмдердин, ресурстардын жана институционалдык потенциалдын болушуна кепилдик бербейт. Ошентип, формалдуу даярдыкка карабастан, негизги маселе саясаттын жоктугунда эмес, аны иш жүзүндө ишке ашырууда болгон [4].

Таблица 1. Негизги улуттук программалар жана алардын ролу

Программанын/стратегиянын аталышы	Жарактуулук мөөнөтү	Негизги максаттар	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ролу
Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы	2018-2040 жж	Адамдын жашоосу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу	Аймактык саясатты калыптандыруу үчүн негиз түзүлдү
Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы	2026ж. чейин	Уникалдуу экосистемаларды сактоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу	Ал жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү программасына негиз болуп саналат жана башкаруунун жаңы моделин түзөт.
Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы	2029ж. чейин	"Жашыл экономиканын" принциптерин макро жана микро деңгээлде институтташтыруу	Иш-чаралар планынын аткарылышы үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилеринин жеке жоопкерчилиги белгиленди
«Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» Кыргыз	Активдүү	Бардык экологиялык	Жергиликтүү өз алдынча

Республикасынын Мыйзамы		мыйзамдардын негизги мыйзамы	башкаруу органдарына айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга ыйгарым укуктарды берет

Кыргызстанда “жашылга” өтүү үчүн укуктук жана институционалдык база түзүлүүдө. Стратегиялык документтер жана программалар узак мөөнөттүү максаттарды жана аларга жетишүүнүн конкреттүү механизмдерин аныктайт. Бул процессте жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары маанилүү роль ойнойт, анткени алар азыр жергиликтүү деңгээлде экологиялык саясатты ишке ашыруу үчүн жеке жоопкерчиликти түзүшөт. Бул улуттук стратегияларды жергиликтүү демилгелер менен интеграциялоону жеңилдетет жана “жашылга” өтүүнү натыйжалуураак кылат. Мыйзам чыгаруу базасын талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кеңири ыйгарым укуктарга ээ болгонуна карабастан, алардын «жашыл» өткөөл процессине катышуусун эффективдүү эмес, формалдуу кылган бир катар фундаменталдык тоскоолдуктарга дуушар болушат. Дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде техникалык жактан жаңы эмес, бирок экологиялык факторлор менен мүнөздөлгөн жашыл облигациялар, насыялар жана карыз алуулар сыяктуу инструменттерди жана каржылоо механизмдерин талданган. Жеке ишкананын капиталын тартуу жолу менен жашыл экономиканы каржылоонун модели иштелип чыкты, ошондой эле аны Кыргыз Республикасында ишке ашыруу үчүн сунуштамалар иштелип чыккан.[4,1]

1. Фискалдык алсыздык жана субсидиялоо. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү бюджеттери борбордук дотациялардан көз каранды, анткени айылдык округдардын (айылдык аймактардын) 70%дан ашыгы дотацияда турат. Теңдештирүүчү трансферттер алардын чыгашаларынын аз гана бөлүгүн (30%га жакынын) жабат, бул аларга ири долбоорлорду, анын ичинде “жашыл” өнүктүрүүнү каржылоого тоскоолдук кылат. Мыйзамдуу мүмкүнчүлүктөргө карабастан, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) салыктарды жыйноо боюнча ыйгарым укуктарды жана ресурстарды алышпайт, бул децентралдаштырууну натыйжасыз кылат, анткени жоопкерчиликти өткөрүп берүү финансылык автономия менен коштолбойт.

2. Институттук жана башкаруучулук боштуктар. ЖӨБ алдында турган программалар көбүнчө маселелердин кеңири чөйрөсүн камтыган “татаал” болуп саналат, бул чектелген ресурстарды жана так механизмдердин жоктугун эске алганда, аларды ишке ашырууну кыйындатат. Мындан тышкары, муниципалдык менчик, анын ичинде жер көп учурда сарамжалсыз жана натыйжасыз пайдаланылат. Мүлктү мамлекеттик каттоодон өткөрбөө, аны пайдалануудан түшкөн кирешени пландаштыруу жана негизги фонддорду жаңылоо

үчүн амортизациялык каражаттардын жоктугу көйгөй болууда. Бул муниципалдык менчикти күтүү аны пайдалануудан түшкөн кирешеден ашып кетишине алып келет [5].

3. Социалдык жана экономикалык тоскоолдуктар. Акыр-аягы, социалдык жана экономикалык тоскоолдуктар “жашыл” демилгелерди ишке ашырууга тоскоол болууда. Жашоо жана өсүү боюнча актуалдуу көйгөйлөргө туш болгон калк жана бизнес үчүн энергетика жана экологиялык маселелер аз артыкчылыктуу [6]. Энергияны үнөмдөөчү продуктулар жана жашыл технологиялар салттуу кесиптештерине караганда көбүнчө кымбатыраак жана анча белгилүү эмес. Бул аларды жергиликтүү деңгээлде массалык түрдө ишке ашырууга кошумча тоскоолдуктарды жаратууда. 2-таблица “жашылга” өтүүнү эффективдүү децентралдаштыруунун негизги тоскоолдуктарын системалаштырат жана аларды жеңүү жолдорун сунуштайт.

Таблица 2. Башкарууну децентралдаштырууда негизги тоскоолдуктар жана сунушталган чечимдер

Көйгөй	Сүрөттөмө	Сунушталган чечим
Фискалдык алсыздык	Жергиликтүү бюджеттердин 70%дан ашыгы дотацияда турат, бул борбордон көз карандылыкты жаратат жана “жашыл” долбоорлорго инвестицияны чектейт.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын салыктык ыйгарым укуктарын кеңейтүү жана консолидациялоо боюнча реформаларды жүргүзүү.
Институттук боштуктар	Муниципалдык менчикти сарамжалсыз пайдалануу, кирешени пландаштыруу жана амортизациялык каражаттардын жоктугу.	Башкаруунун заманбап ыкмаларын иштеп чыгуу жана ишке киргизүү, муниципалдык кызматкерлерди окутуу.
Формалдуу децентралдаштыруу	Жергиликтүү жамааттарды катыштырбастан ыйгарым укуктарды өткөрүп берүү, анын натыйжасында расмий пландар көз жаздымда калып жатат.	Пландаштырууга коомчулуктун реалдуу катышуусун камсыз кылган катышуучулук мамилелерге өтүү.
Экономикалык тоскоолдуктар	Жашыл маселелердин төмөн приоритеттүүлүгү, кымбат баалуулуктар жана жашыл технологиялар боюнча аз маалымдуулук.	Регионалдык пландарга интеграцияланган финансылык стимулдарды жана маалыматтык кампанияларды иштеп чыгуу.
Көйгөй	Сүрөттөмө	Сунушталган чечим
Фискалдык алсыздык	Жергиликтүү бюджеттердин 70%дан ашыгы дотацияда турат, бул борбордон көз карандылыкты жаратат жана “жашыл” долбоорлорго инвестицияны чектейт.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын салыктык ыйгарым укуктарын кеңейтүү жана консолидациялоо боюнча реформаларды жүргүзүү.

ЕРОБ жана ЮСАИД сыяктуу эл аралык донорлор Кыргызстандагы “жашылга” өткөөл процессти илгерилетүүдө негизги ролду ойношот. Алар күн электр станцияларын орнотуу сыяктуу жашыл технологияларды ишке ашыруу үчүн гранттарды жана насыяларды берип, конкреттүү натыйжаларды берип жатышат. Бирок алардын жардамы көбүнчө алсыз мамлекеттик институттарды айланып өтүп, параллелдүү система катары иштейт. Бул каржылоо токтогондон кийин жетишилген прогресс токтоп калуу коркунучун жаратат, анткени жергиликтүү бийлик аны колдоого албайт. Бул парадоксту жоюу үчүн жашыл өтүүнүн аймактык башкы пландарынын концепциясына өтүү керек. Бул пландар бардык кызыкдар тараптардын: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жергиликтүү бизнестин, эл аралык донорлордун жана жарандык коомдун катышуусу менен биргелешкен мамиленин негизинде иштелип чыгышы керек. Башкы пландар төмөнкүлөргө тийиш:

- Улуттук максаттарды локалдаштыруу: Жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын жалпы максаттарын ар бир аймактын өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылган конкреттүү, өлчөнгөн долбоорлорго которуу (мисалы, бир аймакта күн энергиясын өнүктүрүү, экинчисинде агроптокой чарбасы) [7].

- Каржылоону интеграциялоо: даректүү трансферттерди да, ушул сыяктуу долбоорлорду каржылоодо тажрыйбасы бар жергиликтүү банктар жана микрофинансылык уюмдар тарабынан берилген «жашыл» кредиттерди да тартуу механизмдерин киргизүү.

- Муниципалитеттер аралык кызматташтыкты стимулдаштыруу: муниципалитеттерге жалпы көйгөйлөрдү чечүү үчүн өз ресурстарын жана компетенцияларын бириктирүүгө мүмкүндүк берүүчү механизмдерди колдонуу, бул көрсөтүлүүчү кызматтардын натыйжалуулугун жогорулатат.

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасында глобалдык күн тартибине шайкеш келген “жашылга” өтүү үчүн жакшы өнүккөн жана амбициялуу улуттук стратегиялык негиз бар. Бирок, белгилүү болгондой, өлкөдө башкарууну децентралдаштыруунун колдонулуп жаткан системасы декларация менен практиканын ортосунда олуттуу ажырымга дуушар болууда. “Жашыл” демилгелерге негизги тоскоолдуктар фискалдык көз карандылык, алсыз институттар жана децентралдаштыруу процессине жергиликтүү жамааттарга ишенбөөчүлүк болуп саналат. Эл аралык жардам конкреттүү натыйжаларды алып келсе да, бул кемчиликтерди убактылуу гана компенсациялайт. Долбоордук мүнөздө болгондуктан, ал системалык көйгөйлөрдү чечпейт, бул “жашылга” өтүүнүн узак мөөнөттүү туруктуулугуна коркунуч келтирет. Бул чакырыктарды жеңүү жана туруктуу “жашылга” өтүүнү камсыз кылуу үчүн мыйзамдарды кайра карап чыгуу гана эмес, башкаруу системасын түп-тамырынан бери реформалоо зарыл. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде төмөнкү саясат боюнча сунуштар түзүлдү [8]:

Фискалдык децентралдаштырууну тереңдетүү. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына салыктарды жыйноо жана муниципалдык менчикти башкаруу боюнча реалдуу ыйгарым укуктарды кеңейтүү жана мыйзамдык жактан камсыз кылуу аркылуу субсидияларды кыскартууга багытталган жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоо зарыл болгон. Бул, мисалы, Салык кодексинин 62-беренесинде каралгандай,

бул функцияларды аткаруу үчүн жетиштүү ресурстарды жана каражаттарды берүү менен коштолууга тийиштүү болгон.

Институттук чындоо. “Жашыл” долбоорлорду башкаруу, инвестиция тартуу жана эл аралык өнөктөштөр менен иштөө көндүмдөрүнө өзгөчө көңүл буруп, муниципалдык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуунун комплекстүү программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу керек. Ошондой эле муниципалдык менчикти натыйжалуу пайдалануу үчүн мамлекеттик-жеке өнөктөштүк сыяктуу башкаруунун заманбап ыкмаларын киргизүү зарылчылыгы бар.

Региондук башкы пландарды иштеп чыгуу. Кыргыз өкмөтү жергиликтүү бийлик, ишканалар жана коомчулук менен биргеликте “Жашыл өткөөлдүн аймактык башкы пландарын” иштеп чыгышы керек. Бул пландар конкреттүү максаттарды, каржылоо механизмдерин жана эффективдүү индикаторлорду камтууга тийиштүү болгон. Бул борбордон ажыратылган ыкма жашыл өтүүнүн туруктуулугун камсыз кылуу менен улуттук саясаттар менен аларды жергиликтүү деңгээлде ишке ашыруунун ортосундагы ажырымды жоюуга жардам берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Асанов, Ж. Т., & Калдыбаев, Б. К. (2020). Экологическая политика и устойчивое развитие Кыргызстана. Вестник КРСУ, 20(3), 45–53.
2. ПРООН в Кыргызстане. (2022). Поддержка зелёной экономики и децентрализации управления в КР. Бишкек: Программа развития ООН.
3. Кадыров, Г. Б. (2021). Роль местного самоуправления в реализации политики зелёной экономики. Экономика и управление: новые вызовы и перспективы, 4(12), 77–85.
4. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100. – EDN WVPMGD.
5. Карбекова А.Б., Карбекова М.Ж. Зеленая экономика как модель социально-экономического развития общества // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024. № 1-1(107). С. 149–151.
6. Сайпидинов И.М., Момошева Г.А. Перспективы развития зеленой экономики в Кыргызстане // Экономика и бизнес: теория и практика. 2023. № 6-1 (100). С. 126–128
7. Малаев, Э. Т. (2021). Региональные аспекты устойчивого развития в Кыргызстане. Региональная экономика: теория и практика, 19(6), 102–114.
8. Карбекова А.Б., Сайпидинов И.М., Мамыралиева А.Т., Карбекова М.Ж., Эргешова Т.А. Перспективы создания энергетического Хаба по зеленой "чистой" энергетике как основа экономического развития Кыргызстана// Вестник Жалал-Абадского государственного университета. 2023. № S2 (55). С. 360-364.
9. ISAP Center. (2023). *Зелёный переход и климатическая устойчивость в Кыргызстане*. Бишкек.

* * *

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.
МАМЛЕКЕТТИК САТЫП АЛУУЛАР ТҮШҮНҮГҮ, АНЫКТАМАЛАРЫ,
КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.
ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ: ПОНЯТИЕ, ОПРЕДЕЛЕНИЯ И
ПРОБЛЕМЫ

Karbekova A. B., Eshiev T. A.
PUBLIC PROCUREMENT: CONCEPT, DEFINITIONS AND PROBLEMS

УДК 336.4:004/572.2

Аннотация: Макалада мамлекеттик сатып алуулар түшүнүгү, аныктамалары жана көйгөйлөрү талкууга алынат. Мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъект жана демилгелүү субъект катышуучулары катары каралышы. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик муктаждыктарды канааттандыруу үчүн бюджеттик каражаттардын эсебинен товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана жумуштарды сатып алуу экендиги. Мамлекеттин өлкөнүн экономикасына таасир этүүсүнүн негизги каражаттарынын бири – бул мамлекеттик тапшырыктар тутуму, түрдүү муктаждыктар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн товарларды сатып алуулар. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик бюджеттин эсебинен товарларды жабдуу же кызмат көрсөтүү үчүн түзүлгөн мамлекеттик келишимдердин жыйындысы. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун максаты мамлекеттик каражаттарды пайдалануунун үнөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу экендиги.

Негизги сөздөр: Мамлекеттик сатып алуулар, чарбакер субъект, демилгелүү субъект, мамлекеттик тапшырыктар тутуму, товарларды жабдуу, кызмат көрсөтүү, мамлекеттик келишимдердин жыйындысы, сатып алуучу уюм, берүүчү.

Аннотация: В статье рассматриваются понятие, определения и проблемы государственных закупок. Рассмотрение государственных закупок в качестве участников основного хозяйствующего субъекта и инициативного субъекта. Государственные закупки - это закупка товаров, услуг и работ из бюджета для удовлетворения общественных потребностей. Одним из основных способов воздействия государства на экономику страны является система государственных закупок, закупка товаров для различных нужд и услуг. Государственные закупки - это совокупность государственных контрактов, заключаемых на поставку товаров или услуг за счет государственного бюджета. Целью государственных закупок является обеспечение экономики и эффективности государственных средств.

Ключевые слова: Государственные закупки, хозяйствующий субъект, инициативный субъект, система государственных закупок, поставка товаров, услуги, комплекс государственных контрактов, закупающая организация, поставщик.

Abstract: The article examines the concept, definitions and problems of public procurement. Consideration of public procurement as participants in the main economic entity and proactive entity. Public procurement is the purchase of goods, services and works from the budget to meet public needs. One of the main ways the state influences the country's economy is the public procurement system, the purchase of goods for various needs and services. Public

procurement is a set of government contracts concluded for the supply of goods or services at the expense of the state budget. The purpose of public procurement is to ensure the economy and efficiency of public funds.

Keywords: *Government procurement, business entity, proactive entity, public procurement system, supply of goods, services, complex of government contracts, purchasing organization, supplier.*

Мамлекеттик сатып алуулар түшүнүгү, аныктамалары. Мыйзам боюнча мамлекеттик сатып алуулар – сатып алуучу уюмдун товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же бөлүгүндө каржылоо менен сатып алуусу [2]. Демек, мамлекеттик сатып алуулар – бул сатып алуучу уюмдун ушул Мыйзамда белгиленген усулдар аркылуу товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же жарым-жартылай каржылоо менен сатып алуусу [4] болуп саналат. Буга караганда мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъекти сатып алуучу уюм болуп саналат. Анткени мамлекеттик сатып алуулар, анын субъекти катары сатып алуучу болмоюнча берүүчү субъекттин болбостугу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошентип, жогоруда аталган мамлекеттик сатып алуулардын субъекттерин шарттуу түрдө мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъект жана демилгелүү субъект катышуучулары деп атоого болот.

Мамлекеттик сатып алуулар - бул борборлоштурулган башкарууну жогорулатууга, мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын кыскартууга, материалдык агымдарды контролдоого жана мамлекеттик мекемелердин керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган ар кандай функцияларды жана аракеттерди айкалыштыруу [3]. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик муктаждыктарды канааттандыруу үчүн бюджеттик каражаттардын эсебинен товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана жумуштарды сатып алуу. Бул иш чараларга маданият, спорттук, аскердик товарлар, дары-дармек сатып алуу, автоунааларды камсыздандыруу, өнөр жай, азык-түлүк продуктылары, турак жайларды куруу, ондоо-түзөө, мамлекеттик мекемелердин, имараттардын курулушу ж.б. кирет. Мамлекеттик сатып алуулар рыноктун дээрлик бардык чөйрөлөрүн камтыйт жана мамлекет анын сатып алуучусу катары катышат. Бирок товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу коррупцияга, бийлик органдарынын өзүм билемдигине байланыштуу болбошун камсыз кылуу үчүн мамлекеттик сатып алуулардын белгилүү бир тутумуна ылайык мыйзам аркылуу жөнгө салуу тажрыйбасы бардык өлкөлөрдө салтка айланган. Мамлекеттик сатып алуулардын ачык-айкын эреже-жоболорунун жыйындысы салык төлөөчүлөрдүн каражаттарынын мамлекеттин муктаждыктарын канааттандыруу үчүн сарпталуусун ачык-айкын кылууга мүмкүндүк берет.

Экономиканын иштешинин оптималдуу параметрлерине жетишүү жана мамлекеттин алдында турган артыкчылыктуу милдеттерди чечүү үчүн бюджет каражаттарын сарамжалдуу жана натыйжалуу сарптоону уюштуруу зарыл. Мамлекеттик сатып алуулар системасы ушул максатты жүзөгө ашырууга кызмат кылгандыктан аны өркүндөтүү мамлекеттик маанидеги милдет катары саналат. Кыргызстандын экономикасынын туруктуулугун жана бюджеттик чыгымдардын өсүшүн эске алуу менен мамлекеттик сатып

алуулар системасынын натыйжалуу иштешин уюштуруу жана анын натыйжалуулугун баалоонун объективдүү тутумун түзүү барган сайын маанилүү боло баштайт. Мамлекеттик сатып алуулардын эң оптималдуу жетишкендигин бюджеттин үнөмдөлүшү, сатып алынган товарлардын, жумуштардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жогорку сапатын жана натыйжалуулугун камсыз кылуу менен көрүүгө болот. «Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдүн бюджетинин чыгым бөлүгүндө мамлекеттик сатып алуулар маанилүү орунду ээлегендиктен, алар экономиканы башкаруунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Мамлекеттик келишимдер аркылуу көптөгөн мамлекеттер социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечишет, ошондой эле илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнү, жаңы технологиялар жана иштеп чыгууларды жаратууну жана ишке ашырууну камсыз кылышат. Ошондуктан, мамлекеттик сатып алууларды уюштуруу проблемалары ар дайым актуалдуу жана дүйнө жүзү боюнча сатып алуулар тутумуна кызыгуу жогору бойдон калууда» [1].

Мыйзамда мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө мыйзамдар ушул Мыйзамдан жана мамлекеттик сатып алууларды жөнгө салуучу башка ченемдик укуктук актылардан, ошондой эле Кыргыз Республикасы катышкан, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерден турат [8] деп айтылат. Демек, өлкөдөгү мамлекеттик сатып алууларды жөнгө салууда ушул Мыйзам, тиешелүү ченемдик-укуктук актылар жана эл аралык келишимдер ченемдик-укуктук актылардын ролун аткарышат, жалпы укуктук жана экономикалык принциптерди белгилейт, тартибин жөнгө салат жана буларга таянуу менен иш жүргүзүлөт.

«Кыргыз Республикасынын экономикасынын сегменттеринин бири катары мамлекеттик сатып алуулар мамлекеттин экономикалык туруктуулугун жана коопсуздугун камсыздоочу катары зор мааниге ээ. Мамлекеттик бюджеттен мамлекеттик сатып алууларга бир жылкы бөлүнүүчү сумма ар кайсы жылдарда 20 дан 23% түзүп келет, ал эми ИДӨ үлүшүндө өлкөнүн ички дүң өндүрүшүнүн болжол менен 13-15% түзөт» [5, 272-276-бб.]. Мыйзамга ылайык мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун максаты мамлекеттик каражаттарды пайдалануунун үнөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу болуп саналат. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун принциптери көрсөтүлүп, бул боюнча берүүчүлөргө карата айкындык, ачыктык, мыйзамдуулук жана калыстык; сатып алууларды ишке ашыруу процессинде берүүчүлөрдүн ортосунда катышууну кеңейтүү жана атаандаштыкты өнүктүрүү; мамлекеттик сатып алууларды ишке ашырууда берүүчүлөр (подрядчылар) үчүн тең жана адилет шарттарды түзүү белгиленген [7].

Мамлекеттик органдардын жана калктын муктаждыктарын канааттандыруу максатындагы мамлекеттик сатып алуулар кабыл алынган мыйзамдуулук нормаларына ылайык өткөрүлүүчү негизги иш чаралардан болуп саналат. Мамлекеттик органдардын жана калктын муктаждыктарын түрдүү товарлар, жумуштар жана кызмат көрсөтүүлөр менен дайыма канааттандырып туруу зарылчылыгына карай мамлекеттик сатып алуулар коомдук жашоонун бардык чөйрөсүн камтып келет. Мамлекеттик сатып алуулар алкагында ар кандай деңгээлде: канцелярдык товарлардан, турак жай куруулардан баштап мамлекеттик азык-түлүк резервин толтурууга чейинки сатып алуулар ишке ашырылат. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруу тармагында укуктук мамилелер мыйзамдуулук чегинде жөнгө салынат. Аларга мамлекеттик бюджетти үнөмдөө, товардын

баасына жана сапатына дал келүүсү, коррупцияга каршы туруулар кирет. Мыйзамга ылайык мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруу берүүчүлөргө карата ачык-айрымдуулук, мыйзамдуулук жана бейтараптуулук; сатып алууларды жүргүзүүдө берүүчүлөрдүн катышуусун кеңейтүү жана алардын ортосундагы конкуренцияны өнүктүрүү; сатып алууларды жүргүзүүдө берүүчүлөр үчүн бирдей жана адилет шарттарды түзүү сыяктуу принциптерге негизденет. Мамлекеттик сатып алууларды жүргүзүүдөгү негизги көйгөйлөр. Азыркы учурда өлкөдөгү мамлекеттик сатып алуулар механизми бир топ натыйжалуу иштегендигине карабастан бир катар көйгөйлөрү бар экендиги ырас. Алар а) маселенин адамдык факторуна негизделген субъективдүү көйгөйлөр; б) белгилүү бир экономикалык же укуктук факторлордун жагдайына мүнөздүү объективдүү көйгөйлөр. Мамлекеттик сатып алуулардын көйгөйлөрүн, анын ичинде коррупцияны ийгиликтүү жеңүү жана бюджеттик каражаттарды натыйжалуу пайдаланууга жетишүү үчүн мамлекеттик сатып алуулардын институционалдык чөйрөсүн, мамлекеттик ресурстарды башкаруунун сапатын өркүндөтүү маанилүү. Мамлекеттик сатып алуулар мамлекет тарабынан борборлоштурулган башкарууну жогорулатууга, чыгымдардын көзөмөлсүз көбөйүшүнө жол бербөөгө, мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын кыскартууга, материалдык агымдарды башкарууга багытталган ар кандай функцияларды, алардын базар мамилелерине ылайык келген шартта аткарылышына муктаж болуп турат. Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдүн бюджетинин чыгым бөлүгүндө мамлекеттик сатып алуулар маанилүү орунду ээлегендиктен, алар экономиканы башкаруунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Мамлекеттик келишимдер аркылуу мамлекеттер социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечишет, ошондой эле илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнү, жаңы технологиялар жана иштеп чыгууларды жаратууну жана ишке ашырууну камсыз кылышат. Демек, мамлекеттик буюртмалар тутуму мамлекеттик муктаждыктар үчүн продуктыларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу тутуму - мамлекеттин экономикага тийгизген таасиринин таасирдүү туткасы болуп саналат. Кыргызстанда мамлекеттик сатып алууларды укуктук жөнгө салууга келсек, азыркы мезгилде товарларды жеткирүүгө, жумуштарды аткарууга жана мамлекеттик жана муниципалдык муктаждыктар үчүн кызмат көрсөтүүлөргө буюртмаларды жайгаштыруу жөнүндө мыйзамдын кабыл алынышы позитивдүү көрүнүш. Ошондой эле каралып жаткан Мыйзамга үзгүлтүксүз өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилип тургандыгын эске алуу оң. «Мамлекеттик буюртмалар» жана «мамлекеттик сатып алуулар» сыяктуу түшүнүктөр түздөн-түз жана бипбирдей келет. Мамлекеттик органдар ачык атаандаштык рыногунда товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу (б.а. өткөрүп алуулар, сатып алуулар) аркылуу мамлекеттик буюртманы жайгаштырышат. Ушундай сатып алуулар мамлекеттик сатып алуулар деп аталат. Мамлекеттик сатып алуулардын жол-жоболорунун жүрүшүндө мамлекеттик муктаждыктар үчүн товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сунуш кылган белгилүү бир аткаруучулар (берүүчүлөр) аныкталат» [6].

Мыйзамда мамлекеттик же муниципалдык муктаждыктар - сатып алуучу уюмдардын товарларга, жумуштарга, кызмат көрсөтүүлөргө жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөргө болгон, мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же бөлүгүндө канааттандырыла турган керектөөлөрү [2] деп айтылат. Мамлекеттин өлкөнүн экономикасына таасир этүүсүнүн негизги каражаттарынын бири – бул мамлекеттик

тапшырыктар тутуму, түрдүү муктаждыктар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн товарларды сатып алуулар. Мамлекеттик сатып алуулар мамлекеттик бюджеттин бир топ сезилерлик бөлүгүн камтыйт, ошондуктан алар экономиканы башкаруунун таасирдүү каражаты болуп саналат.

Мамлекеттик башкаруу органдары сатып алуулар аркылуу мамлекеттик тапшырыктарды жайгаштырууну ишке ашырышат. Мамлекеттик сатып алуулар дегенде мамлекеттик бюджеттин эсебинен товарларды жабдуу же кызмат көрсөтүү үчүн түзүлгөн мамлекеттик келишимдердин жыйындысы түшүнүлөт. Мамлекеттик тапшырык республикалык жана аймактык муктаждыктар үчүн өкүлчүлүктүү мамлекеттик уюм (тапшырыкчы) тарабынан башка бир берүүчү сунуш катары көрсөтүлүүсү мүмкүн. Маселен, мектептерди куруу жана ремонттоо, пенсионерлер жана ардагерлер үчүн дары-дармектерди, мамлекеттик кызматкерлер үчүн компьютердик техникаларды, ишкана-мекемелер үчүн канцелярдык товарларды сатып алуу – булардын баары мамлекеттик тапшырыктар болуп саналат. Ал эми муниципалдык тапшырык – бул өзүн өзү башкаруу органдары жана алар тарабынан өкүл болгон муниципалдык мекемелердин өздөрүнүн жергиликтүү көйгөй маселелерин чечүү үчүн товар менен жабдууга, түрдүү жумуш аткарууга жана кызмат көрсөтүүлөргө тапшырыктары. Мамлекеттик жана муниципалдык тапшырыкчылар болуп КР субъекттеринин мамлекеттик бийлигинин органдары, муниципалдык жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары жана Мыйзамда көрсөтүлгөн субъекттер катышат.

Мамлекеттик сатып алуучунун ыйгарым укуктары мыйзамдар, тескөөчү эреже-жоболор тарабынан аныкталат. Мамлекеттик сатып алууларды өткөрүүнүн такталган эрежелеринин топтому мамлекеттик муктаждыктар үчүн салык төлөөчүлөрдүн каражаттарын сарптоону ачык-айрым жүргүзүүгө шарт түзөт. Мамлекеттик контролдоо коррупциянын деңгээлин жана бийликтин өзүм билемдигин төмөндөтүүгө негиз болуп берет. Мамлекеттик же муниципалдык келишимдерди түзүүгө талапкерлер тапшырыктарды жайгаштыруунун катышуучулары деп аталышат. Алар юридикалык жак (түрдүү ченемдик-укуктук жана түрдүү менчик формадагы) жана жеке жак (анын ичинде жеке ишкердик) болуусу мүмкүн. Мамлекеттик сатып алуулардын жеке сатып алуулардан өзгөчөлүгү жеке өздүк эмес, салык төлөөчүнүн каражаты аркылуу ишке ашырылгандыгы. Бюджеттик акчаны үнөмдүү сарптоо - мамлекеттик сатып алуулардын башкы принциптеринин бири болуп саналат.

Адабияттар:

1. Багиев Г. Л., Асаул А. Н. Организация предпринимательской деятельности: учебное пособие // под общей ред. проф. Г. Л. Багиева. – СПб.: СПбГУЭФ, 2001. – 231 с.
2. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). 1-глава, 3-берене. (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 3. (2015, 3 апреля, № 72)).
3. Логистика государственных закупок: учебно-методическое пособие/ В. А. Галанов, О. А. Гришина, С. Р. Шибяев. - М.: ИНФРА-М, 2010.
4. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» жаңы Мыйзам: ЖӨБ органдарын эмне күтүүдө? 2015-08 17. (Новый Закон «О государственных закупках»: что ждет органов МСУ?).

5. Саякбаев Т. Д. Реинжиниринг системы государственных закупок Кыргызстана // Евразийское Научное Объединение, 2019, № 3-4 (49).

6. Энциклопедический словарь экономики и права. [Электронный ресурс]. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/422920> (дата обращения: 14.09.2021).

7. 1-глава, 1-берене. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 1. (2015, 3 апреля, № 72)).

8. 1-глава, 2-берене. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 2. (2015, 3 апреля, № 72)).

* * *

Карбекова М. Ж.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ “ЖАШЫЛГА” ӨТҮҮНҮ КОЛДООНУН ФИНАНСЫЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Карбекова М.Ж.

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И СТРАТЕГИИ ПОДДЕРЖКИ “ЗЕЛЕНОГО” ПЕРЕХОДА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Karbekova M. Zh.

FINANCIAL AND ECONOMIC ASPECTS AND STRATEGIES FOR SUPPORTING THE “GREEN” TRANSITION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 368.911.1

Аннотация: Айрыкча экологиялык тобокелдиктерди азайтуу менен жыргалчылыктын жогорулашын билдирген “жашыл” экономикага өтүү актуалдуу болуп жатат. Бул кайра курууну ийгиликтүү ишке ашыруу учун олуттуу финансылык ресурстар жана эффективдүү чарбалык механизмдер керек.

Изилдөөнүн көйгөйү стратегиялык программалык документтердин бар экендигине жана эл аралык донорлордун колдоосуна карабастан, Кыргызстанда “жашыл” өтүүнү практикалык ишке ашырууда системалуу финансылык-экономикалык кыйынчылыктарга туш болуп жатканында. Жарыяланган максаттар менен инвестициялардын иш жүзүндөгү көлөмүнүн ортосунда так ажырым бар, “жашыл” каржылоонун ички рыногу начар өнүккөн.

Ачкыч сөздөр: жашыл экономика, финансы, жашыл облигациялар, жашыл кредиттер, жашыл ипотека, жашыл өнүгүү, жашыл долбоорлор, инвестициялар

Аннотация: Переход к “зеленой” экономике, предполагающий повышение благосостояния при снижении экологических рисков, приобретает особую актуальность. Для успешной реализации этой трансформации необходимы значительные финансовые ресурсы и эффективные экономические механизмы.

Проблема исследования заключается в том, что, несмотря на наличие стратегических программных документов и поддержки со стороны международных доноров, практическая реализация “зеленого” перехода в Кыргызстане сталкивается с

системными финансово-экономическими вызовами. Существует явный разрыв между декларируемыми целями и фактическим объемом инвестиций, а также слабо развит внутренний рынок "зеленого" финансирования.

Ключевые слова: зеленая экономика, финансы, зеленые облигации, зеленые кредиты, зеленая ипотека, зеленое развитие, зеленые проекты, инвестиции

Annotation: The transition to a "green" economy, which implies an increase in well-being while reducing environmental risks, is becoming especially relevant. Significant financial resources and effective economic mechanisms are needed for the successful implementation of this transformation.

The problem of the study is that, despite the presence of strategic program documents and support from international donors, the practical implementation of the "green" transition in Kyrgyzstan faces systemic financial and economic challenges. There is a clear gap between the declared goals and the actual volume of investments, and the domestic market for "green" financing is poorly developed.

Keywords: green economy, finance, green bonds, green loans, green mortgages, green development, green projects, investments

Бул макалада Кыргыз Республикасындагы “жашылга” өтүүнү колдоого багытталган финансылык-экономикалык аспектилер жана стратегиялар талданат. Изилдөөдө «жашыл» экономикага глобалдык жана улуттук концептуалдык мамилелер системалаштырылган, өлкөнүн учурдагы институттук жана мыйзамдык базасы талданган. Негизги көңүл эл аралык финансы институттарынын (ЭФИ) ролуна баа берүүгө жана “жашыл” каржылоонун ички рыногундагы алгачкы кадамдарды, анын ичинде “жашыл” облигациялардын дебюттук эмиссиясын талдоого багытталган. Иште инвестиция тартыштыгы, мыйзамдык боштуктар жана энергиянын төмөн натыйжалуулугу сыяктуу тездетилген “жашыл” трансформацияга тоскоол болгон негизги көйгөйлөр аныкталган. Талдоолордун негизинде ченемдик укуктук базаны өнүктүрүү, жеке капиталды мобилизациялоо жана эл аралык жардамды оптималдаштыруу боюнча илимий негизделген сунуштар иштелип чыккан. Изилдөөнүн натыйжалары туруктуу өнүктүрүү жана инвестицияларды тартуу жаатында мамлекеттик саясатты калыптандыруу үчүн негиз боло алат.

1. Изилдөөнүн актуалдуулугу жана көйгөйү

Климаттын өзгөрүшүнө, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнө жана экономиканы диверсификациялоо зарылдыгына байланыштуу өсүп жаткан глобалдык чакырыктардын контекстинде «жашылга» өтүү өнүгүүнүн мүмкүн болгон стратегияларынын бири эле эмес, Кыргыз Республикасы сыяктуу өлкөлөр үчүн өтө маанилүү императивге айланууда. Географиялык жайгашуусу жана бийик тоолуу рельефи Кыргызстанды климаттык тобокелдиктерге алсыз кылат, ал эми энергетикалык импортко көз карандылык жана экономиканын энергия натыйжалуулугунун төмөндүгү олуттуу социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү жаратат. Ушуга байланыштуу экологиялык тобокелдиктерди азайтуу менен бакубаттуулукту жогорулатууну камтыган “жашыл” экономикага өтүү өзгөчө актуалдуу болуп жатат. Бирок бул кайра курууну ийгиликтуу ишке ашыруу учун олуттуу финансылык ресурстар жана эффективдүү чарбалык механизмдер керектелет.

Изилдөөнүн көйгөйү стратегиялык программалык документтердин бар экендигине жана эл аралык донорлордун колдоосуна карабастан, Кыргызстанда “жашылга” өтүүнү практикалык ишке ашырууда системалуу финансылык-экономикалык кыйынчылыктарга туш болуп жатканын байкоого болот. Жарыяланган максаттар менен инвестициялардын иш жүзүндөгү көлөмүнүн ортосунда так ажырым бар, “жашыл” каржылоонун ички рыногу начар өнүккөн. Дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде техникалык жактан жаңы эмес, бирок экологиялык факторлор менен мүнөздөлгөн жашыл облигациялар, насыялар жана карыз алуулар сыяктуу инструменттерди жана каржылоо механизмдерин талданган. Жеке ишкананын капиталын тартуу жолу менен жашыл экономиканы каржылоонун модели иштелип чыкты, ошондой эле аны Кыргыз Республикасында ишке ашыруу үчүн сунуштамалар иштелип чыккан.[7,1]

Изилдөөнүн максаттары, милдеттери жана методологиясы

Бул изилдөөнүн негизги максаты Кыргыз Республикасындагы “жашылга” өтүүнү колдоонун финансылык-экономикалык механизмдерине комплекстүү талдоо жүргүзүү болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1. «Жашыл» экономиканын жана туруктуу каржылоонун концептуалдык негиздерин системалаштыруу.
2. Кыргыз Республикасынын улуттук стратегиялык артыкчылыктарын жана программалык документтерин талдоо.
3. Эл аралык финансылык институттардын жана улуттук бизнестин “жашыл” долбоорлорду каржылоого катышуусунун масштабдарына жана механизмдерине баа берүү.
4. Тездетилген «жашыл» трансформацияга тоскоол болгон негизги тоскоолдуктарды жана чакырыктарды аныктоо.
5. Жашыл өткөөлгө финансылык колдоону күчөтүү үчүн далилдүү сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методологиялык негизи финансылык инструменттер менен экономикалык максаттардын өз ара байланышын изилдөө үчүн системалык талдоону, Кыргызстандагы кырдаалды региондук тенденциялар менен салыштыруу үчүн салыштырма анализди, ошондой эле мыйзамдык базаны жана финансылык-экономикалык маалыматтарды критикалык талдоону камтыйт. Кейс-изилдөө методун колдонуу жашыл облигацияларды чыгаруу жана ЭФИНин ишмердүүлүгү сыяктуу конкреттүү долбоорлорду жана демилгелерди деталдуу изилдөөгө мүмкүндүк берди.

2. Жашыл өткөөлдүн концептуалдык негиздери жана туруктуу каржылоо

Жашыл экономиканын концепциясы жана принциптери

Жашыл экономика – бул экологиялык тобокелдиктерди жана азайып кетүүнү олуттуу кыскартуу менен элдин бакубаттуулугун жогорулатууга жана социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылууга багытталган экономикалык өнүгүүнүн жаңы түрү. Бул мамиленин негизги принциптери төмөнкүлөрдү камтыйт: табигый капиталды натыйжалуу пайдалануу, аны сактоо жана көбөйтүү; айлана-чөйрөгө терс таасирин, анын ичинде булганууну туруктуу кыскартуу; экосистемалык кызматтардын жана биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушуна жол бербөө; ошондой эле өнүгүүнүн новатордук мүнөзү. Бул кирешенин жана жумуштуулуктун өсүшү көмүртектин эмиссиясын кыскартууга, жашыл жумуш орундарын

түзүүгө жана ресурстардын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган инвестициялар аркылуу ишке ашарын билдирет.

Финансы секторунун жана жашыл каржы инструменттеринин ролу

Финансы сектору туруктуу өнүгүүгө инвестициялардын катализатору жана кыймылдаткычы болуп, жашылга өтүүдө борбордук ролду ойнойт. Жашыл каржылоо – экологиялык жактан таза, энергияны үнөмдөөчү жана аз көмүртектүү долбоорлорду ишке ашыруу үчүн иштелип чыккан инвестициялар жана башка финансылык инструменттер.

Дүйнөлүк рынокто кеңири таралган негизги жашыл каржы инструменттерине төмөнкүлөр кирет:

- **Жашыл облигациялар:** Бул карыздык баалуу кагаздар, алардын кирешеси айлана-чөйрөгө же климатка оң таасирин тийгизген долбоорлорду каржылоо үчүн гана колдонулат. Алар эң көп талап кылынган инструменттердин бири болуп саналат жана дүйнөлүк рынокто тез өсүштү көрсөтүп келишкен.

- **Жашыл жеңилдетилген кредиттөө:** жашыл долбоорлорду ишке ашыруу үчүн өзгөчө, кыйла жеңилдетилген шарттарда кредиттерди беришет.

- **Жашыл ипотека:** жашыл курулуш стандарттарына жооп берген турак жайды курууга же сатып алууга берилген ипотека.

- **Жашыл субсидиялар:** жашыл финансы рыногун стимулдаштырууга багытталган фискалдык чаралар, мисалы, жашыл кредиттер боюнча пайыздык төлөмдөрдү мамлекеттик субсидиялоо же облигациялар боюнча купондук төлөмдөр аркылуу болот.

- **Көмүртек бирдиктери (көмүртек кредиттери):** бир тонна көмүр кычкыл газын чыгаруу укугун билдирген финансылык инструмент. Алар эмиссиялардын ордун толтуруу үчүн колдонулат жана эмиссиялык соода системаларынын бир бөлүгү болуп саналат.

Аймактык өзгөчөлүктөрдүн контекстинде, өзгөчө исламдык финансы системасы өнүккөн өлкөлөрдө кошумча инструмент облигацияларга окшош, бирок шариат стандарттарына ылайык келген “жашыл” сукук болушу мүмкүн.

3. Кыргыз Республикасынын “Жашылга” өтүү улуттук стратегиясы

Стратегиялык артыкчылыктар жана программалык документтер

Кыргыз Республикасынын “жашылга” өнүктүрүү жаатындагы мамлекеттик саясаты энергиянын натыйжалуулугун стимулдаштырууга, кайра жаралуучу булактардан энергия өндүрүүгө, сууну жана жерди башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга, калдыктарды башкарууну жакшыртууга багытталган. Бул саясат имараттардын энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатуу, энергиянын кайра жаралуучу булактарынын (ЭКБ) үлүшүн көбөйтүү, туруктуу туризмди өнүктүрүүнү камтыган амбициялуу максаттарды койгон “Жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын” алкагында ишке ашырылууда байкалган. Атап айтканда, Программа 2023-жылга карата ИДПнын энергия сыйымдуулугун 10%га кыскартууга жана жалпы кубаттуулугу 50 МВт кем эмес энергиянын кайра жаралуучу булактарын ишке киргизүүгө багытталган. Айыл чарба тармагында жайыттарды туруктуу башкаруу жана суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу негизги милдеттер болуп саналат.

Институционалдык структура жана саясат чаралары

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу жана климаттык тобокелдиктерди азайтуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экология жана климат боюнча мамлекеттик комитети

түзүлүп, ал бир нече министрликтердин функцияларын бириктирген, анын ичинде БУУнун Климаттын өзгөрүшү боюнча алкактык конвенциясынын милдеттенмелерин аткаруу боюнча иштерди координациялоо жана жаратылыш ресурстарын пайдалануу үчүн жыйымдарды чогултуу.

Өкмөт тарабынан пландаштырылган негизги саясат чараларынын арасында:

- «Жашыл» салыктарды киргизүү.
- Айлана-чөйрөгө зыян келтирүүчү субсидияларды реформалоо.
- «Жашыл» мамлекеттик субсидияларды киргизүү жана туруктуу мамлекеттик сатып

алууларды өнүктүрүү.

Бирок, талдоо көрсөткөндөй, стратегиялык документтердин болгондугуна карабастан, энергияны үнөмдөө жана туруктуу керектөөнү стимулдаштыруучу реалдуу механизмдерди киргизүү али баштапкы этапта турат.

4. Финансы механизмдерин талдоо: эл аралык жана улуттук субъекттердин ролу Эл аралык каржы институттарынын (ЭФИ) чечүүчү ролу

Кыргыз Республикасындагы жашыл өткөөл үчүн каржылык колдоо негизинен ири эл аралык каржы институттарына таянат. Алардын ишмердүүлүгүнүн жалпы картинасы алар өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнүн негизги инвесторлору экендигин көрсөтүп, ички капиталдын жетишсиздигин компенсациялайт.

Дүйнөлүк банк (ДБ): ДБ микро, кичи жана орто ишканалар (МКОИ) үчүн туруктуу каржы рыногун өнүктүрүү боюнча 120 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү долбоорду жактырды, ал Азия Инфраструктуралык Инвестиция Банкы (АИИБ) тарабынан 50 миллион АКШ долларына биргелешип каржыланат, бул жалпы сумманы 170 миллион АКШ долларына жеткирет. Бул долбоор стратегиялык мааниге ээ, анткени чакан жана орто бизнес Кыргызстандын ИДПсынын 35%дан ашыгын түзөт. Ошентип, чакан жана орто бизнес сектору аркылуу жашылга өтүүнү колдоо экологиялык максаттарга гана эмес, ИДПнын өсүшүнө, жумуш орундарын түзүүгө жана экономиканы диверсификациялоого түздөн-түз салым кошот. Долбоор эки уникалдуу механизмди камтыйт: жашыл инвестициялар үчүн катышуучу каржы институттары аркылуу дүң каржылоону камсыз кылуу жана кредиторлордун тобокелдиктерин азайтуу үчүн Жашыл кепилдик механизмин түзүү.

Европа реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкы (ЕРӨБ): ЕРӨБ Кыргызстандагы эң ири инвесторлордун бири болуп саналат, анын жалпы инвестициясы 1992-жылдан бери болжол менен 900 миллион евроно түзөт. Жашыл өткөөлгө багытталган негизги программа – GEFF/KyTSEFF (Жашыл экономиканы каржылоо программасы). Ал энергияны жана сууну пайдаланууну минималдаштыруучу жана кайра жаралуучу булактардан энергия өндүрүүчү технологияларга инвестицияларды каржылоону камсыз кылат. ЕРӨБ инвестицияларынын аркасында 2017-2022-жылдар аралыгында жылына болжол менен 68 000 тонна CO₂ эмиссиясы кыскарган, бул 100 унааны жолдон кетирүүгө барабар.

Азия Өнүктүрүү Банкы (АӨБ): АӨБ Кыргызстандагы инвестициялык долбоорлорду олуттуу каржылоону, анын ичинде суу ресурстарын башкаруу, турак-жайдын энергияны үнөмдөөчүлүгү жана аз көмүрөктүү имараттарды реконструкциялоо долбоорлоруна 222 миллион доллар гранттар жана жеңилдетилген насыяларды берди.

Эл аралык каржы корпорациясы (IFC): IFC Кыргыз өкмөтүнө мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ) долбоорлорун түзүмдөштүрүү жана тендер өткөрүү, анын ичинде 150 МВт күн электр станциясын куруу жана “Манас” эл аралык аэропортунун инфраструктурасын реконструкциялоо боюнча кеңеш берген.

Ички жашыл каржы рыногун өнүктүрүү

Ички жашыл финансы рыногун өнүктүрүү жашыл өткөөлдүн узак мөөнөттүү туруктуулугу үчүн абдан маанилүү. Бул контекстте жашыл облигациялардын дебюттук эмиссиясы маанилүү окуя болду.

Кейс изилдөө: “Дос-Кредобанк” ААК тарабынан “Жашыл” облигациялардын дебюттук эмиссиясы 2023-жылдын 21-июнунда “Дос-Кредобанк” ААК Кыргызстанда “жашыл” облигациялардын биринчи чыгарылышынын расмий бет ачарын ийгиликтүү өткөрдү. Бул маселе өлкөнүн бардык каржы сектору үчүн маанилүү прецедентке ээ. Бул тышкы жардамдан көз карандылыкты азайтуу жолундагы негизги кадам болуп саналган “жашыл” долбоорлорду каржылоо үчүн ички капиталды мобилизациялоого мүмкүндүк берди. Төмөндө инвесторлор үчүн анын ишенимдүүлүгүн жана жагымдуулугун көрсөткөн бул чыгарылыштын негизги параметрлери келтирилген.

1-таблица: «Дос-Кредобанк» ААКнын «жашыл» облигацияларынын дебюттук эмиссиясынын негизги параметрлери (2023-ж.)

Параметрлер	Мааниси
Номиналдуу наркы	1000 сом
Баалуу кагаздардын саны	85000 экз.
Чыгарылгандын көлөмү	85000000 сом
Кайрылуу мөөнөтү	3 жыл
Рентабелдүүлүк	Жылдык 16%, (16,98% эффект)
Пайыздарды төлөө	Ар 3 айда

Бул чыгарылыш инвестицияларды тартуу менен гана чектелбестен, ачык-айкындуулуктун стандартын да белгиледи, анткени облигациялардан түшкөн каражаттар жеке жана юридикалык жактар үчүн салык салынбайт, бул алардын ишенимдүүлүгүн жана Кыргыз фондулук биржасынын «В» листингине киргизилгендигин тастыктайт.

Мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн (МЖӨ) ролу: МЖӨ өнүктүрүү Кыргызстандын «жашыл» күн тартибинин артыкчылыктуу багыттарынын бири катары жарыяланган. Буга GIZ сыяктуу эл аралык өнөктөштөр да жеке сектордун кызыкчылыктарына жооп берген “жашыл” экономика саясатын илгерилетүү менен салым кошууда. Бирок, колдо болгон материалдар көрсөткөндөй, GIZ долбоорлорунун алкагында МЖӨ долбоорлорун ишке ашыруу механизмдери жана түзүмү жөнүндө толук маалымат жок. Бул саясий эркке карабастан, өлкөдө МЖӨ системалуу түрдө ишке ашырыла электигин көрсөтүп турат. Анын ордуна, бул чөйрөдөгү ийгиликтерге көбүнчө белгилүү транзакцияларды түзүүгө жардам берген IFC сыяктуу негизги оюнчулардын максаттуу консультациялык колдоосу аркылуу жетишилет. Бул бир жолку долбоорлорго таянбастан, МЖӨ үчүн бирдиктүү, ачык-айкын жана бизнес үчүн ыңгайлуу ченемдик базаны түзүү зарылдыгын көрсөтөт.

5. Жашыл өткөөлдөгү чакырыктар жана тоскоолдуктар: Критикалык талдоо

Стратегиялык пландардын жана тышкы каржылык колдоонун болгондугуна карабастан, Кыргызстанда жашыл өткөөл процессти басаңдата турган бир катар системалуу көйгөйлөргө туш болууда.

Инвестициялык ажырым жана финансылык тоскоолдуктар: Энергияны үнөмдөөгө жана жашыл инвестицияларга түрткү бере турган реалдуу механизмдердин жоктугу олуттуу көйгөй болуп саналат. Бул жаатта мамлекет тарабынан каржылык колдоо алсыз бойдон калууда, бул инвестициялык тартыштыкка алып келет.

Институционалдык жана мыйзамдык боштуктар: Кыргызстанда ачык жана бирдиктүү “жашыл” таксономия жок, бул долбоорлорду классификациялоону кыйындатат жана потенциалдуу инвесторлор үчүн белгисиздикти жаратат. Мындан тышкары, иштеп жаткан мамлекеттик сатып алуулар системасы экологиялык жана социалдык факторлорду эске албай, туруктуу өнүгүүнүн негизги принциптерине туура келбейт.

Энергияны үнөмдөө жана энергияга көз карандылык: Турак жай фондусунун энергия эффективдүүлүгүнүн төмөн болушу олуттуу көйгөй болуп саналат, анткени ал 82,5 миллион чарчы метрди түзөт. Үй чарбаларынын чоң бөлүгү дагы эле жылытуу үчүн көмүргө ишенишет, бул шаарларда абанын булганышынын жогорку деңгээлине алып келет.

Талдоолордун негизинде негизги көйгөйлөрдү жана мүмкүнчүлүктөрдү төмөнкү таблицада системалаштырууга болот:

2-таблица. Кыргыз Республикасындагы жашыл өткөөлдүн чакырыктары жана потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү

Категориялар	Чакырыктар	Мүмкүнчүлүктөр
Финансылык	Инвестициялардын тартыштыгы, мамлекеттин алсыз каржылык колдоосу, ички капитал рыногу чектелген	ЭФИден (ДБ, ЕРӨБ, АӨБ, IFC) каржылоону тартуу, жашыл облигациялар рыногун өнүктүрүү, жашыл кепилдиктердин механизмдерин түзүү
Институционалдык	Дем берүүчү механизмдердин жоктугу, мыйзамдардагы боштуктар (мисалы, мамлекеттик сатып алуулар чөйрөсүндө), саясат менен МЖӨнүн практикалык ишке ашырылышынын ортосундагы ажырым	“Жашыл” таксономияны түзүү, МЖӨ боюнча мыйзамдарды өркүндөтүү, эл аралык долбоорлор үчүн бирдиктүү координациялык платформаны түзүү
Энергетикалык жана экологиялык	Турак жай фондусунун энергетикалык натыйжалуулугу төмөн, көмүргө көз карандылык, абанын булганышы	Гидроэнергетикалык чоң потенциал (техникалык жактан 142,5 млрд кВт саат), энергиянын кайра жаралуучу булактарын өнүктүрүү, энергияны үнөмдөөчү технологияларды киргизүү

Социалдык	Калктын аярлуу катмары үчүн тарифтердин жогорулашынан келип чыккан тобокелдиктер, кадрларды кайра даярдоо зарылчылыгы	Жашыл жумуш орундарын түзүү, калктын бакубаттуулугун жогорулатуу, туруктуу туризмди өнүктүрүү, жаштарды жана аялдарды жаңы тармактарга тартуу

6. Финансылык колдоону күчөтүү боюнча стратегиялар жана сунуштар

Талдоолордун жана аныкталган милдеттердин негизинде Кыргыз Республикасында «жашылга» өтүүнү тездетүү жана тереңдетүү максатында төмөнкү стратегияларды жана сунуштарды кароо максатка ылайыктуу:

1. Ченемдик укуктук базаны иштеп чыгуу: Долбоорлорду айлана-чөйрөгө тийгизген таасири боюнча так классификациялай турган улуттук “жашыл” таксономияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл. Бул рыноктун бардык катышуучулары үчүн критерийлерди унификациялайт, инвесторлор үчүн тобокелдиктерди азайтат жана “жашыл” каржылоону андан ары өнүктүрүү үчүн негиз түзөт.

2. Жеке капиталды мобилизациялоо: Мамлекет эмитенттерге жана инвесторлорго салыктык жеңилдиктерди берүү жолу менен “жашыл” облигациялардын ички рыногун өнүктүрүүгө активдүү түрткү бериши керек. Ошондой эле энергетика, транспорт жана суу менен камсыздоо секторлорунда ири инфраструктуралык долбоорлорго жеке инвестицияларды тартуу үчүн МЖӨ үчүн ачык-айкын жана болжолдуу ченемдик чөйрөнү түзүү абдан маанилүү.

3. Эл аралык жардамды оптималдаштыруу: Синергияны максималдуу көбөйтүү жана аракеттердин кайталануусуна жол бербөө үчүн өкмөт эл аралык донорлор менен өз ара аракеттенүү үчүн бирдиктүү координациялык платформа түзүшү керек. Бул платформа бардык “жашыл” долбоорлор үчүн бирдиктүү кирүү пункту болуп, алардын улуттук артыкчылыктарга шайкеш келүүсүн камсыздайт алат.

4. Фискалдык жана фискалдык эмес стимулдар: “Жашыл” салыктардан тышкары “жашыл” долбоорлорду максаттуу субсидиялоо системасын, ошондой эле “жашыл” кредиттер боюнча пайыздык чендерди жарым-жартылай кайтарып берүү механизмдерин киргизүү зарыл. Экологиялык факторлорду эске алган туруктуу мамлекеттик сатып алууларды өнүктүрүү мамлекетке өзүнүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүн «жашыл» товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр рыногун стимулдаштыруу үчүн пайдаланууга мүмкүндүк берет.

5. Адамдык капиталды өнүктүрүү жана маалымдуулукту жогорулатуу: “Жашыл” өтүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн билимге жана квалификацияны жогорулатууга инвестиция салуу зарыл. Мугалимдерди жана адистерди окутуу программаларын киргизүү, ошондой эле калктын жана бизнестин «жашыл» экономиканын принциптери жана анын финансылык-экономикалык пайдасы жөнүндө маалымдуулугун жогорулатууга багытталган масштабдуу маалыматтык кампанияларды өткөрүү зарыл.

Корутунду

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасы “жашылга” өтүүнүн баштапкы, бирок стратегиялык маанилүү этабында турат. Бүгүнкү күндө бул процесстин негизги

кыймылдаткычтары болуп олуттуу көлөмдөгү каржылоону, жеңилдетилген кредиттерди жана техникалык жардамдарды берген эл аралык каржы институттары саналат. Бул контекстте Дүйнөлүк банктын өлкө экономикасынын негизи болгон чакан жана орто бизнес секторун колдоого багытталганы өзгөчө роль ойнойт, ал “жашыл” өтүүнү туруктуу экономикалык өсүш жана жаңы жумушчу орундарды түзүү менен түздөн-түз байланыштырат. «Дос-Кредобанк» ААК тарабынан «жашыл» облигациялардын ийгиликтүү дебюттук эмиссиясы ички рыноктогу негизги ачылыш болду. Бул прецедент ички капиталды мобилизациялоо жана каржы рыногунун жаңы сегментин түзүү үчүн потенциалды көрсөтөт.

Бирок, Кыргызстандагы “жашыл” өтүү олуттуу системалык көйгөйлөргө, анын ичинде инвестициялык тартыштыкка, реалдуу дем берүүчү механизмдердин жоктугуна жана институттук боштуктарга дуушар болууда. Жарыяланган саясат менен аны системалуу ишке ашыруунун ортосунда ажырым бар мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн абалы бул көйгөйдү ачык көрсөтүп турат.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасында “жашыл” өтүүнү тездетүү үчүн олуттуу потенциал бар. Пайдаланыла элек зор гидроэнергетикалык потенциал, жаңы “жашыл” жумуш орундарын түзүү жана экономиканы диверсификациялоо үчүн мүмкүнчүлүктөр келечектеги кайра куруулар үчүн бекем негиз түзөт. Ченемдик укуктук базаны чыңдоого, ички рынокту стимулдаштырууга жана эл аралык кызматташтыкты оптималдаштырууга багытталган сунуш кылынган сунуштарды ишке ашыруу Кыргызстанга декларациялардан системалуу жана туруктуу “жашыл” трансформацияга өтүүгө мүмкүндүк берет. Кийинки изилдөөлөр жашыл инвестициялардын макроэкономикалык таасирин баалоого, ошондой эле Кыргыз Республикасынын өзгөчө шарттарына ылайыкташтырылган жашыл таксономияны иштеп чыгууга багытталышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Карбекова А.Б., Карбекова М.Ж. Зеленая экономика как модель социально-экономического развития общества // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024. № 1-1(107). С. 149–151.
2. Раков, И. Д. Механизмы поддержки финансирования «зеленых» проектов: опыт стран // Russian Journal of Economics and Law. — 2017. — № 4. — С. 4242–769.
3. World Bank. Kyrgyzstan — Project Information / "Kyrgyzstan as a Green Economy Country" (Project documents). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099055007142217512/pdf/P177467>
4. Сайпидинов И.М., Момошева Г.А. Перспективы развития зеленой экономики в Кыргызстане // Экономика и бизнес: теория и практика. 2023. № 6-1 (100). С. 126–128
5. Отчет о зеленом финансировании в Центральной Азии: Кыргызская Республика. — Азиатский банк развития, 2023. — 67 с. — URL: <https://www.adb.org/publications/green-finance-central-asia-kyrgyz-republic>.
6. Яковлев, И. А., Кабир, Л. С. Механизм финансирования «зеленых» инвестиций как элемент национальной стратегии финансирования устойчивого развития // Финансовый журнал. — 2023. — № 3. — С. 9–20.

7. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100. – EDN WVPMGD.

8. World Bank. Green Budget Tagging in the Kyrgyz Republic: Green Budget Tagging Guidelines. — Washington, D.C., 2024. — Режим доступа: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099091124071522679/pdf/P170870-...> (дата обращения: 29.08.2025).

9. Карбекова А.Б., Качканбаева А.С., Сайпидинов И.М. өзгөчөлүктөрү, тобокелдиктер жана куралдар // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Экономика. 2024. № 1 (4). С. 112-118.

10. National Development Strategy of the Kyrgyz Republic for 2018–2040. — Bishkek, 2018. — Режим доступа: <https://adam.kg/media/uploads/2022/04/15/national-strategy-of-kyrgyz-republic-2018-2040.pdf> (дата обращения: 29.08.2025).

* * *

Шухман Мария Эриксоновна

**ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮ КАМСЫЗ КЫЛУУДА ЖАНА «ЖАШЫЛ
ЭКОНОМИКАНЫ» АЛУУДА ФИНАНСЫЛЫК КӨЗӨМӨЛДҮН РОЛУ**

Шухман Мария Эриксоновна

**РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО
РАЗВИТИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ»**

Shukhman Maria Eriksonovna

**THE ROLE OF FINANCIAL CONTROL AND SOCIAL MANAGEMENT IN THE
DEVELOPMENT AND PRODUCTION OF "ZELONOU ECONOMY"**

УДК 336:33

Аннотация: Бул макалада дүйнөлүк экологиялык өзгөрүүлөрдүн жана экономикалык чакырыктардын контекстинде актуалдуу муктаждыкка айланып бараткан туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууда жана “жашыл экономика” концепциясын алдыга жылдыруудагы финансылык контролдун мааниси талкууланат. Финансылык көзөмөл ресурстарды пайдаланууну мониторингдөө жана оптималдаштыруу, экологиялык инвестицияларды башкаруу жана каражаттарды максатсыз пайдаланууну алдын алуу үчүн негизги инструмент болуп саналат. Айрыкча экология чөйрөсүндө финансылык контроль механизмдерин ишке ашыруунун эл аралык тажрыйбасына, анын ичинде ачыктыкты камсыз кылууда жана экологиялык тобокелдиктерди азайтууда жогорку натыйжалуулугун көрсөткөн ЕБ, АКШ жана Азия өлкөлөрүнүн практикасына өзгөчө көңүл бурулат. Макалада мыйзамдык базанын жана институционалдык структуранын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бул ыкмаларды улуттук шарттарга ылайыкташтыруу мүмкүнчүлүктөрү каралат. Россияда “жашыл экономика” чөйрөсүндө финансылык көзөмөлдү эффективдүү ишке ашырууга тоскоол болгон негизги көйгөйлөр аныкталып, аларды жоюу жолдору, анын ичинде мыйзамдык базаны өнүктүрүү, экологиялык

отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын киргизүү, контролдоо процесстерин санариптештирүү жана кадрдык потенциалды чыңдоо сунушталууда.

Аннотация: В данной статье рассматривается важность финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижении концепции «зелёной экономики», что становится насущной необходимостью в условиях глобальных экологических изменений и экономических вызовов. Финансовый контроль выступает ключевым инструментом мониторинга и оптимизации использования ресурсов, управления экологическими инвестициями и предотвращения нецелевого использования средств. Особое внимание уделено международному опыту внедрения механизмов финансового контроля в сфере экологии, включая практику ЕС, США и стран Азии, продемонстрировавшую высокую эффективность в обеспечении прозрачности и снижении экологических рисков. Рассмотрены возможности адаптации данных подходов к национальным условиям с учётом специфики правовой базы и институциональной структуры. Выявлены ключевые проблемы, препятствующие эффективной реализации финансового контроля в сфере «зелёной экономики» в России, и предложены пути их преодоления, включая развитие законодательной базы, внедрение международных стандартов экологической отчётности, цифровизацию контрольных процессов и укрепление кадрового потенциала.

Abstract: This article discusses the importance of financial control in ensuring sustainable development and promoting the concept of a "green economy", which is becoming an urgent need in the context of global environmental changes and economic challenges. Financial control is a key tool for monitoring and optimizing the use of resources, managing environmental investments and preventing misuse of funds. Particular attention is paid to international experience in implementing financial control mechanisms in the field of ecology, including the practices of the EU, the USA and Asian countries, which have demonstrated high efficiency in ensuring transparency and reducing environmental risks. The possibilities of adapting these approaches to national conditions are considered, taking into account the specifics of the legal framework and institutional structure. The key problems that hinder the effective implementation of financial control in the field of "green economy" in Russia are identified, and ways to overcome them are proposed, including the development of the legislative framework, the introduction of international standards of environmental reporting, the digitalization of control processes and the strengthening of human resources.

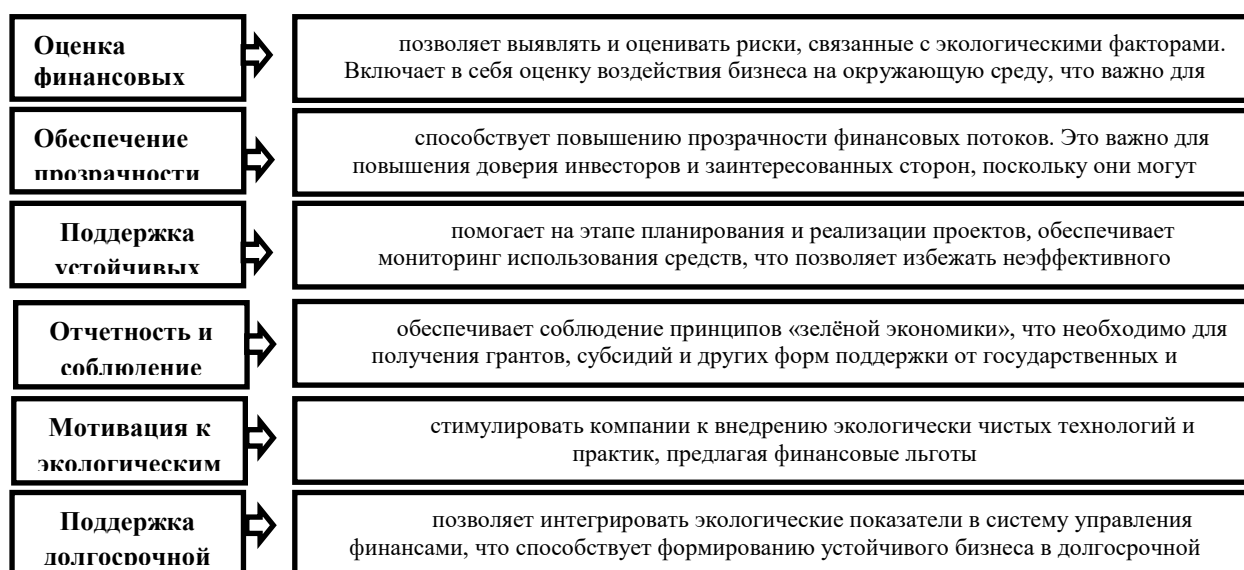
Негизги сөздөр: финансылык көзөмөл, жашыл экономика, туруктуу өнүгүү, экологиялык аудит, мамлекеттик саясат, ресурстардын мониторинги, эл аралык тажрыйба, көйгөйлөр.

Ключевые слова: финансовый контроль, зелёная экономика, устойчивое развитие, экологический аудит, государственная политика, мониторинг ресурсов, международный опыт, проблемы.

Keywords: financial control, green economy, sustainable development, environmental audit, public policy, resource monitoring, international experience, problems.

Современные экономические системы сталкиваются с вызовами, связанными с глобальными экологическими проблемами, что требует перехода к модели «зелёной экономики». Ключевыми ее принципами, по мнению А. А. Савина, являются;

устойчивость; справедливость и достоинство; управление и гибкость; здоровая планета [1, С. 184]. В свою очередь Н. И. Иванова и Л. В. Левченко дополняют их и выделяют: справедливость (равенство); уважение (процветание и благополучие для всех); предосторожность (учет предельных нагрузок на планету); участие (при принятии решений); эффективность (стабильное производство и потребление); связь между поколениями (инвестиции в будущее [2, С. 21]). Одним из ключевых инструментов, обеспечивающих соблюдение вышеуказанных принципов, является финансовый контроль, который играет важную роль в регулировании потоков экологически ориентированных инвестиций, налоговой политики и механизмов стимулирования устойчивого развития, соблюдении экологических стандартов, а также эффективного использования ресурсов. Его основные функции включают мониторинг целевого расходования средств, предотвращение коррупции в экологических проектах, а также анализ экономической целесообразности экологических инициатив. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью совершенствования системы финансового контроля для реализации устойчивых экономических стратегий, адаптации международного опыта к национальным условиям и разработки механизмов стимулирования бизнеса к экологической ответственности. По мнению Гарина А.О., Жукова К.Р. и Хит Е.В. «финансовый контроль – это вид деятельности, осуществляемый соответствующими органами управления финансовой системы и финансовых институтов государства, который организует и проводит контроль за формированием и использованием финансовых ресурсов на всех уровнях хозяйствования, с целью обеспечения эффективного социально-экономического развития страны и отдельных регионов» [3, С. 71]. В контексте «зелёной экономики» он становится механизмом стимулирования ответственного природопользования, учёта экологических рисков, поддержки инновационных экологически чистых технологий. Важно отметить, что финансовый контроль способствует внедрению механизмов «зелёного» финансирования, таких как экологические налоги, «зелёные» облигации, субсидии и инвестиционные программы, что позволит обеспечивать баланс между экономическим развитием и охраной окружающей среды, минимизируя риски негативного воздействия на природу. Основные аспекты финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижения «зелёной экономики» представлены на рисунке 1.

Источник: составлено автором Рисунок 1. Основные аспекты финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижения «зелёной экономики».

Рассмотренные выше аспекты формируют эффективную систему управления экологическими инициативами, что позволяет достичь не только экологических целей, но и повысить конкурентоспособность экономики за счёт внедрения инновационных и энергоэффективных технологий. Международный опыт подтверждает успешные примеры интеграции финансового контроля в механизм реализации «зелёной экономики». Так, в Европейском Союзе функционирует система экологического аудита, которая позволяет отслеживать соблюдение экологических норм и правил. Экоаудит помогает оценить финансовые и ресурсные затраты на мероприятия по охране окружающей среды. Многие страны, включая США и Китай, развивают рынок «зеленых» облигаций, направленных на финансирование экологически устойчивых проектов. В США активно применяются налоговые льготы для предприятий, внедряющих возобновляемые источники энергии, что создает финансовые стимулы для инвестирования в охрану окружающей среды и возобновляемые источники энергии. В Австралии предусмотрены обязательные отчёты о воздействии бизнеса на экологию, что способствует открытости и ответственности компаний. Это позволяет государственным органам и обществу контролировать использование ресурсов и соблюдать экологические стандарты. Опыт этих стран может быть адаптирован через разработку национальных стандартов экологического контроля и совершенствование системы стимулирующих мер. Поэтому на сегодняшний день не существует единого подхода к определению "зеленого финансирования", что вызывает трудности в управлении рисками "зеленых" инвестиций, проведении эффективного мониторинга реализации связанных проектов, надлежащего контроля, учета и отчетности, и компетентной оценки социально-экономических эффектов. [4,9]

На данный момент реализация финансового контроля в сфере «зелёной экономики» сталкивается со следующими проблемами:

1. отсутствие стандартов и методологий. Существует недостаток унифицированных стандартов бухгалтерского учёта и отчётности, специфичных для «зелёной экономики», что затрудняет сопоставимость и прозрачность данных;

2. недостаток квалифицированных кадров. В области зелёных технологий и экологии часто не хватает специалистов, обладающих необходимыми знаниями в финансовом контроле и аудите, что снижает качество проверки и оценки проектов;

3. сложность оценки инвестиционных проектов. Инвестиции в зелёные технологии могут требовать длительного времени для получения дохода. Это приводит к сложности в оценке рисков и эффективности вложений для контроля финансовых потоков;

4. разнообразие источников финансирования. Финансирование проектов в сфере «зелёной экономики» может поступать из различных источников (государственные гранты, частные инвестиции, международные организации), что усложняет контроль за использованием всех поступлений;

5. изменения в законодательстве или отсутствие последовательности в государственной политике могут создавать риски и неопределённости, затрудняющие финансовый контроль;

6. трудности в учете экстерналий (внешних эффектов) и социальных воздействий, что делает оценку реальной экономической эффективности проектов сложной;

7. недостаточная информация о результатах. Представленная информация о прошедших проектах в сфере «зелёной экономики» не в полной мере раскрывает сущность операций, что затрудняет дальнейший анализ и принятие обоснованных решений;

8. сложности мониторинга. Оценка результатов и эффектов зелёных проектов требует сложных методов мониторинга, что может быть затруднительно в условиях недостаточной инфраструктуры;

9. социальная и экономическая неравномерность. Разные регионы могут иметь различные уровни развития и доступности к финансированию, что усложняет внедрение единого подхода к финансовому контролю;

10. влияние климатических и экономических факторов. Изменения в климатической политике, а также колебания экономической ситуации могут оказывать значительное влияние на устойчивость проектов в сфере «зелёной экономики», что затрудняет долгосрочные прогнозы и планирование.

Для их решения вышеуказанных проблем и дальнейшего совершенствования механизмов финансового контроля в сфере «зелёной экономики» предлагается:

- развивать законодательную базу с учётом экологических факторов;
- внедрять международные стандарты экологической отчётности;
- повышать уровень экологического образования среди предпринимателей и финансистов;
- использовать цифровые технологии для автоматизированного контроля и анализа экологических инвестиций;
- развивать механизмы государственно-частного партнёрства в области зелёных финансов.

Вышеуказанные направления позволят создать эффективную систему финансового контроля, которая будет не только способствовать экологической безопасности, но и обеспечивать долгосрочное экономическое развитие на принципах устойчивого использования природных ресурсов, социальной ответственности и инновационного роста.

Таким образом, финансовый контроль играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития и продвижении «зелёной экономики». Он не только способствует оптимизации использования ресурсоёмких и экологически чистых технологий, но и обеспечивает прозрачность и подотчётность в управлении финансами, выделяемыми на экологические проекты. Эффективные механизмы финансового контроля позволяют выявлять и устранять риски, связанные с инвестициями в экологические инициативы, а также способствуют более рациональному распределению ресурсов, что, в свою очередь, ведет к повышению общей эффективности и результативности экологической политики. Важно продолжать развивать и адаптировать международные практики финансового контроля к локальным условиям, что будет способствовать достижению целей развития и созданию более устойчивой и экологически безопасной экономики страны.

Список литературы:

1. Савин А.А. Ключевые принципы и элементы зеленой экономики// Экономические науки.– 2022.– №9 (214).–С.184-187
2. Иванова Л.В. Зеленая экономика: сущность, принципы и перспективы // Вестн. Ом. унта. Сер. «Экономика». – 2017. – № 2 (58). – С. 19–28
3. Гарина А.О. Взаимосвязь понятий «государственный финансовый контроль» и «финансовый контроль» / // Инновационная наука. – 2023 г. - №4(2). – С. 70-72.
<https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-ponyatiy-gosudarstvennyy-finansovyy-kontrol-i-finansovyy-kontrol/viewer>
4. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100.

* * *

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**ЖАШЫЛ КЛАСТЕРЛЕР: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЛГҮСҮНДӨ
ИНФРАСТРУКТУРАНЫ КОЛДОО ЖАНА ЖАҢЫ ӨНӨР ЖАЙ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ**

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**ЗЕЛЕННЫЕ КЛАСТЕРЫ: ИНФРАСТРУКТУРНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И НОВЫЕ
ОТРАСЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**GREEN CLUSTERS: INFRASTRUCTURE SUPPORT AND NEW INDUSTRY
OPPORTUNITIES ON THE EXAMPLE OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 368.911.1

Аннотация: Макалa Кыргыз Республикасынын “жашыл экономикадагы” жогорку потенциалы менен аны ишке ашырууга тоскоол болгон инфраструктуралык дефициттин ортосундагы дал келбестик көйгөйүнө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу туруктуу өнүгүүнүн глобалдык тенденциясы жана Кыргызстандын стратегиялык максаттары менен шартталган. Гипотеза: кластердик ыкма инфраструктуралык тоскоолдуктарды эффективдүү жокко чыгарат жана “жашыл” өсүштү стимулдайт. Максаты – Кыргызстан үчүн жашыл кластерлердин моделин иштеп чыгуу. Теориялык негиздер, эл аралык тажрыйба (Финляндия, Австрия, Улуу Британия) жана республиканын учурдагы ченемдик-укуктук жана инфраструктуралык чөйрөсүнө талдоо жүргүзүлгөн. Кластерлөөнүн үч приоритеттүү багыты аныкталган: кайра жаралуучу энергия, органикалык агроөнөр жай өндүрүшү жана жабык цикл экономикасы. Ар бири үчүн потенциалдык жана инфраструктуралык чектөөлөрдү эске алган кластердик моделдер сунушталат. Туруктуу экономикалык өсүштүн драйверлери катары жашыл кластерлерди өнүктүрүү үчүн институционалдык, инфраструктуралык жана финансылык базаны түзүү боюнча сунуштар иштелип чыккан.

Негизги сөздөр: жашыл кластерлер, жашыл экономика, туруктуу өнүгүү, инфраструктураны камсыздоо, кластердик ыкма, кайра жаралуучу энергия булактары, органикалык айыл чарба, айланма экономика, Кыргыз Республикасы, аймактык саясат

Аннотация: Статья посвящена проблеме несоответствия между высоким потенциалом Кыргызской Республики в «зеленой экономике» и дефицитами инфраструктуры, препятствующими его реализации. Актуальность исследования обусловлена глобальным трендом устойчивого развития и стратегическими целями Кыргызстана. Гипотеза: кластерный подход эффективно устраняет инфраструктурные барьеры и стимулирует «зеленый» рост. Цель — разработка модели зеленых кластеров для Кыргызстана. Проведен анализ теоретических основ, международного опыта (Финляндия, Австрия, Великобритания) и текущей нормативно-правовой и инфраструктурной среды республики. Выявлены три приоритетных направления кластеризации: возобновляемая энергетика, органическое агропромышленное производство и экономика замкнутого цикла. Для каждого предложены кластерные модели, учитывающие потенциал и инфраструктурные ограничения. Сформулированы рекомендации по созданию институциональной, инфраструктурной и финансовой базы для развития зеленых кластеров как драйверов устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: зеленые кластеры, зеленая экономика, устойчивое развитие, инфраструктурное обеспечение, кластерный подход, возобновляемые источники энергии, органическое сельское хозяйство, экономика замкнутого цикла, Кыргызская Республика, региональная политика

Abstract: The article is devoted to the problem of discrepancy between the high potential of the Kyrgyz Republic in the "green economy" and infrastructure deficits that hinder its implementation. The relevance of the study is due to the global trend of sustainable development and the strategic goals of Kyrgyzstan. Hypothesis: the cluster approach effectively eliminates infrastructure barriers and stimulates "green" growth. The goal is to develop a model of green clusters for Kyrgyzstan. An analysis of the theoretical foundations, international experience (Finland, Austria, Great Britain) and the current regulatory and infrastructural environment of the republic was carried out. Three priority areas of clustering were identified: renewable energy, organic agro-industrial production and a closed-loop economy. For each, cluster models are proposed that take into account the potential and infrastructure limitations. Recommendations are formulated for the creation of an institutional, infrastructural and financial base for the development of green clusters as drivers of sustainable economic growth.

Key words: green clusters, green economy, sustainable development, infrastructure provision, cluster approach, renewable energy sources, organic agriculture, circular economy, Kyrgyz Republic, regional policy

Дүйнөлүк экономикалык ландшафт климаттык кризистин начарлашынан, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнөн жана туруктуу өнүгүүгө коомдук суроо-талаптын өсүшүнөн улам түп-тамырынан бери өзгөрүүдө. Мындай шарттарда экологиялык тобокелдиктерди олуттуу кыскартуу менен адамдын бакубаттуулугун жогорулатууга жана социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылууга багытталган моделге — “жашыл экономикага” өтүү альтернатива эмес, стратегиялык императивге айланууда. Өнүгүп келе жаткан

өлкөлөр, анын ичинде Кыргыз Республикасы үчүн бул өткөөл экологиялык зарылдык гана эмес, технологиялык модернизациялоо, экономиканы диверсификациялоо жана анын дүйнөлүк рыноктордо атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн уникалдуу мүмкүнчүлүк болуп саналат. Бул изилдөөнүн Кыргызстан үчүн актуалдуулугу мамлекеттин экономиканы “жашылдандыруу” курсуна бекем умтулуусу менен бекемделет. Бул милдеттенме стратегиялык документтерде бекитилген, алардын негизги бири “Кыргыз Республикасында 2029-жылга чейин жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы” болуп саналат. Бул программа жашыл экономика принциптерин институтташтырууну жогорулатуу жана артыкчылыктуу секторлордо “жашыл” интервенцияларды ишке ашыруу максаттарын жарыялайт. Бирок амбициялуу максаттар менен аларды практикалык ишке ашыруунун ортосунда олуттуу ажырым бар. Бул макалада каралып жаткан негизги көйгөй Кыргызстандын негизги “жашыл” секторлорундагы бай жаратылыш потенциалы менен аны өнүктүрүү үчүн зарыл болгон инфраструктуранын учурдагы абалынын ортосундагы дал келбестиктер каралган. Республикада эбегейсиз зор, бирок начар пайдаланылган энергиянын кайра жаралуучу булактары (ЭКБ), ошондой эле органикалык айыл чарбага ылайыктуу жерлердин олуттуу аянттары бар.

Бул изилдөөнүн илимий гипотезасы кластердик ыкма бул инфраструктуралык туюктан чыгуунун жана Кыргыз Республикасындагы жашыл индустриялардын потенциалын ачуунун эң эффективдүү механизми болуп саналат. Жашыл кластер өз ара байланышкан ишканалардын, жеткирүүчүлөрдүн, илимий борборлордун жана колдоочу мекемелердин географиялык концентрациясы катары инфраструктуралык кызматтарга суроо-талапты топтоштурууга, ошону менен аларды түзүүдө инвестициялардын тобокелдиктерин негиздөөгө жана азайтууга мүмкүндүк берет.

Макаланын максаты - Кыргыз Республикасында жашыл кластерлерди түзүүнүн концептуалдык моделин иштеп чыгуу, колдоочу инфраструктураны өнүктүрүү боюнча артыкчылыктуу багыттарды жана зарыл чараларды аныктоо болгон. Бул максатка жетүү үчүн макала төмөнкүдөй милдеттерди ырааттуу түрдө чечет: «жашыл кластер» концепциясынын теориялык негиздерин талдайт, ийгиликтин негизги факторлорун аныктоо менен алдыңкы эл аралык тажрыйбаны изилдейт жана системалаштырат, Кыргызстанда кластерлөөнүн учурдагы алгылыктуу шарттарына (ченемдик, институционалдык, ресурстук) баа берилет, жашыл кластерлерди түзүүнүн көпчүлүк бөлүгүн аныктайт жана негиздейт. зарыл инфраструктураны түзүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгат.

Жашыл кластер – бул географиялык концентрациядан жана ар кандай субъекттердин тыгыз өз ара аракеттенүүсүнөн синергетикалык эффектке жетишүүгө багытталган экономикалык ишти уюштуруунун системалуу модели. Ал таза технологиялар, айлана-чөйрөнү коргоо, ресурстарды натыйжалуу пайдалануу жана калдыктарды кайра иштетүү чөйрөсүндө иштеген өз ара байланышкан компаниялардын, адистештирилген жеткирүүчүлөрдүн, кызмат көрсөтүүчүлөрдүн, каржы институттарынын, илимий жана билим берүү мекемелеринин жана мамлекеттик органдардын тармагын түзүү идеясына негизделген. Мындай биримдиктин максаты - өз ара пайдалуу биргелешкен программаларды, демилгелерди жана долбоорлорду ишке ашыруу натыйжасыз же өзүнчө

ишке ашыруу мүмкүн эмес. Кадимки жашыл кластер модели көп баскычтуу түзүлүшкө ээ. Кластердин өзөгүн түздөн-түз "жашыл" өнүм же кызматты түзүүчү өндүрүш компаниялары (мисалы, күн батареяларын, органикалык продуктуларды өндүрүүчүлөр, таштандыларды кайра иштетүүчү компаниялар) камтыйт. Колдоонун биринчи деңгээли өзөктүн айланасында түзүлөт, анын ичинде адистештирилген жабдууларды, чийки заттарды жана компоненттерди берүүчүлөр болот. Экинчи деңгээл инженердик, консалтингдик, логистикалык жана финансылык кызматтарды көрсөтүүчү сервистик уюмдардан турат. Үчүнчү, тышкы деңгээл кластерди инновациялар, квалификациялуу кадрлар жана жагымдуу жөнгө салуу чөйрөсү менен камсыз кылган илимий институттарды, университеттерди, бизнес-инкубаторлорду, сертификация борборлорун жана мамлекеттик өнүктүрүү агенттиктерин камтыган көмөкчү инфраструктурадан түзүлөт [1]. Методологиялык ыкманын маңызы талдоонун жана синтездин теориялык методдорунун айкалышы жана жашыл технологияларды Кыргызстандын Жалал-Абад облусунун айыл чарба секторундагы чарбалардын практикасында колдонуунун эмпирикалык изилдөөсү болгон. Алынган натыйжалар 2023-жылдын январь-августу жана 2024-жылдын январь-августу мезгилдеринде негизги өсүмдүктөрдүн түшүмүнүн өзгөрүшүнүн динамикасын чагылдырат. Кыргыз Республикасында, айрыкча Жалал-Абад облусунда ийгиликтүү колдонулган Айыл чарба жаатындагы жашыл технологиялар боюнча маалыматтар алынган, бул түшүмдүүлүктүн жогорулашына жана мал азыктарын өндүрүүгө өбөлгө түзгөн. Айыл чарбасында колдонулган жашыл технологиялардын ролу Айыл чарба компанияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана Борбордук Азиянын инновациялык өнүгүүсүнүн негизги элементи катары баса белгиленет, анткени бул технологиялык чечимдерди ишке ашыруунун чыныгы келечеги Жалал-Абад облусундагы айыл чарба чарбаларынын мисалында көрсөтүлгөн.[8,1]

Жашыл кластердин ийгиликтүү иштеши комплекстүү жана адекваттуу инфраструктуралык колдоосуз мүмкүн эмес. Инфраструктураны кенири мааниде түшүнүү керек, аны өз ара байланышкан үч деңгээлге бөлүү керек [2]:

1. Физикалык («катуу») инфраструктура: Бул энергиянын кайра жаралуучу булактарын интеграциялоого жөндөмдүү энергетикалык тармактарды камтыган кластердин материалдык негизи; сырьенун жана даяр продукциянын натыйжалуу кыймылын камсыз кылуучу транспорттук-логистикалык системалар; таштандыларды чогултуу, сорттоо жана кайра иштетүү боюнча заманбап жабдуулар; суу менен камсыздоо жана канализация системалары; ошондой эле татаал технологиялык процесстерди башкаруу учун жогорку ылдамдыктагы цифралык байланыш тармактары каралган.

2. Институционалдык инфраструктура: кластердин өнүгүшүнө түрткү берүүчү же тоскоолдук кылган «оюндун эрежелерин» билдирет. Бул туруктуу жана болжолдуу ченемдик базаны (мисалы, энергиянын кайра жаралуучу булактары боюнча мыйзамдар, органикалык стандарттар), натыйжалуу финансылык механизмдерди (венчурдук фонддор, жеңилдетилген кредиттик программалар, жашыл облигациялар) жана жөнгө салуу жана колдоо үчүн жооптуу компетенттүү жана коррупциялык эмес мамлекеттик органдарды камтыйт.

3. Инновациялар жана билим берүү («жумшак») инфраструктурасы: бул билимдин, технологиянын жана адамдык капиталдын булагы, ал узак мөөнөттүү келечекте

кластердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги кыймылдаткычы болуп саналат. Ага талап кылынган профилдеги адистерди даярдаган университеттер жана колледждер кирет; жаңы технологияларды иштеп чыгуу жана адаптациялоочу илимий борборлор жана лабораториялар; ошондой эле инновацияларды коммерциялаштырууга жана стартаптардын өсүшүнө шарт түзгөн бизнес-акселераторлор жана технопарктер кирет.

Green Net Finland кластери 2001-жылы түзүлгөн, Европадагы эң эски жана эң ийгиликтүү кластерлердин бири. Ал аз көмүртектүү шаар чөйрөсү, айланма экономика жана интеллектуалдык транспорт системалары жаатындагы долбоорлорду ишке ашыруу үчүн финдик таза технология компанияларын, илимий мекемелерин жана мамлекеттик мекемелерди бириктирип, долбоорду башкаруу кеңсеси (РМО) катары иштейт. Кластердин негизги компетенттүүлүгү долбоорлорду иштеп чыгуу жана каржылоо, негизинен ЕБ каражаттарынан турат. Анын гранттарды алуудагы ийгилиги орточо 10-25% менен 80%га жетет. Ушундай эле модель Кыргызстан үчүн эффективдүү болушу мүмкүн: долбоорлорду башкаруу кеңсесинин форматындагы жашыл кластер компанияларга башкаруу компетенциясынын жетишсиздигин компенсациялоо менен эл аралык донорлор үчүн арыздарды даярдоого жардам бермек. Австриядагы Green Tech Valley кластери жаңы тармактарга эмес, аймактын өнөр жай мурасын модернизациялоого таянып, климатты коргоо жана айланма экономика үчүн глобалдык борбор болуп калды. Ал гидроэнергетика, күн энергиясы, биомасса жана таштандыларды кайра иштетүү боюнча лидерлерди бириктирет. Ийгиликтин ачкычы бизнестин илим жана билим менен тыгыз интеграциясы, атап айтканда Граца техникалык университети жана түзүлгөн GRETA Жашыл Технология Академиясы [3] менен кызматташуу болуп саналат. Кыргызстан үчүн бул тажрыйба гидроэнергетикалык комплексти модернизациялоо жана жашыл экономика боюнча адистерди даярдоо үчүн алдыңкы университеттин базасында (мисалы, Жалал-Абад мамлекеттик университети) “Жашыл технологиялардын улуттук институтун” түзүү зарылдыгын көрсөтөт. Бул “төмөндөн өйдө” модель Кыргызстандагы айланма экономика сектору үчүн өзгөчө актуалдуу. Таштандыларды башкаруу маселеси ири шаарларда (Бишкек, Ош) жана туристтик аймактарда (Ысык-Көл) өзгөчө курч турат. Таштандыларды чогултуу жана сорттоо системасы жок болгон шартта кайра иштетүү боюнча бирдиктүү улуттук өнөр жай кластерин түзүүгө аракет кылуу натыйжасыз болот. Британиянын тажрыйбасы прагматикалык жолду сунуштайт: муниципалдык кластерлердин тармагын түзүү. Ар бир мындай кластер таштандыларды сорттоо боюнча заманбап комплекстин айланасында уюштурулушу мүмкүн, ал жакын жердеги кайра иштетүүчү чакан жана орто ишканаларды туруктуу жана жогорку сапаттагы чийки зат (пластик, кагаз, айнек, органикалык калдыктар) менен камсыз кыла алат. Бул ыкма башкарылуучу, масштабдуу жана калк үчүн тез жана байкаларлык натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Таблица 1. Башкаруу моделдеринин салыштырма анализи жана эл аралык жашыл кластерлердин ийгиликтин негизги факторлору

Критерий	Green Net Finland (Финляндия)	Green Tech Valley (Австрия)
Негизги адистик	Шаар чөйрөсү үчүн Cleantech долбоорлору	Климатты коргоо жана айланма экономика

		үчүн өнөр жай технологиялары
Айдоочу күч	Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ), долбоордук консорциумдар	Ири инновациялык бизнес жана илимий-изилдөө борборлору (R&D)
Мамлекеттин/бийликтин ролу	Фасилитатор, координатор, каржылоону алуу үчүн лоббист	R&D жана билим берүүнүн стратегиялык инвестору, алкактык шарттарды түзүүчү
Инфраструктурага көңүл буруу	"Жумшак": долбоорлорду башкаруу, эл аралык мамилелер	"Жумшак": билим берүү, R&D, технология борборлору
Масштаб	Эл аралык көз караш менен улуттук деңгээл	Глобалдык камтуу менен аймактык (аймактар аралык).

Кыргыз Республикасында жашыл кластерлерди өнүктүрүү үчүн өбөлгөлөрдү баалоо.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасында жашыл экономикага өтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзгөн мыйзамдык база иштелип чыкты. «Жашыл экономиканы 2029-жылга чейин өнүктүрүү программасын» кабыл алуу өнүгүүнүн стратегиялык векторун белгиледи. Эң маанилүү кадам 2022-жылы “Энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө” мыйзамдын күчүнө кириши болду. Бул мыйзам мамлекеттик саясаттын негизги түшүнүктөрүн, принциптерин жана энергиянын кайра жаралуучу булактарын колдоонун механизмдерин аныктайт. Тактап айтканда, энергиянын кайра жаралуучу булактарынан энергия өндүрүүчүлөр жана алар үчүн жабдуулар үчүн жеңилдиктерди, анын ичинде салыктык жана бажылык жеңилдиктерди берүү каралган. Мындай оң өзгөрүүлөргө карабастан, мыйзамдык база бытыранды бойдон калууда жана ишке ашыруу механизмдери жетишсиз өнүккөндүктөн жапа чегип келет. Мыйзамдардын декларативдик нормалары көбүнчө конкреттүү, иштеп жаткан мыйзам алдындагы актылар менен бекемделбейт. Мисалы, энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө мыйзамда капиталды көп талап кылган долбоорлорго жеке инвестицияларды тартуунун негизги фактору болуп саналган так жана узак мөөнөттүү тарифтик механизмдер («жашыл тарифтер» же аукциондор) каралган эмес. Бюрократиялык тоскоолдуктар, ведомстволор аралык карама-каршылыктар жана мыйзамдардын тез-тез өзгөрүшү инвесторлордун көңүлүн калтырган белгисиздик атмосферасын түзөт. Ошентип, прогрессивдүү мыйзам чыгаруу ниети менен аны практикалык ишке ашыруунун начар ортосунда ажырым бар [4]. Кыргызстандын инфраструктуралык комплекси жашыл өнүгүүдөгү негизги тоскоолдук болуп саналат. Эл аралык каржы институттарынын отчетторун талдоо коркунучтуу көрүнүштү көрсөтөт. Дүйнөлүк банктын Кыргыз Республикасындагы инфраструктураны башкарууга баа берүүсү жана Азия өнүктүрүү банкынын долбоорлор боюнча спецификалык отчеттору негизги активдердин, өзгөчө энергетика тармагындагы физикалык жактан начарлоонун жогорку деңгээлин көрсөтүп турат. Иштеп жаткан тармактар ишенимдүү энергия менен камсыз кыла албайт жана күн жана шамал электр станцияларынан туруксуз генерациянын олуттуу көлөмүн интеграциялоого даяр эмес деп белгилесек болот. Бирок, түпкү көйгөй

жөнөкөй каржыланбай калуудан жана начарлоодон теренирээк каралган. Бул системалуу башкаруунун тартыштыгы. Эл аралык өнөктөштөр инфраструктураны өнүктүрүүгө олуттуу каражат бөлүшөт, бирок бул каражаттар көбүнчө натыйжасыз пайдаланылат. Долбоорлор кечиктирүүлөр менен ишке ашат, бюджеттерден ашат жана алардын акыркы сапаты дайыма эле стандарттарга жооп бербейт, бул “жарым-жартылай ийгиликтүү”, ал тургай “ийгиликсиз” деген баа берүүгө алып келет. Бул маселе акчанын тартыштыгында эмес, инфраструктуралык объектилерди пландаштырууга, долбоорлоого, сатып алууга, курууга жана эксплуатациялоого жооптуу мекемелердин чабалдыгында экенин көрсөтүп турат. Башкаруудагы бул фундаменталдык көйгөйдү көз жаздымда калтырган жана бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүүгө гана кыскарган жашыл кластерлерди өнүктүрүүнүн кандай болбосун стратегиясы ийгиликсиздикке учурайт. Тиешелүү министрликтердин (Экономика жана коммерция министрлиги, Энергетика министрлиги) жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын институционалдык потенциалы бир убакта бекемделгенде гана ийгиликке жетишүү мүмкүн.

Кыргызстанда жашыл кластерлерди түзүүнүн келечектүү багыттары

Потенциалдуу баалоо: Энергетика сектору кластерлештирүү үчүн эң айкын жана келечектүү талапкер болуп саналат. Кыргызстан региондогу эң жогорку гидроэнергетикалык потенциалга ээ, ал жылдык өндүрүштүн көлөмү 142-143 млрд кВт/саат менен бааланат, бүгүнкү күндө анын 10%га жакыны гана иштетилген. Чакан ГЭСтердин потенциалы жылына 5-8 млрд кВт саатты түзөт, бирок 1%дан азы пайдаланылат. Өлкөдө гидроэнергетикадан тышкары күндүн (490 млн кВт саатка жакын) жана шамалдын (44,6 млн кВт саатка жакын) олуттуу ресурстары бар. Өлкөдө электр энергиясынын кескин жетишсиздигинин фонунда (3 млрд кВт сааттан ашык) бул эбегейсиз зор, бирок ишке ашпай калган потенциал кайра жаралуучу энергиянын кластерин өнүктүрүү үчүн күчтүү стимул түзүп берет.

Инфраструктуралык тоскоолдуктар [5]:

1. Тармактык инфраструктура: Учурдагы улуттук электр тармагы негизги тоскоолдук болуп саналат. Ал жогорку эскирүү, чоң жоготуулар жана тең салмактуу кубаттуулуктардын жетишсиздиги менен мүнөздөлөт, бул аны масштабдуу модернизациялоосуз күн жана шамал электр станцияларынан өзгөрүлмө энергиянын чоң көлөмүн кабыл алууга жана бөлүштүрүүгө жөндөмсүз кылат.

2. Генерациялоочу кубаттуулуктар: тартыштыкты жабуу жана энергетикалык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн тез арада жаңы генерациялоочу кубаттуулуктарды куруу зарыл. Нарын, Сары-Жаз, Суусамыр-Көкөмерен дарыяларындагы ГЭС каскаддары сыяктуу бир катар жакшы иштелип чыккан долбоорлор бар, бирок инвестициянын жетишсиздигинен аларды ишке ашыруу солгундап жатат.

3. Өндүрүштүк база: толук кандуу кластерди түзүү жана максималдуу экономикалык эффект берүү үчүн компоненттердин жергиликтүү өндүрүшүн өнүктүрүү зарыл. Учурда өлкөдө гидроэлектрстанциялар үчүн тетиктерди, күн батареяларын, шамал генераторлорун жана ага тиешелүү жабдууларды өндүрүү боюнча иш жүзүндө эч кандай инфраструктура жок.

Кластер модели: Хаб-жана-спица моделин колдонуу менен кластерди түзүү сунушталат. ГЭСтердин каскаддарын куруу боюнча ири долбоорлор (мисалы, Камбар-Ата

ГЭС-1 же Сары-Жаз дарыясындагы каскад) негизги, жөнгө салынуучу генерацияны камсыз кыла турган “түйүндөрдүн” ролун аткарышы мүмкүн. Бул түйүндөрдүн айланасында күн жана шамал парктары, чакан ГЭСтер, ошондой эле жабдууларды өндүрүү жана тейлөө боюнча ишканалар (күн батареяларын монтаждоо, металл конструкцияларын чыгаруу, турбиналарды оңдоо), логистикалык борборлор жана инженердик компаниялар түзүлөт [6].

Таблица 2. Кыргыз Республикасындагы потенциалдуу жашыл кластерлердин матрицасы

Кластер багыты	Потенциалды баалоо (Кыргыз Республикасынын Улуттук статистиканын жана башка маалыматтарынын негизинде)	Учурдагы база (ишканалар, долбоорлор)	Критикалык инфраструктуралык боштуктар	Артыкчылыктуу чаралар (инфраструктуралык жана институционалдык)
Кайра жаралуучу энергиянын кластери	Гидропотенциал: 142 млрд кВт/саат (10% өнүккөн). Чакан ГЭС потенциалы: 5-8 млрд кВт/саат (<1% өнүккөн). Күн жана шамалдын олуттуу потенциалы.	Иштеп жаткан ГЭСтер, 2023-жылы ишке киргизилген 12 жаңы чакан ГЭСтер, ири ГЭСтерди куруу долбоорлору.	Тармактардын начарлашы, балансташтыруучу кубаттуулуктардын жетишсиздиги, жергиликтүү жабдууларды чыгаруунун жоктугу.	Электр берүү линияларын жана көмөкчордондорду модернизациялоо, энергияны сактоочу жайларды куруу, жабдууларды өндүрүүчүлөр үчүн индустриалдык парктарды түзүү, “жашыл тарифтерди” киргизүү.
Органикалык өндүрүштүн агроөнөр жайлык кластери	22 000 гектардан ашык органикалык жер. Өсүп жаткан айыл чарба тармагы. Жогорку дүйнөлүк суроо-талап.	Чарбалар, жеке кайра иштетуучу ишканалар	“Муздак чынжырдын” жоктугу, терең кайра иштетүүчү кубаттуулуктардын жетишсиздиги, эл аралык сертификаттын жоктугу.	Муздаткычтары бар агрологистикалык борборлорду куруу, кайра иштетүүчү жабдуулары бар агропарктарды түзүү, улуттук сертификаттоо органын аккредитациялоо

Айланма экономика кластери	>1 миллион тонна катуу калдыктар жылына. Өнөр жайынын өсүшү 27,6%га өстү. Кайра иштетүү үчүн чакан жана орто ишканаларды иштетүү	Пластмасса, макулатура, металлды кайра иштетүү боюнча чакан жеке ишканалар. WasteNet.kg платформасы.	Өзүнчө чогултуу жана сорттоо системасынын жоктугу, терең иштетүү технологияларынын жоктугу, туруксуз сатуу рыноктору.	Шаарларда таштандыларды сорттоочу комплекстерди куруу, экотехнопарктарды түзүү, өндүрүүчүлөрдүн жоопкерчилигин кеңейтүү механизмдерин киргизүү.

Жүргүзүлгөн талдоо баштапкы гипотезаны ырастайт: Кыргыз Республикасы улуттуу табигый потенциалга ээ жана жашыл экономикага өтүү үчүн саясий эрки бар, бирок бул потенциалды ишке ашыруу системалык инфраструктура жана башкаруунун дефицити менен тоскоол болууда. Ресурстарды концентрациялоону, кызматташтыкты бекемдөөнү жана синергетикалык эффекттерди түзүүнү камтыган кластердик ыкма бул тоскоолдуктарды жоюу жана туруктуу жашыл өсүштү ишке киргизүү үчүн эң адекваттуу инструмент болуп саналат. Эл аралык тажрыйбаны жана улуттук реалдуулукту талдоонун негизинде Кыргызстанда жашыл кластерлерди калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган төмөнкүдөй стратегиялык сунуштарды түзүүгө болот.

Институттук сунуштар [7]:

- Жашыл кластерлердин улуттук борборун түзүү: так ыйгарым укуктары, ресурстары жана компетенциялары бар бирдиктүү ыйгарым укуктуу орган (мүмкүн Экономика жана коммерция министрлигинин курамында) түзүлүшү керек. Фин моделине окшош бул борбор “долбоордук кеңсенин” ролун аткарышы керек: кластердик саясатты иштеп чыгууну координациялоо, долбоорлорду даярдоодо демилгелүү топторго көмөк көрсөтүү, инвесторлор үчүн “бирдиктүү терезе” ролун аткаруу жана улуттук жана эл аралык деңгээлде кластердик кызыкчылыктарды колдоо. Бул ведомстволук бөлүнүүнү жеңүүгө жана башкаруудагы ажырымды жоюуга жардам берет.

- «Кластердик жол карталарын» иштеп чыгуу: Ар бир приоритеттүү багыттар боюнча (калыбына келүүчү энергия, органикалык заттар, калдыктар) деталдуу узак мөөнөттүү жол карталарын иштеп чыгуу керек. Бул документтер физикалык инфраструктураны өнүктүрүү пландарын, инвестициялык стимулдарды, окутуу программаларын жана ченемдик укуктук базаны өркүндөтүүнү комплекстүү түрдө байланыштырышы керек.

2. Инфраструктура боюнча сунуштар:

- «Кластерлер үчүн инфраструктура» максаттуу программасын ишке киргизүү: Чектелген бюджеттик каражаттарды көптөгөн карама-каршы долбоорлорго чачыратып жибербестен, расмий түрдө бекитилген кластердик долбоорлор үчүн жеткирүү («акыркы миль») инфраструктурасын каржылоо үчүн атайын мамлекеттик фондду же программаны түзүү максатка ылайыктуу болгон. Электр линияларын, кирүүчү жолдорду, кластердик

участокко суу менен камсыздоо системаларын курууга мамлекеттик инвестициялар жеке инвесторлор үчүн тобокелдиктерди жана капиталдык чыгымдарды олуттуу кыскартат.

• «Жумшак» инфраструктурага инвестициялар: жашыл кластерлер үчүн кадрдык жана инновациялык базаны түзүү артыкчылыктуу болушу керек. Австриянын үлгүсү боюнча инженерлерди, технологдорду, агрономдорду жана менеджерлерди даярдоо жана кайра даярдоо, ошондой эле таза технологияларды адаптациялоо жана өнүктүрүү үчүн прикладдык илимий-изилдөө борборлорун түзүү үчүн алдыңкы университеттерде «Жашыл технологиялар академиясы» программасын ишке киргизүү зарыл.

Сунушталган чараларды ишке ашыруу бизге жашыл экономика жөнүндө декларациядан Кыргыз Республикасынын узак мөөнөттүү, туруктуу жана инклюзивдүү өсүшүн камсыз кылууга жөндөмдүү реалдуу, иштеп жаткан экономикалык экосистемаларды түзүүгө өтүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Камаров, А. и др. (2022). Перспективы развития «зелёных» кластеров в Центральной Азии: опыт и вызовы. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, 22(4), с. 45–53.
2. Лис, А. М. (2023). *The implementation of green transformation through clusters. Journal of Cleaner Production*, 382, 135265. DOI:10.1016/j.jclepro.2023.135265.
3. Камаров, А. и др. (2022). Перспективы развития «зелёных» кластеров в Центральной Азии: опыт и вызовы. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, 22(4), с. 45–53.
4. Карбекова А.Б. Кластерная модернизация экономики аграрного сектора Кыргызской Республики // Экономическое развитие России: точка баланса в мировой экосистеме и инфраструктура будущего: материалы Международной научно-практической конференции / под ред. И.В. Шевченко. 2022. С. 163-173.
5. Abdyldaev, K. & Toktomamatova, A. (2021). Green economy development in Kyrgyzstan: potential and barriers. *Central Asian Journal of Economic Studies*, 8(2), pp. 54–63.
6. Kyrgyz National Academy of Sciences (2020). Экологические кластеры в Кыргызской Республике: перспективы развития. Bishkek: Изд-во НАН КР. Академическая монография на русском языке, рассматривающая инфраструктурные аспекты зеленых кластеров на примере регионов Иссык-Куля и Чуйской долины.
7. Карбекова А.Б. Развитие кластерных взаимосвязей в аграрном секторе Кыргызстана в условиях членства в Евразийском экономическом союзе // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2022. № 4 (60). С. 175
8. Omoshev T., Zhoroeva A., Abyshov I., Kaparova G., Mamyrkulova D. GREEN TECHNOLOGIES OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX AS THE MAIN ELEMENT OF INCREASING THE COMPETITIVE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA Наукові горизонти. 2025. Т. 27. № 12. С. 103-115.

* * *

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж.

**КЫРГЫЗ ТАРЫХНААМАСЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН
ТҮРКСТАНДАГЫ АДМИНИСТРАТИВДИК-БАШКАРУУ САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж.

**ОТРАЖЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ТУРКЕСТАНЕ В КЫРГЫЗСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ**

Avazov E.A., Akmatjanova P.Z.

**REFLECTION OF THE ADMINISTRATIVE AND MANAGEMENT POLICY OF
THE RUSSIAN EMPIRE IN TURKESTAN IN KYRGYZ HISTORIOGRAPHY**

УДК: 94(47).072(574)

Аннотация: Падышачылык Россиянын Түркстандагы административдик - башкаруу саясатынын маселелери кыргыз тарыхнаамасында жетишээрлик изилдөөгө алына электиги маалым. Изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгү Түркстандын тарыхындагы бүткүл империялык доорго жалпы мүнөздөмө берүү же падыша администрациясынын ишмердүүлүгүнүн айрым бир жактарын чагылдырып берүүлөр менен чектелет. Мындан улам колониялык мезгилден тарта бүгүнкү күндөргө чейин аталган маселенин кыргыз жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан маселинин тигил же бул өнүттөрү изилденип келүүдө. Алардын арасында көптөрү падышачылыктын аталган чөлкөмдөгү саясатын “цивилизатордук миссия”, “орусташтыруу,” “империялык бүтүндүк,” “империялык коопсуздук” өнүттөрү боюнча карап келишет. Макалада падыша өкмөтүнүн Түркстан чөлкөмүндө орнотулган административдик-башкаруу саясатынын изилденишине тарыхнаамалык сереп салууга аракет жасалды. Мындан улам падышачылык административдик башкаруу саясатынын мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү тарыхый изилдөөлөргө талдоо жүргүзүлдү.

Ачык сөздөр: кыргыз тарыхнаамасы, Россия империясы, Түркстан, административдик, башкаруу системасы, саясат.

Аннотация: Известно, что вопросы административно-управленческой политики царской России в Туркестане недостаточно изучены в кыргызской историографии. Подавляющее большинство исследований ограничивается общей характеристикой всего имперского периода в истории Туркестана или описанием отдельных аспектов царской администрации. В то же время, начиная с царского периода и до наших дней, кыргызские и зарубежные исследователи изучают те или иные аспекты данной проблемы. Среди них большинство исследователей рассматривают этот вопрос с точки зрения «цивилизаторской миссии», „русификации“, «имперской целостности» и имерийской безопасности. В статье предпринята попытка историографического анализа административно-управленческой политики царского правительства, установленной в Туркестанском крае. В этой связи анализируются работы кыргызских историков о

характере и особенностях административно-управленческой политики царского правительства.

Ключевые слова: Кыргызская историография, Российская империя, Туркестан, административная политика, система управления, политика

Annotation: It is known that the issues of administrative and administrative policy of tsarist Russia in Turkestan are not sufficiently studied in Kyrgyz historiography. The vast majority of studies are limited to the general characterization of the entire imperial period in the history of Turkestan or the description of individual aspects of the tsarist administration. At the same time, from the tsarist period to the present day, Kyrgyz and foreign researchers have been studying one or another aspect of this problem. Among them, most researchers consider this issue in terms of “civilizing mission”, ‘Russification’, “imperial integrity” and Imerian security. The article attempts to historiographically analyze the administrative and managerial policy of the tsarist government established in the Turkestan region. In this regard, the works of Kyrgyz historians on the nature and peculiarities of the administrative and administrative policy of the tsarist government are analyzed.

Keywords: Kyrgyz historiography, Russian Empire, Turkestan, administrative policy, system of administration, policy

XIX кылымда жана XX кылымдын башында тарыхый-географиялык эмгектерде «Түркстан», «Батыш Түркстан» же «Орус Түркстаны»[1, 44-54] деген түшүнүктөр колдонулган. 1993-жылы январь айында Ташкентте өткөн жолугушууда Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Түркмөнстандын лидерлери аймактын жаңы расмий аталышы – “Борбордук Азия” деген чечимге келишкен. Бул термин аймактын мурунку атын тез эле алмаштырып, көптөгөн орус изилдөөчүлөрү С.Н.Абашин[2, 456-471], Д.В.Васильев[3] ж.б. тарабынан колдонула баштаган. Ошол эле учурда бир катар окумуштуулар Түркстан аталышын колдонуп келүүдө. Андыктан тарыхый адабияттарда Түркстан чөлкөмүнүн аталышы ар түрдүү берилгендиги менен айырмаланат. Жакында эле Түркиянын Улуттук билим берүү министрлиги тарых программасына фундаменталдуу өзгөртүүлөрдү жарыялады. Ага ылайык “Борбордук Азия” деген термин “Түркстан” термини менен алмаштырылуусу белгиленген. Албетте, мындай өзгөртүү учурдагы постсоветтик айдында кабыл алынган жок.

Түркстанда жаңы административдик түзүлүштү орнотуу процесси аймактагы эки генерал-губернатордун К.П. Кауфман (1867-1882) жана М.Г. Черняевдин (1882-1884) башкарган учурларга туура келет. Колониялык доорлордогу авторлордун басымдуу бөлүгү Түркстандагы падышалык администрациянын бардык жетишкендиктерин жана кемчиликтерин ашкере инсандаштырууга ыкташкандыгын белгилей кетүү керек. Ошондуктан, айрым авторлор К.П. Кауфман сыяктуу администраторлордун ишмердүүлүгүн идеалдаштыруу орун алып, Түркстандагы орус администрациясынын ишинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маселелердин көбүн көз жаздымда калтырышкан. Советтик тарыхнаамадаарым изилдөөчүлөрдү эске албаганда иш жүзүндө жалпы өкмөттө орус бийлигин уюштуруу жана иш алып баруу проблемасына атайын арналган эмгектерди жаралган эмес.

Империянын курамына кирген учурда калкынын басымдуу бөлүгү мусулмандардан турган Түркстан чөлкөмү этникалык жана маданий жактан ар түрдүү болгондугу маалым. Мындай жагдай орус администрациясы үчүн өзгөчө кыйынчылыктарды жараткан. Ага Россия менен Түркстандын мыйзамдарынын ортосундагы эки укуктук системанын жана мазмуну боюнча айырмаланган диний-укуктук маданияттын ортосундагы айырмачылыктар да кошулган. Чет жакаларда бирдей империялык тартипти жана мыйзамдуулукту орнотуу багытында 1865-жылдан 1890-жылга чейинки убактарда Түркстан крайын административдик башкаруу боюнча «Түркстанды башкаруу жөнүндө Жоболор» бир нече жолу кабыл алынган (1867, 1871, 1873, 1883, 1886, 1890-жж.) [4, 217]. Аталган укуктук документтерди ошол учурдагы чөлкөмдүн коомдук саясий, социалдык-экономикалык турмушун тескеп турган баш мыйзам катары кароого болот. Алардын тез тез өзгөрүп турушу алгачык мезгилдерге мүнөздүү. Чынында мында аракеттердин баары чет жакаларды империялык тизимге кийрүү менен бир бүтүн системага келтирүү болгон.

Россия империясы Түркстанды башкарууну уюштурууну өзүнүн басып алуусунун алгачкы этабында баштаган. Аталган маселеге арналган изилдөөсүндө белгилүү тарыхнаамачы Ж. Алымбаев Россия империясынын Түркстан крайына карата жасаган басып алуучулук жана колониалдык саясатын 3 этапты бөлүп көрсөткөн: 1) XIX к. 50-60 жж. экономикалык жана стратегиялык чалгындоо мезгили; 2) XIX к. 60-80-жж. Орто Азиянын аймагын каратып алуу, хандык, жергиликтүү салттык бийлик механизмдерин жоюу жана жаңы (колониалдык) бийликтин системасынын калыптаныш мезгили; 3) XIX к. 80-90-жж. колониалдык башкаруу системасынын масштабдуу кеңейиши жана башкаруу чөйрөсүндөгү “русификатордук” тенденциянын күчөшү [5, 76]. Автор белгилегендей каратылган аймактарда бийлик системасын түзүү 1860-жылдардан башталган. Алгач Түркстан облусу Оренбург генерал-губернаторлугунун курамына кирип убактылуу жобо менен башкарылган. Иш жүзүндө Түркстан түздөн-түз Россия империясынын курамындагы аймакка айланган. М.Г. Черняев Түркстан облусунун биринчи аскер губернатору болуп дайындалган. Облустун административдик борбору Ташкент шаарында турган. 1867-жылдын 1-июлунда падыша Александр II «Түркстан генерал-губернаторлугун башкаруу жөнүндө убактылуу жобонун долбоорун» бекиткен. Түркстан генерал-губернаторлугу адегенде Семиреченск жана Сыр-Дарыя деп аталган эки облустан турган. Андан кийин 1865-жылы Зарафшан облусу түзүлүп, кийин Самарканд деп аталып калган. Амударыя бөлүмү 1873-ж. Сырдарыя облусунун курамына кирген. Кокон хандыгынын ордуна 1876-жылы Фергана, 1881-жылы Закаспий облустары түзүлгөн. ана Облустун биринчи генерал-губернаторлугуна генерал-адъютант К.П. Кауфман дайындалган. Ага чексиз ыйгарым укуктар берилген. Түркстандагы орус бийлиги «аскердик-элдик» бийлик деп аталган. “Ал жалпысынан аскердик жана жарандык бийликти бириктирүүгө жана ошол эле мекемелерде административдик, соттук, чарбалык жана башка функциялар концентрациялоого негизделген. Ушул принциптер Түркстанды башкаруунун негизин түзүп калган” [6, 26].

Чет жакаларда борбордук бийликтин негизги тиреги генерал-губернаторлор институту болуп калган, бул башкаруунун маанилүү структурасы болуп саналат. Генерал-губернаторлордун ыйгарым укуктарынын кеңдиги аймактын өзгөчөлүгүнө жараша болгон. Колониялык доор боюнча бир катар эмгектердин автору Т. Кененсариев: “Түркстандын

генерал-губернаторлоруна берилген укуктардай кеңири ыйгарым укуктар Орусиянын башка колониялык чет жакаларында болгон эмес. Бекеринен биринчи генерал-губернатор К.П. Кауфманды жергиликтүү калк “жарым падыша” деп атаган эмес. Бул укуктар “согуш мезгилиндеги абалда комендантка берилген” укуктардай эле элес калтырган”[7, 127],”- деп белгиленген.

Жергиликтүү башкаруу системасы туземдик администрация деп аталган. Ага жергиликтүү элдерден болуш башкаруучулары шайланышып, ыстарчындар, элүү башылар, айыл жана шаар башчылары сыяктуу кызматтар камтылган. Бул багытта изилдөөчү А.Маматованын кыргыздардын арасындагы болуштук жана айылдык администрация тууралуу изилдөөсү белгилүү. Автор бийликтер шайлоо системасын киргизүү менен жергиликтүү бийликке “өзүн-өзү башкаруу” мүнөзүн берүү максатын көздөгөндүгүнө токтолуп: “Бирок бул процесс башынан эле демагогиялык маневр, калктын башкарууга болжолдуу катышуусун көрсөтүүгө багытталган таза дипломатиялык акция болгон,” - деген тыянакка чыгарган[8, 51]. Укук жаатындагы белгилүү илимпоз Б.Борубашов өз алдынча башкаруу органдарынын административдик реформаларынын прогрессивдүү маанисин белгилеген. Анын пикиринде шайлоо системасынын киргизилиши жашыруун добуш берүү кыргыз элинин кызыкчылыгына кызмат кылган[9, 109-114]. Албетте шайлоо системасы жаңы көрүнүш болгон. Бирок, акырындык менен анын айланасында уруулук атандашуулар, тирешүүлөр, пара берүү сыяктуу туура эмес көрүнүштөр жарала берген. Болуштарга болгон ишеним элдик нааразчылыктар, көтөрүлүштөр учурунда бийлик төбөлдөрүнүн элегинен өтүп турган. Анын айрым өкүлдөрү шайлоолордун ордуна дайындоолорду кийрүүнү туура көрүшкөн.

Башкаруу структурасына мүнөздүү жагдайлардын бири айрым аймактардын административдик бирдиктерге туруктуу бекитилбестен, тигил же бул бирдиктин карамагына кирип же чыгып туруусу болгон. Кыргызстандын түндүк жергелеринин айрым аймактары Талаа крайына да карап турган. Бул тууралуу белгилүү тарыхчы Д.Сапаралиев Жети-Суу областынын Түркстан областын башкаруу жөнүндөгү жана Талаа крайын башкаруу жөнүндө жоболорго бай ийип калгандыгын көрсөткөн[10, 43]. Ал эми анын максаты тууралуу: “Кыргыздарды төрт облуска, тогуз уездге чачыратуу да ошол эле максаттардын – бирдиктүү кыргыз элинин башын коштурбоо, орус бийлигинин борбордук аппаратынын чет жакадагы экономикалык жана саясий үстөмдүгүн камсыз кылуу жана империянын улуттук чет-жакаларынын элдик-боштондук күрөшүн басуу максатын көздөгөн”[10, 47], - деп белгилеген. Бул жагдайга кайрылган Т.Кененсариев[7, 136] падышачылыктын административдик бирдиктерди түзүүдө “бөлүп сал да бийлей бер” таризинде мамиле болгондугуна токтолгон.

Крайлык администрациянын курамына кирген түзүмдөр тиешелүү министрликтерге жана жергиликтүү генерал-губернаторлорго баш ийишип, кош башкарууда болушкан. Бул көбүнчө чечимдерди кабыл алууда ыраатсыздыкка алып келип, улуттук чет жакаларды башкаруунун натыйжалуулугун төмөндөткөн. Жалпысынан генерал-губернатордук көзөмөл менен ведомстволук министрлик көзөмөлдүн карама-каршылыгы Түркстан чөлкөмүн башкарууну уюштурууда тең салмактуулуктун бузулушуна алып келген. Кайсы бир маселелер боюнча ажырымдар да орун алган. “Түркстан крайын башкаруу маселеси борбордук өкмөттө жана Мамлекеттик Думанын жыйындарында каралып турган. Айрым

убактарда борбор менен крайдын администрациясынын ортосунда кайчы пикирлерден улам талаш тартыштар жаралган. Алардын олуттуусу Түркстан крайын Согуш министрлигинин кармагынан ИИМдин ыктыярына өткөрүү маселеси болгон. Аталган маселе бир нече жолу көтөрүлүп, талкууга алынгандыгына карабастан колониялык доордун соңуна чейин согуш министрлигинин карамагында кала берген[6, 26]. Анын олуттуу себептери болгон. Ал геосаясий кызыкчылыкка негизделген болчу. “Түркстан генерал-губернаторлорунун регулярдуу алмаша берүүсү жоболордун долбоорун иштеп чыгууда акыркы жыйынтыкка алып келген эмес. Натыйжасында 1886-жылы кабыл алынган “Түркстанды башкаруу жөнүндө жобо” анча-мынча өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен 1917 - жылга чейин сакталып кала берген”[11,73]. Административдик түзүлүштүн айрым принциптери совет бийлигинин алгачкы жылдарында Түркстан АССРин түзүүдө колдонулган. Ал гана эмес анын жыйынтыктары 1924-жылдагы улуттук-мамлекеттик аймактык бөлүштүрүүдө да чагылдырылган. Жыйынтыктап айтканда падыша өкмөтүнүн Туркстандагы административдик –башкаруу саясаты мүнөзү боюнча “аскердик элдик башкаруу” моделине негизделген жана чөлкөмгө биринчи кезекте геосаясий маани берилген. Жергиликтүү шайланма администрация болсо жаңы көрүнүш болгон. Болуштардын бийлиги советтик доордун алгачкы жылдарында да улантыла берген.

Адабияттар:

1. Котюкова Т.В. Туркестан в дискурсе фронтальной модернизации Российской империи в конце XIX – начале XX В. Ислам в современном мире. 2015. Том 11. № 1 С. 44-54.
2. Абашин С. Н. [Размышления о «Центральной Азии в составе Российской империи»](#). [Ab Imperio](#).-2008. -№ 4. - С. 456-471.
3. Васильев Д. В. Бремя империи административная политика России в Центральной Азии, вторая половина XIX в. -Москва:РОССПЭН, 2018. -636.
4. Алымбаев Ж.Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в Российской историографии второй половины XVIII- начала XXвв .-Б.: 2009.-С217.
5. Алымбаев Ж.Б. Туркестандагы колониалдык саясат жана Фергана өрөөнүндөгү 1916- жылдагы көтөрүлүштүн башталышы. *Sosyal Bilimler Dergisi*.-2007.-№17.-76-б.
6. Авазов Э.А. Падышачылык Орусиянын Түркстандагы башкаруу саясаты: проблемалар жана аны чечүү аракеттери. ОшМУнун Жарчысы.2014.№3.-26-б.
7. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917). Бишкек.: Maxprint,2019.-127-б.
8. Маматова А. Роль выборного начала в местной административной системе управления Кыргызстана второй половины XIX -начала XXвв. Вестник Академии наук МОНРК. -2011.№5.-С.48-52.
9. Борубашов Б.И. Кыргызстан в системе государственного устройства и управления Российского государства. Вестник КРСУ.-2008. Том 8.№ 2.- С. 109-114.
10. Сапаралиев Д. Система управления кыргызов в составе Российской империи (1855-1917 гг.) *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12).С.43-47

11. Зулпуева Р., Авазов Э. Становление и развитие местного самоуправления в Туркестане в конце XIX начале XXвв. Материалы международной научной конференции. Оренбургский государственный педагогический университет, 3–4 октября 2019 г. С.73

* * *

Авазов Э.А., Саркарова Д.М.

**ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ РОССИЯ
ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Э. А., Саркарова Д. М.

**ОТРАЖЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В
ТУРКЕСТАНЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Т.КЕНЕНСАРИЕВА**

Avazov E.A, Sarkarova D.M.

**THE REFLECTION OF THE ECONOMIC POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN
TURKESTAN IN THE RESEARCH OF PROFESSOR T. KENENSARIEV**

УДК: 945.743:8038

Аннотация.Россия империясынын экономикалык саясаты падышачылык доордон бери постсоветтик Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тарыхында изилденип келе жаткан маселелердин бири болуп саналат. Бүгүнкү эгемендүүлүктүн шарттарында тарых илиминдеги мурда колго алынбаган же би бир беткей баа берилген тарыхый окуяларды жана кубулуштарды карап чыгууга мүмкүн болууда. Алардын бири падыша өкмөтүнүн Т.уркстандагы экономикалык саясаты болуп саналат. Советтик мезгилде аталган маселени изилдөөдө анын прогрессивдүү жыйынтыктарына басым жасалган. Макалада белгилүү тарыхчы Ташманбет Кененсариевдин Орус империясынын Түркстандагы колониялык доордогу саясатынын экономикалык аспектилерине арналган эмгектерине тарыхый сереп берилген. Автордун региондогу экономикалык саясат боюнча изилдөөлөрүнө көңүл бурулат. Автордун пикири боюнча, монархия менен Түркстанда жаңыдан калыптанып жаткан буржуазиянын кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыктар күчөгөн. Натыйжада өнөр жайдын бир тараптуу өнүккөндүгү белгиленет.

Ачкыч сөздөр: Профессор Т.Кененсариев, изилдөө, Россия империясы, Түркстан, экономикалык саясат.

Аннотация.Экономическая политика Российской империи - один из вопросов, изучаемых в истории постсоветских стран Центральной Азии с царских времен. В условиях современного суверенитета становится возможным рассмотреть те исторические события или явления, которые ранее не изучались или неоднозначно оценивались в исторической науке. Одним из них является экономическая политика царского правительства в Туркестане. В советский период при изучении данного вопроса акцент делался на его прогрессивные результаты. В статье дан историографический обзор работ известного историка Ташманбета Кененсариева, посвященных экономическим аспектам политики Российской империи в Туркестане в колониальную эпоху. Основное внимание уделено исследованиям автора в области экономической политики в регионе. По мнению автора, обострились противоречия между монархией и формирующейся в Туркестане буржуазией. В результате отмечается одностороннее развитие промышленности.

Ключевые слова: профессор Т. Кененсариев, исследование, Российская империя, Туркестан, экономическая политика.

Annotation. The economic policy of the Russian Empire is one of the issues studied since tsarist times in the history of post-Soviet Central Asian countries. In the context of modern sovereignty, historical science can consider historical events or phenomena that have not been previously studied or ambiguously evaluated. One of them is the economic policy of the tsarist government in Turkestan. During the Soviet period, when studying this issue, the emphasis was placed on its progressive results. The article presents a historical review of the works of the famous historian Tashmanbet Kenensariyev devoted to the economic aspects of the policy of the Russian Empire in Turkestan in the colonial era. The main attention is paid to the author's research on economic policy in the region. According to the author, the contradictions between the monarchy and the emerging bourgeoisie in Turkestan intensified. As a result, industrial development became one-sided.

Keywords: Professor T. Kenensariyev, research, Russian Empire, Turkestan, economic policy.

Түркстандын тарыхы боюнча XIX кылымдын 20-30-жылдарында орус саякатчыларынын жана изилдөөчүлөрүнүн эмгектери жарык көрө баштаган. Бул учурду чөлкөм толук бойдон империянын курамына кире элек мезгил болчу. Ага карабастан чөлкөмдүн жаратылышы, кен байлыктары, суу ресурстары боюнча айрым саякатчылардын, экспедиция өкүлдөрүнүн маалыматтары жарык көрө баштаган. Англо-орус атандашуусунун шарттарында бул жагдайдын изилдөөгө алуу маанилүү болгондугу талашсыз. Профессор Т.Кененсариев бул жагдага мындайча баа берген: “Жаңы доордогу изилдөөчүлөрдүн эмгектери мазмуну жагынан эки чон проблемага арналып жазылгандыгын байкоо анча кыйын эмес. Биринчиси — Орусиянын тышкы саясатына жана анын орчундуу бөлүгү болгон «чыгыш маселесине», англо-орус атаандашуусуна арналып жазылган эмгектер. Бул изилдөөлөрдө Орусиянын Чыгышка, Түркстанга карай жылуусунун себептери, орус—чыгыш соода байланыштары жана чөлкөмдөгү англо-орус карым-катнашы айтылат. Илимий иштердин экинчилеринде жалпы эле Түркстанды басып алуунун жүрүшү изилденген[1, 7].” Автор белгилегендей көптөгөн авторлор Россиянын Түркстанга жылуусунун мотиви катары англо-орус атаандаштыгын белгилешкен.”Көп убакыттардан бери Орто Азияда уланып келе жаткан англо-орус атаандашуусу, Кашкар менен мамиленин курчушунун шарттарында орус калктарынан Түркстандагы чек ара аймактарында таяныч түзүү багытындагы ой-пикирлер оторлоштурууну активдештирүүгө түрткөн”[2,173].

XIX кылымдын 90-жылдары Түркстан чөлкөмүндө пахтачылык менен жибекчиликке жана ирригация маселелерине арналган өзүнчө эмгектер жарык көрө баштаган. Белгилей кетсек Түркстанды өздөштүрүү аркылуу экономикалык пайда табуу жаатында ар кандай кесип ээлеринин да изилдөөлөрү жаралган. Алсак, алардын арасында белгилүү журналист И.И. Гейер[3], аграном А.Шахназаров[4], экономист С.И. Гулишамбаров[5] ж.б. болгон.

Советтик тарыхчылардын Орто Азиядагы капитализмге карата көз карашы түрдүү болгон. Бул мезгилде Түркстандагы тарых мектебинин негизги өкүлдөрү П.Г. Галузо[6],

В. Лаврентьев[7] жана башкалар болгон. Алар орус капитализмин Орто Азияга алып келүү маселесин талдап, көпчүлүк учурда социалисттик көз карашты чагылдырышкан. П. Галузо түркстандык буржуазиянын ордун жана анын жигердүү өнүгүүсүн колдоп, орус империясынын башкаруусун катаал сынга алган В.Л. Лаврентьев Түркстанда ички рыноктун өнөгүшү менен шаар калкынын санынын өскөндүгүн белгилеген. Анын маалыматына караганда Түркстандын шаарлардагы калкы 1897-жылдан 1914-жылга чейин 58,4%ке өскөн[7,14].

Советтик тарыхнаамада төрт негизги мектеп калыптанган. Алар: 1) соодалык капитализмдин үстөмдүгү (Г. Сафаров жана башкалар); 2) аймакта өнөр жай капитализминин үстөмдүгү (В. Лаврентьев); 3) "аралаш" экономиканын жактоочулары (А. Аминов, А. Юлдашев); 4) Түркстан аймагында капитализмдин болгондугун четке каккандар. Маселенин тарыхнаамасына токтолууда алгачкы изилдөөлөр 1920-40-жылдарды камтыгандыгын белгилөөгө болот. Бул мезгилде Түркстандагы тарых мектебинин негизги өкүлдөрү капитализмдин Орто Азияга жайылышын талдап, көпчүлүк учурда социалисттик көз карашты чагылдырышкан. Изилдөөлөрдүн кийинки этаптары 1950-1970-жылдарга туура келет. Бул мезгилде Орто Азиянын Россияга кошулуусунун «прогрессивдүүлүгү» таризинде изилдөөлөр жарык көргөн. Бул көз карашта негизги ролду социалисттик экономика өлкөнүн өнүгүүсүнө "жакшы" таасир эткендиги жана ошол кездеги колониялык башкаруунун зыяндуу жагы баса белгиленген. Советтик мезгилдин соңундагы орто азиялык экономикалык тарыхчылар Түркстандын экономикасын кеңири изилдеп, аймактагы башкаруунун катачылыктарын сынга алышкан. Жалпылап айтканда советтик доордо падышачылыктын Түркстандагы экономикалык саясаты капитализмдин кеңири жана терең өнүгүүсү деген аныктаманын алкагында каралган жана аталган чөлкөмдүн сырьелук база болгондугу, империалистердин табийгый ресурстарды талап тоногондугу тууралуу пикирлер үстөмдүк кылган.

Аталган маселени изилдөө учурда да улантылып келүүдө. Кыргыз тарыхнаамасында бул багытта жигердүү изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын катарына белгилүү профессор Т. Кененсариевди кошууга болот. Анын илимий изилдөөлөрүнүн көпчүлүгү Фергана өрөөнүнүн тарыхына багышталган. Ал 1984-жылы 18-майда Москва шаарында москвалык профессор Нина Степановна Киняпина жетекчилиги алдында "Экономическая политика царского правительства в Киргизии в конце XIX - начале XX вв." ("XIX кылымдын акырындагы - XX кылымдын башындагы падышалык өкмөттүн Кыргызстандагы экономикалык саясаты") деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Ал эми докторлук ишин 1998-жылы "Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү",- деген темада жактаган.

Т.Кененсариев жаңы доордогу тарых боюнча белгилүү адис катары Кокон хандыгынын жана падышалык өкмөтүнүн мезгилиндеги тарыхый өнүгүүнүн экономикалык аспектилерин кеңири изилдөөгө алган. Автордун мындай изилдөөлөрүнүн бири падыша өкмөтүнүн Кыргызстандагы экономикалык саясатына арналган. Бул эмгекте Т. Кененсариев империялык экономикалык саясаттын алкагында жер маселеси боюнча саясатын эки этапка бөлүп караган этаптарга бөлүп караган. Анын пикири боюнча биринчи этапта 1867-жылдан 1886-жылдар аралыгындагы Түркстандагы жер саясатына даярдык көрүү жана аны биротолоиштеп чыгуусу ишке ашырылган. Экинчи этап 1886-

1917-жылдарды камтыйт. Мында Кыргызстандын отурукташкан аймактарындагы жер-салык системасы, бийликтин көчмөндөрдүн жер ээликтерине карата мамилеси чагылдырылган [8]. “1886-жылы “Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү Жобо иштелип чыккандан кийин Түркстандагы бош жаткан жерлерге кедгиндерди, биринчи кезекте, запастагы төмөнкү чиндегилерди жайгаштыруунун мыйзамдык чектери белгиленген” [9,4]. Изилдөөнүн кийинки баптарында падышачылыктын Кыргызстандагы көчүрүү саясатынын ишке ашырылышы, келгиндер маселесинин абалы жана соода-өнөр жай саясаты маселелеринин айланасындагы урунттуу жагдайлар баяндалган. Автор тарабынан XX к. башында өндүрүш жана казып алуу тармактарында ири капиталисттик ишканалар өнүгө баштагандыгы белгиленген. Автор мындай мисалдарды келтирүү менен «падышачылык жергиликтүү өнөр жайдын өнүгүүсүнөн баш тартпагандыгы менен чийки заттардын булагы катары караган» [8,192], - деген бүтүмгө келген. Ушундай эле пикирди анын шакирттери Э.Авазов менен К.Халматов: «Өнөр жай тарыхынын өткөнүн изилдөө менен капитализмдин өнүгүшүнүн натыйжасында өнөр жайдын өнүгүшүнө карабастан, бул тармакта кайра иштетүү өнөр жайы үстөмдүк кылып, ал сырьену экспортко чыгарган деген тыянак чыгарууга болот. Ал бир жактуу өнүккөн деп айтууга болот. Анын өнөр жайынын ири бөлүгү чийки кызыкчылыктардын негизинде уюштурулган» [10, 111], - деп белгилешкен.

Автор бир топ изилдөөлөрүндө падыша өкмөтүнүн колониялык саясатындагы орусташтыруу принцибинин жетекчиликке алынгандыгын жана капитализмдин кеңири өнүгүшү жараянынын көрүнүшү катары Россиянын аймактарынан тургундарды улуттук чет жакаларга көчүрүү саясатын, келгиндер маселесин белгилеген. Маалым болгондой П.А. Столыпиндин 1905-1906-жылдардагы агрардык реформасында да ушундай максаттар коюлган. “Реформанын рычагы дыйкандарды жерге жайгаштыруу, оторлоштуруу жараяны менен коштолгон иш-аракеттер болгон. Столыпиндик өкмөттүн мына ушундай комплекстүү иш чаралары Түркстандын жергиликтүү калкын, мейли чарбалык, мейли саясий же маданий турмушунда болсун орусташуусун күчөтүүгө алып келмек” [2,174].

Жогоруда белгиленгендей Т.Кененсариевдин бир катар изилдөөлөрү падышачылыктын орус тектүү калктардын Россиянын борбордук аймактарынан Түркстанга көчүрүү саясатына арналган. «XIX кылымдын аягында Сибирдеги жер фонду оторлоштуруу үчүн жетишсиз болуп, жаңы курс Түркстанга багытталган. Түркстандагы колониялык саясаттын принциптери анын башында белгиленгендей, ошол эле бойдон калган, биок, жергиликтүү шартка байланыштуу айрым өзгөчөлүктөрү болгон» [9,4]. Автор Кыргызстандагы жер маселесинин курчуп кетиши, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн негизги өбөлгөсү болуп эсептелет деген жыйынтыкка келген.

Анын соңку эмгектеринин бири “Кыргызстан оторчулук доорунда” деп аталган көлөмдүү эмгеги болду. Анын “Орусиянын Кыргызстандагы экономикалык саясаты” деген бөлүгүндө “жер маселесинин чечилиши”, “Орусиянын оторлоштуруу саясаты”, “кыргыздардын отурукташуусу” жана “колониялык экономика” деген бөлүмдөр орун алган. Автор: “Кыргызстандын Орусия империясынын курамында калышы жана анын колониялык мамилелердин алкагында болушу, бул жердеги экономикалык мамилелердин акырындап болсо да рынок шарттарына карата трансформациялана башташына алып келген” [11, 387-388], деген тыянакка келген. Автордун пикиринде

падышачылыктын кызыкчылыгы менен жаңыдан калыптанып келе жаткан ишкерлик буржуазиянын карама каршылыгы күч алган. Мындан улам чет элдик инвестицияга тыюу салынып, өнөр жай бир жактуу өнүккөн. Т.Кененсариевдин изилдөөлөрү боюнча бири нече эмгектер жаралып жатат. Анын ичинде Г.С.Токоева менен биргеликте жарыкка чыккан эмгекти белгилей кетүү керек [12]. Келечекте окумуштуу жөнүндөгү изилдөөлөр уланат деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Кененсариев Т Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70- жылдарындагы саясий өнүгүүсү. Бишкек,- 2009.- 7-б.
2. Авазов Э.Фергана өрөөнүндөгү падышачылыктын көчүрүү саясатынын ишке ашырылуусунун негизги этаптары. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. № 12. 173-б.
3. Гейер И.И. Весь Русский Туркестан // И.И. Гейер. — Ташкент : С.Р. Конопка, 1908. С.
4. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство Туркестана. М. : Тип. В. Киршбаума, 1908. 512 с.
5. Гулишамбаров С.И. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Средне-Азиатской железной дорогой.-Асхабад, Электронпеч. З.Д. Джаврова, 1913. – 588с.
6. Галузо П.Г. Туркестан - колония(Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии) — Ташкент : Гос. изд-во УзССР, 2-е изд., испр. и доп.. 1935. — 222 с
7. Лаврентьев В.И. Капитализм в Туркестане (Буржуазная колонизация Средней Азии). - М.:Изд. Коммунистической Академии, 1930. - с.14
8. Кененсариев Т. Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2- й половине 19 – начала 20 вв. Б.: 2009. 11-12-б.
9. Авазов Э. Падышачылыктын Фергана өрөөнүндөгү оторлоштуруу саясаты жана орус кыштактарынын пайда болушу//ЖАМУнун жарчысы.- 2013.-№1(27). С.4
10. Авазов Э.А., Халматов К.А. Состояние промышленности Ферганской долины в конце XIX –начале XX вв.// материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня открытия Туркестано-Сибирской железной дороги. Барнаул, 2020. С. 111.
11. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917). Бишкек.: Махprint, 2019. 387-388.
12. Токоева, Г. С., Авазов . Э. А. Вклад кыргызского ученого Ташманбета Кененсариева в изучение истории Кокандского ханства / Г. С. Токоева, Э. А. Авазов // Россия и Восток. К 300-летию СПбГУ : Материалы XXXII Международного конгресса по источниковедению и историографии стран Азии и Африки, Санкт-Петербург, 26–28 апреля 2023 года / Отв. редакторы: Н.Н. Дьяков, А.О. Победоносцева Кая, П.И. Рысакова. – Санкт-Петербург: Русская христианская гуманитарная академия им. Ф.М. Достоевского, 2023. – С. 236-238. – EDN YBWDC.

**ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

**Адишбек кызы Гүлжан, Женалиева Замира Аралбековна
ПЕДАГОГДОРГО КӨП ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ
Адишбек кызы Гүлжан , Женалиева Замира Аралбековна
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПЕДАГОГОВ МНОГОЯЗЫЧИЮ
Adishbek kyzy Gulzhan, Zhenaliev Zamira Aralbekovna
METHODOLOGY OF TEACHING MULTILINGUALISM TO EDUCATORS**

УДК 37.091.4

Аннотация: Учурда дүйнө жүзүндөгү билим берүү системасында көп тилдүүлүк (полилингвизм), эки тилдүүлүк (билингвизм) кеңири мааниге ээ болууда. Кыргызстан сыяктуу көп улуттуу жана көп маданияттуу өлкөлөрдө бул маселе өзгөчө актуалдуу. Бул изилдөө педагогдорго көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн методикасын кеңири , терең талдоого арналган. Илимий иште полилингвизм менен билингвизмдин негизги түшүнүктөрү, алардын айырмачылыктары жана билим берүүдө колдонулушу каралат. Айрыкча мугалимдерди көп тилдүү билим берүү чөйрөсүндө иштөөгө даярдоо процессинде колдонулуучу негизги методдор кеңири сүрөттөлөт. Аларга төмөнкүлөр кирет: **Иммерсия методу (толук чөмүлүү)** – тилди табигый чөйрөдө, окуу процессине толук интеграциялоо жолу менен үйрөтүү. **Коммуникативдик ыкма** – тилди баарлашуу куралы катары колдонуп, жандуу сүйлөө, түшүнүү жана жооп кайтаруу көндүмдөрү. **Салыштырма лингвистикалык метод** – окутулган тилдердин ортосундагы өнүктүрүү. **Окшоштуктарды жана айырмачылыктарды колдонуп, тилдерди бирге үйрөнүү.** **Проекттик иштөө ыкмасы** – тил үйрөнүүнү практикалык иштер жана долбоорлор аркылуу бекемдөө. **Маданий-контексттик ыкма** – тилди үйрөнүүдө ошол тил менен байланышкан маданиятты, каада-салттарды эске алуу. Изилдөөдө ошондой эле тил үйрөтүүдө педагогдор үчүн билим берүү программаларын түзүү, окутуу ресурстарын тандоо , баалоо инструменттерин колдонуу сыяктуу аспектилер талдоого алынган. Педагогдордун көп тилдүү компетенциясы — бул бүгүнкү күндө билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун негизги факторлорунун бири болуп саналат. Бул методика педагогдорго көп тилдүү сабактарда эффективдүү иш алып барууга, ар түрдүү тилдерде билим берүү материалдарын туура колдонууга , студенттерде тил үйрөнүүгө кызыгуу жараткан окуу чөйрөсүн түзүүгө шарт түзөт.

Ачкыч сөздөр: билингвизм, полилингвизм, тил компетенциясы, тил үйрөнүү мотивациясы.

Аннотация: В современной системе образования многоязычие (полилингвизм), двуязычие (билингвизм) приобретают особую значимость. В таких многонациональных и мультикультурных странах, как Кыргызстан, данный вопрос особенно актуален. Настоящее исследование посвящено всестороннему и глубокому анализу методики обучения педагогов многоязычию. В научной работе рассматриваются основные понятия

полилингвизма и билингвизма, их различия и применение в образовательном процессе. Особое внимание уделяется методам подготовки учителей к работе в условиях многоязычного обучения.

К основным методам относятся: **Метод иммерсии (полного погружения)** – обучение языку через полную интеграцию в естественную языковую среду, образовательный процесс. **Коммуникативный метод** – развитие навыков живого общения, понимания и ответной речи, используя язык как средство общения. **Сравнительно-лингвистический метод** – изучение языков с учётом их сходств и различий. **Проектный метод** – закрепление языковых навыков через выполнение практических заданий и проектов. **Культурно-контекстный метод** – изучение языка с опорой на соответствующую культуру, традиции и обычаи. В исследовании также анализируются такие аспекты, как разработка образовательных программ для педагогов, подбор учебных ресурсов, применение инструментов оценки. Многоязычная компетентность педагогов является одним из ключевых факторов повышения качества образования. Предложенная методика способствует эффективному проведению уроков в многоязычной среде, правильному использованию учебных материалов на разных языках, а также созданию мотивационной образовательной среды, способствующей изучению языков учащимися.

Ключевые слова: Билингвизм, полилингвизм, языковая компетенция, мотивация к изучению языка.

Annotation: Nowadays' educational system, multilingualism (polylinguism), bilingualism have become increasingly important. In multiethnic and multicultural countries like Kyrgyzstan, this issue is especially relevant. This study provides a comprehensive and in-depth analysis of the methodology for teaching multilingualism to educators. The research explores the key concepts of polylingualism and bilingualism, their differences, and their application in the educational context. Particular attention is given to the methods used to prepare teachers for work in a multilingual learning environment. The main methods include: **Immersion method** – teaching languages through full integration into a natural language environment and the educational process. **Communicative approach** – developing real communication skills, understanding, and interaction by using language as a means of communication. **Comparative linguistic method** – learning languages by identifying and utilizing similarities and differences between them. **Project-based learning method** – strengthening language skills through hands-on tasks and collaborative projects. **Cultural-contextual method** – studying language in connection with the related culture, traditions, and customs. The study also analyzes aspects such as curriculum development for educators, selection of teaching resources, and use of assessment tools. Teachers' multilingual competence is one of the key factors in improving the quality of education. The presented methodology supports effective teaching in multilingual classrooms, appropriate use of multilingual educational materials, and the creation of a motivating learning environment that fosters students' interest in language learning.

Keywords: Bilingualism, polylingualism, language competence, language learning motivation.

Киришүү

Көп тилдүүлүк деген эмне? Билингвизм, полилингвизм тушунуктору. Билингвизм бул-бир адамдын эки тилди дээрлик билүүсү жана активдүү колдонуу жөндөмү. (bi- эки, lingua-тил) латын тилинен которгондо.

1. Табыйгый билингвизм-бала эки тилди бала кезинен үйрөнөт.

2. Жасалма же окуудан үйрөнгөн билингвизм-экинчи тилди чоңойуп калган соң мектепте же окуу жайда үйрөнөт.

3. Коомдук билингвизм-коомдо эки тил расмий же активдүү колдонулат. Мисалы :Кыргызстанда кыргыз жана орус тилдери.

4. Индивидуалдык билингвизм-кишинин жеке билиминин өзгөчөлүгү.

Негизги артыкчылыктары:

- Тил үйрөнүүгө болгон жөндөмдөрдүн жогорулашы.

-Логикалык, креативдүү ой жүгүртүүнүн жогорулашы.

-Маданиятты, аралык түшүнүү жакшырат.

-Эки тилдеги билим булактарын, колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Билим берүүдөгү мааниси :Колледждерде методиканы эки тилде окутса кыргызча жана орусча, мүмкүнчүлүк болсо англисче.

Эффективдүү методикасы :CLILди колдонуу.

CLIL (Content and Language Integrated Learning) — бул **мазмун жана тил интеграцияланган окутуу** дегенди билдирет. Башкача айтканда, CLIL — бул предметти (мисалы тарых, биология, математика ж.б.) чет тилде (көбүнчө англис тилинде) окутуунун усулу. CLIL деген эмне?. CLIL — бул бир эле учурда: **жаңы тилди үйрөнүү**, жана **жаңы теманы үйрөнүү**. Тил жана предмет бирге окутулат. Бул ыкма Европа өлкөлөрүндө жана дүйнөнүн башка көптөгөн мамлекеттеринде кеңири колдонулат.

CLILдин максаты:

-Тилди колдонуу аркылуу үйрөнүү (language **through** learning).

-Предметтин мазмунун чет тилде түшүнүү.

-Тилди реалдуу кырдаалдарда колдонуу аркылуу үйрөнүү.

CLIL 4 негизги компоненти:

CLIL усулунун негизин «4 C» (4Cs) түзөт:

Компонент	Түшүндүрмө
Content (Мазмун)	Предметтин өзүнө тиешелүү билим (мисалы, географиядагы климат өзгөрүүлөрү).
Communication (Байланыш)	Жаңы тилди колдонуп сүйлөө, жазуу, угуу, окуу.
Cognition (Ой жүгүртүү)	Талдап түшүнүү, себеп-салдарды аныктоо, логикалык ойлоо.
Culture (Маданият)	Башка өлкөлөрдүн маданиятын түшүнүү жана салыштыруу.

CLILдин артыкчылыктары:

-Студенттер тилди табигый жол менен үйрөнүшөт.

-Тил чөйрөсүнө тереңирээк аралашуу болот.

-Эки багыттуу пайда: тил + предмет .

CLILде колдонулуучу усулдар:

Визуалдык материалдар (карта, диаграмма, видео).

-Жуптук жана топтук иштер.

-Проекттер, изилдөөлөр.

-Көп тилдүү терминология менен иштөө. Окуу куралдарын жөнөкөй тилде берүү.

Полилингвизм деген эмне? Полилингвизм (кээде "полиглотизм" деп да аталат)

— бул бир адамдын **бир нече тилде сүйлөй билүү жөндөмү**. Бул сөз грек тилинен алынган: “*poly*” — көп, “*lingua*” — тил. Полилингвизм — бир адамдын **экиден ашуун тилди** үйрөнүп, түшүнүп, күнүмдүк жашоодо, иште же окууда колдоно билүүсү. Мындай адамдарды **полиглот** деп аташат.

Полилингвизмдин түрлөрү:

1. **Билингвен полилингвизм (conscious polylingualism).**

→ Адам тилдерди атайын үйрөнүп, окуп өздөштүрөт.

2. **Жаратылыштан полилингвизм (natural polylingualism).**

→ Адам бир эле учурда көп тилдүү чөйрөдө чоңойгондо автоматтык түрдө өздөштүрөт.

Мисалы: үйдө бир тил, көчөдө башка тил, мектепте үчүнчү тил.

Полилингвизмдин деңгээлдери:

Полиглот болгондордун тил билиши ар кандай деңгээлде болушу мүмкүн:

Деңгээл	Түшүндүрмө
Аңгемелешүү деңгээли	Тилди сүйлөшүүгө жеткиликтүү колдонуу.
Академиялык деңгээл	Тилди сабак берүүдө, изилдөөдө колдонуу.
Жазма жана оозеки тең деңгээл	Тилди жазууда жана сүйлөбөдө бирдей жакшы билүү.
Түшүнүү деңгээли	Сүйлөй албаса да, угуп түшүнө алуу.

Полилингвизмдин пайдасы:

Артыкчылык	Түшүндүрмө
Акыл-эсти өнүктүрөт	Көп тил үйрөнгөн адамдын эс тутуму, көңүл топтоо жана ой жүгүртүү жөндөмү күчөйт.
Коммуникация кеңейтилет	Ар түрдүү маданияттагы адамдар менен сүйлөшө алат.
Ишке орношууда артыкчылык	Көп тил билген адистерге суроо-талап көп.
Саякаттоодо жеңилдик	Башка өлкөлөрдө тил тоскоолдугу болбойт.
Маданиятты терең түшүнүү	Ар бир тил — өзүнчө дүйнө таануу.

Кыйынчылыктары:

-Ар бир тилде жеткиликтүү деңгээлде болуу кыйын.

-Тилдерди аралаштырып жиберүү мүмкүн.

-Тилдерди унутуп калуу коркунучу (узак колдонбосо).

Кыргызстанда полилингвизм

Кыргызстан — көп тилдүү өлкө. Полилингвизм күнүмдүк жашоодо кеңири тараган: Кыргызча — мамлекеттик тил. Орусча — расмий тил. Англисче — билим жана IT тармагында. Өзбек, уйгур, дунган ж.б. тилдер — айрым аймактарда. Мектептерде **үч тилдүү билим берүү** саясаты (кыргызча, орусча, англисче) — полилингвизмди өнүктүрүүгө багытталган.

2. Коммуникативдик ыкма — бул окуучулардын тилди жандуу жана натуралдуу шартта колдонууга үйрөтүүгө багытталган окутуу методикасы. Бул ыкма тил үйрөтүүдө негизги максат катары **баарлашуу жөндөмүн** өнүктүрүүнү көздөйт. Башкача айтканда, грамматиканы же сөздөрдү жаттап үйрөнүүдөн мурда, тилди күнүмдүк турмушта кантип туура колдонуу керектигине көңүл бурулат.

Коммуникативдик ыкманын негизги өзгөчөлүктөрү: Баарлашуу — негизги максат. Тил жөн гана эрежелердин жыйындысы эмес, ал адамдарды байланыштыруучу курал. Бул ыкмада окуучу тилди реалдуу турмуштук кырдаалдарда колдонууга үйрөнөт (мисалы, базардан нерсе сатып алуу, жол сурап кайрылуу ж.б.).

Окуучунун активдүү катышуусу: Сабак учурунда окуучулар диалог түзөт, роль ойнойт, пикир алышат, оюн билдирет. Ошентип алар пассивдүү угучу эмес, **активдүү сүйлөөчүгө** айланышат.

Контекстке көңүл буруу: Сөздөр жана грамматикалык структуралар реалдуу кырдаалдын ичинде берилет. Мисалы: “Мен дүкөнгө барам” деген сүйлөмдү үйрөнүүдө дүкөнгө тиешелүү сөздөр, сүрөттөр, видео колдонулушу мүмкүн.

Каталык – үйрөнүүнүн бир бөлүгү: Коммуникативдик ыкмада тил үйрөнүүдө каталарга катаал мамиле жасалбайт. Тескерисинче, ал окуучунун өнүгүүсүнүн бир бөлүгү катары кабыл алынат.

Коммуникативдик ыкмада колдонулуучу методдор:

-Диалогдор жана роль оюндары.

-Чечим кабыл алуу боюнча тапшырмалар (мисалы: “Кайсы эс алуу багытын тандайсыңар?”)

-Топтук талкуулар.

-Сүрөт же видео негизинде баяндама түзүү.

-Кат жазуу, билдирүү жазуу (жандуу же интернет аркылуу).

Максаттар:-

-Сүйлөө жана угуу жөндөмүн жакшыртуу.

-Туура эмес сүйлөсө да, оюн жеткирүүгө үйрөтүү.

-Өздүк оюн билдирүү, талаш-тартышка катышуу.

Интерлингвистикалык ыкма жана анын колдонулушу

Интерлингвистикалык ыкма — бул тил үйрөтүүдө колдонулуучу метод, анда үйрөнүүчү жаңы тилди өзүнүн эне тили менен салыштыруу аркылуу үйрөнөт. Бул ыкма **салыштырма тил билими (сравнительное языкознание)** жана **лингвистикалык интерференция** принциптерине негизделет.

Интерлингвистикалык ыкманын өзгөчөлүктөрү: Салыштырма негизде үйрөтүү: Жаңы тилдин грамматикасы, фонетикасы жана лексикасы үйрөнүүчүнүн эне тили менен салыштырылып берилет.

Окшош жана айырмачылыктарды аныктоо: Эки тилдеги окшош элементтер (лексика, структура) оңой үйрөнүлөт. Айырмачылыктарга өзгөчө көңүл бурулуп, мүмкүн болгон катачылыктардын алдын алуу аракеттери көрүлөт.

Лингвистикалык интерференцияны эсепке алуу:

Эне тилдин жаңы тилге тийгизген таасири талданып, үйрөнүүчү ката кетирүүчү учурлар эске алынат.

Колдонулушу:

Интерлингвистикалык ыкма көбүнчө төмөнкү шарттарда колдонулат:

- Эки тилдүү мугалим кыргыз тилдүү окуучуга орус тилин үйрөтүп жатса.
- Эне тили менен үйрөнүлө турган тилдин ортосунда окшоштук көп болсо.
- Студенттин тилдик анализ жүргүзүүгө жөндөмү жакшы өнүккөн болсо.
- Университеттерде, лингвистикалык багыттагы курстарда, атайын тилдик салыштыруу курстарында.

Мисалы:

Эгер кыргыз тилдүү студент орус тилин үйрөнүп жатса:

Кыргызча: *Мен мектепке барам.* Орусча: *Я иду в школу.*

Бул жерде сөздөрдүн жайгашуу тартиби окшош, бирок **орус тилинде "в школу" формасында септелет**, ал эми кыргыз тилинде "мектепке". Демек, бул жерде тилдердин **синтаксистик окшоштугу** бар, бирок **морфологиялык айырмачылык** бар. Интерлингвистикалык ыкма ушуну түшүндүрүп берет.

Артыкчылыктары:

- Тилди логикалык түшүнүүгө жардам берет.
- Эне тил менен салыштырып, оңой кабыл алууга шарт түзөт.
- Каталарды алдын ала божомолдоп, түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү бар.

Кемчиликтери:

Ар бир тил үйрөнүүчүнүн аналитикалык жөндөмү жетиштүү болбошу мүмкүн.

Тилдик интуициядан алыстатып коюшу мүмкүн. Эне тилдин таасирин көбүрөөк кылып коюшу мүмкүн.

Интерлингвистикалык ыкма жана полилингвизмдин байланышы:

Интерлингвистикалык ыкма менен полилингвизмдин ортосунда түздөн-түз байланыш бар. Бул байланыш төмөнкүдөй аспектилерде байкалат:

1. Тилдерди салыштырып үйрөнүү — көп тил билүүгө жол ачат.

Интерлингвистикалык ыкма тилдерди салыштыруу аркылуу үйрөтөт. Бул ыкма тилдер ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды таанып-билүүгө жардам берет, ал эми бул процессти өздөштүргөн адам башка тилдерди да оңой үйрөнө алат. Мисалы: Кыргызча, казакча, өзбекче тилдерде сүйлөгөн адам түрк тилин үйрөнүүдө бул тилдерди салыштыруу аркылуу тез түшүнө алат.

2. Тилдердин ортосунда көпүрө түзөт. Полилингвизмди өнүктүрүүдө интерлингвистикалык ыкма тилдердин ортосунда логикалык байланыш түзүп, үйрөнүүчүнүн көп тилдүү дүйнө таанымын калыптандырууга жардам берет.

3. Интерференцияны башкаруу. Полилингвист болгон адам көп тилдерди сүйлөйт, бирок бул тилдер бирин-бири таасирлештириши мүмкүн (интерференция). Интерлингвистикалык ыкма дал ушул интерференцияны аңдап, аны башкарууга жардам берет. Бул полилингвизмдин сапаттуу болушуна шарт түзөт.

4. Метакогнитивдик жөндөмдөрдү өнүктүрөт. Интерлингвистикалык ыкма аркылуу тил үйрөнгөн адам тилдик структураларды терең түшүнөт, бул болсо тил үйрөнүү стратегияларын өзү тандап, башка тилдерди өз алдынча үйрөнүүгө өбөлгө болот. Бул — полилингвизмдин негизги белгиси. Негизги бөлүм: Педагогторго көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн методикасы

1. Көп тилдүүлүк: түшүнүгү жана анын билим берүүдө мааниси

Көп тилдүүлүк – бул адамдын эки же андан көп тилди үйрөнүп, күнүмдүк жашоодо, социалдык жана билим берүү чөйрөсүндө натыйжалуу пайдалана билүү жөндөмү. XXI кылымда билим берүү системасында көп тилдүүлүк – глобализациянын, миграциянын, маданияттар аралык байланыштын негизги фактору катары каралууда. Кыргызстандын билим берүү системасы да көп тилдүүлүккө багыт алууда: кыргыз тили – мамлекеттик тил, орус тили – расмий тил, англис тили – эл аралык байланыштын тили катары окутулат.

Педагог үчүн көп тилдүүлүк эмнени билдирет?

Бул – тилдерди үйрөтүүдөн тышкары, маданияттар ортосунда көпүрө болуу, тил аралык түшүнүшүүнү калыптандыруу жана көп тилдүү чөйрөдө балдардын өнүгүүсүнө шарт түзүү дегенди түшүндүрөт.

2. Көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн теориялык негиздери

Көп тилдүүлүккө үйрөтүүнүн методикасы бир нече илимий багыттарга негизделет:

Психоллингвистика: Баланын тилди кабылдоосу, тил үйрөнүүдөгү курактык өзгөчөлүктөрү эске алынат.

Дидактика: Окутуунун максаты, мазмуну, усулдары жана каражаттары так аныкталат.

Маданияттар аралык компетенттүүлүк теориясы: Тилди маданият менен бирге үйрөтүү зарылдыгын баса белгилейт.

Когнитивдик лингвистика: Тилди түшүнүүдө жана эстеп калууда акыл-эс процесстеринин ролун изилдейт.

Акыркы жылдары эл аралык коомчулук билим берүү тилдерин тандоодо көбүрөөк ийкемдүүлүктү камсыздаган ыкмаларды илгерилетүүнүн зарылдыгына келген. Бул адамдардын жашоонун бардык тармактарында мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигине караштуу Социалдык интеграция борбору тарабынан көп тилдүү билим берүү боюнча долбоор ишке ашырылып жатат. Анын алкагында бир катар жылдар бою борбор калаадагы пилоттук мектептерде көп тилдүү билим берүү модели апробациядан өтүп жатат [1]. Экинчи жана үчүнчү тилди окутуу тили катары киргизүү – татаал милдет. Бирок ушундай принцип менен түзүлгөн көп тилдүү билим берүү модели көңүл бурууга арзыйт, анткени тилди окутуунун каражаты катары колдонуу менен тилди предмет катары үйрөнүүнүн максаттары жана натыйжалары ар башка. Чет тилдерин үйрөнүү ар дайым билингвалдуу инсанды калыптандырууга өбөлгө боло бербейт [2. 142-бет].

Көп тилдүүлүктү окутууда педагогдор үчүн атайын иштелип чыккан методикалар заманбап билим берүү системасында маанилүү орунду ээлейт. Бул багытта эффективдүү ыкмаларды колдонуу, педагогдордун тил үйрөтүүдө компетенттүүлүгүн арттырууга өбөлгө түзөт. Төмөндө көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн негизги методикалык ыкмаларына токтолобуз.

Коммуникативдик метод — бул тилди практикалык пайдаланууга багытталган ыкма. Педагогдор окуучулар менен жигердүү сүйлөшүү, пикир алмашуу, күнүмдүк кырдаалдарды моделдөө аркылуу тилди үйрөтөт. Бул метод тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жардам берет.

Интерактивдүү ыкмалар (ролдук оюндар, дебаттар, топтук иштер) көп тил үйрөнүүдө окуучунун активдүүлүгүн жогорулатат. Педагогдор бул ыкмалар аркылуу окуучуларды эркин сүйлөөгө, тилдик чөйрөдө жүрүүгө көндүрүшөт.

Маданият аралык компетенцияны өнүктүрүү.

Көп тилдүүлүк — бул жөн гана тил билүү эмес, ар кайсы улуттардын маданиятын түшүнүү болуп саналат. Ошондуктан, педагогдор маданий өзгөчөлүктөрдү да үйрөтүүгө көңүл бурушу керек. Бул тилди түшүнүүнү жеңилдетип, толеранттуулукту калыптандырат.

Инновациялык технологияларды колдонуу- Санариптик технологиялар (аудио-видео материалдар, онлайн платформалар, мобилдик тиркемелер) тил үйрөтүүнү кызыктуу жана жеткиликтүү кылат. Педагогдор бул ресурстарды колдонуу менен окуучулардын тилге болгон кызыгуусун арттыра алышат.

Индивидуалдуу окутуу стратегиясы-Студенттердин деңгээлине жана өзгөчөлүгүнө жараша окутууну пландаштыруу ,көп тил үйрөтүүдөгү маанилүү фактор. Педагогдор жеке пландарды түзүү менен ар бир окуучунун тил үйрөнүүдөгү муктаждыгына көңүл бура алышат.«Заманбап адис маданият аралык илимий байланыштарды түзүүгө, эл аралык конференцияларга катышууга, илимдин белгилүү бир тармагындагы чет өлкөлүк тажрыйбаны үйрөнүүгө, ишкердик жана өнөктөштүк байланыштарды түзүүгө даяр болушу керек» [3,].

Негизинен студент өз жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүдө ,методдорду өздөштүрүүдө үй бүлөлүк шарты ,тарбиясы ички потенциалы да маанилүү.Күчтүү педагог студент тарбиялап гана чектелбестен,өз үй- бүлөсүнө да таасирин тийгизет.

Үй-бүлө — коомду тарбиялоонун башатын түзгөн эң байыркы социалдык институттардын бири. Үй-бүлөдө айлана-чөйрөнүн социалдык мүнөзү чагылдырылат жана инсандын атуулдук сапаттарынын калыптанышы ишке ашат. Үй-бүлө социологдордун, демографтардын, этнографтардын, философтордун, психологдордун жана педагогдордун изилдөө объектиси болуп келет. Үй-бүлө жана үй-бүлөлүк саясат жөнүндөгү мамлекеттик иш-кагаздарда үй-бүлөнүн жана үй-бүлөлүк социумдун маанилүүлүгү, коомдун социалдык саясатынын эң негизги тармагы деп баса белгиленген. Мындан улам, мамлекеттин социалдык саясаты башка коомдук институттар жана түзүмдөргө караганда инсандын жана үй- бүлөнүн алгачкылуулук принцибинин негизинде ишке ашырылат [4]. Г.С.Токоева белгилеп кеткендей “бүгүнкү күндөгү үй бүлө жана үй-бүлө курууга катышкан жактардын маселеси ар тараптуу талдоону талап кылууда. Ошондой эле коом тарабынан да үй бүлөнү куруучулардын укук-милдеттерин таанып билүүсү боюнча атайын агартуучулук иштерди пландаштыруу маселеси турат. Мындан сырткары мамлекеттин социалдык саясатынын

бир багыты катары үй-бүлө саясатын жүргүзүүдө атайын иш чара лардын жеткиликтүү болушу шарт” [5,3]

Бул илимий изилдөөдө полилингвизм (көп тилдүүлүк) жана билингвизм (эки тилдүүлүк) түшүнүктөрүнүн билим берүү системасындагы теориялык негиздери жана практикалык колдонулушу кеңири талдоого алынды. Көп тилдүүлүк жөн гана тилдерди үйрөтүү эмес, бул маданияттар аралык коммуникацияны өнүктүрүүнүн, дүйнөлүк билим мейкиндигине интеграциялануунун жана окуучунун инсан катары калыптанышына түрткү берген маанилүү фактор катары каралды. Кыргызстан сыяктуу көп улуттуу өлкө үчүн бул тема өзгөчө мааниге ээ. Бул контекстте билим берүү мекемелеринде тилдерди параллелдүү үйрөтүү, улут аралык ынтымакты чыңдоо, маданий ар түрдүүлүктү урматтоо жана эл аралык билим ресурстарын жеткиликтүү пайдалануу мүмкүнчүлүгү жогорулайт. Изилдөөнүн жүрүшүндө көп тилдүүлүк чөйрөсүндө окутууда колдонулуучу негизги методдор – иммерсия, коммуникативдик ыкма, салыштырма лингвистика, проектик иштөө жана маданий-контексттик ыкма – ар биринин өз алдынча маңызын жана бири-бири менен байланышкан аспектилерин ачып берүү максат кылынды. Бул методдор тил үйрөнүүнү окуучунун күнүмдүк турмушу жана жаратмандык ишмердүүлүгү менен тыгыз байланыштырууга, тил үйрөтүүнү окуучуга кызыктуу жана натыйжалуу кылууга өбөлгө түзөт. Ошондой эле педагогдордун көп тилдүү билим берүүгө даярдыгын жогорулатуу максатында билим берүү программаларын түзүү, окуу-методикалык материалдарды тандоо, баалоо жана мониторинг жүргүзүү сыяктуу маанилүү маселелер да каралды. Бул аспектилер окутуунун сапатын камсыздоонун негизги бөлүгү катары бааланды. «Тил – бул бир эле учурда аракет жана нерсе», – деп жазган М.М. Бахтин, – «себеби тил белгилери – бул байланыш мейкиндигинин затка айланган, нерселешкен формасы болуп эсептелет» [6] Негизинен тилди үйрөнүүдө башталгыч мектеп да манилүү . Алар узак мөөнөттүү окутуу жана инсанды калыптандыруу баскычында калыптанат, ошондуктан башталгыч мектеп аларды калыптандыруунун алгачкы баскычы гана [7]

Корутунду

Көп тилдүүлүк – бул XXI кылымдын билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү. Ал дүйнөлүк интеграция, глобализация жана маданияттар аралык байланыштын күчөшү менен байланыштуу. Полилингвизм жана билингвизм балдардын тил жөндөмдөрүн гана өнүктүрбөстөн, алардын логикалык ой жүгүртүүсүн, дүйнө таанымын жана маданий аң-сезимин кеңейтет. Бул процессте педагогдор негизги роль ойношот. Мугалимдин көп тилдүү компетенциясы – тилдерди терең билип гана койбостон, аларды окутууда ылайыктуу ыкмаларды тандап, окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүнө жана билим деңгээлине жараша эффективдүү колдоно билүү жөндөмү. Бул компетенцияны калыптандыруу үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүнү, заманбап педагогикалык технологияларды өздөштүрүүнү жана тил менен байланышкан маданий компоненттерди эске алууну талап кылат. Дал ушул себептен, көп тилдүүлүккө багытталган билим берүү педагогдордон жогорку деңгээлдеги даярдыкты, тил окутуу ыкмаларын терең өздөштүрүүнү жана креативдүү мамилени талап кылат. Бир тилди үйрөнүү үчүн анын таарыхына кайрылуу да талап кылынат. Орус совет түркологиясынын XX кылымда жарык көргөн грамматикаларында этиш сөз түркүмү, анын ичинде этиштин чактары алда канча кенен жана терең чагылдырылып жазылган. Буга Н. К. Дмитриев, Н. П. Дыренкова, Л. Н. Харитонов, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов ж.б.

окумуштуулардын ар кайсы түрк тилдери боюнча жазган грамматикалары мисал боло алат. Эгер мугалим бул талаптарга жооп берсе, анда ал көп тилдүү билим берүү чөйрөсүндө ийгиликтүү иш алып барып, окуучулар үчүн тил үйрөнүүнү табигый, кызыктуу жана натыйжалуу процесске айлантат.

Жыйынтыктап айтканда, көп тилдүүлүк – бул билим берүүдө сапатты арттыруунун, окутууну гуманизациялоонун жана окуучуну глобалдык жаран катары тарбиялоонун негизги аспектиси. Бул жаатта жүргүзүлгөн илимий жана практикалык иштер педагогдор үчүн маанилүү жетекчилик куралы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Дербишева, З. К. «Билингвальное и полилингвальное образование в контексте языковой ситуации в кыргызстане» / Языковая политика в образовании: запросы общества и перспективы многоязычного образования на юге Кыргызстана. Исследование Центра социальной интеграции при МОН КР. URL: http://soros.kg/wpcontent/uploads/2012/02/policy_brief_center_social_integration.pdf (дата обращения 08 января 2016).
2. Дербишева, З. К. «Билингвальное и полилингвальное образование в контексте языковой ситуации в кыргызстане» // Кудрявцева Е.Л. Естественный билингвизм как образовательный и научный потенциал // Межкультурная коммуникация и русский язык: сб. научных трудов. Карлсруэ: Дуальный университет Баден-Вюртемберг, Общество Икарус, 2010. С. 142—146.
3. Асаналиева, Ч. Н., Карабалаева, Г. Т. «Педагогикалык практиканы уюштуруунун мазмуну жана технологиялары» / кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары №2 (57) 2022
4. Тагаев, М.Дж, Билингвизм в аспекте межкультурной коммуникации. Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина. 2013-ж.(127-131-бб) Выпуск 3 ISBN 9967-21533X
5. Токоева, Г. С. Үй-бүлө: социалдык-философиялык талдоо / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 1. – С. 158-160. – EDN UQLVGA.
6. Турдубаева, Б.М. Башталгыч класстар мугалимдеринин компетенттүүлүккө багытталган окутууну уюштуруу маселелери . ЖАМУнун Жарчысы 2023-2 (S) (284-290 бб)
7. Женалиева, З. А. Өткөн чак формаларынын түркологиядагы көрүнүшү .ЖАМУнун Жарчысы 2023-2 (S) (172- 177бб)

* * *

Жолдошбаева. Ы. К., Таирова.З.З.
АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СУРООЛУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН КЭЭ БИР
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Жолдошбаева. Ы. К., Таирова.З.З.
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Y.K. Zholdoshbaeva, Z.Z. Tairova
SOME FEATURES OF INTERROGATIVE SENTENCES IN ENGLISH

Аннотация. Бул макалада англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөр жана алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылат ошондой эле мисалдар менен толукталат. Көпчүлүк учурда студенттер үчүн тажатмалуу да сезилет. Себеби, эрежеге баш ийбеген „эрежелер“, кездешет. Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктагандыгын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт. Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү болот. Анын үстүнө илимий техниканын тездик менен өсүшү анын кескин алдыга өнүгүп кетиши жана англис тилине болгон муктаждык учурдун талабы.

Түйүндүү сөздөр кыйынчылык туудуруу, ирээти менен, байланыш каражаттары, коюлган талаптар, тереңдетип окутуу, кайталанган сөздөр, алдынкы сабында, заманбап технологияларды колдонуу, айрымачылыктар, ыкмалар

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросительные предложения в английском языке и их особенности, а также примеры. Большую часть времени это кажется скучным для студентов. Причина в том, что существуют «правила», которые не подчиняются правилам. Знак вопроса выполняет одновременно две разные задачи: ставится в конце предложения, отделяет его от второго предложения, означает завершение предложения; с другой стороны, это показывает, что вопрос имеет смысл. Вопросительный знак ставится в конце предложения в вопросительном смысле, чтобы получить ответ от другого человека. Вопросительные предложения также различаются по структуре. Более того, быстрый рост научных технологий, их стремительное развитие и потребность в английском языке являются требованиями времени.

Ключевые слова: вызов, последовательность, средства коммуникации, заданные требования, углубленное обучение, повторяющиеся слова, на передовой, использование современных технологий, отличия, методы.

Abstract: This article discusses interrogative sentences in English and their features, as well as examples. Most of the time it seems boring to students. The reason is that there are “rules” that do not obey the rules. The question mark performs two different tasks at the same time: it is placed at the end of the sentence, it separates it from the second sentence, it means the completion of the sentence; on the other hand, it shows that the question makes sense. A question mark is placed at the end of a sentence in an interrogative sense to get an answer from the other person. Interrogative sentences also differ in structure. Moreover, the rapid growth of scientific technologies, their rapid development and the need for English are the requirements of the time.

Key words: challenge, sequence, means of communication, given requirements, deep learning, repeated words, on the front line, use of modern technologies, differences, methods.

Бул макаланы жазууга мага эмне түрткү болду? Негизинен мектепти аяктап жогорку окуу жайга тапшырышкан анын ичинен чет тилдерин англис тилин өздөштүрүү алар үчүн кыйынчылык туудуруп жатканы белгилүү. Кандай кыйынчылыктар болушу мүмкүн негизинен суроо койуш жана ал коюулган суроого жооп бериш. Мына ушунун өзү англис тилинде окуучулар жана биринчи курстун студенттерине кыйынчылык туудурат. Анын үстүнө мектептин программасында англис тилинин грамматикасына саат чектелип берилип калгандыгында. Ошонун негизинде кайрадан грамматиканы тереңдетип өтүүгө туура келет жогорку окуу жайларында жана кайталоо ирээтинде камтылган материалдар бар. Жалпы билим берүү программасына таянып (ЖББП же ООП) пландар түзүлөт жана жумушчу программалар ал эми мектептерде календардык план жана окуу план же сабактын планы түзүлөт. Анын үстүнө илимий техниканын тездик менен өсүшү анын кескин алдыга өнүгүп кетиши жана англис тилине болгон муктаждык учурдун талабы. Алсак АВН программасынын колдонулушу ушул жерден айтбай кетбесек болбойт. Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетин бул жаатында көптөгөн ЖОЖдордун эң алдынкы сабында десем жаңылышбаймын жана өтө сыймык менен айта аламын. Ушул тенденциялардын бардыгы биз англис тилин туура сүйлөп, англис тилинде туура суроо койуп, туура жооп берүүбүз керек экендигин көрсөтүп калды. Англис тилинин грамматикасы кызыктуу жана башка тилдердин грамматикасынан кескин айрымаланат ошол эле учурда татаал. Ошого карабастан түшүнүктүү да. Көпчүлүк учурда студенттер үчүн тажымалуу да сезилет. Себеби, эрежеге баш ийбеген „эрежелер“, кездешет. Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктагандыгын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт. Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү болот. Мындан тышкары башка тилдерден айрымаланып англис тилинде суроолуу сүйлөмдөрдүн төрт түрү да бар. Алар төмөндөгүлөр:

1-Жалпы суроо. (General question) „Yes, No,, question

2-Атайын суроо. (Special question) „Wh,, question

3- Алтернативдик суроо. (Alternative question)

4-Ажыратуучу суроо. (Disjunctive or TagTail question.)

Ошондой эле алар өз ара да чоң айрымачылыктарга ээ. Студенттерге кээде сүйлөмдөргө суроо койуш маселени туудурат жана кыйынчылыкта турат. Ошондой эле суроо койо алган учурда да суроолуу сүйлөмдөрдүн айрымачылыктарын жана биринен бирин ажыратып биле алышбайт. Себеби, англис тилиндеги суроолуу сүйлөмдөрдүн айрымачылыктары жөнүндө кеңири түшүнүк айрым учурларда мектептердин программасында кеңири берилбеген.

Биз эми ар бирине кенен токтолобуз. **1-Жалпы суроо.(General question).** Бул суроо бүтүндөй бир сүйлөмгө жалпы койулат. Кээде бул суроолуу сүйлөмдү „Yes, No,, question деп да аташат. Мисалы: Do you speak English? Yes, I speak English. No, I don't speak English же

болбосо yes, I do ,no I do not. Башка суроолу сүйлөмдөрдөн айрымаланып этиштердин бардык түрлөрү менен суроо койулат. Демек, жардамчы. модалдык, негизги туура жана туура эмес этиштерди атап кетсек болот. Кайсы этиш менен жалпы суроо берилсе жообу да ошол этиштин жардамы менен берилип калат жана оң терс жооптор да кошо камтылат. Ал эми кыргыз тилинде бул суроолу сүйлөм башка өңүттө колдонулат жана суроолу сүйлөм сүйлөмдүн ээси менен башталат. Мисалы: **Сен** англисче сүйлөй аласыңбы? Ооба, сүйлөй аламын, жок, сүйлөй албаймын тангыч сөздөр аркылуу жооптор түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде илеп белгиси же күчтүү сезим менен айтылган суроолу сүйлөмдөр кездешет. Мисалы: эмнеге кечигип жүрөсүң?! Болбосо жай айтылса тыныш белгилери койулбайт.

2. Атайын суроо (Special question „Wh., question). Бул башка суроолу сүйлөмдөрдөн айрымаланып бир канча суроолу сөздөрдүн түрмөгүнөн турат.

Who?-Ким? - Who are you? -I am Adil, I am Edil.

What?-Эмне?-What are you? I am a doctor. I am a teacher.

Where?-Каерде?-Where are you? - I am at hostel. I am at home. I am at work.

Why?-Эмнеге?-Why are you so late? - Why we must learn English?

Which?-Кайсы?-Which country are you from?- I am from India.

When?-Качан?-When you will return? - When you were born?

Where from?-Кайдан?-Where are you from? - I am from Alai.

What for?-Эмнеге?-What for you living? –What for you was there?

What kind of? - Кандай? Бир нерсенин өңүн жана түсүн билүүгө берилет. Мисалы: What kind of colour it was? How-Кантип? Кандай? - How you get diploma of doctor? -How is your mood?

How many? - Канча? (санала турган зат атоочторго тиешелүү суроо мисалы: китеп, буюмдар, жаныбарлар). How many children have you? - How many books he has? - How many friends has she? How much? - Канча? (саналбай турган зат атоочторго тиешелүү мисалы: суюук май, кум, шекер, акча). How much money you have? - How much does it cost? Баса белгилей кетчү нерсе сүйлөм мүчөлөрүнүн ар бирине койулат мына ушунусу менен башка суроолу сүйлөмдөрдөн кескин түрдө айрымаланып турат. Англис тилин үйрөнүүдө диалог түзүү же болбосо суроо жооп берип баарлашууда ушул атайын суроолу сүйлөмдүн ролу чоң.

3- Алтернативдик суроо. (Alternative question) же болбосо тандоосу бар суроолу сүйлөм. Негизинен „**or,**“ (же болбосо, или) деген ажыратуучу айрымалоочу сөз колдонулат ошону менен катар эле эч качан „ **yes, no,**“ деген жооптор да берилбейт коюулган суроолорго. Мисалы: Are you a doctor or a teacher? - I am a doctor ,I am not a teacher. Do you learn English or German? I learn English. Этиштердин бардык түрү колдонулуп алтернативдүү суроолу сүйлөм түзүлөт. Сүйлөм суроо берүү аркалуу суроолу сөз менен башталат.

4-Ажыратуучу суроо. (Disjunctive or TagTail question). Куйруктуу суроо деген каймана аталыш менен белгилүү. Чындыгында эле арасы үтүр менен ажыратылып эки бөлүктөн турат. Эгерде сүйлөмдүн биринчи бөлүгү оң (утвердительный) мааниде болсо экинчи бир бөлүгү терс (отрицательный) болот. Мисалы: Have you many friends, **haven't you?** You have not many friends, **have you?** Кыска (мини вопрос) суроо деп да аталат.

Себеби, суроо сүйлөмдүн аягына коюулуп ошону менен катар кыска бериле калган суроо ирээтинде жакшы түшүнүк калтырат. Башка суроолу сүйлөм сыяктуу этиштин бардык түрү менен койула берет. Кыргыз тилинде да ушундай суроолор кездешет. Мисалы: Сенин көп досторуң бар, ошондой эмесби? Сенин досуң жок, ошондойбу? Жогорудагы англис тилинин мисалынын негизинде деп түшүнүү абзел. Англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөрдүн орду өзгөчө. Алардын түзүлүшү, которулушу, колдонулуш орду, стилистикасы. грамматикалык ой тутумдары жана да бири биринен кескин айрымачылыктары. Мына ошондон улам англис тилин үйрөнүү жана сүйлөө тилди билбегендерге бир топ окууну түшүнүүнү талап кылат жана билип алган соң жеңил жана суроо жообу менен болоору да белгилүү экендигине көзүбүз жетти. Англис тилинин өзүнө таандык спецификасы бар кол тамгасы дегендей. Себеби, тил өсүп өнүгүш керек окумуштуу тилчилер суроолу сүйлөмдөрдүн аталыштарына кошумча киргизишкен. Алсак төмөндөгү суроолу сүйлөмдөрдүн аталыштары ар кандай бирок талдай келгенде негизи башында аталган түпкү грамматикалык аныктамалардан турат.

1. Closed question-Жабык суроо
2. Open question-Ачык суроо
3. Funnel question-Тунгуюк суроо
4. Leading question-Жетектөөчү суроо
5. Recall and praccess question-Ажыратуучу суроо (Эскертүү жана практикалык суроо)
6. Rhetorical question-Атайын суроо (Зат атоочко)
7. Divergant question-Айрымалоочу суроо (Алтернативдик). (Айрым суроо)
8. Probing question-Далилдөөчү суроо (Зордоочу суроо)

Көрүп турганыңардай бир караганда кайталангандай болгону менен ар биринин бири бирине окшобогон жана окшошотук жактары да бар экендигин билдик. Мындан тышкары азыркы англис тилинин граматикасында суроолу сүйлөмдөрдүн өзүн бир канча аталыштарга бөлүнүп же ээ болгондугун күбө болдук. Ал эми айрым учурларда кыргыз тилинде типтеш суроолу сүйлөмдөр кездешет. Мисалы: Сенин китебиң жок, ошондойбу? Же болбосо Сенин китебиң бар, ошондой эмесби? Англис тилиндеги ажыратуучу суроолу сүйлөмгө типтеш, тектеш, окшош десек жаңылышбайбыз. Сөзүбүз куру болбош үчүн ушул эле сүйлөмдүн англисчесин которулганын көрөбүз. Мисалы: Have not a book, **have you?** or Have you a book, **havn*t you?** Ал эми кыргыз тилинде күчтүү сезим менен айтылган суроолу сүйлөм кездешет же болбосо илептүү суроолу сүйлөм. Жогорудагы суроолу сүйлөмдөрдүн бир канча түрлөрүнүн пайда болгонуна күбө болдук. Мисалы: **Каердесин, өтө кеч болуп калбадыбы?!** Алар негизги англис тилиндеги негизги төрт суроолу сүйлөмдөрдүн бышыкталып кээде кайталанып аталыштары бир аз өзгөрүп калган типтери. Ушундай жаңылануулар же толуктоолор дейбизби англис тилин окутууда чоң жардам көмөк болот. Мындан тышкары англис тилинин эч кайсы бир тилдерге окшобогон өзгөчөлүктөрүн дал ушул суроолу сүйлөмдөр аркылуу да билдик десек жаңылышбайбыз. Англис тилинде бардык суроолу сүйлөмдөрдү түзүүдө жардамчы этиш, модалдык этиш, негизги этиштин туура жана туура эмес түрлөрү колдонула турганын да эстен чыгарбашыбыз абзел.

“Сынган кылыч” романынан үзүндү: 1. Жерге сойлоп, чөгүп жаткан кызыл нардын мойнундай ийри ноодаларынын шагы калың, түбү жайлуу, көлөкөлүү. Жел болсо болбосо

да, башына майда толкун жүрүп, балыгы үрккөн көлдүн бетиндей жыбырап, көйкөлүп, дайыма акырын шыбырлап турар эле. Теңирберди бээсинин белин бошотуп, ооздугун чыгарып, жапайы бедеге коё берди да, канжыгасына байлана келген кичинекей кол чаначтагы кымызды чечип алып, эч шашылбай басып, шаатыттын түбүнө кирди, аны бутакка илди. Эки сары барпы чымчык шаатыттын шактарынын арасынан кубалашып чыгып, оволюп көтөрүлүшүп, алтын түстүү кызгылт сары канаттарын күн нуруна жалтылдата кайта шаатытка имерилип, кужурап сайрашып, калкылдап жүрүшкөн. Кары ошолорду тиктеп, тилин тыңшап, канаттарынын жалтылдаганына таңыркап, бир пас турду да, анан өзү курактуу кары адамдардын адатын кылып, ичинен тирүүлүгүнө шүгүрлүк келтирип, күңгүрөнүп тиги арпа жайга карай бет алды. **Качан бышат?** Ал бүгүн да арпасын көрүү үчүн эле келген болуучу. Өзүнөр күбө болгондой бул жерде суроонун кайсы түрү же суроолу сүйлөмдүн кандай түрүнө кирет? Бүтүндөй бир ойду бир эле түрмөк суроо менен да билдирсе болот экендигине ынанабыз чыгарманын керемети жазуучунун алптыгы ушунда. Эгерде биз бир канча сүйлөм түрмөктөрүн алсак англис тилинде ошол сүйлөмдөргө англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөрдүн бардыгын ырааты менен койсо болот. Мисалы: **We live in India, now.** Бул сүйлөмдө: сүйлөмдүн ээси, баяндоочу, орун жана мезгил бышыктоочу бар. Ошондо: 1-**Who (ким?)** live in India, now? 2-**What did we do (эмне кылабыз?)** in India, now? 3-**Where (каерде?)** do we live, now? 4-**When (качан?)** do we live in India? Кайсы сөз түркүмүнө суроо койулса ошол сөз жазылбайт, түшүп калат сүйлөмдөн. Тил үйрөнүүдө айрыкча англис тилин үйрөнүүдө ар бир тыбыш, ар бир интонация, ар бир басым ошондой эле суроолу сүйлөмдөрдүн ар бирин бири биринен айрымалап билүү өтө маанилүү экендигин эч качан эстен чыгарбашыбыз керек. Ошону менен катар „мугалимдин башында туман болсо, окуучуларга түн болуп түшөт,“ деген кайсы бир педагогдун айтканы акыйкат экендигине ынанышыбыз керек экендигин замандын талабы деп түшүнөйлү кесиптештер.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов, Т.А. Компетентностный подход в современном образовании [Текст] / Т.А. Абдрахманов, М.А. Ногаев. – Бишкек: [Б.и.], 2011. – 114 с.
2. Абдуллина, О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования [Текст] / О.А. Абдуллина. – М.: Просвещение, 2005. – 141 с.
3. Bruning L&Saum, T. Kopfkin, In: Kooperatives Lernen, Methoden fur den Unterricht [Text] / L. Bruning, T. Saum. – Kassel, 2008.
4. Жолдошбаева, Ы. Англис тилинин практикалык курсу (Студенттердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу үчүн) [Текст] / Ы. Жолдошбаева. – Жалал-Абад: ЖАГУ, 2014. – 35 б.
5. Т.Касымбеков, „Сынган кылыч,“ романынан үзүндү 213-бет.

Интернет булактары:

- 1-Булак: <https://students.com.kg/?p=5463>

* * *

Нусупова Р.С.

**ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН БИЛИМ
САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ РОЛУ**

Нусупова Р.С.

**РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ**

Nusupova R.S.

**THE ROLE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN
IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION**

УДК:37.0:37.013

Аннотация: Бул макалада билим берүүнүн сапатын жогорулатууда инновациялык технологияларды колдонуу маселеси каралат. Инновациялык окутуу ыкмалары окуучулардын активдүүлүгүн, чыгармачылыгын жана критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталган. Макалада балдардын жааш өзгөчөлүктөрүнө жараша окутуунун заманбап формаларын тандоонун маанисин баса белгиленген. Мисалы, оюн аркылуу окутуу, интерактивдүү методдор, санариптик ресурстарды колдонуу жана долбоордук иш негизги орунду ээлейт. Макалада ошондой эле мугалимдин ролу, педагогикалык чеберчилиги жана окуу процессин уюштуруудагы жаратуучулук мамиле тууралуу да сөз болот. Натыйжада, инновациялык технологиялар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөөрү аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: Билим сапаты, инновациялык технологиялар, интерактивдүү окутуу, санариптик куралдар, долбоордук окутуу, оюн технологиялары.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос использования инновационных технологий для повышения качества обучения. Инновационные методы обучения направлены на развитие активности, креативности и критического мышления учащихся. В статье подчеркивается важность выбора современных форм обучения с учетом возрастных особенностей школьников. В качестве примеров рассматриваются игровые методы, интерактивные подходы, использование цифровых ресурсов и проектная деятельность. Также в статье акцентируется внимание на роли учителя, его педагогическом мастерстве и творческом подходе к организации учебного процесса. В результате было определено, что инновационные технологии способствуют повышению качества образования.

Ключевые слова: Качество образование, инновационные технологии, интерактивное обучение, цифровые инструменты, проектное обучение, игровые технологии.

Annotation: This article examines the use of innovative technologies to enhance the quality of education in primary school. Innovative teaching methods aim to develop students' activity, creativity, and critical thinking skills. The author emphasizes the importance of selecting modern teaching forms appropriate to the age-specific characteristics of young learners. Examples include game-based learning, interactive methods, the use of digital resources, and project-based activities. The article also highlights the role of the teacher, pedagogical skills, and a creative

approach to organizing the learning process. As a result, it was determined that innovative technologies contribute to improving the quality of education.

Key words: *Quality of education, innovative technologies, interactive learning, digital tools, project learning, game technology.*

Азыркы учурда билим берүү системасынын ийгиликтүү иштеши инновациялык технологияларды колдонуу менен тыгыз байланышкан. Бул тенденция өзгөчө башталгыч класстарда маанилүү, анткени бул курак - баланын билим алуу негизи түптөлгөн мезгил. Башталгыч мектеп - бул окуучунун келечектеги академиялык ийгилигинин пайдубалы түзүлгөн жер. Ошондуктан, башталгыч класстарда инновациялык технологияларды колдонуу билим берүү изилдөөлөрүнүн актуалдуу темасы болуп саналат.

XXI кылымдагы окуучу XX кылымдагы окуучудан кескин айырмаланат. Бүгүнкү күндөгү балдар жаңы технологиялар менен эрте жашынан эле маалыматтын көп түрлөрү менен жеткиликтүү деңгээлде таанышышып, активдүү чөйрөдө жашашат. Жашоодогу мындай өзгөрүүлөр окутуу методдоруна карата заманбап мамилени талап кылат. Балдардын суроо-талабын канааттандырууга жана окууга болгон кызыгууну арттырууга, билим алуу процессин жекелештирүүгө жана башталгыч класстын окуучуларында 21-кылымдын көндүмдөрүн өнүктүрүүгө инновациялык технологиялар жардам берет.

Бул макаланын максаты - башталгыч класста окутуунун инновациялык технологияларын колдонуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө, алардын артыкчылыктары менен кемчиликтерин аныктоо жана аларды колдонуу боюнча практикалык сунуштарды берүү болуп саналат.

Илимий булактарга кайрылсак, инновациялык технологияларды окутуу процессин жакшыртууга, окуучулардын таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүн арттырууга жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга багытталган жаңы методдор, ыкмалар жана куралдар катары аныктайт. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянсак, башталгыч класстарда колдонулган инновациялык технологияларды төмөнкүдөй классификациялагандыгын көрүүгө болот:

1. Интерактивдүү технологиялар:
 - Топтордо иштөө;
 - Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүчү ыкмалар;
 - Дискуссиялык методдор;
 - Ролдук оюндар.
2. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ):
 - Мультимедиялык окутуу
 - Электрондук окуу куралдары
 - Виртуалдык чөйрөлөр
 - Билим берүү платформалары жана тиркемелер
3. Оюн технологиялары:
 - Дидактикалык оюндар
 - Симуляциялар
 - Геймификация элементтери
4. Долбоордук окутуу:
 - Жеке долбоорлор

- Топтук долбоорлор
- Изилдөөчүлүк долбоорлор
- 5. Дифференциалдык жана жекече окутуу технологиялары:
 - Адаптивдүү окутуу системалары
 - Деңгээлдүү тапшырмалар
 - Жекече билим берүү траекториялары [2;5;7;8;10]

Ш.А. Амонашвили өзүнүн эмгектеринде балдарды окутуп-тарбиялоодо ар бир баланын потенциалы өзгөчө жана ага ылайык окутуу ыкмаларын тандоо керектигин жана балага жөндөмүнө жараша жекече мамиле кылуу инновациялык окутуунун негизи боло тургандыгын белгилейт [1].

Башталгыч класстын окуучуларына инновациялык технологияларды сабакка натыйжалуу колдонуу үчүн алардын курактык өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө маани берүү зарыл. Мисалга алсак, 7-11 жаштагы балада когнитивдик өнүгүү конкреттүү иш аракеттерди аткаруу стадиясында турушат (Ж. Пиаженин теориясы боюнча). Алар логикалык ой жүгүртүшөт, бирок абстракттуу түшүнүктөрдү түшүнүүдө кыйыналышат. Андыктан бул курактагы балдарга визуалдык колдоо жана практикалык иш-аракеттер аркылуу окуткан эффективдүү болот [14].

- Көңүл буруу жана эс тутум: Башталгыч класстын окуучуларынын көңүл буруусу туруктуу калыптана элек болгондуктан алар тез чарчайт жана башка нерселерге көбүрөөк алагды болушат. Башталгыч класстын окуучуларынын активдүүлүгүн жогорулатууда сабакта түрдүү ыкмаларды, көнүгүүлөрдү колдонуу маанилүү.

- Мотивация: Бул курактагы балдардын билим алууга мотивациясы тышкы факторлордон (мугалимдин мактоосу, жакшы баа) көз каранды болот. Ошондуктан, сабакта оюн элементтерин колдонуу, кызыктуу контентти түзүү жана окуучунун жетишкендиктерин сабакта сөзсүз белгилөө өз натыйжасын берет.

- Социалдык өнүгүү: Башталгыч класстын окуучулары теңтуштары менен баарлашууга, кызматташууга абдан кызыгат, бирок командада иштөө көндүмдөрү толук калыптана элек учуру болот. Андыктан окуучуда бул көндүмдөрдү калыптандырууга топтук талкуу жана топтордо иштөө ыкмаларын колдонуу өз натыйжасын берет.

Башталгыч класстын окуучуларынын активдүүлүгүн жогорулатуу жана билим, билгичтик, көндүмдөрдү калыптандырууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун эффективдүүлүгү жогору деп айта алабыз. Анткени азыркы учурда бала кичине кезинен тартып эле санариптик технологиялар жөнүндө түшүнүгү бар, колдонуу жөндөмүнө ээ болууда. Ю.Н. Емельянов, Н.В. Макарова санариптик технологиялар окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатып, өз алдынча иштөөсүнө өбөлгө түзөөрүн белгилешет [4].

Санариптик технологиялар башталгыч класстардагы окутуу процессин алып барууда зарыл каражатка айланууда. Алардын сабакта колдонулушу төмөнкү өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт:

- Интерактивдүү, панелдик доскалар: Интерактивдүү же панелдик доскалар визуалдык материалдарды көрсөтүүгө, интерактивдүү көнүгүүлөрдү аткарууга жана окуучулардын сабакка активдүү катышуусун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет. Бул

доскаларды өзгөчө башталгыч класстарда колдонуу натыйжалуу, анткени көрүү жана кыймылдатуу аркылуу балдардын окууга болгон кызыгуусун арттырат [4].

Математика, окуу, жазуу жана табият таануу сыяктуу предметтер үчүн атайын иштелип чыккан тиркемелер окуучуларга материалды интерактивдүү форматта үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Башталгыч класстар үчүн иштелип чыккан тиркемелер көбүнчө оюн элементтерин камтыйт, бул балдардын окууга болгон мотивациясын арттырат.

Виртуалдык экскурсиялар окуучуларга көрүп үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берет, бул башталгыч класстын окуучулары үчүн өзгөчө маанилүү, анткени алар конкреттүү жана визуалдык материалдарды жакшы кабыл алышат. Окуучулар мектеп кабинетинен чыкпастан эле дүйнөнүн ар кандай жерлерин, тарыхый жайларды, музейлерди, зоопарктарды көрө алышат. Виртуалдык экскурсиялар китептерде сүрөттөлгөн абстракттуу нерселерди реалдуу көрүнүштөр менен байланыштырууга жардам берет.

Е.И. Радина оюн технологиялары башталгыч класстын окуучуларынын табигый кызыгуусу менен шайкеш келет жана төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ: атайын иштелип чыккан дидактикалык оюндар окуу материалын кызыктуу жана жеткиликтүү формада жеткирүүгө мүмкүнчүлүк бере тургандыгын белгилейт. Оюн технологиялары окутуудагы өзгөчө татаал түшүнүктөрдү үйрөтүүдө пайдалуу [15].

Ролдук оюндар башталгыч класстын окуучуларына реалдуу жашоо кырдаалдарын симуляциялоо жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Алар эмпатияны өнүктүрүүгө жана курчап турган дүйнөнү түшүнүүгө жардам берет.

Сабакта геймификация элементтерин (упайлар, деңгээлдер, виртуалдык сыйлыктар) окутуу процессине киргизүү окуучулардын мотивациясын жана катышуусун арттырат. Бул курактагы балдар сабакта туура жоопторду берип, курбуларынын алдында ийгилигин көрсөтүүгө аракет кылышат.

А.А. Вербицкий долбоордук окутуу башталгыч класста окуучуларга өз билимин практикада колдонууга мүмкүнчүлүк бере тургандыгын белгилейт. Ар кандай долбоордук сабактарды уюштурууда балага берилген тапшырма өзү жашаган жердеги маселени кароого багытталганы натыйжалуу [3]. Мисалы төмөндө бир катар долбоордук иштин түрлөрүн карап өтөлү.

- Жеке жана топтук долбоорлор: Долбоордук иштер окуучуларга өз кызыгуулары боюнча изилдөө жүргүзүүгө жана натыйжаларын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, "Биздин шаардын же айылдын тарыхы", "Биз жашаган жердеги өсүмдүктөр жана жаныбарлар", "Менин үй-бүлөмдүн салттары" сыяктуу долбоорлор.

- Интеграцияланган долбоорлор: Ар кандай предметтер аралык байланышты камтыган долбоорлор окуучуларга башка предметтерден алган билимдеринин ортосундагы байланыштарды көрүүгө жардам берет. Мисалы, өсүмдүктөрдүн өсүшүн изилдөө боюнча долбоор табият таануу, математика жана сүрөт сабагында алган билимдерин байланыштырууга жардам берет.

- Коомдук мааниси бар долбоорлор: Бул долбоорлор окуучуларга өзү жашап жаткан аймактагы реалдуу проблемаларды чечүүгө катышууга мүмкүнчүлүк берет [10]. Мисалы, мектеп аймагын көрктөндүрүү, экологиялык иш-чаралар, карылар үйлөрүнө баруу. Мындай долбоорлорду аткаруу менен окуучу жоопкерчиликтүү болууга, чечим кабыл алууга, башка чөйрөдөгү адамдар менен баарлашууга үйрөнөт.

Интерактивдүү окутуу методдору окуучулардын окуу процессине активдүү катышуусун көздөйт:

- Топтордо иштөө. Бул методдор окуучуларга чакан топтордо иштөөгө жана бири-биринен үйрөнүүгө, өз ойлорун эркин айтууга, сунуш берүүгө, топ үчүн жоопкерчилик алууга мүмкүнчүлүк берет.

Башталгыч класстын окуучуларына ылайыкташтырылган баарлашуулар окуучуларга өз оюн билдирүүгө, суроолорду берүүгө жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эксперименттер, байкоолор, моделдерди түзүү сыяктуу практикалык иш-аракеттер окуучуларга окуу материалын жакшыраак түшүнүүгө жана эстеп калууга жардам берет. Андыктан сабакта окуучулар аткара турган тапшырмалар ушул багытта иштелип чыгуусу маанилүү [2].

Окутуу процессинде инновациялык ыкмаларды колдонууда мугалим билим транслятору болуудан четтейт [10]. Бул технологияларды колдонууда башталгыч класстын мугалими төмөнкү функцияларды аткарат:

- Фасилитатор: Мугалим билимди түздөн-түз берүүчү эмес, окуучулардын ошол билимдерди өздөшүрүүсү үчүн багыт берүүчү болуп калат. Ал окуучуларга маалыматты өз алдынча изилдөөгө, суроолорду берүүгө жана жоопторду табууга багыттайт.

- Билим берүү чөйрөсүн долбоорлоочу: Мугалим окуучулардын кызыгуусун жана активдүүлүгүн колдоого алган билим берүү чөйрөсүн түзөт. Бул физикалык чөйрөнү уюштурууну, санариптик ресурстарды тандоону жана ар түрдүү окуу материалдары менен камсыздоо болуп саналат [11;12;13].

- Технологиялык адис: Мугалим заманбап технологияларды жакшы өздөштүрүшү жана аларды натыйжалуу колдоно билиши керек. Бул үчүн мугалимден үзгүлтүксүз кесиптик чеберчилигин өнүктүрүү талап кылынат.

Инновациялык технологияларды башталгыч класстын окуу процессинде колдонууда дайыма эле ийгиликтүү боло бербейт жана бир катар кыйынчылыктар менен да кездешүүгө болот. Алардын айрымдарын токтолсок, көптөгөн мектептерде заманбап жабдуулардын жана сапаттуу интернет байланышынын жетишсиздигин айтууга болот [16].

Окуучулардын компьютердик көз карандылыгы: Технологияларды ашыкча колдонуу балдардын көз карандылыгына жана физикалык активдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн.

Инновациялык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугун баалоого да көңүл буруу керек. Инновациялык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугун баалоо үчүн төмөнкү критерийлерди колдонууга болот:

- Окуучулардын жетишкендиктери: Окуу жетишкендиктеринин деңгээлинин жогорулашы, стандарттык тесттердин жыйынтыктарынын жакшырышы [13].

- Мотивация жана катышуу: Окуучулардын сабактарга катышуу деңгээли, таанып-билүүчүлүк кызыгуу, өз алдынча иштөөгө умтулуусу.

- Негизги көндүмдөрдүн өнүгүшү: Сынчыл ой жүгүртүү, чыгармачылык, кызматташтык, коммуникация сыяктуу 21-кылым көндүмдөрүнүн өнүгүшү.

- Мугалимдердин, окуучулардын жана ата-энелердин канааттануусу: Инновациялык технологияларды колдонуу тууралуу мугалимдер, окуучулар жана ата-энелердин оң баасы [16;17].

Башталгыч класстарда инновациялык технологияларды натыйжалуу колдонуу үчүн төмөнкү сунуштарды бере кетмекчибиз:

1. Инновациялык технологияларды колдонууда: Бир убакытта бардык технологияларды колдонууга болбой тургандыгын белгилемекчибиз, аны сабакта коюлган максатка ылайыктуу тандоону жана мугалимдер аларды акырындык менен киргизип, натыйжаларды байкап, тажрыйбаларын кеңейтип, андан кийин башка ыкмаларды колдонууну сунуштайбыз.

2. Технологияларды максаттуу колдонуу: Технологияларды сабакта кызыктуу болгону үчүн же сабакты жандандыруу үчүн эмес, белгилүү педагогикалык максаттарга жетүү үчүн колдонуу керек. Ар бир технологияны колдонуунун максаты жана күтүлүүчү натыйжалары так аныкталышы керек.

3. Салттуу жана инновациялык ыкмаларды айкалыштыруу: Инновациялык технологиялар салттуу окутуу методдорун толуктап турат жана инновациялык технология жеткире албаганды салттуу ыкмалар аркылуу жеткирип, бирок тигил же бул ыкмага толугу менен алмаштырбашы керек.

4. Мугалимдердин үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүсү: Мугалимдер үчүн жаңы технологияларды колдонуу боюнча үзгүлтүксүз окутуулар жана тренингдер уюштурулушу керек. Тажрыйба алмашуу үчүн мугалимдердин кызматташуусуна мүмкүнчүлүк түзүү да маанилүү [17].

5. Ата-энелерди тартуу: Ата-энелерди балдарынын билим алуу процессине тартуу, аларга колдонулган технологиялар жана алардын максаттары жөнүндө маалымат берүү, үй шартында окуу ишин колдоо боюнча сунуштарды берүү.

6. Коопсуздук жана этика: Окуучуларды интернет коопсуздугунун негиздерине үйрөтүү, санариптик технологияларды колдонуунун этикалык аспектилери жөнүндө сүйлөшүү, экрандын алдында өткөргөн убакытты чектөө жана контролдоо.

Ошентип, башталгыч класста инновациялык технологияларды колдонуу заманбап билим берүүнүн маанилүү тенденцияларынын бири болуп саналат. Алар окутуу процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылууга, ар бир окуучунун муктаждыктарына жараша окутууну жекелештирүүгө жана 21-кылымда керектүү көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берет.

Ошол эле учурда, инновациялык технологияларды киргизүү бир катар кыйынчылыктарды да жаратат, алардын ичинде техникалык жабдуулардын жетишсиздиги, мугалимдердин даярдыгынын жоктугу жана салттуу окутууну санариптик технологиялар менен теңдештирүү зарылчылыгын белгилөөгө болот.

Башталгыч класста инновациялык технологияларды колдонууда төмөндөгүдөй шарттардын болушу зарыл: мугалимдердин тийиштүү даярдыгы, талап кылынган техникалык жабдуулардын болушу, салттуу жана инновациялык ыкмаларды айкалыштыруу, ата-энелердин колдоосу. Эгерде бул шарттар аткарылса, инновациялык технологиялардын жардамы аркасында башталгыч класстагы окуу процесси өзгөрүп, окуучуларды коомталамдуу инсан болуп калыптануусуна жардам берет деп айта алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Амонашвили Ш.А. Гуманная педагогика и ее роль в современном образовательном процессе. - М.: Амрита, 2018. - 328 с.
2. Бектенов З.Б. Башталгыч класста интерактивдүү окутуу. - Бишкек: Билим, 2019. - 214 б.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — М.: Логос, 2004. — 272 с.
4. Емельянов Ю.Н., Макарова Н.В. Цифровые образовательные ресурсы в начальной школе: учебное пособие. — М.: Просвещение, 2019. — 128 с.
5. Жумабаева Ч.А. Башталгыч класста окутуунун жаңы технологиялары. - Бишкек: Кутаалам, 2020. - 185 б.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - М.: МПСИ, 2017. - 448 с.
7. Иманкулов М.К. Кыргызстанда билим берүүнүн инновациялык маселелери. - Бишкек: Айат, 2021. - 230 б.
8. Касымалиев М.У., Калдыбаев С.К., Ашымбаева Т.А. Жалпы билим берүүчү орто мектепте инновациялык билим берүү технологиялары.- Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 3, 2023-292-298 бб.
9. Мамбетакунов Э. Окутуунун технологиялары жана педагогикалык чеберчилик. - Бишкек: Университет, 2017. - 198 б.
10. Нусупова, Р. С. ЖОЖдордо болочок адистерди кесипке даярдоодо инновациялык технологияларды колдонуу / Р. С. Нусупова // Педагогикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу маселелери : илимий-практикалык жыйнак. — Бишкек: И.Арабаев атындагы КМУ, 2021. — Б. 45–50.
11. Нусупова Р.С. Анализ теории подготовки будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников // Наука и новые технологии. - №1. - 2013. - С. 269-271.
12. Нусупова Р.С. Жогорку окуу жайларда студенттердин (бакалавр) кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары. Наука и новые технологии.- № 9, 2022 С. 306-309
- 13.Нусупова Р.С. Анализ содержания понятия «ожидаемые результаты».- Наука и новые технологии.-2022. №. 9. С. 267-270
14. Пиаже Ж. Психология интеллекта. - СПб.: Питер, 2019. - 192 с.
15. Радина Е.И. Игровые технологии в начальной школе: учебное пособие. — М.: Академия, 2020. — 144 с.
- 16.Рысбекова А. Р. Башталгыч класстарда билим берүүнүн жаңы технологияларын колдонуу жолдору // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. – Ош: ОшМУ басмасы, 2021. – №3(27). – Б. 88–92.
17. Турдубаева Б.М., Нурматова М.Н. Башталгыч класстардын мугалимдери тарабынан компетенттүүлүккө багытталган окутууну уюштуруу маселелери.- Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- № 3, 2023.- 249-252-бб.

* * *

Шишкараева А. К., Алымкул кызы Д.
ИНТЕРНЕТ ПЛАТФОРМАЛАРЫ ЖАНА ОЮН ЫКМАЛАРЫ:
СТУДЕНТТЕРДИН АКТИВДҮҮЛҮГҮН АРТТЫРУУ ЖАНА САБАКТЫН
САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУ

Шишкараева А. К., Алымкул кызы Д.
ИНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМЫ И ИГРОВЫЕ МЕТОДЫ: ПОВЫШЕНИЕ
АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ И УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА УРОКОВ
Shishkaraeva A. K., Alymkul kyzy D.
INTERNET PLATFORMS AND GAME METHODS: INCREASING STUDENT
ENGAGEMENT AND IMPROVING LESSON QUALITY

УДК:37.0:37.011

Аннотация: Билим берүү системасы учурда тез өзгөрүп жаткан заманбап коомдун талаптарына жараша өнүгүүдө. Санариптик технологиялардын тездик менен өнүгүшү окутуунун мазмунуна, методдоруна жана формасына олуттуу таасирин тийгизүүдө. Айрыкча, сабак өтүүдө интернет платформаларын жана геймификация элементтерин колдонуу студенттердин окутуу процессине болгон мамилесине оң таасир берип, алардын мотивациясын жана катышуусун арттырат.

Ар бир сабакта теориялык материалдарды өздөштүрүү, практикалык көндүмдөрдү калыптандыруу жана чыгармачыл ой жүгүртүүгө түрткү берүү максатында окутуучунун сабак структурасын туура түзүшү чоң мааниге ээ. Ал эми ошол структурада ар кандай тапшырмалар, рефлексия, баалоо, кайтарым байланыш сыяктуу элементтерди интернет платформалардын жардамы менен ишке ашыруу – сабакты жандуу жана натыйжалуу өткөрүүгө шарт түзөт.

Интернет платформалары мугалимге окуу материалын жеткирүүдө, студенттердин жоопторун жыйноодо жана баалоодо заманбап, ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Бул студенттердин сабактагы кызыгуусун ойготуп, сабакка активдүү катышуусуна өбөлгө түзөт.

Негизги сөздөр: санариптик технологиялар, интернет платформалар, геймификация, мотивация, сабак структурасы, чыгармачыл ой жүгүртүү, кайтарым байланыш.

Аннотация: Система образования в настоящее время развивается в соответствии с требованиями современного общества, которое быстро изменяется. Быстрое развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на содержание, методы и формы обучения. Особенно использование интернет-платформ и элементов геймификации в процессе обучения оказывает положительное влияние на отношение студентов к учебному процессу, повышая их мотивацию и участие. Важным моментом является правильная структура урока, направленная на освоение теоретического материала, формирование практических навыков и стимулирование творческого мышления. При этом использование различных элементов, таких как задания, рефлексия, оценивание и обратная связь, с помощью интернет-платформ создает условия для динамичного и эффективного проведения уроков. Интернет-платформы предлагают преподавателю современные и удобные возможности для доставки учебного материала, сбора ответов

студентов и оценивания их работы. Это способствует пробуждению интереса студентов к учебному процессу и активному участию в уроках.

Ключовые слова: Цифровые технологии, интернет-платформы, геймификация, мотивация, структура урока, творческое мышление, обратная связь.

Annotation: The education system is currently evolving in accordance with the demands of the rapidly changing modern society. The rapid development of digital technologies has a significant impact on the content, methods, and forms of teaching. In particular, the use of internet platforms and gamification elements in the teaching process has a positive effect on students' attitudes towards learning, increasing their motivation and participation. A key factor is the proper structure of the lesson, aimed at mastering theoretical material, developing practical skills, and stimulating creative thinking. Moreover, implementing various elements such as tasks, reflection, assessment, and feedback with the help of internet platforms creates conditions for conducting dynamic and effective lessons. Internet platforms offer teachers modern and convenient opportunities for delivering learning materials, collecting students' responses, and evaluating their work. This promotes students' interest in the learning process and encourages their active participation in lessons.

Key words: digital technologies, internet platforms, gamification, motivation, lesson structure, creative thinking, feedback.

Геймификация – бул окутууга оюн мүнөзүндөгү элементтерди киргизүү ыкмасы. Оюндун мыйзамдарына негизделген тапшырмалар, упай топтоо, рейтинг түзүү, деңгээлдерди басып өтүү сыяктуу элементтер студенттерди ийгиликке жетүүгө шыктандырат. Адатта теориялык сабактарда аз активдүүлүк көрсөтүүчү студенттер да, оюн түрүндөгү тапшырмаларда жигердүү катышып, билимдерин көрсөтө алышат.

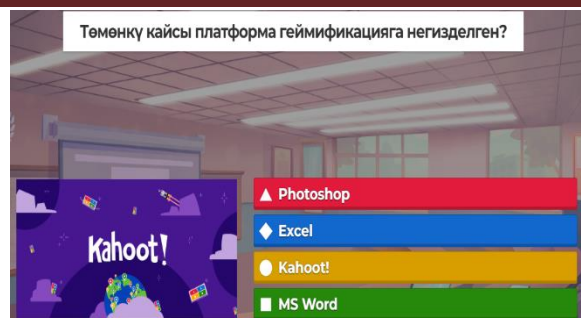
Мындан сырткары, интернет платформалары билим берүү процессин жеке өздөштүрүүгө шарт түзөт. Студент тапшырмаларды өз темпинде аткарууга, видеосабактарды кайра-кайра көрүүгө, сабак материалдарын архивден табууга мүмкүнчүлүк алат. Бул макалада билимдин сапатын жогорулатууда интернет платформаларынын ролу жана алардын практикалык артыкчылыктары талданат.

Интернет платформалары окутуучу менен студенттин өз ара аракеттенүүсүн жеңилдетип, бүгүнкү күндө билим берүү процесстеринде маанилүү ролду аткарат, анын ичинде студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана сабактын сапатын жогорулатуу үчүн колдонулуучу ар кандай онлайн куралдар да бар. Ошондой эле, окутуу процессин уюштурууда бир катар артыкчылыктарды берет:

1. Сабактарды кызыктуу жана эффективдүү өткөрүү үчүн интерактивдүү онлайн платформалар

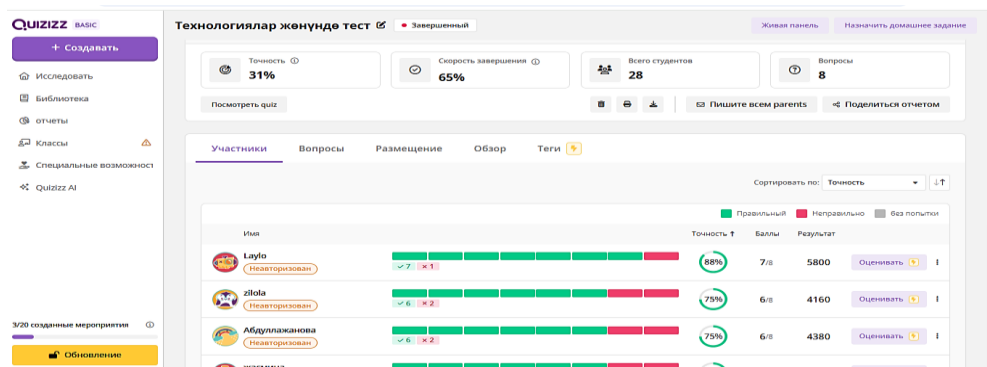
Санариптик билим берүүдө мугалимдер сабакты натыйжалуу уюштуруу жана студенттерди активдүү катыштырууда интерактивдүү онлайн платформаларды кеңири колдонушат. Айрыкча, реалдуу убакыт режиминде пикир алмашуу, тест өткөрүү жана кайтарым байланыш алуу үчүн **Padlet, Mentimeter, Kahoot!, Quizizz** сыяктуу куралдар өзгөчө мааниге ээ.

Kahoot! – суроолор жана викториналар аркылуу сабакты оюн формасында өткөрүүгө эң ылайыктуу платформалардын бири. **Quizizz** дагы ушундай функцияны аткарып, студенттердин билим деңгээлин өз темпинде текшерүүгө шарт түзөт. Ошол эле учурда **Socrative**, **Blooket**, **Gimkit** платформалары да интерактивдүү тесттерди түзүп, оюн элементтери менен студенттердин кызыгуусун арттырат.

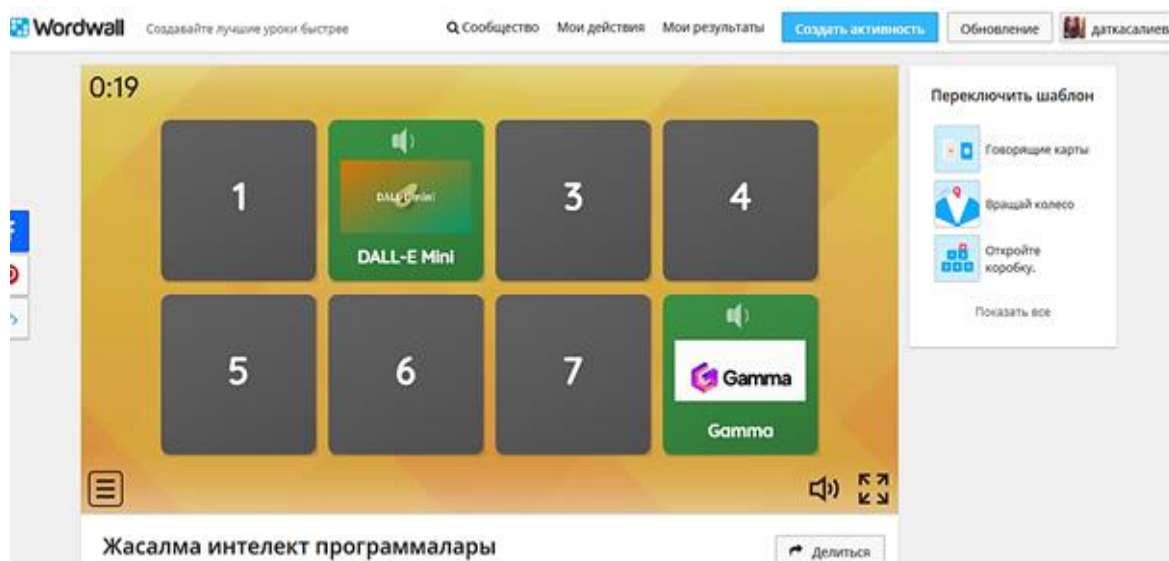

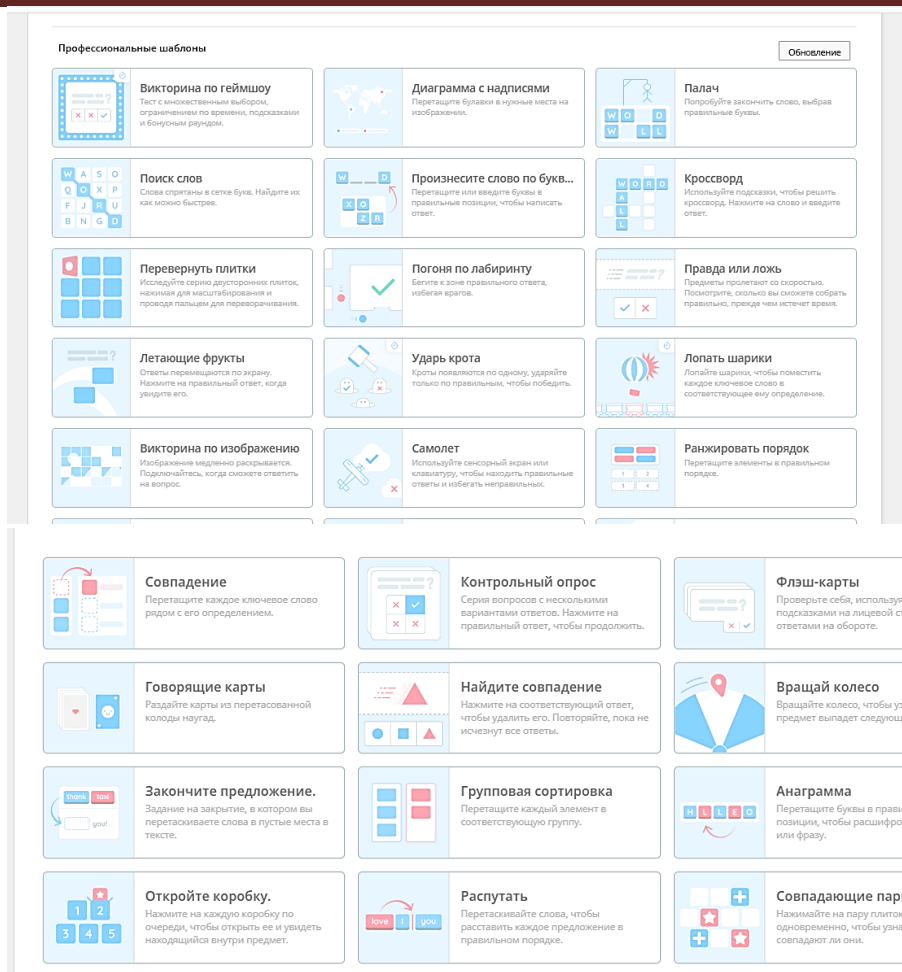
Google Forms аркылуу анкета, тест жана суроолорду түзүп, жоопторду жыйноого болот. Бул платформа мугалимге ыңгайлуу жана жеткиликтүү. **Formative** жана **EduLastic** платформалары болсо студенттердин жоопторун реалдуу убакытта текшерип, дароо кайтарым байланыш берүүгө мүмкүндүк түзөт.

Padlet – чыгармачыл тапшырмалар үчүн пайдалуу: студенттер текст, сүрөт, видео же файл түрүндө пост жазып, өз ойлорун бөлүшө алышат. **Seesaw** – бул студенттердин иштерин бөлүшүү, аларды баалоо жана комментарий берүү үчүн колдонулуучу платформа.

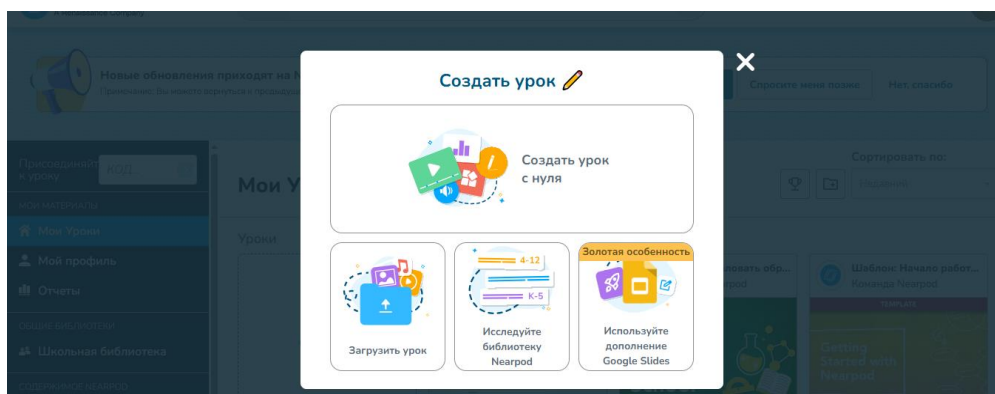

Quizlet жана **Flippity** – булар сөздөрдү, түшүнүктөрдү жаттоо жана кайталоо үчүн флеш-карталарды колдонууга шарт түзөт. **Educandy** жана **Wordwall** болсо оюн форматындагы тапшырмаларды (жуп табуу, кроссворд, дөңгөлөк) тез түзүүгө жардам берет.

Nearpod жана **Loom** – мультимедиялык сабактарды даярдоого арналган платформалар. Nearpod слайддар, тесттер, видеолор жана 3D моделдерди камтыса, Loom

мугалимге өзүнүн видео сабактарын жазууга жана жөнөтүүгө мүмкүндүк берет.

Flipgrid студенттерди видео аркылуу өз оюн айтууга жана бири-бири менен пикир алмашууга үйрөтөт. Ал эми **Mentimeter** реалдуу убакытта суроолорго жооп алуу, диаграмма жана слайддар менен иштөө үчүн ыңгайлуу.

Ошондой эле, **Classcraft** окутууну RPG-оюн стилинде уюштуруп, студенттердин мотивациясын жана жамааттык жоопкерчилигин өнүктүрөт.

2. Интернет платформалары аркылуу онлайн оюн ыкмаларын колдонуп студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана сабактын сапатын жогорулатуу жолдору

Сабак өтүү учурунда оюн элементтерин камтыган окутуу ыкмалары (геймификация) студенттердин сабакка болгон кызыгуусун, мотивациясын жана катышуусун бир топ жогорулатат. Жогоруда саналган интерактивдүү платформалардын мүмкүнчүлүктөрүн туура жана максаттуу колдонуу менен окутуучулар сабак процессин жандандырып, окутуунун сапатын олуттуу түрдө көтөрө алышат. Онлайн оюн ыкмаларын колдонууга мүмкүнчүлүк берген интернет платформалары сабактын мазмунун кызыктуу кылып, студенттердин өздөштүрүү деңгээлин жогорулатууда маанилүү роль ойнойт. Бул платформалар мугалимге сабакты активдүү түрдө өткөрүүгө, студенттерге өз ойлорун билдирүүгө жана ишке катышуусуна шарт түзөт. Ар бир платформа ар кандай интерактивдүү мүмкүнчүлүктөрдү сунуштап, оюн элементтерин колдонуу аркылуу билим берүүнү динамикалуу жана эффективдүү кылат.

Kahoot, Quizizz, Blooket, Gimkit, Wordwall платформалары оюн формасындагы тесттерди жана викториналарды уюштуруу менен студенттердин мелдешүүчү кызыгуусун арттырат. Бул ыкма сабакка көңүл кош мамиле кылган студенттерди да тартууга жардам берет.

Padlet, Mentimeter, Flip, Seesaw, Edmodo сыяктуу куралдар студенттердин чыгармачыл ойлорун, пикирлерин жана тапшырмаларын визуалдуу жана өз ара байланышта көрсөтүүгө шарт түзөт. Бул платформа аркылуу мугалим студенттердин ишмердүүлүгүн көзөмөлдөп, аларга ылайыктуу кайтарым байланыш бере алат.

Nearpod, Formative, Google Forms өңдүү платформалар сабакта реалдуу убакытта тапшырма берүү, жооп алуу жана баалоону уюштурууга көмөктөшөт. Бул студенттердин жоопкерчилигин арттырып, жигердүүлүк менен катышуусуна шарт түзөт.

Classcraft жана Canva окутуу процессине оюн жана визуал элементтерди кошуп, студенттердин эстетикалык даамын, мотивациясын жана жамааттык иштөөнү өнүктүрүүгө көмөктөшөт.

Жыйынтык

Интернет платформалары жана геймификация – билим берүүдө натыйжалуулукту жана студенттердин активдүүлүгүн жогорулаткан заманбап каражаттар. Алар билимди жеткирүүдө гана эмес, студенттерди ишке тартууда, мотивациясын жогорулатууда жана чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Ошондуктан, педагогдор заман талабына жараша инновациялык технологияларды колдонууга умтулушу керек. Мындай платформалар убакытты үнөмдөп, ар бир студент менен өзүнчө иштөө мүмкүнчүлүгүн жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, интернет платформаларын жана оюн ыкмаларын сабак структурасына интеграциялоо – заманбап билим берүүнүн маанилүү багыты. Демек, сабактын мазмунун гана эмес, аны берүү формасын да технологиялык каражаттар менен байытуу – сапаттуу билимдин кепилдиги болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Таштанбекова Ж.А., Токтогазиева Ж.Ц. Санариптик педагогика жана онлайн окутуу ыкмалары. – Бишкек: Илим, 2021. – 164 б.
2. Абдылдаева Г. Санариптик билим берүүдөгү инновациялык технологиялар. // Билим жана Илим журналы. – 2022. – №2. – Б. 45–49.
3. Мусаева Г. Онлайн билим берүүдө геймификациялык ыкмаларды колдонуу. – Бишкек: МУК басма борбору, 2021. – 112 б.
4. Шайбекова Н. Google Forms колдонуу менен тест түзүү ыкмалары. // Жаңы Мугалим журналы. – 2020. – №5. – Б. 28–30.
5. Токтогулова А. EdTech платформалары жана алардын билим сапатына тийгизген таасири. – Бишкек: Санарип Академия, 2022. – 128 б.
6. [Электрондук ресурс] «Интерактивные платформы в образовании»: <https://sky.pro/wiki/profession/interaktivnye-platformy-dlya-obucheniya/>

* * *

Термечикова Алтынкан Маматовна
БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИНИН МКТ
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА БААЛОО МЕТОДИКАСЫ
Термечикова Алтынкан Маматовна
МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ И ОЦЕНКИ ИКТ-КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
Termechikova Altynkan Mamatovna
METHODOLOGY FOR THE FORMATION AND ASSESSMENT OF ICT
COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

УДК 37.091.33

Аннотация: Макалада башталгыч класстардын келечектеги мугалимдеринин маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) боюнча компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана баалоо маселелери каралат. Максаты — МКТ компетенттүүлүгүнүн мазмунун, түзүмүн жана аны өнүктүрүү жолдорун аныктап, аны баалоонун эффективдүү методикасын иштеп чыгуу. МКТ көндүмдөрүн калыптандыруу принциптери, көндүмдөрү айтылган. Мамлекеттик стандартта сунуш кылынган маалыматтык –санариптик компетенттүүлүктү калыптандыруу, аны баалоо критериялары жөнүдө айтылды.

Түйүндүү сөздөр: МКТ компетенттүүлүк, санариптештирүү, санариптик трансформациялоо, принциптер, калыптандыруу, баалоо методикасы

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования и оценки компетентности будущих учителей начальных классов в области информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Цель исследования — определить содержание и структуру ИКТ-компетентности, разработать пути её формирования и эффективную методику оценки. Рассматриваются принципы формирования ИКТ-навыков и конкретные компетенции. Освещаются вопросы формирования и оценки информационно-цифровой

компетентности в соответствии с государственными стандартами, а также критерии её оценки.

Ключевые слова: ИКТ-компетентность, цифровизация, цифровая трансформация, принципы, формирование, методика оценки

Abstract: The article examines issues of forming and assessing the competence of future primary school teachers in the field of information and communication technologies (ICT). The purpose of the study is to determine the content and structure of ICT competence, to develop ways of its formation, and to create an effective assessment methodology. The principles of developing ICT skills and specific competencies are discussed. The article also addresses the formation and assessment of information and digital competence in accordance with state standards, as well as the criteria for its evaluation.

Keywords: ICT competence, digitalization, digital transformation, principles, formation, assessment methodology

Киришүү. Кыргызстандын билим берүү системасы бүгүнкү күндө санариптик трансформациянын шартында өнүгүп жатат. Бул процесс билим берүүнүн бардык деңгээлдерин — башталгыч билим берүүдөн жогорку билим берүүгө чейин камтыйт. Санариптештирүү билим берүүдө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ), электрондук билим берүү ресурстарын, онлайн-платформаларды жана сервистерди кеңири колдонууну шарттайт. Бул өз кезегинде окуу процессин ийкемдүү, жеткиликтүү жана натыйжалуу кылууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандарты педагогдорго заманбап талаптарды коюуда. Алардын ичинде — санариптик инструменттерди өздөштүрүү жана аларды окуу-тарбия процессинде натыйжалуу пайдалануу. Акыркы иштелип чыккан мамлекеттик стандартта маалыматтык-санариптик компетенттүүлүк негизги компетенттүүлүктөрдүн бири катары көрсөтүлгөн. Маалыматтык-санариптик компетенттүүлүк — бул жеке инсандын интегративдик мүнөздөмөсү болуп, билим алуучунун санариптик технологияларды, маалыматтык ресурстарды жана медианы издөө, талдоо, иштетүү, түзүү, сунуштоо жана маалыматты жайылтуу үчүн, ошондой эле кесиптик, билим берүү жана жеке маселелерди санариптик чөйрөдө чечүүдө натыйжалуу колдоно билүү жөндөмүн жана даярдыгын чагылдырат [1].

Бүгүнкү күндө заманбап мугалимдер электрондук жана дистанттык технологияларды колдонуп окутууну уюштура билиши, окуучулардын окуу ишмердигин жекелештирүү жана дифференциациялоону камсыздоосу, алардын санариптик сабаттуулугун өнүктүрүүсү жана маалыматтык чөйрөдө коопсуз жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруусу зарыл.

Талкулоо. Учурдагы өсүп келе жаткан муунга билим берүүдө мугалимдерге коюлган талаптардын күчөшү, бул жаш муундун талабын канааттандырган билимди традициялык жана заманбап ыкмаларды айкалыштыруу менен жеткирүүгө негизделет. Бул процессте өзгөчө орунду башталгыч класстардын мугалимдери ээлейт. Анткени алар окуучулардын билим алуу жана санариптик компетенциялардын пайдубалын түптөөчүлөр болуп саналат. Башталгыч класстардын мугалиминин МКТ компетенттүүлүк деңгээли окуу процессинин сапатына, балдардын таанып-билүү активдүүлүгүнүн жана чыгармачылык потенциалынын

өнүгүшүнө, ошондой эле окуучулардын санариптик коомдо ийгиликтүү социалдашышына түздөн-түз таасир этет. Бирок педагогикалык практиканы талдоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй, педагогикалык ЖОЖдордун студенттеринин МКТ боюнча даярдык деңгээли азыркы талаптарга ар дайым эле туура келбейт. Ошондуктан болочок башталгыч класстардын мугалимдеринин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана баалоо методикасын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгууда. Бул алардын кесиптик даярдыгынын сапатын жогорулатуунун маанилүү шарты болуп саналат [2].

Демек, изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкүдөй факторлор менен шартталат:

- ✓ Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандарттарына ылайык болочоктогу мугалимдерди даярдоонун зарылдыгы;
- ✓ билим берүүнү санариптештирүү милдеттери;
- ✓ мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн негизги компоненти катары МКТ компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө болгон муктаждык;
- ✓ башталгыч класстардын окуучуларында санариптик маданиятты калыптандыруунун маанилүүлүгү.

Болочок башталгыч класстын мугалимдерин МКТ-компетенттүүлүгүн калыптандыруу зарыл. Ал үчүн билим берүү процессинде студенттерди: заманбап МКТ, билим берүүчү платформалар, санарип ресурстар боюнча билимге ээ кылуу; педагогикалык ишмердүүлүгүндө МКТны колдоно билүү; билим берүүнү санарип трансформациялоонун маанисин жеткирүү, технологияларды колдонууда натыйжалуулукка жетүүгө түрткү берүү керек.

Студенттердин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандырууда төмөнкү принциптерге негиздөө талапка туура келет: системалуулук, студенттерди даярдоонун баардык этаптарында МКТны колдонуу; санарип инструменттерди келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө колдонуусуна басым жасоо; интерактивдүүлүккө, б.а. студенттердин долбоорлук, изилдөө, тайпалык ж.б. ишмердүүлүктөрүндө МКТны колдонууга түрткү болуу.

МКТ компетенттүүлүктү студенттерге калыптандыруунун ыкмалары:

- МКТ көндүмдөрүн калыптандыруучу предметтерди окуу планына киргизүү;
- лекция, практикалык, лабораториялык сабактарда МКТ каражаттарын, санарип технологияларды колдонуу;
- долбоордук ишмердүүлүктү калыптандыруу (электрондук ресурстарды, интерактивдүү тапшырмаларды, медиаконтентти ж.б. иштеп чыгуу);
- санарип сервистерди жана жасалма акылды колдонуу (LearningApps, Wordwall, Kahoot, Google Workspace for Education, электрондук портфолио, Googleдун сервистерин, электрондук билим берүүчү платформалар);
- Окутуу учурунда онлайн жана оффлайн платформаларын колдонуу.

Болочок башталгыч класстын мугалимдеринин МКТ көндүмдөрүн баалоодо ар түрдүү ыкмаларды колдонууга болот. Мен өз ишмердүүлүгүмдө анкетирилөө, атайын текшерүүчү тапшырмаларды берүү, окутуучулардын эксперттик баалосун уюштуруу, тестирилөө, педагогикалык практика учурунда сабактардын иштелмелеринде, сабак өтүүдө МКТ каражаттарын колдонуу деңгээлин аныктоо, электрондук партфолиясын баалоо сыяктуу критерийлердин негизинде иш алып бардым.

Төмөндө студенттердин МКТ көндүмдөрүн баалоо таблицасы сунушталды (Таблица 1.).

Критерий	Баалоо көрсөткүчтөрү	Баалоо ыкмасы	Деңгээли
Билим	МКТнын негиздерин түшүнүү, программалык каржаттардын колдонулушун билүү	Тестирлөө, анкета	Жогорку / Орто / Төмөн
Көндүм	Электрондук материал түзүү, презентация даярдоо, интерактивдүү тапшырма, тесттик тапшырмаларды түзүү, практикага чыккан учурда окуучуларга чыгармачылык менен колдоно билүүсү; креативдүү тапшырмаларды түзө билүүсү; санарип технологияларды колдоно билүүсү; МКТны башкаруу жана методикалык иштерде колдоно билүүсү; Электрондук журнал, маалыматтык системаларды түшүнө билүүсү;	Практикалык тапшырма, проект, АИСтерди колдонуу деңгээлин текшерүү; Электрондук портфолиосун карап чыгуу	Жогорку / Орто / Төмөн
Мотивация	МКТны активдүү колдонуусу, жаңы технологияларды үйрөнүүгө кызыгуу, өз алдынча иштей билүүсү	Суроо-талдоо, интервью	Жогорку / Орто / Төмөн
Интеграциялык көндүм	МКТны предметтик билим менен айкалыштыра билүү, предметтин өзгөчөлүктөрүн эске ала билүүсү	Практикалык сабак, кейс-стади	Жогорку / Орто / Төмөн
Ийкемдүүлүк	Жаңы инструменттерди өз алдынча үйрөнүү жана колдонуусу	Портфолио, семинар, дискуссия	Жогорку / Орто / Төмөн

Мында, критерийлер — баалоонун негизги багыттары; баалоо көрсөткүчтөрү — эмнени текшересиз; баалоо ыкмасы — кандай метод менен баалайсыз; деңгээли — жогорку, орто, төмөн.

Критерийлердин деңгээлин аныктоодо төмөнкү көрсөткүчтөрдү **0–40%** – төмөн, **41–70%** – орточо, **71–100%** – жогорку деңгээл деп колдонууга болот.

Болочок башталгыч класстын МКТ компетенттүүлүгүн жалпыланган мүнөздө карап жатабыз, ал стандарттагы сунуш кылынган компетенттүүлүктөргө негизделип, окутуу процессинде толук калыптанат. Студенттердин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандыруучу түрдүү тапшырмалар берилет, тапшырмалар ар кандай байланышкан предметтерден алган билимдерин, көндүмдөрүн, ишмердүүлүктөрүнүн жыйынтыктарын камтуусу керек. Тапшырмалар практикага негизделип берилсе жакшы жыйынтыкка жете алабыз. Алынган билимди, ээ болгон көндүмдөрдү эксперттик баалоону колдонуу менен аныктоого жетише алабыз.

ЖАМУнун болочок башталгыч класстын бакалавр студенттерине окуу планындагы “Билим берүүдөгү МКТ”, “Мультимедиялык технологиялар” сабактарында МКТ компетенттүүлүгүнүн калыптануусунда жана аны баалоодо жогорудагы ыкмалар

колдонулууда. Алгачкы билимди баалоодогу сурамжылоонун жыйынтыктары менен калыптануу процессиндеги жыйынтыктарды салыштырууда өзгөрүүлөр жана жакшы жыйынтыктардын бар экендиги байкалууда.

Жыйынтыктоо. Заман талабын каннааттандырган болочок мугалимди даярдоодо билим берүү стандартындагы талаптарды аткарууга терең көңүл буруу зарыл. Мектептеги башталгыч класстын окуучулары бүгүнкү күндө мугалимден жаңычылдыкты, креативдүүлүктү, заманбап технологияларды билүүсүн талап кылат. Ошол эле учурда мугалим дагы мезгилдин талабына жараша өзгөрүп, билимин өркүндөтүп турушу керек. Альфа муунга сабакты жеткиликтүү кылуу үчүн мугалим сабагында өзгөчөлүктөрдү киргизүүсү зарыл, окутуунун сапаты ошондо гана жогорулайт [3].

МКТ-компетенттүүлүк – бул башталгыч класстардын болочок мугалимдерин даярдоонун эң маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат. Аны калыптандыруу системалуу ыкманы талап кылат, ал теориялык билимди өздөштүрүү менен бирге практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүнү камтыйт. Иштелип чыккан МКТ-компетенттүүлүктү калыптандыруу жана баалоо методикасы студенттердин педагогикалык ишмердүүлүгүндө санариптик технологияларды колдонууга даярдыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Государственный образовательный стандарт общего образования Кыргызской Республики, <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/171097/>
2. Мугалимдердин МКТ-компетенттүүлүгүнүн түзүлүшү. ЮНЕСКОнун сунуштамалары, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373743>
3. Башталгыч мектепте санариптик технологиялардын жана салттык методдордун интеграциясы. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/bashtalgych-mektepte-sanariptik-tehnologiyalardyn-zhana-salattyk-metoddordun-integratsiyasy/>

* * *

ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕРИ
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITARIANS SCIENCES

Абдувалиев Ибраим
К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ
Абдувалиев Ибрагим
ЛЕКСИКОГРАФИЯ К. ТЫНЫСТАНОВА
Abduvaliev Ibragim
K. TYNYSTANOV'S LEXICOGRAPHY

УДК 81-2.9.

Аннотация. Макалада К.Тыныстановдун колжазмаларын анын акталганына биротоло ишенгенден кийин гана, 1990-жылы КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүнө апкелип тапшырганы жана ошол колжазмалар тууралуу сөз болот. Бир нече папкаларда сакталган эмгектер окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча жыйнаган материалдары. Окумуштуу кыргыз тилиндеги алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөрдүн бири болуп саналат. Мына ошол терминологиялык сөздүк түзүү тажрыйбасы менен ал кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноону баштаган. Сыртына “Кыргызча сөздүк” деп жазылган папкаларда ирети менен бир муундуу, эки муунду, үч муундуу, көп муундуу сөздөр жыйналып алфавит тартибине келтирилип тизилип жазылган. Колжазмалар китеп тартибине келтирилип, басмаканасы, жылы көрсөтүлүп аткарылган кол жазмасына караганда автор бул иштерди басмага даярдаган. Бирок жарыкка чыккан-чыкпаганы белгисиз, китеп болуп чыккан болсо да азыркыга чейин сакталган эмес.

Ачкыч сөздөр: колжазма, лексика, лексикография, сакталып жаткан, коомдук-саясий терминдер, сөздөр, бир муундуу сөздөр, көп муундуу сөздөр, канатуулар, чогултулган сөздөр, сөздүк.

Аннотация. В статье идет речь о том, почти полвека после смерти ученого его рукописные материалы были переданы его дочери в Рукописный отдел Института языка и литературы им. Ч.Айтматова УИА КР. Собранные в нескольких папках лексические материалы кыргызского языка гласят о том, что ученый занимался не только грамматикой кыргызского языка, также и его лексикой, лексикографией. Он является одним из авторов составленного терминологического словаря по общественно-политической терминологии кыргызского языка. Так, по опыту создания терминологического словаря, он и приступил к собранию лексических материалов, слов “Кыргызскому словарю”. В папках, на обложках которых написанная тема “Кыргызча сөздүк”, им были написаны односложные, двусложные, трехсложные, многосложные слова кыргызского языка, которые приведены в алфавитный порядок. Судя тому, что некоторые папки были оформлены как книга с указанием города, издательства и т. п.,

автор их, собранных материалов подготовил к изданию. Однако они изданы или нет нам неизвестно.

Ключевые слова: рукопись, лексика, лексикография, сохранный, общественно-политические термины, слова, односложные слова, многосложные слова, названия птиц, собранные слова, словарь.

Abstract: The article discusses the manuscripts of K. Tynystanov, which were delivered to the Manuscripts Department of the Ch. Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic in 1990, after his name was fully rehabilitated. The works preserved in several folders contain the scholar's collected materials on the lexicon and lexicography of the Kyrgyz language. He is considered one of the first compilers of a terminological dictionary in Kyrgyz. With this experience, he began collecting the lexical fund of the Kyrgyz language. In the folders labeled "Kyrgyz Dictionary," words of one syllable, two syllables, three syllables, and polysyllabic words were systematically collected and arranged in alphabetical order. Judging by the manuscripts, which include book structure, publishing house, and year, the author had prepared them for publication. However, it remains unclear whether they were ever published; if they were, no copies have been preserved to this day.

Keywords: manuscript, lexicon, lexicography, preservation, socio-political terms, words, monosyllabic words, polysyllabic words, idioms, collected words, dictionary.

Касым Тыныстанов жаңы кыргыз жазуусунун алфавитин (реформаланган алфавитти) иштеп чыккандардын жана тунгуч гезитибиз Эркин Тоону (1924) чыгаргандардын бири болуп кыргыз тилинин үзгүлтүксүз иштеген жазма маданиятын түптөгөндөрдүн катарында эмгектенген. Ары акын, ары жазуучу, ары окумуштуу, ары мамлекеттик ишмер катары таанылган анын чыгармачылык ишмердигинин басымдуу бөлүгүн кыргыз тилин иликтеп, кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептерди жазган окумуштуулук жайы түзөт. Ал кыргыз тилинин грамматикасын, албетте элементардык, жазууну баштап, мектептер үчүн алгачкы окуу китептер, Кыргыз тилинин морфологиясы (1934) менен Кыргыз тилинин синтаксисин (1936) жазган. Грамматиканын бөлүмдөрү катары жазылган бул китептерине чейин эле Касым Тыныстанов кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү, кыргыз тилиндеги сөз, сөздүн тутуму, сөздүн уюшулушу, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу бир нече китептерди жазган. Анын ошол китептери жогоруда көрсөтүлгөн эки китебинин, морфология менен синтаксистин жаралышына негиз болгон. Акыйкатында, К. Тыныстанов кыргыз тили боюнча алгачкы эмгектерин мектептер үчүн окуу китеп, окуу куралдар катары жазып, бирок ага чейин кыргыз тили жалпы элди оозеки түрдө гана тейлеп келгендиктен, кыргыз тилиндеги тыбыштар, сөздөр, сөздүн тутумундагы мүчөлөр, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу алгачкы билимдерди терең анализден өткөрүп, башкача айтканда, өзүнүн акыл-оюнда, оозеки деп айтсак туура болот, илимий изилдөөлөрдү аткарып, өз тыянактарынын негизинде жараткан.

Мына ошол өзүнүн жазгандарынан башка кандайдыр үлгү болорлук эмгек жана мисал аларлык китеп жок кезде жазылган анын грамматикалары мектеп окуучулары үчүн жазылганы менен кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар, алардын бөлүнүштөрү, сөздөр, сөздөрдүн түзүлүшү, сөздөрдүн түркүмдөрү жана сүйлөм тууралуу теориялык билимдердин алгачкы көрүнүштөрүн баяндап берет. Касым Тыныстановдун кыргыз

тилинин ар кайсы бөлүмдөрү боюнча теориялык материалдарды иштеп чыгып, алгачкы лингвистикалык терминдердин калыптынышына салым кошуп, тигил же бул объект боюнча жараткан эрежелери ушу кезге чейин маанисин жоготпой келет. Кыргыз тил илиминдеги фонетика, морфология, синтаксис бөлүмдөрүндө иштеп чыккан теориялык ойлорунун көпчүлүгү азыркы кезде да ошол бойдон колдонулат. Демек, окумуштуу кандайдыр таянар тоосу жок туруп кыргыз тил илиминдеги илимий тыянактарды билгичтик жана терең ойлонулгандык менен иштеп чыгып окуу китептерди жазып, кыргыз тил илимине башталыш чыйырды салган.

Бар болгону он-он беш эле жыл активдүү эмгектенген чыгармачылык аракетинен кыргыз тили жана кыргыз тил илими боюнча ат көтөргүс теориялык эмгектер жазылып калтырылган. Бирок дээрлик жарым кылым бою анын жараткандары пайдаланууга тыюу салынып, окумуштуунун ойлору, чыгарылган тыянактары кошумчаланып улантылбай келди. Касым Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын эмгектери пайдалануудан алынып салынгандан кийин кыргыз тили боюнча китеп жазган авторлор таптакыр башка эмгек жаратууга аракеттенишкен. Акыйкатын айтыш керек, анын илимий табылгаларын пайдаланып жазуудан коркуп, башка элдердин тил боюнча теориялык жетишкендиктерине таянып иш кылышкан. Заман, репрессиялар ушунчалык коркуткан белем же, балким... кыргыз тилинин өзүнүн ички табиятынан туруп китеп жазуудан тайсалдашкан окумуштуулардын акыркылары XX кылымдын сексенинчи жылдарында эле Кыргыз ССРиндеги окутуу орус тилинде жүргөн мектептерге кыргыз тили окуу китептерин жазуу зарыл болуп калганда, атайын мамлекеттик ишсапар (командировка) менен Алматыга барып, коңшулардан китеп жазууну “үйрөнүп” келип, окутуу орус тилинде жүргөн мектептер үчүн кыргыз тили окуу китептерин жазышкан. Дагы эле болсо кыргыз тилинин ички табият өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз тили окуу китептеринин жазылышы ишке аша бербей, кыргыз тил илиминин башка тилдердин таасиринен биротоло арылгандыгына жетише албай келебиз.

XX кылымдын 80-90-жылдарына чейин эле Касым Тыныстановдун эмгектери, анын ичинде грамматикалары окурмандардын колуна тийе бербей, окумуштуунун кыргыз тилинин ички табиятынан туруп иштелип чыккан идеялары пайдаланылбай белгисиз бойдон калып келди. Азыр да К. Тыныстанов тууралуу бирдеме жазарда капсалаңдүү 1937-1938-жылдарды эстебей коё албайсың киши. Кайрат-күчү толуп, чыгармачылыгы гүлдөп турган кезинде ак жеринен кармалып, а дүйнө кеткен анын эмгектери менен XX кылымдын акыркы чейрегинде гана таанышууга мүмкүнчүлүк болду.

Кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштарды, сөздөрдүн түзүлүшүн (*өзүнүн термини менен айтканда сөз бүтүштөрүн*) өтө кылдат иликтеп, түрлөргө, топторго, бөлүктөргө ажыратып кыргыз тил илимин түптөөнүн чыйырын негиздеген. Кыргыз тилинин морфологиялык жана синтаксистик түзүлүштөрүнүн башатын иштеп чыгып, жымсал жөнөкөй тил менен, башкача айтканда, балдарга түшүнүктүү болгон стиль менен кыргыз тили боюнча, жогоруда айтканыбыздай, алгачкы окуу китептерди, кыргыз тилинин грамматикасынын морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн жазган.

Каардуу жылдардын күүсү (инерциясы) ушунчалык катуу болгон экен, Касым Тыныстанов өткөн кылымдын элүүнчү жылдарында эле акталган болгону менен, анын кыргыз тили боюнча атайын иштелип, бирок бүтпөй калган эмгектеринин колжазмаларын,

өлгөндөн кийин акталганынын чын экенине биротоло ишенгенден кийин гана, КР Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө кызы алып келип, 1990-жылы тапшыргандыгын ошол папкалар кабыл алынгандагы атайын мөөр белгилери тастыктап турат. Ошентип, өрттөлбөй, жоготулбай сакталган кол жазмаларынын бир нечеси КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндө сакталуу.

Мына ошол кол жазмалары менен таанышканыбызда коомдук ишмер, жазуучу жана кыргыз тилинин грамматикасын биринчи болуп иштеп чыккан окумуштуу катары таанылган К. Тыныстановдун кыргыз тилинин лексикасы маселесине да алгачкы чыйырды салган жайы бар болуп отурат. Мындай эмгектеринин бири – коомдук-саясий терминдери менен ХХ кылымдын акыркы онжылдыктарында эле таанышкан болчубуз, ал эми өзү ат коюп жазгандай “кыргызча сөздүктөрү” менен таанышканыбызга акыркы эле бир нече онжылдыктардын жүзү болуп отурат.

Ошентип, азыр ушул чакан макала менен окумуштуунун кыргыз тилинин лексикологиясына чыйыр салган ишмердүүлүгү тууралуу сөз кылабыз. Репрессияга кабылып өмүрү кыйылбаганда морфология, синтаксис сыяктуу “Кыргыз тилинин лексикологиясы” деп да китеп жазмак экен. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндөгү мына ошол бир нече папкадагы материалдар менен таанышып чыккандан кийин К. Тыныстановдун кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноонун, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн кагазга түшүрүлүшүнүн аракети менен бир топ эмгектерди жараткандыгы белгилүү болуп отурат.

Адегенде терминдер боюнча эмгектенгени атайы мамлекеттик тапшырма болсо керек. Анткени буга чейин эле “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгекти Ы. Тойчинов менен бирге иштешкендиги бизге белгилүү болчу. Мына ошол “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгектин колжазмасы 85 (93) номерлүү папкада сакталып турат. Колжазмада эмгектин китеп болуп даярдалганы сыртына китептин аты жазылып, титул барагында китеп иштелген мекеме, китептин аты, басмаканасы, басылган шаары жана жылы көрсөтүлгөн. Аягында эмгектин басмага берилгендиги тууралуу токтом да (№ 1, 1932) жазылып, “Termin kemesijesinin mycelory: Тыныстан уулу, Тойчинов уулу, Мырзабек уулу”, деп түзүүчүлөрүнүн аттары жазылып турат.

Бул маалыматтар эмгектин басманын талабына ылайык тыкан даярдалып, басмага тапшырылганын билдирет. Бирок, бул эмгектин китеп болуп чыккан-чыкпаганы бизге белгисиз. Жарыкка чыккан болсо да мындай наамдагы китеп сакталган эмес. 1932-жылы минтип басмага даярдалган эмгектин жарыкка чыкпай калышы акылга сыя бербейт. Мына ушул жылдары К. Тыныстанов мамлекеттик жогорку кызматтарды аткарып, кыргыз тили боюнча анын окуу китептери биринин артынан экинчиси чыгып турган. Демек, алдагы терминологиялык сөздүктү жарыяланган деп эсептөөгө негиз бар. 1937-жылы К. Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын китептери пайдалануудан алынып салынганда жок кылынган китептердин катарында эч бир нускасы калбай биротоло жоголгон болуш керек.

Ошентип, окумуштуунун колжазмалары маалымдап, кыргыз тилиндеги коомдук-саясий терминдер боюнча алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөр буга чейин белгилүү болуп келгендей экөө эмес, үчөө болуп отурат. Башка бир колжазмада коомдук-саясий

терминдердин түзүүчүлөрү болуп К. Тыныстанов менен эле Ы. Тойчиновдун гана аттары бар. Буга чейин мындай сөздүк тууралуу сөз кылгандардын жазгандарында Мыктыбек уулунун ысмынын түшүп калганынын себеби азырынча белгисиз. Колжазма материалдарына караганда эмгек бир топ эле ийгиликтүү иштелген. Терминологиялык сөздүк орусча-кыргызча болуп аткарылып, кыргызчасында бир топ алгылыктуу терминдер ойлоп таап жазылган. Мисалы, *кыраакы – гений, ураан – гимн, жоромол – гипотеза, мырза – господин, өкүл – делегат, очогой – грандиозный, сылыктык – деликатность, жасак – дружина, кумар – азарт, сокур сезим – инстинкт, бузукулук – интрига, тизим – каталог, жапкак – лыжа, тулку – объём, эсеп – отчёт, барал – кульминация* ж.б. Кыргызчага которууга мүмкүн болбой орус тилинен алынган бир канча терминдердин жазылышы кыргыз тилинин табиятына дал келгендей болуп *кубартал – квартал, кеперетип – кооператив, кипитанса – квитанция, каңгырес – конгресс, киридит – кредит, лирике – лирика, келлегийе – коллегия* ж. б. термин-сөздөр жана китептеринде өзүнүн *аптыр, ысыйма* (схема) деген сыяктуу сөздөрү кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайык даана кыргызча болуп кагазга түшкөн. Тилекке каршы, азыр биз буларга окшогон жүздөгөн сөздөрдү минтип тилибиздин мыйзамдарына баш ийдирип жазбай, аларды айтканда тилибизди сындырып “көнүп калып” келебиз.

Коомдук-саясий терминдердин башка тилдерден которулбай кабыл алынгандарын К. Тыныстанов эмне үчүн жогорудагыдай кылып кыргызча жазган? Анткени ал кезде “орус тилинен келип кирген сөздөр орус тилинде кандай жазылса, ошондой жазылат” деген зордукчул эреже болгон эмес. Азыркы кезде, арадан бир кылым мезгил өтөндөн кийин, *кубартал, кеперетип, каңгырес, киридит, лирике, келлегийе, аптыр, ысыйма* деп жазсак, учурдагы эрежелерге туура келбегени мындай турсун, азыркы кыргыз тилине коошо бербей, “сабаттуу боло калган” кыргыздардын күлкүсү келет. Мына, өз табиятын чагылдыра албаган алфавит менен кыргыз тилинин калпыс орфографиялык эрежесинин акырындык менен тилди, андагы сөздөрдү өзгөртүп салганы.

Пайдаланууга тыюу салынгандан кийин кылымга жакын катылып жатып, эми гана белгилүү болгон колжазмаларга кайрылып, анын ташрыйбаларын кеч болсо да терең изилдеп чыгып, керектүүлөрүн алууга милдеттүүбүз деп эсептейбиз.

Жогруда айтканыбыздай, азыр КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүндө сакталып турган К. Тыныстановдун колжазма мурастарынын ичинде кыргызча сөздүк деп аткарылган эмгектери да бар, алар бир нече папкаларда. Ошолорго назар салсак, 159-папкада эки китепче бар. Ал китепчелер – атайы сөз чогултууга ылайыкталып, туурасы 10 см, бийиктиги 29 см болуп калың түптөлгөн китепчелер. Китепчелердин ички калың бетинин өйдө четине штамп басылып, анда **гос. фабрика “Светоч” Ленинград Б.Пушкарская, 18. № 1233 АК. 5007 Стандарт ОСТ 171** деген жазуулар бар. Сөздүк түзүүчүлөр үчүн басмаканадан атайы чыгарылган мындай дептер-китепчелерге жазганына жана ар бир китепчесинин (дептеринин) аягында аткарылган мезгили көрсөтүлүп кол коюлганына караганда Касым Тыныстанов мамлекеттик тапшырманы аткарган сыяктуудай. Ошол жылдары мындай дептер-китепчелер Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзүүчүлөр үчүн атайын чыгарылган. Өкүнүчтүүсү иш аягына чейин аткарылбай, аткарылган болсо да жарыкка чыкпай,

көпчүлүгү сакталбай, “тыюу салынгандан” кийин жоготулуп, бир канчасы гана катылып, сакталып жатып “аман калып”, көп жылдардан кийин белгилүү болуп жатпайбы.

Демек, окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча иштеген эмгектеринин колжазмалары менен толук тааныша албайбыз. Окумуштуунун кыргызча сөздүк болуп аткарылган иштери сакталган папкалар, биздин оюбузча, толук эмес. Анткени сакталган анын кыргызча сөздүктөр деген колжазма папкаларынын айрымдарында гана бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөрдүн чогултулгандары бар. Сакталган папкалардын көпчүлүгү сегиз-тогуз, андан да көп муундуу этиш сөздөр, тууранды сөздөр жана тууранды сөздөрдөн уюшулган этиш сөздөр жазылган папкалар болуп саналат. Демек, окумуштуу 2, 3, 4, 5 муундуу толуп жаткан сөздөрдү да кагазга тушүрүп жыйнагандыгына толук ишенсек болот.

Мына ошол сакталгандарынын ичинен **159-папкадагы** китепчелердин *биринчи китепчеси* Касым Тыныстановдун өзүнүн колу менен **Qarçyldatyşqansь** (Карчылдатышкансы) деген сөз менен тизме башталат да, 115-бетте **Kirtelendeşirişkensi** (Киртелендештиришкенси) деген сөз менен аяктайт. Ошол беттин ылдый четинде эллипс түспөл тегерек мөөр бар да, анда тегерете **Институт языка, литературы и истории Кир ФАН СССР гор. Фрунзе Отдел рукописей** – деп жазылган. Андан ары кол менен **5151 (1) 155 б. 1990-ж.** деген жазуулар кызы Б. К. Абакирова 1990-жылы колжазма бөлүмгө апкелип тапшырган мезгилин билдирет. Ошентип бул китепчедеги сөздүк *-гансы* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

Экинчи китепчеси ошол эле кол менен жазылып башталган. 1-бетин (*биринчи сөзүнүн тамгалары өчүп, окулбайт*) окуу кыйын.

Aqqan

Atqan (*оq тепен*)

(*сөздөр бир катар тизилип, 294-бетке чейин уланып кете берген*) аягы

Kirtejişken (Киртейишкен)

Kirtejbegen (Киртейбеген)

(*дагы бир сөз бар, ал окулбайт*) деген сөздөр менен бүткөн.

Автор 9/1 33-çы деп кол койгон.

Жанагы биринчи китепчедегидей мөөр басылган. Бул китепчедеги сөздүк *-ган* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

160-папкада жанагындай эки китепче бар. *Биринчи китепче* **Aşyldaq** деген сөз менен башталып, 9-бетте **Kiñkildek** деген сөз менен бүткөн. 11-бет **Alaq, Elek** деген сөздөр менен башталып, 21-бетте **Dildirek** деген сөз менен аяктаган. Андан ары 21-бетте **Alaң Alaң (qылcaq)** деген сөздөр менен башталып, 36-бетте **Kilteң, Kirteң, Balpъң** деген сөздөр менен бүткөн. 37-бетте **Epelek** деген сөз менен башталып, 42-бетте **Kirtelen** деген сөз менен бүтөт. Андан ары **Alaqaј, Арьоqъј** деген сөздөр менен башталат да, 82-бетте **Tъjralaңdakeј, Tirtelenдекеј** деген сөздөр менен бүтөт. 83-бет **Alcake, Alçake** деген сөздөр менен башталып, 85-бет **Çalçaqmat** деген сөз менен бүтөт. Көрүнүп тургандай, бул китепчеге *-ң, -дак, -ак (-ык), -тың, -чың, -кай, -ке* деген сыяктуу мүчөлөр менен жасалган сөздөр топтолгон. Бул китепчеде бир топ башаламандыктар бар. *Экинчи китепчеде* жалаң *-ылда* мүчөсү менен жасалган сөздөр бар. Ар бир сөздүн уңгусу (*аç аşыlda ... tър tърылда ...*) көрсөтүлүп жазылган.

161-папкада бир эле дептер. Бул дептерге бир муундуу, эки муундуу сөздөр топтолгон. 162-папкада туурасы 15 см, бийиктиги 20 см келген калың дептер бар. Бул дептерде да бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөр жазылган. Андан аркы папкаларында сегиз, тогуз жана андан да көп муундуу сөздөр топтоштурулган. Булар тууралуу кийин, өзүнчө башка макалада айтылат.

Кыргыз автоном областы, кийин автоном республика болуп түзүлүшү кайсы бир деңгээлде мамлекеттүүлүктүн элементтеринин башталышы го. Өлкөнүн маданий курулушунда өзалдынчалык берилип, билим берүү, калктын сабатын жоюу менен бирге улуттук тилдин өсүп-өнүгүшүнө кам көрүлө баштаган. XX кылымдын жыйырманчы, отузунчу жылдарындагы мындай аракеттерди кыргыз тилинин жаңы, реформаланган деп аталган алфавитинин кабыл алынышы, “Эркин Тоонун”, Алиппе баш болгон окуу китептердин чыгышы менен эске салып элестетебиз. К. Тыныстанов мына ушундай маданий калыптануулардын башында туруп, кыргыз тили боюнча окуу китептердин алгачкы нускаларын жазып, Автоном республиканын агартуу системасына көп эмгек сиңирген.

Ошону менен бирге КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы материалдардан улам кыргыз тилинин сөздүк корун чогулта баштаганы, лексикографиялык чоң жумушту колго алып иштей баштаганы байкалат. Бир нече онжылдыктардан бери, XX кылымдын 90 жылдарынан бери гана анын терминдер боюнча аткарган иштеринин белгилүү болушу атайы мамлекеттик тапшырма менен иш жүргөндүгүнүн далили. Анткени, жаңы заман, Советтик курулуш биринчи кезекте, мамлекеттик түзүлүштүн жолго коюлушуна, башкаруу институттарынын иштей башташына көңүл бөлгөн. Коомдук-саясий терминдерди Ы. Тойчунов менен бирдикте түзгөндүгү мамлекеттик тапшырма экендиги тууралуу жогоруда айтып өткөнбүз.

Жаш мамлекетке зарыл керек болгон алдагыдай терминологиялык сөздүктүн иштелиши үчүн али кагазга түшө элек кыргыз тилинин сөздүк кору боюнча мыкты билимдерди талап кылганын окумуштуу жүрөгү менен сезип, кыргыз сөздөрүн жыйноону, эгерде атайын тапшырма болбосо, өз алдынча, өзүнүн демилгеси менен иштей баштаган болуш керек.

Канткен менен кыргызча сөздүк деп аткарылган анын ишинен кыргыз тилинин агглютинация тилерине кире тургандыгына маани берип иштегени байкалат. Албетте буга чейин К. Тыныстанов өз заманындагы орус тилинин сөздүктөрү менен тааныш болгон. М. Кашкаринин, Л. Будаговдун, В. В. Радловдун сөздүктөрү менен тааныш болгон-болбогонун болжолдоп да айта албайбыз. Ошентсе да Е. Д. Поливанов менен тааныш болгону, кайсы бир деңгээлде аны менен пикир алышып жүргөнү сыяктуу фактыларга таянып, өз мезгилиндеги дүйнөлүк лингвистике илими менен да тааныш болгон деп эсептөөгө негиз бар.

Кандай болгондо да ал терминологиялык сөздүктөр менен иштеген тажрыйбасы менен “кыргыз сөздүгүн” түзүп чыгууга киришкендигин баамдайбыз. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы иштери менен лексикографиялык эмгекти жараткан деп айтууга болбойт, бирок ошол олуттуу жумушка бел байлап киришкендигин байкоо кыйын

эмес. Бул папкалардагы материалдар “кыргызча сөздүккө” киргизиле турган сөздөрдүн (словниктин) түзүлө башташы гана экендигинен кабар берет. Негизи сөздүк түзүү үчүн адегенде ага киргизиле турган сөздөрдүн тизмеси иштелип чыгыш керек да, алар талкуудан өтүп, мекеме тарабынан бекитилиш керек. Папкаларда андай документ жок, балким тиешелүү документтер болгон болуш керек да, алар жок кылынган кагаздардын катарында кеткен болуш керек.

Ошентип, биз кызыл профессор Касым Тыныстановду кыргыз тилинин тыбыштар системасы, сөз тутуму, грамматикасы (морфология, синтаксис) боюнча жазган китептери, алгачкы илимий изилдөөлөрү менен гана таанып келген болсок, жарым кылым бою сакталып жүрүп, КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган колжазмаларынан кыргыз тилинин сөздөрүн жыйнап, кыргыз тилинин лексикасына, лексикографиясына да алгачкы салым кошкондугу белгилүү болуп отурат.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин лексикологиясы. -Бишкек: Улуу Тоолор, 2024. 352 б.
2. Орузбаева Б. Киргизская языковедческая наука за 40 лет. -Труды ИЯЛИ АН Кирг.ССР. Вып. 9. 5-14-б.
3. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Фрунзе, 1934 (латын жазуусу менен).
4. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Фрунзе, 1936. (латын жазуусу менен).
5. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: Советская Энциклопедия, 1965.

* * *

Усенов Адилет Алимжанович
**Ч.АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИНДЕГИ ГЕНДЕРДИК
СИМВОЛДОР ЖАНА СҮРӨТТӨӨ ЫКМАЛАРЫ**
Усенов Адилет Алимжанович
**ГЕНДЕРНЫЕ СИМВОЛЫ И МЕТОДЫ ОПИСАНИЯ В ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА
АЙТМАТОВА “ЖАМИЙЛА”**
Usenov Adilet Alimzhanovich
**GENDER SYMBOLS AND METHODS OF DESCRIPTION IN THE NOVEL BY
CHINGIZ AITMATOV “ZHAMILLA”**

УДК 82-1/-9

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик символдор менен сүрөттөө ыкмалары философиялык талдоого алынат. Изилдөөнүн негизги максаты - чыгармадагы аял менен эркектин образдарынын өз ара байланышын, алардын социалдык жана психологиялык мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле жазуучунун аларды сүрөттөөдөгү көркөм каражаттарын гендердик аспекттен чечмелөө болуп саналат. Макалада гендер теориясына, феминисттик философиялык таанууга жана символизмге таянуу менен чыгармадагы пейзаж, үн, көз караш, жол, табият элементтери гендердик маани берип турган символдор катары кандай колдонулгандыгы талданды. Жамийланын образы салттуу патриархалдык коомдогу

аялдын ролуна каршы турган, өз тагдырын өзү тандаган аялдын символу катары чечмеленди. Ошондой эле, Даниярдын образындагы эркектик сезимталдык, ички дүйнөгө багыт алуу - кыргыз коомундагы эркек каармандардын жаңыча типажы көрсөтүлдү. Повесттеги сүрөттөө ыкмалары - метафора, пейзаждык параллелизм, ички монолог, поэтикалык тил - гендердик теманы тереңирээк ачып берүүгө жардам берди. Бул макала гендердик түшүнүктөрдүн көркөм чагылдырылышын изилдөөдө жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын жаңы аспекттен кароодо маанилүү салым болоору белгиленди. Жыйынтыгында, Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик образдардын өз ара байланышы, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, гендердик символдор философиялык өңүттө талданды.

Ачкыч сөздөр: гендер, гендердик символдор, сүрөттөө ыкмалары, феминизм, аял образы, гендер теориясы, табият символикасы, көркөм талдоо, маскулиндик мүнөз, гендердик стереотип.

Аннотация: В этой статье будет проведен философский анализ методов изображения гендерных символов в повести Чингиза Айтматова “Жамийла”. Основной целью исследования является интерпретация с гендерной точки зрения взаимосвязи женских и мужских образов в произведении, их социальных и психологических характеристик, а также художественных средств писателя в их изображении. В статье анализируется, как элементы пейзажа, голоса, взгляда, пути, природы в произведении используются в качестве символов, которые придают гендерную значимость, опираясь на гендерную теорию, феминистское философское признание и символизм. Образ Жамийлы интерпретировался как символ женщины, которая выбирает свою судьбу, что противоречит роли женщины в традиционном патриархальном обществе. Также в образе Данияра проявилась мужественность, ориентация на внутренний мир - новый типаж мужских персонажей в кыргызском обществе. Описательные приемы в повествовании - метафора, пейзажный параллелизм, внутренний монолог, поэтический язык - помогли глубже раскрыть гендерную тему. Было отмечено, что данная статья станет важным вкладом в изучение художественного представления гендерных концепций и рассмотрение творчества Чингиза Айтматова с новой стороны. В результате на философском аспекте проанализированы взаимосвязи, характерные особенности, гендерные символы в повести Ч.Айтматова “Жамийла”.

Ключевые слова: пол, гендерные символы, методы изображения, феминизм, женский образ, гендерная теория, символика природы, художественный анализ, маскулинность, гендерные стереотипы.

Annotation: This article will provide a philosophical analysis of the methods of depicting gender symbols in the novel by Chingiz Aitmatov “Zhamilla”. The main purpose of the study is to interpret from a gender perspective the relationship between female and male images in the work, their social and psychological characteristics, as well as the artistic means of the writer in their depiction. The article analyzes how the elements of landscape, voice, gaze, path, and nature in the work are used as symbols that give gender significance, based on gender theory, feminist philosophical recognition, and symbolism. The image of Jamilla was interpreted as a symbol of a woman who chooses her fate, which contradicts the role of women in a traditional patriarchal society. Also, in the image of Daniyar, masculinity, orientation to the inner world appeared - a

new type of male characters in Kyrgyz society. Descriptive techniques in the narrative - metaphor, landscape parallelism, inner monologue, poetic language - helped to reveal the gender theme more deeply. It was noted that this article will be an important contribution to the study of artistic representation of gender concepts and consideration of the work of Chingiz Aitmatov from a new perspective. As a result, the interrelationships, characteristic features, and gender symbols in the novel are analyzed on the philosophical aspect Ch.Aitmatov's "Jamilla".

Keywords: gender, gender symbols, methods of representation, feminism, female image, gender theory, symbolism of nature, artistic analysis, masculinity, gender stereotypes.

Киришүү. Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повести дүйнөлүк адабияттын классикасына айланган чыгармалардын бири болуп эсептелет. Бул чыгарма өзүнүн терең философиялык мазмуну, көркөм образдары жана реалдуу турмушту чагылдырган баяндоосу менен айырмаланат. Айрыкча, чыгармадан гендердик символдорду жана сүрөттөө ыкмаларын талдоо философия илими үчүн маанилүү багыттардын бири болуп саналат.

Гендер маселеси кыргыз коомундагы актуалдуу маселелерден болуп саналгандыктан, бул чыгармадагы гендердик талдоо өзгөчө мааниге ээ.

Материалдар жана изилдөө ыкмалары. Илим чөйрөсүндөгү ишмерлерге сунушталган илимий макалада жобого ылайык принциптер (объективдүүлүк, принципалдуулук, тарыхыйлуулук, натыйжалуулук, сынчыл ой жүгүртүү жана ачык айкындуулук) эске алынды. Илимий методдор катары герменевтика, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, компаративдик жана башка методдор колдонулду. Герменевтика ыкмалары айтып жеткирүү максатын ишке ашырса, илимий адабияттар менен иш алып барууну жана аны талдоого анализ жана синтез методу колдонулду. Индукция жана дедукция методу “Жамийла” повестинен белгилүү эпизоддорду, каармандардын жүрүм-турумун ачык жана жашыруун гендердик символдорду, гендердик концепцияларды анализдөөгө жардам берди. Чыгармадагы каармандарды бири-бири менен салыштыруу методун компаративдик ыкма ишке ашырды. Жыйынтыгында логикалык анализ ыкмасы колдонулду.

Талкуулар жана тыянактар. Ч.Айтматовдун чыгармаларында гендер маселеси олуттуу маселелердин катарында турат. Гендер темасы илимий өңүттө терең изилдөөнү талап кылган темалардын бири. Эми гендер термининин маанисине токтололу.

Гендер - бул коомдо аялдар менен эркектердин социалдык ролдорун, милдеттерин жана мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган кеңири түшүнүк. Ал биологиялык жыныстан айырмаланып, коомдун маданияты, салт-санаасы жана тарыхый факторлор аркылуу калыптанат. Гендердик мамилелер коомдун бардык чөйрөсүнө таасир этет жана адамдардын күнүмдүк жашоосунда маанилүү роль ойнойт. Окумуштуу М.М.Эдилованын пикирине ылайык: “гендер” кулакка өөн учураган феномен, биздин илимий таанымда кечээ жакында эле пайда болуп, аялдарга гана эмес, эркектерге да проблемаларды жараткан көрүнүштү изилдөөчү багыт” [1,8]. Демек: “Гендер коомдошуунун продукциясы, аял жана эркектин коомдогу ролу, аялдардын аял катары, эркектердин эркек катары калыптануусунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү” [2]. Демек, гендер маселесин коомду социалдык стратификациялоо көрүнүшү катары карасак болот.

Алгач, Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик символдорго токтололу. Символ – түз мааниден сырткары кошумча, терең мазмунду билдирген белги, образ же көрүнүш. Символдор жөнөкөй сөздүн же нерсенин артында абстрактуу ойду, идеяны, нерсени, көрүнүштү жашыруун камтып турат. Ал эми гендердик символдор – бул коомдогу аялдарга же эркектерге тиешелүү деп эсептелген образдарды белги баяндоолорду же маанилерди камтыган сүрөттөө каражаттары болуп саналат.

Ал эми Ч.Айтматов болсо гендердик символдор аркылуу коомдогу аялдардын абалын, алардын сүйүүгө жана эркиндикке болгон умтулуусун сүрөттөйт. Жазуучу аялдардын коомдогу чектелген ордун, алардын өз алдынча чечим кабыл алуу укугунун чектелгендигин гендердик символдор аркылуу чагылдырып, башкы каарман Жамийланын образында бул стереотиптерге каршы чыккан күчтүү символду түзгөндүгүн байкоого болот. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы аял каармандарды салыштыруу аркылуу, жазуучу ар бир аял образын өзүнүн жашаган коомунун шарттарына жараша ар түрдүү көрсөтүп, аларды тарыхый жана социалдык контексти менен изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул чыгармадан коомдук өзгөрүүлөрдү, аялдардын укуктары жана алардын эркиндикке болгон умтулуусу тууралуу маанилүү ой-пикирлер чыгат. Ошондой эле, гендердик символдор чыгарманын темасын жана каармандардын ички дүйнөсүн терең түшүнүүгө жардам берет. Аял табиятынын сүрөттөлүшү аркылуу Ч.Айтматов аялдын эркиндигин, сүйүүсүн жана коомдук чектөөлөргө каршы туруусун символикалуу түрдө көрсөтөт.

Чыгармада бир катар гендердик символдорду байкоого болот. Алардын арасынан кээ бирине токтоло кетели.

Жол символу - бул Жамийланын тагдыры жана анын жашоосундагы тандоолорду билдирип, бир жагынан, анын сүйүүгө карата жолун, ал эми башка жагынан анын коомдук чектөөлөрдөн чыгууга умтулуусун көрсөтүп, Жамийланын сапары, өзүнүн каалоосун аткаруу жолу, каармандын эркиндикке жетүү талпынышынын символу болуп саналат [3, 130-131].

Суу символу - бул чыгармадагы каармандардын ички дүйнөсүн, алардын эркиндигин жана жашоосунун агымын билдирип, айрыкча, Жамийланын табигый жана кысымдан көз каранды эмес абалы, аккан дарыя сыяктуу үзгүлтүксүз өзгөрүп турган жашоосун боолгосо, Данияр үчүн суу жолдош катары кызмат аткарып, суу тазалыктын, эркиндиктин жана жашоонун айкалышын символдоштурат [3, 124-128-169].

Табият символу - бул чалкыган мейкиндик, кенендик, баарын кучагына батыруу, жашоонун өзөгү. Автордун сөзү менен айтканда: “Ой, айланайын кең талаам! Казак боордошум жердеген, алп талаам! Мынакей, биздин тоолорду эки жакка керип таштап, чий менен шыбакка ыргалып, көз жетпеген деңиздей көлкүп жатасын. Ким билет сендеги жаткан күчтү!” – деп бир жагынан адамзаттын жашоонун өзөгүн түзөөрүн кабарлап турса, экинчи жагынан ошол мейкиндикте табышкан эркек жана аял затынын күбөсү катары даңазалайт [3, 149].

Садык - эски коомдун үлгүсү, ал биринчиден, патриархалдык коомдун өкүлү катары сүрөттөлөт. Садык - аялдын орду чектелген, анын максаттары жана үмүттөрү коомдук нормаларга дал келүүгө умтулат. Ал үй-бүлөдөгү салттуу ролду сактап, Жамийланын сүйүүсү менен урматтоосун кабыл алууда коомдук нормаларга таянып жашайт. Садыктын

образында туруктуулук, бекемдик жана өткөн доордун маанилүү түшүнүктөрү бар. Ал өзгөчө сүйүүнү же эркиндикти талап кылбаган, өзгөрүүлөргө каршы чыккан, бир чети өз ордуна байланышкан эркек образын түзөт [3, 116].

Данияр - чыгармада: "...кабагы дайыма чарчаңкы жыйрылып, көзү бир калыпта салмактуу тиктейт" же "...мурдагыдай эле бир сырдуу токтоо мүнөз" – деп сүрөттөлүп, эркиндикке жана сүйүүгө, өзүнүн ички дүйнөсүн ачуучу образда берилет. Данияр сүйүүнү жана каалоолорду эркин ачыктабаганына карабастан, ал коомдук чектөөлөрдү же салттарды бузуудан коркпогондугу менен өзгөчөлөнөт. Ал келечек жашоосу үчүн Жамийланын чечимин четке какпайт жана жаңы жашоого чечкиндүү кадам таштайт. Даниярдын образында эмоционалдык ачыктык, интеллектуалдык эркиндик жана жаңы көз караштардын белгиси көрүнөт. Ал жаңы жашоого, жаңы мүмкүнчүлүктөргө жана өзгөрүүлөргө даяр [3, 126-141].

Жамийла - жумушка кайраттуу, мыкты келинчек, бирок мүнөзү башкачараак [3, 112] - деген автордун көз карашына кошулуу менен феминисттик көз караштын алкагында карасак, ал коомдук нормаларга каршы чыккан, эркиндикке жана сүйүүгө болгон умтулуусун жогору койгон образда сүрөттөлөт. Ал өзүнүн тагдырын жана сүйүүсүн эркин тандоодо, патриархалдык чектөөлөргө жана аялдардын коомдогу ордуна каршы күрөшөт. Жамийланын эркиндикке болгон умтулуусу, сүйүүсү үчүн күрөшү жана өзүнүн каалоосуна ылайык жашоосун түзүү үчүн болгон аракеттери феминисттик көз караштан коомдогу гендердик теңсиздикке каршы күрөшүүнүн көрүнүшү болуп саналат. Жамийланын сүйүү үчүн күрөшү жана анын эмансипациясы чыгарманын негизги тема болуп саналып, анын сүйүүсү жана эркиндикке болгон умтулуусу, анын патриархалдык чектөөлөргө каршы күрөшүүсүнүн жана өз каалоосу боюнча жашоону тандап алышынын символу болуп саналаарын белгилей кетүүгө болот. Жамийланы "Жылкычы кыз" образына салыштыруу табигый түрдө чыгыш өлкөлөрүнүн (биздин пикирде - кыргыз) маданиятына мүнөздүү көрүнүш экендиги орус окумуштууларынын изилдөөлөрүнөн да кездешээрин [4, 213] мурунку жарык көргөн макалада белгилеп өткөнбүз.

Контраст жана карама-каршылык - Садык менен Даниярдын сүрөттөөлөрү аркылуу, Ч.Айтматов эски жана жаңы жашоонун ортосундагы катаал карама-каршылыкты көрсөтөт. Садык - салттуу, чектелген жашоонун каарманы болуп саналса [3, 116], ал эми Данияр - чечкиндүү, келечек жашоосу үчүн кадам таштай алган эркек затынын символу. Бул контрасттын мааниси коомдук, маданий жана психологиялык өзгөрүүлөрдү, ошондой эле адамдын ички эркиндикке умтулуусун ачат [3, 171].

Үн жана ыр эркиндиктин символу. Айтматовдун чыгармасында үн жана ыр эркиндиктин жана жашоонун өзөгү катары каралат. Жамийланын үнү, анын ырлары (Шай оромол бир байлам, жанымда жүрсөң садагам) аркылуу анын ички дүйнөсү, толкундары жана сүйүүсү үчүн күрөшү чагылдырылат. Үн жана ыр - ал эмоцияларды, каалоолорду жана тагдырга болгон көз карашты эркин жана ачык түрдө билдирүүгө мүмкүндүк берген символдор. Ал өзүнүн дүйнөсүн үн жана ыр аркылуу ачып, ошондой эле коомдук чектөөлөрдөн көз карандысыз экендигин билдирет. Ал эми Даниярдын ыры шаңшыган жана созолонгон обон. Анын обонунда жалын менен чексиз мээрим адамды таң калтырат. Чыгармада: "Колдон келсе, кагазга жазып отурбай, бул укмуштуу обондун өзүн салып берсем" – деген саптар бар [3, 143-144].

Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик сүрөттөө ыкмалары.

Ч.Айтматов повестте натуралисттик, символикалык жана психологизмге негизделген сүрөттөө ыкмаларын колдонгондугуна токтололу.

Табият аркылуу берилген сүрөттөө – Даниярдын ырдаган учурунда деңиздин толкуну удургуп каптагандай, төктүрмө обон ташынып, анын сөз айтууга чамасын келтирбей жатты деген образ табияттын өзгөрүшү, анын ички дүйнөсүнүн күчүн, тазалыгын ачып берип, бул көрүнүш чыгарманы эмоциялык жактан күчтөндүрүп тургандыгы байкалат [3, 145].

Символдор аркылуу берилген сүрөттөө – Жол (жол алыс, темир жол капчыгайдын этегинде), суу (суу аккан чоң сай, сайда шаркырап аккан суунун шарын, күркүрөө эчтекеге ээ-жай бергисиз жапайы күч менен жердин астынан чыккандай күңгүрөнүп, жандуу, тилдүү немедей сүрдүү, укмуштуу күү чалат), ай (айдын күүгүм жумшак жарыгы), түн (мемиреп жуушаган түнкү тынчтык) сыяктуу элементтер каармандардын жашоо жолунун өзгөрүшүн, тагдырдын агымын символдоштуруп тургандыгы чыгарманын бир катар беттеринен кездештирүүгө болот [3, 124-132].

Психологиялык сүрөттөө – Каармандардын ички сезимдери терең жана так берилет. Жамийланын чечкиндүүлүгү чыгармада: “Жамийла Даниярга шыбырап жатты...” [3, 170]., Даниярдын сезимталдыгы сүрөттөө аркылуу жандуу берилгендиги менен өзгөчөлөнөт [3, 171].

Эми Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик стереотиптерди талдоого өтөлү.

Баш каарман Жамийланын образы аркылуу гендердик стереотиптерди сынга алуу. Жамийла патриархалдык коомдун негизги гендердик стереотиптерине каршы күрөшкөн, сүйүүсү үчүн келечектүү кадам таштай алган аял затынын символу болуп саналат. Ал өз доорундагы аялдардын ролунан жана социалдык чектөөлөрдөн баш тартып, эркиндикке жана сүйүүгө болгон умтулуусун көрсөткөн каарман. Жамийланы образдуу сүрөттөө аркылуу Ч.Айтматов гендер боюнча жашоодогу ролду, аялдардын коомдогу салттуу ордун жана милдеттерин кыйытып чагылдырат. Жамийланын эркиндикке умтулуусу коомдогу аялдардын негизги ролунан (үй-бүлөнү башкаруу, балдарды багуу, эркек үчүн кызмат кылуу) бир топ айырмаланат.

Эркек затына таандык гендердик стереотиптердин берилиши. Ч.Айтматов бул чыгармасында эркек каармандардын гендердик стереотиптерин так көрсөтө алган. Маселен, Садык жана анын атасынын образдары аркылуу гендердик стереотипке карама-каршы көрүнүштөрдү белгилейт. Ал эми Даниярдын образы аркылуу анын салттуу эркектик стереотиптерден айырмаланышын, сезимтал жана түшүнүктүү эркек феномени катары сүрөттөлөт [3, 116].

Коомдогу салттык стереотиптерди сынга алуу. Ч.Айтматов гендердик стереотиптерди сынга алууда коомдун эркектерге (Мисалы, Садык дагы жылкычы болуп жүрүп, жайлоодогу малчылардын тоюнда кыз куумайга түшүп, Жамийлага жетпей калган имиш, ошондон кийин намыстанып, ала качып келгенин уккам) жана аялдарга (Мисалы, жесирдин башын байлап коелу деп, кудайга тууралап менин атама никелеп коюшат) болгон мамилелерди сүрөттөйт. Ошондой эле, аялдардын социалдык ордуна болгон мамиле, алардын мүмкүнчүлүктөрүн чектөөдө көрүнөт: “Жамийланын жүрүш-турушунда

кандайдыр бир кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай киришип, башка келиндердей башым белим дечү эмес. Анан өзү да бирөөгө жемин жегизбеген өжөр, айтышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал турган бир эки жолу келиндер менен тытышканы да бар. Жан жакадагы жеңе-желпилер: “Э, ботом бул кандай тыкчындаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, тили менен тим эле буудай кууруйт!” – деген мүнөздөмөлөр салттык стереотиптерге карама-каршы көрүнүштөн кабар берип турат [3, 112-116]. Демек, Ч.Айтматов бул образдар аркылуу коомдогу салттык стереотиптерди сынга алат. Коомдогу салттык билимдер багытында жазылган илимий макалаларда анын позитивдүүлүгү баса белгиленет [6], бирок, жазуучунун чыгармасынын мазмунун сын көз караш түзөөрү биз тарабынын коюлган максатка үндөшүп турат.

Корутунду. Ч.Айтматовдун чыгармаларын илимий өнүктө изилдөөнүн актуалдуулугу илимий макаланы даярдоонун алкагында белгилүү болду. Бул багытта бир катар окумуштуулар илимий талдоолорду жүргүзүшкөн [5]. Илимий ишти даярдоонун жол-жоболоруна ылайык, чыгармадагы гендердик образдардын өз ара байланышын, алардын социалдык жана психологиялык мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле жазуучунун аларды сүрөттөөдөгү көркөм каражаттарын гендердик аспекттен чечмелөөлөрү максат катары коюлуп, анын алкагында теориялык жана методологиялык изилдөө ишке ашты. Гендер маселеси илимий изилдөөнүн объектиси катары тандалып, предмети катары Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик стереотиптер, символдор жана сүрөттөөлөр илимий талдоодон өткөрүлдү.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун “Жамийла” чыгармасында аялдардын жана эркектердин коомдогу ролдору жана патриархалдык түшүнүктөрү сын көз караш менен берилип, жашоого жаңыча кадам таштоо идеялары сунушталгандыгы белгилүү болду. Чыгармада гендердик символдор, сүрөттөө ыкмалары жана стереотиптер өзгөчө көркөм сүрөттөөлөр менен берилгендиги, башкы каарман Жамийланын образы аркылуу Ч.Айтматов жалпы аял затынын ички дүйнөсүн, эркиндикке болгон умтулууларын, гендердик стереотиптерге каршы турууларын кылдат сүрөттөйт. Жазуучу символдор аркылуу гендерге тиешелүү образдарды терең ачып берет. Демек, чыгармадагы гендердик символдор жана сүрөттөө ыкмалары маскулиндик жана феминисттик жан дүйнөнү ачып берүүгө жана коомдогу ордун, эркиндикке болгон укугун чагылдырууга кызмат кылгандыгы илимий талдоонун алкагында белгилүү болду. Гендер маселесине анализ жүргүзүү ушул мезгилге чейин да колго алынгандыгына токтолуу менен [7], келечекте да бир катар изилдөөлөр жүргүзүлө тургандыгын белгилей кетели.

Колдонулган адабияттар:

1. Эдилова М.М. Гендер философиясы [Текст] / М.М.Эдилова. – Бишкек., 2022. – 238б.
2. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68570940>
3. Айтматов Ч.Т. Жамийла [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Бишкек «Улуу тоолор».- 2018. – 524б.
4. Турбин В. Н. Пушкин. Гончаров. Лермонтов. Об изучении литературных жанров. М.: Просвещение, 1978. 239 с.

5. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35645012>
6. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25715247>
7. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68570940>

* * *

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES

Исмаилова У. А., Токтомбаев М. А., Жороев А. М.
СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА МЕТОДОВ ОБЕЗБОЛИВАНИЯ В РАННЕМ
ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОМ ПЕРИОДЕ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМАМИ
НИЖНЕЙ ЧЕЛЮСТИ

Исмаилова У. А., Токтомбаев М. А., Жороев А. М.
ТӨМӨНКҮ ЖААК СЫНГАН БЕЙТАПТАРДА ОПЕРАЦИЯДАН КИЙИНКИ
ЭРТЕ ООРУНУ БАШКАРУУ ЫКМАЛАРЫН САЛЫШТЫРМАЛУУ БААЛОО
Ismailova U.A., Toktombaev M.A., Zhorojev A.M.
COMPARATIVE ASSESSMENT OF PAIN RELIEF METHODS IN THE EARLY
POSTOPERATIVE PERIOD IN PATIENTS WITH MANDIBULAR FRACTURES

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Переломы нижней челюсти составляют до 70–80% всех переломов лицевого скелета и чаще всего встречаются у лиц молодого возраста, преимущественно у мужчин. Эффективное обезболивание в послеоперационном периоде играет важную роль в восстановлении функции челюсти и профилактике осложнений. Современные протоколы лечения всё чаще включают применение нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВП) не только как симптоматических средств, но и в составе упреждающей анальгезии. В данной статье представлен анализ клинической эффективности различных схем анальгезии с участием НПВП у пациентов, перенёсших остеосинтез нижней челюсти. Показано, что использование НПВП в составе комплексной терапии способствует снижению выраженности боли и улучшению общего послеоперационного восстановления.

Ключевые слова: перелом нижней челюсти; анальгезия; нестероидные противовоспалительные препараты; НПВП; упреждающая анальгезия; остеосинтез; послеоперационная боль; челюстно-лицевая травма.

Аннотация: мандибулярдык сыныктар бардык бет скелетинин сыныктарынын 70-80% ын түзөт жана көбүнчө жаш адамдарда, көбүнчө эркектерде кездешет. Операциядан кийинки мезгилде ооруну натыйжалуу башкаруу жаактын иштешин калыбына келтирүүдө жана оорулардын алдын алууда маанилүү ролду ойнойт. Учурдагы дарылоо протоколдору стероиддик эмес сезгенүүгө каршы дары-дармектерди симптоматикалык каражат катары гана эмес, проактивдүү анальгезиянын курамында колдонууну камтыйт. Бул макалада мандибулярдык остеосинтезден өткөн пациенттерде СПИДди камтыган ар кандай анальгезия режимдеринин клиникалык эффективдүүлүгүнө

талдоо берилген. Комплекстүү терапияда СПИДди колдонуу оорунун күчөшүн азайтууга жана операциядан кийинки жалпы калыбына келтирүүнү жакшыртууга жардам берет.

Негизги сөздөр: төмөнкү жаактын сынышы; анальгезия; стероиддик эмес сезгенүүгө каршы дары-дармектер; проактивдүү анальгезия; остеосинтез; операциядан кийинки оору; бет-бет травмасы.

Annotation: Fractures of the lower jaw account for up to 70-80% of all fractures of the facial skeleton and are most often found in young people, mainly in men. Effective anesthesia in the postoperative period plays an important role in restoring jaw function and preventing complications. Modern treatment protocols increasingly include the use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs (NSAIDs) not only as symptomatic agents, but also as part of preventive analgesia. This article presents an analysis of the clinical efficacy of various analgesia regimens involving NSAIDs in patients who have undergone osteosynthesis of the mandible. It has been shown that the use of NSAIDs as part of complex therapy helps to reduce the severity of pain and improve overall postoperative recovery.

Keywords: mandibular fracture; analgesia; nonsteroidal anti-inflammatory drugs; NSAIDs; preemptive analgesia; osteosynthesis; postoperative pain; maxillofacial injury

Актуальность исследования. Переломы нижней челюсти остаются одной из наиболее распространённых травм в челюстно-лицевой хирургии. По данным ряда авторов, на их долю приходится до 70–80% всех переломов костей лицевого черепа (1,3). Особенно важно, что наиболее часто такие переломы встречаются у лиц в возрасте 17–35 лет, что связано с рядом социально-бытовых и поведенческих факторов: высокой физической активностью, участием в дорожном движении, спортивными занятиями, бытовыми и криминальными травмами (2,4).

Мужчины страдают от переломов нижней челюсти в 3–5 раз чаще, чем женщины (5), что также обусловлено более высоким уровнем участия мужчин в травмоопасных ситуациях, а также анатомо-физиологическими особенностями мужского черепа (более массивная нижняя челюсть, наличие угловатых контуров, большая сила мышечного аппарата).

По локализации наиболее часто страдают область угла (до 30%), тело нижней челюсти (до 25–28%), а также мышечковый отросток. Эти зоны подвержены значительным механическим нагрузкам при прямом или боковом ударе, особенно при падениях и ДТП (1,2).

Послеоперационный болевой синдром при таких травмах может быть выраженным, особенно в первые 1–3 суток после остеосинтеза. Недостаточный контроль боли приводит к ограничению движений челюсти, отказу от пищи, развитию контрактур, а также ухудшению психоэмоционального состояния пациента (6,7).

Нестероидные противовоспалительные препараты (НПВП) благодаря способности блокировать фермент циклооксигеназу (ЦОГ) и угнетать синтез простагландинов, оказывают двойной эффект — анальгезирующий и противовоспалительный. Современные исследования доказывают их высокую эффективность в схемах упреждающей анальгезии, при которой препарат вводится до начала операции, что снижает интенсивность послеоперационной боли, снижает потребность в дополнительных анальгетиках и способствует более быстрому восстановлению (8).

Однако до настоящего времени в отечественной и зарубежной литературе недостаточно исследований, посвящённых сравнительной оценке различных схем применения НПВП при хирургическом лечении переломов нижней челюсти. Это делает выбранную тему научно и практически значимой.

Материалы и методы исследования. В исследование были включены 467 пациентов с изолированными переломами нижней челюсти, госпитализированные и прооперированные в отделении челюстно-лицевой хирургии в период с 2015 по 2024 гг. Все пациенты перенесли оперативное вмешательство в объёме открытого репозиционирования с остеосинтезом титановыми минипластинами по общепринятым протоколам.

В ходе исследования проанализированы данные 467 пациентов, которым было выполнено хирургическое лечение по поводу переломов нижней челюсти. Среди них мужчин — 378 (80,9%), женщин — 89 (19,1%). Преобладание мужского пола среди пострадавших соответствует общеизвестным данным литературы и может быть связано с большей подверженностью мужчин травмам в результате дорожно-транспортных происшествий, драк и производственных травм.

Все пациенты были рандомизировано распределены на две группы.

Контрольная группа составляли 136 (29,1%) пациентов, которые получали традиционную послеоперационную анальгезию. Основным критерием назначения анальгетиков в этой группе были жалобы на боль. При наличии жалоб применялись: Таджезик 2,0 мл внутримышечно, либо Пленалгин 5,0 мл (до 2500 мг) внутримышечно. В контрольной группе было мужчин — 110 (80,9%), а женщины составляли — 26 (19,1%) пациентов.

Основную группу составляли - 331 (70,9%) больные, которые получали упреждающую анальгезию, основанную на принципе предотвращения формирования болевого импульса до начала операции.

Используемая схема включала введение лорноксикама (8 мг внутримышечно) за 30–40 минут до оперативного вмешательства, а также местное орошение операционного поля раствором лорноксикама во время операции. Целью такого подхода было снижение интенсивности боли в послеоперационном периоде и уменьшение потребности в дополнительном обезболивании.

Для оценки уровня боли у всех пациентов использовалась визуально-аналоговая шкала (ВАШ) — отрезок длиной 10 см, где 0 см — отсутствие боли, 10 см — невыносимая боль.

Пациент отмечал интенсивность боли на линейной шкале, результат измерялся в сантиметрах.

Распределение больных по полу в обеих группах было сопоставимо, что исключает влияние гендерного фактора на результаты. Значительное количество пациентов в основной группе обусловлено стремлением клиники внедрить более современные схемы анальгезии, соответствующие международным стандартам. Оценка эффективности упреждающей анальгезии на фоне применения НПВП (лорноксикам) и местного воздействия позволяет дать объективную оценку роли этих препаратов в контроле послеоперационной боли.

Для объективной оценки выраженности болевого синдрома у пациентов после остеосинтеза нижней челюсти применялась визуально-аналоговая шкала боли (ВАШ). Этот метод является широко признанным в клинической практике и позволяет количественно оценить субъективные ощущения боли.

ВАШ представляет собой горизонтальную линейную шкалу длиной 10 см, на одном конце которой указано «0» — отсутствие боли, а на противоположном конце «10» — невыносимая боль. Пациент самостоятельно отмечал на шкале точку, соответствующую уровню испытываемой боли, после чего расстояние от начала шкалы до этой точки измерялось в сантиметрах, что соответствовало баллам интенсивности боли.

Для интерпретации полученных значений использовалась следующая градация. Слабая боль - 0–2 балла не нарушающая повседневную активность. Умеренная боль - 3–4 балла, требующая симптоматического обезболивания. Сильная боль - 5–6 баллов ограничивающая движение и активность пациента. Сильнейшая боль - 7–8 баллов требующая немедленного медикаментозного вмешательства. Невыносимая боль - 9–10 баллов требующая интенсивной анальгезии и наблюдения.

Оценка проводилась в первые сутки после операции, а также на 2 и 3 сутки в условиях стационара. Это позволило динамически проследить изменения выраженности болевого синдрома и оценить эффективность применяемых анальгетических схем в каждой группе пациентов.

В исследование были включены 467 пациентов с переломами нижней челюсти в возрасте от 17 до 60 лет. Проведённый анализ показал, что наибольшая часть больных относилась к молодому возрасту.

Пациенты в возрасте от 17 до 25 лет составили 81% (378 человек).

Это объясняется тем, что данная возрастная группа наиболее подвержена травмам челюстно-лицевой области вследствие повышенной физической активности, участия в драках, спортивных травмах и дорожно-транспортных происшествиях, что также подтверждается данными литературы (Swan M.C. et al., 2020; Назаров А.С., 2022).

Возрастная категория от 26 до 40 лет включала 15% (70 человек). В этой группе наблюдалась умеренная частота травм, часто обусловленная бытовыми и профессиональными факторами.

Пациенты в возрасте от 41 до 60 лет составили 4% (19 человек). В данной возрастной категории частота переломов была минимальной, что связывается с более осторожным поведением и снижением физической активности.

Таким образом, более 4/5 всех пациентов были моложе 25 лет, что указывает на важность профилактики травматизма в молодом возрасте и необходимости применения современных методов анальгезии у данной категории пациентов.

Анализ локализации переломов нижней челюсти у 467 пациентов позволил выделить четыре основные анатомические зоны, наиболее часто подвергающиеся травматическому повреждению. Переломы в области угла нижней челюсти встречались наиболее часто — у 126 пациентов (27%). Данный тип травмы типичен при прямом ударе в боковую часть нижней челюсти и часто сопровождается смещением отломков. Эта зона подвержена значительной нагрузке жевательных мышц, что способствует формированию нестабильных переломов (Смирнов А.В. и соавт., 2021; Singh V. et al., 2022).

Переломы тела нижней челюсти были диагностированы у 107 пациентов (23%). Переломы тела чаще всего возникают при фронтальных и боковых травмах, сопровождаются нарушением зубного ряда и требуют стабилизации с помощью остеосинтеза.

Переломы в области мышечкового отростка составили 89 случаев (19%). Этот вид переломов требует особого внимания, так как повреждение мышечка может привести к нарушению функции височно-нижнечелюстного сустава, ограничению открывания рта и хронической боли при жевании.

Переломы в области венечного отростка наблюдались у 79 пациентов (17%). Хотя венечный отросток не участвует в формировании сустава, его травмы могут вызывать выраженный болевой синдром за счёт прикрепления височной мышцы.

Эти данные подтверждают, что наиболее уязвимыми анатомическими структурами нижней челюсти являются угол и тело, на которые приходится наибольшая нагрузка при механических воздействиях. Указанные особенности обязательно учитываются при выборе метода хирургического вмешательства и схемы анальгезии в послеоперационном периоде.

В контрольную группу вошли 136 пациентов, которым в послеоперационном периоде проводилась традиционная анальгезия — внутримышечное введение Таджезика 2,0 мл или Пленалгина 5,0 мл (2500 мг) по жалобам на болевой синдром. Для оценки интенсивности боли использовалась визуально-аналоговая шкала (ВАШ), где 0 — отсутствие боли, а 10 — невыносимая боль.

Полученные результаты свидетельствуют о следующем распределении болевых ощущений. Умеренная боль (3–4 балла по ВАШ) наблюдалась у 22% пациентов (30 человек). Это говорит о частичном эффекте анальгезии, но сохранении клинически значимого болевого синдрома. Сильная боль (5–6 баллов по ВАШ) зафиксирована у 25% пациентов (34 человека). Эти пациенты нуждались в повторном введении анальгетиков или дополнительной терапии. Сильнейшая боль (7–8 баллов по ВАШ) наблюдалась у 49% пациентов (66 человек), что указывает на низкую эффективность стандартного обезболивания в этой группе. Невыносимая боль (9–10 баллов по ВАШ) отмечена у 4% больных (6 человек). Эти пациенты испытывали выраженные страдания и нуждались в экстренной коррекции обезболивающей терапии.

Таким образом, у 78% пациентов контрольной группы болевой синдром сохранялся на выраженном и крайне выраженном уровне, что подчёркивает необходимость внедрения современных методов упреждающей анальгезии и комплексного обезболивания на основе НПВП, включая местное применение.

В основной группе, где использовалась упреждающая анальгезия лорноксикамом и местное орошение, показатели были существенно лучше. Умеренную боль ощущали 69% пациентов, что считается клинически контролируемым уровнем. Сильная боль зафиксирована лишь у 17%, Случаи сильнейшей и невыносимой боли составили 13% и 1% соответственно.

Эти данные демонстрируют явное преимущество комплексного подхода с использованием НПВП и местной терапии для снижения выраженности послеоперационного болевого синдрома.

Обсуждение. Результаты проведённого исследования убедительно продемонстрировали различия в выраженности послеоперационного болевого синдрома у пациентов с переломами нижней челюсти в зависимости от применяемой схемы анальгезии. В контрольной группе, получавшей стандартную схему обезболивания (Таджезик, Пленалгин по требованию), в большинстве случаев отмечался выраженный болевой синдром. Так, умеренная боль наблюдалась лишь у 22% пациентов, тогда как сильная и сильнейшая боль регистрировались у 25% и 49% соответственно, а в 4% случаев боль достигала невыносимой интенсивности.

В то же время, у пациентов основной группы, где применялась упреждающая анальгезия с использованием лорноксикама 8 мг и местное орошение раны, результаты оказались значительно более благоприятными. Умеренная боль наблюдалась у подавляющего большинства больных (69%), сильная боль — лишь у 17%, а выраженные формы боли — сильнейшая и невыносимая — встречались в единичных случаях (13% и 1% соответственно).

Полученные данные свидетельствуют о высокой эффективности разработанной методики обезболивания, основанной на принципах упреждающей анальгезии. Лорноксикам как представитель нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВП) обладает не только анальгезирующим, но и противовоспалительным действием, что особенно важно в условиях травматического повреждения костной ткани. Местное применение препарата в зоне вмешательства дополнительно усиливает эффект за счёт прямого действия на болевые рецепторы и воспалённые ткани, снижая потребность в системных анальгетиках и улучшая переносимость лечения.

Выводы. 1. Основная группа пациентов, получавшая упреждающую анальгезию с применением лорноксикама и местного орошения, показала достоверно более низкие уровни послеоперационной боли по сравнению с контрольной группой

2. Комплексная методика обезболивания способствует уменьшению числа пациентов с сильной и невыносимой болью, повышает комфорт и качество жизни в раннем послеоперационном периоде.

3. Рекомендуются включение предложенной схемы анальгезии в клинические протоколы лечения пациентов с переломами нижней челюсти.

Литература:

1. Гельфанд Б.Р., Кириенко П.А., Леванович Д.А., Борзенко А.Г. Сравнительная оценка эффективности нестероидных противовоспалительных препаратов, применяемых для послеоперационного обезболивания // Вестник интенсивной терапии-2002.-№4.-С.83-88.

2. Гончаров А.В. Современные подходы к лечению переломов нижней челюсти. // Российский стоматологический журнал.- 2020.-№24.-С.45-49.

3. Даулетходжаев Н.А. Оптимизация лечения переломов нижней челюсти в области угла с использованием современных препаратов // Автореферат дисс. Канд. Мед. Наук. Республика Казахстан. Алматы, 2010.-29с.

4. Макаров Л.В. Хирургическое лечение многооскольчатых переломов нижней челюсти. // Челюстно-лицевая хирургия.- 2019.-№6(4).-С.12-16.

5. Ellis E. Management of mandibular fractures. //Oral Maxillofac Surg Clin North Am. 2019;31(4):509–520.
6. Singh V., Bhagol A. Pattern of mandibular fractures: a retrospective study. //J Oral Biol Craniofac Res. 2022;12(1):101–105.
7. Scott J., Huskisson E.C. Graphic representation of pain. //Pain. 1976;2(2):175–184.
8. Hawker G.A., Mian S., Kendzerska T., French M. Measures of adult pain: Visual Analog Scale for Pain (VAS Pain), Numeric Rating Scale for Pain (NRS Pain), McGill Pain Questionnaire (MPQ), Short-Form McGill Pain Questionnaire (SF-MPQ), Chronic Pain Grade Scale (CPGS), Short Form-36 Bodily Pain Scale (SF-36 BPS), and Measure of Intermittent and Constant Osteoarthritis Pain (ICOAP). //Arthritis Care Res (Hoboken). 2011;63(S11):S240–S252.

* * *

Бейшеналиев А.С., Исмаилова У.А.

**ОЦЕНКА ЦИРКАДИАНЫХ ФЛУКТУАЦИЙ БОЛЕВОГО СИНДРОМА И
ГЕМОДИНАМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМНОМ
НИЖНЕЙ ЧЕЛЮСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЛОКАЛЬНОГО ОРОШЕНИЯ
РАСТВОРОМ КСЕФАКАМА**

Бейшеналиев А. С., Исмаилова У. А.

**КСЕФАКАМ ЭРИТМЕСИ МЕНЕН ЖЕРГИЛИКТҮҮ СУГАРУУНУ
КОЛДОНУУДА ТӨМӨНКҮ ЖААГЫ СЫНГАН ПАЦИЕНТТЕРДЕ ООРУ
СИНДРОМУНУН ЦИРКАДИАНЫК ТЕРМЕЛҮҮСҮН ЖАНА
ГЕМОДИНАМИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРДҮ БААЛОО**

Beishenaliev A.S., Ismailova U.A.

**ASSESSMENT OF CIRCADIAN FLUCTUATIONS OF PAIN SYNDROME AND
HEMODYNAMIC PARAMETERS IN PATIENTS WITH MANDIBULAR FRACTURE
WHEN APPLYING LOCAL IRRIGATION WITH XEFAKAM SOLUTION**

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Контроль болевого синдрома в послеоперационном периоде остаётся одной из ключевых задач современной анестезиологии и хирургии. Неадекватное обезболивание может способствовать развитию хронического болевого синдрома, нарушению сна, удлинению сроков госпитализации, а также повышению уровня послеоперационных осложнений (1,2).

На сегодняшний день активно изучаются альтернативные и дополнительно эффективные методы анальгезии, включая **местное применение нестероидных противовоспалительных средств (НПВС)**, таких как **лорноксикам (Ксефокам)**, через катетер, установленный в рану. Такой подход может обеспечить локальное противовоспалительное и анальгезирующее действие, минимизируя системные побочные эффекты. Ксефокам (лорноксикам) демонстрирует высокую эффективность как при системном, так и при местном применении. Его противовоспалительный и анальгезирующий эффект обусловлен подавлением ЦОГ-1 и ЦОГ-2 без выраженного влияния на тромбоциты (3).

Методика локального орошения растворами анальгетиков через катетер показала эффективность в ряде клинических исследований, позволяя снизить потребность в опиоидах и улучшить качество сна пациентов (4).

Переломы нижней челюсти сопровождаются выраженным болевым синдромом, что значительно снижает качество жизни пациента в послеоперационном периоде. Стандартные методы анальгезии включают системное применение НПВС и опиоидов, что зачастую сопровождается побочными эффектами и не обеспечивает стабильного контроля боли в течение суток (1,5).

Одной из малоизученных, но клинически значимых проблем является **циркадианная вариабельность болевой чувствительности**. Данные литературы свидетельствуют, что интенсивность боли имеет чёткую зависимость от времени суток: максимальная чувствительность наблюдается в вечерние и ночные часы. Эти изменения обусловлены нейроэндокринными механизмами, включая снижение выработки кортизола, мелатонина и активности эндогенных опиоидов, а также изменениями вегетативной регуляции. Это требует особого подхода к обезболиванию у пациентов, перенёсших оперативное лечение по поводу перелома нижней челюсти (2,3).

Таким образом, применение локального орошения раствором ксефокама может быть особенно эффективно при учёте суточной динамики боли и гемодинамических параметров. Тем не менее, данное направление пока слабо освещено в отечественной и зарубежной литературе, что подчёркивает необходимость комплексного исследования.

Цель исследования:

Оценить эффективность метода локального орошения раствором ксефокама у пациентов после оперативного лечения переломов нижней челюсти с учётом циркадианных колебаний болевого синдрома и гемодинамических показателей.

Ключевые слова: перелом нижней челюсти, дренирование, катетер, ксефокам, послеоперационная боль.

Аннотация: операциядан кийинки мезгилде оору синдромун көзөмөлдөө Заманбап анестезиология менен хирургиянын негизги милдеттеринин бири бойдон калууда. Жетишсиз ооруну басаңдатуу өнөкөт оору синдромунун өнүгүшүнө, уйкунун бузулушуна, ооруканага жаткыруу убактысынын узартылышына, ошондой эле операциядан кийинки татаалдашуунун жогорулашына алып келиши мүмкүн (1,2).

Лорноксикам (Ксефокам) сыяктуу стероиддик эмес сезгенүүгө каршы каражаттарды жергиликтүү колдонууну камтыган анальгезиянын альтернативдүү жана кошумча натыйжалуу ыкмалары Активдүү изилденип жатат. Мындай ыкма жергиликтүү сезгенүүгө каршы жана анальгетикалык таасирлерди камсыз кылып, системалык терс таасирлерди минималдаштырат. Ксефокам (лорноксикам) системалуу жана актуалдуу колдонууда жогорку эффективдүүлүктү көрсөтөт. Анын сезгенүүгө каршы жана анальгетикалык таасири тромбоциттерге байкалбастан, ЦОГ-1 жана ЦОГ-2 ингибирлөөсү менен шартталган (3).

Катетер аркылуу анальгетикалык эритмелерди жергиликтүү сугаруу ыкмасы бир катар клиникалык изилдөөлөрдө натыйжалуулугун көрсөтүп, опиоиддерге болгон муктаждыкты азайтып, бейтаптардын уйкусун жаакшыртты (4).

Төмөнкү жаактын сыныктары белгилүү оору синдрому менен коштолот, бул операциядан кийинки мезгилде пациенттин жашоо сапатын кыйла төмөндөтөт. Анальгезиянын стандарттуу методдору СПВСТИ жана опиоиддерди системалуу колдонууну камтыйт, бул көбүнчө терс таасирлер менен коштолот жана бир сутканын ичинде туруктуу ооруну контролдоону камсыз кылбайт (1,5).

Аз изилденген, бирок клиникалык жактан маанилүү көйгөйлөрдүн бири-оору сезгичтигинин циркадиандык өзгөрмөлүүлүгү. Адабияттын далилдери оорунун интенсивдүүлүгү күндүн убактысына так көз каранды экенин көрсөтүп турат: максималдуу сезгичтик кечки жана түнкү сааттарда байкалат. Бул өзгөрүүлөр нейроэндокриндик механизмдерге, анын ичинде кортизол, мелатонин өндүрүшүнүн төмөндөшүнө жана эндогендик Опиоиддердин активдүүлүгүнө, ошондой эле вегетативдик жөнгө салуунун өзгөрүшүнө байланыштуу. Бул мандибулярдык сынык боюнча ыкчам дарыланып жаткан пациенттерде ооруну башкарууга өзгөчө мамилени талап кылат (2,3).

Ошентип, ксефакам эритмеси менен жергиликтүү сугарууну колдонуу оорунун күнүмдүк динамикасын жана гемодинамикалык параметрлерин эске алууда өзгөчө натыйжалуу болот. Бирок, бул багыт ата мекендик жана чет өлкөлүк адабияттарда азырынча начар чагылдырылып, комплекстүү изилдөө зарылдыгын баса белгилейт.

Изилдөө максаты

Оору синдромунун циркадиандык термелүүсүн жана гемодинамикалык көрсөткүчтөрдү эске алуу менен төмөнкү жаак сыныктарын оперативдүү дарылоодон кийин пациенттерде ксефакам эритмеси менен жергиликтүү сугаруу ыкмасынын натыйжалуулугун баалоо.

Ачкыч сөздөр: төмөнкү жаактын сынышы, дренаж, катетер, ксефокам, операциядан кийинки оору

Abstract: Pain syndrome control in the postoperative period remains one of the key tasks of modern anesthesiology and surgery. Inadequate anesthesia can contribute to the development of chronic pain syndrome, sleep disorders, prolonged hospitalization, and increased postoperative complications (1,2).

To date, alternative and additionally effective methods of analgesia are being actively studied, including the topical use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs (NSAIDs), such as lornoxicam (Xefokam), through a catheter inserted into the wound. This approach can provide local anti-inflammatory and analgesic effects, minimizing systemic side effects. Xefokam (lornoxicam) demonstrates high efficacy in both systemic and topical applications. Its anti-inflammatory and analgesic effect is due to the suppression of COX-1 and COX-2 without a pronounced effect on platelets (3).

The technique of local irrigation with analgesic solutions through a catheter has shown effectiveness in a number of clinical studies, reducing the need for opioids and improving the quality of sleep in patients (4).

Fractures of the lower jaw are accompanied by severe pain, which significantly reduces the patient's quality of life in the postoperative period. Standard methods of analgesia include the systemic use of NSAIDs and opioids, which are often accompanied by side effects and do not provide stable pain control during the day (1.5).

One of the poorly studied but clinically significant problems is the circadian variability of pain sensitivity. Literature data indicate that the intensity of pain has a clear dependence on the time of day: maximum sensitivity is observed in the evening and at night. These changes are due to neuroendocrine mechanisms, including decreased production of cortisol, melatonin, and endogenous opioid activity, as well as changes in autonomic regulation. This requires a special approach to pain management in patients undergoing surgical treatment for a mandibular fracture (2,3).

Thus, the use of local irrigation with xefakam solution can be especially effective when taking into account the daily dynamics of pain and hemodynamic parameters. Nevertheless, this area is still poorly covered in Russian and foreign literature, which underlines the need for comprehensive research.

The purpose of the study

To evaluate the effectiveness of local irrigation with xefakam solution in patients after surgical treatment of mandibular fractures, taking into account circadian fluctuations in pain and hemodynamic parameters.

Keywords: mandibular fracture, drainage, catheter, xefocam, postoperative pain.

Материалы и методы

Исследование выполнено на базе отделения челюстно-лицевой хирургии НГ МЗ в рамках клинического наблюдения за пациентами, перенёсшими оперативное вмешательство по поводу перелома нижней челюсти. Работа носила **проспективный, рандомизированный и контролируемый характер.**

В исследование было включено **168 пациентов** в возрасте от **19 до 65 лет**. Из них **25 человек (14,9%) составляли женщины**, остальные — мужчины. Средний возраст больных составил **42,7 ± 9,8 лет (табл.1).**

Таблица 1. Возрастное распределение пациентов с переломами нижней челюсти

Возраст	Количество больных	
	Абс.число	%
16–20 лет	6	3,6
21–30 лет	38	22,6
31–40 лет	51	30,4
41–50 лет	44	26,2
51–60 лет	23	13,7
Старше 60 лет	6	3,6
Всего	168	100

В основном больные получившие перелом нижней челюсти (90 пациентов, что составляет 53,6%) составили лица в возрасте от 21 до 50 лет, что соответствует наибольшей функциональной и трудоспособной группе населения, подверженной травмам лица, в том числе в результате дорожно-транспортных происшествий и бытовых травм.

Результаты

Пациенты были **рандомизированы** в две равные группы по 84 человека. **Основную группу составили 84 пациента, которым применялась методика локального**

орошения раны раствором ксефакама (лорноксикама). После завершения операции в зону хирургического вмешательства устанавливался **полихлорвиниловый катетер**, через который в послеоперационном периоде вводили раствор ксефакама (8 мг лорноксикама, разведённых в 100 мл изотонического раствора натрия хлорида 0,9%). Раствор вводился **трижды в сутки** — в 08:00, 14:00 и 20:00, в течение **трёх суток**.

Контрольная группа (n = 84) получала стандартную анальгезию, включающую **внутримышечное введение нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВС)** — кеторолак, дексалгин или их аналоги по назначению лечащего врача. Местное воздействие в данной группе не применялось.

Для количественной оценки болевого синдрома использовалась **визуально-аналоговая шкала (ВАШ)** от 0 до 10 баллов (0 — отсутствие боли, 10 — невыносимая боль). Измерения проводились **4 раза в сутки**, утром — 08:00, днём — 14:00, вечером — 20:00 и ночью — 02:00. Оценка проводилась в течение **трёх суток** после операции.

В основной группе (n = 84) интенсивность боли по ВАШ утром (08:00) была невысока, затем к вечеру постепенно нарастала. Максимальная средняя оценка боли пришлось примерно на 20:00, после чего к 02:00 ночи наблюдалось небольшое снижение. Абсолютные значения ВАШ у основной группы во все моменты времени оказались заметно ниже, чем у контрольной, что отражает высокую эффективность местной НПВС-анальгезии у этих пациентов.

В контрольной группе (n = 84) боль была более выраженной и также нарастала в течение дня. Уже к 20:00 средние показатели ВАШ были высокими, а пиковое значение боли отмечено ночью в 02:00. Таким образом, контрольная группа требовала более интенсивного обезболивания в ночные часы.

Для объективизации болевого синдрома и оценки распространённости гиперальгезии в послеоперационном периоде нами был применён **аппарат локальной диагностики гиперальгезии**, разработанный совместно с кафедрой медицинской физики и биоинженерии. Аппарат сконструирован инженером-физиком и прошёл предварительные испытания в клинических условиях, показав стабильные результаты и хорошую воспроизводимость измерений.

Аппарат представляет собой **сенсорную платформу с прецизионным зондом давления**, подключённую к блокам регистрации и визуализации. Он позволяет производить **пошаговое определение болевого порога** при стандартной нагрузке на окружающие ткани в зоне хирургического вмешательства. По изменению ответной чувствительности пациента формируется **цифровая карта гиперальгезии**, где зоны нормальной болевой чувствительности маркируются как фоновые, области с пониженным болевым порогом (аллодиния) и гиперчувствительностью (вторичная гиперальгезия) — выделяются цветовой градацией (жёлтый, оранжевый, красный сектор). Регистрируется площадь гиперальгезии в квадратных сантиметрах.

Измерения проводились **до операции, на 1, 2 и 3 сутки послеоперационного периода**. Аппаратная карта автоматически сохранялась в цифровом формате и позволяла динамически отслеживать изменение площади гиперальгезии с течением времени.

У пациентов контрольной группы (традиционная анальгезия) уже на 1 сутки после операции наблюдалось **расширение зоны гиперальгезии**, особенно в области проекции раневого канала и смежных мягкотканых структур. Максимальная площадь гиперчувствительной зоны достигала **22–26 см²** к вечеру первого дня и сохранялась в пределах **18–20 см²** на третьи сутки, что указывает на персистенцию воспалительной гиперноцицепции (таблица 2).

Таблица 2. Динамика площади гиперальгезии в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа (см ²)	Основная группа (см ²)
До операции	12,3 ± 2,5	12,1 ± 2,4
1 сутки (вечер)	24,1 ± 3,8	14,2 ± 2,9
2 сутки (утро)	20,5 ± 3,1	10,4 ± 2,3
3 сутки (утро)	17,6 ± 2,7	6,8 ± 1,8

Примечание: различия между группами на всех этапах были статистически значимыми ($p < 0,01$).

Учитывая, что у пациентов с переломами нижней челюсти до оперативного вмешательства отмечается выраженный болевой синдром. Согласно полученным данным, средняя площадь гиперальгезии в дооперационный период составила $12,3 \pm 2,5$ см² в контрольной группе и $12,1 \pm 2,4$ см² в основной группе.

На 1 сутки после операции (вечернее измерение) в контрольной группе наблюдалось увеличение площади гиперальгезии до $24,1 \pm 3,8$ см², тогда как в основной группе данный показатель составил $14,2 \pm 2,9$ см². На 2 сутки (утро) отмечалось снижение гиперальгезии: до $20,5 \pm 3,1$ см² в контрольной группе и до $10,4 \pm 2,3$ см² в основной группе. К 3 суткам после операции (утреннее измерение) гиперальгезия продолжала снижаться и составила $17,6 \pm 2,7$ см² в контрольной группе и $6,8 \pm 1,8$ см² — в основной.

Полученные результаты позволяют утверждать, что **применение локального орошения раны раствором ксефакама оказывает выраженное антигиперальгезивное действие**, вероятно, за счёт ингибирования локального воспалительного каскада, подавления периферической сенситизации и стабилизации активности ноцицептивных волокон в области повреждения.

Аппарат использованный в исследовании, показал себя как **надежный инструмент для количественной оценки болевого поля**, позволяющий не только регистрировать изменения в динамике, но и **визуализировать эффект терапии** в объективной форме.

В рамках клинического наблюдения за пациентами с переломами нижней челюсти была проведена оценка ключевых физиологических и лабораторных параметров в динамике на 1, 2 и 3 сутки после операции. Сравнивались данные основной группы ($n = 84$), получавшей локальное орошение раствором ксефакама, и контрольной группы ($n = 84$), проходившей стандартное лечение без применения локального НПВС.

Одним из ярких показателей, характеризующих течение послеоперационного периода, является частота сердечных сокращений (табл.3)

Таблица 3. Динамика частота сердечных сокращений (ЧСС), уд/мин в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	83 ± 4	84 ± 6
1 сутки	91 ± 6	88 ± 7
2 сутки	88 ± 6	82 ± 6
3 сутки	85 ± 5	76 ± 5

В раннем послеоперационном периоде у больных контрольной и основной групп происходило увеличение частоты сердечных сокращений по сравнению с исходными данными.

У больных основной группы, у которых послеоперационном периоде производилось орошение раны, средняя величина частоты сердечных сокращений в первые сутки составило 88 ± 7 уд.в 1 минуту. В контрольной группе больные послеоперационном периоде получали традиционное обезболивание средняя величина частоты сердечных сокращений в первые сутки составило 91 ± 6 уд.в 1 минуту

Частота сердечных сокращений достоверно снижалась в основной группе по сравнению с контролем ($p < 0,01$) на вторые и третьи сутки после операции, что указывает на более быстрое купирование болевого и стрессового ответа.

Нами было проанализирована показатели лейкоцитов в сравниваемых группах (табл.4)

Таблица 4. Динамика лейкоцитов в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	$6,8 \pm 1,8$	$7,1 \pm 1,2$
1 сутки	$10,6 \pm 1,5$	$10,4 \pm 1,3$
2 сутки	$9,8 \pm 1,2$	$8,6 \pm 1,1$
3 сутки	$9,0 \pm 1,1$	$7,2 \pm 1,0$

В основной группе наблюдалось более выраженное снижение WBC ($p < 0,01$), отражающее снижение воспалительной реакции. Метод локального орошения ксефокамом приводит к более быстрому снижению уровня лейкоцитов и СРБ, демонстрируя выраженный противовоспалительный эффект.

Нами также было изучено показатели С-реактивного белка (СРБ), мг/л в сравниваемых группах (табл.5).

Таблица 5 .Динамика С-реактивного белка в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	$14,2 \pm 2,8$	$14 \pm 3,1$
1 сутки	$29,1 \pm 5,2$	$27,8 \pm 4,6$
2 сутки	$22,8 \pm 4,1$	$16,4 \pm 3,9$
3 сутки	$16,6 \pm 3,6$	$8,1 \pm 2,3$

СРБ снижался быстрее в основной группе, начиная с 3 суток ($p < 0,001$), что говорит о лучшем контроле воспаления при локальной терапии.

У основной группы к 3 суткам достигалась нормализация температуры, тогда как в контрольной сохранялись субфебрильные значения (табл.6).

Таблица 6 .

Динамика температуры тела в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	36,5±0,2	36,7±0,3
1 сутки	37,6±0,4	37,4±0,3
2 сутки	37,3±0,3	36,9±0,2
3 сутки	37,1±0,2	36,7±0,1

Метод локального орошения ксефокамом способствует быстрой нормализации температуры тела без развития вторичной лихорадки.

В отличие от контрольной группы, пациенты основной группы продемонстрировали более **быструю стабилизацию системных показателей**, что делает локальную терапию ценным дополнением к стандартному лечению переломов нижней челюсти.

Обсуждение

Применение локальной терапии НПВС, в частности лорноксикама, обеспечивает двойной эффект — анальгезию и подавление периферической гиперальгезии. Это подтверждается объективными данными аппаратного картирования. В контрольной группе сохранение широкой зоны гиперчувствительности свидетельствует о недостаточной эффективности системной терапии в отношении периферической сенситизации.

Подобный подход может рассматриваться как клинически значимая альтернатива для раннего послеоперационного обезболивания и профилактики перехода острой боли в хроническую форму.

Заключение

Метод локального орошения лорноксикамом зоны оперативного вмешательства при остеосинтезе нижней челюсти позволяет достоверно снизить уровень боли в течение суток, особенно в ночные часы. Сократить площадь зоны гиперальгезии на 64% к 3 суткам после операции и повысить качество обезболивания без увеличения дозировок системных анальгетиков.

Аппаратная регистрация зоны гиперальгезии может быть рекомендована как дополнительный объективный критерий оценки эффективности анальгезии в челюстно-лицевой хирургии.

Список литературы

1. Соловьев А.И., Мищенко С.Л. Современные методы обезболивания в челюстно-лицевой хирургии // Вестник стоматологии. – 2020. – №4. – С. 52–57.
2. Romanos G.E., Asnani K.P., Hingorani D. Local drug delivery using drainage systems in oral surgery // J Oral Maxillofac Surg. – 2021. – Vol. 79(8). – P. 1556.e1–1556.e6.
3. Гасанов Ш.М. Проблемы болевого синдрома в хирургии лица // Российская стоматология. – 2019. – №1. – С. 34–38.
4. Chrcanovic B.R., Albrektsson T., Wennerberg A. Pain after oral and maxillofacial surgery: a systematic review // Oral Maxillofac Surg. – 2022. – Vol. 26(1). – P. 21–30.
5. Трушкин С.В., Ершов А.Г. Дренирование при челюстно-лицевых операциях: актуальные вопросы // Хирургическая стоматология. – 2018. – №3. – С. 45–50.

* * *

Жороев Акбар Маматович

ПРИМЕНЕНИЕ ВАСКУЛЯРИЗОВАННОГО ЛУЧЕВОГО ЛОСКУТА ПО МЕТОДИКЕ «ЛОСКУТ В ЛОСКУТЕ» В РЕКОНСТРУКЦИИ ПРИ СЛОЖНЫХ И ОБШИРНЫХ ДЕФЕКТАХ КОЖИ И МЯГКИХ ТКАНЕЙ КИСТИ

Жороев Акбар Маматович

КОЛДУН ЖУМШАК ТКАНДАРЫНЫН ТАТААЛ ЖАНА КЕҢИРИ ТЕРИ КЕМЧИЛИКТЕРИНДЕ РЕКОНСТРУКЦИЯЛООДО "КАПКАКТАГЫ КАПКАК" ЫКМАСЫ БОЮНЧА КАН ТАМЫРЛАШКАН НУРЛАНУУ КАПКАГЫН КОЛДОНУУ

Zhoroev Akbar Mamatovich

USE OF VASCULARIZED RADIAL FLAP BY THE "FLAP IN FLAP" METHOD IN RECONSTRUCTION FOR COMPLEX AND EXTENSIVE DEFECTS OF THE SKIN AND SOFT TISSUES OF THE HAND

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Цель исследования — оценить эффективность и клинические результаты применения васкуляризированного лучевого лоскута по методике «лоскут в лоскуте» для реконструкции сложных и обширных дефектов кожи и мягких тканей кисти. Представлен анализ 18 клинических случаев, проведённых в период с 2020 по 2024 год. Отмечено снижение частоты некроза, улучшение трофики и функциональных результатов. Методика позволяет достичь высокой степени адаптации лоскута к сложной анатомии кисти при минимизации донорского ущерба.

Ключевые слова: васкуляризированный лучевой лоскут, лоскут в лоскуте, реконструкция кисти, мягкотканые дефекты, микрососудистая хирургия.

Аннотация: Изилдөөнүн максаты — теринин жана колдун жумшак ткандарынын татаал жана кеңири кемчиликтерин калыбына келтирүү үчүн "капкактагы капкак" ыкмасы менен тамырлашкан радиалдык капкактын эффективдүүлүгүн жана клиникалык натыйжаларын баалоо. 18-2020-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн 2024 клиникалык учурдун анализи келтирилген. Некроз жыштыгынын төмөндөшү, трофиканын жакшырышы жана функционалдык натыйжалар белгиленди. Техника донордук зыянды азайтып, капталдын татаал кол анатомиясына ыңгайлашуусунун жогорку деңгээлине жетише алат.

Негизги сөздөр: васкуляризацияланган нурлануу капкагы, капкактагы капкак, колду реконструкциялоо, жумшак ткандардын кемчиликтери, микроваскулярдык хирургия.

Abstract: The aim of the study was to evaluate the efficacy and clinical outcomes of using a vascularized radial flap using the flap-in-flap technique for reconstructing complex and extensive defects of the skin and soft tissues of the hand. An analysis of 18 clinical cases conducted between 2020 and 2024 is presented. A decrease in the incidence of necrosis, improved trophism and functional results were noted. The technique allows achieving a high degree of flap adaptation to the complex anatomy of the hand while minimizing donor damage.

Keywords: vascularized radial flap, flap in flap, hand reconstruction, soft tissue defects, microvascular surgery.

Введение

Кисть-анатомически сложная и функционально значимая часть верхней конечности. Травмы, ожоги, опухоли и гнойно-некротические поражения часто приводят к обширным дефектам кожи и мягких тканей, требующим сложных реконструктивных вмешательств. Васкуляризированный лучевой лоскут остаётся одним из наиболее надёжных источников ткани для замещения дефектов кисти благодаря стабильному сосудистому педикулярному снабжению, тонкой и эластичной коже, а также возможности включения фасции, сухожилий и даже костных компонентов (1,5).

Обширные и сложные дефекты мягких тканей кисти представляют собой одну из наиболее трудноразрешимых задач реконструктивной хирургии конечностей. Высокая концентрация анатомических структур (сухожилий, сосудов, нервов) на ограниченном пространстве кисти обуславливает необходимость применения тонких, пластичных и хорошо васкуляризованных тканей при восстановлении целостности кожного и подлежащего покровов. Стандартные методы кожной пластики и традиционные лоскуты часто оказываются неэффективны в условиях обширных поражений, посттравматических или послеонкологических изменений, особенно при вторичных и многократно оперированных ранах (3,7).

Лучевой кожно-фасциальный лоскут на питающей артерии (arteria radialis) зарекомендовал себя как один из надёжнейших источников тканей для реконструкции кисти. Он обеспечивает стабильное кровоснабжение, анатомически хорошо сочетается с тканями кисти, а его забор сопряжён с относительно низкой частотой осложнений.

Однако в условиях сложной топографии дефекта, трёхмерного разрушения тканей и необходимости закрытия нескольких функционально значимых зон (например, межпальцевые промежутки, сухожильные ложа, тыльно-ладонные переходы), даже хорошо кровоснабжаемый свободный лоскут может быть недостаточно податливым и «грубым» для точного моделирования. В таких клинических ситуациях методика «лоскут в лоскуте» (flap-in-flap) обеспечивает дополнительную пластичность, вариативность и возможность построения тканевого комплекса изнутри основного лоскута без риска ишемии (7,8).

Несмотря на отдельные описания этой техники в зарубежной литературе, её применение в реконструкции кисти остаётся недостаточно изученным, особенно в контексте системного анализа результатов, осложнений и функциональных исходов. В связи с этим представляется актуальным не только применение, но и тщательное клиническое и функциональное исследование результатов данной методики в реконструктивной хирургии кисти.

Материалы и методы

В настоящем исследовании у 30 пациентов с последствиями травмы кисти при обширных травмах кисти и мягких тканей были выполнены оперативных вмешательств по замещению дефектов по методике «лоскут в лоскуте».

В 16 случаях повреждение преимущественно локализовалось на ладонной, в 14 - на тыльной поверхности кисти. Учитывая исключительную значимость нормальных движений луча кисти для ее функции в целом,

повреждения первого межпальцевого промежутка выделяли отдельно. Они наблюдались у 8 пациентов.

Размеры дефекта измеряли после иссечения его краев. Они составили от 5 см² до 80 см² (медиана - 32 см²).

В 72% наших наблюдений посттравматический дефект на кисти был представлен не только дефектом покровных тканей, резко ограничивающим функцию кисти, но и повреждением глубже лежащих структур.

Срок выполнения реконструктивного оперативного вмешательства после травмы колебался от 29 дней до 9 лет (медиана - 6 месяцев), возраст пациентов - от 2 до 62 лет (медиана - 28 лет).

Хирургическая техника:

Для иллюстрации эффективности и обоснованности применения метода «лоскут в лоскуте» приводим клинический пример с посттравматической рубцовой сгибательной деформацией кожи и мягких тканей правой кисти и нижней трети правого предплечья. В данном случае имелся выраженный дефект с деформацией анатомических структур, ограничением функции и высоким риском рецидива при использовании стандартных методик кожной пластики. Это создавало необходимость в выборе индивидуализированного и анатомически обоснованного подхода, способного обеспечить полноценное закрытие дефекта с сохранением функции и минимизацией осложнений. Применение предложенного метода позволило добиться надежного закрытия дефекта, восстановления анатомии и функции, а также предотвратить развитие повторной контрактуры.

Для иллюстрации приводим клиническое наблюдение.

Больной С. уулу У. муж. 27л, и/б №32987 поступил в клинику с диагнозом: Посттравматическая рубцово-сгибательная деформация кожи и мягких тканей правой кисти и н/3 правого предплечья.

Жалобы при поступлении на наличие рубцовой деформации правой кисти, боли в области послеоперационного рубца, ограничение движений пальцев и кисти, нарушение функции правой кисти.

Со слов пациента травму получил на производстве 27.04.2023г. По неосторожности при работе рука попала в станок. Первая помощь была оказана очевидцами. Наложена давящая повязка. Бригадой скорой медицинской помощи пациент доставлен по линии скорой помощи в НГ отделение ПРМХ и ХК. Пациент был госпитализирован в экстренном порядке для оперативного лечения. Произведена операция: Закрытие дефекта кожи и м/т правой кисти и предплечья пластикой местными тканями. Шов мышц тенора. Послеоперационный период протекал удовлетворительно, был выписан с улучшением состояния. Лечение получал по месту жительства амбулаторно. Но несмотря на проводимые амбулаторной лечение рубцовая деформация прогрессировала и больной обратился на повторное оперативное вмешательство.

При осмотре правой кисти и нижней трети предплечья имеются послеоперационные рубцы различного размера и характера, со стягивающим компонентом, по ладонной поверхности кисти и внутренней поверхности нижней трети предплечья, резкое

ограничение движений пальцев и кисти в целом. Нарушение функции хвата кисти. Рубцы гипертрофированы, при пальпации умеренно болезненно (рис.1)

Рис. 1. Предварительная разметка линий разрезов на ладонной поверхности правой кисти и нижней трети предплечья

Произведено операция 09.10.2023.

После обработки правой кисти и предплечья спиртом, под жгутом, после предварительной маркировки на коже линий разрезов выполнено иссечение рубцовой ткани ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья (рис 2) .

Рис. 2.. Маркировка на коже линий разрезов ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья.

Имеется выраженный рубцово-спаечный процесс кожи и мягких тканей. Все рубцовые ткани иссечены, подлежащие ткани освобождены от рубцовой ткани.

После иссечения рубцовой ткани образовался дефект мягких тканей кисти и нижней трети предплечья размером 20х6см. Гемостаз электрокоагуляцией. Затем по внутренней поверхности правого предплечья по ходу и в проекции лучевой артерии после предварительной маркировки на коже линий разрезов предполагаемого лоскута, выполнен листовидный разрез кожи. Далее под оптическим увеличением с применением микрохирургического инструментария и техники с техническими трудностями был

выделен кожно-фасциальный васкуляризированный лоскут на сосудистой ножке (лучевая артерия), лоскут - размерами 20х5 см, соразмерно дефекту (рис 3).

Рис. 3. Выделение кожно-фасциального васкуляризируемого лоскута на сосудистой ножке (лучевой артерии) размером 20×5 см, соразмерно кожно-мягкотканному дефекту

На уровне верхней трети правого предплечья были найдены и выделены проксимальные концы лучевой артерии от места отхождения от плечевой артерии и близлежащей подкожной вены. Сосуды лигированы. Лоскут выделен от подлежащей ткани и ротирован на 180 градусов область дефекта, жгут отпущен, кровообращение в лоскуте хорошее. Лоскут фиксирован к месту дефекта нитью 4.0 Дуалон (НГ). На донорском участке образовался дефект размером 20,0х6,0 см который послойно ушит нитью 3.0 Дуалон –(НГ) . и 2,0 Дуакол (НГ)..Пластика кожи местными тканями. При ротации лоскута к месту дефекта, дефект области лучезапястного сустава и нижней трети предплечья нет возможности закрыть полностью, в связи с чем принято решение закрыть дефекты лоскутом с изменением формы. Для этого проксимальная часть лоскута поделена на 2 части, соразмерно дефектам и с наличием в них перфорантных сосудов, ротированы к месту дефектов. Фиксированы швами нитью 4.0 Дуалон (НГ). Кровообращение в лоскутах хорошее. Дефект закрыт полностью (рис 4.).

Рис. 4. Ротирование и фиксация двух частей васкуляризированного лоскута, сформированного из проксимального сегмента, с сохранёнными перфорантными сосудами; полное закрытие кожно-мягкотканного дефекта, хорошее кровообращение в лоскуте

Таким образом, произведено иссечение рубцовой ткани ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья, пластика дефекта ротированным васкуляризированным лучевым лоскутом по методике «лоскут в лоскуте», с изменением формы. Пластика местными тканями.

Результаты

Полная приживаемость лоскута достигнута у всех больных.

У одного пациента наблюдалась частичная ишемия сублоскута, потребовавшая ревизии анастомозов и последующей вторичной коррекции. Средний срок реабилитации составил $8,6 \pm 2,4$ недель. Средний балл по шкале QuickDASH составил 22,7, что свидетельствует о удовлетворительном функциональном восстановлении. Эстетическая удовлетворённость по VAS — 8,1/10.

Обсуждение

Методика «лоскут в лоскуте» в составе лучевого лоскута позволяет достичь уникальной трёхмерной адаптации ткани к сложной архитектонике кисти. Перфорантное кровоснабжение сублоскута обеспечивает его надёжную васкуляризацию и независимое перемещение, не требующее дополнительных анастомозов. Это особенно важно при реконструкции зон с избыточным натяжением или глубокой топографией (анатомические ложа, межпальцевые промежутки).

Результаты проведённого исследования подтверждают высокую эффективность применения методики «лоскут в лоскуте» на основе васкуляризированного лучевого лоскута при реконструкции сложных дефектов кисти. Ключевым преимуществом данной методики является возможность создания «двухуровневой» конструкции: основной лоскут обеспечивает закрытие основного объёма дефекта, в то время как сублоскут, мобилизованный на перфорантах, позволяет реконструировать зоны с высоким функциональным значением и сложной конфигурацией (3,9).

Анализ клинического материала показал, что данная техника значительно снижает натяжение тканей в зоне реконструкции, улучшает распределение кожного покрова и способствует более быстрому восстановлению двигательной активности.

Следует подчеркнуть, что метод «лоскут в лоскуте» требует от хирурга не только владения микрохирургической техникой, но и чёткого представления о анатомии перфорантных сосудов, топографии предплечья, а также индивидуального планирования хода вмешательства на основании трёхмерной модели дефекта. Использование интраоперационного доплер-контроля и прецизионной диссекции сосудов повышает безопасность вмешательства и снижает риск ишемии сублоскута (4,8).

В литературе метод flap-in-flap ранее описывался в работах Lykoudis и др. (2017), преимущественно в области реконструкции лица и туловища. Наш опыт подтверждает возможность адаптации этого подхода к кисти, причём с более высокой потребностью в прецизионной технике из-за ограниченного пространства и функционального значения зоны вмешательства.

Заключение

Применение васкуляризированного лучевого лоскута по методике «лоскут в лоскуте» является эффективным и безопасным методом реконструкции при сложных и обширных дефектах кисти. Метод демонстрирует высокую приживаемость, хорошие функциональные и эстетические результаты, минимизирует потребность в дополнительных операциях. Он должен быть рассмотрен как один из приоритетных подходов в арсенале микрохирургической реконструкции кисти.

Список литературы.

1. Польшин А.Г. Лечение глубоких дефектов мягких тканей кисти травматического происхождения и их последствий ротационными лоскутами предплечья/ А.Г.Польшин, Л.А.Родоманова // Травматология и ортопедия России. - СПб. - 2005.- 3(37). - С. 83
2. Mittlmeier T. Management of severe soft-tissue trauma in the upper extremity – shoulder, upper and lower arm/ T.Mittlmeier, B.D.Krapohl, K.D.Schaser// Oper. Orthop. Traumatol. - 2010 May. - 22(2). 196-211
3. Маликов М.Х. Хирургическое лечение ишемической контрактуры Фолькмана: автореф. дис... канд. мед. наук / М.Х.Маликов. – Душанбе. - 1997. - 21 с.
4. Самодай В.Г. Методика лечения обширных дефектов мягких тканей конечностей при огнестрельных ранениях / В.Г.Самодай, И.В.Юшин // Травматология и ортопедия России. - 2006. - 4(42). - С. 86-87
5. Лисайчук Ю.С. Функциональная трансплантация мышц / Ю.С. Лисайчук // Проблемы микрохирургии. I (V) Международный симпозиум. – М. - 2001. - С.17-18
6. Миланов Н.О. Хирургические проблемы иннервации скелетной мышцы при пересадке её на верхнюю конечность /Н.О.Миланов, А.М.Боровиков, А.А.Богов// Проблемы микрохирургии: Тез. III Всесоюзн. симп. по микрохирургии 7-8 сент.- г.Саратов. - 1989. - С. 106-107
7. Doi K. Basic science behind functioning free muscle transplantation / K. Doi, Y. Hattori, S.H. Tan// Clin Plast Surg 29:483-495. - 2002
8. Резников А.В. Методы восстановления сухожилий сгибателей пальцев с использованием лоскутов на сосудистой ножке в условиях рубцовой трансформации тканей сегмента «предплечье-кость» / А.В.Резников [и др.]// Проблемы микрохирургии. I (V) Международный симпозиум. - М. - 2001. - С.28-29

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

Абдувалиев Ибраим - филология илимдеринин доктору, профессор. ЖАМУ

Авазов Эрнис Абдыманапович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, тарых илимдеринин кандидаты, доцент., e-mail: ernis-ist@mail.ru.

Адишбек кызы Гүлжан- Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университетинин окутуучусу

Акматажанова Перизат Жаныбековна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. e-mail: Perizatzhanybekova153@gmail.com тел.: 0701 7071 49

Алымкул кызы Даткайым - Жалал-Абад гуманитардык-педагогикалык колледжи, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу.

Бейшеналиев Алымкадыр Савирдинович - доктор медицинских наук, профессор, Член корреспондент НАН КР, Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К. Ахунбаева, 0009-0004-8452-7877

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент. ORCID.ORG/ 0000-0002-1813-3317

Жороев Акбар Маматович - Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К. Ахунбаева, Национальный госпиталь, г. Бишкек, Кыргызстан.

Саркарова Давлатхон Махаматовна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. e-mail: D75707154@gmail.com .тел.: 0557 110026

Термечикова Алтынкан Маматовна – БАС кафедрасынын улук окутуучусу, ЖАМУ, Жалал-Абад, Кыргызстан

Токтомбаев Медер Амантурович - Кафедра пропедевтической хирургии КГМА им. И.К. Ахунбаева Отделение челюстно-лицевой хирургии Национального госпиталя Министерства здравоохранения Кыргызской Республики

Карбекова Азиза Баймаматовна – э.и.д. Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Агрардык-техникалык институтунун директору

Карбекова Мээримай Жумабековна – К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети. Жалал-Абад, Кыргызстан.

Исмаилова Умут Абдиловна - Кафедра пропедевтической хирургии КГМА им. И.К. Ахунбаева Отделение челюстно-лицевой хирургии Национального госпиталя Министерства здравоохранения Кыргызской Республики

Нусупова Роза Сарыпбековна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты.

Маматова Гулшайыр Тыныбековна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Информатика кафедрасынын доценти

Маратбек кызы Айдаана - ФМББ(М)-21-1 тайпасынын студенти

Маруфов Отабек - магистрант Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,

Осмонова Нургүл Таштановна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Информатика кафедрасынын доценти

Попкова Елена Геннадьевна - Российский университет дружбы народов, д.э.н., профессор Президент АНО "Институт научных коммуникаций" 210471@mail.ru

Сайпидинов Илхам Махамадисаевич - Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргызстан,

Таалайбек кызы Айзада - магистрант ЖАГУ имени Б.Осмонова, Кыргызстан, г. Джалал-Абад Моб: +996 773955355

Усенов Адилет Алимжанович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу, магистр, аспирант, 0779282196. ausenovv@mail.ru

Шишкараева Ажар Козубаевна – Педагогикалык институту, ЖАМУ, Жалал-Абад, Кыргызстан

Шарапов Сардарбек Тургунович – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Математика жана математикалык моделдештируу кафедрасынын улук окутуучусу

Шухман Мария Эриксоновна - к.э.н., доцент, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского»

Эрматали уулу Баяман – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Математика жана математикалык моделдештируу кафедрасынын окутуучусу

Эшиев Талантбек Асылбекович - К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет. Кыргызстан, Жалал-Абад.

МАЗМУНУ

КУТТУКТООЛОР.....	8

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек

ДАЛИЛДӨӨГӨ КАРАТА БЕРИЛГЕН МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН ЭРКИН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ.....	26

Эрматали уулу Баяман

СИНГУЛЯРДУУ КОЗГОЛГОН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕҢДЕМЕЛЕРДИН ЧЕКТИК КАТМАР ЖАНА ЧЕКТИК СЫЗЫКТАРЫН МАТЛАВ ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫНДА МОДЕЛДӨӨ.....	31

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Маматова Гульшаир Тыныбековна

КАРЬЕРДИН ТҮБҮНДӨГҮ ЖАНА КАПТАЛ ЖАКТАРЫНДАГЫ ПАЙДАЛУУ КЕНДЕРДИ КАЗЫП АЛУУНУН АЙКАЛЫШТЫРЫЛГАН ЫКМАЛАРЫ.....	39

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ ECONOMICAL SCIENCES

Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.

БАШКАРУУНУ БОРБОРДОН АЖЫРАТУУ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ «ЖАШЫЛ» ӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ КАТАРЫ: УЛУТТУК САЯСАТТАН РЕГИОНАЛДЫК МАСТЕР-ПЛАНДАРГА ЧЕЙИН.....	51

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.

МАМЛЕКЕТТИК САТЫП АЛУУЛАР ТҮШҮНҮГҮ, АНЫКТАМАЛАРЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	59

Карбекова Мээримай Жумабековна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ “ЖАШЫЛГА” ӨТҮҮНҮ КОЛДООНУН ФИНАНСЫЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ.....	64

Шухман Мария Эриксоновна

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ».....	73

Карбекова Азиза Баймаматовна, Сайпидинов Илхам Махамадисаевич, Карбекова Мээримай Жумабековна

**ЖАШЫЛ КЛАСТЕРЛЕР: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЛГҮСҮНДӨ
ИНФРАСТРУКТУРАНЫ КОЛДОО ЖАНА ЖАҢЫ ӨНӨР ЖАЙ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ..... 78**

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Авазов Эрнис Абдыманапович, Акматжанова Перизат Жаныбековна

**КЫРГЫЗ ТАРЫХНААМАСЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ
АДМИНИСТРАТИВДИК-БАШКАРУУ САЯСАТЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....88**

Авазов Эрнис Абдыманапович, Саркарова Давлатхон Махамадовна

**ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ РОССИЯ
ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....93**

**ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

Адишбек кызы Гүлжан, Женалиева Замира Аралбековна

ПЕДАГОГДОРГО КӨП ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ.....98

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна, Таирова Зиягүл Зулпукаровна

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СУРООЛУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....107

Нусупова Роза Сарыпбековна

**ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН БИЛИМ САПАТЫН
ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ РОЛУ.....113**

Шишкареева Ажара Козубаевна, Алымкул кызы Даткайым

**ИНТЕРНЕТ ПЛАТФОРМАЛАРЫ ЖАНА ОЮН ЫКМАЛАРЫ: СТУДЕНТТЕРДИН
АКТИВДҮҮЛҮГҮН АРТТЫРУУ ЖАНА САБАКТЫН САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУ.....120**

Термечикова Алтынкан Маматовна

**БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИНИН МКТ
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА БААЛОО МЕТОДИКАСЫ.....125**

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Абдувалиев Ибраим

К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ 130

Усенов Адилет Алимжанович

**Ч.АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИНДЕГИ ГЕНДЕРДИК СИМВОЛДОР ЖАНА
СҮРӨТТӨӨ ЫКМАЛАРЫ.....137**

**МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES**

**Исмаилова Умут Абдиловна, Токтомбаев Медер Амантурович, Жороев Акбар
Маматович**

**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА МЕТОДОВ ОБЕЗБОЛИВАНИЯ В РАННЕМ
ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОМ ПЕРИОДЕ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМАМИ НИЖНЕЙ
ЧЕЛЮСТИ 144**

Бейшеналиев Алымкадыр Савирдинович, Исмаилова Умут Абдиловна

**ОЦЕНКА ЦИРКАДИАНЫХ ФЛУКТУАЦИЙ БОЛЕВОГО СИНДРОМА И
ГЕМОДИНАМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМОН НИЖНЕЙ
ЧЕЛЮСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЛОКАЛЬНОГО ОРОШЕНИЯ РАСТВОРОМ
КСЕФАКАМА 150**

Жороев Акбар Маматович

**ПРИМЕНЕНИЕ ВАСКУЛЯРИЗИРОВАННОГО ЛУЧЕВОГО ЛОСКУТА ПО МЕТОДИКЕ
«ЛОСКУТ В ЛОСКУТЕ» В РЕКОНСТРУКЦИИ ПРИ СЛОЖНЫХ И ОБШИРНЫХ
ДЕФЕКТАХ КОЖИИ МЯГКИХ ТКАНЕЙ КИСТИ 158**

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ.....164

КУТТУКТОЛОР

УРМАТТУУ ЭМИЛБЕК УЗАКБАЕВИЧ!

Сизди 70 жылдык куттуу мааракеңиз менен чын жүрөктөн куттуктайбыз!

Өмүр жолуңуз эл үчүн ак кызмат кылуунун, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүнө салым кошуунун, талыкпас эмгек менен ак ниеттиктин үлгүсү болуп калды. Сиз 1976-жылы Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтун бүтүргөндөн тартып, ар бир басып өткөн кадамыңыз менен жоопкерчиликти, кесипкөйлүктү жана мекенчилдикти айкын көрсөтүп келдиңиз.

«Кыргызагроснаб» республикалык бирикмесинин башкы директору, «Кыргызайыл-Көмөк» корпорациясынын президенти болуп иштеп, эл чарбасынын өнүгүүсүнө өз салымыңызды коштуңуз. Нарын облусунун губернатору болуп турганда элдин ишенимин актасаңыз, легендарлуу Жогорку Кеңештин депутаты катары элдин үнүн бийликке жеткирдиңиз. Айыл жана суу чарба министри болуп турганыңызда өлкөнүн айыл чарба тармагын көтөрүүгө зор эмгек жумшадыңыз. Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, энергетика агенттигинин жетекчилигинде жана КМШ, ЕврАзЭС алкагындагы жооптуу кызматтарда Кыргызстандын атынан ар дайым мамлекеттин кызыкчылыгын коргоп келдиңиз.

Өзбекстандагы элчилик кызматыңыз өзгөчө барак ачты десек жаңылышпайбыз. Дипломат катары кошуналар менен алаканы бекемдеп, тынчтыкты жана кызматташтыкты чыңдоодо чоң салым коштуңуз. Эки мамлекет ортосундагы ишенимдүү байланыштардын өнүгүшү Сиздин эмгегиңиз менен тыгыз байланышта экенин тарых өзү да далилдеп турат. Кыргызстанга минералдык жер семирткичтерди жеткирүү маселесин ийгиликтүү чечип, дыйкандардын ишине колдоо көрсөткөнүңүз – бул өлкө үчүн жасалган чыныгы ырааттуу иш.

Сиздин кесипкөйлүгүңүз, билимди тажрыйба менен айкалыштыра билгениңиз, ак ниетиңиз жана лидерлик сапаттарыңыз эл арасында жогору бааланат. Урмат, кадыр-барк, ишеним жана сүйүү – булар Сиздин өмүр бою жасаган эмгектериңиздин мыйзам ченемдүү үзүрү.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жамааты Сизди 70 жылдык мааракениз менен куттуктайт, Сизге бекем ден соолук, үй-бүлөлүк бакыт, узак жана берекелүү өмүр каалоо менен ар дайым журттун кадыр-баркына бөлөнүп, мындан ары да элге кызмат кылуңузду тилейт!

Усенов К.Ж. – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору, техника илимдеринин доктору, профессор, КР ИАнын жана ЕАТИАнын академиги, КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер, КРнын илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

ЭМИЛ УЗАКБАЕВ – НАРЫН ОБЛУСУНУН ГУБЕРНАТОРУ: НЕГИЗГИ ДЕМИЛГЕЛЕР ЖАНА ӨРНӨКТӨР

Эгемен Кыргызстандын тарыхында регионалдык (облустук, шаар, райондук масштабдагы) жетекчилер чоң ролду ойноп келгени баарыбызга маалым. Себеби: Өлкө борборунда Президент, Өкмөт, Жогорку Кеңеш кабыл алып аткан стратегиялык чечимдер так ошол регионалдык жетекчилер аркылуу колго алынып, турмушка ашырылып келген. Регионалдык жетекчилер мыкты уюштуруучу, чарбачыл, талыкпаган, жигердүү адис болгондо гана иш алга жылып, экономикалык жана социалдык чөйрөдө ийгиликтер жаралаарын Кыргыз Республикасынын Эгемен жылдары өзгөчө тастыктады десек болот.

Аткаруу бийлигинин вертикалында өзгөчө ролду облустун губернаторлору ойногон. Бул кызматтар расмий түрдө 1996 жылы киргизилип, облус губернаторлоруна өзгөчө, күчөтүлгөн ыйгарым укуктар жана мүмкүнчүлүктөр берилген. Ал укуктар кадр саясатында, финансылык чөйрөнү башкарууда, стратегиялык маселелерди көтөрүүдө өзгөчө болуп келген.

Эмил Узақбаев Нарын облусунун губернатору болуп 1996-жылдын 28 сентябрында ошол кездеги Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаевдин атайын Указы менен дайындалган. Э.Узақбаев Нарын облусунда губернатор болуп иштегени анын өзү үчүн да, Нарын облусунун өнүгүүсүнө да өтө маанилүү жылдар болгон экенин тарых өзү тастыктады.

Анда, Э.Узақбаевдин губернатор катары ишмердүүлүгүнүн 5 негизги өзгөчөлүктөрүн баса көрсөтүп кетсек болот.

Биринчи, бул социалдык-экономикалык өнүгүү боюнча көрсөткүчтөр. Окурмандар бул маселе боюнча кенен жана толук маалыматты 1999 жылы Бишкек шаарында жарык көргөн "Элим менен бийикмин" деген чакан брошюрадан тапса болот. Бул чыгарманын жооптуу катчысы ошол кездеги облустук мамлекеттик администрациянын Аппарат жетекчиси Тынчтыкбек Чекиев болгон.

Эмилбек Узақбаев толук губернатор болуп иштеген 1997-жылдын жыйынтыктарына көз чаптырып көрөлү.

а) 1997-жылы 1996-жылга салыштырмалуу өнөр жай продукциясын өндүрүү 116,3% жогорулап, өндүрүштүн негизги өзөгүн түзгөн көмүр казып алуу 143 мин тоннага жетип, 2 эсеге көбөйгөн.

б) ун чыгаруу 138,4% түзгөн

в) минералдык суу куюнун көлөмү 400% түзгөн

г) капиталдык салымдардын өсүшү 325% түзгөн.

д) бюджеттик каржылоонун эсебинен каржылоо 200% көбөйгөн

ж) айыл чарба продукциясын өндүрүү 115% түзүп, анын ичинен дан эгинди өндүрүү 120,4%, картошка 128,1%, сүт өндүрүү 109,4% көбөйгөн

Башкача айтканда, Нарын облусунун реалдуу экономикасынын кайсы тармагын алба, көз көрүнөө өсүштөрдү байкаса болот. Албетте, бул жетишкендиктердин артында өз жыйынтыгын бере баштаган айыл чарба жана жер реформасы, облустун мурунку жетекчилеринин баштап койгон демилгелери, айыл жергесинде жаңы бутуна туруп келаткан фермер дыйкандардын салымы менен бирге, облустун жаңы губернатору Э.Узакбаевдин, анын командасынын жеке аракеттеринин да үзүрү десек тарыхый калыстык болот деп ойлойм. Бекеринен Нарын облусу 1997-жылдын жыйынтыгы менен Кыргыз Республикасы боюнча экономикалык-саясий өнүгүү темптери эң жогорку деп таанылып, республикалык конкурста биринчи оорунду ээлеп, Кыргыз Өкмөтүнүн атынан 600 миң сомдук сыйлыкка ээ болгон.

Экинчи өзгөчөлүк - бул Эмилбек Узакбаевдин иштөө-башкаруу стили, уюштуруу дараметтери. Губернаторлук кызматка келээри менен Узакбаев катуу аткаруу тартипти, уюшкандыкты, ишке болгон чоң жоопкерчиликти жана чыгармачылыкты колго алуусу менен эл оозунда калды. Өзгөчө бул башкаруу стилин ошол кезде уюшулганына 70 жылдык юбилейин өткөзүүгө даярдык көрүп жаткан облустун жана райондун борбору болуп келген Нарын шаарынын жетекчилери, эмгек жамааттары жана калкы баса белгилеп келишет. Жетекчилерге катуу талаптарды коюу менен бирге, элдин пикирин угуу, элди тынбай кыдыруу, жеке өзү ар бир курулуп аткан объектерге барып, ал-ахвалды өз көзү менен көрүп, жеринде конкреттүү тапшырмаларды берип, чыгып калган маселелерди жеринде, ыкчам чүчүү ыкмалары менен колдоно баштаган. Укук коргоо органдары да өз ишине болгон жоопкерчиликти жогорулатып, облустун губернаторунун командасынын барандуу мүчөлөрү болуп калганы да өз үзүрүн берген десек болот. Ошол кезде Э.Узакбаев ар бир облустук жетекчини бирден Айыл Өкмөтүнө " куратор" кылып, облустук жетекчилерге бир чети укук берсе, экинчи четинен аларды " жалаң эле кагаз ташып, курулай бюрократия менен алектенип, конторлорунан чыкпаган чиновниктерди активдүү атка минерлерге айлантип, алардын Нарын облусунун өнүктүрүү Программасына кошкон салымын жогорулатып, чоң мотивация берген облус башчысы катары болгонун белгилесек болот. Бул үзүрлүү ыкманы бүгүнкү күнү деле Министрлер Кабинети кеңири колдонуп, республикада жыл ичинде ишке кирчү ар бир чоң объектке Министрлер Кабинетинин ар бир өкүлүн куратор катары аныктап, ийгиликке жетишип атканын көрүп атабыз. Демек, убагында Э.Узакбаев Нарын облусунда колдонуп келген менеджерлик башкаруу ыкмасы бүгүн бүт Республикага тарап, өзүнүн мыкты жыйынтыгын берип келет дегенге толук мүмкүнчүлүк бар!

Үчүнчүдөн, Э. Узакбаев Нарын облусунда губернатор болуп турган кезде ал бир эле маалда Жогорку Кеңештин депутатынын ыйгарым укуктарын да аткарып келген. Балким, мындай кош жетекчиликти алып баруу ошол 1997-1998-жылдардагы кайсы бир укуктук актыларга каршы келгендир. Бирок, практикада, иш жүзүндө, мындай жагдай Нарын облусунун өнүгүүсүнө тэк гана пайдалуу болгон дегенге толук негиз бар деп эсептейм.

1. Депутат катары Узакбаев Жогорку Кеңеште Нарын облусунун таламдарын талашып, депутаттык ыйгарым укуктарын кеңири колдонуп келгени облустун өнүгүүсүнө өз оң таасирин тийгизип келгенин айта кетиш керек. Өзгөчө бул жагдай республикалык бюджетти Жогорку Кеңеш кабыл алып жатканда, каржы булактарын Нарын облусуна тартууда өз үзүрүн берип турганы айдан ачык болгон.

2. Облустун губернатору Жогорку Кеңештин депутаты болуп турганы ошол кездеги Өкмөт мүчөлөрүнө, министрлерге да өз таасирин тийгизип турган. Жыйынтыгында, алар менен " тең ата сүйлөшүп", Нарындын финансы-экономикалык, кадрдык, аймактык кызыкчылактарын ишке ашырууга чоң өбөлгө түзүлүп турган.

Төртүнчүдөн, Узакбаевдин Нарын облусуна губернатор болуп иштеп барганы ошол кездеги күчөп турган жердешчилик, регионализм деген бүт коомго таандык эски илдеттерибиз менен күрөшүүдөгү жакшы өрнөк болуп берди десек болот. Азыр Президент Садыр Жапаров кеңири колдонуп, керек болсо мыйзамдаштырып келаткан региондор аралык жетекчилердин ротация ыкмалары абдан туура жана натыйжалуу экенин Э.Узакбаевдин Нарын облусундагы губернаторлорук ишмердүүлүгү ошондо эле тастыктап койгон дегенге толук шарт бар десек болот.

Бешинчиден, Узакбаевдин мисалында кадр маселесиндеги горизонталдык-вертикалдык жылыштыруу ыкмалары да пайдалуу экенин белгилесек болот. Республикалык деңгээлдеги кадрларды региондук жетекчи кызматтарга жиберүү, ал жерден такшалтып, "бышырып", жергиликтүү маселелерди чечүүдө дараметин байкап, анан кайра Өкмөт мүчөсү кылып алып кетүү- бул эң туура жана жемиштүү кадр стратегиясы экени дагы бир жолу тастыкталды десек болот. Өзгөчө аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликте жүргөн кадрларды аралаштыруу, айкалыштыруу да маанилүү экени айкын болуп калды. Буга жакшы мисал катары өткөн кылымдын аягында Узакбаевдин тажрыйбасы болсо, 2025 жылы Жогорку Кеңештин депутаты кызматынан Ош шаарынын мэри болуп дайындалган Жениш Токторбаев мырзанын өрнөгү болду десек болот.

Жыйынтыктап айтканда, Эмилбек Узакбаевдин Нарын облусунда губернатор болуп иштеген практикасы бул ийгиликтин жана натыйжалуулуктун практикасы болгон десек жаңылышпайбыз. Жеке инсан, жетекчи, саясий ишмер катары да Узакбаевдин өзүнө да бул жетекчи кызмат чоң таасир кылганы да шексиз. Бир калың журттун, бир маанилүү региондун жетекчиси болуу, ошол эле менен эл болуп, камыр- жумур болуп иштеш оңой олтоң иш эмес болчу. Өзгөчө ошол татаал жылдарды эске алганда Узакбаев губернаторлук вазийпасын татыктуу аткарып, Нарын эли ага ак жолтой болуп, губернатордук кызматтан Эмил Узакбаев Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мүчөсү- Айыл чарба министри болуп дайындалышы да мыйзам ченемдүү көрүнүш десек болот. Узакбаевдин саясий карьерасында Нарын эли ага чоң трамплин болуп бергенин да баса белгилеп кетсек болот!

Акматалиев А. – экономика илимдеринин доктору, профессор.

* * *

ПРИМЕР ДЛЯ ПОДРАЖАНИЯ

Ассалому алайкум, азиз қардошлар! Здравствуйте, дорогие братья и сёстры! Мне как представителю Узбекистана, соседнего Андижана доставляет большое удовольствие приветствовать вас. Поскольку мы, узбеки и кыргызы, как братские народы, являемся представителями 92 тюркских этносов. Дружбу между нашими народами я хотел бы выразить словами одного из великих представителей не только кыргызского, но и всех тюркских народов Чингиза Айтматова: «Узбекистан — душа моя, сердце мое. Это то место, где дышит и отдыхает моя душа и мое тело. Это просто прекрасно. Узбекистан — колыбель культуры. Для меня узбеки и кыргызы – один народ, это мой народ».

Как известно, человеку заповедано использовать дарованную ему Богом жизнь, прежде всего, для поклонения Ему и служения во благо людей. Юсуф Хос Хожиб Боласогуний был одним из первых в истории человеческой духовности, кто сформулировал концепцию «совершенного человека». Он назвал совершенным человеком целостного, самодостаточного человека.

О нашем юбиларе я впервые узнал от узбекистанцев, которые вспоминают его добрыми словами. Элимбек Узакбаевич, отмечающий свое 70-летие, один из тех, кто усердно старался воплотить в жизнь эти учения наших великих предков. Для достижения статуса совершенного человека он прошёл тернистый путь, служа во благо народа. По специальности являясь инженером-механиком, он проявил себя в разных отраслях народного хозяйства, государственной и общественной жизни Кыргызстана. Об этом говорит и его автобиография:

1989-1992 гг. - Генеральный директор Республиканского объединения "Киргизагроснаб";

1992-1996 гг. - Президент Акционерной корпорации "Кыргызайыл-комек";

1995 г. - Депутат Собрания народных представителей Жогорку Кенеша КР;

1996 г. - декабрь 1998 г. - Губернатор Нарынской области Кыргызской Республики;

Декабрь 1998 г. - март 2000 г. - Министр сельского и водного хозяйства Кыргызской Республики;

Январь 2001 г. - февраль 2004 г. - Председатель Государственной комиссии при Правительстве Кыргызской Республики по антимонопольной политике;

Февраль 2004 г. - апрель 2004 г. - Член Исполнительного совета - директор Государственного агентства по энергетике при Правительстве Кыргызской Республики;

Январь 2008 года - октябрь 2009 года - Полномочный представитель Президента Кыргызской Республики по вопросам интеграционного сотрудничества в рамках СНГ и ЕврАзЭС и представитель Кыргызской Республики в Экономическом Совете СНГ;

27 апреля 2012 г. - Указом Президента КР А. Атамбаева назначен послом Кыргызстана в Узбекистане.

Где бы он ни работал, он показал себя знатоком дела. «Если человек знает тысячу и один навык в совершенстве, то с тысячей и одним навыком он идеален и совершенен», - говорил Юсуф Хос Хожиб в своём всемирно известном дастане «Кутадгу билиг». Несомненно, жизненный путь, пройденный Элимбеком Узаковичом, является путём к

совершенству. Более того, он стремился не к успеху, а к ценностям, которые он даёт. Его патриотизм, уважение национальных и общечеловеческих ценностей особенно проявились в его дипломатической деятельности. Будучи Послом Республики Кыргызстан в Республике Узбекистан, Элимбек Узакбаевич внёс заметную лепту в дело укрепления и развития дружеских отношений двух братских кыргызского и узбекского народов.

В этом ключе отрадно отметить то, что мне посчастливилось работать вместе с одним из выдающихся мыслителей современности Чингизом Туракуловичем в Брюсселе, когда он работал Послом Кыргызстана в странах Бенилюкс. Надеюсь, будет уместно вспомнить один небольшой штрих из тех лет. Мы вместе принимали участие на свадьбе нынешнего короля Бельгии Филиппа и королевы Матильды, которая состоялась в королевском дворце. Все гости ходили по огромному залу и угощались только канapé и напитками. Удивленный не характерной для наших народов ситуаций Чингиз ага в нашей частной беседе говорил: «Равшан, были бы сейчас здесь наши бешбармак или плов, как на наших свадьбах...» Эти простые, но пронизанные чувством патриотизма и национальных ценностей слова меня поразили и лишний раз убедили в величии писателя. К сожалению, когда Элимбек Узакбаевич был послом в Узбекистане, я уже не работал в системе МИД, но я узнал от его узбекских друзей интересный житейский факт: он любит узбекскую самсу, особенно ташкентскую.

Уважаемые друзья, братья и сёстры, мне очень приятно быть вместе с вами благодаря и тому, что я родился в городе Ош, моя покойная мать из Жалал-Абада, хотя родилась в кишлаке Ковунчи Янги-Юльского района Ташкентской области, когда её родители там были в ссылке. Мой отец, заслуженный работник культуры Узбекистана, профессор Рустамбек Темирович Шамсутдинов учился в Жалал-абадской школе имени Хамзы, когда в определенное время мой дед с семьей жил в Жалал-Абаде. Он работал инструктором обкома комсомола и директором государственного архива Ошской области. Моё детство прошло у родственников в Жалал-Абаде, мы часто гостили и у родственников в Оше.

Хурматли кадрдонлар! Я получаю огромное душевное удовлетворение от того, что имею возможность поздравить юбиляра, замечательного человека, патриота и достойного сына кыргызского народа Элимбека Узакбаевича.

Уважаемый Элимбек ага, мы просим Создателя даровать Вам крепкого здоровья, мира и благополучия, долгую и содержательную жизнь, которая принесёт пользу народу и стране. Пусть Ваша жизнь будет примером подражания для других, особенно молодого поколения.

Элимбек Узакбаевич, ещё раз от имени руководства и коллектива Андижанского филиала Кокандского университета, жителей Андижана и всех узбекистанцев искренно поздравляю Вас с 70-летним юбилеем!

Шамситдинов Равшан Рустамбекович – к.и.н., доцент кафедры истории и гуманитарных наук Андижанского филиала Кокандского университета.

* * *

АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН АЛПЫ

Мен айыл чарба министрлигинде көп жыл иштегендикен Эмил Узакбаевди жаш кезинен бери, Кыргыз малчарба илимий изилдөө институтунда Өндүрүштүк бөлүмдүн начальниги болуп иштегенден бери билемин. Өндүрүштүк бөлүмдө ар тармактын адистери: агроном, экономист, инженер, ветврач. Ал бөлүм институттун курамындагы чарбалардын өндүрүштүк, финансылык абалын талдап, тескеп турган. Ал чарбалар биздин республикада эмес союга атагы чыккан алдыңкы чарбалар болгон. Атап айтсак «Жоон-төбө», «Оргочор», Сокулук малчарба тажрыйба чарбасы, Тяньшан сал чарба тажрыйба станциясы жана башкалар. Алардын жетекчилигине советтик, партиялык иште такшалган, мыкты уюштургуч кеипкөй адамдар иштөөчү. Мисалы “Жоон Төбө” чарбасынын диретору Умаров, кийин Жамалидинов, райкомдун серетары, райондук аткаруу комитетинин төрө агасы, Сокулук малчарба тажрыйба чарбасы директору да ушундай кызматта иштеген авторитеттүү, өкмөттүн жана партиянын чарбага коюдган чоң ишенимин айыл чарбасынын алп адамдары болгон. Эмил ошол алп адамдар менен сөз табышып, өндүрүштүк, экономикалык иштерде иштерде болгон кемчиликтер боюнча алар менен кеңешип иш жүргүзүүгө жетишкен. Макаламдын атылышынын себеби да ушунда.

Узакбаевдин бөлүмдүн начальниги болуп иштеп турганда институттун чарбаларынын ишине салым кошкон эки эпизодду эсимден кетпейт. Биринчиси, чарбалардын башкы бухгалтерлерин жылдык отчетторун министрликтин тийиштүү бөлүмүнө алып келгени. Мурунку жылдары мындай тартип жок эле, эмне болду деп жылдык отчету менен келген башкы бухгалтерден сурам, жанында турган жаш жигитти көрсөттү. Ал Эмил Узакбаев экен, дароо кепке келип: былтыр Министр жылдык отчет менен союздук министрликке барганда биздин институттун чарбаларынын жалпыланган (сводный) отчетунда эмне үчүн бир уйдан орточо жылдык саалган сүт мурунку жылга салыштырганда өссө, бир центнер сүткө кеткен адам күч чыгымы да өскөн деп Министрге сын пикир айткан экен. Быйл андай кемчиликти болтурбоо үчүн министрликтин тийиштүү бөлүмдөрү карагндан кийин жалпыланган (сводный) отчет түзөбүз деди. Бул деген айтылган тапшырмны жоопкерчилүктүү аткаруу деп эсептеймин.

Экинчи дагы эске калган Эмилдин иши Министрликке техникалардан (трактор, комбайн) кошумча бөлүү масилеси менен институтун диреторунан кат даярдаганы. Союз кезинде бардык ресурстар жогорку жактан пландуу жеткирлүүчү. Пландоо-экономикалык башкармалыгындагы бөлүмдөрдүн начальниктеринен турган комиссия түзүлчү. Финансы бөлүмү, финансылык каражаты, Эмгек жана эмгек акы төлөө мамлекеттик мекемелерге жана мамлекеттик органдарга эмгек акы фондусу жана административдик башкаруу персоналдын саны, талаачылыкты жана мал чарбасын пландо бөлүмдөрү алардагы өндүрүүнү, материалдык баланс бөлүмү жогорудан берилген материалдык ресурстарды жана техникаларды бөлүү боюнча комиссияга кандай бөлүнгөнүн айтып бергенден кийин комиссия мүчөлөрү кол коюп министрге бекитүүгө берилүүчү, бекитилген документ боюнча бөлүмдөр ишин аткара беришчи.

Бир күнү министр чакыртып калды. Маселе техника бөлүү боюнча экен. Министрде мал чарба институтунун диретору, өндүрүштүк бөлүмдүн начальниги Э. Узакбаев жана

биз, комиссиянын мүчөлөрү. Материалдык баланстын лүмүнүн начальниги өзүнүн эсептерин, аргументтерин айтып туура бөлүнгөнүн айты. Институттан Эмил Узакбаев сөз алып урматтуу министр, Жоон-төбөнү билесиз ысык жерде, дан эгиндерди жыйырма күндө чабып алышыбыз керек, чарба болгон комбайндар ы менен 26 күдө жыйна алууга жетишет, ошондой эле эсепти Катта-Талдык, Сокулук мал чара тажрыйба чарбалары жана башка чарбалар боюнча келтирди.

Министрдин эмнеге Материалдык баланс бөлүмүнө кайрылган жоксуң деген суроосуна. Мен кайрылсам башкалар 30-35 күндө чаап бүтбөй жатканын айтып, кошуча бөлө албастыгын айткандан кийин сизге кайрылууга туура келди. Урматтуу министр биздин чарбалар катардагы чарба эмес, алар башкаларга үлгү болушу керек. Ошондуктан мүмкүн болсо кошумча “мынча” трактор, комбайн бөлүп берсеңиз жакшы болоорун айты.

Ал кезде техниканын көбү Министр алардан 4-5 комбайн, 5-6 трактор азайтып институтка бөлдүрүп берди. Бул сан аз көрөнгөнү менен институттун онго жетпеген чарбасы үчүн көп. Эмил Узакбаев бул демилгеси менен өзүнүн жогорк профессионал деңгээлин көрсөтө алды. Союз тарай электе Госагропром түзүлгөндө Эмил Узакбаев Сельхозтехниканын биринчи базасында директор кезинде кайра жолуктук. Сельхозтехниканын ордуна “Айыл –Көмөк” түзүлгөндө анын Генеральный директору болуп иштеди.

Жогорку Кеңештин депутаты кезинде айыл чарба комитетинин төрөөгөсү болуп айыл чарбасын рыноктук шартта чарба жүргүзүшүнө да алгылыктуу иш жүргүздү. Айыл чарбасыныан алыс адамдар, чарба жетекчилери, “жалпы пирогдон” даам татыгандар реформа туура эмес, колхоз. Совхоздорду таратышпаш керек болчу деп ызылдашты.

Жогорку кеңештин мыйзамы боюнча зыян тарткан жана төмөнкү рентабелдүү иштеген чарбаларды приватташтаруу каралган. Бшында ошондой башталган. Бирок кийин Шаталиндин “Шок терапиясынан” кийин чарбалар биринин артынан бири зыян тарта баштады. “Шок терапиясында” төрт позиция: жерге мамлекеттик монополияны, айыл чарбасына мамлекеттик финансалык жардам берүүнү, мамлекеттик заказды жою, мамлекеттик чарбаларды приватташтыруу, колхоздорду мамлекеттен ажыратуу каралган. Бул учурда чарбалар продукция кайда сатууну, материалды-техникалык ресурстарды алууну билбей, мамлекеттик кредиттик мекемелер насия бере албай кыйын абалга дуушарга кабылып, өлкөдө гиперинфляцияга учурады.

Натыйжада ири чарбалардын ордна жеке майда дыйкан(фермер) чарбалар түзүлдү. Айыл чарбасы мындан ары өнүкпөйт дегендерге 1990-2024 жылдагы анын өнүгүү динамиасын көрсөтсөк туура деп эсептеймин (сүрөт 1). 1991 жылы 1990 жылга караганда 10% төмөндөгөн. Бул диаграммада баа жылдан жылга көтөрүлүп жаткандыктан салыштырмалууту сактоо максатында айыл чарба продукциясынын дүң көлөмү 2024 жылдагы баа менен эсептелген. 1995 жылы дүң көлөм республика боюнча кскин төмөндөгөн, андан кийин туруктуу өсүү байкалып турат. Диаграмманын биринчи сапта дүң продукциянын көлөмү, экинчи сапта – өсүш темп мурунку жылга салыштырганда коэффициент менен. Тармактын өнүгүү темпи канатандыраарлык деп эсептеймин.

Сүрөт 1. Айыл чарба продукциясын дүң көлөмү (1990-2024 ж.ж.)

Эмил Узакбаев миниср болуп иштеп турганда айыл чарбасынын өнүгүшүнө эки чоң иш аткарды. Биринчиси, ал кезде жылыга административдик башкаруучу персоналдардын санын кыскартууда айыл чарбасын тейлеген министрдин бир элн орун басары калган. Өкмөткө барып агроном мал чарбасын тейлей албат деп мал чарбасын тейлеген министрдин орун басар штатын ачтырып, ага Республикалык малды асылдандыруу станциясынын начальнигин сунуштады. Ал чарбанын жетекчиси да болуп иштебептир башка кандидат болсун дегенде, өкмөткө малдын баарын ар бир дыйкан (фермер) багып жатат минимстрлик малды саылдандырууга жардам бериш керек. Ошондуктан бул ишке ушул иш менен иштеген кесипкей адис жетишет, анын милдетималдын асылдуулугунжогорулатуу деп ал адисти министрдин орун басар кызматына дайындатууга жетишти.

Экинчиси, өкмөткө райондук, облустук айыл чарба башкармаларынын начальниктерин акимдин, губернатордун орун басары статусун бердирүүгө жетишти. Өкмөткө болгон негиздемеде райондордо өнөр жай ишканалар жокко эсе, алар негизинен айыл чарбасын тейлейт. Райондун ар биринде кеминде 10 айыл өкмөт бар. Тармакта болгон алдыңкы тажрыйба, инновация боюнча ар бир айыл өкмөттөн 10 дыйкан чарбасы чакырылса 100 адам чогултулат. Расмий иш чарадан кийин аларга чакан конерт берип көңүлүн көтөрүш керек. Райондук маданият бөлөмү айыл чарба башкармалыгын уга бербеши ыктымал. Ошондой эле алардын тартип сактоосуна көзөмөлдөөгө рай милиция кандай карайт. Акимдин орун басары статусу болсо, ал маселелер акимдин кийлигишисиз оңой чечилет деген аргумент келтирилген.

Үчүнчүсү, Эмил госагропромдун бир тармагын тейлеп ушул эки имаратта жайгашканын билүүчү. Бир күнү мени чакырып госагрпромдо канча киши иштөөчү эле санын тактап келчи деди. Госагропромдо штат боюнча 725 кызматкер болгонун айтым. Демек, 350-360 адам биз жагында жайгашкан тура, биздин республикалык кызматтардын штатында канча киши бар экендигин тактап кел деп тапшырма берди. Бардыгын тактасам 340 жакын экенин министрге маалымат бердим. Мага бардык республикалык кызматтар,

лабораториялар (ветеринардык, агрохимиялык, үрөнчүлүк ж.у.с.) башкасы министрлик турган жагына жайгаштыруу буюнча приказ даярдоого тапшырма берди. Приказы негиздегенде биринчиден жума сайын планеркага республикалык органдардын жетекчилер ар ксы жерден келишет. Экинчиси, райондон, облустан келге адистердин маселелрин ар кайсы жерде жайгашкан республикалык органдрга барууга туура келет. Алар бир имаратта болсо маселелерин тез чечүүгө болот.

Буйрукту даярдап Эмил Узакбаевге кечинде кирдим, ал приказга кол койду, өзүндө калды, эртеси канцелерияга бермек да. Бирок эртеси указ менен иштен бошотулду. Эми Эмил Узакбаевдин иштөө тартибине келсек, жыйында бир же эки маселе коюлчу, аларды чечүүгөтийштүү бөлүмгө чечүү боюнча кыска тапшырма берип, мөөнөтүн койчу.анын аткрылышын убагында сураганга жетишчү. Эмил Узакбаеди толук билбеген адамдар, анын шартылдап, жаркылдап шайдоот жүргөнүн көрүп эмоционалдуу болушу мүмкүн деп ойлошу мүмкүн. Бирок, бир жыл бою министрдин жыйындарында аны акыл калчап иш кылган, токтоо, сабырдуу жакшы жетекчи экенине бирге иштендердин баары күбөбүз жана алардан Эмил Узакаевич “кандай жакшы киши” деп көп угабыз. Менин оюмча бул түшүнүкө баарынан мурда ички рухий байлыгы, жан дүнөсүнүн тазалыгы, айланасын курчаган дүйнө мененжашап, сүйгөн иши менен коомго пайла кошкну кирет. 70 жаштык мааракенин урматына элде айтылып жүргөн “беле кымбат эмес, урматто, сыйлоо кымбат” накыл сөздөн баштап Эмил Узакбаевити айыл чарбасындагы мыкты профессионал адам, жаш адистерге “устат” катары көрсөтүгө умтулдум.

Урматтуу Эмил Узакбаевич! Өтө зор баалуулук адамдын өмүрү. Ар бир адам кайталангыз, анын ичинде сиз дагы. Сиздин жакшы мүнөзүңүз жыл өткөн сайын төмөндөбөй, кайра жыл сайын жаркырак боло берсин. Узун өмүр, чын ден соолук, иште түгөлбөгөн энергия. күч, үй бүлөөдө аман эсендик, кыргыз элинин жаңы жетишкендиктерине зор салым кошууңузду каалаймын.

Жумабаев Жамалгазы – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасына эмгек сиңирген кыматкер, экономикалык илимдин доктору, профессор.

* * *

Э.Узакбаев - таланттуу мамлекеттик жана коомдук ишмер

Мен, Эмил Узакбаев менен 1992 жылы жай айларында Аширбек Темирбаев тааныштырган. Мен жаңы эле Оштон Бишкеке которулуп келгемин. Аширбек Мойдунович Ош обкомунан ЦКга инспектор болуп которулуп келип, кийин Киселеев Г Н экинчи секретарь болгондо Ашике ага жардамчы болуп кайра жаралууда жаңыдан өсүп келе жаткан биз тендүү жигиттер Ашикенин тегерегинде чогулуп калышкан экен.

Эмил, Надырбек Сатыбалды мени да кошо мейманга чакырышып үй бүлөнү көчүрүп келгиче эле мени тез кошуп алышты. Себеби мен айылда райондо областа иштесем да борбордун өзүнүн шарттары болот мени сыртымдан билишсе да "кругка" толук кандуу кошулганча көп эле сыноодон өтүм окшойт. 1991жылдын 31 августтан өлкө эгемендүү болгондоп баштап саясат да саясатчылар өтө өзгөрүлдүү демократиянын шарапатында.

1994 жылдын күзүнөн легандардуу парламентти таркатууда референдум өткөрүдө биздин топ Кубаныч Жумалиевдин тегерегинде топ түзүлүп тез эле журналисттердин алар аркылуу коомчулукка тез эле "великолетный семерка" таанылып кеттик. Топтон Министр, губернатор, депутаттар болуп чыга келди. Топтун активдүү мүчөсү Эмил Узакбаев болду, табиятынан таланттуу, уюштурууга болгон жөндөмү менен тез эле ЖКтин биринчи чакырылышынын депутаты, көп өтпөй Нарын областтын губернатору болуп депутаттык мандатты тапшырбай жемиштүү иштеп, эл оозуна алынып кетти. Акаевдин өкмөтү тез тез алмашып турганда 1998-жылы айыл чарба министри болуп ийгиликтүү иштеди. Саясатчы мекенчил экенин иш жүзүндө көрсөтө алды. 2012 жылдан баштап атайын ыйгарымдуу элчи болуп Коншу Өзбекстанда такталган элчи катары жигердүү эмгектенди. Мүнөзүү шар, кыргызча айтканда любой "топтун" борборунда боло алат. Жолдошчулукка бекем, сөзгө турат. Жолдошчулук адамдын башына кыйынчылык болгондо кана билинет. Менин турмуштагы оор сыноодо мага үй бүлөмө туруп берди. Жакшы ата бир туугандарына мыкты тууган, мүнөзү шайыр жакшы ырдайт. Өлкөбүздүн өсүшүнө салымы чоң, дагы көп кызмат кылат деген ишеним чоң, замандаш үзөңгүлөш

Жантөрө Сатыбалдиев.

* * *

УСТАТТАН ӨТКӨН ШАКИРТ БАР

1980 жылдардын баш чагында Чүй районуна караштуу Прогресс колхозуна башкарма болуп шайланып, чарбадагы короо толо бузулган техникаларды көргөндө, керектүү тетиктердин тизмесин түзгүлө аракеттенип көрөйүн деп бирикмеге келсем, катымды окуган башкы бухгалтер 180 миң сом карызыңар бар, төлөмөйүнчө уруксат жок деп мыйыгынан күлүп койдү. Жаңы таанышым, Эмилбек Узакбаев кийлигишип, акыркы жолу болсун деп, башкы эсепчини көндүрдү.

Айыл чарба техникасы тармагындагы, Мамлекеттик агроөнөр жай аппаратынын механизация бөлүмүнүн башчысы, “Агроснабтехсервис” бирикмесинин төрагасы, “Кыргызайылкөмөк” акционердик корпорациясынын президенти болуп, Узакбаев жыйынтыктуу иштеп, колхоз-совхоздорго материалдык – техникалык базасынын чыңалышына, жалпы республиканын эл чарбасындагы өндүрүшүнүн өнүгүшүнө салымын кошкон.

1995 жылы Эмилбек Узакбаев Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты, парламенттеги Эл өкүлдөр жыйынындагы Агрардык саясаты боюнча Комитеттин төрагасы, бир эле мезгилде, 1996 жылдын 28 сентябрындагы республиканын президенти А. Акаевдин Указы менен Нарын областынын губернатору болуп дайындалган. “Эки, тизгин, бир чылбыр” колундагы мыйзамдын чегиндеги иш жүргүзүүгө даярдыгы, мекенчилдиги, ташкындаган энергиясы Узакбаевдин республикалык, айрыкча эл аралык байланыш деңгели кескин көтөрүлө түштү. Касиеттүү Теңир Тоонун босогосунда, “Мен элиме акжолтой болсом экен” деп алгачкы сөзүн айтты эле, Жараткан анын тилегин кабылдагандай, парламенттин, аткаруу бийлигиндеги жана колунда бар жетиштүү бизнесмен досторунун көптөгөн мүмкүнчүлүктөрүн ылайыктай пайдалана билген Узакбаев иштеген үч жылга жетпеген убакта бийик тоолуу, жылдын теңинин ашыгында кышы кетпеген региондо кандай алгылыктуу иштерди бүтүргөндүгү тууралуу, өндүрүштүн күзгүсү саналган статистикага токтоло кетели: - Ар бир айыл өкмөтүндө, дыйкандарды тейлөөчү техсервис уюштурулуп, агротехникалык иштер өз убагында аткарылган, күйүүчү майдын баасы салыштырмалуу өз баасында арзан сатылган, натыйжада 1997 жылы былтыркыга караганда дан эгиндери 6697 гектарга көп себилип, жалпы түшүм 25600 тоннага өскөн, бир жылда картошка 13990 тоннага (30%), жашылча 2300 тоннага (40%), көп жыйналган. Түшүмдүүлүк дан эгиндери 25 центнерден, картошка -16,2 центнерге, жашылча -9,9 центнерге ар гектарынан жогорулаган. Малдын башы көбөйүп, эт өндүрүү - 3, сүт -23, жумуртка-13 пайызга көтөрүлгөн. Жалпы айыл чарба продукцияларынын дүң жыйымы бир жылда 116 пайызга көтөрүлгөн.

– Курулуш иштери 101,525 млн. сомго аткарылып, бир жылда 70, 268 млн. сомго өсүш берген. 1997 жылы пособие жана социалдык пенсия чектөөгө област боюнча 25782 энеге жана аз камсыз болгон 73673 адамга 39145 млн. сом каржыланган. Чернобыль кырсыгынан жапа чеккен 129 адамга 936360 сом пособие төлөнүп, путевканын компенсациясына 12500 сом берилген. Эл аралык фонддордон 29,8 тонна күрүч, 3976,8 тонна ун, 65,2 тонна кумшекер, 13,8 тонна суу майы област боюнча жарды жашаган 14640

үй бүлөгө бекер таратылган. 1997 жылы 114026 млн. сомдук продукция өндүрүлүп, 16,3% өсүш берип, көмүр казып алуу 2 эсеге көбөйгөн.

Окурмандарым тажабасын деген ниетте негизги цифраларга гана токтолдум. Салык жыйымы 124 пайызды түзүп, мурдагыдан 51 миллион сомго ашык чогултулуп, анын 39,145 млн. сомго каржыланган пенсия, пособие өз убагында төлөөгө калыптанган. Финансы министринин инструкциясына ылайык, пландагы салыктан ашык жыйналган сумманын 75%ти кайра областка кайтарылып, көптөгөн каражаттардын жумшалышына өздөрү өндүргөн продукциялар негизги себепкер болгон. Нарын шаарынын 70 жылдык юбилейине карата, көптөгөн жылдардан бери бүтпөгөн ден соолук чындоочу борборго 2,263 млн. сом, областык оорукананын хирургия бөлүмүнө 991,9 млн. сом, 36 квартиралуу үйгө 3,472 млн. сом, элуу орундуу мончого 4,490 млн. сомдук жумуштар аткарылган. Социалдык тараптан акы төлөө, пенсия, пособие менен камсыздоо 1998 жылга карата толугу менен камсыздалган.

Социалдык тармактын эң оор жүрөк сыздаткан жери ата энеси жок, кароосуз калган жетим балдар экендигин түшүнгөн Эмилбек Узакбаевич, жаңы жыл алдында, "Губернатордук балаты" уюштуруп, ага областагы 390 балдарга белек, акчалай жардам көрсөтүп, республикада алгачкы жолу боорукердик саамалыкты даңазалаган. Келечекте жетим балдардын тагдырын соопкерчилик жолу менен чечүүгө Нарын шаарында "Келечек" балдар үйүн ачып, каражат бөлгөнгө областын финансылык деңгели жетишип калган.

1998 жылдын жыйынтыгы менен, экономика жана социалдык тармактардын өнүгүүсү боюнча биринчи орунга чыгып, Нарын областынын жамааты диплом жана 600 миң сомдук баш байгеге ээ болушкан. Республиканын арасынан биринчи орунду ээлегендиги үчүн Кочкор жана Нарын райондору жеңүүчүлөрдөн болуп таанылганы Эмилбек Узакбаевичтин областын жетекчилерин, жалпы эли журтун "бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, бирдиктуу команда түзгөнү уюштуруучулук, башкаруучулук он натыйжаларды берди. "Сөз чынынан бузулбайт" дегендей, Узакбаевдин кыска мөөнөттө, жаратылыш шарты катаал болгон Кыргызстандын "Сибиринде" жетишкен ийгиликтерин өз убагында чагылдырылган материалдар ММК, эркин газеталардан көрсөтүлүп жатты. Эгемендиктин заманында мындай зор ийгилик жараткан республикабыздын бир дагы шаар-районунда, областында кайталана элек.

Элетте өскөн Эмилбектин Нарын областындагы бүтүргөн көптөгөн иштерин, камырдай жуурулуп алардын эли-журту менен аралаша жашаганын саймедиретип айткан адамдар четтен чыгат. Губернатордук милдеттен министрликке которулуп жатканда, дагы эки жыл иштесе "кылым губернатору" атагына жетмек деп "Кыргыз Руху" (31 январь 1998 ж.) газетасын жазып чыгышкан Чындыгында касиети төгүлгөн Теңир Тоону жетектөө мезгили Узакбаевдин дүйнөгө көз карашын, аброюн, мамлекет алдындагы парзын, адамдык деңгелин бийиктетип салды. Башка ишке которулуп жатканда, областа даяр башталбай турган энергетиканы, көптөгөн тоо кен тармактарын жана туризмди өздөштүрүүгө Республикабыздын Өкмөтүнө маселе көтөрүп жаттык эле деген 1998-2000 жылдары айыл чарба министри болуп иштегенде Эмилбек Узакбаевич республиканын бардык эл чарбасынын тармактары жана чет элдик өлкөлөр менен байланышын узартты. Кытай жана Европанын айрым өлкөлөрү менен бир нече биргелешкен өндүрүш

ишканаларын, бир топ жумушчу орундарын ачкандын демилгечиси болду. Борборго жакын жайланышкандан келген меймандарын жаратылышы кооз Шамшы капчыгайында коноктоп жүрдүк.

Бир жолу Алмата шаарына барып калып, “Казахсельхозтехника” бирикмесине кирсек, биздикидей толо эл чарба техникаларынын аздыгын көрүп таң калганыбызды сураба.

Айыл чарба министрлигинде, саваннадагы гиеналардай, бала бакырасы менен таландыдагы илим изилдөө институтунун жетекчисин иштен алып саларында, булганганы ашынган ажо “дүжүр чалын” сактап калган. Мурдакы министрлер андан жалтанып, кайталап сурагандарын колуна карматып, тийише албай, жалтанып турганда, Узакбаевдин акыйкат “жортуулуна” Аткаруу бийлиги дагы аны колдогон. Союзга белгилүү илимий мекеменин бүгүнкү ахвалын көргөн адам, “көздүн жашын көлдөтүп, мурундун суусун булактаткандан” башка чарасы жок.

Өндүрүштө бири бирине колдоо көрсөткөндөр, акырындап туугандык сезимге өтө баштайт. Ошондой, жакшы жөрөлгөлөр Эмилбек экөөбүздө дагы кайталанды. Апасын, үй бүлөсүн, бир туугандары менен үйүбүзгө чогуу келип, бизди кубантып турду. Мен дагы жаңы жыл, Норуз майрамын тоскондун эртесинде балдарымды ээрчитип, улуу күндөрүн куттуктап жүрдүм. Барганымда атасы же, бир тууган агасы келгендей жадырап тозуп алышчу. Мейманын тоскон Светлананын ажары ачылып, адамга төгүлө жасаган мамилеси, ашык-кеми жок так сүйлөгөнү, жайган куттуу дасторкону алигиче эсимде. Бир жолу Эмикем, кайненем үйүбүзгө келген, жакшы көргөн акеңер менен тааныштырбайсыңбы деп жатат деди. Шарыйпа эже менен сүйлөшүп отуруп, экөөбүз 7-8 ата өткөн туугандардан болуп калбаспызбы. Мугалим, көп жылдары мектептин директору болуп такшалган адам, класстагы окуучуларына сабак өткөн сымал, бир калыпта сүйлөп, уңгулуу сөздөрүн айтып, уккулуктуу үнү менен бизди эриктирген жок. Ошол күндөн тарта, мурда мени Мырзабек Касымалиевич деген Светланага, ал терминди унутуп, мага кыргыздай тийип, түптүз таске дегенге өттү. Бир аз үйлөрүнө каттабай калсам, таске бизди карабай калдыңыз, айрым учурларда тең салмактуулукту жоготкон кезибизде тезке салчу адамыбыз жок болуп жатат деп оюн-чыннан баарыбызды күлдүрүп койчу.

Кийинчерээк Эмикем, Кыргыз Өкмөтүнө караштуу Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, Энергетика боюнча мамлекеттик агенттиктин директору, Өзбекстан республикасындагы туруктуу Элчиси кызматтарын аркалады. Буларда дагы тепкичтен тепкичке көтөрүлгөндөй эли-журтунда аброю жогорулап, адеп баштаган багытынан, акыйкаттыкты пир туткан калыстыктан, мекенчиликтен тайыбаганына алган медалдары, Ардак грамоталары, Нарын жана Жалал-Абад областынын ардактуу уулу болгон Ак батасы, Республиканын айыл чарбасынын эмгек сиңирген кызматкери, атактуу К. И. Скрябин атындагы агрардык университеттин Ардактуу профессоруна жеткен сыймыктары күбө.

Келечектеги Жаңы Кыргызстанды жаңыдан баштаган президентибиз Садыр Жапаровдун, УКМКнын башчысы Камчыбек Ташиевдин республиканы гиганттык курулуш аянтчасына айлантап, кошуналар менен алаканы жакшыртып, чек араларды чечип, дүйнөлүк аренада татыктуу саясый орунду ээлеп, кийинки төрт жылда кирешебиз, экономикабыз, үч эсеге көтөрүлүп, жан башына ИДП 9,2% жогорулаганы жалпыбызды

чексиз кубандырат. Ушул темпибизден жазбай, алдыга умтула берсек, буюрса он беш-жыйырма жылда, дүйнөдөгү өнүккөн өлкөлөрдүн катарына жетебиз деген ниеттебиз. Кыргыз-Мамлекет тарыхында ар тараптан кайталанбаган экономикалык зор өсүштөргө жеткизген мамлекет башчыларыбызды, жалпыбыз кубаттоого милдеттүүбүз. Башкача жолубуз жок.

Кечээ эле эдирендеген Эмикебиз, жыйырма бир жашында бармактайынан эңсеген инженер кесибине ээ болуп, ташкындаган аракетин, жашоодогу ырахатын эли-журтуна арнап, ысык-суугуна күйүп, республикадагы бирден бир көрүнүктүү жетекчиликке жетип, бүгүнкү күнү 70 жылдык торколуу юбилейдин ээси болгон Эмилбек Узакбаевич Узакбаевге бардык жакшылыктарды каалап кетмекмин.

Касымалиев Мырзабек Касымалиевич – Легендарлуу парламенттин депутаты, айыл-чарба илимдеринин кандидаты.

* * *

ЭЛЧИЛИКТИН СЫРЛАРЫ

Элчи – бир өлкөнүн башка мамлекеттеги элчилигин жетектеген дипломатиялык өкүл. Тарыхый булактарда бир өлкөнүн өкмөтү тарабынан башка өлкөнүн өкмөтүнө дипломатиялык өкүлчүлүктөр боюнча жиберилген туруктуу же убактылуу өкүл сүрөттөлөт.

Ыйгарым укуктуу өкүл деп эсептелген элчи дипломатиялык мамилелерди орнотуу, мамлекеттердин ортосундагы тынчтыкты камсыз кылуу, биргелешкен аракеттер тууралуу келишимдерди түзүү ж.б. ушул сыяктуу милдетин алат. Дүйнөдө мамлекеттер пайда болгондон кийин алардын ортосунда ар түрдүү тармактарда өз ара мамилелер, байланыштар, кызматташтык бар. Бул иш-аракеттерди ишке ашыруу үчүн бардык өлкөлөр элчилерге муктаж. Ошондой эле ар бир убакта жана жерде элчилерди, алардын аткарган милдеттерин, укуктарын жана милдеттерин, сапаттарын сүрөттөгөн көптөгөн булактар бар.

Теңир тоодогу түрк элдеринин даанышман акыны жана ойчулу Жусуп Баласагындын 1069-1070-ж. жазган саясий-философиялык дастаны – Кут алчу билимде да элчи болуп дайындалган адам бир катар талаптарга жооп бериши керектиги баса белгиленет. Дастанда элчинин билимдүү, акылдуу, ыймандуу, токтоо, чечен, кенен, даанышман, кыраакы, ичкилик ичпеген, келбеттүү, кайраттуу, сөзгө сүйкүмдүү болушу жөнүндө кеңири маалыматтар берилет.

Биз чакан макалабызда Кыргыз-Өзбек алакалары абдан өнүгүп бараткан азыркы мезгилде, Өзбекстанда 2012-жылы Кыргызстан элчиси болуп дайындалып, жогоруда даанышман белгилеген касиеттерге ээ болгон Узакбаев Эмилбек Узакбаевич жөнүндө сөз кыlamakчыбыз.

Тарыхка көз салсак, 1993-жылдан баштап, эл тааныган, жогоруда Ж. Баласагын белгилеген касиеттердин ээлери: Жигитов Салижан (1993-1995); Сыдыков Батырали Сыдыкович (1996-2001); Чиналиев Улукбек Кожомжарович (2001-2006); Мадмаров

Азизбек Маматович (2006-2010); Мокеев Анварбек Мокеевич (2011-2012); Узакбаев Эмилбек Узакбаевич (2012-2016); Сыдыков Данияр Батырович (2016-2018); Жунусов Ибрагим Кожоназарович (2018-2021); Джаманбаев Муса Мураталиевич (2022-2024); Дуйшенкул Тезекбаевич Чотонов (2024-жылдан баштап азыркы күнгө чейин) Өзбекстанда Кыргызстандын элчилери болуп эмгектенишкен. Жогоруда аты аталган элчилердин баары эки элдин биримдиги үчүн талыкпай эмгектенген инсандар.

Узакбаев Эмилбек Узакбаевич да мындай чоң кызматты аткарганга чейин бир топ жогорку иштерде эмгектенди.

Узакбаев Эмилбек Узакбаевич жөнүндө эки ооз сөз: 1976-жылы Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтунун инженер-механик адистигин бүтүргөн. Алгач, «Кыргызагроснаб» республикалык бирикмесинин башкы директору, «Кыргызайыл-Комок» акционердик корпорациясынын президенти, Кыргыз Республикасынын Нарын облусунун губернатору, Кыргыз Республикасынын Айыл жана суу чарба министри, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиянын төрагасы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Энергетика боюнча мамлекеттик агенттиктин Аткаруу кеңешинин мүчөсү – директору, КМШ жана Евразия экономикалык шериктештигинин алкагында интеграциялык кызматташуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктуу өкүлү жана КМШ Экономикалык кеңешиндеги Кыргыз Республикасынын өкүлү болуп эмгектенген. Эл Узакбаев Эмилбектин жумушка болгон мамилесин, билимин, тажрыйбасын, ишмердүүлүгүн баалап, чоң ишеним менен аны Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты болуп шайлаган.

Жогорудагы маалыматтардан улам Э. Узакбаевдин мамлекет тарабынан белгиленген бардык кызмат орундарда жемиштүү иштегени көрүнүп турат.

Өзбекстанда 2012- жылы Кыргызстан элчиси болуп дайындалган Узакбаев Эмилбек Узакбаевич дипломатиялык мамилелерди орнотуу, мамлекеттердин ортосундагы тынчтыкты камсыз кылуу, биргелешкен аракеттер тууралуу келишимдерди түзүү ж.б. эки элдин биримдиги үчүн көп аракеттерди жасаган. Өзбекстан Республикасынын Тышкы иштер министри Абдулазиз Камиллов менен биргеликте өзбек-кыргыз мамилелеринин ар кыл багыттагы актуалдуу маселелерин талкуулашты. Ушул жолугушуудан улам эки тараптуу байланыштар жакшы жолго коюла баштагандыгы баарыбызга белгилүү. Тышкы саясатыбызды өтө кылдат жүргүзүшүбүз зарыл деп аракеттенген Узакбаев Борбордук Азиядагы кошуна мамлекеттер менен алаканы жакшы нукта улантып, бардыгы менен мамилени жогорку деңгээлге жеткирүү кажеттигин сезип, элчи болуп турган убакытта бир топ алгылыктуу иштерди жасоого жетишти. Атап айтканда, элчилик ыйгарым укуктарынын чегинде мамлекеттик органдар, коомдук-саясий, эксперттик жана илимий чөйрөлөр, мамлекеттин жалпыга маалымдоо каражаттары, ошондой эле дипломатиялык корпустагы кесиптештери менен байланыштарды түздү.

Өзбекстандын расмий органдары менен Өзбекстандан Кыргызстанга минералдык жер семирткичтерди түз алып келүү маселесинин үстүндө биргеликте иштеп өлкөнү стратегиялык маанилүү продукция менен өндүрүүчү баада камсыздоо маселелерин иштеп чыккан жана алар өлкө рыногунда базар баасынан арзан баада сатылган. Кыргызстанда абдан көп жерлерге эгин эгилээри белгилүү. Ошондуктан мындай продукциялар

дыйкандардын иштерин, финансылык каражаттарын бир топ жөнгө салган. Биз элчинин бул ишин өлкө үчүн жасаган жемиштүү иштери катарында көрдүк.

Өзбекстан жөнүндө да элчинин оюу, сын-пикири жакшы. Ал бул өлкөнү ошол мезгилде жетектеп келген президент жөнүндө, жалпы элге ылайыктуу тартип, мамлекеттин колундагы бийликти эффективтүү колдонуу; бир элге жат көрүнө турган терс көрүнөштөрдүн жоктугу, шаарлардын кооздугу, тазалыгы ж.б.лар жөнүндө өзүнүн маегинде баса белгилеп (“Өткөндөн сабак алыш керек” Азаттык уналгысы, 2019-ж.) өткөн.

Элчиликтин дагы бир жакшы маданиятынан бири кайсыл мамлекетте элчилик кызматын аткарбасын, ошол мамлекеттин ички сырын, түрлүү көрүнүштөрүн жалаң жакшы тараптарын көрсөтөт, алар башкаруучулар менен элдердин, мамлекеттердин ортосундагы мамилелерде тең салмактуулукту камсыз кылууда негизги ролду ойнойт.

Биз Узакбаев Эмилбек Узакбаевичтин бир гана элчи болуп турган мезгилиндеги кызматына назар салдык, ал эми мамлекет кызматкеринин элчиликтен башка жасаган кызматтары арбын.

Арийне, алар жөнүндө 80 жылдыкта ангемелешүүгө жетишели, ал эми Узакбаев Эмилбек Узакбаевичти 70 жылдык юбилеи менен куттуктайбыз! Жетимиш жаш курагыңыз куттуу болсун, саламаттыгыңыз бекем болсун! Балдарыңыз менен амандыкта болуңуз, журтубузга дагы да кызмат кылып, үзүрүн кошо көрүңүз, ийгиликтерди каалайбыз!

Мирзахидова Муяссар Инамжановна – филол. и.д., профессор.

**ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES**

**Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек
ДАЛИЛДӨӨГӨ КАРАТА БЕРИЛГЕН МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ МЕНЕН
ОКУУЧУЛАРДЫН ЭРКИН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ**

**Шарапов Сардарбек Тургунович, Маруфов Отабек
РАЗВИТИЕ СВОБОДНОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ
РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ НА ДОКАЗАТЕЛЬСТВА**

**Sharapov Sardarbek Turgunovich, Marufov Otabek
DEVELOPING FREE THINKING IN STUDENTS THROUGH SOLVING
PROBLEMS ON PROOFS**

УДК: 37.09-510.6

Аннотация: Бул макалада окуучулардын далилдөөгө карата берилген маселелерди чыгаруу менен эркин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жолдору каралган. Ошондой эле окуучулардын далилдөөгө карата маселелерди чыгаруу процессинде ой жүгүртүү көмөкчү тапшырмалар аркылуу математикалык образдарды түзө билүүлөрү көрсөтүлгөн жана аларды чыгаруунун жолдору айтып өтүлгөн. Далилдө ыкмаларынын классификациясы, окуучулар тарабынан кетирилген айрым каталар жана аларды жоюу боюнча сунуштар берилген. Макалада мындай көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору жана окуучулардын эркин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири талданат.

Ачкыч сөздөр: Эркин ой жүгүртүү, маселе чыгаруу, далилдөө маселелери, математикалык ой жүгүртүү, логикалык ой жүгүртүү, окутуу ыкмалары, когнитивдик активдүүлүктү өнүктүрүү

Аннотация: Эта статья направлена на изучение развития свободного мышления учащихся при решении задачи на доказательства, которые развивают креативное мышление у учащихся. А также способность учеников создавать математические образы в процессе решения простых мыслительных подзадач. Показаны основные подходы к решению задач на доказательства. Изложены классификация методов доказательства, некоторые ошибки обучающихся и рекомендации по их устранению. Рассказывается анализ путей решения таких задач и их влияние на развитие свободного мышления учащихся.

Ключевые слова: Свободное мышление, решение задач, задачи на доказательства, математическое мышление, логическое мышление, методы обучения, развитие познавательной активности.

Annotation: This article aims to study the development of free thinking of student when solving a problem on proofs that develop creative thinking in students. And also the ability of students creates mathematical images in the process of solving simple mental subtasks. The main approaches to solving problems on proofs are shown. The classification of proof methods, some

mistakes of students and recommendations for their elimination are presented. The analysis of ways of solving such problems and their influence on the developed of free thinking of students is.

Key words: Free thinking, problem solving, proof problems, mathematical thinking, logical thinking, teaching methods, development of cognitive activity

Введение

Задачи на доказательства играют важную роль в школьном курсе математики и являются важной частью математического образования. Они помогают ученикам логически рассуждать, аргументировать, излагать свои мысли, анализировать условия задач и находить доказательства математических законов. Для решения таких задач нужно развивать мышление и интуицию, чтобы он приблизительно вообразил, видел ответ и мог его обосновывать, рассуждать на эту тему. Такой ученик в будущем сможет быстро адаптироваться к другим направлениям и специальностям. А если он будет наизусть учить, но не мыслить, то ему дороги дальше не будет. В ходе изучения математики учащиеся встречаются с различными типами доказательств, что позволяет развить мышления и аналитические способности. Свободное мышление даёт возможность из цепочки простых мыслей переходить на постановку реальных сложных ситуаций и путей их 3 решения. Решение любой задачи имеет несколько этапов: изучение текста задачи, проведение анализа и из небольших подзадач переход на решение основной задачи.

Несмотря на широкое присутствие таких задач в школьной программе многие учащиеся испытывают трудности при их решении. Цель данной статьи-изучить основные виды задач на доказательства, методы и пути их решения и значения для математики

Распространённые методы доказательств

Задачи на доказательства можно разделить по следующим критериям:

По методам доказательства

- Доказательства от противного
- Метод математической индукции
- Метод прямого доказательства
- Метод контрпримера
- Метод эквивалентных преобразований
- Метод разбиения на случаи
- Геометрические построения

Каждый вид задач требует применения следующих методов:

-Метод прямого доказательства используется, когда утверждение можно логически вывести из известных аксиом и теорем.

-Доказательства от противного применяют, когда необходимо показать, что предположенное противоположное утверждение ведёт к противоречию

-Математическая индукция используется для доказательства утверждений, зависящих от натурального числа, позволяя доказать верность утверждения для всех чисел данного множества

-Метод контрпримера позволяет опровергнуть утверждение, приводя конкретный пример, не удовлетворяющий условию

-Метод эквивалентных преобразований полезен при доказательствах тождеств и уравнений, позволяя переходить к эквивалентным формулировкам

-Метод разбиение на случаи применяется, когда утверждение можно проверить несколькими возможным вариантам

-Геометрические построения позволяют решать задачи в геометрии путём дополнительных построений, нахождения ключевых точек или линий

Задачи на доказательства широко применяются в следующих разделах математики:

-Алгебра: доказательства тождеств, свойств функции, решений уравнений и неравенств.

-Геометрия: доказательства теорем, свойства фигур, задачи на построения

-Логика: доказательства истинности высказываний, работа с кванторами

Решения задач на доказательства развивает у учащихся умение строго формулировать свои мысли, развивают логическое, аналитическое и критическое мышление и способность анализировать ошибки

Для успешного решения задач на доказательства можно использовать следующий порядок действий: 5

Анализ условия задачи. Выделение известного и требуемого.

- Перевод условий задачи на язык математики.

-Определение метода доказательства. В зависимости от условий.

-Построение пошагового алгоритма действий

-Проверка каждого шага на теоремы, аксиомы и определения.

-Оформление. Чёткое и логичное изложение решения.

Для решения задач на доказательства учащийся должен обладать необходимой информацией и знанием. Сначала он должен ответить на промежуточные вопросы, затем приступить к решению главного. Задачи на доказательства развивают математическую культуру, позволяя учащимся понимать значение доказательств в математике и других науках. Они развивают ум, умение делать аргумент на свою точку зрения и применять методы анализа. При решении задач на доказательства учащиеся часто допускают следующие ошибки: замена доказательства примерами, нет строгой логики рассуждения, нарушение правил доказательств, пропускают ход основных шагов, мало обоснованность переходов

Методическая помощь для решения задач на доказательства

-Формировать навык анализа условий задачи и выделение ключевых понятий

-Развивать способность к рассуждению в форме цепочки с помощи логических понятий

-Почаще решать устные и письменные задачи на доказательства доказательства с постепенным усложнением

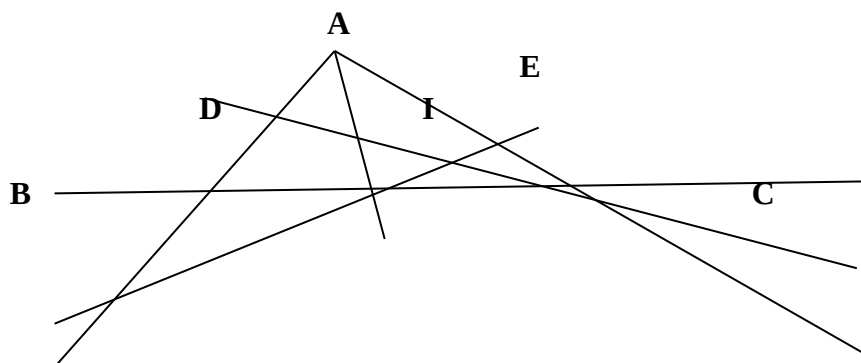
-Использовать задачи с заранее известным методом доказательства как тренажёр

Одной из важных задач школьного курса математики является развитие свободного мышления учащихся, которое имеет важное значение и 6 расширяет их кругозор. Это качество широко может пригодиться в будущем в широком наборе профессий ученых, инженеров, которые создают новые технологии в производстве.

Примеры задач на доказательства

Задача1: В треугольнике ABC проведены биссектрисы BD и CE , пересекающиеся в точке I . Докажите, что

- 1 Точка I лежит внутри треугольника ABC .
- 2 Отрезок AI является биссектрисой угла $\sphericalangle BAC$

В первую очередь здесь нужно увидеть, непонятное-что такое биссектриса, затем смысл инцентра треугольника. Ученику, знающему эти определения исходя из мыслительных способностей нетрудно будет это доказать.

Доказательство:

- 1 Положение точки I :

Биссектрисы углов треугольника пересекаются в одной точке, которая называется инцентром треугольника. Инцентр всегда лежит внутри треугольника. Следовательно, точка I находится внутри треугольника ABC .

- 2 Биссектриса AI

Поскольку I -точка пересечения биссектрис BD и CE , она является 7 инцентром треугольника. По определению инцентра, он равноудалён от всех сторон треугольника, и от него можно провести биссектрису к каждому углу треугольника. Следовательно, отрезок AI является биссектрисой угла $\sphericalangle BAC$

Этот метод доказательства называется геометрическим построением.

Задача 2: Докажем, что если $ab > 0$, то $\frac{a}{b} + \frac{b}{a} \geq 2$

Здесь учащемуся важно знать правила приведения к общему знаменателю, правила раскрытия скобок, а также приведение подобных членов. Только ученик, знающий эти простые правила может в итоге решить целую задачу

Доказательство Имеем:

$$\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a}\right) - 2 = \frac{a^2 + b^2 - 2ab}{ab} = \frac{(a-b)^2}{ab}$$

Так как $ab > 0$, то $\frac{(a-b)^2}{ab} \geq 0$, причём знак равенства имеет место лишь при $a = b$.

Итак разность $\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a}\right) - 2$ неотрицательна, то есть неравенство доказано [6,31].

Этот метод доказательства называется комбинаторным

Математические задачи на доказательства развивают свободное мышление учеников. Они дают возможность представить задачу в виде модели или чертежа. По ходу решения задач — это качество непосредственно развивается у ученика **8**

Заключение

Задачи на доказательства имеют важное место в школьной математике, играют важную роль в развитии математической культуры учащихся. Они углубляют понимания математических знаний, формируют у учащихся логическое мышление. Их успешное решение требует знания теории, формирования логического мышления. Для повышения результативности их изучения надо уделять больше внимания разнообразию задач и путей их решения, а также включению учащихся в процесс доказательства. Включение доказательных методов в учебный процесс даёт возможность формировать у школьников глубокое понимание математики и её роли в науке. Освоения алгоритма решения позволяет значительно повысить эффективность учебного процесса

Литература:

- 1 Л. А. Басова. Методика обучения геометрии в школе. Москва-2018г
- 2 66 вопросов по математике. Сборник задач. KALEMCOI/ Бишкек-2021г
- 3 Ж. Икрамов, Л.Лененберг. Активизация познавательной деятельности учащихся на уроке математики. Ташкент-1998г
- 4 Учебное пособие для подготовки к ОРТ. Бишкек-2020г
- 5 Р.А. Хабиб. Формирование математического мышления школьников. Ташкент-2021г
- 6 Литвиненко В.Н., Мордкович А. Г. Практикум по решению математических задач. Просвещение. Москва-1984г
- 7 А. И. Фетисова. Методика преподавания геометрии в старших классах средней школы. Москва-1967г

* * *

Эрматали уулу Б.

**СИНГУЛЯРДУУ КОЗГОЛГОН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕРДИН
ЧЕКТИК КАТМАР ЖАНА ЧЕКТИК СЫЗЫКТАРЫН MATLAB
ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫНДА МОДЕЛДӨӨ**

Эрматали уулу Б.

**МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОГРАНСЛОЙНЫХ И ПОГРАНИЧНЫХ ЛИНИЙ
СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЁННЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОГРАММЫ MATLAB**

Ermatali uulu B.

**MODELING THE BOUNDARY LAYER AND BOUNDARY LINES OF
SINGULARLY PERTURBED DIFFERENTIAL EQUATIONS USING MATLAB**

УДК:517.968

Аннотация: Бул иште изилдөөнүн предмети болуп сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмарлар жана чектик сызыктарын моделдөө маселеси каралат. Изилдөөнүн максаты – сингулярдуу козголгон дифференциалдык

тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын изилдеп, аларды MATLAB колдонмо программасынын жардамы менен натыйжалуу моделдөө болуп эсептелет.

Моделдөө процессинде MATLAB программасынын негизги функциялары жана графикалык интерфейси (App Designer) менен бирге буйрук жазуу интерфейси колдонулду. Изилдөөнүн алкагында сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талданып, алардын динамикасын чагылдырган моделдери курулду. Программалык камсыздоонун жардамы менен конкреттүү мисалдар каралып, моделдердин жүрүшү визуалдык түрдө интерпретацияланды жана натыйжалардын таблицасы алынды.

Программалык коду түзүүдө сандык жана компьютердик изилдөө ыкмалары колдонулуп, сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын моделдөөдө тиешелүү алгоритмдер скрипт файлдар түрүндө иштелип чыкты. Иштелип чыккан программанын жардамы менен чектик катмарлардын түзүлүшү, алардын визуалдык сүрөттөлүшү жана динамикасы ар тараптуу изилденип, алынган жыйынтыктар негизинде натыйжалуу анализ жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендеме, MATLAB программасы, программа, код, модел, чектик катмар, чектик сызыктар, скрипт файл.

Аннотация: В данной работе рассматривается задача моделирования погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений. Цель исследования заключается в изучении погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений и их эффективном моделировании с использованием прикладной программы MATLAB.

В процессе моделирования использовались основные функции и графический интерфейс MATLAB (App Designer), а также интерфейс командной строки. В рамках исследования были проанализированы характерные особенности погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений и построены модели, отражающие их динамику. С помощью программного обеспечения были рассмотрены конкретные примеры, визуально интерпретированы ходы моделирования и получены таблицы с результатами.

При написании программного кода применялись численные и вычислительные методы исследования, а соответствующие алгоритмы были разработаны в виде скриптов для моделирования погранслоевых и пограничных линий сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений. С помощью разработанной программы подробно исследовалась структура пограничных слоёв, их визуальное представление и динамика, что позволило провести эффективный анализ полученных результатов.

Ключевые слова: сингулярно возмущённое дифференциальное уравнение, программа MATLAB, программа, код, модель, погранслоевые линии, скриптовый файл.

Annotation: This work addresses the problem of modeling the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations. The objective of the study is to investigate the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations and to model them effectively using the MATLAB application software.

During the modeling process, the core functions and graphical interface (App Designer) of MATLAB were utilized, along with the command-line interface. The study analyzed the

characteristic features of boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations, and constructed models to represent their dynamics. Specific examples were explored using the software, with the modeling process visually interpreted and the results presented in tabular form.

In the development of the program code, numerical and computational research methods were employed, and the relevant algorithms were implemented as script files for modeling the boundary layers and boundary lines of singularly perturbed differential equations. The developed program enabled a comprehensive analysis of the structure, visual representation, and dynamics of the boundary layers, providing a solid basis for the interpretation and evaluation of the obtained results.

Key words: singularly perturbed differential equation, MATLAB software, program, code, model, boundary layer lines, script file.

Киришүү. Аналитикалык функциялуу сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелер жана чектик катмар сызыктардын формалары [1], [2], [3], [5], [8] жумуштарда каралган, [4], [6], [7] жумуштарда сингулярдуу козголгон кадимки дифференциалдык теңдемелердин асимптотикалык жүрүмүн изилдөөдө чектик катмар сызыктар, регулярдуу жана сингулярдуу аймактар колдонулган.

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чечимдерин табууда компьютердик программаны колдонуу [13] жумушта көрсөтүлгөн жана гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарын MATLAB программасында моделдөө коду түзүлгөн [12].

Изилдөөнүн материалдары

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чектик катмар сызыктарын моделдөө үчүн MATLAB программасында `contourf()`, `meshgrid()`, `abs(Z)` функцияларды колдонууга болот [10].

MATLAB программасында коду иштеп чыгуу үчүн скрипт файлды колдонобуз.

Маселенин коюлушу

$$\varepsilon \frac{du}{dx} = -u + x, 0 \leq x \leq 1, u_\varepsilon(0) = 1. \quad (1)$$

Берилген теңдеменин аналитикалык чечими төмөнкүгө барабар.

$$u(x) = x - \varepsilon + (1 + \varepsilon)e^{-\frac{x}{\varepsilon}}.$$

```
% Кадам 1: Параметрди беребиз
epsilon = 0.01;

% Кадам 2: x өзгөрмөсүнүн диапазонун түзөбүз
x = linspace(0, 1, 500);

% Кадам 3: Интегралдоо фактору e^{x/epsilon} (керек болсо)
mu = exp(x / epsilon); % Бул кадам маалымат үчүн гана

% Кадам 4: Жалпы чечим формуласы
% u(x) = x - epsilon + (1 + epsilon) * exp(-x/epsilon)
u = x - epsilon + (1 + epsilon) .* exp(-x / epsilon);

% Кадам 5: Баштапкы шарт текшерүү
u0 = u(1); % x = 0 үчүн u(0)
fprintf('Баштапкы шарт: u(0) = %.4f (керек: 1)\n', u0);

% Кадам 6: График
figure;
plot(x, u, 'b-', 'LineWidth', 2);
grid on;
xlabel('x');
ylabel('u(x)');
title('Аналитикалык чечим: u(x) = x - \epsilon + (1 + \epsilon)e^{-x/\epsilon}');
legend('u(x)');
```

```
>> u = x - epsilon + (1 + epsilon) .* exp(-x / epsilon);
```

Берилген теңдеменин чектик катмар, регулярдык жана сингулярдык областтарын түзүү үчүн программада төмөнкүдөй функциялар колдонулат.

1. `xline(boundary_limit, '--k', 'Label', 'Чектик катмар', ... )` Чектик катмарды визуалдаштыруу үчүн;

2. `fill(..., [...], [түстөр], 'FaceAlpha', ...)` Сингулярдык жана регулярдык областтарды бөлүп көрсөтүү үчүн;

```
>> clc;
clear;
% 1-кадам: Параметрлер
epsilon = [0.01]; % Эпсилондун мааниси
colors = ['b', 'r'];
x = linspace(0, 1, 1000); % x интервал
% 2-кадам: График түзүү
figure;
hold on;
% Натыйжаларды сактоо үчүн
resultTables = cell(length(epsilon), 1);

for k = 1:length(epsilon)
    epsilon = epsilon(k);
    % 3-кадам: Аналитикалык чечим
    u = x - epsilon + (1 + epsilon) * exp(-x / epsilon);
    % 4-кадам: Чектик катмар чекити
    x=0
    boundary_limit = 3 * epsilon;
    % 5-кадам: Областтарды визуалдаштыруу
    y_min = min(u) - 0.1;
    y_max = max(u) + 0.1;
    % Сингулярдык область (чектик катмар)
    fill([0 boundary_limit boundary_limit 0], ...
        [y_min y_min y_max y_max], ...
        [1 0.6 0.6], 'FaceAlpha', 0.3, 'EdgeColor', 'none', ...
        'HandleVisibility', 'off');
    % Регулярдык область
    fill([boundary_limit 1 1 boundary_limit], ...
        [y_min y_min y_max y_max], ...
        [0.6 0.8 1], 'FaceAlpha', 0.2, 'EdgeColor', 'none', ...
        'HandleVisibility', 'off');
    % u(x) графиги
    plot(x, u, colors(k), 'LineWidth', 2, ...
        'DisplayName', ['u(x), \epsilon = ', num2str(epsilon)]);
    % Чектик катмар чекитин көрсөтүү
```

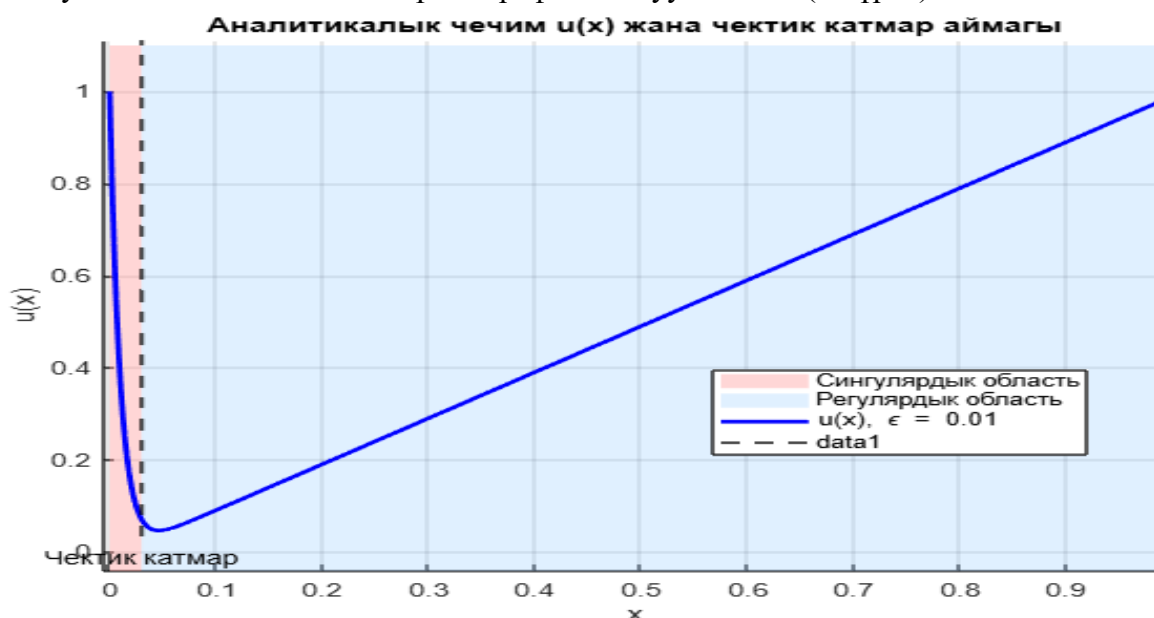


```

xline(boundary_limit, '--k', 'LineWidth', 1.5, ...
'Label', 'Чектик катмар', ...
'LabelOrientation', 'horizontal', ...
'LabelVerticalAlignment', 'bottom', ...
'LabelHorizontalAlignment', 'center');
% График стили
xlabel('x');
ylabel('u(x)');
title('Аналитикалык чечим u(x) жана чектик катмарлар');
legend('Location', 'best');
grid on;
ylim([y_min y_max]);

```

Коддун натыйжасында төмөнкүдөй графикти алууга болот (1-сүрөт).

1-сүрөт. $\varepsilon = 0.01$ болгон учурдагы жыйынтык жана регулярдык сингулярдык областтардын бөлүнүшү

Натыйжаларды таблицада көрсөтүү үчүн.

```
regionLabels(x <= boundary_limit) = "Сингулярдык";
```

```
regionLabels(x > boundary_limit) = "Регулярдык";
```

```
T = table(x, u, regionLabels, 'VariableNames', {...});
```

```
disp(T)
```

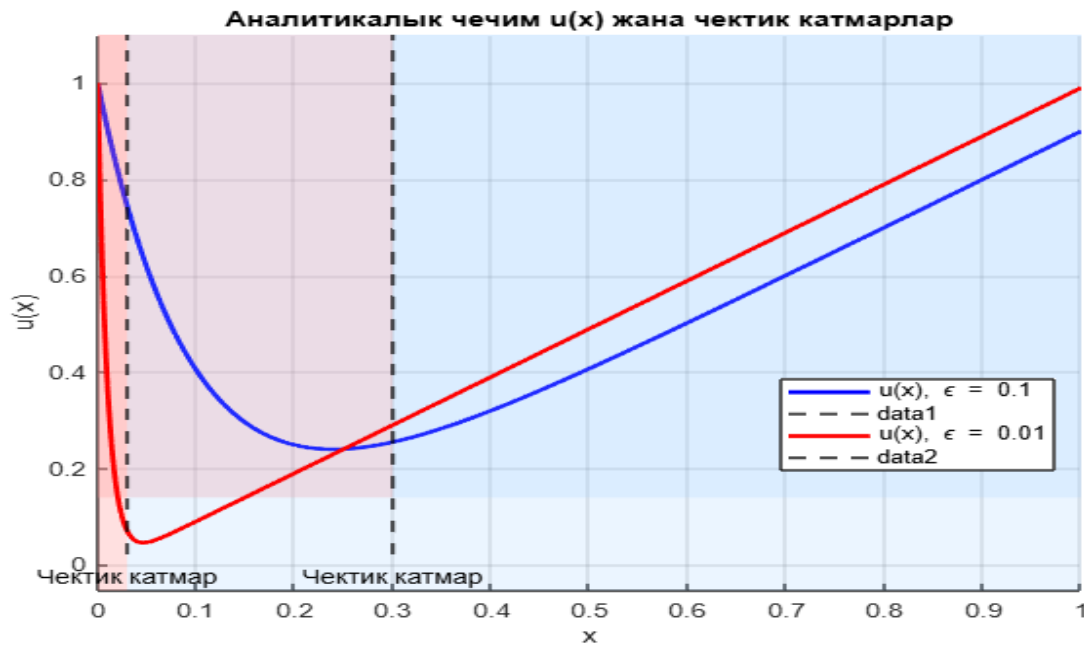
функциясын колдонуу менен таблицалык маанилерди алууга болот. Программалык коду төмөнкүдөй түзүлөт:

```

% Таблицаларды консольго чыгаруу
for i = 1:length(resultTables)
    fprintf('\n--- Натыйжа таблицасы: ε = %.3f ---\n',
    epsilon(i));
    disp(resultTables{i}(1:15,:)); % Ар бир таблицанын башындагы 15
    сапты көрсөтүү
end

```

Коддун натыйжасында 1, 2-таблицаны жана графикти (2-сүрөт) алууга болот.

1-сүрөт. $\epsilon = 0.1$ жана $\epsilon = 0.01$ болгон учурдагы жыйынтык

1-таблица.

-- Натыйжа таблицасы: $\epsilon = 0.100$ --

x	$u(x)$	Область
0	1	"Сингулярдык"
0.001001	0.99004	"Сингулярдык"
0.002002	0.9802	"Сингулярдык"
0.003003	0.97046	"Сингулярдык"
0.004004	0.96083	"Сингулярдык"
0.005005	0.95131	"Сингулярдык"
0.006006	0.94188	"Сингулярдык"
0.007007	0.93257	"Сингулярдык"
0.008008	0.92335	"Сингулярдык"
0.009009	0.91424	"Сингулярдык"
0.01001	0.90523	"Сингулярдык"

2-таблица.

-- Натыйжа таблицасы: $\epsilon = 0.010$ --

x	$u(x)$	Область
0	1	"Сингулярдык"
0.001001	0.9048	"Сингулярдык"
0.002002	0.81875	"Сингулярдык"
0.003003	0.741	"Сингулярдык"
0.004004	0.67076	"Сингулярдык"
0.005005	0.60729	"Сингулярдык"
0.006006	0.54997	"Сингулярдык"
0.007007	0.49821	"Сингулярдык"
0.008008	0.45147	"Сингулярдык"
0.031031	0.06639	"Регулярдык"
0.032032	0.06307	"Регулярдык"
0.033033	0.060162	"Регулярдык"

Параметрди камтыган чектик сызыктардын түрдүү формаларына мисалдар [10] жумушта каралган. MATLAB программасында [10] жумушта каралган туюк башкы чектик

сызыкка ээ болгон аналитикалык функцияны визуалдаштыруу программасын түзүүгө болот.

Төмөнкү функция берилсин.

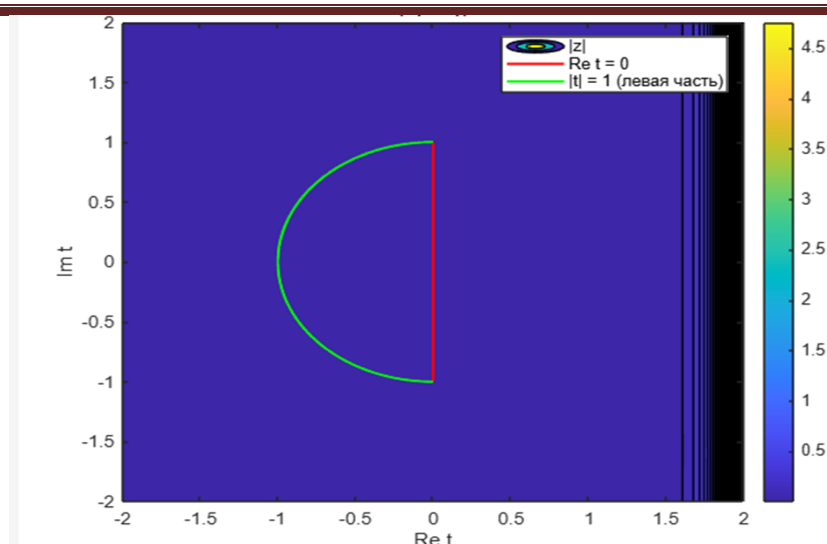
$$z(t, \varepsilon) = M_1 e^{\frac{a(t) - a(t_0)}{\varepsilon}} + M_2 (a(t) - a(t_0))^{\frac{1}{\varepsilon}} \text{ мында } M_1, M_2 - \text{const} \text{ едон көз каранды эмес.}$$

```
>> % Параметрлер
M1 = 1;
M2 = 1;
eps = 0.1;
% Комплекс жазыктыгы боюнча тор түзүү
t1 = linspace(-2, 2, 400);
t2 = linspace(-2, 2, 400);
[T1, T2] = meshgrid(t1, t2);
t = T1 + 1i * T2;
% z(t, eps) функциясын эсептөө
z = M1 * exp(t / eps) + M2 * exp(log(abs(t)) / eps);
% zнин модулунын контурдук графикин чийүү
figure;
contourf(T1, T2, abs(z), 100, 'LineColor', 'none');
colormap(turbo); % Сапаттуу түстүү палитра
colorbar;
title('|z(t, \epsilon)| функциясынын модулунын графики');
xlabel('Re t');
ylabel('Im t');
% Негизги чек ара сызыгын чийүү
hold on;
% Кызыл тик сызык t1 = 0, t2 -1 ден 1 ге чейин
plot(zeros(100,1), linspace(-1,1,100), 'r', 'LineWidth', 2);
% Жашыл жарым тегерек t = 1, сол жагы гана
theta = linspace(-pi/2, pi/2, 500);
x_circle = cos(theta); y_circle = sin(theta);
plot(-abs(x_circle), y_circle, 'g', 'LineWidth', 2);
legend('|z|', 'Re t = 0', '|t| = 1 (сол жарымы)');
hold off;
```

Натыйжада 3-таблицаны жана графикти (3-сүрөт) алууга болот.

3-таблица.

t	z(t,eps)	z
0.5+0.5i	42.13-142.32i	148.42
-1+0.5i	3.0518-4.3535e-05i	3.0518
0+0.5i	0.28464-0.95892i	1.0003
-0.5+0.5i	0.033161-0.0064612i	0.033785

3-сүрөт. Функциянын башкы чектик сызыгынын сүрөттөлүшү

Изилдөөнүн жыйынтыгы. Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү негизги жыйынтыктар алынды:

Сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин аналитикалык чечимдери аркылуу чектик катмарлардын түзүлүшү моделденди.

Чектик катмар жана чектик сызыктарды аныктоо жана визуалдаштыруу үчүн MATLAB'тын `contourf`, `fill`, `xline`, `meshgrid`, `exp`, `abs` сыяктуу функциялары натыйжалуу колдонулду.

Регулярдык жана сингулярдык аймактардын айырмачылыктары графикалык жол менен көрсөтүлүп, аларды бөлүп көрсөтүү алгоритмдери иштелип чыкты.

Иштелип чыккан скрипттерди колдонуу менен алынган жыйынтыктар таблицалык түрдө көрсөтүлдү.

Жалпылап айтканда, изилдөөнүн жыйынтыгында сингулярдуу козголгон дифференциалдык теңдемелердин чектик катмар жана чектик сызыктарын моделдөөнүн алгоритмдери сунушталып, алар программалык каражаттардын жардамы менен ийгиликтүү ишке ашырылды.

Адабияттар:

1. Тампагаров, К. Б. Формы погранслойных линий для сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 5. – С. 121-124. – EDN ZEZQTP.
2. Алыбаев К. С. Затягивание потери устойчивости и погранслойные линии в теории сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. С. Алыбаев, К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 5. – С. 125-129. – EDN ZEZQTZ.
3. Алыбаев, К. С. Алгоритм приближенного поиска погранслойных линий сингулярно возмущенных линейных однородных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями [Текст]/ К. С. Алыбаев, К. Б.

Тампагаров // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2016. – Т. 16, № 5. – С. 3-6. – EDN WGWOFР.

4. Алыбаев К. С. Сингулярно возмущенные уравнения первого порядка при нарушении устойчивости точки покоя [Текст]/ К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 49-53. – EDN RJBGUX.

5. Алыбаев К.С. Явление погранслойных линий и асимптотика решений сингулярно возмущенных линейных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями / П.С. Панков, К.С. Алыбаев, М.Р. Нарбаев, К.Б.Тампагаров // Вестник ОшГУ, 2013. - № 1 (специальный выпуск). – С. 227-231.

6. Евграфов М.А. Аналитические функции / М.А. Евграфов. – Москва: Наука, 1991. - 448 с.

7. Тампагаров, К. Б. Исследование асимптотического поведения решений сингулярно возмущенных уравнений первого порядка методом равномерного спуска (подъема) [Текст]/ К. Б. Тампагаров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 73-76. – EDN CTNARR.

8. Алыбаев, К. С. Сингулярно возмущенные уравнения первого порядка при нарушении устойчивости точки покоя [Текст]/ К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – № 12. – С. 49-53. – EDN RJBGUX.

9. Алыбаев, К. С. Пограничные линии аналитических функций с параметром / К. С. Алыбаев, Т. К. Нарымбетов // Международный научно-исследовательский журнал. – 2020. – № 12-1(102). – С. 9-14. – DOI 10.23670/IRJ.2020.102.12.002. – EDN IVHNRW.

10. Эрматали Уулу, Б. Описание линий уровня гармонических функций в пакете прикладных программ MATLAB [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2022. – № 1-1(19). – С. 183-190. – EDN BNMKGM.

11. Алыбаев, К. С. Гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктары жана алардын колдонулушу [Текст]/ К. С. Алыбаев, Б. Эрматали Уулу // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 4(49). – P. 24-28. – EDN KWPXCA.

12. Эрматали Уулу, Б. Комплекстик областтагы сингулярдык козголгон Бернулинин тендемеси [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков, А. Асан Кызы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 3(57). – P. 55-64. – EDN YLITLJ.

13. Эрматали Уулу, Б. Сингулярдуу козголгон дифференциалдык тендемелердин Maple15 колдонмо пакетинде чыгарылышы [Текст]/ Б. Эрматали Уулу, А. Анарбеков, А. Ибрагим Кызы // Интернаука. – 2022. – No. 14-5(237). – P. 50-53. – EDN HTXUJK.

* * *

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

Маматова Г.Т., Осмонова Н.Т.

**КАРЬЕРДИН ТҮБҮНДӨГҮ ЖАНА КАПТАЛ ЖАКТАРЫНДАГЫ
ПАЙДАЛУУ КЕНДЕРДИ КАЗЫП АЛУУНУН АЙКАЛЫШТЫРЫЛГАН
ЫКМАЛАРЫ**

Маматова Г.Т., Осмонова Н.Т.

**КОМБИНИРОВАННЫЕ СПОСОБЫ ДОБЫЧИ ПОЛЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ
В ПОДКАРЬЕРНОЙ И ПРИБОРТОВОЙ ЗОНАХ КАРЬЕРА**

Mamatova G.T, Osmonova N.T.

**COMBINED METHODS OF MINING MINERALS IN THE SUB-QUARRY AND
SIDE ZONES OF A QUARRY**

УДК. 622.34.

Аннотация: Макалада карьер түбүндөгү жана каптал жактарындагы пайдалуу кендерди айкалыштырып иштетүү ыкмасы менен казуунун өзгөчөлүктөрү аныкталып жана талдоосу каралат. Тик жантаюучу руданын карьер астындагы жана каптал жактагы запастарын комплекстүү өздөштүрүүнү жана бардык технологиялык элементтердин эффективдүү өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуучу өркүндөтүлгөн ресурстарды үнөмдөөчү аралаш иштетүү ыкмалары иштелип чыккан жана сунушталган. Бул ыкмаларга карьердин түбүнөн скважиналарды бургулоо, кичи этаждардагы кулатып түшүрүү системасын колдонуу жана иштелип чыккан мейкиндикти ички калдык таштар же баланстан тышкаркы руда менен толтуруу кирет. Сунуш кылынган ыкмаларды колдонуу пайдалуу кенди казып алууга кеткен убакытты жана каражатты кыскартууга, кендин жоголушун жана начарлашын азайтууга, тоо-кен иштерин коопсуздугун жана өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга, карьердин бортунун туруктуу абалын камсыз кылууга, ошондой эле тышкы урандылардын аянтын азайтуунун эсебинен айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтууга мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: Айкалыштырып иштетүү ыкмасы, руда кени, кичи этаждардагы кулатып түшүрүү системасы, ички отвал, баланстан тышкаркы руда, каптал жак, пайдалуу кендердин запасы, натыйжалуулук, тик кулап түшкөн кен тулкулары.

Аннотация: В статье рассматривается обзор и анализ особенностей добычи полезных ископаемых подкарьерной и прибортовой зоны комбинированным способом. Разработаны и предложены усовершенствованные ресурсосберегающие способы комбинированной разработки подкарьерных и прибортовых запасов крутопадающих рудных тел, обеспечивающие комплексное освоение месторождений и эффективное взаимодействие всех технологических элементов. Данные способы включают в себя бурение скважин со дна карьера, использование системы подэтажного обрушения и заполнение выработанного пространства породами внутреннего отвала или забалансовой рудой. Применение предложенных способов позволяет сократить затраты времени и средств на выемку полезного ископаемого, уменьшить потери и разубоживание руды, повысить безопасность и производительность горных работ, обеспечивает устойчивое

состояние борта карьера, а также снизить негативное воздействие на окружающую среду за счет уменьшения площадей внешних отвалов.

Ключевые слова: Комбинированная разработка, рудные месторождения, система поэтажного обрушения, внутренний отвал, забалансовая руда, прибортовая зона, запасы полезных ископаемых, эффективность, крутопадающие рудные тела.

Annotation: The article provides an overview and analysis of the features of mining minerals in the quarry and near-pit zone using a combined method. Improved resource-saving methods of combined development of the quarry and near-pit reserves of steeply dipping ore bodies have been developed and proposed, ensuring integrated development of deposits and effective interaction of all technological elements. These methods include drilling wells from the quarry bottom, using a sublevel caving system and filling the mined-out space with internal dump rocks or off-balance ore. The use of the proposed methods allows reducing the time and money spent on mineral extraction, reducing ore losses and dilution, increasing the safety and productivity of mining operations, ensuring a stable state of the quarry edge, and reducing the negative impact on the environment by reducing the area of external dumps.

Key words: Combined development, ore deposits, sublevel caving system, internal dump, off-balance ore, side zone, mineral reserves, efficiency, steeply dipping ore bodies.

Как известно, в мировой горнорудной комбинированный открыто-подземный способ разработки из своих преимуществ получает все более широкое применение.

В настоящее время повсеместно наблюдается развитие комбинированного способа разработки полезных, при этом такое развитие направлено на создание новых ресурсосберегающих технологий добычи, что обеспечит рациональное недропользование ископаемых. Такие технологии должны предусмотреть минимальное отрицательное воздействие на окружающую среду.

Поставленные цели достигаются решением следующего комплекса задач:

Обоснование оптимальных границ, последовательность и порядок отработки запасов.

Обеспечение тесной технологической и экономической взаимосвязи между карьером, подземным рудником и обогатительной фабрикой, направленной на оптимизацию параметров рудной шахты.

Выбор стратегии выемки

Создание и внедрение инновационных систем.

В настоящее время большинство мощных рудных месторождений отрабатываются открыто-подземным комбинированным способом, в то же время выемка запасов полезных ископаемых открытыми и подземными горными работами осуществляется по отдельным и независимым друг от друга схемами.[1]

Из-за того, что переход с открытого способа добычи на подземный на практике часто не готовится вовремя, рудники в это время сталкиваются с простоями и потерей ценных запасов.[1] Решить данную проблему можно через комплексный подход. Для этого подбирается такая схема работы, при которой карьер и шахта работают не по отдельности каждый, а вместе как единый механизм, дополняя при этом друг друга.[2].

В последнее время в мировой горнорудной практике комбинированный открыто-подземный способ разработки месторождений с учетом его преимуществ получает все более широкое распространение. [1]

Дальнейшее расширение области применения комплексного открыто-подземного комбинированного способа разработки твердых полезных ископаемых должно идти по пути совершенствования и создания новых ресурсосберегающих технологий добычи с рациональным использованием недр и улучшением охраны окружающей среды.[3] В то же время мало работ, направленных на исследование работы единого комплекса: карьер - подземный рудник - обогатительная фабрика, что препятствует решению вышеуказанной проблемы. В этих условиях требуется решить следующие задачи: определение границ и последовательности применения открытого и подземного способов; взаимоувязка работы карьера, подземного рудника и обогатительной фабрики путем создания наилучших условий для металлургического завода; обоснование совместной или раздельной выемки; выбор оптимальной производственной мощности; выбор и создание новых систем разработки, обеспечивающие повышение полноты и комплексности использования запасов; улучшение качества добываемой рудной массы.

Решение этих задач должно быть направлено на значительное повышение эффективности работы горнодобывающих предприятий с учетом улучшения использования недр и охраны окружающей среды [4].

Дальнейшее развитие комплексного открыто-подземного способа добычи твердых полезных ископаемых должно быть сосредоточено на создании и внедрении новых ресурсосберегающих технологий. Цель такого совершенствования - обеспечить рациональное использование недр и улучшить охрану окружающей среды. [3]

Но существует недостаток исследований, посвящённых функционированию единой производственной цепочки: карьер- подземный рудник -обогатительная фабрика. Этот пробел мешает эффективному решению вышеуказанной проблемы.[1]

В связи с этим необходимо решить следующие ключевые задачи:

- определить оптимальные границы и последовательность применения открытого и подземного методов
- обеспечить взаимосвязанную работу всех элементов комплекса с учётом нужд металлургического завода
- обосновать совместную или раздельную выемку запасов
- выбрать оптимальную производственную мощность предприятия
- разработать и внедрить новые системы добычи, которые повысят полноту и комплексность извлечения запасов
- улучшить качество добываемой рудной массы

Решение этих задач должно привести к значительному росту эффективности горнодобывающих предприятий при одновременном улучшении недропользования и экологической ситуации. [4]

Разработка полезных ископаемых в сложных горно-геологических условиях сопряжено с :

- Высокими затратами на разведку, добычу и переработку
- Увеличением потерь руды и ее разубоживанием (снижением концентрации полезного компонента)
- Ухудшением качества рудной массы из-за примешивания вредных пород
- Снижением интенсивности горнодобывающих работ

Анализ показывает, что в отрасли наблюдается ежегодное снижение (на 1,5-2,5 %) содержания полезных компонентов в добываемом сырье. Это сопровождается ростом эксплуатационных и капитальных затрат на добычу и переработку на фоне снижения цен на металлы [4]

Увеличение объема внешних отвалов привело к резкому усилению негативного воздействия горной добычи на окружающую среду. Ситуация обострилась из-за экономического давления: рост затрат, низкие цены на металлы и дефицит инвестиций вынудили многие предприятия необоснованно отказаться от части запасов, сокращать мощности и как следствие, становиться нерентабельными.

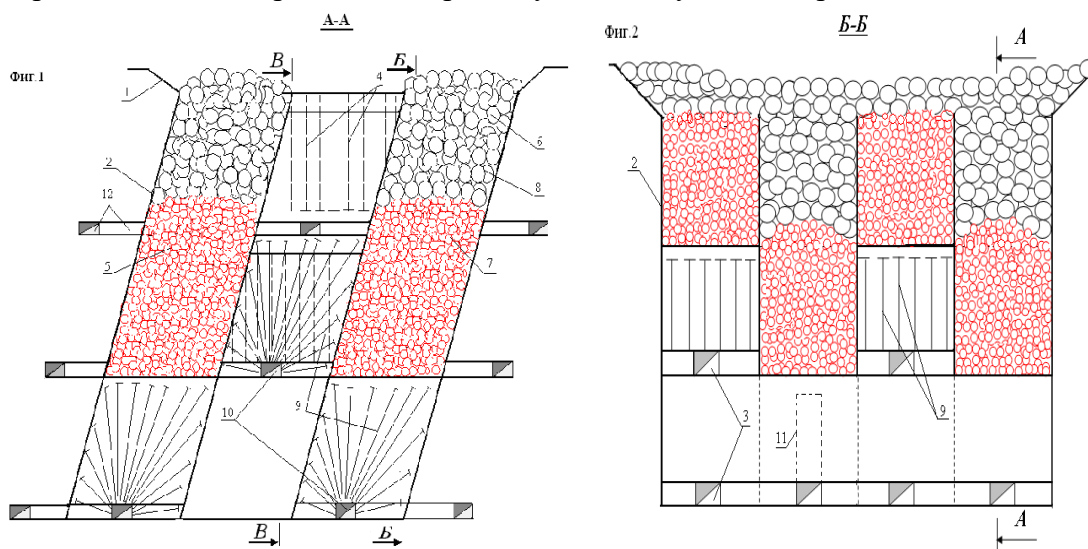
Системный и комплексный научный подход с учетом рыночных требований открывает значительные возможности для преодоления кризиса, задействования огромных ресурсов (запасов и мощностей) и улучшения экологии.[2]

Применение комбинированного способа разработки, запланированное на многих месторождениях Кыргызской Республики, актуализирует задачу создания новых рациональных и эффективных технологий освоения твердых полезных ископаемых в сложных горно-геологических условиях.

Существует способ разработки крутопадающих рудных тел, включающий проходку буровых выработок, разделение залежи на смещенные в шахтовом порядке выемочные блоки, отбойку руды из подземных выработок веерами скважин и торцевой выпуск руды с разных сторон.[3]

Недостатки: Высокие затраты на бурение вееров скважин для принудительного обрушения верхнего подэтажа, способ применим только для подземной отработки.

Эти недостатки устранены в предлагаемом [4] способе комбинированной разработки крутопадающих рудных тел, защищенном инновационным патентом[5]. Он основан на идеях, представленным в работе [3] и реализуется следующим образом:

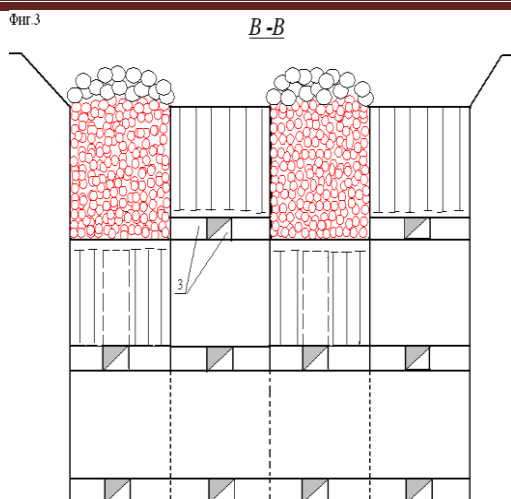

Рис. 1 Способ комбинированной разработки крутопадающих рудных тел: на фиг.1 представлена схема разработки рудного тела по простиранию, разрез по А-А, на фиг.2 – разрез по Б-Б, на фиг.3 – разрез по В-В, 1- проектный контур карьера; 2- контур рудного тела; 3- буровыпускные выработки; 4- скважины, пробуренные со дна карьера; 5- обрушенная руда; 6-породы внутреннего отвала; 7-нижние подэтажи; 8-отработанные панели верхнего подэтажа; 9-скважины, пробуренные из буровыпускных выработок; 10-буровыпускные выработки нижних подэтажей, 11-отрезной восстающий, 12-подготовительно-нарезные выработки

После достижения карьером 1 проектных контуров карьера приступают к проходке под его дном по простиранию и вкрест простирания рудного тела 2 подземных подготовительно-нарезных 12 и буровыпускных выработок 3, одновременно со дна карьера производят бурение параллельных взрывных скважин 4. Запасы, подлежащие к выемке, делятся на выемочные блоки.[2] Отработка блоков при этом производится с применением системы подэтажного обрушения руды и вмещающих пород. С целью создания обнаженной поверхности и компенсационного пространства из буровыпускных выработок проходится отрезной восстающий 11, который расширяется до отрезной щели. Для отбойки на отрезную щель из буровыпускных выработок бурятся веера скважин 9. После отбойки и частичного выпуска обрушенной руды 5 верхнего подэтажа производится заполнение выработанного пространства панели забалансовой рудой или породами внутреннего отвала 6. При этом на каждом уровне отбиваются и выпускаются запасы каждой второй панели. При переходе на отработку нижних подэтажей 7, панели нижележащего подэтажа располагаются под отработанной панелью 8 верхнего подэтажа. При этом запасы панелей нижележащего подэтажа отбиваются веерами скважин 9, пробуренными из подземных буровыпускных выработок 10. Выработанное пространство панелей заполняют в данном случае породами внутреннего отвала или забалансовой рудой 6 по мере отбойки и выпуска руды .[3]

Следует отметить, что разработанный способ запасов соответствует варианту, представленному на рис.1. По типу технологических схем выемки подкарьерных запасов данный способ соответствует представленному на рис.2. типовому варианту отработки подкарьерных запасов системами с обрушением.

Данный подход к разработке месторождений, основанный на бурении параллельных скважин со дна карьера с привлечением высокопроизводительного оборудования, обеспечивает значительное сокращение операционных издержек и времени на извлечение ресурсов, залегающих в верхних горизонтах (подэтажах). При этом существенно минимизируются как количественные, так и качественные потери полезного ископаемого.

Система разработки подкарьерных запасов: для извлечения полезного ископаемого, находящегося ниже дна карьера (подкарьерные запасы), используется система подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды. Это позволяет эффективно задействовать самоходное горное оборудование для погрузочно-доставочных работ. [1]

Благодаря возможности одновременной отбойки и выпуска больших объемов руды, значительно возрастает производительность погрузочно-доставочного оборудования, в частности скреперных установок.

Экологический аспект: Заполнение (закладка) отработанного пространства панелей бедным и отвальными породами и забалансовой рудой позволяет снизить экологическое воздействие.

Этот метод позволяет уменьшить площадь внешних отвалов, тем самым снижая общую нагрузку на окружающую среду.

Применение данного метода оптимизирует процесс добычи за счёт высокой эффективности бурения и выпуска.[2]

Отработка запасов в прибортовой зоне карьера на предельных контурах осложнена рядом факторов: отсутствие достаточного опыта совмещения открытых и подземных работ, сложной геомеханической обстановкой и необходимостью компенсировать снижение мощности карьера при изменяющемся качестве руды. Эти обстоятельства ставят перед горнодобывающими предприятиями комплексные технологические задачи.[8]

На сегодняшний день, потенциал комбинированной технологии используется не в полной мере. Традиционные подходы не обеспечивают бесперебойную работу карьера и подземного рудника как единого комплекса.[9]

Стандартные технологические решения [7], обычно включают:

- создание внутрикарьерного отвала для пригрузки бортов карьера;
- подземную выемку руды системами с обрушением;
- принудительную посадку кровли с помощью скважин, пробуренных с берм карьера;
- заполнение пустот обрушенной породой

К основным недостаткам данных методов можно отнести:

- Низкая детализация, отсутствие четких схем вскрытия, а также неопределенность в порядке и последовательности ведения очистных работ в прибортовой зоне

-Высокие издержки , чрезмерные затраты на бурение подземных взрывных скважин, необходимых для принудительного обрушения налегающих пород.[10]

Предлагаемый разработанный новый способ при его применении позволяет снизить затрат времени и средств на выемку полезного ископаемого прибортовой зоны, обеспечивается устойчивое состояние борта карьера и повышается безопасность горных работ.

На рис.2 показан рекомендуемый способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера, где на фиг.1 представлена схема разработки полезного ископаемого по простиранию, разрез по Б-Б, на фиг.2 – разрез по А-А, на фиг.3 – разрез по В-В [6].

Способ осуществляется следующим образом. После достижения карьером 1 проектных контуров и формирования нерабочего борта осуществляют пригрузку борта ярусами внутреннего отвала 2. В качестве материала внутреннего отвала для эффективности работ желательно использование забалансовой руды крупнокусковой фракции. После формирования внутреннего отвала приступают к вскрытию запасов полезного ископаемого 3, находящегося в прибортовой зоне карьера. Вскрытие осуществляют горизонтальной горной выработкой, пройденной на уровне транспортной бермы верхнего яруса. Из горизонтальной горной выработки по простиранию полезного ископаемого проходят буродоставочные выработки 4 до границ полезного ископаемого 5. Выемка запасов полезного ископаемого производится системой поэтажного обрушения с торцевым выпуском руды. Отбойку полезного ископаемого осуществляют с помощью вееров скважин 6, пробуренных из буродоставочной выработки. После отбойки и частичного выпуска руды приступают к принудительному обрушению кровли 7, причем кровля будет обрушена скважинами 8, пробуренными с транспортной бермы 9 по разреженной сетке. В случаях когда мощность полезного ископаемого, позволяет разместить несколько панелей, первым отбивается панель 10, расположенная со стороны борта карьера. По мере отбойки и выпуска руды осуществляют подсыпку пород во внутренний отвал 2. Вскрытие нижней части запасов полезного ископаемого прибортовой зоны производят с помощью горизонтальных горных выработок, пройденных на уровне нижележащих витков транспортной бермы.[1]

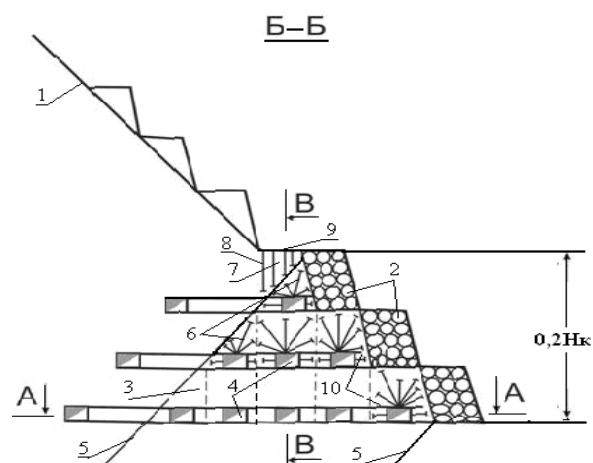
Отбойка и выпуск отбитых запасов полезного ископаемого 11, залегающего в нижней части прибортовой зоны осуществляют горизонтальными буродоставочными выработками 12.

Применение этой технологии предусматривает первоочередную отбойку панели, которая граничит с областью бортового давления карьера, обеспечивая тем самым образования новой дополнительной свободной поверхности. Организация горизонтальных буродоставочных работ по простиранию рудного тела способствует минимизации объема подготовительно-нарезных выработок.

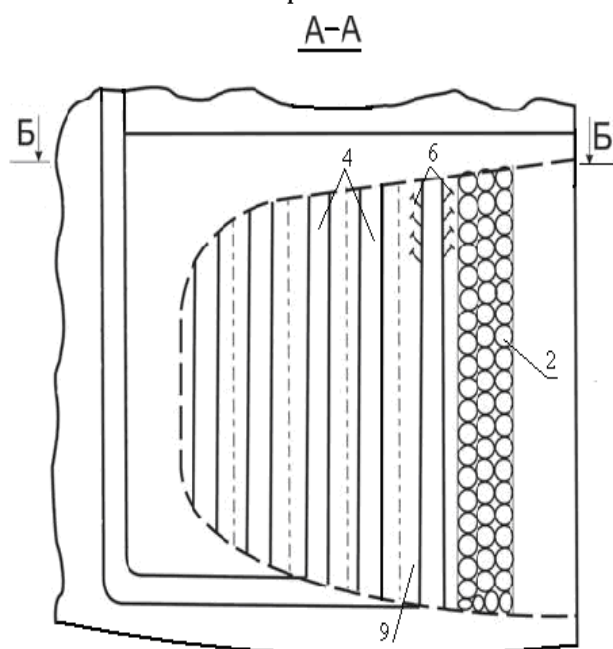
В данном случае принудительное обрушение налегающих пород, инициируемое с транспортной бермы, выполняется с помощью более разреженной сетки скважин. Результатом является формирование крупнокусковой породной массы с повышенным коэффициентом разрыхления. Это решение оптимизирует затраты на буровзрывные работы и исключает фильтрацию породной массы во время отработки запасов полезного ископаемого.

Извлечение запасов прибортовой зоны производится методом поэтажного обрушения с торцевым выпуском руды, что обеспечивает возможность внедрения высокопроизводительной самоходной техники. Реализация данной технологии, предполагающая размещения забалансовой руды крупных фракций и вскрышных пород в

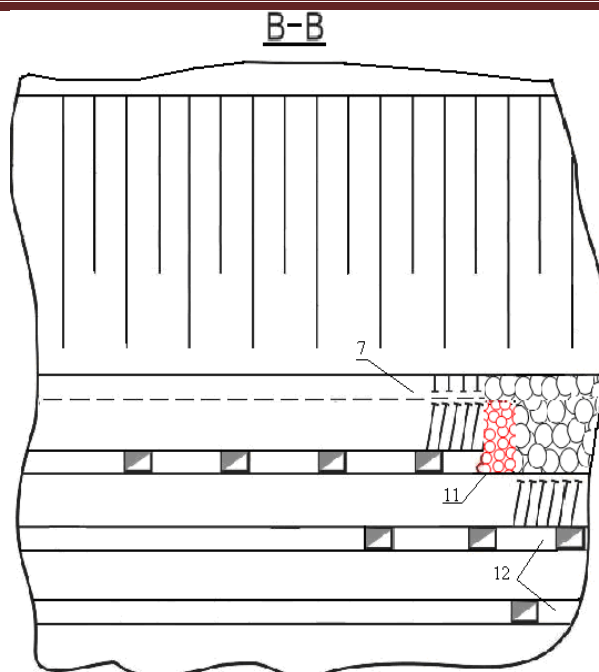
выработанном пространстве, способствует минимизации экологической нагрузки за счет сокращения земельных отводов под внешние отвалы.

фиг.1

фиг.2

фиг.3

Рис.2. Способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера: 1- проектный контур карьера; 2-ярусы внутреннего отвала; 3-запасы полезного ископаемого; 4- буродоставочные выработки; 5- границы полезного ископаемого; 6-скважины, пробуренные из буродоставочной выработки; 7-породы кровли; 8-скважины, пробуренные из карьера; 9-транспортная берма; 10-панель; 11-запасы полезного ископаемого, залегающие в нижней части прибортовой зоны; 12-горизонтальные буродоставочные выработки нижних подэтажей, H_k -высота карьера [6].

Новизна способа подтверждена патентом на изобретение [7].

Параметры предохранительной подушки (внутреннего отвала) определяются исходя из крупности отбиваемой руды, что необходимо для качественного извлечения и компенсации аэродинамического влияния в прибортовой зоне. При этом использование забалансовой руды в подушке требует соблюдения той же степени дробления, что и для основной рудной массы.

При формировании внутреннего отвала из вскрышных пород необходимо соблюдать условие кратности: средний размер фракции породы должен в два-три раза превышать размер кусков отбитой руды. Это минимизирует инфильтрацию пустых пород в рудную массу.

Комбинированная предохранительная подушка создается в два этапа: сначала за счет планового недовыпуска части руды на пограничных подэтажах, а затем путем обрушения бортов и засыпки крупнообломочной породы. Такой метод исключает разубоживание руды на приграничных участках и экономически наиболее выгоден, чем

создание предохранительной подушки из пустых пород. [1]

Стоит подчеркнуть, что формирование внутреннего отвала из неконденсионных руд (рудной предохранительной подушки) приводит к временной консервации части отбитой массы в выработанном пространстве, что формально относится к потерям. Тем не менее, по мере наращивания слоя породной подушки - за счет обрушения бортов и размещения

вскрышных пород - ранее заскладируванна руда вовлекается в повторный выпуск и полностью извлекается. [1]

Предлагаемый способ комбинированной отработки подкарьерных запасов заключается в том, что запасы, подлежащие к выемке, делятся на выемочные блоки, отработка блоков при этом производится с применением системы подэтажного обрушения руды и вмещающих пород, в целях создания обнаженной поверхности и компенсационного пространства из буровыпускных выработок проходится отрезной восстающий, который расширяется до отрезной щели [2], на каждом уровне отбиваются и выпускаются запасы каждой второй панели, выработанное пространство панелей в данном случае заполняют породами внутреннего отвала или забалансовой рудой, по мере отбойки и выпуска руды [3]

Предлагаемый способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера, заключается в том, что отработку полезного ископаемого, находящегося в прибортовой зоне карьера осуществляют системой подэтажного обрушения с торцевым выпуском руд. В прибортовой зоне после обрушения и частичного выпуска руды производят принудительное обрушение пород кровли с помощью скважин, которые пробурены с транспортной бермы. А само выработанное пространство заполняют породами внутреннего отвала, по мере отбойки и выпуска руды .[6]

Практическая ценность подтверждается следующими аспектами:

Экономический эффект: Сокращение объема подготовительно-нарезных выработок и оптимизация буровзрывных работ ведут к снижению себестоимости добычи.

Технологическая гибкость: Использование самоходного оборудования при торцевом выпуске руды повышает производительность.

Экологический эффект: Использование внутреннего отвалообразования (размещение пустых пород в выработанном пространстве) позволяет минимизировать площади внешних отвалов и снизить нагрузку на экосистему.

Качество сырья: Предложенная методика формирования рудной подушки эффективно решает проблему преждевременного разубоживания (смешивания руды с пустой породой).[7].

При этом, рудная предохранительная подушка не будет потеряна. Но эти запасы можно считать временно потерянными. При применении предлагаемого способа формирования предохранительной рудной подушки из забалансовой руды является положительным фактором, потому что в данном случае, процесс разубоживания отбитой руды начнется значительно позже.

Технические возможности комбинированной разработки позволяют сократить площади горного предприятия за счет использования некоторых специфических особенностей открытых и подземных работ. Размещение внутрикарьерных отвалов в зоне обрушения, использование пород вскрыши для заполнения выработанного пространства или закладки подземных пустот, размещения производственных зданий и помещений карьера и подземного рудника на одной промплощадке обеспечивает существенное сокращение площади горного предприятия.

Таким образом предложенные способы разработки подкарьерных и прибортовых запасов руды позволяют осуществлять комплексное освоение месторождений с

использованием системы подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды, что обеспечивает более полное и рациональное извлечение запасов.

Использование забалансовой руды и пород внутреннего отвала сокращает площади внешних отвалов и уменьшает отрицательное воздействие на окружающую среду.

Проведение горизонтальных буродоставочных выработок значительно сокращает количество подготовительных работ, а создание рудной предохранительной подушки позволяет отсрочить разубоживание рудной массы сохраняя её качество. Внедрение вышеуказанных способов обеспечивает не только экономическую выгоду, но и позволяет достичь значительного экологического эффекта.

Литература:

1. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж., Таеєва А.Р. Особенности комбинированной отработки запасов полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера. Современные проблемы механики. 2020-№ 41(3) С.401-407
2. Кожогулов К.Ч., Осмонова Н.Т., Алибаев А.П. Технологические особенности выемки подкарьерных запасов при комбинированной разработке рудных месторождений, Наука и новые технологии, № 9, 2011, с.16-18
3. Алибаев А.П., Осмонова Н.Т., Усенов К.Ж. Способ комбинированной разработки крутопадающих залежей полезных ископаемых. Вестник Курган-Тюбинского государственного университета имени Носира Хусрава. 2014-4(30). С.15-17
4. Алибаев А.П., Осмонова Н.Т., Усенов К. Отработка подкарьерных запасов полезных ископаемых в условиях комбинированной разработки. Известия ВУЗов - Бишкек, 2012.- №6.- С.15-17.
5. Осмонова Н.Т., Кожогулов К.Ч, Никольская О.В. и др. Способ комбинированной разработки крутопадающих залежей полезных ископаемых. Патент -Бишкек: Кыргызпатент, 2013, патент №1572 от 31.07.13
6. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж. Способ комбинированной разработки полезного ископаемого в прибортовой зоне карьера. Изденис - Поиск - Алматы, 2012.- №4-С.97-100
7. Маматова Г.Т., Кожогулов К.Ч, Никольская О.В. и др. Способ комбинированной разработки прибортовых запасов полезных ископаемых Патент -Бишкек: Кыргызпатент, 2013, патент №1571 от 31.07.13
8. Казикаев Д.М. Комбинированная разработка рудных месторождений -М: Горная книга. 2008 – 360 с.
9. Яковлев М.А. Ярков А.А. Авторское свидетельство СССР №840366 «Способ разработки крутопадающих рудных тел», МПК E21C 41/08, публ.1981, бюлл.№23.
10. Алибаев А.П., Маматова Г.Т., Усенов К.Ж. Отработка запасов законтурных рудных тел в условиях открыто-подземного способа разработки, Известия ВУЗов - Бишкек, 2012.- №6.- С.57-59.

* * *

**ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMICAL SCIENCES**

**Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.
БАШКАРУУНУ БОРБОРДОН АЖЫРАТУУ КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ «ЖАШЫЛ» ӨТҮҮНҮН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ
КАТАРЫ: УЛУТТУК САЯСАТТАН РЕГИОНАЛДЫК МАСТЕР-ПЛАНДАРГА
ЧЕЙИН**

**Карбекова А. Б., Сайпидинов И.М., Карбекова М. Ж.
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР
«ЗЕЛЁНОГО» ПЕРЕХОДА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ОТ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ К РЕГИОНАЛЬНЫМ МАСТЕР-ПЛАНам
Karbekova A. B., Saipidinov I.M., Karbekova M. Zh.
DECENTRALIZATION OF GOVERNANCE AS A KEY FACTOR OF THE
“GREEN” TRANSITION IN THE KYRGYZ REPUBLIC: FROM NATIONAL POLICY
TO REGIONAL MASTER PLANS**

УДК 332.146.2:502.131.1(575.2)

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасында “жашыл” өткөөл саясатын ишке ашыруу контекстинде башкарууну децентралдаштыруунун ролу талданат. Изилдөө комплекстүү улуттук стратегиялык негиз менен аны жер-жерлерде практикалык ишке ашыруунун ортосундагы олуттуу ажырымды көрсөтөт. Мыйзам актыларын, стратегиялык программаларды жана жайыттарды башкарууну децентралдаштыруу сыяктуу конкреттүү учурларды талдоо менен системалык тоскоолдуктар, анын ичинде фискалдык көз карандылык, институционалдык боштуктар жана жергиликтүү коомчулуктун чыныгы катышуусунун жоктугу аныкталат. Эл аралык донорлордун ролуна өзгөчө көңүл бурулат, алардын ишмердүүлүгү конкреттүү ийгиликтерди алып келгени менен, көп учурда мамлекеттик башкаруунун фундаменталдык көйгөйлөрүн чече албай, параллелдүү система катары иштейт. Орун алган кыйынчылыктарды жеңүүнүн негизги куралы катары реалдуу фискалдык автономия жана биргелешкен башкаруу принциптерине негизделген жашыл өткөөлдүн аймактык башкы пландарын иштеп чыгуу концепциясы сунушталууда.

Негизги сөздөр: Башкарууну борбордон ажыратуу Кыргыз Республикасындагы «жашыл» өтүүнүн негизги фактору катары: улуттук саясаттан регионалдык мастер-пландарга чейин.

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу роли децентрализации управления в контексте реализации политики «зелёного» перехода в Кыргызской Республике. Исследование выявляет значительный разрыв между всеобъемлющей национальной стратегической базой и её практической реализацией на местах. Путем анализа законодательных актов, стратегических программ и конкретных кейсов, таких как децентрализация управления настищами, выявляются системные барьеры, включая

фискальную зависимость, институциональные пробелы и отсутствие подлинного вовлечения местных сообществ. Особое внимание уделяется роли международных доноров, чья деятельность, хотя и приносит точечные успехи, часто функционирует как параллельная система, не решая фундаментальных проблем государственного управления. В качестве ключевого инструмента для преодоления существующих вызовов предлагается концепция разработки региональных мастер-планов «зелёного» перехода, основанных на принципах реальной фискальной автономии и партисипативного управления.

Ключевые слова: децентрализация, зелёная экономика, Кыргызстан, местное самоуправление, региональные мастер-планы, устойчивое развитие, государственное управление.

Abstract: This article analyzes the role of decentralized governance in the implementation of the "green" transition policy in the Kyrgyz Republic. The study reveals a significant gap between the comprehensive national strategic framework and its practical implementation at the local level. Through an analysis of legislative acts, strategic programs, and specific cases, such as the decentralization of pasture management, systemic barriers are identified, including fiscal dependence, institutional gaps, and the lack of genuine community engagement. Special attention is paid to the role of international donors, whose activities, while achieving specific successes, often function as a parallel system without addressing the fundamental problems of public administration. The concept of developing regional "green" transition master plans, based on the principles of real fiscal autonomy and participatory governance, is proposed as a key tool for overcoming these challenges.

Keywords: Decentralization of governance as a key factor of the “green” transition in the Kyrgyz Republic: from national policy to regional master plans.

Глобалдык климаттык кризис жана анын натыйжасында туруктуу өнүгүү моделине өтүү зарылчылыгы 21-кылымдын негизги чакырыктарынын бири болуп саналат. Кыргыз Республикасы үчүн уникалдуу, бирок аялуу экосистемалуу тоолуу өлкө катары “жашылга” өтүү маселелери өзгөчө актуалдуу. Чектелген суу ресурстары, жайыттардын деградациясы, салттуу энергия булактарынан көз карандылык – мунун баары “жашыл” күн тартибин декларативдик максат эмес, улуттук коопсуздуктун императиви кылат. Бул контекстте административдик ыйгарым укуктарды жөн эле өткөрүп берүү катары эмес, субулуттук деңгээлдеги фискалдык, саясий жана институттук автономияны камтыган татаал процесс катары түшүнүлгөн башкарууну децентралдаштыруу өзгөчө роль ойнойт [1]. Дал ушул деңгээлде жаратылыш ресурстары жана калк менен түздөн-түз өз ара аракеттенүү ишке ашат, бул жергиликтүү бийликти өзгөрүүлөрдүн негизги агенттерине айландырат. Бирок маселе Кыргызстанда “жашыл” өткөөлгө багытталган амбициялуу улуттук стратегиялардын бар экендигине карабастан, аларды жергиликтүү деңгээлде ишке ашыруу олуттуу системалык тоскоолдуктарга дуушар болгон. Макродеңгээлде түзүлгөн “чоң” мамлекеттик саясат менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) бул демилгелерди ишке ашырууга тийиш болгон “кичинекей” практиканын ортосунда ачык ажырым бар. Бул макаланын максаты башкарууну децентралдаштыруунун жана Кыргыз Республикасындагы “жашыл” өткөөлдүн натыйжалуулугунун ортосундагы өз ара байланышты талдоо болуп саналат. Изилдөө орун алган көйгөйлөрдү аныктоого гана эмес,

жалпы улуттук программалардан натыйжалуу аймактык башкы пландарды иштеп чыгууга өтүү зарылдыгын негиздөөгө да умтулат. Бул максатка жетүү үчүн иш төмөнкү милдеттерди чечет: 1) “жашылга” өтүү жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу чөйрөсүндөгү улуттук саясатты жана мыйзамдарды карап чыгуу; 2) эффективдүү децентралдаштырууга тоскоолдук кылган системалык тоскоолдуктарды аныктоо; 3) “жашыл” демилгелердин катализатору катары эл аралык донорлордун ролуна талдоо жүргүзүү;

4) региондук башкы пландарды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштарды иштеп берүү. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы Кыргызстанда децентралдаштыруу басымдуу түрдө декларативдүү мүнөзгө ээ деген концепциянын негизделишинде жатат, бул кеңири мыйзамдык базанын болгондугуна карабастан, анын «жашыл» күн тартибин ишке ашыруудагы натыйжалуулугунун төмөндүгүнүн негизги себеби болуп саналат.

Кыргызстандын туруктуу өнүгүү жана айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы улуттук саясаты көп баскычтуу жана ырааттуу түзүмгө ээ. Фундаменталдуу документтер болуп 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы жана 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы саналат, алар жагымдуу чөйрөнү түзүү жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча стратегиялык милдетти аныктайт [2]. Улуттук коопсуздук концепциясында экологиялык коопсуздук өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнүн милдеттүү шарты катары да аныкталган. Бул стратегиялык максаттарды деталдаштыруучу негизги документ болуп 2029-жылга чейин Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы саналат. Анын негизги максаты “жашыл экономиканын принциптерин институтташтырууну жана өлкөнүн экономикасынын артыкчылыктуу секторлорунда макро жана микро деңгээлдеги жашыл интервенцияларды ишке ашырууну жогорулатуу” болуп саналат. Программа багыттарды гана аныктабастан, анын аткарылышы үчүн аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын жетекчилерине, президенттин аймактардагы ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнө жана эң негизгиси жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилерине жеке жоопкерчиликти да белгилеген. Бул формалдуу түрдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына “жашылга” өтүүдө негизги ролду жүктөйт. Айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдык база да иштелип чыкты. «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы бардык жаратылышты коргоо мыйзамдары курулган негизги документ болуп саналат [3]. Мындан тышкары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына «айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу», ошондой эле «токойлорду сактоо жана көбөйтүү» жана «жаратылыш сууларынын тазалыгын калыбына келтирүү» сыяктуу конкреттүү ыйгарым укуктар берилген. Ошондой эле, климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттери жөнүндө калкты жана бизнести маалымдоо боюнча иш-чаралар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын деңгээлинде социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларына киргизилиши керек. Жалпысынан алганда, талдоо Кыргызстанда “жашылга” өтүү үчүн комплекстүү улуттук укуктук жана стратегиялык база түзүлгөнүн көрсөттү. Бирок, бийликтин вертикалы аркылуу эффективдүүлүктү камсыз кылуучу бул комплекстүү

мамиле чындыгында көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн. Стратегиялар жана программалар, 1-таблицадан көрүнүп тургандай, максаттарды так аныктайт жана жоопкерчиликти белгилейт, бирок аларды эң төмөнкү, региондук деңгээлде ишке ашыруу үчүн механизмдердин, ресурстардын жана институционалдык потенциалдын болушуна кепилдик бербейт. Ошентип, формалдуу даярдыкка карабастан, негизги маселе саясаттын жоктугунда эмес, аны иш жүзүндө ишке ашырууда болгон [4].

Таблица 1. Негизги улуттук программалар жана алардын ролу

Программанын/стратегиянын аталышы	Жарактуулук мөөнөтү	Негизги максаттар	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ролу
Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы	2018-2040 жж	Адамдын жашоосу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу	Аймактык саясатты калыптандыруу үчүн негиз түзүлдү
Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы	2026ж. чейин	Уникалдуу экосистемаларды сактоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу	Ал жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү программасына негиз болуп саналат жана башкаруунун жаңы моделин түзөт.
Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы	2029ж. чейин	"Жашыл экономиканын" принциптерин макро жана микро деңгээлде институтташтыруу	Иш-чаралар планынын аткарылышы үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилеринин жеке жоопкерчилиги белгиленди
«Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» Кыргыз	Активдүү	Бардык экологиялык	Жергиликтүү өз алдынча

Республикасынын Мыйзамы		мыйзамдардын негизги мыйзамы	башкаруу органдарына айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга ыйгарым укуктарды берет

Кыргызстанда “жашылга” өтүү үчүн укуктук жана институционалдык база түзүлүүдө. Стратегиялык документтер жана программалар узак мөөнөттүү максаттарды жана аларга жетишүүнүн конкреттүү механизмдерин аныктайт. Бул процессте жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары маанилүү роль ойнойт, анткени алар азыр жергиликтүү деңгээлде экологиялык саясатты ишке ашыруу үчүн жеке жоопкерчиликти түзүшөт. Бул улуттук стратегияларды жергиликтүү демилгелер менен интеграциялоону жеңилдетет жана “жашылга” өтүүнү натыйжалуураак кылат. Мыйзам чыгаруу базасын талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кеңири ыйгарым укуктарга ээ болгонуна карабастан, алардын «жашыл» өткөөл процессине катышуусун эффективдүү эмес, формалдуу кылган бир катар фундаменталдык тоскоолдуктарга дуушар болушат. Дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде техникалык жактан жаңы эмес, бирок экологиялык факторлор менен мүнөздөлгөн жашыл облигациялар, насыялар жана карыз алуулар сыяктуу инструменттерди жана каржылоо механизмдерин талданган. Жеке ишкананын капиталын тартуу жолу менен жашыл экономиканы каржылоонун модели иштелип чыкты, ошондой эле аны Кыргыз Республикасында ишке ашыруу үчүн сунуштамалар иштелип чыккан.[4,1]

1. Фискалдык алсыздык жана субсидиялоо. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү бюджеттери борбордук дотациялардан көз каранды, анткени айылдык округдардын (айылдык аймактардын) 70%дан ашыгы дотацияда турат. Теңдештирүүчү трансферттер алардын чыгашаларынын аз гана бөлүгүн (30%га жакынын) жабат, бул аларга ири долбоорлорду, анын ичинде “жашыл” өнүктүрүүнү каржылоого тоскоолдук кылат. Мыйзамдуу мүмкүнчүлүктөргө карабастан, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) салыктарды жыйноо боюнча ыйгарым укуктарды жана ресурстарды алышпайт, бул децентралдаштырууну натыйжасыз кылат, анткени жоопкерчиликти өткөрүп берүү финансылык автономия менен коштолбойт.

2. Институттук жана башкаруучулук боштуктар. ЖӨБ алдында турган программалар көбүнчө маселелердин кеңири чөйрөсүн камтыган “татаал” болуп саналат, бул чектелген ресурстарды жана так механизмдердин жоктугун эске алганда, аларды ишке ашырууну кыйындатат. Мындан тышкары, муниципалдык менчик, анын ичинде жер көп учурда сарамжалсыз жана натыйжасыз пайдаланылат. Мүлктү мамлекеттик каттоодон өткөрбөө, аны пайдалануудан түшкөн кирешени пландаштыруу жана негизги фонддорду жаңылоо

үчүн амортизациялык каражаттардын жоктугу көйгөй болууда. Бул муниципалдык менчикти күтүү аны пайдалануудан түшкөн кирешеден ашып кетишине алып келет [5].

3. Социалдык жана экономикалык тоскоолдуктар. Акыр-аягы, социалдык жана экономикалык тоскоолдуктар “жашыл” демилгелерди ишке ашырууга тоскоол болууда. Жашоо жана өсүү боюнча актуалдуу көйгөйлөргө туш болгон калк жана бизнес үчүн энергетика жана экологиялык маселелер аз артыкчылыктуу [6]. Энергияны үнөмдөөчү продуктулар жана жашыл технологиялар салттуу кесиптештерине караганда көбүнчө кымбатыраак жана анча белгилүү эмес. Бул аларды жергиликтүү деңгээлде массалык түрдө ишке ашырууга кошумча тоскоолдуктарды жаратууда. 2-таблица “жашылга” өтүүнү эффективдүү децентралдаштыруунун негизги тоскоолдуктарын системалаштырат жана аларды жеңүү жолдорун сунуштайт.

Таблица 2. Башкарууну децентралдаштырууда негизги тоскоолдуктар жана сунушталган чечимдер

Көйгөй	Сүрөттөмө	Сунушталган чечим
Фискалдык алсыздык	Жергиликтүү бюджеттердин 70%дан ашыгы дотацияда турат, бул борбордон көз карандылыкты жаратат жана “жашыл” долбоорлорго инвестицияны чектейт.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын салыктык ыйгарым укуктарын кеңейтүү жана консолидациялоо боюнча реформаларды жүргүзүү.
Институттук боштуктар	Муниципалдык менчикти сарамжалсыз пайдалануу, кирешени пландаштыруу жана амортизациялык каражаттардын жоктугу.	Башкаруунун заманбап ыкмаларын иштеп чыгуу жана ишке киргизүү, муниципалдык кызматкерлерди окутуу.
Формалдуу децентралдаштыруу	Жергиликтүү жамааттарды катыштырбастан ыйгарым укуктарды өткөрүп берүү, анын натыйжасында расмий пландар көз жаздымда калып жатат.	Пландаштырууга коомчулуктун реалдуу катышуусун камсыз кылган катышуучулук мамилелерге өтүү.
Экономикалык тоскоолдуктар	Жашыл маселелердин төмөн приоритеттүүлүгү, кымбат баалуулуктар жана жашыл технологиялар боюнча аз маалымдуулук.	Регионалдык пландарга интеграцияланган финансылык стимулдарды жана маалыматтык кампанияларды иштеп чыгуу.
Көйгөй	Сүрөттөмө	Сунушталган чечим
Фискалдык алсыздык	Жергиликтүү бюджеттердин 70%дан ашыгы дотацияда турат, бул борбордон көз карандылыкты жаратат жана “жашыл” долбоорлорго инвестицияны чектейт.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын салыктык ыйгарым укуктарын кеңейтүү жана консолидациялоо боюнча реформаларды жүргүзүү.

ЕРОБ жана ЮСАИД сыяктуу эл аралык донорлор Кыргызстандагы “жашылга” өткөөл процессти илгерилетүүдө негизги ролду ойношот. Алар күн электр станцияларын орнотуу сыяктуу жашыл технологияларды ишке ашыруу үчүн гранттарды жана насыяларды берип, конкреттүү натыйжаларды берип жатышат. Бирок алардын жардамы көбүнчө алсыз мамлекеттик институттарды айланып өтүп, параллелдүү система катары иштейт. Бул каржылоо токтогондон кийин жетишилген прогресс токтоп калуу коркунучун жаратат, анткени жергиликтүү бийлик аны колдоого албайт. Бул парадоксту жоюу үчүн жашыл өтүүнүн аймактык башкы пландарынын концепциясына өтүү керек. Бул пландар бардык кызыкдар тараптардын: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жергиликтүү бизнестин, эл аралык донорлордун жана жарандык коомдун катышуусу менен биргелешкен мамиленин негизинде иштелип чыгышы керек. Башкы пландар төмөнкүлөргө тийиш:

- Улуттук максаттарды локалдаштыруу: Жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын жалпы максаттарын ар бир аймактын өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылган конкреттүү, өлчөнгөн долбоорлорго которуу (мисалы, бир аймакта күн энергиясын өнүктүрүү, экинчисинде агроптокой чарбасы) [7].

- Каржылоону интеграциялоо: даректүү трансферттерди да, ушул сыяктуу долбоорлорду каржылоодо тажрыйбасы бар жергиликтүү банктар жана микрофинансылык уюмдар тарабынан берилген «жашыл» кредиттерди да тартуу механизмдерин киргизүү.

- Муниципалитеттер аралык кызматташтыкты стимулдаштыруу: муниципалитеттерге жалпы көйгөйлөрдү чечүү үчүн өз ресурстарын жана компетенцияларын бириктирүүгө мүмкүндүк берүүчү механизмдерди колдонуу, бул көрсөтүлүүчү кызматтардын натыйжалуулугун жогорулатат.

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасында глобалдык күн тартибине шайкеш келген “жашылга” өтүү үчүн жакшы өнүккөн жана амбициялуу улуттук стратегиялык негиз бар. Бирок, белгилүү болгондой, өлкөдө башкарууну децентралдаштыруунун колдонулуп жаткан системасы декларация менен практиканын ортосунда олуттуу ажырымга дуушар болууда. “Жашыл” демилгелерге негизги тоскоолдуктар фискалдык көз карандылык, алсыз институттар жана децентралдаштыруу процессине жергиликтүү жамааттарга ишенбөөчүлүк болуп саналат. Эл аралык жардам конкреттүү натыйжаларды алып келсе да, бул кемчиликтерди убактылуу гана компенсациялайт. Долбоордук мүнөздө болгондуктан, ал системалык көйгөйлөрдү чечпейт, бул “жашылга” өтүүнүн узак мөөнөттүү туруктуулугуна коркунуч келтирет. Бул чакырыктарды жеңүү жана туруктуу “жашылга” өтүүнү камсыз кылуу үчүн мыйзамдарды кайра карап чыгуу гана эмес, башкаруу системасын түп-тамырынан бери реформалоо зарыл. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде төмөнкү саясат боюнча сунуштар түзүлдү [8]:

Фискалдык децентралдаштырууну тереңдетүү. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына салыктарды жыйноо жана муниципалдык менчикти башкаруу боюнча реалдуу ыйгарым укуктарды кеңейтүү жана мыйзамдык жактан камсыз кылуу аркылуу субсидияларды кыскартууга багытталган жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоо зарыл болгон. Бул, мисалы, Салык кодексинин 62-беренесинде каралгандай,

бул функцияларды аткаруу үчүн жетиштүү ресурстарды жана каражаттарды берүү менен коштолууга тийиштүү болгон.

Институттук чындоо. “Жашыл” долбоорлорду башкаруу, инвестиция тартуу жана эл аралык өнөктөштөр менен иштөө көндүмдөрүнө өзгөчө көңүл буруп, муниципалдык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуунун комплекстүү программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу керек. Ошондой эле муниципалдык менчикти натыйжалуу пайдалануу үчүн мамлекеттик-жеке өнөктөштүк сыяктуу башкаруунун заманбап ыкмаларын киргизүү зарылчылыгы бар.

Региондук башкы пландарды иштеп чыгуу. Кыргыз өкмөтү жергиликтүү бийлик, ишканалар жана коомчулук менен биргеликте “Жашыл өткөөлдүн аймактык башкы пландарын” иштеп чыгышы керек. Бул пландар конкреттүү максаттарды, каржылоо механизмдерин жана эффективдүү индикаторлорду камтууга тийиштүү болгон. Бул борбордон ажыратылган ыкма жашыл өтүүнүн туруктуулугун камсыз кылуу менен улуттук саясаттар менен аларды жергиликтүү деңгээлде ишке ашыруунун ортосундагы ажырымды жоюуга жардам берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Асанов, Ж. Т., & Калдыбаев, Б. К. (2020). Экологическая политика и устойчивое развитие Кыргызстана. Вестник КРСУ, 20(3), 45–53.
2. ПРООН в Кыргызстане. (2022). Поддержка зелёной экономики и децентрализации управления в КР. Бишкек: Программа развития ООН.
3. Кадыров, Г. Б. (2021). Роль местного самоуправления в реализации политики зелёной экономики. Экономика и управление: новые вызовы и перспективы, 4(12), 77–85.
4. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100. – EDN WVPMGD.
5. Карбекова А.Б., Карбекова М.Ж. Зеленая экономика как модель социально-экономического развития общества // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024. № 1-1(107). С. 149–151.
6. Сайпидинов И.М., Момошева Г.А. Перспективы развития зеленой экономики в Кыргызстане // Экономика и бизнес: теория и практика. 2023. № 6-1 (100). С. 126–128
7. Малаев, Э. Т. (2021). Региональные аспекты устойчивого развития в Кыргызстане. Региональная экономика: теория и практика, 19(6), 102–114.
8. Карбекова А.Б., Сайпидинов И.М., Мамыралиева А.Т., Карбекова М.Ж., Эргешова Т.А. Перспективы создания энергетического Хаба по зеленой "чистой" энергетике как основа экономического развития Кыргызстана// Вестник Жалал-Абадского государственного университета. 2023. № S2 (55). С. 360-364.
9. ISAP Center. (2023). *Зелёный переход и климатическая устойчивость в Кыргызстане*. Бишкек.

* * *

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.
МАМЛЕКЕТТИК САТЫП АЛУУЛАР ТҮШҮНҮГҮ, АНЫКТАМАЛАРЫ,
КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Карбекова А. Б., Эшиев Т. А.
ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ: ПОНЯТИЕ, ОПРЕДЕЛЕНИЯ И
ПРОБЛЕМЫ
Karbekova A. B., Eshiev T. A.
PUBLIC PROCUREMENT: CONCEPT, DEFINITIONS AND PROBLEMS

УДК 336.4:004/572.2

Аннотация: Макалада мамлекеттик сатып алуулар түшүнүгү, аныктамалары жана көйгөйлөрү талкууга алынат. Мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъект жана демилгелүү субъект катышуучулары катары каралышы. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик муктаждыктарды канааттандыруу үчүн бюджеттик каражаттардын эсебинен товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана жумуштарды сатып алуу экендиги. Мамлекеттин өлкөнүн экономикасына таасир этүүсүнүн негизги каражаттарынын бири – бул мамлекеттик тапшырыктар тутуму, түрдүү муктаждыктар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн товарларды сатып алуулар. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик бюджеттин эсебинен товарларды жабдуу же кызмат көрсөтүү үчүн түзүлгөн мамлекеттик келишимдердин жыйындысы. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун максаты мамлекеттик каражаттарды пайдалануунун үнөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу экендиги.

Негизги сөздөр: Мамлекеттик сатып алуулар, чарбакер субъект, демилгелүү субъект, мамлекеттик тапшырыктар тутуму, товарларды жабдуу, кызмат көрсөтүү, мамлекеттик келишимдердин жыйындысы, сатып алуучу уюм, берүүчү.

Аннотация: В статье рассматриваются понятие, определения и проблемы государственных закупок. Рассмотрение государственных закупок в качестве участников основного хозяйствующего субъекта и инициативного субъекта. Государственные закупки - это закупка товаров, услуг и работ из бюджета для удовлетворения общественных потребностей. Одним из основных способов воздействия государства на экономику страны является система государственных закупок, закупка товаров для различных нужд и услуг. Государственные закупки - это совокупность государственных контрактов, заключаемых на поставку товаров или услуг за счет государственного бюджета. Целью государственных закупок является обеспечение экономики и эффективности государственных средств.

Ключевые слова: Государственные закупки, хозяйствующий субъект, инициативный субъект, система государственных закупок, поставка товаров, услуги, комплекс государственных контрактов, закупающая организация, поставщик.

Abstract: The article examines the concept, definitions and problems of public procurement. Consideration of public procurement as participants in the main economic entity and proactive entity. Public procurement is the purchase of goods, services and works from the budget to meet public needs. One of the main ways the state influences the country's economy is the public procurement system, the purchase of goods for various needs and services. Public

procurement is a set of government contracts concluded for the supply of goods or services at the expense of the state budget. The purpose of public procurement is to ensure the economy and efficiency of public funds.

Keywords: *Government procurement, business entity, proactive entity, public procurement system, supply of goods, services, complex of government contracts, purchasing organization, supplier.*

Мамлекеттик сатып алуулар түшүнүгү, аныктамалары. Мыйзам боюнча мамлекеттик сатып алуулар – сатып алуучу уюмдун товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же бөлүгүндө каржылоо менен сатып алуусу [2]. Демек, мамлекеттик сатып алуулар – бул сатып алуучу уюмдун ушул Мыйзамда белгиленген усулдар аркылуу товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же жарым-жартылай каржылоо менен сатып алуусу [4] болуп саналат. Буга караганда мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъекти сатып алуучу уюм болуп саналат. Анткени мамлекеттик сатып алуулар, анын субъекти катары сатып алуучу болмоюнча берүүчү субъекттин болбостугу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошентип, жогоруда аталган мамлекеттик сатып алуулардын субъекттерин шарттуу түрдө мамлекеттик сатып алуулардын негизги чарбакер субъект жана демилгелүү субъект катышуучулары деп атоого болот.

Мамлекеттик сатып алуулар - бул борборлоштурулган башкарууну жогорулатууга, мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын кыскартууга, материалдык агымдарды контролдоого жана мамлекеттик мекемелердин керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган ар кандай функцияларды жана аракеттерди айкалыштыруу [3]. Мамлекеттик сатып алуулар - бул мамлекеттик муктаждыктарды канааттандыруу үчүн бюджеттик каражаттардын эсебинен товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана жумуштарды сатып алуу. Бул иш чараларга маданият, спорттук, аскердик товарлар, дары-дармек сатып алуу, автоунааларды камсыздандыруу, өнөр жай, азык-түлүк продуктылары, турак жайларды куруу, ондоо-түзөө, мамлекеттик мекемелердин, имараттардын курулушу ж.б. кирет. Мамлекеттик сатып алуулар рыноктун дээрлик бардык чөйрөлөрүн камтыйт жана мамлекет анын сатып алуучусу катары катышат. Бирок товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу коррупцияга, бийлик органдарынын өзүм билемдигине байланыштуу болбошун камсыз кылуу үчүн мамлекеттик сатып алуулардын белгилүү бир тутумуна ылайык мыйзам аркылуу жөнгө салуу тажрыйбасы бардык өлкөлөрдө салтка айланган. Мамлекеттик сатып алуулардын ачык-айкын эреже-жоболорунун жыйындысы салык төлөөчүлөрдүн каражаттарынын мамлекеттин муктаждыктарын канааттандыруу үчүн сарпталуусун ачык-айкын кылууга мүмкүндүк берет.

Экономиканын иштешинин оптималдуу параметрлерине жетишүү жана мамлекеттин алдында турган артыкчылыктуу милдеттерди чечүү үчүн бюджет каражаттарын сарамжалдуу жана натыйжалуу сарптоону уюштуруу зарыл. Мамлекеттик сатып алуулар системасы ушул максатты жүзөгө ашырууга кызмат кылгандыктан аны өркүндөтүү мамлекеттик маанидеги милдет катары саналат. Кыргызстандын экономикасынын туруктуулугун жана бюджеттик чыгымдардын өсүшүн эске алуу менен мамлекеттик сатып

алуулар системасынын натыйжалуу иштешин уюштуруу жана анын натыйжалуулугун баалоонун объективдүү тутумун түзүү барган сайын маанилүү боло баштайт. Мамлекеттик сатып алуулардын эң оптималдуу жетишкендигин бюджеттин үнөмдөлүшү, сатып алынган товарлардын, жумуштардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жогорку сапатын жана натыйжалуулугун камсыз кылуу менен көрүүгө болот. «Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдүн бюджетинин чыгым бөлүгүндө мамлекеттик сатып алуулар маанилүү орунду ээлегендиктен, алар экономиканы башкаруунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Мамлекеттик келишимдер аркылуу көптөгөн мамлекеттер социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечишет, ошондой эле илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнү, жаңы технологиялар жана иштеп чыгууларды жаратууну жана ишке ашырууну камсыз кылышат. Ошондуктан, мамлекеттик сатып алууларды уюштуруу проблемалары ар дайым актуалдуу жана дүйнө жүзү боюнча сатып алуулар тутумуна кызыгуу жогору бойдон калууда» [1].

Мыйзамда мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө мыйзамдар ушул Мыйзамдан жана мамлекеттик сатып алууларды жөнгө салуучу башка ченемдик укуктук актылардан, ошондой эле Кыргыз Республикасы катышкан, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерден турат [8] деп айтылат. Демек, өлкөдөгү мамлекеттик сатып алууларды жөнгө салууда ушул Мыйзам, тиешелүү ченемдик-укуктук актылар жана эл аралык келишимдер ченемдик-укуктук актылардын ролун аткарышат, жалпы укуктук жана экономикалык принциптерди белгилейт, тартибин жөнгө салат жана буларга таянуу менен иш жүргүзүлөт.

«Кыргыз Республикасынын экономикасынын сегменттеринин бири катары мамлекеттик сатып алуулар мамлекеттин экономикалык туруктуулугун жана коопсуздугун камсыздоочу катары зор мааниге ээ. Мамлекеттик бюджеттен мамлекеттик сатып алууларга бир жылкы бөлүнүүчү сумма ар кайсы жылдарда 20 дан 23% түзүп келет, ал эми ИДӨ үлүшүндө өлкөнүн ички дүң өндүрүшүнүн болжол менен 13-15% түзөт» [5, 272-276-бб.]. Мыйзамга ылайык мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун максаты мамлекеттик каражаттарды пайдалануунун үнөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу болуп саналат. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруунун принциптери көрсөтүлүп, бул боюнча берүүчүлөргө карата айкындык, ачыктык, мыйзамдуулук жана калыстык; сатып алууларды ишке ашыруу процессинде берүүчүлөрдүн ортосунда катышууну кеңейтүү жана атаандаштыкты өнүктүрүү; мамлекеттик сатып алууларды ишке ашырууда берүүчүлөр (подрядчылар) үчүн тең жана адилет шарттарды түзүү белгиленген [7].

Мамлекеттик органдардын жана калктын муктаждыктарын канааттандыруу максатындагы мамлекеттик сатып алуулар кабыл алынган мыйзамдуулук нормаларына ылайык өткөрүлүүчү негизги иш чаралардан болуп саналат. Мамлекеттик органдардын жана калктын муктаждыктарын түрдүү товарлар, жумуштар жана кызмат көрсөтүүлөр менен дайыма канааттандырып туруу зарылчылыгына карай мамлекеттик сатып алуулар коомдук жашоонун бардык чөйрөсүн камтып келет. Мамлекеттик сатып алуулар алкагында ар кандай деңгээлде: канцелярдык товарлардан, турак жай куруулардан баштап мамлекеттик азык-түлүк резервин толтурууга чейинки сатып алуулар ишке ашырылат. Мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруу тармагында укуктук мамилелер мыйзамдуулук чегинде жөнгө салынат. Аларга мамлекеттик бюджетти үнөмдөө, товардын

баасына жана сапатына дал келүүсү, коррупцияга каршы туруулар кирет. Мыйзамга ылайык мамлекеттик сатып алууларды ишке ашыруу берүүчүлөргө карата ачык-айрымдуулук, мыйзамдуулук жана бейтараптуулук; сатып алууларды жүргүзүүдө берүүчүлөрдүн катышуусун кеңейтүү жана алардын ортосундагы конкуренцияны өнүктүрүү; сатып алууларды жүргүзүүдө берүүчүлөр үчүн бирдей жана адилет шарттарды түзүү сыяктуу принциптерге негизденет. Мамлекеттик сатып алууларды жүргүзүүдөгү негизги көйгөйлөр. Азыркы учурда өлкөдөгү мамлекеттик сатып алуулар механизми бир топ натыйжалуу иштегендигине карабастан бир катар көйгөйлөрү бар экендиги ырас. Алар а) маселенин адамдык факторуна негизделген субъективдүү көйгөйлөр; б) белгилүү бир экономикалык же укуктук факторлордун жагдайына мүнөздүү объективдүү көйгөйлөр. Мамлекеттик сатып алуулардын көйгөйлөрүн, анын ичинде коррупцияны ийгиликтүү жеңүү жана бюджеттик каражаттарды натыйжалуу пайдаланууга жетишүү үчүн мамлекеттик сатып алуулардын институционалдык чөйрөсүн, мамлекеттик ресурстарды башкаруунун сапатын өркүндөтүү маанилүү. Мамлекеттик сатып алуулар мамлекет тарабынан борборлоштурулган башкарууну жогорулатууга, чыгымдардын көзөмөлсүз көбөйүшүнө жол бербөөгө, мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын кыскартууга, материалдык агымдарды башкарууга багытталган ар кандай функцияларды, алардын базар мамилелерине ылайык келген шартта аткарылышына муктаж болуп турат. Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдүн бюджетинин чыгым бөлүгүндө мамлекеттик сатып алуулар маанилүү орунду ээлегендиктен, алар экономиканы башкаруунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Мамлекеттик келишимдер аркылуу мамлекеттер социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечишет, ошондой эле илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнү, жаңы технологиялар жана иштеп чыгууларды жаратууну жана ишке ашырууну камсыз кылышат. Демек, мамлекеттик буюртмалар тутуму мамлекеттик муктаждыктар үчүн продуктыларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу тутуму - мамлекеттин экономикага тийгизген таасиринин таасирдүү туткасы болуп саналат. Кыргызстанда мамлекеттик сатып алууларды укуктук жөнгө салууга келсек, азыркы мезгилде товарларды жеткирүүгө, жумуштарды аткарууга жана мамлекеттик жана муниципалдык муктаждыктар үчүн кызмат көрсөтүүлөргө буюртмаларды жайгаштыруу жөнүндө мыйзамдын кабыл алынышы позитивдүү көрүнүш. Ошондой эле каралып жаткан Мыйзамга үзгүлтүксүз өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилип тургандыгын эске алуу оң. «Мамлекеттик буюртмалар» жана «мамлекеттик сатып алуулар» сыяктуу түшүнүктөр түздөн-түз жана бипбирдей келет. Мамлекеттик органдар ачык атаандаштык рыногунда товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу (б.а. өткөрүп алуулар, сатып алуулар) аркылуу мамлекеттик буюртманы жайгаштырышат. Ушундай сатып алуулар мамлекеттик сатып алуулар деп аталат. Мамлекеттик сатып алуулардын жол-жоболорунун жүрүшүндө мамлекеттик муктаждыктар үчүн товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сунуш кылган белгилүү бир аткаруучулар (берүүчүлөр) аныкталат» [6].

Мыйзамда мамлекеттик же муниципалдык муктаждыктар - сатып алуучу уюмдардын товарларга, жумуштарга, кызмат көрсөтүүлөргө жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөргө болгон, мамлекеттик каражаттардын эсебинен толук же бөлүгүндө канааттандырыла турган керектөөлөрү [2] деп айтылат. Мамлекеттин өлкөнүн экономикасына таасир этүүсүнүн негизги каражаттарынын бири – бул мамлекеттик

тапшырыктар тутуму, түрдүү муктаждыктар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн товарларды сатып алуулар. Мамлекеттик сатып алуулар мамлекеттик бюджеттин бир топ сезилерлик бөлүгүн камтыйт, ошондуктан алар экономиканы башкаруунун таасирдүү каражаты болуп саналат.

Мамлекеттик башкаруу органдары сатып алуулар аркылуу мамлекеттик тапшырыктарды жайгаштырууну ишке ашырышат. Мамлекеттик сатып алуулар дегенде мамлекеттик бюджеттин эсебинен товарларды жабдуу же кызмат көрсөтүү үчүн түзүлгөн мамлекеттик келишимдердин жыйындысы түшүнүлөт. Мамлекеттик тапшырык республикалык жана аймактык муктаждыктар үчүн өкүлчүлүктүү мамлекеттик уюм (тапшырыкчы) тарабынан башка бир берүүчү сунуш катары көрсөтүлүүсү мүмкүн. Маселен, мектептерди куруу жана ремонттоо, пенсионерлер жана ардагерлер үчүн дары-дармектерди, мамлекеттик кызматкерлер үчүн компьютердик техникаларды, ишкана-мекемелер үчүн канцелярдык товарларды сатып алуу – булардын баары мамлекеттик тапшырыктар болуп саналат. Ал эми муниципалдык тапшырык – бул өзүн өзү башкаруу органдары жана алар тарабынан өкүл болгон муниципалдык мекемелердин өздөрүнүн жергиликтүү көйгөй маселелерин чечүү үчүн товар менен жабдууга, түрдүү жумуш аткарууга жана кызмат көрсөтүүлөргө тапшырыктары. Мамлекеттик жана муниципалдык тапшырыкчылар болуп КР субъекттеринин мамлекеттик бийлигинин органдары, муниципалдык жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары жана Мыйзамда көрсөтүлгөн субъекттер катышат.

Мамлекеттик сатып алуучунун ыйгарым укуктары мыйзамдар, тескөөчү эреже-жоболор тарабынан аныкталат. Мамлекеттик сатып алууларды өткөрүүнүн такталган эрежелеринин топтому мамлекеттик муктаждыктар үчүн салык төлөөчүлөрдүн каражаттарын сарптоону ачык-айрым жүргүзүүгө шарт түзөт. Мамлекеттик контролдоо коррупциянын деңгээлин жана бийликтин өзүм билемдигин төмөндөтүүгө негиз болуп берет. Мамлекеттик же муниципалдык келишимдерди түзүүгө талапкерлер тапшырыктарды жайгаштыруунун катышуучулары деп аталышат. Алар юридикалык жак (түрдүү ченемдик-укуктук жана түрдүү менчик формадагы) жана жеке жак (анын ичинде жеке ишкердик) болуусу мүмкүн. Мамлекеттик сатып алуулардын жеке сатып алуулардан өзгөчөлүгү жеке өздүк эмес, салык төлөөчүнүн каражаты аркылуу ишке ашырылгандыгы. Бюджеттик акчаны үнөмдүү сарптоо - мамлекеттик сатып алуулардын башкы принциптеринин бири болуп саналат.

Адабияттар:

1. Багиев Г. Л., Асаул А. Н. Организация предпринимательской деятельности: учебное пособие // под общей ред. проф. Г. Л. Багиева. – СПб.: СПбГУЭФ, 2001. – 231 с.
2. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). 1-глава, 3-берене. (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 3. (2015, 3 апреля, № 72)).
3. Логистика государственных закупок: учебно-методическое пособие/ В. А. Галанов, О. А. Гришина, С. Р. Шибяев. - М.: ИНФРА-М, 2010.
4. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» жаңы Мыйзам: ЖӨБ органдарын эмне күтүүдө? 2015-08 17. (Новый Закон «О государственных закупках»: что ждет органов МСУ?).

5. Саякбаев Т. Д. Реинжиниринг системы государственных закупок Кыргызстана // Евразийское Научное Объединение, 2019, № 3-4 (49).

6. Энциклопедический словарь экономики и права. [Электронный ресурс]. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/422920> (дата обращения: 14.09.2021).

7. 1-глава, 1-берене. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 1. (2015, 3 апреля, № 72)).

8. 1-глава, 2-берене. «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 3-апрели № 72). (Закон Кыргызской Республики «О государственных закупках». Глава 1, статья 2. (2015, 3 апреля, № 72)).

* * *

Карбекова М. Ж.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ “ЖАШЫЛГА” ӨТҮҮНҮ КОЛДООНУН
ФИНАНСЫЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ**

Карбекова М.Ж.

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И СТРАТЕГИИ
ПОДДЕРЖКИ “ЗЕЛЕНОГО” ПЕРЕХОДА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Karbekova M. Zh.

**FINANCIAL AND ECONOMIC ASPECTS AND STRATEGIES FOR
SUPPORTING THE “GREEN” TRANSITION IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 368.911.1

Аннотация: Айрыкча экологиялык тобокелдиктерди азайтуу менен жыргалчылыктын жогорулашын билдирген “жашыл” экономикага өтүү актуалдуу болуп жатат. Бул кайра курууну ийгиликтүү ишке ашыруу учун олуттуу финансылык ресурстар жана эффективдүү чарбалык механизмдер керек.

Изилдөөнүн көйгөйү стратегиялык программалык документтердин бар экендигине жана эл аралык донорлордун колдоосуна карабастан, Кыргызстанда “жашыл” өтүүнү практикалык ишке ашырууда системалуу финансылык-экономикалык кыйынчылыктарга туш болуп жатканында. Жарыяланган максаттар менен инвестициялардын иш жүзүндөгү көлөмүнүн ортосунда так ажырым бар, “жашыл” каржылоонун ички рыногу начар өнүккөн.

Ачкыч сөздөр: жашыл экономика, финансы, жашыл облигациялар, жашыл кредиттер, жашыл ипотека, жашыл өнүгүү, жашыл долбоорлор, инвестициялар

Аннотация: Переход к “зеленой” экономике, предполагающий повышение благосостояния при снижении экологических рисков, приобретает особую актуальность. Для успешной реализации этой трансформации необходимы значительные финансовые ресурсы и эффективные экономические механизмы.

Проблема исследования заключается в том, что, несмотря на наличие стратегических программных документов и поддержки со стороны международных доноров, практическая реализация “зеленого” перехода в Кыргызстане сталкивается с

системными финансово-экономическими вызовами. Существует явный разрыв между декларируемыми целями и фактическим объемом инвестиций, а также слабо развит внутренний рынок "зеленого" финансирования.

Ключевые слова: зеленая экономика, финансы, зеленые облигации, зеленые кредиты, зеленая ипотека, зеленое развитие, зеленые проекты, инвестиции

Annotation: The transition to a "green" economy, which implies an increase in well-being while reducing environmental risks, is becoming especially relevant. Significant financial resources and effective economic mechanisms are needed for the successful implementation of this transformation.

The problem of the study is that, despite the presence of strategic program documents and support from international donors, the practical implementation of the "green" transition in Kyrgyzstan faces systemic financial and economic challenges. There is a clear gap between the declared goals and the actual volume of investments, and the domestic market for "green" financing is poorly developed.

Keywords: green economy, finance, green bonds, green loans, green mortgages, green development, green projects, investments

Бул макалада Кыргыз Республикасындагы “жашылга” өтүүнү колдоого багытталган финансылык-экономикалык аспектилер жана стратегиялар талданат. Изилдөөдө «жашыл» экономикага глобалдык жана улуттук концептуалдык мамилелер системалаштырылган, өлкөнүн учурдагы институттук жана мыйзамдык базасы талданган. Негизги көңүл эл аралык финансы институттарынын (ЭФИ) ролуна баа берүүгө жана “жашыл” каржылоонун ички рыногундагы алгачкы кадамдарды, анын ичинде “жашыл” облигациялардын дебюттук эмиссиясын талдоого багытталган. Иште инвестиция тартыштыгы, мыйзамдык боштуктар жана энергиянын төмөн натыйжалуулугу сыяктуу тездетилген “жашыл” трансформацияга тоскоол болгон негизги көйгөйлөр аныкталган. Талдоолордун негизинде ченемдик укуктук базаны өнүктүрүү, жеке капиталды мобилизациялоо жана эл аралык жардамды оптималдаштыруу боюнча илимий негизделген сунуштар иштелип чыккан. Изилдөөнүн натыйжалары туруктуу өнүктүрүү жана инвестицияларды тартуу жаатында мамлекеттик саясатты калыптандыруу үчүн негиз боло алат.

1. Изилдөөнүн актуалдуулугу жана көйгөйү

Климаттын өзгөрүшүнө, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнө жана экономиканы диверсификациялоо зарылдыгына байланыштуу өсүп жаткан глобалдык чакырыктардын контекстинде «жашылга» өтүү өнүгүүнүн мүмкүн болгон стратегияларынын бири эле эмес, Кыргыз Республикасы сыяктуу өлкөлөр үчүн өтө маанилүү императивге айланууда. Географиялык жайгашуусу жана бийик тоолуу рельефи Кыргызстанды климаттык тобокелдиктерге алсыз кылат, ал эми энергетикалык импортко көз карандылык жана экономиканын энергия натыйжалуулугунун төмөндүгү олуттуу социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү жаратат. Ушуга байланыштуу экологиялык тобокелдиктерди азайтуу менен бакубаттуулукту жогорулатууну камтыган “жашыл” экономикага өтүү өзгөчө актуалдуу болуп жатат. Бирок бул кайра курууну ийгиликтуу ишке ашыруу учун олуттуу финансылык ресурстар жана эффективдүү чарбалык механизмдер керектелет.

Изилдөөнүн көйгөйү стратегиялык программалык документтердин бар экендигине жана эл аралык донорлордун колдоосуна карабастан, Кыргызстанда “жашылга” өтүүнү практикалык ишке ашырууда системалуу финансылык-экономикалык кыйынчылыктарга туш болуп жатканын байкоого болот. Жарыяланган максаттар менен инвестициялардын иш жүзүндөгү көлөмүнүн ортосунда так ажырым бар, “жашыл” каржылоонун ички рыногу начар өнүккөн. Дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде техникалык жактан жаңы эмес, бирок экологиялык факторлор менен мүнөздөлгөн жашыл облигациялар, насыялар жана карыз алуулар сыяктуу инструменттерди жана каржылоо механизмдерин талданган. Жеке ишкананын капиталын тартуу жолу менен жашыл экономиканы каржылоонун модели иштелип чыкты, ошондой эле аны Кыргыз Республикасында ишке ашыруу үчүн сунуштамалар иштелип чыккан.[7,1]

Изилдөөнүн максаттары, милдеттери жана методологиясы

Бул изилдөөнүн негизги максаты Кыргыз Республикасындагы “жашылга” өтүүнү колдоонун финансылык-экономикалык механизмдерине комплекстүү талдоо жүргүзүү болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1. «Жашыл» экономиканын жана туруктуу каржылоонун концептуалдык негиздерин системалаштыруу.
2. Кыргыз Республикасынын улуттук стратегиялык артыкчылыктарын жана программалык документтерин талдоо.
3. Эл аралык финансылык институттардын жана улуттук бизнестин “жашыл” долбоорлорду каржылоого катышуусунун масштабдарына жана механизмдерине баа берүү.
4. Тездетилген «жашыл» трансформацияга тоскоол болгон негизги тоскоолдуктарды жана чакырыктарды аныктоо.
5. Жашыл өткөөлгө финансылык колдоону күчөтүү үчүн далилдүү сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методологиялык негизи финансылык инструменттер менен экономикалык максаттардын өз ара байланышын изилдөө үчүн системалык талдоону, Кыргызстандагы кырдаалды региондук тенденциялар менен салыштыруу үчүн салыштырма анализди, ошондой эле мыйзамдык базаны жана финансылык-экономикалык маалыматтарды критикалык талдоону камтыйт. Кейс-изилдөө методун колдонуу жашыл облигацияларды чыгаруу жана ЭФИНин ишмердүүлүгү сыяктуу конкреттүү долбоорлорду жана демилгелерди деталдуу изилдөөгө мүмкүндүк берди.

2. Жашыл өткөөлдүн концептуалдык негиздери жана туруктуу каржылоо

Жашыл экономиканын концепциясы жана принциптери

Жашыл экономика – бул экологиялык тобокелдиктерди жана азайып кетүүнү олуттуу кыскартуу менен элдин бакубаттуулугун жогорулатууга жана социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылууга багытталган экономикалык өнүгүүнүн жаңы түрү. Бул мамиленин негизги принциптери төмөнкүлөрдү камтыйт: табигый капиталды натыйжалуу пайдалануу, аны сактоо жана көбөйтүү; айлана-чөйрөгө терс таасирин, анын ичинде булганууну туруктуу кыскартуу; экосистемалык кызматтардын жана биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушуна жол бербөө; ошондой эле өнүгүүнүн новатордук мүнөзү. Бул кирешенин жана жумуштуулуктун өсүшү көмүртектин эмиссиясын кыскартууга, жашыл жумуш орундарын

түзүүгө жана ресурстардын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган инвестициялар аркылуу ишке ашарын билдирет.

Финансы секторунун жана жашыл каржы инструменттеринин ролу

Финансы сектору туруктуу өнүгүүгө инвестициялардын катализатору жана кыймылдаткычы болуп, жашылга өтүүдө борбордук ролду ойнойт. Жашыл каржылоо – экологиялык жактан таза, энергияны үнөмдөөчү жана аз көмүртектүү долбоорлорду ишке ашыруу үчүн иштелип чыккан инвестициялар жана башка финансылык инструменттер.

Дүйнөлүк рынокто кеңири таралган негизги жашыл каржы инструменттерине төмөнкүлөр кирет:

- **Жашыл облигациялар:** Бул карыздык баалуу кагаздар, алардын кирешеси айлана-чөйрөгө же климатка оң таасирин тийгизген долбоорлорду каржылоо үчүн гана колдонулат. Алар эң көп талап кылынган инструменттердин бири болуп саналат жана дүйнөлүк рынокто тез өсүштү көрсөтүп келишкен.

- **Жашыл жеңилдетилген кредиттөө:** жашыл долбоорлорду ишке ашыруу үчүн өзгөчө, кыйла жеңилдетилген шарттарда кредиттерди беришет.

- **Жашыл ипотека:** жашыл курулуш стандарттарына жооп берген турак жайды курууга же сатып алууга берилген ипотека.

- **Жашыл субсидиялар:** жашыл финансы рыногун стимулдаштырууга багытталган фискалдык чаралар, мисалы, жашыл кредиттер боюнча пайыздык төлөмдөрдү мамлекеттик субсидиялоо же облигациялар боюнча купондук төлөмдөр аркылуу болот.

- **Көмүртек бирдиктери (көмүртек кредиттери):** бир тонна көмүр кычкыл газын чыгаруу укугун билдирген финансылык инструмент. Алар эмиссиялардын ордун толтуруу үчүн колдонулат жана эмиссиялык соода системаларынын бир бөлүгү болуп саналат.

Аймактык өзгөчөлүктөрдүн контекстинде, өзгөчө исламдык финансы системасы өнүккөн өлкөлөрдө кошумча инструмент облигацияларга окшош, бирок шариат стандарттарына ылайык келген “жашыл” сукук болушу мүмкүн.

3. Кыргыз Республикасынын “Жашылга” өтүү улуттук стратегиясы

Стратегиялык артыкчылыктар жана программалык документтер

Кыргыз Республикасынын “жашылга” өнүктүрүү жаатындагы мамлекеттик саясаты энергиянын натыйжалуулугун стимулдаштырууга, кайра жаралуучу булактардан энергия өндүрүүгө, сууну жана жерди башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга, калдыктарды башкарууну жакшыртууга багытталган. Бул саясат имараттардын энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатуу, энергиянын кайра жаралуучу булактарынын (ЭКБ) үлүшүн көбөйтүү, туруктуу туризмди өнүктүрүүнү камтыган амбициялуу максаттарды койгон “Жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын” алкагында ишке ашырылууда байкалган. Атап айтканда, Программа 2023-жылга карата ИДПнын энергия сыйымдуулугун 10%га кыскартууга жана жалпы кубаттуулугу 50 МВт кем эмес энергиянын кайра жаралуучу булактарын ишке киргизүүгө багытталган. Айыл чарба тармагында жайыттарды туруктуу башкаруу жана суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу негизги милдеттер болуп саналат.

Институционалдык структура жана саясат чаралары

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу жана климаттык тобокелдиктерди азайтуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экология жана климат боюнча мамлекеттик комитети

түзүлүп, ал бир нече министрликтердин функцияларын бириктирген, анын ичинде БУУнун Климаттын өзгөрүшү боюнча алкактык конвенциясынын милдеттенмелерин аткаруу боюнча иштерди координациялоо жана жаратылыш ресурстарын пайдалануу үчүн жыйымдарды чогултуу.

Өкмөт тарабынан пландаштырылган негизги саясат чараларынын арасында:

- «Жашыл» салыктарды киргизүү.
- Айлана-чөйрөгө зыян келтирүүчү субсидияларды реформалоо.
- «Жашыл» мамлекеттик субсидияларды киргизүү жана туруктуу мамлекеттик сатып

алууларды өнүктүрүү.

Бирок, талдоо көрсөткөндөй, стратегиялык документтердин болгондугуна карабастан, энергияны үнөмдөө жана туруктуу керектөөнү стимулдаштыруучу реалдуу механизмдерди киргизүү али баштапкы этапта турат.

4. Финансы механизмдерин талдоо: эл аралык жана улуттук субъекттердин ролу Эл аралык каржы институттарынын (ЭФИ) чечүүчү ролу

Кыргыз Республикасындагы жашыл өткөөл үчүн каржылык колдоо негизинен ири эл аралык каржы институттарына таянат. Алардын ишмердүүлүгүнүн жалпы картинасы алар өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнүн негизги инвесторлору экендигин көрсөтүп, ички капиталдын жетишсиздигин компенсациялайт.

Дүйнөлүк банк (ДБ): ДБ микро, кичи жана орто ишканалар (МКОИ) үчүн туруктуу каржы рыногун өнүктүрүү боюнча 120 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү долбоорду жактырды, ал Азия Инфраструктуралык Инвестиция Банкы (АИИБ) тарабынан 50 миллион АКШ долларына биргелешип каржыланат, бул жалпы сумманы 170 миллион АКШ долларына жеткирет. Бул долбоор стратегиялык мааниге ээ, анткени чакан жана орто бизнес Кыргызстандын ИДПсынын 35%дан ашыгын түзөт. Ошентип, чакан жана орто бизнес сектору аркылуу жашылга өтүүнү колдоо экологиялык максаттарга гана эмес, ИДПнын өсүшүнө, жумуш орундарын түзүүгө жана экономиканы диверсификациялоого түздөн-түз салым кошот. Долбоор эки уникалдуу механизмди камтыйт: жашыл инвестициялар үчүн катышуучу каржы институттары аркылуу дүң каржылоону камсыз кылуу жана кредиторлордун тобокелдиктерин азайтуу үчүн Жашыл кепилдик механизмин түзүү.

Европа реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкы (ЕРӨБ): ЕРӨБ Кыргызстандагы эң ири инвесторлордун бири болуп саналат, анын жалпы инвестициясы 1992-жылдан бери болжол менен 900 миллион евроно түзөт. Жашыл өткөөлгө багытталган негизги программа – GEFF/KyTSEFF (Жашыл экономиканы каржылоо программасы). Ал энергияны жана сууну пайдаланууну минималдаштыруучу жана кайра жаралуучу булактардан энергия өндүрүүчү технологияларга инвестицияларды каржылоону камсыз кылат. ЕРӨБ инвестицияларынын аркасында 2017-2022-жылдар аралыгында жылына болжол менен 68 000 тонна CO₂ эмиссиясы кыскарган, бул 100 унааны жолдон кетирүүгө барабар.

Азия Өнүктүрүү Банкы (АӨБ): АӨБ Кыргызстандагы инвестициялык долбоорлорду олуттуу каржылоону, анын ичинде суу ресурстарын башкаруу, турак-жайдын энергияны үнөмдөөчүлүгү жана аз көмүрөктүү имараттарды реконструкциялоо долбоорлоруна 222 миллион доллар гранттар жана жеңилдетилген насыяларды берди.

Эл аралык каржы корпорациясы (IFC): IFC Кыргыз өкмөтүнө мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ) долбоорлорун түзүмдөштүрүү жана тендер өткөрүү, анын ичинде 150 МВт күн электр станциясын куруу жана “Манас” эл аралык аэропортунун инфраструктурасын реконструкциялоо боюнча кеңеш берген.

Ички жашыл каржы рыногун өнүктүрүү

Ички жашыл финансы рыногун өнүктүрүү жашыл өткөөлдүн узак мөөнөттүү туруктуулугу үчүн абдан маанилүү. Бул контекстте жашыл облигациялардын дебюттук эмиссиясы маанилүү окуя болду.

Кейс изилдөө: “Дос-Кредобанк” ААК тарабынан “Жашыл” облигациялардын дебюттук эмиссиясы 2023-жылдын 21-июнунда “Дос-Кредобанк” ААК Кыргызстанда “жашыл” облигациялардын биринчи чыгарылышынын расмий бет ачарын ийгиликтүү өткөрдү. Бул маселе өлкөнүн бардык каржы сектору үчүн маанилүү прецедентке ээ. Бул тышкы жардамдан көз карандылыкты азайтуу жолундагы негизги кадам болуп саналган “жашыл” долбоорлорду каржылоо үчүн ички капиталды мобилизациялоого мүмкүндүк берди. Төмөндө инвесторлор үчүн анын ишенимдүүлүгүн жана жагымдуулугун көрсөткөн бул чыгарылыштын негизги параметрлери келтирилген.

1-таблица: «Дос-Кредобанк» ААКнын «жашыл» облигацияларынын дебюттук эмиссиясынын негизги параметрлери (2023-ж.)

Параметрлер	Мааниси
Номиналдуу наркы	1000 сом
Баалуу кагаздардын саны	85000 экз.
Чыгарылгандын көлөмү	85000000 сом
Кайрылуу мөөнөтү	3 жыл
Рентабелдүүлүк	Жылдык 16%, (16,98% эффект)
Пайыздарды төлөө	Ар 3 айда

Бул чыгарылыш инвестицияларды тартуу менен гана чектелбестен, ачык-айкындуулуктун стандартын да белгиледи, анткени облигациялардан түшкөн каражаттар жеке жана юридикалык жактар үчүн салык салынбайт, бул алардын ишенимдүүлүгүн жана Кыргыз фондулук биржасынын «В» листингине киргизилгендигин тастыктайт.

Мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн (МЖӨ) ролу: МЖӨ өнүктүрүү Кыргызстандын «жашыл» күн тартибинин артыкчылыктуу багыттарынын бири катары жарыяланган. Буга GIZ сыяктуу эл аралык өнөктөштөр да жеке сектордун кызыкчылыктарына жооп берген “жашыл” экономика саясатын илгерилетүү менен салым кошууда. Бирок, колдо болгон материалдар көрсөткөндөй, GIZ долбоорлорунун алкагында МЖӨ долбоорлорун ишке ашыруу механизмдери жана түзүмү жөнүндө толук маалымат жок. Бул саясий эркке карабастан, өлкөдө МЖӨ системалуу түрдө ишке ашырыла электигин көрсөтүп турат. Анын ордуна, бул чөйрөдөгү ийгиликтерге көбүнчө белгилүү транзакцияларды түзүүгө жардам берген IFC сыяктуу негизги оюнчулардын максаттуу консультациялык колдоосу аркылуу жетишилет. Бул бир жолку долбоорлорго таянбастан, МЖӨ үчүн бирдиктүү, ачык-айкын жана бизнес үчүн ыңгайлуу ченемдик базаны түзүү зарылдыгын көрсөтөт.

5. Жашыл өткөөлдөгү чакырыктар жана тоскоолдуктар: Критикалык талдоо

Стратегиялык пландардын жана тышкы каржылык колдоонун болгондугуна карабастан, Кыргызстанда жашыл өткөөл процессти басаңдата турган бир катар системалуу көйгөйлөргө туш болууда.

Инвестициялык ажырым жана финансылык тоскоолдуктар: Энергияны үнөмдөөгө жана жашыл инвестицияларга түрткү бере турган реалдуу механизмдердин жоктугу олуттуу көйгөй болуп саналат. Бул жаатта мамлекет тарабынан каржылык колдоо алсыз бойдон калууда, бул инвестициялык тартыштыкка алып келет.

Институционалдык жана мыйзамдык боштуктар: Кыргызстанда ачык жана бирдиктүү “жашыл” таксономия жок, бул долбоорлорду классификациялоону кыйындатат жана потенциалдуу инвесторлор үчүн белгисиздикти жаратат. Мындан тышкары, иштеп жаткан мамлекеттик сатып алуулар системасы экологиялык жана социалдык факторлорду эске албай, туруктуу өнүгүүнүн негизги принциптерине туура келбейт.

Энергияны үнөмдөө жана энергияга көз карандылык: Турак жай фондусунун энергия эффективдүүлүгүнүн төмөн болушу олуттуу көйгөй болуп саналат, анткени ал 82,5 миллион чарчы метрди түзөт. Үй чарбаларынын чоң бөлүгү дагы эле жылытуу үчүн көмүргө ишенишет, бул шаарларда абанын булганышынын жогорку деңгээлине алып келет.

Талдоолордун негизинде негизги көйгөйлөрдү жана мүмкүнчүлүктөрдү төмөнкү таблицада системалаштырууга болот:

2-таблица. Кыргыз Республикасындагы жашыл өткөөлдүн чакырыктары жана потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү

Категориялар	Чакырыктар	Мүмкүнчүлүктөр
Финансылык	Инвестициялардын тартыштыгы, мамлекеттин алсыз каржылык колдоосу, ички капитал рыногу чектелген	ЭФИден (ДБ, ЕРӨБ, АӨБ, IFC) каржылоону тартуу, жашыл облигациялар рыногун өнүктүрүү, жашыл кепилдиктердин механизмдерин түзүү
Институционалдык	Дем берүүчү механизмдердин жоктугу, мыйзамдардагы боштуктар (мисалы, мамлекеттик сатып алуулар чөйрөсүндө), саясат менен МЖӨнүн практикалык ишке ашырылышынын ортосундагы ажырым	“Жашыл” таксономияны түзүү, МЖӨ боюнча мыйзамдарды өркүндөтүү, эл аралык долбоорлор үчүн бирдиктүү координациялык платформаны түзүү
Энергетикалык жана экологиялык	Турак жай фондусунун энергетикалык натыйжалуулугу төмөн, көмүргө көз карандылык, абанын булганышы	Гидроэнергетикалык чоң потенциал (техникалык жактан 142,5 млрд кВт саат), энергиянын кайра жаралуучу булактарын өнүктүрүү, энергияны үнөмдөөчү технологияларды киргизүү

Социалдык	Калктын аярлуу катмары үчүн тарифтердин жогорулашынан келип чыккан тобокелдиктер, кадрларды кайра даярдоо зарылчылыгы	Жашыл жумуш орундарын түзүү, калктын бакубаттуулугун жогорулатуу, туруктуу туризмди өнүктүрүү, жаштарды жана аялдарды жаңы тармактарга тартуу

6. Финансылык колдоону күчөтүү боюнча стратегиялар жана сунуштар

Талдоолордун жана аныкталган милдеттердин негизинде Кыргыз Республикасында «жашылга» өтүүнү тездетүү жана тереңдетүү максатында төмөнкү стратегияларды жана сунуштарды кароо максатка ылайыктуу:

1. Ченемдик укуктук базаны иштеп чыгуу: Долбоорлорду айлана-чөйрөгө тийгизген таасири боюнча так классификациялай турган улуттук “жашыл” таксономияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл. Бул рыноктун бардык катышуучулары үчүн критерийлерди унификациялайт, инвесторлор үчүн тобокелдиктерди азайтат жана “жашыл” каржылоону андан ары өнүктүрүү үчүн негиз түзөт.

2. Жеке капиталды мобилизациялоо: Мамлекет эмитенттерге жана инвесторлорго салыктык жеңилдиктерди берүү жолу менен “жашыл” облигациялардын ички рыногун өнүктүрүүгө активдүү түрткү бериши керек. Ошондой эле энергетика, транспорт жана суу менен камсыздоо секторлорунда ири инфраструктуралык долбоорлорго жеке инвестицияларды тартуу үчүн МЖӨ үчүн ачык-айкын жана болжолдуу ченемдик чөйрөнү түзүү абдан маанилүү.

3. Эл аралык жардамды оптималдаштыруу: Синергияны максималдуу көбөйтүү жана аракеттердин кайталануусуна жол бербөө үчүн өкмөт эл аралык донорлор менен өз ара аракеттенүү үчүн бирдиктүү координациялык платформа түзүшү керек. Бул платформа бардык “жашыл” долбоорлор үчүн бирдиктүү кирүү пункту болуп, алардын улуттук артыкчылыктарга шайкеш келүүсүн камсыздайт алат.

4. Фискалдык жана фискалдык эмес стимулдар: “Жашыл” салыктардан тышкары “жашыл” долбоорлорду максаттуу субсидиялоо системасын, ошондой эле “жашыл” кредиттер боюнча пайыздык чендерди жарым-жартылай кайтарып берүү механизмдерин киргизүү зарыл. Экологиялык факторлорду эске алган туруктуу мамлекеттик сатып алууларды өнүктүрүү мамлекетке өзүнүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүн «жашыл» товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр рыногун стимулдаштыруу үчүн пайдаланууга мүмкүндүк берет.

5. Адамдык капиталды өнүктүрүү жана маалымдуулукту жогорулатуу: “Жашыл” өтүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн билимге жана квалификацияны жогорулатууга инвестиция салуу зарыл. Мугалимдерди жана адистерди окутуу программаларын киргизүү, ошондой эле калктын жана бизнестин «жашыл» экономиканын принциптери жана анын финансылык-экономикалык пайдасы жөнүндө маалымдуулугун жогорулатууга багытталган масштабдуу маалыматтык кампанияларды өткөрүү зарыл.

Корутунду

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасы “жашылга” өтүүнүн баштапкы, бирок стратегиялык маанилүү этабында турат. Бүгүнкү күндө бул процесстин негизги

кыймылдаткычтары болуп олуттуу көлөмдөгү каржылоону, жеңилдетилген кредиттерди жана техникалык жардамдарды берген эл аралык каржы институттары саналат. Бул контекстте Дүйнөлүк банктын өлкө экономикасынын негизи болгон чакан жана орто бизнес секторун колдоого багытталганы өзгөчө роль ойнойт, ал “жашыл” өтүүнү туруктуу экономикалык өсүш жана жаңы жумушчу орундарды түзүү менен түздөн-түз байланыштырат. «Дос-Кредобанк» ААК тарабынан «жашыл» облигациялардын ийгиликтүү дебюттук эмиссиясы ички рыноктогу негизги ачылыш болду. Бул прецедент ички капиталды мобилизациялоо жана каржы рыногунун жаңы сегментин түзүү үчүн потенциалды көрсөтөт.

Бирок, Кыргызстандагы “жашыл” өтүү олуттуу системалык көйгөйлөргө, анын ичинде инвестициялык тартыштыкка, реалдуу дем берүүчү механизмдердин жоктугуна жана институттук боштуктарга дуушар болууда. Жарыяланган саясат менен аны системалуу ишке ашыруунун ортосунда ажырым бар мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн абалы бул көйгөйдү ачык көрсөтүп турат.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасында “жашыл” өтүүнү тездетүү үчүн олуттуу потенциал бар. Пайдаланыла элек зор гидроэнергетикалык потенциал, жаңы “жашыл” жумуш орундарын түзүү жана экономиканы диверсификациялоо үчүн мүмкүнчүлүктөр келечектеги кайра куруулар үчүн бекем негиз түзөт. Ченемдик укуктук базаны чыңдоого, ички рынокту стимулдаштырууга жана эл аралык кызматташтыкты оптималдаштырууга багытталган сунуш кылынган сунуштарды ишке ашыруу Кыргызстанга декларациялардан системалуу жана туруктуу “жашыл” трансформацияга өтүүгө мүмкүндүк берет. Кийинки изилдөөлөр жашыл инвестициялардын макроэкономикалык таасирин баалоого, ошондой эле Кыргыз Республикасынын өзгөчө шарттарына ылайыкташтырылган жашыл таксономияны иштеп чыгууга багытталышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Карбекова А.Б., Карбекова М.Ж. Зеленая экономика как модель социально-экономического развития общества // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024. № 1-1(107). С. 149–151.
2. Раков, И. Д. Механизмы поддержки финансирования «зеленых» проектов: опыт стран // Russian Journal of Economics and Law. — 2017. — № 4. — С. 4242–769.
3. World Bank. Kyrgyzstan — Project Information / "Kyrgyzstan as a Green Economy Country" (Project documents). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099055007142217512/pdf/P177467>
4. Сайпидинов И.М., Момошева Г.А. Перспективы развития зеленой экономики в Кыргызстане // Экономика и бизнес: теория и практика. 2023. № 6-1 (100). С. 126–128
5. Отчет о зеленом финансировании в Центральной Азии: Кыргызская Республика. — Азиатский банк развития, 2023. — 67 с. — URL: <https://www.adb.org/publications/green-finance-central-asia-kyrgyz-republic>.
6. Яковлев, И. А., Кабир, Л. С. Механизм финансирования «зеленых» инвестиций как элемент национальной стратегии финансирования устойчивого развития // Финансовый журнал. — 2023. — № 3. — С. 9–20.

7. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. – 2025. – № 1(88). – С. 95-100. – EDN WVPMGD.

8. World Bank. Green Budget Tagging in the Kyrgyz Republic: Green Budget Tagging Guidelines. — Washington, D.C., 2024. — Режим доступа: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099091124071522679/pdf/P170870-...> (дата обращения: 29.08.2025).

9. Карбекова А.Б., Качканбаева А.С., Сайпидинов И.М. өзгөчөлүктөрү, тобокелдиктер жана куралдар // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Экономика. 2024. № 1 (4). С. 112-118.

10. National Development Strategy of the Kyrgyz Republic for 2018–2040. — Bishkek, 2018. — Режим доступа: <https://adam.kg/media/uploads/2022/04/15/national-strategy-of-kyrgyz-republic-2018-2040.pdf> (дата обращения: 29.08.2025).

* * *

Шухман Мария Эриксоновна

**ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮ КАМСЫЗ КЫЛУУДА ЖАНА «ЖАШЫЛ
ЭКОНОМИКАНЫ» АЛУУДА ФИНАНСЫЛЫК КӨЗӨМӨЛДҮН РОЛУ**

Шухман Мария Эриксоновна

**РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО
РАЗВИТИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ»**

Shukhman Maria Eriksonovna

**THE ROLE OF FINANCIAL CONTROL AND SOCIAL MANAGEMENT IN THE
DEVELOPMENT AND PRODUCTION OF "ZELONOU ECONOMY"**

УДК 336:33

Аннотация: Бул макалада дүйнөлүк экологиялык өзгөрүүлөрдүн жана экономикалык чакырыктардын контекстинде актуалдуу муктаждыкка айланып бараткан туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууда жана “жашыл экономика” концепциясын алдыга жылдыруудагы финансылык контролдун мааниси талкууланат. Финансылык көзөмөл ресурстарды пайдаланууну мониторингдөө жана оптималдаштыруу, экологиялык инвестицияларды башкаруу жана каражаттарды максатсыз пайдаланууну алдын алуу үчүн негизги инструмент болуп саналат. Айрыкча экология чөйрөсүндө финансылык контроль механизмдерин ишке ашыруунун эл аралык тажрыйбасына, анын ичинде ачыктыкты камсыз кылууда жана экологиялык тобокелдиктерди азайтууда жогорку натыйжалуулугун көрсөткөн ЕБ, АКШ жана Азия өлкөлөрүнүн практикасына өзгөчө көңүл бурулат. Макалада мыйзамдык базанын жана институционалдык структуранын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бул ыкмаларды улуттук шарттарга ылайыкташтыруу мүмкүнчүлүктөрү каралат. Россияда “жашыл экономика” чөйрөсүндө финансылык көзөмөлдү эффективдүү ишке ашырууга тоскоол болгон негизги көйгөйлөр аныкталып, аларды жоюу жолдору, анын ичинде мыйзамдык базаны өнүктүрүү, экологиялык

отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын киргизүү, контролдоо процесстерин санариптештирүү жана кадрдык потенциалды чыңдоо сунушталууда.

Аннотация: В данной статье рассматривается важность финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижении концепции «зелёной экономики», что становится насущной необходимостью в условиях глобальных экологических изменений и экономических вызовов. Финансовый контроль выступает ключевым инструментом мониторинга и оптимизации использования ресурсов, управления экологическими инвестициями и предотвращения нецелевого использования средств. Особое внимание уделено международному опыту внедрения механизмов финансового контроля в сфере экологии, включая практику ЕС, США и стран Азии, продемонстрировавшую высокую эффективность в обеспечении прозрачности и снижении экологических рисков. Рассмотрены возможности адаптации данных подходов к национальным условиям с учётом специфики правовой базы и институциональной структуры. Выявлены ключевые проблемы, препятствующие эффективной реализации финансового контроля в сфере «зелёной экономики» в России, и предложены пути их преодоления, включая развитие законодательной базы, внедрение международных стандартов экологической отчётности, цифровизацию контрольных процессов и укрепление кадрового потенциала.

Abstract: This article discusses the importance of financial control in ensuring sustainable development and promoting the concept of a "green economy", which is becoming an urgent need in the context of global environmental changes and economic challenges. Financial control is a key tool for monitoring and optimizing the use of resources, managing environmental investments and preventing misuse of funds. Particular attention is paid to international experience in implementing financial control mechanisms in the field of ecology, including the practices of the EU, the USA and Asian countries, which have demonstrated high efficiency in ensuring transparency and reducing environmental risks. The possibilities of adapting these approaches to national conditions are considered, taking into account the specifics of the legal framework and institutional structure. The key problems that hinder the effective implementation of financial control in the field of "green economy" in Russia are identified, and ways to overcome them are proposed, including the development of the legislative framework, the introduction of international standards of environmental reporting, the digitalization of control processes and the strengthening of human resources.

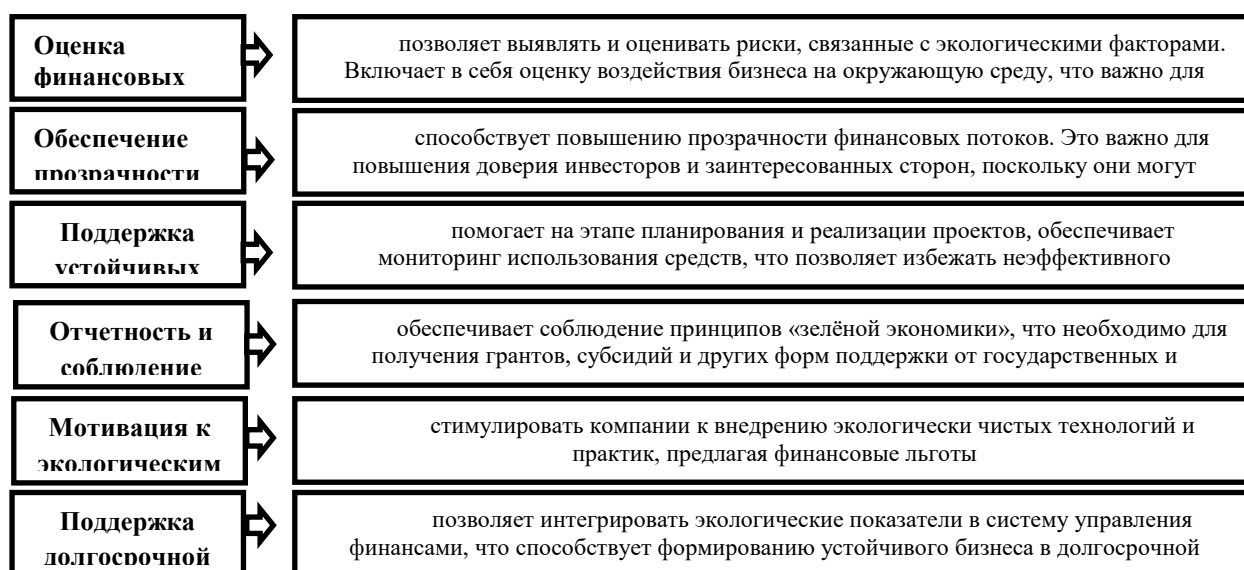
Негизги сөздөр: финансылык көзөмөл, жашыл экономика, туруктуу өнүгүү, экологиялык аудит, мамлекеттик саясат, ресурстардын мониторинги, эл аралык тажрыйба, көйгөйлөр.

Ключевые слова: финансовый контроль, зелёная экономика, устойчивое развитие, экологический аудит, государственная политика, мониторинг ресурсов, международный опыт, проблемы.

Keywords: financial control, green economy, sustainable development, environmental audit, public policy, resource monitoring, international experience, problems.

Современные экономические системы сталкиваются с вызовами, связанными с глобальными экологическими проблемами, что требует перехода к модели «зелёной экономики». Ключевыми ее принципами, по мнению А. А. Савина, являются;

устойчивость; справедливость и достоинство; управление и гибкость; здоровая планета [1, С. 184]. В свою очередь Н. И. Иванова и Л. В. Левченко дополняют их и выделяют: справедливость (равенство); уважение (процветание и благополучие для всех); предосторожность (учет предельных нагрузок на планету); участие (при принятии решений); эффективность (стабильное производство и потребление); связь между поколениями (инвестиции в будущее [2, С. 21]). Одним из ключевых инструментов, обеспечивающих соблюдение вышеуказанных принципов, является финансовый контроль, который играет важную роль в регулировании потоков экологически ориентированных инвестиций, налоговой политики и механизмов стимулирования устойчивого развития, соблюдении экологических стандартов, а также эффективного использования ресурсов. Его основные функции включают мониторинг целевого расходования средств, предотвращение коррупции в экологических проектах, а также анализ экономической целесообразности экологических инициатив. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью совершенствования системы финансового контроля для реализации устойчивых экономических стратегий, адаптации международного опыта к национальным условиям и разработки механизмов стимулирования бизнеса к экологической ответственности. По мнению Гарина А.О., Жукова К.Р. и Хит Е.В. «финансовый контроль – это вид деятельности, осуществляемый соответствующими органами управления финансовой системы и финансовых институтов государства, который организует и проводит контроль за формированием и использованием финансовых ресурсов на всех уровнях хозяйствования, с целью обеспечения эффективного социально-экономического развития страны и отдельных регионов» [3, С. 71]. В контексте «зелёной экономики» он становится механизмом стимулирования ответственного природопользования, учёта экологических рисков, поддержки инновационных экологически чистых технологий. Важно отметить, что финансовый контроль способствует внедрению механизмов «зелёного» финансирования, таких как экологические налоги, «зелёные» облигации, субсидии и инвестиционные программы, что позволит обеспечивать баланс между экономическим развитием и охраной окружающей среды, минимизируя риски негативного воздействия на природу. Основные аспекты финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижения «зелёной экономики» представлены на рисунке 1.

Источник: составлено автором Рисунок 1. Основные аспекты финансового контроля в обеспечении устойчивого развития и продвижения «зелёной экономики».

Рассмотренные выше аспекты формируют эффективную систему управления экологическими инициативами, что позволяет достичь не только экологических целей, но и повысить конкурентоспособность экономики за счёт внедрения инновационных и энергоэффективных технологий. Международный опыт подтверждает успешные примеры интеграции финансового контроля в механизм реализации «зелёной экономики». Так, в Европейском Союзе функционирует система экологического аудита, которая позволяет отслеживать соблюдение экологических норм и правил. Экоаудит помогает оценить финансовые и ресурсные затраты на мероприятия по охране окружающей среды. Многие страны, включая США и Китай, развивают рынок «зеленых» облигаций, направленных на финансирование экологически устойчивых проектов. В США активно применяются налоговые льготы для предприятий, внедряющих возобновляемые источники энергии, что создает финансовые стимулы для инвестирования в охрану окружающей среды и возобновляемые источники энергии. В Австралии предусмотрены обязательные отчёты о воздействии бизнеса на экологию, что способствует открытости и ответственности компаний. Это позволяет государственным органам и обществу контролировать использование ресурсов и соблюдать экологические стандарты. Опыт этих стран может быть адаптирован через разработку национальных стандартов экологического контроля и совершенствование системы стимулирующих мер. Поэтому на сегодняшний день не существует единого подхода к определению "зеленого финансирования", что вызывает трудности в управлении рисками "зеленых" инвестиций, проведении эффективного мониторинга реализации связанных проектов, надлежащего контроля, учета и отчетности, и компетентной оценки социально-экономических эффектов. [4,9]

На данный момент реализация финансового контроля в сфере «зелёной экономики» сталкивается со следующими проблемами:

1. отсутствие стандартов и методологий. Существует недостаток унифицированных стандартов бухгалтерского учёта и отчётности, специфичных для «зелёной экономики», что затрудняет сопоставимость и прозрачность данных;
2. недостаток квалифицированных кадров. В области зелёных технологий и экологии часто не хватает специалистов, обладающих необходимыми знаниями в финансовом контроле и аудите, что снижает качество проверки и оценки проектов;
3. сложность оценки инвестиционных проектов. Инвестиции в зелёные технологии могут требовать длительного времени для получения дохода. Это приводит к сложности в оценке рисков и эффективности вложений для контроля финансовых потоков;
4. разнообразие источников финансирования. Финансирование проектов в сфере «зелёной экономики» может поступать из различных источников (государственные гранты, частные инвестиции, международные организации), что усложняет контроль за использованием всех поступлений;
5. изменения в законодательстве или отсутствие последовательности в государственной политике могут создавать риски и неопределённости, затрудняющие финансовый контроль;

6. трудности в учете экстерналий (внешних эффектов) и социальных воздействий, что делает оценку реальной экономической эффективности проектов сложной;

7. недостаточная информация о результатах. Представленная информация о прошедших проектах в сфере «зелёной экономики» не в полной мере раскрывает сущность операций, что затрудняет дальнейший анализ и принятие обоснованных решений;

8. сложности мониторинга. Оценка результатов и эффектов зелёных проектов требует сложных методов мониторинга, что может быть затруднительно в условиях недостаточной инфраструктуры;

9. социальная и экономическая неравномерность. Разные регионы могут иметь различные уровни развития и доступности к финансированию, что усложняет внедрение единого подхода к финансовому контролю;

10. влияние климатических и экономических факторов. Изменения в климатической политике, а также колебания экономической ситуации могут оказывать значительное влияние на устойчивость проектов в сфере «зелёной экономики», что затрудняет долгосрочные прогнозы и планирование.

Для их решения вышеуказанных проблем и дальнейшего совершенствования механизмов финансового контроля в сфере «зелёной экономики» предлагается:

- развивать законодательную базу с учётом экологических факторов;
- внедрять международные стандарты экологической отчётности;
- повышать уровень экологического образования среди предпринимателей и финансистов;
- использовать цифровые технологии для автоматизированного контроля и анализа экологических инвестиций;
- развивать механизмы государственно-частного партнёрства в области зелёных финансов.

Вышеуказанные направления позволят создать эффективную систему финансового контроля, которая будет не только способствовать экологической безопасности, но и обеспечивать долгосрочное экономическое развитие на принципах устойчивого использования природных ресурсов, социальной ответственности и инновационного роста.

Таким образом, финансовый контроль играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития и продвижении «зелёной экономики». Он не только способствует оптимизации использования ресурсоёмких и экологически чистых технологий, но и обеспечивает прозрачность и подотчётность в управлении финансами, выделяемыми на экологические проекты. Эффективные механизмы финансового контроля позволяют выявлять и устранять риски, связанные с инвестициями в экологические инициативы, а также способствуют более рациональному распределению ресурсов, что, в свою очередь, ведет к повышению общей эффективности и результативности экологической политики. Важно продолжать развивать и адаптировать международные практики финансового контроля к локальным условиям, что будет способствовать достижению целей развития и созданию более устойчивой и экологически безопасной экономики страны.

Список литературы:

1. Савин А.А. Ключевые принципы и элементы зеленой экономики// Экономические науки.— 2022.— №9 (214).—С.184-187
2. Иванова Л.В. Зеленая экономика: сущность, принципы и перспективы // Вестн. Ом. унта. Сер. «Экономика». — 2017. — № 2 (58). — С. 19–28
3. Гарина А.О. Взаимосвязь понятий «государственный финансовый контроль» и «финансовый контроль» / // Инновационная наука. — 2023 г. - №4(2). — С. 70-72.
<https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-ponyatiy-gosudarstvennyy-finansovyy-kontrol-i-finansovyy-kontrol/viewer>
4. Райымбаев, Ч. К. Зеленое финансирование: мировые тенденции и перспективы в Кыргызской Республике / Ч. К. Райымбаев, А. М. Жороева, А. Болуш // Горизонты экономики. — 2025. — № 1(88). — С. 95-100.

* * *

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**ЖАШЫЛ КЛАСТЕРЛЕР: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЛГҮСҮНДӨ
ИНФРАСТРУКТУРАНЫ КОЛДОО ЖАНА ЖАҢЫ ӨНӨР ЖАЙ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ**

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**ЗЕЛЕННЫЕ КЛАСТЕРЫ: ИНФРАСТРУКТУРНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И НОВЫЕ
ОТРАСЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Карбекова М. Ж., Сайпидинов И.М., Карбекова А. Б.

**GREEN CLUSTERS: INFRASTRUCTURE SUPPORT AND NEW INDUSTRY
OPPORTUNITIES ON THE EXAMPLE OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 368.911.1

Аннотация: Макала Кыргыз Республикасынын “жашыл экономикадагы” жогорку потенциалы менен аны ишке ашырууга тоскоол болгон инфраструктуралык дефициттин ортосундагы дал келбестик көйгөйүнө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу туруктуу өнүгүүнүн глобалдык тенденциясы жана Кыргызстандын стратегиялык максаттары менен шартталган. Гипотеза: кластердик ыкма инфраструктуралык тоскоолдуктарды эффективдүү жокко чыгарат жана “жашыл” өсүштү стимулдайт. Максаты – Кыргызстан үчүн жашыл кластерлердин моделин иштеп чыгуу. Теориялык негиздер, эл аралык тажрыйба (Финляндия, Австрия, Улуу Британия) жана республиканын учурдагы ченемдик-укуктук жана инфраструктуралык чөйрөсүнө талдоо жүргүзүлгөн. Кластерлөөнүн үч приоритеттүү багыты аныкталган: кайра жаралуучу энергия, органикалык агроөнөр жай өндүрүшү жана жабык цикл экономикасы. Ар бири үчүн потенциалдык жана инфраструктуралык чектөөлөрдү эске алган кластердик моделдер сунушталат. Туруктуу экономикалык өсүштүн драйверлери катары жашыл кластерлерди өнүктүрүү үчүн институционалдык, инфраструктуралык жана финансылык базаны түзүү боюнча сунуштар иштелип чыккан.

Негизги сөздөр: жашыл кластерлер, жашыл экономика, туруктуу өнүгүү, инфраструктураны камсыздоо, кластердик ыкма, кайра жаралуучу энергия булактары, органикалык айыл чарба, айланма экономика, Кыргыз Республикасы, аймактык саясат

Аннотация: Статья посвящена проблеме несоответствия между высоким потенциалом Кыргызской Республики в «зеленой экономике» и дефицитами инфраструктуры, препятствующими его реализации. Актуальность исследования обусловлена глобальным трендом устойчивого развития и стратегическими целями Кыргызстана. Гипотеза: кластерный подход эффективно устраняет инфраструктурные барьеры и стимулирует «зеленый» рост. Цель — разработка модели зеленых кластеров для Кыргызстана. Проведен анализ теоретических основ, международного опыта (Финляндия, Австрия, Великобритания) и текущей нормативно-правовой и инфраструктурной среды республики. Выявлены три приоритетных направления кластеризации: возобновляемая энергетика, органическое агропромышленное производство и экономика замкнутого цикла. Для каждого предложены кластерные модели, учитывающие потенциал и инфраструктурные ограничения. Сформулированы рекомендации по созданию институциональной, инфраструктурной и финансовой базы для развития зеленых кластеров как драйверов устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: зеленые кластеры, зеленая экономика, устойчивое развитие, инфраструктурное обеспечение, кластерный подход, возобновляемые источники энергии, органическое сельское хозяйство, экономика замкнутого цикла, Кыргызская Республика, региональная политика

Abstract: The article is devoted to the problem of discrepancy between the high potential of the Kyrgyz Republic in the "green economy" and infrastructure deficits that hinder its implementation. The relevance of the study is due to the global trend of sustainable development and the strategic goals of Kyrgyzstan. Hypothesis: the cluster approach effectively eliminates infrastructure barriers and stimulates "green" growth. The goal is to develop a model of green clusters for Kyrgyzstan. An analysis of the theoretical foundations, international experience (Finland, Austria, Great Britain) and the current regulatory and infrastructural environment of the republic was carried out. Three priority areas of clustering were identified: renewable energy, organic agro-industrial production and a closed-loop economy. For each, cluster models are proposed that take into account the potential and infrastructure limitations. Recommendations are formulated for the creation of an institutional, infrastructural and financial base for the development of green clusters as drivers of sustainable economic growth.

Key words: green clusters, green economy, sustainable development, infrastructure provision, cluster approach, renewable energy sources, organic agriculture, circular economy, Kyrgyz Republic, regional policy

Дүйнөлүк экономикалык ландшафт климаттык кризистин начарлашынан, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнөн жана туруктуу өнүгүүгө коомдук суроо-талаптын өсүшүнөн улам түп-тамырынан бери өзгөрүүдө. Мындай шарттарда экологиялык тобокелдиктерди олуттуу кыскартуу менен адамдын бакубаттуулугун жогорулатууга жана социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылууга багытталган моделге — “жашыл экономикага” өтүү альтернатива эмес, стратегиялык императивге айланууда. Өнүгүп келе жаткан

өлкөлөр, анын ичинде Кыргыз Республикасы үчүн бул өткөөл экологиялык зарылдык гана эмес, технологиялык модернизациялоо, экономиканы диверсификациялоо жана анын дүйнөлүк рыноктордо атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн уникалдуу мүмкүнчүлүк болуп саналат. Бул изилдөөнүн Кыргызстан үчүн актуалдуулугу мамлекеттин экономиканы “жашылдандыруу” курсуна бекем умтулуусу менен бекемделет. Бул милдеттенме стратегиялык документтерде бекитилген, алардын негизги бири “Кыргыз Республикасында 2029-жылга чейин жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы” болуп саналат. Бул программа жашыл экономика принциптерин институтташтырууну жогорулатуу жана артыкчылыктуу секторлордо “жашыл” интервенцияларды ишке ашыруу максаттарын жарыялайт. Бирок амбициялуу максаттар менен аларды практикалык ишке ашыруунун ортосунда олуттуу ажырым бар. Бул макалада каралып жаткан негизги көйгөй Кыргызстандын негизги “жашыл” секторлорундагы бай жаратылыш потенциалы менен аны өнүктүрүү үчүн зарыл болгон инфраструктуранын учурдагы абалынын ортосундагы дал келбестиктер каралган. Республикада эбегейсиз зор, бирок начар пайдаланылган энергиянын кайра жаралуучу булактары (ЭКБ), ошондой эле органикалык айыл чарбага ылайыктуу жерлердин олуттуу аянттары бар.

Бул изилдөөнүн илимий гипотезасы кластердик ыкма бул инфраструктуралык туюктан чыгуунун жана Кыргыз Республикасындагы жашыл индустриялардын потенциалын ачуунун эң эффективдүү механизми болуп саналат. Жашыл кластер өз ара байланышкан ишканалардын, жеткирүүчүлөрдүн, илимий борборлордун жана колдоочу мекемелердин географиялык концентрациясы катары инфраструктуралык кызматтарга суроо-талапты топтоштурууга, ошону менен аларды түзүүдө инвестициялардын тобокелдиктерин негиздөөгө жана азайтууга мүмкүндүк берет.

Макаланын максаты - Кыргыз Республикасында жашыл кластерлерди түзүүнүн концептуалдык моделин иштеп чыгуу, колдоочу инфраструктураны өнүктүрүү боюнча артыкчылыктуу багыттарды жана зарыл чараларды аныктоо болгон. Бул максатка жетүү үчүн макала төмөнкүдөй милдеттерди ырааттуу түрдө чечет: «жашыл кластер» концепциясынын теориялык негиздерин талдайт, ийгиликтин негизги факторлорун аныктоо менен алдыңкы эл аралык тажрыйбаны изилдейт жана системалаштырат, Кыргызстанда кластерлөөнүн учурдагы алгылыктуу шарттарына (ченемдик, институционалдык, ресурстук) баа берилет, жашыл кластерлерди түзүүнүн көпчүлүк бөлүгүн аныктайт жана негиздейт. зарыл инфраструктураны түзүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгат.

Жашыл кластер – бул географиялык концентрациядан жана ар кандай субъекттердин тыгыз өз ара аракеттенүүсүнөн синергетикалык эффектке жетишүүгө багытталган экономикалык ишти уюштуруунун системалуу модели. Ал таза технологиялар, айлана-чөйрөнү коргоо, ресурстарды натыйжалуу пайдалануу жана калдыктарды кайра иштетүү чөйрөсүндө иштеген өз ара байланышкан компаниялардын, адистештирилген жеткирүүчүлөрдүн, кызмат көрсөтүүчүлөрдүн, каржы институттарынын, илимий жана билим берүү мекемелеринин жана мамлекеттик органдардын тармагын түзүү идеясына негизделген. Мындай биримдиктин максаты - өз ара пайдалуу биргелешкен программаларды, демилгелерди жана долбоорлорду ишке ашыруу натыйжасыз же өзүнчө

ишке ашыруу мүмкүн эмес. Кадимки жашыл кластер модели көп баскычтуу түзүлүшкө ээ. Кластердин өзөгүн түздөн-түз "жашыл" өнүм же кызматты түзүүчү өндүрүш компаниялары (мисалы, күн батареяларын, органикалык продуктуларды өндүрүүчүлөр, таштандыларды кайра иштетүүчү компаниялар) камтыйт. Колдоонун биринчи деңгээли өзөктүн айланасында түзүлөт, анын ичинде адистештирилген жабдууларды, чийки заттарды жана компоненттерди берүүчүлөр болот. Экинчи деңгээл инженердик, консалтингдик, логистикалык жана финансылык кызматтарды көрсөтүүчү сервистик уюмдардан турат. Үчүнчү, тышкы деңгээл кластерди инновациялар, квалификациялуу кадрлар жана жагымдуу жөнгө салуу чөйрөсү менен камсыз кылган илимий институттарды, университеттерди, бизнес-инкубаторлорду, сертификация борборлорун жана мамлекеттик өнүктүрүү агенттиктерин камтыган көмөкчү инфраструктурадан түзүлөт [1]. Методологиялык ыкманын маңызы талдоонун жана синтездин теориялык методдорунун айкалышы жана жашыл технологияларды Кыргызстандын Жалал-Абад облусунун айыл чарба секторундагы чарбалардын практикасында колдонуунун эмпирикалык изилдөөсү болгон. Алынган натыйжалар 2023-жылдын январь-августу жана 2024-жылдын январь-августу мезгилдеринде негизги өсүмдүктөрдүн түшүмүнүн өзгөрүшүнүн динамикасын чагылдырат. Кыргыз Республикасында, айрыкча Жалал-Абад облусунда ийгиликтүү колдонулган Айыл чарба жаатындагы жашыл технологиялар боюнча маалыматтар алынган, бул түшүмдүүлүктүн жогорулашына жана мал азыктарын өндүрүүгө өбөлгө түзгөн. Айыл чарбасында колдонулган жашыл технологиялардын ролу Айыл чарба компанияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана Борбордук Азиянын инновациялык өнүгүүсүнүн негизги элементи катары баса белгиленет, анткени бул технологиялык чечимдерди ишке ашыруунун чыныгы келечеги Жалал-Абад облусундагы айыл чарба чарбаларынын мисалында көрсөтүлгөн.[8,1]

Жашыл кластердин ийгиликтүү иштеши комплекстүү жана адекваттуу инфраструктуралык колдоосуз мүмкүн эмес. Инфраструктураны кенири мааниде түшүнүү керек, аны өз ара байланышкан үч деңгээлге бөлүү керек [2]:

1. Физикалык («катуу») инфраструктура: Бул энергиянын кайра жаралуучу булактарын интеграциялоого жөндөмдүү энергетикалык тармактарды камтыган кластердин материалдык негизи; сырьенун жана даяр продукциянын натыйжалуу кыймылын камсыз кылуучу транспорттук-логистикалык системалар; таштандыларды чогултуу, сорттоо жана кайра иштетүү боюнча заманбап жабдуулар; суу менен камсыздоо жана канализация системалары; ошондой эле татаал технологиялык процесстерди башкаруу учун жогорку ылдамдыктагы цифралык байланыш тармактары каралган.

2. Институционалдык инфраструктура: кластердин өнүгүшүнө түрткү берүүчү же тоскоолдук кылган «оюндун эрежелерин» билдирет. Бул туруктуу жана болжолдуу ченемдик базаны (мисалы, энергиянын кайра жаралуучу булактары боюнча мыйзамдар, органикалык стандарттар), натыйжалуу финансылык механизмдерди (венчурдук фонддор, жеңилдетилген кредиттик программалар, жашыл облигациялар) жана жөнгө салуу жана колдоо үчүн жооптуу компетенттүү жана коррупциялык эмес мамлекеттик органдарды камтыйт.

3. Инновациялар жана билим берүү («жумшак») инфраструктурасы: бул билимдин, технологиянын жана адамдык капиталдын булагы, ал узак мөөнөттүү келечекте

кластердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги кыймылдаткычы болуп саналат. Ага талап кылынган профилдеги адистерди даярдаган университеттер жана колледждер кирет; жаңы технологияларды иштеп чыгуу жана адаптациялоочу илимий борборлор жана лабораториялар; ошондой эле инновацияларды коммерциялаштырууга жана стартаптардын өсүшүнө шарт түзгөн бизнес-акселераторлор жана технопарктер кирет.

Green Net Finland кластери 2001-жылы түзүлгөн, Европадагы эң эски жана эң ийгиликтүү кластерлердин бири. Ал аз көмүртектүү шаар чөйрөсү, айланма экономика жана интеллектуалдык транспорт системалары жаатындагы долбоорлорду ишке ашыруу үчүн финдик таза технология компанияларын, илимий мекемелерин жана мамлекеттик мекемелерди бириктирип, долбоорду башкаруу кеңсеси (РМО) катары иштейт. Кластердин негизги компетенттүүлүгү долбоорлорду иштеп чыгуу жана каржылоо, негизинен ЕБ каражаттарынан турат. Анын гранттарды алуудагы ийгилиги орточо 10-25% менен 80%га жетет. Ушундай эле модель Кыргызстан үчүн эффективдүү болушу мүмкүн: долбоорлорду башкаруу кеңсесинин форматындагы жашыл кластер компанияларга башкаруу компетенциясынын жетишсиздигин компенсациялоо менен эл аралык донорлор үчүн арыздарды даярдоого жардам бермек. Австриядагы Green Tech Valley кластери жаңы тармактарга эмес, аймактын өнөр жай мурасын модернизациялоого таянып, климатты коргоо жана айланма экономика үчүн глобалдык борбор болуп калды. Ал гидроэнергетика, күн энергиясы, биомасса жана таштандыларды кайра иштетүү боюнча лидерлерди бириктирет. Ийгиликтин ачкычы бизнестин илим жана билим менен тыгыз интеграциясы, атап айтканда Граца техникалык университети жана түзүлгөн GRETA Жашыл Технология Академиясы [3] менен кызматташуу болуп саналат. Кыргызстан үчүн бул тажрыйба гидроэнергетикалык комплексти модернизациялоо жана жашыл экономика боюнча адистерди даярдоо үчүн алдыңкы университеттин базасында (мисалы, Жалал-Абад мамлекеттик университети) “Жашыл технологиялардын улуттук институтун” түзүү зарылдыгын көрсөтөт. Бул “төмөндөн өйдө” модель Кыргызстандагы айланма экономика сектору үчүн өзгөчө актуалдуу. Таштандыларды башкаруу маселеси ири шаарларда (Бишкек, Ош) жана туристтик аймактарда (Ысык-Көл) өзгөчө курч турат. Таштандыларды чогултуу жана сорттоо системасы жок болгон шартта кайра иштетүү боюнча бирдиктүү улуттук өнөр жай кластерин түзүүгө аракет кылуу натыйжасыз болот. Британиянын тажрыйбасы прагматикалык жолду сунуштайт: муниципалдык кластерлердин тармагын түзүү. Ар бир мындай кластер таштандыларды сорттоо боюнча заманбап комплекстин айланасында уюштурулушу мүмкүн, ал жакын жердеги кайра иштетүүчү чакан жана орто ишканаларды туруктуу жана жогорку сапаттагы чийки зат (пластик, кагаз, айнек, органикалык калдыктар) менен камсыз кыла алат. Бул ыкма башкарылуучу, масштабдуу жана калк үчүн тез жана байкаларлык натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Таблица 1. Башкаруу моделдеринин салыштырма анализи жана эл аралык жашыл кластерлердин ийгиликтин негизги факторлору

Критерий	Green Net Finland (Финляндия)	Green Tech Valley (Австрия)
Негизги адистик	Шаар чөйрөсү үчүн Cleantech долбоорлору	Климатты коргоо жана айланма экономика

		үчүн өнөр жай технологиялары
Айдоочу күч	Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ), долбоордук консорциумдар	Ири инновациялык бизнес жана илимий-изилдөө борборлору (R&D)
Мамлекеттин/бийликтин ролу	Фасилитатор, координатор, каржылоону алуу үчүн лоббист	R&D жана билим берүүнүн стратегиялык инвестору, алкактык шарттарды түзүүчү
Инфраструктурага көңүл буруу	"Жумшак": долбоорлорду башкаруу, эл аралык мамилелер	"Жумшак": билим берүү, R&D, технология борборлору
Масштаб	Эл аралык көз караш менен улуттук деңгээл	Глобалдык камтуу менен аймактык (аймактар аралык).

Кыргыз Республикасында жашыл кластерлерди өнүктүрүү үчүн өбөлгөлөрдү баалоо.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасында жашыл экономикага өтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзгөн мыйзамдык база иштелип чыкты. «Жашыл экономиканы 2029-жылга чейин өнүктүрүү программасын» кабыл алуу өнүгүүнүн стратегиялык векторун белгиледи. Эң маанилүү кадам 2022-жылы “Энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө” мыйзамдын күчүнө кириши болду. Бул мыйзам мамлекеттик саясаттын негизги түшүнүктөрүн, принциптерин жана энергиянын кайра жаралуучу булактарын колдоонун механизмдерин аныктайт. Тактап айтканда, энергиянын кайра жаралуучу булактарынан энергия өндүрүүчүлөр жана алар үчүн жабдуулар үчүн жеңилдиктерди, анын ичинде салыктык жана бажылык жеңилдиктерди берүү каралган. Мындай оң өзгөрүүлөргө карабастан, мыйзамдык база бытыранды бойдон калууда жана ишке ашыруу механизмдери жетишсиз өнүккөндүктөн жапа чегип келет. Мыйзамдардын декларативдик нормалары көбүнчө конкреттүү, иштеп жаткан мыйзам алдындагы актылар менен бекемделбейт. Мисалы, энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө мыйзамда капиталды көп талап кылган долбоорлорго жеке инвестицияларды тартуунун негизги фактору болуп саналган так жана узак мөөнөттүү тарифтик механизмдер («жашыл тарифтер» же аукциондор) каралган эмес. Бюрократиялык тоскоолдуктар, ведомстволор аралык карама-каршылыктар жана мыйзамдардын тез-тез өзгөрүшү инвесторлордун көңүлүн калтырган белгисиздик атмосферасын түзөт. Ошентип, прогрессивдүү мыйзам чыгаруу ниети менен аны практикалык ишке ашыруунун начар ортосунда ажырым бар [4]. Кыргызстандын инфраструктуралык комплекси жашыл өнүгүүдөгү негизги тоскоолдук болуп саналат. Эл аралык каржы институттарынын отчетторун талдоо коркунучтуу көрүнүштү көрсөтөт. Дүйнөлүк банктын Кыргыз Республикасындагы инфраструктураны башкарууга баа берүүсү жана Азия өнүктүрүү банкынын долбоорлор боюнча спецификалык отчеттору негизги активдердин, өзгөчө энергетика тармагындагы физикалык жактан начарлоонун жогорку деңгээлин көрсөтүп турат. Иштеп жаткан тармактар ишенимдүү энергия менен камсыз кыла албайт жана күн жана шамал электр станцияларынан туруксуз генерациянын олуттуу көлөмүн интеграциялоого даяр эмес деп белгилесек болот. Бирок, түпкү көйгөй

жөнөкөй каржыланбай калуудан жана начарлоодон теренирээк каралган. Бул системалуу башкаруунун тартыштыгы. Эл аралык өнөктөштөр инфраструктураны өнүктүрүүгө олуттуу каражат бөлүшөт, бирок бул каражаттар көбүнчө натыйжасыз пайдаланылат. Долбоорлор кечиктирүүлөр менен ишке ашат, бюджеттерден ашат жана алардын акыркы сапаты дайыма эле стандарттарга жооп бербейт, бул “жарым-жартылай ийгиликтүү”, ал тургай “ийгиликсиз” деген баа берүүгө алып келет. Бул маселе акчанын тартыштыгында эмес, инфраструктуралык объектилерди пландаштырууга, долбоорлоого, сатып алууга, курууга жана эксплуатациялоого жооптуу мекемелердин чабалдыгында экенин көрсөтүп турат. Башкаруудагы бул фундаменталдык көйгөйдү көз жаздымда калтырган жана бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүүгө гана кыскарган жашыл кластерлерди өнүктүрүүнүн кандай болбосун стратегиясы ийгиликсиздикке учурайт. Тиешелүү министрликтердин (Экономика жана коммерция министрлиги, Энергетика министрлиги) жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын институционалдык потенциалы бир убакта бекемделгенде гана ийгиликке жетишүү мүмкүн.

Кыргызстанда жашыл кластерлерди түзүүнүн келечектүү багыттары

Потенциалдуу баалоо: Энергетика сектору кластерлештирүү үчүн эң айкын жана келечектүү талапкер болуп саналат. Кыргызстан региондогу эң жогорку гидроэнергетикалык потенциалга ээ, ал жылдык өндүрүштүн көлөмү 142-143 млрд кВт/саат менен бааланат, бүгүнкү күндө анын 10%га жакыны гана иштетилген. Чакан ГЭСтердин потенциалы жылына 5-8 млрд кВт саатты түзөт, бирок 1%дан азы пайдаланылат. Өлкөдө гидроэнергетикадан тышкары күндүн (490 млн кВт саатка жакын) жана шамалдын (44,6 млн кВт саатка жакын) олуттуу ресурстары бар. Өлкөдө электр энергиясынын кескин жетишсиздигинин фонунда (3 млрд кВт сааттан ашык) бул эбегейсиз зор, бирок ишке ашпай калган потенциал кайра жаралуучу энергиянын кластерин өнүктүрүү үчүн күчтүү стимул түзүп берет.

Инфраструктуралык тоскоолдуктар [5]:

1. Тармактык инфраструктура: Учурдагы улуттук электр тармагы негизги тоскоолдук болуп саналат. Ал жогорку эскирүү, чоң жоготуулар жана тең салмактуу кубаттуулуктардын жетишсиздиги менен мүнөздөлөт, бул аны масштабдуу модернизациялоосуз күн жана шамал электр станцияларынан өзгөрүлмө энергиянын чоң көлөмүн кабыл алууга жана бөлүштүрүүгө жөндөмсүз кылат.

2. Генерациялоочу кубаттуулуктар: тартыштыкты жабуу жана энергетикалык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн тез арада жаңы генерациялоочу кубаттуулуктарды куруу зарыл. Нарын, Сары-Жаз, Суусамыр-Көкөмерен дарыяларындагы ГЭС каскаддары сыяктуу бир катар жакшы иштелип чыккан долбоорлор бар, бирок инвестициянын жетишсиздигинен аларды ишке ашыруу солгундап жатат.

3. Өндүрүштүк база: толук кандуу кластерди түзүү жана максималдуу экономикалык эффект берүү үчүн компоненттердин жергиликтүү өндүрүшүн өнүктүрүү зарыл. Учурда өлкөдө гидроэлектрстанциялар үчүн тетиктерди, күн батареяларын, шамал генераторлорун жана ага тиешелүү жабдууларды өндүрүү боюнча иш жүзүндө эч кандай инфраструктура жок.

Кластер модели: Хаб-жана-спица моделин колдонуу менен кластерди түзүү сунушталат. ГЭСтердин каскаддарын куруу боюнча ири долбоорлор (мисалы, Камбар-Ата

ГЭС-1 же Сары-Жаз дарыясындагы каскад) негизги, жөнгө салынуучу генерацияны камсыз кыла турган “түйүндөрдүн” ролун аткарышы мүмкүн. Бул түйүндөрдүн айланасында күн жана шамал парктары, чакан ГЭСтер, ошондой эле жабдууларды өндүрүү жана тейлөө боюнча ишканалар (күн батареяларын монтаждоо, металл конструкцияларын чыгаруу, турбиналарды оңдоо), логистикалык борборлор жана инженердик компаниялар түзүлөт [6].

Таблица 2. Кыргыз Республикасындагы потенциалдуу жашыл кластерлердин матрицасы

Кластер багыты	Потенциалды баалоо (Кыргыз Республикасынын Улуттук статистиканын жана башка маалыматтарынын негизинде)	Учурдагы база (ишканалар, долбоорлор)	Критикалык инфраструктуралык боштуктар	Артыкчылыктуу чаралар (инфраструктуралык жана институционалдык)
Кайра жаралуучу энергиянын кластери	Гидропотенциал: 142 млрд кВт/саат (10% өнүккөн). Чакан ГЭС потенциалы: 5-8 млрд кВт/саат (<1% өнүккөн). Күн жана шамалдын олуттуу потенциалы.	Иштеп жаткан ГЭСтер, 2023-жылы ишке киргизилген 12 жаңы чакан ГЭСтер, ири ГЭСтерди куруу долбоорлору.	Тармактардын начарлашы, балансташтыруучу кубаттуулуктардын жетишсиздиги, жергиликтүү жабдууларды чыгаруунун жоктугу.	Электр берүү линияларын жана көмөкчордондорду модернизациялоо, энергияны сактоочу жайларды куруу, жабдууларды өндүрүүчүлөр үчүн индустриалдык парктарды түзүү, “жашыл тарифтерди” киргизүү.
Органикалык өндүрүштүн агроөнөр жайлык кластери	22 000 гектардан ашык органикалык жер. Өсүп жаткан айыл чарба тармагы. Жогорку дүйнөлүк суроо-талап.	Чарбалар, жеке кайра иштетуучу ишканалар	“Муздак чынжырдын” жоктугу, терең кайра иштетүүчү кубаттуулуктардын жетишсиздиги, эл аралык сертификаттын жоктугу.	Муздаткычтары бар агрологистикалык борборлорду куруу, кайра иштетүүчү жабдуулары бар агропарктарды түзүү, улуттук сертификаттоо органын аккредитациялоо

Айланма экономика кластери	>1 миллион тонна катуу калдыктар жылына. Өнөр жайынын өсүшү 27,6%га өстү. Кайра иштетүү үчүн чакан жана орто ишканаларды иштетүү	Пластмасса, макулатура, металлды кайра иштетүү боюнча чакан жеке ишканалар. WasteNet.kg платформасы.	Өзүнчө чогултуу жана сорттоо системасынын жоктугу, терең иштетүү технологияларынын жоктугу, туруксуз сатуу рыноктору.	Шаарларда таштандыларды сорттоочу комплекстерди куруу, экотехнопарктарды түзүү, өндүрүүчүлөрдүн жоопкерчилигин кеңейтүү механизмдерин киргизүү.

Жүргүзүлгөн талдоо баштапкы гипотезаны ырастайт: Кыргыз Республикасы улуттуу табигый потенциалга ээ жана жашыл экономикага өтүү үчүн саясий эрки бар, бирок бул потенциалды ишке ашыруу системалык инфраструктура жана башкаруунун дефицити менен тоскоол болууда. Ресурстарды концентрациялоону, кызматташтыкты бекемдөөнү жана синергетикалык эффекттерди түзүүнү камтыган кластердик ыкма бул тоскоолдуктарды жоюу жана туруктуу жашыл өсүштү ишке киргизүү үчүн эң адекваттуу инструмент болуп саналат. Эл аралык тажрыйбаны жана улуттук реалдуулукту талдоонун негизинде Кыргызстанда жашыл кластерлерди калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган төмөнкүдөй стратегиялык сунуштарды түзүүгө болот.

Институттук сунуштар [7]:

- Жашыл кластерлердин улуттук борборун түзүү: так ыйгарым укуктары, ресурстары жана компетенциялары бар бирдиктүү ыйгарым укуктуу орган (мүмкүн Экономика жана коммерция министрлигинин курамында) түзүлүшү керек. Фин моделине окшош бул борбор “долбоордук кеңсенин” ролун аткарышы керек: кластердик саясатты иштеп чыгууну координациялоо, долбоорлорду даярдоодо демилгелүү топторго көмөк көрсөтүү, инвесторлор үчүн “бирдиктүү терезе” ролун аткаруу жана улуттук жана эл аралык деңгээлде кластердик кызыкчылыктарды колдоо. Бул ведомстволук бөлүнүүнү жеңүүгө жана башкаруудагы ажырымды жоюуга жардам берет.

- «Кластердик жол карталарын» иштеп чыгуу: Ар бир приоритеттүү багыттар боюнча (калыбына келүүчү энергия, органикалык заттар, калдыктар) деталдуу узак мөөнөттүү жол карталарын иштеп чыгуу керек. Бул документтер физикалык инфраструктураны өнүктүрүү пландарын, инвестициялык стимулдарды, окутуу программаларын жана ченемдик укуктук базаны өркүндөтүүнү комплекстүү түрдө байланыштырышы керек.

2. Инфраструктура боюнча сунуштар:

- «Кластерлер үчүн инфраструктура» максаттуу программасын ишке киргизүү: Чектелген бюджеттик каражаттарды көптөгөн карама-каршы долбоорлорго чачыратып жибербестен, расмий түрдө бекитилген кластердик долбоорлор үчүн жеткирүү («акыркы миль») инфраструктурасын каржылоо үчүн атайын мамлекеттик фондду же программаны түзүү максатка ылайыктуу болгон. Электр линияларын, кирүүчү жолдорду, кластердик

участокко суу менен камсыздоо системаларын курууга мамлекеттик инвестициялар жеке инвесторлор үчүн тобокелдиктерди жана капиталдык чыгымдарды олуттуу кыскартат.

• «Жумшак» инфраструктурага инвестициялар: жашыл кластерлер үчүн кадрдык жана инновациялык базаны түзүү артыкчылыктуу болушу керек. Австриянын үлгүсү боюнча инженерлерди, технологдорду, агрономдорду жана менеджерлерди даярдоо жана кайра даярдоо, ошондой эле таза технологияларды адаптациялоо жана өнүктүрүү үчүн прикладдык илимий-изилдөө борборлорун түзүү үчүн алдыңкы университеттерде «Жашыл технологиялар академиясы» программасын ишке киргизүү зарыл.

Сунушталган чараларды ишке ашыруу бизге жашыл экономика жөнүндө декларациядан Кыргыз Республикасынын узак мөөнөттүү, туруктуу жана инклюзивдүү өсүшүн камсыз кылууга жөндөмдүү реалдуу, иштеп жаткан экономикалык экосистемаларды түзүүгө өтүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Камаров, А. и др. (2022). Перспективы развития «зелёных» кластеров в Центральной Азии: опыт и вызовы. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, 22(4), с. 45–53.

2. Лис, А. М. (2023). *The implementation of green transformation through clusters. Journal of Cleaner Production*, 382, 135265. DOI:10.1016/j.jclepro.2023.135265.

3. Камаров, А. и др. (2022). Перспективы развития «зелёных» кластеров в Центральной Азии: опыт и вызовы. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, 22(4), с. 45–53.

4. Карбекова А.Б. Кластерная модернизация экономики аграрного сектора Кыргызской Республики // Экономическое развитие России: точка баланса в мировой экосистеме и инфраструктура будущего: материалы Международной научно-практической конференции / под ред. И.В. Шевченко. 2022. С. 163-173.

5. Abdyldaev, K. & Toktomamatova, A. (2021). Green economy development in Kyrgyzstan: potential and barriers. *Central Asian Journal of Economic Studies*, 8(2), pp. 54–63.

6. Kyrgyz National Academy of Sciences (2020). Экологические кластеры в Кыргызской Республике: перспективы развития. Bishkek: Изд-во НАН КР. Академическая монография на русском языке, рассматривающая инфраструктурные аспекты зеленых кластеров на примере регионов Иссык-Куля и Чуйской долины.

7. Карбекова А.Б. Развитие кластерных взаимосвязей в аграрном секторе Кыргызстана в условиях членства в Евразийском экономическом союзе // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2022. № 4 (60). С. 175

8. Omoshev T., Zhoroeva A., Abyshov I., Kaparova G., Mamyrkulova D. GREEN TECHNOLOGIES OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX AS THE MAIN ELEMENT OF INCREASING THE COMPETITIVE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA Наукові горизонти. 2025. Т. 27. № 12. С. 103-115.

* * *

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж.

**КЫРГЫЗ ТАРЫХНААМАСЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН
ТҮРКСТАНДАГЫ АДМИНИСТРАТИВДИК-БАШКАРУУ САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж.

**ОТРАЖЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ТУРКЕСТАНЕ В КЫРГЫЗСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ**

Avazov E.A., Akmatjanova P.Z.

**REFLECTION OF THE ADMINISTRATIVE AND MANAGEMENT POLICY OF
THE RUSSIAN EMPIRE IN TURKESTAN IN KYRGYZ HISTORIOGRAPHY**

УДК: 94(47).072(574)

Аннотация: Падышачылык Россиянын Түркстандагы административдик - башкаруу саясатынын маселелери кыргыз тарыхнаамасында жетишээрлик изилдөөгө алына электиги маалым. Изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгү Түркстандын тарыхындагы бүткүл империялык доорго жалпы мүнөздөмө берүү же падыша администрациясынын ишмердүүлүгүнүн айрым бир жактарын чагылдырып берүүлөр менен чектелет. Мындан улам колониялык мезгилден тарта бүгүнкү күндөргө чейин аталган маселенин кыргыз жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан маселинин тигил же бул өнүттөрү изилденип келүүдө. Алардын арасында көптөрү падышачылыктын аталган чөлкөмдөгү саясатын “цивилизатордук миссия”, “орусташтыруу,” “империялык бүтүндүк,” “империялык коопсуздук” өнүттөрү боюнча карап келишет. Макалада падыша өкмөтүнүн Түркстан чөлкөмүндө орнотулган административдик-башкаруу саясатынын изилденишине тарыхнаамалык сереп салууга аракет жасалды. Мындан улам падышачылык административдик башкаруу саясатынын мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү тарыхый изилдөөлөргө талдоо жүргүзүлдү.

Ачык сөздөр: кыргыз тарыхнаамасы, Россия империясы, Түркстан, административдик, башкаруу системасы, саясат.

Аннотация: Известно, что вопросы административно-управленческой политики царской России в Туркестане недостаточно изучены в кыргызской историографии. Подавляющее большинство исследований ограничивается общей характеристикой всего имперского периода в истории Туркестана или описанием отдельных аспектов царской администрации. В то же время, начиная с царского периода и до наших дней, кыргызские и зарубежные исследователи изучают те или иные аспекты данной проблемы. Среди них большинство исследователей рассматривают этот вопрос с точки зрения «цивилизаторской миссии», „русификации“, «имперской целостности» и имерийской безопасности. В статье предпринята попытка историографического анализа административно-управленческой политики царского правительства, установленной в Туркестанском крае. В этой связи анализируются работы кыргызских историков о

характере и особенностях административно-управленческой политики царского правительства.

Ключевые слова: Кыргызская историография, Российская империя, Туркестан, административная политика, система управления, политика

Annotation: It is known that the issues of administrative and administrative policy of tsarist Russia in Turkestan are not sufficiently studied in Kyrgyz historiography. The vast majority of studies are limited to the general characterization of the entire imperial period in the history of Turkestan or the description of individual aspects of the tsarist administration. At the same time, from the tsarist period to the present day, Kyrgyz and foreign researchers have been studying one or another aspect of this problem. Among them, most researchers consider this issue in terms of “civilizing mission”, ‘Russification’, “imperial integrity” and Imerian security. The article attempts to historiographically analyze the administrative and managerial policy of the tsarist government established in the Turkestan region. In this regard, the works of Kyrgyz historians on the nature and peculiarities of the administrative and administrative policy of the tsarist government are analyzed.

Keywords: Kyrgyz historiography, Russian Empire, Turkestan, administrative policy, system of administration, policy

XIX кылымда жана XX кылымдын башында тарыхый-географиялык эмгектерде «Түркстан», «Батыш Түркстан» же «Орус Түркстаны»[1, 44-54] деген түшүнүктөр колдонулган. 1993-жылы январь айында Ташкентте өткөн жолугушууда Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Түркмөнстандын лидерлери аймактын жаңы расмий аталышы – “Борбордук Азия” деген чечимге келишкен. Бул термин аймактын мурунку атын тез эле алмаштырып, көптөгөн орус изилдөөчүлөрү С.Н.Абашин[2, 456-471], Д.В.Васильев[3] ж.б. тарабынан колдонула баштаган. Ошол эле учурда бир катар окумуштуулар Түркстан аталышын колдонуп келүүдө. Андыктан тарыхый адабияттарда Түркстан чөлкөмүнүн аталышы ар түрдүү берилгендиги менен айырмаланат. Жакында эле Түркиянын Улуттук билим берүү министрлиги тарых программасына фундаменталдуу өзгөртүүлөрдү жарыялады. Ага ылайык “Борбордук Азия” деген термин “Түркстан” термини менен алмаштырылуусу белгиленген. Албетте, мындай өзгөртүү учурдагы постсоветтик айдында кабыл алынган жок.

Түркстанда жаңы административдик түзүлүштү орнотуу процесси аймактагы эки генерал-губернатордун К.П. Кауфман (1867-1882) жана М.Г. Черняевдин (1882-1884) башкарган учурларга туура келет. Колониялык доорлордогу авторлордун басымдуу бөлүгү Түркстандагы падышалык администрациянын бардык жетишкендиктерин жана кемчиликтерин ашкере инсандаштырууга ыкташкандыгын белгилей кетүү керек. Ошондуктан, айрым авторлор К.П. Кауфман сыяктуу администраторлордун ишмердүүлүгүн идеалдаштыруу орун алып, Түркстандагы орус администрациясынын ишинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маселелердин көбүн көз жаздымда калтырышкан. Советтик тарыхнаамадаарым изилдөөчүлөрдү эске албаганда иш жүзүндө жалпы өкмөттө орус бийлигин уюштуруу жана иш алып баруу проблемасына атайын арналган эмгектерди жаралган эмес.

Империянын курамына кирген учурда калкынын басымдуу бөлүгү мусулмандардан турган Түркстан чөлкөмү этникалык жана маданий жактан ар түрдүү болгондугу маалым. Мындай жагдай орус администрациясы үчүн өзгөчө кыйынчылыктарды жараткан. Ага Россия менен Түркстандын мыйзамдарынын ортосундагы эки укуктук системанын жана мазмуну боюнча айырмаланган диний-укуктук маданияттын ортосундагы айырмачылыктар да кошулган. Чет жакаларда бирдей империялык тартипти жана мыйзамдуулукту орнотуу багытында 1865-жылдан 1890-жылга чейинки убактарда Түркстан крайын административдик башкаруу боюнча «Түркстанды башкаруу жөнүндө Жоболор» бир нече жолу кабыл алынган (1867, 1871, 1873, 1883, 1886, 1890-жж.) [4, 217]. Аталган укуктук документтерди ошол учурдагы чөлкөмдүн коомдук саясий, социалдык-экономикалык турмушун тескеп турган баш мыйзам катары кароого болот. Алардын тез тез өзгөрүп турушу алгачык мезгилдерге мүнөздүү. Чынында мында аракеттердин баары чет жакаларды империялык тизимге кийрүү менен бир бүтүн системага келтирүү болгон.

Россия империясы Түркстанды башкарууну уюштурууну өзүнүн басып алуусунун алгачкы этабында баштаган. Аталган маселеге арналган изилдөөсүндө белгилүү тарыхнаамачы Ж. Алымбаев Россия империясынын Түркстан крайына карата жасаган басып алуучулук жана колониалдык саясатын 3 этапты бөлүп көрсөткөн: 1) XIX к. 50-60 жж. экономикалык жана стратегиялык чалгындоо мезгили; 2) XIX к. 60-80-жж. Орто Азиянын аймагын каратып алуу, хандык, жергиликтүү салттык бийлик механизмдерин жоюу жана жаңы (колониалдык) бийликтин системасынын калыптаныш мезгили; 3) XIX к. 80-90-жж. колониалдык башкаруу системасынын масштабдуу кеңейиши жана башкаруу чөйрөсүндөгү “русификатордук” тенденциянын күчөшү [5, 76]. Автор белгилегендей каратылган аймактарда бийлик системасын түзүү 1860-жылдардан башталган. Алгач Түркстан облусу Оренбург генерал-губернаторлугунун курамына кирип убактылуу жобо менен башкарылган. Иш жүзүндө Түркстан түздөн-түз Россия империясынын курамындагы аймакка айланган. М.Г. Черняев Түркстан облусунун биринчи аскер губернатору болуп дайындалган. Облустун административдик борбору Ташкент шаарында турган. 1867-жылдын 1-июлунда падыша Александр II «Түркстан генерал-губенаторлугун башкаруу жөнүндө убактылуу жобонун долбоорун» бекиткен. Түркстан генерал-губенаторлугу адегенде Семиреченск жана Сыр-Дарыя деп аталган эки облустан турган. Андан кийин 1865-жылы Зарафшан облусу түзүлүп, кийин Самарканд деп аталып калган. Амударыя бөлүмү 1873-ж. Сырдарыя облусунун курамына кирген. Кокон хандыгынын ордуна 1876-жылы Фергана, 1881-жылы Закаспий облустары түзүлгөн. ана Облустун биринчи генерал-губернаторлугуна генерал-адъютант К.П. Кауфман дайындалган. Ага чексиз ыйгарым укуктар берилген. Түркстандагы орус бийлиги «аскердик-элдик» бийлик деп аталган. “Ал жалпысынан аскердик жана жарандык бийликти бириктирүүгө жана ошол эле мекемелерде административдик, соттук, чарбалык жана башка функциялар концентрациялоого негизделген. Ушул принциптер Түркстанды башкаруунун негизин түзүп калган” [6, 26].

Чет жакаларда борбордук бийликтин негизги тиреги генерал-губернаторлор институту болуп калган, бул башкаруунун маанилүү структурасы болуп саналат. Генерал-губернаторлордун ыйгарым укуктарынын кеңдиги аймактын өзгөчөлүгүнө жараша болгон. Колониялык доор боюнча бир катар эмгектердин автору Т. Кененсариев: “Түркстандын

генерал-губернаторлоруна берилген укуктардай кеңири ыйгарым укуктар Орусиянын башка колониялык чет жакаларында болгон эмес. Бекеринен биринчи генерал-губернатор К.П. Кауфманды жергиликтүү калк “жарым падыша” деп атаган эмес. Бул укуктар “согуш мезгилиндеги абалда комендантка берилген” укуктардай эле элес калтырган”[7, 127],”- деп белгиленген.

Жергиликтүү башкаруу системасы туземдик администрация деп аталган. Ага жергиликтүү элдерден болуш башкаруучулары шайланышып, ыстарчындар, элүү башылар, айыл жана шаар башчылары сыяктуу кызматтар камтылган. Бул багытта изилдөөчү А.Маматованын кыргыздардын арасындагы болуштук жана айылдык администрация тууралуу изилдөөсү белгилүү. Автор бийликтер шайлоо системасын киргизүү менен жергиликтүү бийликке “өзүн-өзү башкаруу” мүнөзүн берүү максатын көздөгөндүгүнө токтолуп: “Бирок бул процесс башынан эле демагогиялык маневр, калктын башкарууга болжолдуу катышуусун көрсөтүүгө багытталган таза дипломатиялык акция болгон,” - деген тыянакка чыгарган[8, 51]. Укук жаатындагы белгилүү илимпоз Б.Борубашов өз алдынча башкаруу органдарынын административдик реформаларынын прогрессивдүү маанисин белгилеген. Анын пикиринде шайлоо системасынын киргизилиши жашыруун добуш берүү кыргыз элинин кызыкчылыгына кызмат кылган[9, 109-114]. Албетте шайлоо системасы жаңы көрүнүш болгон. Бирок, акырындык менен анын айланасында уруулук атандашуулар, тирешүүлөр, пара берүү сыяктуу туура эмес көрүнүштөр жарала берген. Болуштарга болгон ишеним элдик нааразчылыктар, көтөрүлүштөр учурунда бийлик төбөлдөрүнүн элегинен өтүп турган. Анын айрым өкүлдөрү шайлоолордун ордуна дайындоолорду кийрүүнү туура көрүшкөн.

Башкаруу структурасына мүнөздүү жагдайлардын бири айрым аймактардын административдик бирдиктерге туруктуу бекитилбестен, тигил же бул бирдиктин карамагына кирип же чыгып туруусу болгон. Кыргызстандын түндүк жергелеринин айрым аймактары Талаа крайына да карап турган. Бул тууралуу белгилүү тарыхчы Д.Сапаралиев Жети-Суу областынын Түркстан областын башкаруу жөнүндөгү жана Талаа крайын башкаруу жөнүндө жоболорго бай ийип калгандыгын көрсөткөн[10, 43]. Ал эми анын максаты тууралуу: “Кыргыздарды төрт облуска, тогуз уездге чачыратуу да ошол эле максаттардын – бирдиктүү кыргыз элинин башын коштурбоо, орус бийлигинин борбордук аппаратынын чет жакадагы экономикалык жана саясий үстөмдүгүн камсыз кылуу жана империянын улуттук чет-жакаларынын элдик-боштондук күрөшүн басуу максатын көздөгөн”[10, 47], - деп белгилеген. Бул жагдайга кайрылган Т.Кененсариев[7, 136] падышачылыктын административдик бирдиктерди түзүүдө “бөлүп сал да бийлей бер” таризинде мамиле болгондугуна токтолгон.

Крайлык администрациянын курамына кирген түзүмдөр тиешелүү министрликтерге жана жергиликтүү генерал-губернаторлорго баш ийишип, кош башкарууда болушкан. Бул көбүнчө чечимдерди кабыл алууда ыраатсыздыкка алып келип, улуттук чет жакаларды башкаруунун натыйжалуулугун төмөндөткөн. Жалпысынан генерал-губернатордук көзөмөл менен ведомстволук министрлик көзөмөлдүн карама-каршылыгы Түркстан чөлкөмүн башкарууну уюштурууда тең салмактуулуктун бузулушуна алып келген. Кайсы бир маселелер боюнча ажырымдар да орун алган. “Түркстан крайын башкаруу маселеси борбордук өкмөттө жана Мамлекеттик Думанын жыйындарында каралып турган. Айрым

убактарда борбор менен крайдын администрациясынын ортосунда кайчы пикирлерден улам талаш тартыштар жаралган. Алардын олуттуусу Түркстан крайын Согуш министрлигинин кармагынан ИИМдин ыктыярына өткөрүү маселеси болгон. Аталган маселе бир нече жолу көтөрүлүп, талкууга алынгандыгына карабастан колониялык доордун соңуна чейин согуш министрлигинин карамагында кала берген[6, 26]. Анын олуттуу себептери болгон. Ал геосаясий кызыкчылыкка негизделген болчу. “Түркстан генерал-губернаторлорунун регулярдуу алмаша берүүсү жоболордун долбоорун иштеп чыгууда акыркы жыйынтыкка алып келген эмес. Натыйжасында 1886-жылы кабыл алынган “Түркстанды башкаруу жөнүндө жобо” анча-мынча өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен 1917 - жылга чейин сакталып кала берген”[11,73]. Административдик түзүлүштүн айрым принциптери совет бийлигинин алгачкы жылдарында Түркстан АССРин түзүүдө колдонулган. Ал гана эмес анын жыйынтыктары 1924-жылдагы улуттук-мамлекеттик аймактык бөлүштүрүүдө да чагылдырылган. Жыйынтыктап айтканда падыша өкмөтүнүн Туркстандагы административдик –башкаруу саясаты мүнөзү боюнча “аскердик элдик башкаруу” моделине негизделген жана чөлкөмгө биринчи кезекте геосаясий маани берилген. Жергиликтүү шайланма администрация болсо жаңы көрүнүш болгон. Болуштардын бийлиги советтик доордун алгачкы жылдарында да улантыла берген.

Адабияттар:

1. Котюкова Т.В. Туркестан в дискурсе фронтальной модернизации Российской империи в конце XIX – начале XX В. Ислам в современном мире. 2015. Том 11. № 1 С. 44-54.
2. Абашин С. Н. [Размышления о «Центральной Азии в составе Российской империи»](#). [Ab Imperio](#).-2008. -№ 4. - С. 456-471.
3. Васильев Д. В. Бремя империи административная политика России в Центральной Азии, вторая половина XIX в. -Москва:РОССПЭН, 2018. -636.
4. Алымбаев Ж.Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в Российской историографии второй половины XVIII- начала XXвв .-Б.: 2009.-С217.
5. Алымбаев Ж.Б. Туркестандагы колониалдык саясат жана Фергана өрөөнүндөгү 1916- жылдагы көтөрүлүштүн башталышы. *Sosyal Bilimler Dergisi*.-2007.-№17.-76-б.
6. Авазов Э.А. Падышачылык Орусиянын Түркстандагы башкаруу саясаты: проблемалар жана аны чечүү аракеттери. ОшМУнун Жарчысы.2014.№3.-26-б.
7. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917). Бишкек.: Maxprint,2019.-127-б.
8. Маматова А. Роль выборного начала в местной административной системе управления Кыргызстана второй половины XIX -начала XXвв. Вестник Академии наук МОНРК. -2011.№5.-С.48-52.
9. Борубашов Б.И. Кыргызстан в системе государственного устройства и управления Российского государства. Вестник КРСУ.-2008. Том 8.№ 2.- С. 109-114.
10. Сапаралиев Д. Система управления кыргызов в составе Российской империи (1855-1917 гг.) *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12).С.43-47

11. Зулпуева Р., Авазов Э. Становление и развитие местного самоуправления в Туркестане в конце XIX начале XXвв. Материалы международной научной конференции. Оренбургский государственный педагогический университет, 3–4 октября 2019 г. С.73

* * *

Авазов Э.А., Саркарова Д.М.
**ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ РОССИЯ
ИМПЕРИЯСЫНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Э. А., Саркарова Д. М.
**ОТРАЖЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В
ТУРКЕСТАНЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Т.КЕНЕНСАРИЕВА**
Avazov E.A, Sarkarova D.M.
**THE REFLECTION OF THE ECONOMIC POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN
TURKESTAN IN THE RESEARCH OF PROFESSOR T. KENENSARIEV**

УДК: 945.743:8038

Аннотация.Россия империясынын экономикалык саясаты падышачылык доордон бери постсоветтик Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тарыхында изилденип келе жаткан маселелердин бири болуп саналат. Бүгүнкү эгемендүүлүктүн шарттарында тарых илиминдеги мурда колго алынбаган же би бир беткей баа берилген тарыхый окуяларды жана кубулуштарды карап чыгууга мүмкүн болууда. Алардын бири падыша өкмөтүнүн Т.уркстандагы экономикалык саясаты болуп саналат. Советтик мезгилде аталган маселени изилдөөдө анын прогрессивдүү жыйынтыктарына басым жасалган. Макалада белгилүү тарыхчы Ташманбет Кененсариевдин Орус империясынын Түркстандагы колониялык доордогу саясатынын экономикалык аспектилерине арналган эмгектерине тарыхый сереп берилген. Автордун региондогу экономикалык саясат боюнча изилдөөлөрүнө көңүл бурулат. Автордун пикири боюнча, монархия менен Түркстанда жаңыдан калыптанып жаткан буржуазиянын кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыктар күчөгөн. Натыйжада өнөр жайдын бир тараптуу өнүккөндүгү белгиленет.

Ачкыч сөздөр: Профессор Т.Кененсариев, изилдөө, Россия империясы, Түркстан, экономикалык саясат.

Аннотация.Экономическая политика Российской империи - один из вопросов, изучаемых в истории постсоветских стран Центральной Азии с царских времен. В условиях современного суверенитета становится возможным рассмотреть те исторические события или явления, которые ранее не изучались или неоднозначно оценивались в исторической науке. Одним из них является экономическая политика царского правительства в Туркестане. В советский период при изучении данного вопроса акцент делался на его прогрессивные результаты. В статье дан историографический обзор работ известного историка Ташманбета Кененсариева, посвященных экономическим аспектам политики Российской империи в Туркестане в колониальную эпоху. Основное внимание уделено исследованиям автора в области экономической политики в регионе. По мнению автора, обострились противоречия между монархией и формирующейся в Туркестане буржуазией. В результате отмечается одностороннее развитие промышленности.

Ключевые слова: профессор Т. Кененсариев, исследование, Российская империя, Туркестан, экономическая политика.

Annotation. The economic policy of the Russian Empire is one of the issues studied since tsarist times in the history of post-Soviet Central Asian countries. In the context of modern sovereignty, historical science can consider historical events or phenomena that have not been previously studied or ambiguously evaluated. One of them is the economic policy of the tsarist government in Turkestan. During the Soviet period, when studying this issue, the emphasis was placed on its progressive results. The article presents a historical review of the works of the famous historian Tashmanbet Kenensariyev devoted to the economic aspects of the policy of the Russian Empire in Turkestan in the colonial era. The main attention is paid to the author's research on economic policy in the region. According to the author, the contradictions between the monarchy and the emerging bourgeoisie in Turkestan intensified. As a result, industrial development became one-sided.

Keywords: Professor T. Kenensariyev, research, Russian Empire, Turkestan, economic policy.

Түркстандын тарыхы боюнча XIX кылымдын 20-30-жылдарында орус саякатчыларынын жана изилдөөчүлөрүнүн эмгектери жарык көрө баштаган. Бул учурду чөлкөм толук бойдон империянын курамына кире элек мезгил болчу. Ага карабастан чөлкөмдүн жаратылышы, кен байлыктары, суу ресурстары боюнча айрым саякатчылардын, экспедиция өкүлдөрүнүн маалыматтары жарык көрө баштаган. Англо-орус атандашуусунун шарттарында бул жагдайдын изилдөөгө алуу маанилүү болгондугу талашсыз. Профессор Т.Кененсариев бул жагдага мындайча баа берген: “Жаңы доордогу изилдөөчүлөрдүн эмгектери мазмуну жагынан эки чон проблемага арналып жазылгандыгын байкоо анча кыйын эмес. Биринчиси — Орусиянын тышкы саясатына жана анын орчундуу бөлүгү болгон «чыгыш маселесине», англо-орус атаандашуусуна арналып жазылган эмгектер. Бул изилдөөлөрдө Орусиянын Чыгышка, Түркстанга карай жылуусунун себептери, орус—чыгыш соода байланыштары жана чөлкөмдөгү англо-орус карым-катнашы айтылат. Илимий иштердин экинчилеринде жалпы эле Түркстанды басып алуунун жүрүшү изилденген[1, 7].” Автор белгилегендей көптөгөн авторлор Россиянын Түркстанга жылуусунун мотиви катары англо-орус атаандаштыгын белгилешкен.”Көп убакыттардан бери Орто Азияда уланып келе жаткан англо-орус атаандашуусу, Кашкар менен мамиленин курчушунун шарттарында орус калктарынан Түркстандагы чек ара аймактарында таяныч түзүү багытындагы ой-пикирлер оторлоштурууну активдештирүүгө түрткөн”[2,173].

XIX кылымдын 90-жылдары Түркстан чөлкөмүндө пахтачылык менен жибекчиликке жана ирригация маселелерине арналган өзүнчө эмгектер жарык көрө баштаган. Белгилей кетсек Түркстанды өздөштүрүү аркылуу экономикалык пайда табуу жаатында ар кандай кесип ээлеринин да изилдөөлөрү жаралган. Алсак, алардын арасында белгилүү журналист И.И. Гейер[3], аграном А.Шахназаров[4], экономист С.И. Гулишамбаров[5] ж.б. болгон.

Советтик тарыхчылардын Орто Азиядагы капитализмге карата көз карашы түрдүү болгон. Бул мезгилде Түркстандагы тарых мектебинин негизги өкүлдөрү П.Г. Галузо[6],

В. Лаврентьев[7] жана башкалар болгон. Алар орус капитализмин Орто Азияга алып келүү маселесин талдап, көпчүлүк учурда социалисттик көз карашты чагылдырышкан. П. Галузо түркстандык буржуазиянын ордун жана анын жигердүү өнүгүүсүн колдоп, орус империясынын башкаруусун катаал сынга алган В.Л. Лаврентьев Түркстанда ички рыноктун өнөгүшү менен шаар калкынын санынын өскөндүгүн белгилеген. Анын маалыматына караганда Түркстандын шаарлардагы калкы 1897-жылдан 1914-жылга чейин 58,4%ке өскөн[7,14].

Советтик тарыхнаамада төрт негизги мектеп калыптанган. Алар: 1) соодалык капитализмдин үстөмдүгү (Г. Сафаров жана башкалар); 2) аймакта өнөр жай капитализминин үстөмдүгү (В. Лаврентьев); 3) "аралаш" экономиканын жактоочулары (А. Аминов, А. Юлдашев); 4) Түркстан аймагында капитализмдин болгондугун четке каккандар. Маселенин тарыхнаамасына токтолууда алгачкы изилдөөлөр 1920-40-жылдарды камтыгандыгын белгилөөгө болот. Бул мезгилде Түркстандагы тарых мектебинин негизги өкүлдөрү капитализмдин Орто Азияга жайылышын талдап, көпчүлүк учурда социалисттик көз карашты чагылдырышкан. Изилдөөлөрдүн кийинки этаптары 1950-1970-жылдарга туура келет. Бул мезгилде Орто Азиянын Россияга кошулуусунун «прогрессивдүүлүгү» таризинде изилдөөлөр жарык көргөн. Бул көз карашта негизги ролду социалисттик экономика өлкөнүн өнүгүүсүнө "жакшы" таасир эткендиги жана ошол кездеги колониялык башкаруунун зыяндуу жагы баса белгиленген. Советтик мезгилдин сонундагы орто азиялык экономикалык тарыхчылар Түркстандын экономикасын кеңири изилдеп, аймактагы башкаруунун катачылыктарын сынга алышкан. Жалпылап айтканда советтик доордо падышачылыктын Түркстандагы экономикалык саясаты капитализмдин кеңири жана терең өнүгүүсү деген аныктаманын алкагында каралган жана аталган чөлкөмдүн сырьелук база болгондугу, империалистердин табийгый ресурстарды талап тоногондугу тууралуу пикирлер үстөмдүк кылган.

Аталган маселени изилдөө учурда да улантылып келүүдө. Кыргыз тарыхнаамасында бул багытта жигердүү изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын катарына белгилүү профессор Т. Кененсариевди кошууга болот. Анын илимий изилдөөлөрүнүн көпчүлүгү Фергана өрөөнүнүн тарыхына багышталган. Ал 1984-жылы 18-майда Москва шаарында москвалык профессор Нина Степановна Киняпина жетекчилиги алдында "Экономическая политика царского правительства в Киргизии в конце XIX - начале XX вв." ("XIX кылымдын акырындагы - XX кылымдын башындагы падышалык өкмөттүн Кыргызстандагы экономикалык саясаты") деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Ал эми докторлук ишин 1998-жылы "Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү",- деген темада жактаган.

Т.Кененсариев жаңы доордогу тарых боюнча белгилүү адис катары Кокон хандыгынын жана падышалык өкмөтүнүн мезгилиндеги тарыхый өнүгүүнүн экономикалык аспектилерин кеңири изилдөөгө алган. Автордун мындай изилдөөлөрүнүн бири падыша өкмөтүнүн Кыргызстандагы экономикалык саясатына арналган. Бул эмгекте Т. Кененсариев империялык экономикалык саясаттын алкагында жер маселеси боюнча саясатын эки этапка бөлүп караган этаптарга бөлүп караган. Анын пикири боюнча биринчи этапта 1867-жылдан 1886-жылдар аралыгындагы Түркстандагы жер саясатына даярдык көрүү жана аны биротолоиштеп чыгуусу ишке ашырылган. Экинчи этап 1886-

1917-жылдарды камтыйт. Мында Кыргызстандын отурукташкан аймактарындагы жер-салык системасы, бийликтин көчмөндөрдүн жер ээликтерине карата мамилеси чагылдырылган [8]. “1886-жылы “Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү Жобо иштелип чыккандан кийин Түркстандагы бош жаткан жерлерге кедгиндерди, биринчи кезекте, запастагы төмөнкү чиндегилерди жайгаштыруунун мыйзамдык чектери белгиленген” [9,4]. Изилдөөнүн кийинки баптарында падышачылыктын Кыргызстандагы көчүрүү саясатынын ишке ашырылышы, келгиндер маселесинин абалы жана соода-өнөр жай саясаты маселелеринин айланасындагы урунттуу жагдайлар баяндалган. Автор тарабынан XX к. башында өндүрүш жана казып алуу тармактарында ири капиталисттик ишканалар өнүгө баштагандыгы белгиленген. Автор мындай мисалдарды келтирүү менен «падышачылык жергиликтүү өнөр жайдын өнүгүүсүнөн баш тартпагандыгы менен чийки заттардын булагы катары караган» [8,192], - деген бүтүмгө келген. Ушундай эле пикирди анын шакирттери Э.Авазов менен К.Халматов: «Өнөр жай тарыхынын өткөнүн изилдөө менен капитализмдин өнүгүшүнүн натыйжасында өнөр жайдын өнүгүшүнө карабастан, бул тармакта кайра иштетүү өнөр жайы үстөмдүк кылып, ал сырьену экспортко чыгарган деген тыянак чыгарууга болот. Ал бир жактуу өнүккөн деп айтууга болот. Анын өнөр жайынын ири бөлүгү чийки кызыкчылыктардын негизинде уюштурулган» [10, 111], - деп белгилешкен.

Автор бир топ изилдөөлөрүндө падыша өкмөтүнүн колониялык саясатындагы орусташтыруу принцибинин жетекчиликке алынгандыгын жана капитализмдин кеңири өнүгүшү жараянынын көрүнүшү катары Россиянын аймактарынан тургундарды улуттук чет жакаларга көчүрүү саясатын, келгиндер маселесин белгилеген. Маалым болгондой П.А. Столыпиндин 1905-1906-жылдардагы агрардык реформасында да ушундай максаттар коюлган. “Реформанын рычагы дыйкандарды жерге жайгаштыруу, оторлоштуруу жараяны менен коштолгон иш-аракеттер болгон. Столыпиндик өкмөттүн мына ушундай комплекстүү иш чаралары Түркстандын жергиликтүү калкын, мейли чарбалык, мейли саясий же маданий турмушунда болсун орусташуусун күчөтүүгө алып келмек” [2,174].

Жогоруда белгиленгендей Т.Кененсариевдин бир катар изилдөөлөрү падышачылыктын орус тектүү калктардын Россиянын борбордук аймактарынан Түркстанга көчүрүү саясатына арналган. «XIX кылымдын аягында Сибирдеги жер фонду оторлоштуруу үчүн жетишсиз болуп, жаңы курс Түркстанга багытталган. Түркстандагы колониялык саясаттын принциптери анын башында белгиленгендей, ошол эле бойдон калган, биок, жергиликтүү шартка байланыштуу айрым өзгөчөлүктөрү болгон» [9,4]. Автор Кыргызстандагы жер маселесинин курчуп кетиши, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн негизги өбөлгөсү болуп эсептелет деген жыйынтыкка келген.

Анын соңку эмгектеринин бири “Кыргызстан оторчулук доорунда” деп аталган көлөмдүү эмгеги болду. Анын “Орусиянын Кыргызстандагы экономикалык саясаты” деген бөлүгүндө “жер маселесинин чечилиши”, “Орусиянын оторлоштуруу саясаты”, “кыргыздардын отурукташуусу” жана “колониялык экономика” деген бөлүмдөр орун алган. Автор: “Кыргызстандын Орусия империясынын курамында калышы жана анын колониялык мамилелердин алкагында болушу, бул жердеги экономикалык мамилелердин акырындап болсо да рынок шарттарына карата трансформациялана башташына алып келген” [11, 387-388], деген тыянакка келген. Автордун пикиринде

падышачылыктын кызыкчылыгы менен жаңыдан калыптанып келе жаткан ишкерлик буржуазиянын карама каршылыгы күч алган. Мындан улам чет элдик инвестицияга тыюу салынып, өнөр жай бир жактуу өнүккөн. Т.Кененсариевдин изилдөөлөрү боюнча бири нече эмгектер жаралып жатат. Анын ичинде Г.С.Токоева менен биргеликте жарыкка чыккан эмгекти белгилей кетүү керек [12]. Келечекте окумуштуу жөнүндөгү изилдөөлөр уланат деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Кененсариев Т Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70- жылдарындагы саясий өнүгүүсү. Бишкек,- 2009.- 7-б.
2. Авазов Э.Фергана өрөөнүндөгү падышачылыктын көчүрүү саясатынын ишке ашырылуусунун негизги этаптары. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. № 12. 173-б.
3. Гейер И.И. Весь Русский Туркестан // И.И. Гейер. — Ташкент : С.Р. Конопка, 1908. С.
4. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство Туркестана. М. : Тип. В. Киршбаума, 1908. 512 с.
5. Гулишамбаров С.И. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Средне-Азиатской железной дорогой.-Асхабад, Электронпеч. З.Д. Джаврова, 1913. – 588с.
6. Галузо П.Г. Туркестан - колония(Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии) — Ташкент : Гос. изд-во УзССР, 2-е изд., испр. и доп.. 1935. — 222 с
7. Лаврентьев В.И. Капитализм в Туркестане (Буржуазная колонизация Средней Азии). - М.:Изд. Коммунистической Академии, 1930. - с.14
8. Кененсариев Т. Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2- й половине 19 – начала 20 вв. Б.: 2009. 11-12-б.
9. Авазов Э. Падышачылыктын Фергана өрөөнүндөгү оторлоштуруу саясаты жана орус кыштактарынын пайда болушу//ЖАМУнун жарчысы.- 2013.-№1(27). С.4
10. Авазов Э.А., Халматов К.А. Состояние промышленности Ферганской долины в конце XIX –начале XX вв.// материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня открытия Туркестано-Сибирской железной дороги. Барнаул, 2020. С. 111.
11. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917). Бишкек.: Махprint, 2019. 387-388.
12. Токоева, Г. С., Авазов . Э. А. Вклад кыргызского ученого Ташманбета Кененсариева в изучение истории Кокандского ханства / Г. С. Токоева, Э. А. Авазов // Россия и Восток. К 300-летию СПбГУ : Материалы XXXII Международного конгресса по источниковедению и историографии стран Азии и Африки, Санкт-Петербург, 26–28 апреля 2023 года / Отв. редакторы: Н.Н. Дьяков, А.О. Победоносцева Кая, П.И. Рысакова. – Санкт-Петербург: Русская христианская гуманитарная академия им. Ф.М. Достоевского, 2023. – С. 236-238. – EDN YBWDC.

ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

Адишбек кызы Гүлжан, Женалиева Замира Аралбековна
ПЕДАГОГДОРГО КӨП ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ
Адишбек кызы Гүлжан , Женалиева Замира Аралбековна
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПЕДАГОГОВ МНОГОЯЗЫЧИЮ
Adishbek kyzy Gulzhan, Zhenaliev Zamira Aralbekovna
METHODOLOGY OF TEACHING MULTILINGUALISM TO EDUCATORS

УДК 37.091.4

Аннотация: Учурда дүйнө жүзүндөгү билим берүү системасында көп тилдүүлүк (полилингвизм), эки тилдүүлүк (билингвизм) кеңири мааниге ээ болууда. Кыргызстан сыяктуу көп улуттуу жана көп маданияттуу өлкөлөрдө бул маселе өзгөчө актуалдуу. Бул изилдөө педагогдорго көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн методикасын кеңири , терең талдоого арналган. Илимий иште полилингвизм менен билингвизмдин негизги түшүнүктөрү, алардын айырмачылыктары жана билим берүүдө колдонулушу каралат. Айрыкча мугалимдерди көп тилдүү билим берүү чөйрөсүндө иштөөгө даярдоо процессинде колдонулуучу негизги методдор кеңири сүрөттөлөт. Аларга төмөнкүлөр кирет: **Иммерсия методу (толук чөмүлүү)** – тилди табигый чөйрөдө, окуу процессине толук интеграциялоо жолу менен үйрөтүү. **Коммуникативдик ыкма** – тилди баарлашуу куралы катары колдонуп, жандуу сүйлөө, түшүнүү жана жооп кайтаруу көндүмдөрү. **Салыштырма лингвистикалык метод** – окутулган тилдердин ортосундагы өнүктүрүү. **Окшоштуктарды жана айырмачылыктарды колдонуп, тилдерди бирге үйрөнүү.** **Проекттик иштөө ыкмасы** – тил үйрөнүүнү практикалык иштер жана долбоорлор аркылуу бекемдөө. **Маданий-контексттик ыкма** – тилди үйрөнүүдө ошол тил менен байланышкан маданиятты, каада-салттарды эске алуу. Изилдөөдө ошондой эле тил үйрөтүүдө педагогдор үчүн билим берүү программаларын түзүү, окутуу ресурстарын тандоо , баалоо инструменттерин колдонуу сыяктуу аспектилер талдоого алынган. Педагогдордун көп тилдүү компетенциясы — бул бүгүнкү күндө билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун негизги факторлорунун бири болуп саналат. Бул методика педагогдорго көп тилдүү сабактарда эффективдүү иш алып барууга, ар түрдүү тилдерде билим берүү материалдарын туура колдонууга , студенттерде тил үйрөнүүгө кызыгуу жараткан окуу чөйрөсүн түзүүгө шарт түзөт.

Ачкыч сөздөр: билингвизм, полилингвизм, тил компетенциясы, тил үйрөнүү мотивациясы.

Аннотация: В современной системе образования многоязычие (полилингвизм), двуязычие (билингвизм) приобретают особую значимость. В таких многонациональных и мультикультурных странах, как Кыргызстан, данный вопрос особенно актуален. Настоящее исследование посвящено всестороннему и глубокому анализу методики обучения педагогов многоязычию. В научной работе рассматриваются основные понятия

полилингвизма и билингвизма, их различия и применение в образовательном процессе. Особое внимание уделяется методам подготовки учителей к работе в условиях многоязычного обучения.

К основным методам относятся: **Метод иммерсии (полного погружения)** – обучение языку через полную интеграцию в естественную языковую среду, образовательный процесс. **Коммуникативный метод** – развитие навыков живого общения, понимания и ответной речи, используя язык как средство общения. **Сравнительно-лингвистический метод** – изучение языков с учётом их сходств и различий. **Проектный метод** – закрепление языковых навыков через выполнение практических заданий и проектов. **Культурно-контекстный метод** – изучение языка с опорой на соответствующую культуру, традиции и обычаи. В исследовании также анализируются такие аспекты, как разработка образовательных программ для педагогов, подбор учебных ресурсов, применение инструментов оценки. Многоязычная компетентность педагогов является одним из ключевых факторов повышения качества образования. Предложенная методика способствует эффективному проведению уроков в многоязычной среде, правильному использованию учебных материалов на разных языках, а также созданию мотивационной образовательной среды, способствующей изучению языков учащимися.

Ключевые слова: Билингвизм, полилингвизм, языковая компетенция, мотивация к изучению языка.

Annotation: Nowadays' educational system, multilingualism (polylinguism), bilingualism have become increasingly important. In multiethnic and multicultural countries like Kyrgyzstan, this issue is especially relevant. This study provides a comprehensive and in-depth analysis of the methodology for teaching multilingualism to educators. The research explores the key concepts of polylingualism and bilingualism, their differences, and their application in the educational context. Particular attention is given to the methods used to prepare teachers for work in a multilingual learning environment. The main methods include: **Immersion method** – teaching languages through full integration into a natural language environment and the educational process. **Communicative approach** – developing real communication skills, understanding, and interaction by using language as a means of communication. **Comparative linguistic method** – learning languages by identifying and utilizing similarities and differences between them. **Project-based learning method** – strengthening language skills through hands-on tasks and collaborative projects. **Cultural-contextual method** – studying language in connection with the related culture, traditions, and customs. The study also analyzes aspects such as curriculum development for educators, selection of teaching resources, and use of assessment tools. Teachers' multilingual competence is one of the key factors in improving the quality of education. The presented methodology supports effective teaching in multilingual classrooms, appropriate use of multilingual educational materials, and the creation of a motivating learning environment that fosters students' interest in language learning.

Keywords: Bilingualism, polylingualism, language competence, language learning motivation.

Киришүү

Көп тилдүүлүк деген эмне? Билингвизм, полилингвизм тушундукторү. Билингвизм бул-бир адамдын эки тилди дээрлик билүүсү жана активдүү колдонуу жөндөмү. (bi- эки ,lingua-тил)латын тилинен которгондо.

1. Табыйгый билингвизм-бала эки тилди бала каезинен үйрөнөт.

2. Жасалма же окуудан үйрөнгөн билингвизм-экинчи тилди чоңойуп калган соң мектепте же окуу жайда үйрөнөт.

3. Коомдук билингвизм-коомдо эки тил расмий же активдүү колдонулат. Мисалы :Кыргызстанда кыргыз жана орус тилдери.

4. Индивидуалдык билингвизм-кишинин жеке билиминин өзгөчөлүгү.

Негизги артыкчылыктары:

- Тил үйрөнүүгө болгон жөндөмдөрдүн жогорулашы.

-Логикалык,креативдүү ой жүгүртүүнүн жогорулашы.

-Маданиятты, аралык түшүнүү жакшырат.

-Эки тилдеги билим булактарын, колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Билим берүүдөгү мааниси :Колледждерде методиканы эки тилде окутса кыргызча жана орусча, мүмкүнчүлүк болсо англисче.

Эффективдүү методикасы :CLILди колдонуу.

CLIL (Content and Language Integrated Learning) — бул **мазмун жана тил интеграцияланган окутуу** дегенди билдирет. Башкача айтканда, CLIL — бул предметти (мисалы тарых, биология, математика ж.б.) чет тилде (көбүнчө англис тилинде) окутуунун усулу. CLIL деген эмне?. CLIL — бул бир эле учурда: **жаңы тилди үйрөнүү**, жана **жаңы теманы үйрөнүү**. Тил жана предмет бирге окутулат. Бул ыкма Европа өлкөлөрүндө жана дүйнөнүн башка көптөгөн мамлекеттеринде кеңири колдонулат.

CLILдин максаты:

-Тилди колдонуу аркылуу үйрөнүү (language **through** learning).

-Предметтин мазмунун чет тилде түшүнүү.

-Тилди реалдуу кырдаалдарда колдонуу аркылуу үйрөнүү.

CLIL 4 негизги компоненти:

CLIL усулунун негизин «4 C» (4Cs) түзөт:

Компонент	Түшүндүрмө
Content (Мазмун)	Предметтин өзүнө тиешелүү билим (мисалы, географиядагы климат өзгөрүүлөрү).
Communication (Байланыш)	Жаңы тилди колдонуп сүйлөө, жазуу, угуу, окуу.
Cognition (Ой жүгүртүү)	Талдап түшүнүү, себеп-салдарды аныктоо, логикалык ойлоо.
Culture (Маданият)	Башка өлкөлөрдүн маданиятын түшүнүү жана салыштыруу.

CLILдин артыкчылыктары:

-Студенттер тилди табигый жол менен үйрөнүшөт.

-Тил чөйрөсүнө тереңирээк аралашуу болот.

-Эки багыттуу пайда: тил + предмет .

CLILде колдонулуучу усулдар:

Визуалдык материалдар (карта, диаграмма, видео).

-Жуптук жана топтук иштер.

-Проекттер, изилдөөлөр.

-Көп тилдүү терминология менен иштөө. Окуу куралдарын жөнөкөй тилде берүү.

Полилингвизм деген эмне? Полилингвизм (кээде "полиглотизм" деп да аталат)

— бул бир адамдын **бир нече тилде сүйлөй билүү жөндөмү**. Бул сөз грек тилинен алынган: “*poly*” — көп, “*lingua*” — тил. Полилингвизм — бир адамдын **экиден ашуун тилди** үйрөнүп, түшүнүп, күнүмдүк жашоодо, иште же окууда колдоно билүүсү. Мындай адамдарды **полиглот** деп аташат.

Полилингвизмдин түрлөрү:

1. **Билингвен полилингвизм (conscious polylingualism).**

→ Адам тилдерди атайын үйрөнүп, окуп өздөштүрөт.

2. **Жаратылыштан полилингвизм (natural polylingualism).**

→ Адам бир эле учурда көп тилдүү чөйрөдө чоңойгондо автоматтык түрдө өздөштүрөт.

Мисалы: үйдө бир тил, көчөдө башка тил, мектепте үчүнчү тил.

Полилингвизмдин деңгээлдери:

Полиглот болгондордун тил билиши ар кандай деңгээлде болушу мүмкүн:

Деңгээл	Түшүндүрмө
Аңгемелешүү деңгээли	Тилди сүйлөшүүгө жеткиликтүү колдонуу.
Академиялык деңгээл	Тилди сабак берүүдө, изилдөөдө колдонуу.
Жазма жана оозеки тең деңгээл	Тилди жазууда жана сүйлөбөдө бирдей жакшы билүү.
Түшүнүү деңгээли	Сүйлөй албаса да, угуп түшүнө алуу.

Полилингвизмдин пайдасы:

Артыкчылык	Түшүндүрмө
Акыл-эсти өнүктүрөт	Көп тил үйрөнгөн адамдын эс тутуму, көңүл топтоо жана ой жүгүртүү жөндөмү күчөйт.
Коммуникация кеңейтилет	Ар түрдүү маданияттагы адамдар менен сүйлөшө алат.
Ишке орношууда артыкчылык	Көп тил билген адистерге суроо-талап көп.
Саякаттоодо жеңилдик	Башка өлкөлөрдө тил тоскоолдугу болбойт.
Маданиятты терең түшүнүү	Ар бир тил — өзүнчө дүйнө таануу.

Кыйынчылыктары:

-Ар бир тилде жеткиликтүү деңгээлде болуу кыйын.

-Тилдерди аралаштырып жиберүү мүмкүн.

-Тилдерди унутуп калуу коркунучу (узак колдонбосо).

Кыргызстанда полилингвизм

Кыргызстан — көп тилдүү өлкө. Полилингвизм күнүмдүк жашоодо кеңири тараган: Кыргызча — мамлекеттик тил. Орусча — расмий тил. Англисче — билим жана IT тармагында. Өзбек, уйгур, дунган ж.б. тилдер — айрым аймактарда. Мектептерде **үч тилдүү билим берүү** саясаты (кыргызча, орусча, англисче) — полилингвизмди өнүктүрүүгө багытталган.

2. Коммуникативдик ыкма — бул окуучулардын тилди жандуу жана натуралдуу шартта колдонууга үйрөтүүгө багытталган окутуу методикасы. Бул ыкма тил үйрөтүүдө негизги максат катары **баарлашуу жөндөмүн** өнүктүрүүнү көздөйт. Башкача айтканда, грамматиканы же сөздөрдү жаттап үйрөнүүдөн мурда, тилди күнүмдүк турмушта кантип туура колдонуу керектигине көңүл бурулат.

Коммуникативдик ыкманын негизги өзгөчөлүктөрү: Баарлашуу — негизги максат. Тил жөн гана эрежелердин жыйындысы эмес, ал адамдарды байланыштыруучу курал. Бул ыкмада окуучу тилди реалдуу турмуштук кырдаалдарда колдонууга үйрөнөт (мисалы, базардан нерсе сатып алуу, жол сурап кайрылуу ж.б.).

Окуучунун активдүү катышуусу: Сабак учурунда окуучулар диалог түзөт, роль ойнойт, пикир алышат, оюн билдирет. Ошентип алар пассивдүү угучу эмес, **активдүү сүйлөөчүгө** айланышат.

Контекстке көңүл буруу: Сөздөр жана грамматикалык структуралар реалдуу кырдаалдын ичинде берилет. Мисалы: “Мен дүкөнгө барам” деген сүйлөмдү үйрөнүүдө дүкөнгө тиешелүү сөздөр, сүрөттөр, видео колдонулушу мүмкүн.

Каталык – үйрөнүүнүн бир бөлүгү: Коммуникативдик ыкмада тил үйрөнүүдө каталарга катаал мамиле жасалбайт. Тескерисинче, ал окуучунун өнүгүүсүнүн бир бөлүгү катары кабыл алынат.

Коммуникативдик ыкмада колдонулуучу методдор:

-Диалогдор жана роль оюндары.

-Чечим кабыл алуу боюнча тапшырмалар (мисалы: “Кайсы эс алуу багытын тандайсыңар?”)

-Топтук талкуулар.

-Сүрөт же видео негизинде баяндама түзүү.

-Кат жазуу, билдирүү жазуу (жандуу же интернет аркылуу).

Максаттар:-

-Сүйлөө жана угуу жөндөмүн жакшыртуу.

-Туура эмес сүйлөсө да, оюн жеткирүүгө үйрөтүү.

-Өздүк оюн билдирүү, талаш-тартышка катышуу.

Интерлингвистикалык ыкма жана анын колдонулушу

Интерлингвистикалык ыкма — бул тил үйрөтүүдө колдонулуучу метод, анда үйрөнүүчү жаңы тилди өзүнүн эне тили менен салыштыруу аркылуу үйрөнөт. Бул ыкма **салыштырма тил билими (сравнительное языкознание)** жана **лингвистикалык интерференция** принциптерине негизделет.

Интерлингвистикалык ыкманын өзгөчөлүктөрү: Салыштырма негизде үйрөтүү: Жаңы тилдин грамматикасы, фонетикасы жана лексикасы үйрөнүүчүнүн эне тили менен салыштырылып берилет.

Окшош жана айырмачылыктарды аныктоо: Эки тилдеги окшош элементтер (лексика, структура) оңой үйрөнүлөт. Айырмачылыктарга өзгөчө көңүл бурулуп, мүмкүн болгон катачылыктардын алдын алуу аракеттери көрүлөт.

Лингвистикалык интерференцияны эсепке алуу:

Эне тилдин жаңы тилге тийгизген таасири талданып, үйрөнүүчү ката кетирүүчү учурлар эске алынат.

Колдонулушу:

Интерлингвистикалык ыкма көбүнчө төмөнкү шарттарда колдонулат:

- Эки тилдүү мугалим кыргыз тилдүү окуучуга орус тилин үйрөтүп жатса.
- Эне тили менен үйрөнүлө турган тилдин ортосунда окшоштук көп болсо.
- Студенттин тилдик анализ жүргүзүүгө жөндөмү жакшы өнүккөн болсо.
- Университеттерде, лингвистикалык багыттагы курстарда, атайын тилдик салыштыруу курстарында.

Мисалы:

Эгер кыргыз тилдүү студент орус тилин үйрөнүп жатса:

Кыргызча: *Мен мектепке барам.* Орусча: *Я иду в школу.*

Бул жерде сөздөрдүн жайгашуу тартиби окшош, бирок **орус тилинде "в школу" формасында септелет**, ал эми кыргыз тилинде "мектепке". Демек, бул жерде тилдердин **синтаксистик окшоштугу** бар, бирок **морфологиялык айырмачылык** бар. Интерлингвистикалык ыкма ушуну түшүндүрүп берет.

Артыкчылыктары:

- Тилди логикалык түшүнүүгө жардам берет.
- Эне тил менен салыштырып, оңой кабыл алууга шарт түзөт.
- Каталарды алдын ала божомолдоп, түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү бар.

Кемчиликтери:

Ар бир тил үйрөнүүчүнүн аналитикалык жөндөмү жетиштүү болбошу мүмкүн.

Тилдик интуициядан алыстатып коюшу мүмкүн. Эне тилдин таасирин көбүрөөк кылып коюшу мүмкүн.

Интерлингвистикалык ыкма жана полилингвизмдин байланышы:

Интерлингвистикалык ыкма менен полилингвизмдин ортосунда түздөн-түз байланыш бар. Бул байланыш төмөнкүдөй аспектилерде байкалат:

1. Тилдерди салыштырып үйрөнүү — көп тил билүүгө жол ачат.

Интерлингвистикалык ыкма тилдерди салыштыруу аркылуу үйрөтөт. Бул ыкма тилдер ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды таанып-билүүгө жардам берет, ал эми бул процессти өздөштүргөн адам башка тилдерди да оңой үйрөнө алат. Мисалы: Кыргызча, казакча, өзбекче тилдерде сүйлөгөн адам түрк тилин үйрөнүүдө бул тилдерди салыштыруу аркылуу тез түшүнө алат.

2. Тилдердин ортосунда көпүрө түзөт. Полилингвизмди өнүктүрүүдө интерлингвистикалык ыкма тилдердин ортосунда логикалык байланыш түзүп, үйрөнүүчүнүн көп тилдүү дүйнө таанымын калыптандырууга жардам берет.

3. Интерференцияны башкаруу. Полилингвист болгон адам көп тилдерди сүйлөйт, бирок бул тилдер бирин-бири таасирлештириши мүмкүн (интерференция). Интерлингвистикалык ыкма дал ушул интерференцияны аңдап, аны башкарууга жардам берет. Бул полилингвизмдин сапаттуу болушуна шарт түзөт.

4. Метакогнитивдик жөндөмдөрдү өнүктүрөт. Интерлингвистикалык ыкма аркылуу тил үйрөнгөн адам тилдик структураларды терең түшүнөт, бул болсо тил үйрөнүү стратегияларын өзү тандап, башка тилдерди өз алдынча үйрөнүүгө өбөлгө болот. Бул — полилингвизмдин негизги белгиси. Негизги бөлүм: Педагогторго көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн методикасы

1. Көп тилдүүлүк: түшүнүгү жана анын билим берүүдө мааниси

Көп тилдүүлүк – бул адамдын эки же андан көп тилди үйрөнүп, күнүмдүк жашоодо, социалдык жана билим берүү чөйрөсүндө натыйжалуу пайдалана билүү жөндөмү. XXI кылымда билим берүү системасында көп тилдүүлүк – глобализациянын, миграциянын, маданияттар аралык байланыштын негизги фактору катары каралууда. Кыргызстандын билим берүү системасы да көп тилдүүлүккө багыт алууда: кыргыз тили – мамлекеттик тил, орус тили – расмий тил, англис тили – эл аралык байланыштын тили катары окутулат.

Педагог үчүн көп тилдүүлүк эмнени билдирет?

Бул – тилдерди үйрөтүүдөн тышкары, маданияттар ортосунда көпүрө болуу, тил аралык түшүнүшүүнү калыптандыруу жана көп тилдүү чөйрөдө балдардын өнүгүүсүнө шарт түзүү дегенди түшүндүрөт.

2. Көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн теориялык негиздери

Көп тилдүүлүккө үйрөтүүнүн методикасы бир нече илимий багыттарга негизделет:

Психоллингвистика: Баланын тилди кабылдоосу, тил үйрөнүүдөгү курактык өзгөчөлүктөрү эске алынат.

Дидактика: Окутуунун максаты, мазмуну, усулдары жана каражаттары так аныкталат.

Маданияттар аралык компетенттүүлүк теориясы: Тилди маданият менен бирге үйрөтүү зарылдыгын баса белгилейт.

Когнитивдик лингвистика: Тилди түшүнүүдө жана эстеп калууда акыл-эс процесстеринин ролун изилдейт.

Акыркы жылдары эл аралык коомчулук билим берүү тилдерин тандоодо көбүрөөк ийкемдүүлүктү камсыздаган ыкмаларды илгерилетүүнүн зарылдыгына келген. Бул адамдардын жашоонун бардык тармактарында мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигине караштуу Социалдык интеграция борбору тарабынан көп тилдүү билим берүү боюнча долбоор ишке ашырылып жатат. Анын алкагында бир катар жылдар бою борбор калаадагы пилоттук мектептерде көп тилдүү билим берүү модели апробациядан өтүп жатат [1]. Экинчи жана үчүнчү тилди окутуу тили катары киргизүү – татаал милдет. Бирок ушундай принцип менен түзүлгөн көп тилдүү билим берүү модели көңүл бурууга арзыйт, анткени тилди окутуунун каражаты катары колдонуу менен тилди предмет катары үйрөнүүнүн максаттары жана натыйжалары ар башка. Чет тилдерин үйрөнүү ар дайым билингвалдуу инсанды калыптандырууга өбөлгө боло бербейт [2. 142-бет].

Көп тилдүүлүктү окутууда педагогдор үчүн атайын иштелип чыккан методикалар заманбап билим берүү системасында маанилүү орунду ээлейт. Бул багытта эффективдүү ыкмаларды колдонуу, педагогдордун тил үйрөтүүдө компетенттүүлүгүн арттырууга өбөлгө түзөт. Төмөндө көп тилдүүлүктү үйрөтүүнүн негизги методикалык ыкмаларына токтолобуз.

Коммуникативдик метод — бул тилди практикалык пайдаланууга багытталган ыкма. Педагогдор окуучулар менен жигердүү сүйлөшүү, пикир алмашуу, күнүмдүк кырдаалдарды моделдөө аркылуу тилди үйрөтөт. Бул метод тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жардам берет.

Интерактивдүү ыкмалар (ролдук оюндар, дебаттар, топтук иштер) көп тил үйрөнүүдө окуучунун активдүүлүгүн жогорулатат. Педагогдор бул ыкмалар аркылуу окуучуларды эркин сүйлөөгө, тилдик чөйрөдө жүрүүгө көндүрүшөт.

Маданият аралык компетенцияны өнүктүрүү.

Көп тилдүүлүк — бул жөн гана тил билүү эмес, ар кайсы улуттардын маданиятын түшүнүү болуп саналат. Ошондуктан, педагогдор маданий өзгөчөлүктөрдү да үйрөтүүгө көңүл бурушу керек. Бул тилди түшүнүүнү жеңилдетип, толеранттуулукту калыптандырат.

Инновациялык технологияларды колдонуу- Санариптик технологиялар (аудио-видео материалдар, онлайн платформалар, мобилдик тиркемелер) тил үйрөтүүнү кызыктуу жана жеткиликтүү кылат. Педагогдор бул ресурстарды колдонуу менен окуучулардын тилге болгон кызыгуусун арттыра алышат.

Индивидуалдуу окутуу стратегиясы-Студенттердин деңгээлине жана өзгөчөлүгүнө жараша окутууну пландаштыруу ,көп тил үйрөтүүдөгү маанилүү фактор. Педагогдор жеке пландарды түзүү менен ар бир окуучунун тил үйрөнүүдөгү муктаждыгына көңүл бура алышат.«Заманбап адис маданият аралык илимий байланыштарды түзүүгө, эл аралык конференцияларга катышууга, илимдин белгилүү бир тармагындагы чет өлкөлүк тажрыйбаны үйрөнүүгө, ишкердик жана өнөктөштүк байланыштарды түзүүгө даяр болушу керек» [3,].

Негизинен студент өз жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүдө ,методдорду өздөштүрүүдө үй бүлөлүк шарты ,тарбиясы ички потенциалы да маанилүү.Күчтүү педагог студент тарбиялап гана чектелбестен,өз үй- бүлөсүнө да таасирин тийгизет.

Үй-бүлө — коомду тарбиялоонун башатын түзгөн эң байыркы социалдык институттардын бири. Үй-бүлөдө айлана-чөйрөнүн социалдык мүнөзү чагылдырылат жана инсандын атуулдук сапаттарынын калыптанышы ишке ашат. Үй-бүлө социологдордун, демографтардын, этнографтардын, философтордун, психологдордун жана педагогдордун изилдөө объектиси болуп келет. Үй-бүлө жана үй-бүлөлүк саясат жөнүндөгү мамлекеттик иш-кагаздарда үй-бүлөнүн жана үй-бүлөлүк социумдун маанилүүлүгү, коомдун социалдык саясатынын эң негизги тармагы деп баса белгиленген. Мындан улам, мамлекеттин социалдык саясаты башка коомдук институттар жана түзүмдөргө караганда инсандын жана үй- бүлөнүн алгачкылуулук принцибинин негизинде ишке ашырылат [4]. Г.С.Токоева белгилеп кеткендей “бүгүнкү күндөгү үй бүлө жана үй-бүлө курууга катышкан жактардын маселеси ар тараптуу талдоону талап кылууда. Ошондой эле коом тарабынан да үй бүлөнү куруучулардын укук-милдеттерин таанып билүүсү боюнча атайын агартуучулук иштерди пландаштыруу маселеси турат. Мындан сырткары мамлекеттин социалдык саясатынын

бир багыты катары үй-бүлө саясатын жүргүзүүдө атайын иш чара лардын жеткиликтүү болушу шарт» [5,3]

Бул илимий изилдөөдө полилингвизм (көп тилдүүлүк) жана билингвизм (эки тилдүүлүк) түшүнүктөрүнүн билим берүү системасындагы теориялык негиздери жана практикалык колдонулушу кеңири талдоого алынды. Көп тилдүүлүк жөн гана тилдерди үйрөтүү эмес, бул маданияттар аралык коммуникацияны өнүктүрүүнүн, дүйнөлүк билим мейкиндигине интеграциялануунун жана окуучунун инсан катары калыптанышына түрткү берген маанилүү фактор катары каралды. Кыргызстан сыяктуу көп улуттуу өлкө үчүн бул тема өзгөчө мааниге ээ. Бул контекстте билим берүү мекемелеринде тилдерди параллелдүү үйрөтүү, улут аралык ынтымакты чыңдоо, маданий ар түрдүүлүктү урматтоо жана эл аралык билим ресурстарын жеткиликтүү пайдалануу мүмкүнчүлүгү жогорулайт. Изилдөөнүн жүрүшүндө көп тилдүүлүк чөйрөсүндө окутууда колдонулуучу негизги методдор – иммерсия, коммуникативдик ыкма, салыштырма лингвистика, проектик иштөө жана маданий-контексттик ыкма – ар биринин өз алдынча маңызын жана бири-бири менен байланышкан аспектилерин ачып берүү максат кылынды. Бул методдор тил үйрөнүүнү окуучунун күнүмдүк турмушу жана жаратмандык ишмердүүлүгү менен тыгыз байланыштырууга, тил үйрөтүүнү окуучуга кызыктуу жана натыйжалуу кылууга өбөлгө түзөт. Ошондой эле педагогдордун көп тилдүү билим берүүгө даярдыгын жогорулатуу максатында билим берүү программаларын түзүү, окуу-методикалык материалдарды тандоо, баалоо жана мониторинг жүргүзүү сыяктуу маанилүү маселелер да каралды. Бул аспектилер окутуунун сапатын камсыздоонун негизги бөлүгү катары бааланды. «Тил – бул бир эле учурда аракет жана нерсе», – деп жазган М.М. Бахтин, – «себеби тил белгилери – бул байланыш мейкиндигинин затка айланган, нерселешкен формасы болуп эсептелет» [6] Негизинен тилди үйрөнүүдө башталгыч мектеп да манилүү. Алар узак мөөнөттүү окутуу жана инсанды калыптандыруу баскычында калыптанат, ошондуктан башталгыч мектеп аларды калыптандыруунун алгачкы баскычы гана [7]

Корутунду

Көп тилдүүлүк – бул XXI кылымдын билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү. Ал дүйнөлүк интеграция, глобализация жана маданияттар аралык байланыштын күчөшү менен байланыштуу. Полилингвизм жана билингвизм балдардын тил жөндөмдөрүн гана өнүктүрбөстөн, алардын логикалык ой жүгүртүүсүн, дүйнө таанымын жана маданий аң-сезимин кеңейтет. Бул процессте педагогдор негизги роль ойношот. Мугалимдин көп тилдүү компетенциясы – тилдерди терең билип гана койбостон, аларды окутууда ылайыктуу ыкмаларды тандап, окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүнө жана билим деңгээлине жараша эффективдүү колдоно билүү жөндөмү. Бул компетенцияны калыптандыруу үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүнү, заманбап педагогикалык технологияларды өздөштүрүүнү жана тил менен байланышкан маданий компоненттерди эске алууну талап кылат. Дал ушул себептен, көп тилдүүлүккө багытталган билим берүү педагогдордон жогорку деңгээлдеги даярдыкты, тил окутуу ыкмаларын терең өздөштүрүүнү жана креативдүү мамилени талап кылат. Бир тилди үйрөнүү үчүн анын таарыхына кайрылуу да талап кылынат. Орус совет түркологиясынын XX кылымда жарык көргөн грамматикаларында этиш сөз түркүмү, анын ичинде этиштин чактары алда канча кенен жана терең чагылдырылып жазылган. Буга Н. К. Дмитриев, Н. П. Дыренкова, Л. Н. Харитонов, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов ж.б.

окумуштуулардын ар кайсы түрк тилдери боюнча жазган грамматикалары мисал боло алат. Эгер мугалим бул талаптарга жооп берсе, анда ал көп тилдүү билим берүү чөйрөсүндө ийгиликтүү иш алып барып, окуучулар үчүн тил үйрөнүүнү табигый, кызыктуу жана натыйжалуу процесске айлантат.

Жыйынтыктап айтканда, көп тилдүүлүк – бул билим берүүдө сапатты арттыруунун, окутууну гуманизациялоонун жана окуучуну глобалдык жаран катары тарбиялоонун негизги аспектиси. Бул жаатта жүргүзүлгөн илимий жана практикалык иштер педагогдор үчүн маанилүү жетекчилик куралы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Дербишева, З. К. «Билингвальное и полилингвальное образование в контексте языковой ситуации в кыргызстане» / Языковая политика в образовании: запросы общества и перспективы многоязычного образования на юге Кыргызстана. Исследование Центра социальной интеграции при МОН КР. URL: http://soros.kg/wpcontent/uploads/2012/02/policy_brief_center_social_integration.pdf (дата обращения 08 января 2016).
2. Дербишева, З. К. «Билингвальное и полилингвальное образование в контексте языковой ситуации в кыргызстане» // Кудрявцева Е.Л. Естественный билингвизм как образовательный и научный потенциал // Межкультурная коммуникация и русский язык: сб. научных трудов. Карлсруэ: Дуальный университет Баден-Вюртемберг, Общество Икарус, 2010. С. 142—146.
3. Асаналиева, Ч. Н., Карабалаева, Г. Т. «Педагогикалык практиканы уюштуруунун мазмуну жана технологиялары» / кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары №2 (57) 2022
4. Тагаев, М.Дж, Билингвизм в аспекте межкультурной коммуникации. Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина. 2013-ж.(127-131-бб) Выпуск 3 ISBN 9967-21533X
5. Токоева, Г. С. Үй-бүлө: социалдык-философиялык талдоо / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 1. – С. 158-160. – EDN UQLVGA.
6. Турдубаева, Б.М. Башталгыч класстар мугалимдеринин компетенттүүлүккө багытталган окутууну уюштуруу маселелери . ЖАМУнун Жарчысы 2023-2 (S) (284-290 бб)
7. Женалиева, З. А. Өткөн чак формаларынын түркологиядагы көрүнүшү .ЖАМУнун Жарчысы 2023-2 (S) (172- 177бб)

* * *

Жолдошбаева. Ы. К., Таирова.З.З.
АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СУРООЛУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН КЭЭ БИР
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Жолдошбаева. Ы. К., Таирова.З.З.
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Y.K. Zholdoshbaeva, Z.Z. Tairova
SOME FEATURES OF INTERROGATIVE SENTENCES IN ENGLISH

Аннотация. Бул макалада англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөр жана алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылат ошондой эле мисалдар менен толукталат. Көпчүлүк учурда студенттер үчүн тажатмалуу да сезилет. Себеби, эрежеге баш ийбеген „эрежелер“, кездешет. Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктагандыгын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт. Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү болот. Анын үстүнө илимий техниканын тездик менен өсүшү анын кескин алдыга өнүгүп кетиши жана англис тилине болгон муктаждык учурдун талабы.

Түйүндүү сөздөр кыйынчылык туудуруу, ирээти менен, байланыш каражаттары, коюлган талаптар, тереңдетип окутуу, кайталанган сөздөр, алдынкы сабында, заманбап технологияларды колдонуу, айрымачылыктар, ыкмалар

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросительные предложения в английском языке и их особенности, а также примеры. Большую часть времени это кажется скучным для студентов. Причина в том, что существуют «правила», которые не подчиняются правилам. Знак вопроса выполняет одновременно две разные задачи: ставится в конце предложения, отделяет его от второго предложения, означает завершение предложения; с другой стороны, это показывает, что вопрос имеет смысл. Вопросительный знак ставится в конце предложения в вопросительном смысле, чтобы получить ответ от другого человека. Вопросительные предложения также различаются по структуре. Более того, быстрый рост научных технологий, их стремительное развитие и потребность в английском языке являются требованиями времени.

Ключевые слова: вызов, последовательность, средства коммуникации, заданные требования, углубленное обучение, повторяющиеся слова, на передовой, использование современных технологий, отличия, методы.

Abstract: This article discusses interrogative sentences in English and their features, as well as examples. Most of the time it seems boring to students. The reason is that there are “rules” that do not obey the rules. The question mark performs two different tasks at the same time: it is placed at the end of the sentence, it separates it from the second sentence, it means the completion of the sentence; on the other hand, it shows that the question makes sense. A question mark is placed at the end of a sentence in an interrogative sense to get an answer from the other person. Interrogative sentences also differ in structure. Moreover, the rapid growth of scientific technologies, their rapid development and the need for English are the requirements of the time.

Key words: *challenge, sequence, means of communication, given requirements, deep learning, repeated words, on the front line, use of modern technologies, differences, methods.*

Бул макаланы жазууга мага эмне түрткү болду? Негизинен мектепти аяктап жогорку окуу жайга тапшырышкан анын ичинен чет тилдерин англис тилин өздөштүрүү алар үчүн кыйынчылык туудуруп жатканы белгилүү. Кандай кыйынчылыктар болушу мүмкүн негизинен суроо койуш жана ал коюулган суроого жооп бериш. Мына ушунун өзү англис тилинде окучуулар жана биринчи курстун студенттерине кыйынчылык туудурат. Анын үстүнө мектептин программасында англис тилинин грамматикасына саат чектелип берилип калгандыгында. Ошонун негизинде кайрадан грамматиканы тереңдетип өтүүгө туура келет жогорку окуу жайларында жана кайталоо ирээтинде камтылган материалдар бар. Жалпы билим берүү программасына таянып (ЖББП же ООП) пландар түзүлөт жана жумушчу программалар ал эми мектептерде календардык план жана окуу план же сабактын планы түзүлөт. Анын үстүнө илимий техниканын тездик менен өсүшү анын кескин алдыга өнүгүп кетиши жана англис тилине болгон муктаждык учурдун талабы. Алсак АВН программасынын колдонулушу ушул жерден айтбай кетбесек болбойт. Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетин бул жаатында көптөгөн ЖОЖдордун эң алдынкы сабында десем жаңылышбаймын жана өтө сыймык менен айта аламын. Ушул тенденциялардын бардыгы биз англис тилин туура сүйлөп, англис тилинде туура суроо койуп, туура жооп берүүбүз керек экендигин көрсөтүп калды. Англис тилинин грамматикасы кызыктуу жана башка тилдердин грамматикасынан кескин айрымаланат ошол эле учурда татаал. Ошого карабастан түшүнүктүү да. Көпчүлүк учурда студенттер үчүн тажымалуу да сезилет. Себеби, эрежеге баш ийбеген „эрежелер“, кездешет. Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктагандыгын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт. Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү болот. Мындан тышкары башка тилдерден айрымаланып англис тилинде суроолуу сүйлөмдөрдүн төрт түрү да бар. Алар төмөндөгүлөр:

1-Жалпы суроо. (General question) „Yes, No,, question

2-Атайын суроо. (Special question) „Wh,, question

3- Алтернативдик суроо. (Alternative question)

4-Ажыратуучу суроо. (Disjunctive or TagTail question.)

Ошондой эле алар өз ара да чоң айрымачылыктарга ээ. Студенттерге кээде сүйлөмдөргө суроо койуш маселени туудурат жана кыйынчылыкта турат. Ошондой эле суроо койо алган учурда да суроолуу сүйлөмдөрдүн айрымачылыктарын жана биринен бирин ажыратып биле алышбайт. Себеби, англис тилиндеги суроолуу сүйлөмдөрдүн айрымачылыктары жөнүндө кеңири түшүнүк айрым учурларда мектептердин программасында кеңири берилбеген.

Биз эми ар бирине кенен токтолобуз. **1-Жалпы суроо.(General question).** Бул суроо бүтүндөй бир сүйлөмгө жалпы койулат. Кээде бул суроолуу сүйлөмдү „Yes, No,, question деп да аташат. Мисалы: Do you speak English? Yes, I speak English. No, I don't speak English же

болбосо yes, I do ,no I do not. Башка суроолу сүйлөмдөрдөн айрымаланып этиштердин бардык түрлөрү менен суроо койулат. Демек, жардамчы. модалдык, негизги туура жана туура эмес этиштерди атап кетсек болот. Кайсы этиш менен жалпы суроо берилсе жообу да ошол этиштин жардамы менен берилип калат жана оң терс жооптор да кошо камтылат. Ал эми кыргыз тилинде бул суроолу сүйлөм башка өңүттө колдонулат жана суроолу сүйлөм сүйлөмдүн ээси менен башталат. Мисалы: **Сен** англисче сүйлөй аласыңбы? Ооба, сүйлөй аламын, жок, сүйлөй албаймын тангыч сөздөр аркылуу жооптор түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде илеп белгиси же күчтүү сезим менен айтылган суроолу сүйлөмдөр кездешет. Мисалы: эмнеге кечигип жүрөсүң?! Болбосо жай айтылса тыныш белгилери койулбайт.

2. Атайын суроо (Special question „Wh., question). Бул башка суроолу сүйлөмдөрдөн айрымаланып бир канча суроолу сөздөрдүн түрмөгүнөн турат.

Who?-Ким? - Who are you? -I am Adil, I am Edil.

What?-Эмне?-What are you? I am a doctor. I am a teacher.

Where?-Каерде?-Where are you? - I am at hostel. I am at home. I am at work.

Why?-Эмнеге?-Why are you so late? - Why we must learn English?

Which?-Кайсы?-Which country are you from?- I am from India.

When?-Качан?-When you will return? - When you were born?

Where from?-Кайдан?-Where are you from? - I am from Alai.

What for?-Эмнеге?-What for you living? –What for you was there?

What kind of? - Кандай? Бир нерсенин өңүн жана түсүн билүүгө берилет. Мисалы: What kind of colour it was? How-Кантип? Кандай? - How you get diploma of doctor? -How is your mood?

How many? - Канча? (санала турган зат атоочторго тиешелүү суроо мисалы: китеп, буюмдар, жаныбарлар). How many children have you? - How many books he has? - How many friends has she? How much? - Канча? (саналбай турган зат атоочторго тиешелүү мисалы: суюук май, кум, шекер, акча). How much money you have? - How much does it cost? Баса белгилей кетчү нерсе сүйлөм мүчөлөрүнүн ар бирине койулат мына ушунусу менен башка суроолу сүйлөмдөрдөн кескин түрдө айрымаланып турат. Англис тилин үйрөнүүдө диалог түзүү же болбосо суроо жооп берип баарлашууда ушул атайын суроолу сүйлөмдүн ролу чоң.

3- Алтернативдик суроо. (Alternative question) же болбосо тандоосу бар суроолу сүйлөм. Негизинен „**or,**“ (же болбосо, или) деген ажыратуучу айрымалоочу сөз колдонулат ошону менен катар эле эч качан „ **yes, no,**“ деген жооптор да берилбейт коюулган суроолорго. Мисалы: Are you a doctor or a teacher? - I am a doctor ,I am not a teacher. Do you learn English or German? I learn English. Этиштердин бардык түрү колдонулуп алтернативдүү суроолу сүйлөм түзүлөт. Сүйлөм суроо берүү аркалуу суроолу сөз менен башталат.

4-Ажыратуучу суроо. (Disjunctive or TagTail question). Куйруктуу суроо деген каймана аталыш менен белгилүү. Чындыгында эле арасы үтүр менен ажыратылып эки бөлүктөн турат. Эгерде сүйлөмдүн биринчи бөлүгү оң (утвердительный) мааниде болсо экинчи бир бөлүгү терс (отрицательный) болот. Мисалы: Have you many friends, **haven't you?** You have not many friends, **have you?** Кыска (мини вопрос) суроо деп да аталат.

Себеби, суроо сүйлөмдүн аягына коюулуп ошону менен катар кыска бериле калган суроо ирээтинде жакшы түшүнүк калтырат. Башка суроолу сүйлөм сыяктуу этиштин бардык түрү менен койула берет. Кыргыз тилинде да ушундай суроолор кездешет. Мисалы: Сенин көп досторуң бар, ошондой эмесби? Сенин досуң жок, ошондойбу? Жогорудагы англис тилинин мисалынын негизинде деп түшүнүү абзел. Англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөрдүн орду өзгөчө. Алардын түзүлүшү, которулушу, колдонулуш орду, стилистикасы, грамматикалык ой тутумдары жана да бири биринен кескин айрымачылыктары. Мына ошондон улам англис тилин үйрөнүү жана сүйлөө тилди билбегендерге бир топ окууну түшүнүүнү талап кылат жана билип алган соң жеңил жана суроо жообу менен болоору да белгилүү экендигине көзүбүз жетти. Англис тилинин өзүнө таандык спецификасы бар кол тамгасы дегендей. Себеби, тил өсүп өнүгүш керек окумуштуу тилчилер суроолу сүйлөмдөрдүн аталыштарына кошумча киргизишкен. Алсак төмөндөгү суроолу сүйлөмдөрдүн аталыштары ар кандай бирок талдай келгенде негизи башында аталган түпкү грамматикалык аныктамалардан турат.

1. Closed question-Жабык суроо
2. Open question-Ачык суроо
3. Funnel question-Тунгуюк суроо
4. Leading question-Жетектөөчү суроо
5. Recall and praccess question-Ажыратуучу суроо (Эскертүү жана практикалык суроо)
6. Rhetorical question-Атайын суроо (Зат атоочко)
7. Divergant question-Айрымалоочу суроо (Алтернативдик). (Айрым суроо)
8. Probing question-Далилдөөчү суроо (Зордоочу суроо)

Көрүп турганыңардай бир караганда кайталангандай болгону менен ар биринин бири бирине окшобогон жана окшошотук жактары да бар экендигин билдик. Мындан тышкары азыркы англис тилинин граматикасында суроолу сүйлөмдөрдүн өзүн бир канча аталыштарга бөлүнүп же ээ болгондугун күбө болдук. Ал эми айрым учурларда кыргыз тилинде типтеш суроолу сүйлөмдөр кездешет. Мисалы: Сенин китебиң жок, ошондойбу? Же болбосо Сенин китебиң бар, ошондой эмесби? Англис тилиндеги ажыратуучу суроолу сүйлөмгө типтеш, тектеш, окшош десек жаңылышбайбыз. Сөзүбүз куру болбош үчүн ушул эле сүйлөмдүн англисчесин которулганын көрөбүз. Мисалы: Have not a book, **have you?** or Have you a book, **havn*t you?** Ал эми кыргыз тилинде күчтүү сезим менен айтылган суроолу сүйлөм кездешет же болбосо илептүү суроолу сүйлөм. Жогорудагы суроолу сүйлөмдөдүн бир канча түрлөрүнүн пайда болгонуна күбө болдук. Мисалы: **Каердесин, өтө кеч болуп калбадыбы?!** Алар негизги англис тилиндеги негизги төрт суроолу сүйлөмдөрдүн бышыкталып кээде кайталанып аталыштары бир аз өзгөрүп калган типтери. Ушундай жаңылануулар же толуктоолор дейбизби англис тилин окутууда чоң жардам көмөк болот. Мындан тышкары англис тилинин эч кайсы бир тилдерге окшобогон өзгөчөлүктөрүн дал ушул суроолу сүйлөмдөр аркылуу да билдик десек жаңылышбайбыз. Англис тилинде бардык суроолу сүйлөмдөрдү түзүүдө жардамчы этиш, модалдык этиш, негизги этиштин туура жана туура эмес түрлөрү колдонула турганын да эстен чыгарбашыбыз абзел.

“Сынган кылыч” романынан үзүндү: 1. Жерге сойлоп, чөгүп жаткан кызыл нардын мойнундай ийри ноодаларынын шагы калың, түбү жайлуу, көлөкөлүү. Жел болсо болбосо

да, башына майда толкун жүрүп, балыгы үрккөн көлдүн бетиндей жыбырап, көйкөлүп, дайыма акырын шыбырлап турар эле. Теңирберди бээсинин белин бошотуп, ооздугун чыгарып, жапайы бедеге коё берди да, канжыгасына байлана келген кичинекей кол чаначтагы кымызды чечип алып, эч шашылбай басып, шаатыттын түбүнө кирди, аны бутакка илди. Эки сары барпы чымчык шаатыттын шактарынын арасынан кубалашып чыгып, оволюп көтөрүлүшүп, алтын түстүү кызгылт сары канаттарын күн нуруна жалтылдата кайта шаатытка имерилип, кужурап сайрашып, калкылдап жүрүшкөн. Кары ошолорду тиктеп, тилин тыңшап, канаттарынын жалтылдаганына таңыркап, бир пас турду да, анан өзү курактуу кары адамдардын адатын кылып, ичинен тирүүлүгүнө шүгүрлүк келтирип, күңгүрөнүп тиги арпа жайга карай бет алды. **Качан бышат?** Ал бүгүн да арпасын көрүү үчүн эле келген болуучу. Өзүнөр күбө болгондой бул жерде суроонун кайсы түрү же суроолу сүйлөмдүн кандай түрүнө кирет? Бүтүндөй бир ойду бир эле түрмөк суроо менен да билдирсе болот экендигине ынанабыз чыгарманын керемети жазуучунун алптыгы ушунда. Эгерде биз бир канча сүйлөм түрмөктөрүн алсак англис тилинде ошол сүйлөмдөргө англис тилиндеги суроолу сүйлөмдөрдүн бардыгын ырааты менен койсо болот. Мисалы: **We live in India, now.** Бул сүйлөмдө: сүйлөмдүн ээси, баяндоочу, орун жана мезгил бышыктоочу бар. Ошондо: 1-**Who (ким?)** live in India, now? 2-**What did we do (эмне кылабыз?)** in India, now? 3-**Where (каерде?)** do we live, now? 4-**When (качан?)** do we live in India? Кайсы сөз түркүмүнө суроо койулса ошол сөз жазылбайт, түшүп калат сүйлөмдөн. Тил үйрөнүүдө айрыкча англис тилин үйрөнүүдө ар бир тыбыш, ар бир интонация, ар бир басым ошондой эле суроолу сүйлөмдөрдүн ар бирин бири биринен айрымалап билүү өтө маанилүү экендигин эч качан эстен чыгарбашыбыз керек. Ошону менен катар „мугалимдин башында туман болсо, окуучуларга түн болуп түшөт,“ деген кайсы бир педагогдун айтканы акыйкат экендигине ынанышыбыз керек экендигин замандын талабы деп түшүнөйлү кесиптештер.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов, Т.А. Компетентностный подход в современном образовании [Текст] / Т.А. Абдрахманов, М.А. Ногаев. – Бишкек: [Б.и.], 2011. – 114 с.
2. Абдуллина, О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования [Текст] / О.А. Абдуллина. – М.: Просвещение, 2005. – 141 с.
3. Bruning L&Saum, T. Kopfkin, In: Kooperatives Lernen, Methoden fur den Unterricht [Text] / L. Bruning, T. Saum. – Kassel, 2008.
4. Жолдошбаева, Ы. Англис тилинин практикалык курсу (Студенттердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу үчүн) [Текст] / Ы. Жолдошбаева. – Жалал-Абад: ЖАГУ, 2014. – 35 б.
5. Т.Касымбеков, „Сынган кылыч,“ романынан үзүндү 213-бет.

Интернет булактары:

- 1-Булак: <https://students.com.kg/?p=5463>

* * *

Нусупова Р.С.

**ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН БИЛИМ
САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ РОЛУ**

Нусупова Р.С.

**РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ**

Nusupova R.S.

**THE ROLE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN
IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION**

УДК:37.0:37.013

Аннотация: Бул макалада билим берүүнүн сапатын жогорулатууда инновациялык технологияларды колдонуу маселеси каралат. Инновациялык окутуу ыкмалары окуучулардын активдүүлүгүн, чыгармачылыгын жана критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталган. Макалада балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша окутуунун заманбап формаларын тандоонун маанисин баса белгиленген. Мисалы, оюн аркылуу окутуу, интерактивдүү методдор, санариптик ресурстарды колдонуу жана долбоордук иш негизги орунду ээлейт. Макалада ошондой эле мугалимдин ролу, педагогикалык чеберчилиги жана окуу процессин уюштуруудагы жаратуучулук мамиле тууралуу да сөз болот. Натыйжада, инновациялык технологиялар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөөрү аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: Билим сапаты, инновациялык технологиялар, интерактивдүү окутуу, санариптик куралдар, долбоордук окутуу, оюн технологиялары.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос использования инновационных технологий для повышения качества обучения. Инновационные методы обучения направлены на развитие активности, креативности и критического мышления учащихся. В статье подчеркивается важность выбора современных форм обучения с учетом возрастных особенностей школьников. В качестве примеров рассматриваются игровые методы, интерактивные подходы, использование цифровых ресурсов и проектная деятельность. Также в статье акцентируется внимание на роли учителя, его педагогическом мастерстве и творческом подходе к организации учебного процесса. В результате было определено, что инновационные технологии способствуют повышению качества образования.

Ключевые слова: Качество образование, инновационные технологии, интерактивное обучение, цифровые инструменты, проектное обучение, игровые технологии.

Annotation: This article examines the use of innovative technologies to enhance the quality of education in primary school. Innovative teaching methods aim to develop students' activity, creativity, and critical thinking skills. The author emphasizes the importance of selecting modern teaching forms appropriate to the age-specific characteristics of young learners. Examples include game-based learning, interactive methods, the use of digital resources, and project-based activities. The article also highlights the role of the teacher, pedagogical skills, and a creative

approach to organizing the learning process. As a result, it was determined that innovative technologies contribute to improving the quality of education.

Key words: *Quality of education, innovative technologies, interactive learning, digital tools, project learning, game technology.*

Азыркы учурда билим берүү системасынын ийгиликтүү иштеши инновациялык технологияларды колдонуу менен тыгыз байланышкан. Бул тенденция өзгөчө башталгыч класстарда маанилүү, анткени бул курак - баланын билим алуу негизи түптөлгөн мезгил. Башталгыч мектеп - бул окуучунун келечектеги академиялык ийгилигинин пайдубалы түзүлгөн жер. Ошондуктан, башталгыч класстарда инновациялык технологияларды колдонуу билим берүү изилдөөлөрүнүн актуалдуу темасы болуп саналат.

XXI кылымдагы окуучу XX кылымдагы окуучудан кескин айырмаланат. Бүгүнкү күндөгү балдар жаңы технологиялар менен эрте жашынан эле маалыматтын көп түрлөрү менен жеткиликтүү деңгээлде таанышышып, активдүү чөйрөдө жашашат. Жашоодогу мындай өзгөрүүлөр окутуу методдоруна карата заманбап мамилени талап кылат. Балдардын суроо-талабын канааттандырууга жана окууга болгон кызыгууну арттырууга, билим алуу процессин жекелештирүүгө жана башталгыч класстын окуучуларында 21-кылымдын көндүмдөрүн өнүктүрүүгө инновациялык технологиялар жардам берет.

Бул макаланын максаты - башталгыч класста окутуунун инновациялык технологияларын колдонуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө, алардын артыкчылыктары менен кемчиликтерин аныктоо жана аларды колдонуу боюнча практикалык сунуштарды берүү болуп саналат.

Илимий булактарга кайрылсак, инновациялык технологияларды окутуу процессин жакшыртууга, окуучулардын таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүн арттырууга жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга багытталган жаңы методдор, ыкмалар жана куралдар катары аныктайт. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянсак, башталгыч класстарда колдонулган инновациялык технологияларды төмөнкүдөй классификациялагандыгын көрүүгө болот:

1. Интерактивдүү технологиялар:
 - Топтордо иштөө;
 - Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүчү ыкмалар;
 - Дискуссиялык методдор;
 - Ролдук оюндар.
2. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ):
 - Мультимедиялык окутуу
 - Электрондук окуу куралдары
 - Виртуалдык чөйрөлөр
 - Билим берүү платформалары жана тиркемелер
3. Оюн технологиялары:
 - Дидактикалык оюндар
 - Симуляциялар
 - Геймификация элементтери
4. Долбоордук окутуу:
 - Жеке долбоорлор

- Топтук долбоорлор
- Изилдөөчүлүк долбоорлор
- 5. Дифференциалдык жана жекече окутуу технологиялары:
 - Адаптивдүү окутуу системалары
 - Деңгээлдүү тапшырмалар
 - Жекече билим берүү траекториялары [2;5;7;8;10]

Ш.А. Амонашвили өзүнүн эмгектеринде балдарды окутуп-тарбиялоодо ар бир баланын потенциалы өзгөчө жана ага ылайык окутуу ыкмаларын тандоо керектигин жана балага жөндөмүнө жараша жекече мамиле кылуу инновациялык окутуунун негизи боло тургандыгын белгилейт [1].

Башталгыч класстын окуучуларына инновациялык технологияларды сабакка натыйжалуу колдонуу үчүн алардын курактык өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө маани берүү зарыл. Мисалга алсак, 7-11 жаштагы балада когнитивдик өнүгүү конкреттүү иш аракеттерди аткаруу стадиясында турушат (Ж. Пиаженин теориясы боюнча). Алар логикалык ой жүгүртүшөт, бирок абстракттуу түшүнүктөрдү түшүнүүдө кыйыналышат. Андыктан бул курактагы балдарга визуалдык колдоо жана практикалык иш-аракеттер аркылуу окуткан эффективдүү болот [14].

- Көңүл буруу жана эс тутум: Башталгыч класстын окуучуларынын көңүл буруусу туруктуу калыптана элек болгондуктан алар тез чарчайт жана башка нерселерге көбүрөөк алагды болушат. Башталгыч класстын окуучуларынын активдүүлүгүн жогорулатууда сабакта түрдүү ыкмаларды, көнүгүүлөрдү колдонуу маанилүү.

- Мотивация: Бул курактагы балдардын билим алууга мотивациясы тышкы факторлордон (мугалимдин мактоосу, жакшы баа) көз каранды болот. Ошондуктан, сабакта оюн элементтерин колдонуу, кызыктуу контентти түзүү жана окуучунун жетишкендиктерин сабакта сөзсүз белгилөө өз натыйжасын берет.

- Социалдык өнүгүү: Башталгыч класстын окуучулары теңтуштары менен баарлашууга, кызматташууга абдан кызыгат, бирок командада иштөө көндүмдөрү толук калыптана элек учуру болот. Андыктан окуучуда бул көндүмдөрдү калыптандырууга топтук талкуу жана топтордо иштөө ыкмаларын колдонуу өз натыйжасын берет.

Башталгыч класстын окуучуларынын активдүүлүгүн жогорулатуу жана билим, билгичтик, көндүмдөрдү калыптандырууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун эффективдүүлүгү жогору деп айта алабыз. Анткени азыркы учурда бала кичине кезинен тартып эле санариптик технологиялар жөнүндө түшүнүгү бар, колдонуу жөндөмүнө ээ болууда. Ю.Н. Емельянов, Н.В. Макарова санариптик технологиялар окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатып, өз алдынча иштөөсүнө өбөлгө түзөөрүн белгилешет [4].

Санариптик технологиялар башталгыч класстардагы окутуу процессин алып барууда зарыл каражатка айланууда. Алардын сабакта колдонулушу төмөнкү өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт:

- Интерактивдүү, панелдик доскалар: Интерактивдүү же панелдик доскалар визуалдык материалдарды көрсөтүүгө, интерактивдүү көнүгүүлөрдү аткарууга жана окуучулардын сабакка активдүү катышуусун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет. Бул

доскаларды өзгөчө башталгыч класстарда колдонуу натыйжалуу, анткени көрүү жана кыймылдатуу аркылуу балдардын окууга болгон кызыгуусун арттырат [4].

Математика, окуу, жазуу жана табият таануу сыяктуу предметтер үчүн атайын иштелип чыккан тиркемелер окуучуларга материалды интерактивдүү форматта үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Башталгыч класстар үчүн иштелип чыккан тиркемелер көбүнчө оюн элементтерин камтыйт, бул балдардын окууга болгон мотивациясын арттырат.

Виртуалдык экскурсиялар окуучуларга көрүп үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берет, бул башталгыч класстын окуучулары үчүн өзгөчө маанилүү, анткени алар конкреттүү жана визуалдык материалдарды жакшы кабыл алышат. Окуучулар мектеп кабинетинен чыкпастан эле дүйнөнүн ар кандай жерлерин, тарыхый жайларды, музейлерди, зоопарктарды көрө алышат. Виртуалдык экскурсиялар китептерде сүрөттөлгөн абстракттуу нерселерди реалдуу көрүнүштөр менен байланыштырууга жардам берет.

Е.И. Радина оюн технологиялары башталгыч класстын окуучуларынын табигый кызыгуусу менен шайкеш келет жана төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ: атайын иштелип чыккан дидактикалык оюндар окуу материалын кызыктуу жана жеткиликтүү формада жеткирүүгө мүмкүнчүлүк бере тургандыгын белгилейт. Оюн технологиялары окутуудагы өзгөчө татаал түшүнүктөрдү үйрөтүүдө пайдалуу [15].

Ролдук оюндар башталгыч класстын окуучуларына реалдуу жашоо кырдаалдарын симуляциялоо жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Алар эмпатияны өнүктүрүүгө жана курчап турган дүйнөнү түшүнүүгө жардам берет.

Сабакта геймификация элементтерин (упайлар, деңгээлдер, виртуалдык сыйлыктар) окутуу процессине киргизүү окуучулардын мотивациясын жана катышуусун арттырат. Бул курактагы балдар сабакта туура жоопторду берип, курбуларынын алдында ийгилигин көрсөтүүгө аракет кылышат.

А.А. Вербицкий долбоордук окутуу башталгыч класста окуучуларга өз билимин практикада колдонууга мүмкүнчүлүк бере тургандыгын белгилейт. Ар кандай долбоордук сабактарды уюштурууда балага берилген тапшырма өзү жашаган жердеги маселени кароого багытталганы натыйжалуу [3]. Мисалы төмөндө бир катар долбоордук иштин түрлөрүн карап өтөлү.

- Жеке жана топтук долбоорлор: Долбоордук иштер окуучуларга өз кызыгуулары боюнча изилдөө жүргүзүүгө жана натыйжаларын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, "Биздин шаардын же айылдын тарыхы", "Биз жашаган жердеги өсүмдүктөр жана жаныбарлар", "Менин үй-бүлөмдүн салттары" сыяктуу долбоорлор.

- Интеграцияланган долбоорлор: Ар кандай предметтер аралык байланышты камтыган долбоорлор окуучуларга башка предметтерден алган билимдеринин ортосундагы байланыштарды көрүүгө жардам берет. Мисалы, өсүмдүктөрдүн өсүшүн изилдөө боюнча долбоор табият таануу, математика жана сүрөт сабагында алган билимдерин байланыштырууга жардам берет.

- Коомдук мааниси бар долбоорлор: Бул долбоорлор окуучуларга өзү жашап жаткан аймактагы реалдуу проблемаларды чечүүгө катышууга мүмкүнчүлүк берет [10]. Мисалы, мектеп аймагын көрктөндүрүү, экологиялык иш-чаралар, карылар үйлөрүнө баруу. Мындай долбоорлорду аткаруу менен окуучу жоопкерчиликтүү болууга, чечим кабыл алууга, башка чөйрөдөгү адамдар менен баарлашууга үйрөнөт.

Интерактивдүү окутуу методдору окуучулардын окуу процессине активдүү катышуусун көздөйт:

- Топтордо иштөө. Бул методдор окуучуларга чакан топтордо иштөөгө жана бири-биринен үйрөнүүгө, өз ойлорун эркин айтууга, сунуш берүүгө, топ үчүн жоопкерчилик алууга мүмкүнчүлүк берет.

Башталгыч класстын окуучуларына ылайыкташтырылган баарлашуулар окуучуларга өз оюн билдирүүгө, суроолорду берүүгө жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эксперименттер, байкоолор, моделдерди түзүү сыяктуу практикалык иш-аракеттер окуучуларга окуу материалын жакшыраак түшүнүүгө жана эстеп калууга жардам берет. Андыктан сабакта окуучулар аткара турган тапшырмалар ушул багытта иштелип чыгуусу маанилүү [2].

Окутуу процессинде инновациялык ыкмаларды колдонууда мугалим билим транслятору болуудан четтейт [10]. Бул технологияларды колдонууда башталгыч класстын мугалими төмөнкү функцияларды аткарат:

- Фасилитатор: Мугалим билимди түздөн-түз берүүчү эмес, окуучулардын ошол билимдерди өздөштүрүүсү үчүн багыт берүүчү болуп калат. Ал окуучуларга маалыматты өз алдынча изилдөөгө, суроолорду берүүгө жана жоопторду табууга багыттайт.

- Билим берүү чөйрөсүн долбоорлоочу: Мугалим окуучулардын кызыгуусун жана активдүүлүгүн колдоого алган билим берүү чөйрөсүн түзөт. Бул физикалык чөйрөнү уюштурууну, санариптик ресурстарды тандоону жана ар түрдүү окуу материалдары менен камсыздоо болуп саналат [11;12;13].

- Технологиялык адис: Мугалим заманбап технологияларды жакшы өздөштүрүшү жана аларды натыйжалуу колдоно билиши керек. Бул үчүн мугалимден үзгүлтүксүз кесиптик чеберчилигин өнүктүрүү талап кылынат.

Инновациялык технологияларды башталгыч класстын окуу процессинде колдонууда дайыма эле ийгиликтүү боло бербейт жана бир катар кыйынчылыктар менен да кездешүүгө болот. Алардын айрымдарын токтолсок, көптөгөн мектептерде заманбап жабдуулардын жана сапаттуу интернет байланышынын жетишсиздигин айтууга болот [16].

Окуучулардын компьютердик көз карандылыгы: Технологияларды ашыкча колдонуу балдардын көз карандылыгына жана физикалык активдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн.

Инновациялык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугун баалоого да көңүл буруу керек. Инновациялык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугун баалоо үчүн төмөнкү критерийлерди колдонууга болот:

- Окуучулардын жетишкендиктери: Окуу жетишкендиктеринин деңгээлинин жогорулашы, стандарттык тесттердин жыйынтыктарынын жакшырышы [13].

- Мотивация жана катышуу: Окуучулардын сабактарга катышуу деңгээли, таанып-билүүчүлүк кызыгуу, өз алдынча иштөөгө умтулуусу.

- Негизги көндүмдөрдүн өнүгүшү: Сынчыл ой жүгүртүү, чыгармачылык, кызматташтык, коммуникация сыяктуу 21-кылым көндүмдөрүнүн өнүгүшү.

- Мугалимдердин, окуучулардын жана ата-энелердин канааттануусу: Инновациялык технологияларды колдонуу тууралуу мугалимдер, окуучулар жана ата-энелердин оң баасы [16;17].

Башталгыч класстарда инновациялык технологияларды натыйжалуу колдонуу үчүн төмөнкү сунуштарды бере кетмекчибиз:

1. Инновациялык технологияларды колдонууда: Бир убакытта бардык технологияларды колдонууга болбой тургандыгын белгилемекчибиз, аны сабакта коюлган максатка ылайыктуу тандоону жана мугалимдер аларды акырындык менен киргизип, натыйжаларды байкап, тажрыйбаларын кеңейтип, андан кийин башка ыкмаларды колдонууну сунуштайбыз.

2. Технологияларды максаттуу колдонуу: Технологияларды сабакта кызыктуу болгону үчүн же сабакты жандандыруу үчүн эмес, белгилүү педагогикалык максаттарга жетүү үчүн колдонуу керек. Ар бир технологияны колдонуунун максаты жана күтүлүүчү натыйжалары так аныкталышы керек.

3. Салттуу жана инновациялык ыкмаларды айкалыштыруу: Инновациялык технологиялар салттуу окутуу методдорун толуктап турат жана инновациялык технология жеткире албаганды салттуу ыкмалар аркылуу жеткирип, бирок тигил же бул ыкмага толугу менен алмаштырбашы керек.

4. Мугалимдердин үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүсү: Мугалимдер үчүн жаңы технологияларды колдонуу боюнча үзгүлтүксүз окутуулар жана тренингдер уюштурулушу керек. Тажрыйба алмашуу үчүн мугалимдердин кызматташуусуна мүмкүнчүлүк түзүү да маанилүү [17].

5. Ата-энелерди тартуу: Ата-энелерди балдарынын билим алуу процессине тартуу, аларга колдонулган технологиялар жана алардын максаттары жөнүндө маалымат берүү, үй шартында окуу ишин колдоо боюнча сунуштарды берүү.

6. Коопсуздук жана этика: Окуучуларды интернет коопсуздугунун негиздерине үйрөтүү, санариптик технологияларды колдонуунун этикалык аспектилери жөнүндө сүйлөшүү, экрандын алдында өткөргөн убакытты чектөө жана контролдоо.

Ошентип, башталгыч класста инновациялык технологияларды колдонуу заманбап билим берүүнүн маанилүү тенденцияларынын бири болуп саналат. Алар окутуу процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылууга, ар бир окуучунун муктаждыктарына жараша окутууну жекелештирүүгө жана 21-кылымда керектүү көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берет.

Ошол эле учурда, инновациялык технологияларды киргизүү бир катар кыйынчылыктарды да жаратат, алардын ичинде техникалык жабдуулардын жетишсиздиги, мугалимдердин даярдыгынын жоктугу жана салттуу окутууну санариптик технологиялар менен теңдештирүү зарылчылыгын белгилөөгө болот.

Башталгыч класста инновациялык технологияларды колдонууда төмөндөгүдөй шарттардын болушу зарыл: мугалимдердин тийиштүү даярдыгы, талап кылынган техникалык жабдуулардын болушу, салттуу жана инновациялык ыкмаларды айкалыштыруу, ата-энелердин колдоосу. Эгерде бул шарттар аткарылса, инновациялык технологиялардын жардамы аркасында башталгыч класстагы окуу процесси өзгөрүп, окуучуларды коомталамдуу инсан болуп калыптануусуна жардам берет деп айта алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Амонашвили Ш.А. Гуманная педагогика и ее роль в современном образовательном процессе. - М.: Амрита, 2018. - 328 с.
2. Бектенов З.Б. Башталгыч класста интерактивдүү окутуу. - Бишкек: Билим, 2019. - 214 б.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — М.: Логос, 2004. — 272 с.
4. Емельянов Ю.Н., Макарова Н.В. Цифровые образовательные ресурсы в начальной школе: учебное пособие. — М.: Просвещение, 2019. — 128 с.
5. Жумабаева Ч.А. Башталгыч класста окутуунун жаңы технологиялары. - Бишкек: Кутаалам, 2020. - 185 б.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - М.: МПСИ, 2017. - 448 с.
7. Иманкулов М.К. Кыргызстанда билим берүүнүн инновациялык маселелери. - Бишкек: Айат, 2021. - 230 б.
8. Касымалиев М.У., Калдыбаев С.К., Ашымбаева Т.А. Жалпы билим берүүчү орто мектепте инновациялык билим берүү технологиялары.- Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 3, 2023-292-298 бб.
9. Мамбетакунов Э. Окутуунун технологиялары жана педагогикалык чеберчилик. - Бишкек: Университет, 2017. - 198 б.
10. Нусупова, Р. С. ЖОЖдордо болочок адистерди кесипке даярдоодо инновациялык технологияларды колдонуу / Р. С. Нусупова // Педагогикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу маселелери : илимий-практикалык жыйнак. — Бишкек: И.Арабаев атындагы КМУ, 2021. — Б. 45–50.
11. Нусупова Р.С. Анализ теории подготовки будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников // Наука и новые технологии. - №1. - 2013. - С. 269-271.
12. Нусупова Р.С. Жогорку окуу жайларда студенттердин (бакалавр) кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары. Наука и новые технологии.- № 9, 2022 С. 306-309
- 13.Нусупова Р.С. Анализ содержания понятия «ожидаемые результаты».- Наука и новые технологии.-2022. №. 9. С. 267-270
14. Пиаже Ж. Психология интеллекта. - СПб.: Питер, 2019. - 192 с.
15. Радина Е.И. Игровые технологии в начальной школе: учебное пособие. — М.: Академия, 2020. — 144 с.
- 16.Рысбекова А. Р. Башталгыч класстарда билим берүүнүн жаңы технологияларын колдонуу жолдору // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. – Ош: ОшМУ басмасы, 2021. – №3(27). – Б. 88–92.
17. Турдубаева Б.М., Нурматова М.Н. Башталгыч класстардын мугалимдери тарабынан компетенттүүлүккө багытталган окутууну уюштуруу маселелери.- Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- № 3, 2023.- 249-252-бб.

* * *

Шишкараева А. К., Алымкул кызы Д.
ИНТЕРНЕТ ПЛАТФОРМАЛАРЫ ЖАНА ОЮН ЫКМАЛАРЫ:
СТУДЕНТТЕРДИН АКТИВДҮҮЛҮГҮН АРТТЫРУУ ЖАНА САБАКТЫН
САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУ

Шишкараева А. К., Алымкул кызы Д.
ИНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМЫ И ИГРОВЫЕ МЕТОДЫ: ПОВЫШЕНИЕ
АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ И УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА УРОКОВ
Shishkaraeva A. K., Alymkul kyzy D.
INTERNET PLATFORMS AND GAME METHODS: INCREASING STUDENT
ENGAGEMENT AND IMPROVING LESSON QUALITY

УДК:37.0:37.011

Аннотация: Билим берүү системасы учурда тез өзгөрүп жаткан заманбап коомдун талаптарына жараша өнүгүүдө. Санариптик технологиялардын тездик менен өнүгүшү окутуунун мазмунуна, методдоруна жана формасына олуттуу таасирин тийгизүүдө. Айрыкча, сабак өтүүдө интернет платформаларын жана геймификация элементтерин колдонуу студенттердин окутуу процессине болгон мамилесине оң таасир берип, алардын мотивациясын жана катышуусун арттырат.

Ар бир сабакта теориялык материалдарды өздөштүрүү, практикалык көндүмдөрдү калыптандыруу жана чыгармачыл ой жүгүртүүгө түрткү берүү максатында окутуучунун сабак структурасын туура түзүшү чоң мааниге ээ. Ал эми ошол структурада ар кандай тапшырмалар, рефлексия, баалоо, кайтарым байланыш сыяктуу элементтерди интернет платформалардын жардамы менен ишке ашыруу – сабакты жандуу жана натыйжалуу өткөрүүгө шарт түзөт.

Интернет платформалары мугалимге окуу материалын жеткирүүдө, студенттердин жоопторун жыйноодо жана баалоодо заманбап, ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Бул студенттердин сабактагы кызыгуусун ойготуп, сабакка активдүү катышуусуна өбөлгө түзөт.

Негизги сөздөр: санариптик технологиялар, интернет платформалар, геймификация, мотивация, сабак структурасы, чыгармачыл ой жүгүртүү, кайтарым байланыш.

Аннотация: Система образования в настоящее время развивается в соответствии с требованиями современного общества, которое быстро изменяется. Быстрое развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на содержание, методы и формы обучения. Особенно использование интернет-платформ и элементов геймификации в процессе обучения оказывает положительное влияние на отношение студентов к учебному процессу, повышая их мотивацию и участие. Важным моментом является правильная структура урока, направленная на освоение теоретического материала, формирование практических навыков и стимулирование творческого мышления. При этом использование различных элементов, таких как задания, рефлексия, оценивание и обратная связь, с помощью интернет-платформ создает условия для динамичного и эффективного проведения уроков. Интернет-платформы предлагают преподавателю современные и удобные возможности для доставки учебного материала, сбора ответов

студентов и оценивания их работы. Это способствует пробуждению интереса студентов к учебному процессу и активному участию в уроках.

Ключовые слова: Цифровые технологии, интернет-платформы, геймификация, мотивация, структура урока, творческое мышление, обратная связь.

Annotation: The education system is currently evolving in accordance with the demands of the rapidly changing modern society. The rapid development of digital technologies has a significant impact on the content, methods, and forms of teaching. In particular, the use of internet platforms and gamification elements in the teaching process has a positive effect on students' attitudes towards learning, increasing their motivation and participation. A key factor is the proper structure of the lesson, aimed at mastering theoretical material, developing practical skills, and stimulating creative thinking. Moreover, implementing various elements such as tasks, reflection, assessment, and feedback with the help of internet platforms creates conditions for conducting dynamic and effective lessons. Internet platforms offer teachers modern and convenient opportunities for delivering learning materials, collecting students' responses, and evaluating their work. This promotes students' interest in the learning process and encourages their active participation in lessons.

Key words: digital technologies, internet platforms, gamification, motivation, lesson structure, creative thinking, feedback.

Геймификация – бул окутууга оюн мүнөзүндөгү элементтерди киргизүү ыкмасы. Оюндун мыйзамдарына негизделген тапшырмалар, упай топтоо, рейтинг түзүү, деңгээлдерди басып өтүү сыяктуу элементтер студенттерди ийгиликке жетүүгө шыктандырат. Адатта теориялык сабактарда аз активдүүлүк көрсөтүүчү студенттер да, оюн түрүндөгү тапшырмаларда жигердүү катышып, билимдерин көрсөтө алышат.

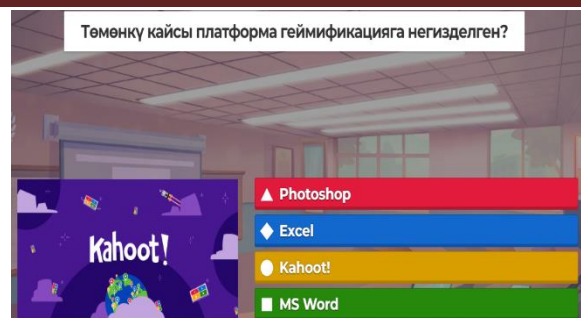
Мындан сырткары, интернет платформалары билим берүү процессин жеке өздөштүрүүгө шарт түзөт. Студент тапшырмаларды өз темпинде аткарууга, видеосабактарды кайра-кайра көрүүгө, сабак материалдарын архивден табууга мүмкүнчүлүк алат. Бул макалада билимдин сапатын жогорулатууда интернет платформаларынын ролу жана алардын практикалык артыкчылыктары талданат.

Интернет платформалары окутуучу менен студенттин өз ара аракеттенүүсүн жеңилдетип, бүгүнкү күндө билим берүү процесстеринде маанилүү ролду аткарат, анын ичинде студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана сабактын сапатын жогорулатуу үчүн колдонулуучу ар кандай онлайн куралдар да бар. Ошондой эле, окутуу процессин уюштурууда бир катар артыкчылыктарды берет:

1. Сабактарды кызыктуу жана эффективдүү өткөрүү үчүн интерактивдүү онлайн платформалар

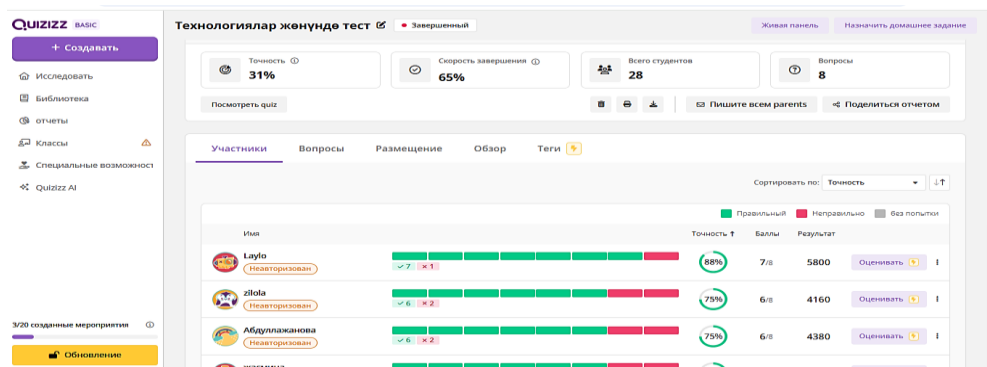
Санариптик билим берүүдө мугалимдер сабакты натыйжалуу уюштуруу жана студенттерди активдүү катыштырууда интерактивдүү онлайн платформаларды кеңири колдонушат. Айрыкча, реалдуу убакыт режиминде пикир алмашуу, тест өткөрүү жана кайтарым байланыш алуу үчүн **Padlet, Mentimeter, Kahoot!, Quizizz** сыяктуу куралдар өзгөчө мааниге ээ.

Kahoot! – суроолор жана викториналар аркылуу сабакты оюн формасында өткөрүүгө эң ылайыктуу платформалардын бири. **Quizizz** дагы ушундай функцияны аткарып, студенттердин билим деңгээлин өз темпинде текшерүүгө шарт түзөт. Ошол эле учурда **Socrative**, **Blooket**, **Gimkit** платформалары да интерактивдүү тесттерди түзүп, оюн элементтери менен студенттердин кызыгуусун арттырат.

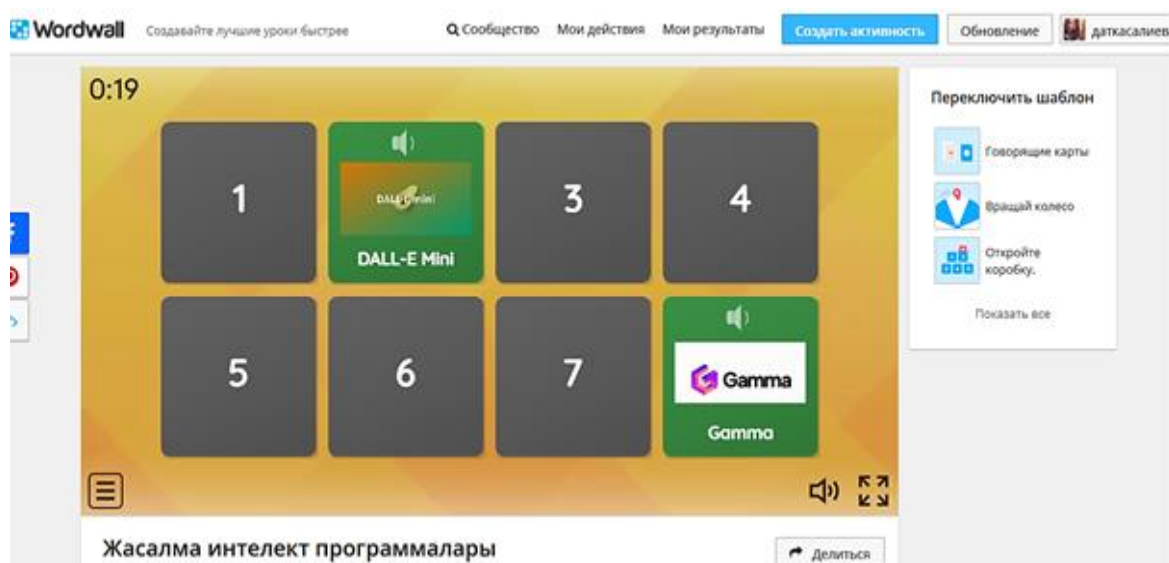

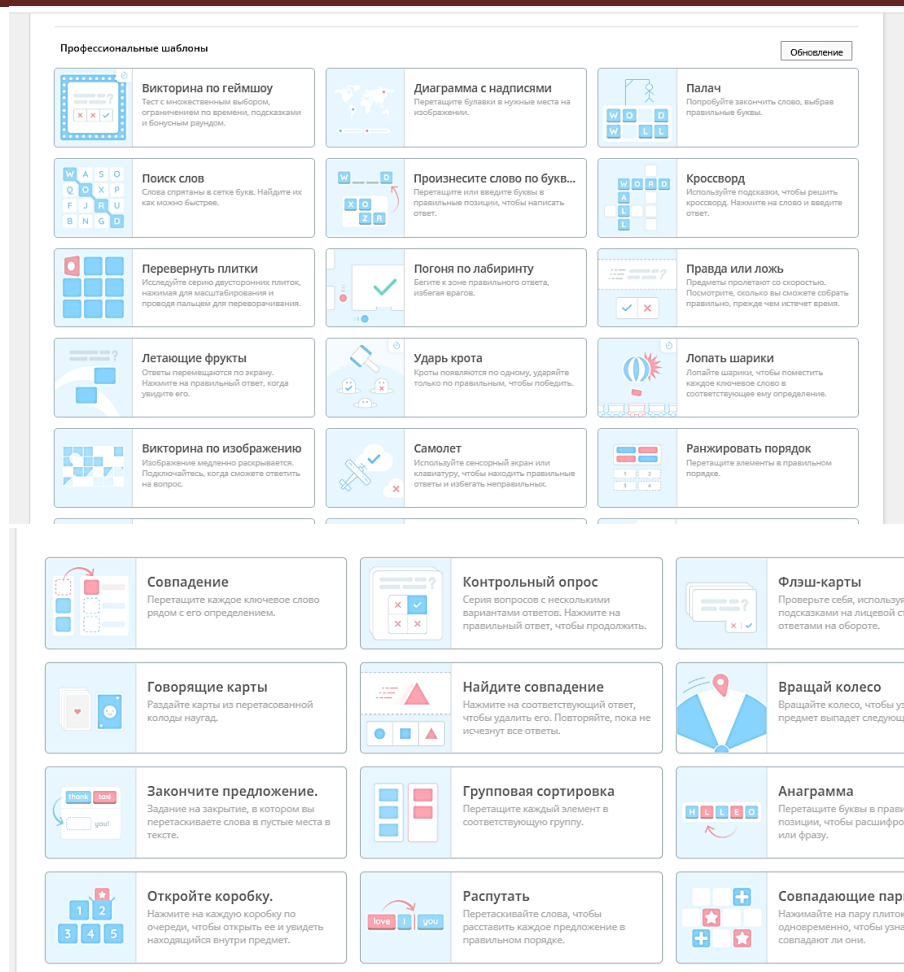
Google Forms аркылуу анкета, тест жана суроолорду түзүп, жоопторду жыйноого болот. Бул платформа мугалимге ыңгайлуу жана жеткиликтүү. **Formative** жана **EduLastic** платформалары болсо студенттердин жоопторун реалдуу убакытта текшерип, дароо кайтарым байланыш берүүгө мүмкүндүк түзөт.

Padlet – чыгармачыл тапшырмалар үчүн пайдалуу: студенттер текст, сүрөт, видео же файл түрүндө пост жазып, өз ойлорун бөлүшө алышат. **Seesaw** – бул студенттердин иштерин бөлүшүү, аларды баалоо жана комментарий берүү үчүн колдонулуучу платформа.

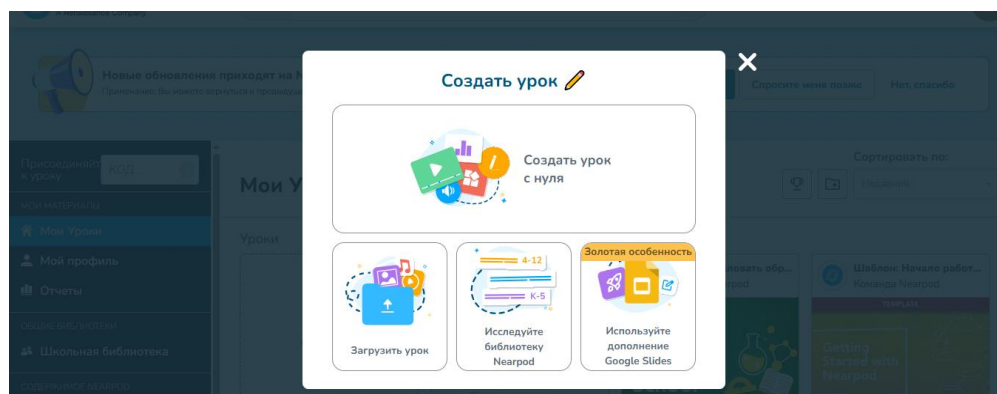

Quizlet жана **Flippity** – булар сөздөрдү, түшүнүктөрдү жаттоо жана кайталоо үчүн флеш-карталарды колдонууга шарт түзөт. **Educandy** жана **Wordwall** болсо оюн форматындагы тапшырмаларды (жуп табуу, кроссворд, дөңгөлөк) тез түзүүгө жардам берет.

Nearpod жана **Loom** – мультимедиялык сабактарды даярдоого арналган платформалар. Nearpod слайддар, тесттер, видеолор жана 3D моделдерди камтыса, Loom

мугалимге өзүнүн видео сабактарын жазууга жана жөнөтүүгө мүмкүндүк берет.

Flipgrid студенттерди видео аркылуу өз оюн айтууга жана бири-бири менен пикир алмашууга үйрөтөт. Ал эми **Mentimeter** реалдуу убакытта суроолорго жооп алуу, диаграмма жана слайддар менен иштөө үчүн ыңгайлуу.

Ошондой эле, **Classcraft** окутууну RPG-оюн стилинде уюштуруп, студенттердин мотивациясын жана жамааттык жоопкерчилигин өнүктүрөт.

2. Интернет платформалары аркылуу онлайн оюн ыкмаларын колдонуп студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана сабактын сапатын жогорулатуу жолдору

Сабак өтүү учурунда оюн элементтерин камтыган окутуу ыкмалары (геймификация) студенттердин сабакка болгон кызыгуусун, мотивациясын жана катышуусун бир топ жогорулатат. Жогоруда саналган интерактивдүү платформалардын мүмкүнчүлүктөрүн туура жана максаттуу колдонуу менен окутуучулар сабак процессин жандандырып, окутуунун сапатын олуттуу түрдө көтөрө алышат. Онлайн оюн ыкмаларын колдонууга мүмкүнчүлүк берген интернет платформалары сабактын мазмунун кызыктуу кылып, студенттердин өздөштүрүү деңгээлин жогорулатууда маанилүү роль ойнойт. Бул платформалар мугалимге сабакты активдүү түрдө өткөрүүгө, студенттерге өз ойлорун билдирүүгө жана ишке катышуусуна шарт түзөт. Ар бир платформа ар кандай интерактивдүү мүмкүнчүлүктөрдү сунуштап, оюн элементтерин колдонуу аркылуу билим берүүнү динамикалуу жана эффективдүү кылат.

Kahoot, Quizizz, Blooket, Gimkit, Wordwall платформалары оюн формасындагы тесттерди жана викториналарды уюштуруу менен студенттердин мелдешүүчү кызыгуусун арттырат. Бул ыкма сабакка көңүл кош мамиле кылган студенттерди да тартууга жардам берет.

Padlet, Mentimeter, Flip, Seesaw, Edmodo сыяктуу куралдар студенттердин чыгармачыл ойлорун, пикирлерин жана тапшырмаларын визуалдуу жана өз ара байланышта көрсөтүүгө шарт түзөт. Бул платформа аркылуу мугалим студенттердин ишмердүүлүгүн көзөмөлдөп, аларга ылайыктуу кайтарым байланыш бере алат.

Nearpod, Formative, Google Forms өңдүү платформалар сабакта реалдуу убакытта тапшырма берүү, жооп алуу жана баалоону уюштурууга көмөктөшөт. Бул студенттердин жоопкерчилигин арттырып, жигердүүлүк менен катышуусуна шарт түзөт.

Classcraft жана Canva окутуу процессине оюн жана визуал элементтерди кошуп, студенттердин эстетикалык даамын, мотивациясын жана жамааттык иштөөнү өнүктүрүүгө көмөктөшөт.

Жыйынтык

Интернет платформалары жана геймификация – билим берүүдө натыйжалуулукту жана студенттердин активдүүлүгүн жогорулаткан заманбап каражаттар. Алар билимди жеткирүүдө гана эмес, студенттерди ишке тартууда, мотивациясын жогорулатууда жана чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Ошондуктан, педагогдор заман талабына жараша инновациялык технологияларды колдонууга умтулушу керек. Мындай платформалар убакытты үнөмдөп, ар бир студент менен өзүнчө иштөө мүмкүнчүлүгүн жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, интернет платформаларын жана оюн ыкмаларын сабак структурасына интеграциялоо – заманбап билим берүүнүн маанилүү багыты. Демек, сабактын мазмунун гана эмес, аны берүү формасын да технологиялык каражаттар менен байытуу – сапаттуу билимдин кепилдиги болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Таштанбекова Ж.А., Токтогазиева Ж.Ц. Санариптик педагогика жана онлайн окутуу ыкмалары. – Бишкек: Илим, 2021. – 164 б.
2. Абдылдаева Г. Санариптик билим берүүдөгү инновациялык технологиялар. // Билим жана Илим журналы. – 2022. – №2. – Б. 45–49.
3. Мусаева Г. Онлайн билим берүүдө геймификациялык ыкмаларды колдонуу. – Бишкек: МУК басма борбору, 2021. – 112 б.
4. Шайбекова Н. Google Forms колдонуу менен тест түзүү ыкмалары. // Жаңы Мугалим журналы. – 2020. – №5. – Б. 28–30.
5. Токтогулова А. EdTech платформалары жана алардын билим сапатына тийгизген таасири. – Бишкек: Санарип Академия, 2022. – 128 б.
6. [Электрондук ресурс] «Интерактивные платформы в образовании»: <https://sky.pro/wiki/profession/interaktivnye-platformy-dlya-obucheniya/>

* * *

Термечикова Алтынкан Маматовна
БОЛОЧОК БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИНИН МКТ
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА БААЛОО МЕТОДИКАСЫ
Термечикова Алтынкан Маматовна
МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ И ОЦЕНКИ ИКТ-КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
Termechikova Altynkan Mamatovna
METHODOLOGY FOR THE FORMATION AND ASSESSMENT OF ICT
COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

УДК 37.091.33

Аннотация: Макалада башталгыч класстардын келечектеги мугалимдеринин маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) боюнча компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана баалоо маселелери каралат. Максаты — МКТ компетенттүүлүгүнүн мазмунун, түзүмүн жана аны өнүктүрүү жолдорун аныктап, аны баалоонун эффективдүү методикасын иштеп чыгуу. МКТ көндүмдөрүн калыптандыруу принциптери, көндүмдөрү айтылган. Мамлекеттик стандартта сунуш кылынган маалыматтык –санариптик компетенттүүлүктү калыптандыруу, аны баалоо критериялары жөнүдө айтылды.

Түйүндүү сөздөр: МКТ компетенттүүлүк, санариптештирүү, санариптик трансформациялоо, принциптер, калыптандыруу, баалоо методикасы

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования и оценки компетентности будущих учителей начальных классов в области информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Цель исследования — определить содержание и структуру ИКТ-компетентности, разработать пути её формирования и эффективную методику оценки. Рассматриваются принципы формирования ИКТ-навыков и конкретные компетенции. Освещаются вопросы формирования и оценки информационно-цифровой

компетентности в соответствии с государственными стандартами, а также критерии её оценки.

Ключевые слова: ИКТ-компетентность, цифровизация, цифровая трансформация, принципы, формирование, методика оценки

Abstract: The article examines issues of forming and assessing the competence of future primary school teachers in the field of information and communication technologies (ICT). The purpose of the study is to determine the content and structure of ICT competence, to develop ways of its formation, and to create an effective assessment methodology. The principles of developing ICT skills and specific competencies are discussed. The article also addresses the formation and assessment of information and digital competence in accordance with state standards, as well as the criteria for its evaluation.

Keywords: ICT competence, digitalization, digital transformation, principles, formation, assessment methodology

Киришүү. Кыргызстандын билим берүү системасы бүгүнкү күндө санариптик трансформациянын шартында өнүгүп жатат. Бул процесс билим берүүнүн бардык деңгээлдерин — башталгыч билим берүүдөн жогорку билим берүүгө чейин камтыйт. Санариптештирүү билим берүүдө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ), электрондук билим берүү ресурстарын, онлайн-платформаларды жана сервистерди кеңири колдонууну шарттайт. Бул өз кезегинде окуу процессин ийкемдүү, жеткиликтүү жана натыйжалуу кылууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандарты педагогдорго заманбап талаптарды коюуда. Алардын ичинде — санариптик инструменттерди өздөштүрүү жана аларды окуу-тарбия процессинде натыйжалуу пайдалануу. Акыркы иштелип чыккан мамлекеттик стандартта маалыматтык-санариптик компетенттүүлүк негизги компетенттүүлүктөрдүн бири катары көрсөтүлгөн. Маалыматтык-санариптик компетенттүүлүк – бул жеке инсандын интегративдик мүнөздөмөсү болуп, билим алуучунун санариптик технологияларды, маалыматтык ресурстарды жана медианы издөө, талдоо, иштетүү, түзүү, сунуштоо жана маалыматты жайылтуу үчүн, ошондой эле кесиптик, билим берүү жана жеке маселелерди санариптик чөйрөдө чечүүдө натыйжалуу колдоно билүү жөндөмүн жана даярдыгын чагылдырат [1].

Бүгүнкү күндө заманбап мугалимдер электрондук жана дистанттык технологияларды колдонуп окутууну уюштура билиши, окуучулардын окуу ишмердигин жекелештирүү жана дифференциациялоону камсыздоосу, алардын санариптик сабаттуулугун өнүктүрүүсү жана маалыматтык чөйрөдө коопсуз жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруусу зарыл.

Талкулоо. Учурдагы өсүп келе жаткан муунга билим берүүдө мугалимдерге коюлган талаптардын күчөшү, бул жаш муундун талабын канааттандырган билимди традициялык жана заманбап ыкмаларды айкалыштыруу менен жеткирүүгө негизделет. Бул процессте өзгөчө орунду башталгыч класстардын мугалимдери ээлейт. Анткени алар окуучулардын билим алуу жана санариптик компетенциялардын пайдубалын түптөөчүлөр болуп саналат. Башталгыч класстардын мугалиминин МКТ компетенттүүлүк деңгээли окуу процессинин сапатына, балдардын таанып-билүү активдүүлүгүнүн жана чыгармачылык потенциалынын

өнүгүшүнө, ошондой эле окуучулардын санариптик коомдо ийгиликтүү социалдашышына түздөн-түз таасир этет. Бирок педагогикалык практиканы талдоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй, педагогикалык ЖОЖдордун студенттеринин МКТ боюнча даярдык деңгээли азыркы талаптарга ар дайым эле туура келбейт. Ошондуктан болочок башталгыч класстардын мугалимдеринин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана баалоо методикасын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгууда. Бул алардын кесиптик даярдыгынын сапатын жогорулатуунун маанилүү шарты болуп саналат [2].

Демек, изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкүдөй факторлор менен шартталат:

- ✓ Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандарттарына ылайык болочоктогу мугалимдерди даярдоонун зарылдыгы;
- ✓ билим берүүнү санариптештирүү милдеттери;
- ✓ мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн негизги компоненти катары МКТ компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө болгон муктаждык;
- ✓ башталгыч класстардын окуучуларында санариптик маданиятты калыптандыруунун маанилүүлүгү.

Болочок башталгыч класстын мугалимдерин МКТ-компетенттүүлүгүн калыптандыруу зарыл. Ал үчүн билим берүү процессинде студенттерди: заманбап МКТ, билим берүүчү платформалар, санарип ресурстар боюнча билимге ээ кылуу; педагогикалык ишмердүүлүгүндө МКТны колдоно билүү; билим берүүнү санарип трансформациялоонун маанисин жеткирүү, технологияларды колдонууда натыйжалуулукка жетүүгө түрткү берүү керек.

Студенттердин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандырууда төмөнкү принциптерге негиздөө талапка туура келет: системалуулук, студенттерди даярдоонун баардык этаптарында МКТны колдонуу; санарип инструменттерди келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө колдонуусуна басым жасоо; интерактивдүүлүккө, б.а. студенттердин долбоорлук, изилдөө, тайпалык ж.б. ишмердүүлүктөрүндө МКТны колдонууга түрткү болуу.

МКТ компетенттүүлүктү студенттерге калыптандыруунун ыкмалары:

- МКТ көндүмдөрүн калыптандыруучу предметтерди окуу планына киргизүү;
- лекция, практикалык, лабораториялык сабактарда МКТ каражаттарын, санарип технологияларды колдонуу;
- долбоордук ишмердүүлүктү калыптандыруу (электрондук ресурстарды, интерактивдүү тапшырмаларды, медиаконтентти ж.б. иштеп чыгуу);
- санарип сервистерди жана жасалма акылды колдонуу (LearningApps, Wordwall, Kahoot, Google Workspace for Education, электрондук портфолио, Google дун сервистерин, электрондук билим берүүчү платформалар);
- Окутуу учурунда онлайн жана оффлайн платформаларын колдонуу.

Болочок башталгыч класстын мугалимдеринин МКТ көндүмдөрүн баалоодо ар түрдүү ыкмаларды колдонууга болот. Мен өз ишмердүүлүгүмдө анкетирлөө, атайын текшерүүчү тапшырмаларды берүү, окутуучулардын эксперттик баалосун уюштуруу, тестирлөө, педагогикалык практика учурунда сабактардын иштелмелеринде, сабак өтүүдө МКТ каражаттарын колдонуу деңгээлин аныктоо, электрондук партфолиясын баалоо сыяктуу критерийлердин негизинде иш алып бардым.

Төмөндө студенттердин МКТ көндүмдөрүн баалоо таблицасы сунушталды (Таблица 1.).

Критерий	Баалоо көрсөткүчтөрү	Баалоо ыкмасы	Деңгээли
Билим	МКТнын негиздерин түшүнүү, программалык каржаттардын колдонулушун билүү	Тестирлөө, анкета	Жогорку / Орто / Төмөн
Көндүм	Электрондук материал түзүү, презентация даярдоо, интерактивдүү тапшырма, тесттик тапшырмаларды түзүү, практикага чыккан учурда окуучуларга чыгармачылык менен колдоно билүүсү; креативдүү тапшырмаларды түзө билүүсү; санарип технологияларды колдоно билүүсү; МКТны башкаруу жана методикалык иштерде колдоно билүүсү; Электрондук журнал, маалыматтык системаларды түшүнө билүүсү;	Практикалык тапшырма, проект, АИСтерди колдонуу деңгээлин текшерүү; Электрондук портфолиосун карап чыгуу	Жогорку / Орто / Төмөн
Мотивация	МКТны активдүү колдонуусу, жаңы технологияларды үйрөнүүгө кызыгуу, өз алдынча иштей билүүсү	Суроо-талдоо, интервью	Жогорку / Орто / Төмөн
Интеграциялык көндүм	МКТны предметтик билим менен айкалыштыра билүү, предметтин өзгөчөлүктөрүн эске ала билүүсү	Практикалык сабак, кейс-стади	Жогорку / Орто / Төмөн
Ийкемдүүлүк	Жаңы инструменттерди өз алдынча үйрөнүү жана колдонуусу	Портфолио, семинар, дискуссия	Жогорку / Орто / Төмөн

Мында, критерийлер — баалоонун негизги багыттары; баалоо көрсөткүчтөрү — эмнени текшересиз; баалоо ыкмасы — кандай метод менен баалайсыз; деңгээли — жогорку, орто, төмөн.

Критерийлердин деңгээлин аныктоодо төмөнкү көрсөткүчтөрдү **0–40%** – төмөн, **41–70%** – орточо, **71–100%** – жогорку деңгээл деп колдонууга болот.

Болочок башталгыч класстын МКТ компетенттүүлүгүн жалпыланган мүнөздө карап жатабыз, ал стандарттагы сунуш кылынган компетенттүүлүктөргө негизделип, окутуу процессинде толук калыптанат. Студенттердин МКТ компетенттүүлүгүн калыптандыруучу түрдүү тапшырмалар берилет, тапшырмалар ар кандай байланышкан предметтерден алган билимдерин, көндүмдөрүн, ишмердүүлүктөрүнүн жыйынтыктарын камтуусу керек. Тапшырмалар практикага негизделип берилсе жакшы жыйынтыкка жете алабыз. Алынган билимди, ээ болгон көндүмдөрдү эксперттик баалоону колдонуу менен аныктоого жетише алабыз.

ЖАМУнун болочок башталгыч класстын бакалавр студенттерине окуу планындагы “Билим берүүдөгү МКТ”, “Мультимедиялык технологиялар” сабактарында МКТ компетенттүүлүгүнүн калыптануусунда жана аны баалоодо жогорудагы ыкмалар

колдонулууда. Алгачкы билимди баалоодогу сурамжылоонун жыйынтыктары менен калыптануу процессиндеги жыйынтыктарды салыштырууда өзгөрүүлөр жана жакшы жыйынтыктардын бар экендиги байкалууда.

Жыйынтыктоо. Заман талабын каннааттандырган болочок мугалимди даярдоодо билим берүү стандартындагы талаптарды аткарууга терең көңүл буруу зарыл. Мектептеги башталгыч класстын окуучулары бүгүнкү күндө мугалимден жаңычылдыкты, креативдүүлүктү, заманбап технологияларды билүүсүн талап кылат. Ошол эле учурда мугалим дагы мезгилдин талабына жараша өзгөрүп, билимин өркүндөтүп турушу керек. Альфа муунга сабакты жеткиликтүү кылуу үчүн мугалим сабагында өзгөчөлүктөрдү киргизүүсү зарыл, окутуунун сапаты ошондо гана жогорулайт [3].

МКТ-компетенттүүлүк – бул башталгыч класстардын болочок мугалимдерин даярдоонун эң маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат. Аны калыптандыруу системалуу ыкманы талап кылат, ал теориялык билимди өздөштүрүү менен бирге практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүнү камтыйт. Иштелип чыккан МКТ-компетенттүүлүктү калыптандыруу жана баалоо методикасы студенттердин педагогикалык ишмердүүлүгүндө санариптик технологияларды колдонууга даярдыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Государственный образовательный стандарт общего образования Кыргызской Республики, <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/171097/>
2. Мугалимдердин МКТ-компетенттүүлүгүнүн түзүлүшү. ЮНЕСКОнун сунуштамалары, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373743>
3. Башталгыч мектепте санариптик технологиялардын жана салттык методдордун интеграциясы. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/bashtalgych-mektepte-sanariptik-tehnologiyalardyn-zhana-saltyk-metoddordun-integratsiyasy/>

* * *

ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕРИ
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITARIANS SCIENCES

Абдувалиев Ибраим
К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ
Абдувалиев Ибрагим
ЛЕКСИКОГРАФИЯ К. ТЫНЫСТАНОВА
Abduvaliev Ibragim
K. TYNYSTANOV'S LEXICOGRAPHY

УДК 81-2.9.

Аннотация. Макалада К.Тыныстановдун колжазмаларын анын акталганына биротоло ишенгенден кийин гана, 1990-жылы КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүнө апкелип тапшырганы жана ошол колжазмалар тууралуу сөз болот. Бир нече папкаларда сакталган эмгектер окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча жыйнаган материалдары. Окумуштуу кыргыз тилиндеги алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөрдүн бири болуп саналат. Мына ошол терминологиялык сөздүк түзүү тажрыйбасы менен ал кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноону баштаган. Сыртына “Кыргызча сөздүк” деп жазылган папкаларда ирети менен бир муундуу, эки муунду, үч муундуу, көп муундуу сөздөр жыйналып алфавит тартибине келтирилип тизилип жазылган. Колжазмалар китеп тартибине келтирилип, басмаканасы, жылы көрсөтүлүп аткарылган кол жазмасына караганда автор бул иштерди басмага даярдаган. Бирок жарыкка чыккан-чыкпаганы белгисиз, китеп болуп чыккан болсо да азыркыга чейин сакталган эмес.

Ачкыч сөздөр: колжазма, лексика, лексикография, сакталып жаткан, коомдук-саясий терминдер, сөздөр, бир муундуу сөздөр, көп муундуу сөздөр, канатуулар, чогултулган сөздөр, сөздүк.

Аннотация. В статье идет речь о том, почти полвека после смерти ученого его рукописные материалы были переданы его дочери в Рукописный отдел Института языка и литературы им. Ч.Айтматова УИА КР. Собранные в нескольких папках лексические материалы кыргызского языка гласят о том, что ученый занимался не только грамматикой кыргызского языка, также и его лексикой, лексикографией. Он является одним из авторов составленного терминологического словаря по общественно-политической терминологии кыргызского языка. Так, по опыту создания терминологического словаря, он и приступил к собранию лексических материалов, слов “Кыргызскому словарю”. В папках, на обложках которых написанная тема “Кыргызча сөздүк”, им были написаны односложные, двусложные, трехсложные, многосложные слова кыргызского языка, которые приведены в алфавитный порядок. Судя тому, что некоторые папки были оформлены как книга с указанием города, издательства и т. п.,

автор их, собранных материалов подготовил к изданию. Однако они изданы или нет нам неизвестно.

Ключевые слова: рукопись, лексика, лексикография, сохранный, общественно-политические термины, слова, односложные слова, многосложные слова, названия птиц, собранные слова, словарь.

Abstract: The article discusses the manuscripts of K. Tynystanov, which were delivered to the Manuscripts Department of the Ch. Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic in 1990, after his name was fully rehabilitated. The works preserved in several folders contain the scholar's collected materials on the lexicon and lexicography of the Kyrgyz language. He is considered one of the first compilers of a terminological dictionary in Kyrgyz. With this experience, he began collecting the lexical fund of the Kyrgyz language. In the folders labeled "Kyrgyz Dictionary," words of one syllable, two syllables, three syllables, and polysyllabic words were systematically collected and arranged in alphabetical order. Judging by the manuscripts, which include book structure, publishing house, and year, the author had prepared them for publication. However, it remains unclear whether they were ever published; if they were, no copies have been preserved to this day.

Keywords: manuscript, lexicon, lexicography, preservation, socio-political terms, words, monosyllabic words, polysyllabic words, idioms, collected words, dictionary.

Касым Тыныстанов жаңы кыргыз жазуусунун алфавитин (реформаланган алфавитти) иштеп чыккандардын жана тунгуч гезитибиз Эркин Тоону (1924) чыгаргандардын бири болуп кыргыз тилинин үзгүлтүксүз иштеген жазма маданиятын түптөгөндөрдүн катарында эмгектенген. Ары акын, ары жазуучу, ары окумуштуу, ары мамлекеттик ишмер катары таанылган анын чыгармачылык ишмердигинин басымдуу бөлүгүн кыргыз тилин иликтеп, кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептерди жазган окумуштуулук жайы түзөт. Ал кыргыз тилинин грамматикасын, албетте элементардык, жазууну баштап, мектептер үчүн алгачкы окуу китептер, Кыргыз тилинин морфологиясы (1934) менен Кыргыз тилинин синтаксисин (1936) жазган. Грамматиканын бөлүмдөрү катары жазылган бул китептерине чейин эле Касым Тыныстанов кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү, кыргыз тилиндеги сөз, сөздүн тутуму, сөздүн уюшулушу, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу бир нече китептерди жазган. Анын ошол китептери жогоруда көрсөтүлгөн эки китебинин, морфология менен синтаксистин жаралышына негиз болгон. Акыйкатында, К. Тыныстанов кыргыз тили боюнча алгачкы эмгектерин мектептер үчүн окуу китеп, окуу куралдар катары жазып, бирок ага чейин кыргыз тили жалпы элди оозеки түрдө гана тейлеп келгендиктен, кыргыз тилиндеги тыбыштар, сөздөр, сөздүн тутумундагы мүчөлөр, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу алгачкы билимдерди терең анализден өткөрүп, башкача айтканда, өзүнүн акыл-оюнда, оозеки деп айтсак туура болот, илимий изилдөөлөрдү аткарып, өз тыянактарынын негизинде жараткан.

Мына ошол өзүнүн жазгандарынан башка кандайдыр үлгү болорлук эмгек жана мисал аларлык китеп жок кезде жазылган анын грамматикалары мектеп окуучулары үчүн жазылганы менен кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар, алардын бөлүнүштөрү, сөздөр, сөздөрдүн түзүлүшү, сөздөрдүн түркүмдөрү жана сүйлөм тууралуу теориялык билимдердин алгачкы көрүнүштөрүн баяндап берет. Касым Тыныстановдун кыргыз

тилинин ар кайсы бөлүмдөрү боюнча теориялык материалдарды иштеп чыгып, алгачкы лингвистикалык терминдердин калыптынышына салым кошуп, тигил же бул объект боюнча жараткан эрежелери ушу кезге чейин маанисин жоготпой келет. Кыргыз тил илиминдеги фонетика, морфология, синтаксис бөлүмдөрүндө иштеп чыккан теориялык ойлорунун көпчүлүгү азыркы кезде да ошол бойдон колдонулат. Демек, окумуштуу кандайдыр таянар тоосу жок туруп кыргыз тил илиминдеги илимий тыянактарды билгичтик жана терең ойлонулгандык менен иштеп чыгып окуу китептерди жазып, кыргыз тил илимине башталыш чыйырды салган.

Бар болгону он-он беш эле жыл активдүү эмгектенген чыгармачылык аракетинен кыргыз тили жана кыргыз тил илими боюнча ат көтөргүс теориялык эмгектер жазылып калтырылган. Бирок дээрлик жарым кылым бою анын жараткандары пайдаланууга тыюу салынып, окумуштуунун ойлору, чыгарылган тыянактары кошумчаланып улантылбай келди. Касым Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын эмгектери пайдалануудан алынып салынгандан кийин кыргыз тили боюнча китеп жазган авторлор таптакыр башка эмгек жаратууга аракеттенишкен. Акыйкатын айтыш керек, анын илимий табылгаларын пайдаланып жазуудан коркуп, башка элдердин тил боюнча теориялык жетишкендиктерине таянып иш кылышкан. Заман, репрессиялар ушунчалык коркуткан белем же, балким... кыргыз тилинин өзүнүн ички табиятынан туруп китеп жазуудан тайсалдашкан окумуштуулардын акыркылары XX кылымдын сексенинчи жылдарында эле Кыргыз ССРиндеги окутуу орус тилинде жүргөн мектептерге кыргыз тили окуу китептерин жазуу зарыл болуп калганда, атайын мамлекеттик ишсапар (командировка) менен Алматыга барып, коңшулардан китеп жазууну “үйрөнүп” келип, окутуу орус тилинде жүргөн мектептер үчүн кыргыз тили окуу китептерин жазышкан. Дагы эле болсо кыргыз тилинин ички табият өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз тили окуу китептеринин жазылышы ишке аша бербей, кыргыз тил илиминин башка тилдердин таасиринен биротоло арылгандыгына жетише албай келебиз.

XX кылымдын 80-90-жылдарына чейин эле Касым Тыныстановдун эмгектери, анын ичинде грамматикалары окурмандардын колуна тийе бербей, окумуштуунун кыргыз тилинин ички табиятынан туруп иштелип чыккан идеялары пайдаланылбай белгисиз бойдон калып келди. Азыр да К. Тыныстанов тууралуу бирдеме жазарда капсалаңдүү 1937-1938-жылдарды эстебей коё албайсың киши. Кайрат-күчү толуп, чыгармачылыгы гүлдөп турган кезинде ак жеринен кармалып, а дүйнө кеткен анын эмгектери менен XX кылымдын акыркы чейрегинде гана таанышууга мүмкүнчүлүк болду.

Кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштарды, сөздөрдүн түзүлүшүн (*өзүнүн термини менен айтканда сөз бүтүштөрүн*) өтө кылдат иликтеп, түрлөргө, топторго, бөлүктөргө ажыратып кыргыз тил илимин түптөөнүн чыйырын негиздеген. Кыргыз тилинин морфологиялык жана синтаксистик түзүлүштөрүнүн башатын иштеп чыгып, жымсал жөнөкөй тил менен, башкача айтканда, балдарга түшүнүктүү болгон стиль менен кыргыз тили боюнча, жогоруда айтканыбыздай, алгачкы окуу китептерди, кыргыз тилинин грамматикасынын морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн жазган.

Каардуу жылдардын күүсү (инерциясы) ушунчалык катуу болгон экен, Касым Тыныстанов өткөн кылымдын элүүнчү жылдарында эле акталган болгону менен, анын кыргыз тили боюнча атайын иштелип, бирок бүтпөй калган эмгектеринин колжазмаларын,

өлгөндөн кийин акталганынын чын экенине биротоло ишенгенден кийин гана, КР Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө кызы алып келип, 1990-жылы тапшыргандыгын ошол папкалар кабыл алынгандагы атайын мөөр белгилери тастыктап турат. Ошентип, өрттөлбөй, жоготулбай сакталган кол жазмаларынын бир нечеси КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндө сакталуу.

Мына ошол кол жазмалары менен таанышканыбызда коомдук ишмер, жазуучу жана кыргыз тилинин грамматикасын биринчи болуп иштеп чыккан окумуштуу катары таанылган К. Тыныстановдун кыргыз тилинин лексикасы маселесине да алгачкы чыйырды салган жайы бар болуп отурат. Мындай эмгектеринин бири – коомдук-саясий терминдери менен ХХ кылымдын акыркы онжылдыктарында эле таанышкан болчубуз, ал эми өзү ат коюп жазгандай “кыргызча сөздүктөрү” менен таанышканыбызга акыркы эле бир нече онжылдыктардын жүзү болуп отурат.

Ошентип, азыр ушул чакан макала менен окумуштуунун кыргыз тилинин лексикологиясына чыйыр салган ишмердүүлүгү тууралуу сөз кылабыз. Репрессияга кабылып өмүрү кыйылбаганда морфология, синтаксис сыяктуу “Кыргыз тилинин лексикологиясы” деп да китеп жазмак экен. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндөгү мына ошол бир нече папкадагы материалдар менен таанышып чыккандан кийин К. Тыныстановдун кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноонун, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн кагазга түшүрүлүшүнүн аракети менен бир топ эмгектерди жараткандыгы белгилүү болуп отурат.

Адегенде терминдер боюнча эмгектенгени атайы мамлекеттик тапшырма болсо керек. Анткени буга чейин эле “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгекти Ы. Тойчинов менен бирге иштешкендиги бизге белгилүү болчу. Мына ошол “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгектин колжазмасы 85 (93) номерлүү папкада сакталып турат. Колжазмада эмгектин китеп болуп даярдалганы сыртына китептин аты жазылып, титул барагында китеп иштелген мекеме, китептин аты, басмаканасы, басылган шаары жана жылы көрсөтүлгөн. Аягында эмгектин басмага берилгендиги тууралуу токтом да (№ 1, 1932) жазылып, “Termin kemesijesinin mycelory: Тыныстан уулу, Тойчинов уулу, Мырзатбек уулу”, деп түзүүчүлөрүнүн аттары жазылып турат.

Бул маалыматтар эмгектин басманын талабына ылайык тыкан даярдалып, басмага тапшырылганын билдирет. Бирок, бул эмгектин китеп болуп чыккан-чыкпаганы бизге белгисиз. Жарыкка чыккан болсо да мындай наамдагы китеп сакталган эмес. 1932-жылы минтип басмага даярдалган эмгектин жарыкка чыкпай калышы акылга сыя бербейт. Мына ушул жылдары К. Тыныстанов мамлекеттик жогорку кызматтарды аткарып, кыргыз тили боюнча анын окуу китептери биринин артынан экинчиси чыгып турган. Демек, алдагы терминологиялык сөздүктү жарыяланган деп эсептөөгө негиз бар. 1937-жылы К. Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын китептери пайдалануудан алынып салынганда жок кылынган китептердин катарында эч бир нускасы калбай биротоло жоголгон болуш керек.

Ошентип, окумуштуунун колжазмалары маалымдап, кыргыз тилиндеги коомдук-саясий терминдер боюнча алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөр буга чейин белгилүү болуп келгендей экөө эмес, үчөө болуп отурат. Башка бир колжазмада коомдук-саясий

терминдердин түзүүчүлөрү болуп К. Тыныстанов менен эле Ы. Тойчиновдун гана аттары бар. Буга чейин мындай сөздүк тууралуу сөз кылгандардын жазгандарында Мыктыбек уулунун ысмынын түшүп калганынын себеби азырынча белгисиз. Колжазма материалдарына караганда эмгек бир топ эле ийгиликтүү иштелген. Терминологиялык сөздүк орусча-кыргызча болуп аткарылып, кыргызчасында бир топ алгылыктуу терминдер ойлоп таап жазылган. Мисалы, *кыраакы – гений, ураан – гимн, жоромол – гипотеза, мырза – господин, өкүл – делегат, очогой – грандиозный, сылыктык – деликатность, жасак – дружина, кумар – азарт, сокур сезим – инстинкт, бузукулук – интрига, тизим – каталог, жапкак – лыжа, тулку – объём, эсеп – отчёт, барал – кульминация* ж.б. Кыргызчага которууга мүмкүн болбой орус тилинен алынган бир канча терминдердин жазылышы кыргыз тилинин табиятына дал келгендей болуп *кубартал – квартал, кеперетип – кооператив, кипитанса – квитанция, каңгырес – конгресс, киридит – кредит, лирике – лирика, келлегийе – коллегия* ж. б. термин-сөздөр жана китептеринде өзүнүн *аптыр, ысыйма* (схема) деген сыяктуу сөздөрү кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайык даана кыргызча болуп кагазга түшкөн. Тилекке каршы, азыр биз буларга окшогон жүздөгөн сөздөрдү минтип тилибиздин мыйзамдарына баш ийдирип жазбай, аларды айтканда тилибизди сындырып “көнүп калып” келебиз.

Коомдук-саясий терминдердин башка тилдерден которулбай кабыл алынгандарын К. Тыныстанов эмне үчүн жогорудагыдай кылып кыргызча жазган? Анткени ал кезде “орус тилинен келип кирген сөздөр орус тилинде кандай жазылса, ошондой жазылат” деген зордукчул эреже болгон эмес. Азыркы кезде, арадан бир кылым мезгил өтөндөн кийин, *кубартал, кеперетип, каңгырес, киридит, лирике, келлегийе, аптыр, ысыйма* деп жазсак, учурдагы эрежелерге туура келбегени мындай турсун, азыркы кыргыз тилине коошо бербей, “сабаттуу боло калган” кыргыздардын күлкүсү келет. Мына, өз табиятын чагылдыра албаган алфавит менен кыргыз тилинин калпыс орфографиялык эрежесинин акырындык менен тилди, андагы сөздөрдү өзгөртүп салганы.

Пайдаланууга тыюу салынгандан кийин кылымга жакын катылып жатып, эми гана белгилүү болгон колжазмаларга кайрылып, анын ташрыйбаларын кеч болсо да терең изилдеп чыгып, керектүүлөрүн алууга милдеттүүбүз деп эсептейбиз.

Жогруда айтканыбыздай, азыр КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүндө сакталып турган К. Тыныстановдун колжазма мурастарынын ичинде кыргызча сөздүк деп аткарылган эмгектери да бар, алар бир нече папкаларда. Ошолорго назар салсак, 159-папкада эки китепче бар. Ал китепчелер – атайы сөз чогултууга ылайыкталып, туурасы 10 см, бийиктиги 29 см болуп калың түптөлгөн китепчелер. Китепчелердин ички калың бетинин өйдө четине штамп басылып, анда **гос. фабрика “Светоч” Ленинград Б.Пушкарская, 18. № 1233 АК. 5007 Стандарт ОСТ 171** деген жазуулар бар. Сөздүк түзүүчүлөр үчүн басмаканадан атайы чыгарылган мындай дептер-китепчелерге жазганына жана ар бир китепчесинин (дептеринин) аягында аткарылган мезгили көрсөтүлүп кол коюлганына караганда Касым Тыныстанов мамлекеттик тапшырманы аткарган сыяктуудай. Ошол жылдары мындай дептер-китепчелер Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзүүчүлөр үчүн атайын чыгарылган. Өкүнүчтүүсү иш аягына чейин аткарылбай, аткарылган болсо да жарыкка чыкпай,

көпчүлүгү сакталбай, “тыюу салынгандан” кийин жоготулуп, бир канчасы гана катылып, сакталып жатып “аман калып”, көп жылдардан кийин белгилүү болуп жатпайбы.

Демек, окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча иштеген эмгектеринин колжазмалары менен толук тааныша албайбыз. Окумуштуунун кыргызча сөздүк болуп аткарылган иштери сакталган папкалар, биздин оюбузча, толук эмес. Анткени сакталган анын кыргызча сөздүктөр деген колжазма папкаларынын айрымдарында гана бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөрдүн чогултулгандары бар. Сакталган папкалардын көпчүлүгү сегиз-тогуз, андан да көп муундуу этиш сөздөр, тууранды сөздөр жана тууранды сөздөрдөн уюшулган этиш сөздөр жазылган папкалар болуп саналат. Демек, окумуштуу 2, 3, 4, 5 муундуу толуп жаткан сөздөрдү да кагазга тушүрүп жыйнагандыгына толук ишенсек болот.

Мына ошол сакталгандарынын ичинен **159-папкадагы** китепчелердин *биринчи китепчеси* Касым Тыныстановдун өзүнүн колу менен **Qarçyldatyşqansь** (Карчылдатышкансы) деген сөз менен тизме башталат да, 115-бетте **Kirtelendeşirişkensi** (Киртелендештиришкенси) деген сөз менен аяктайт. Ошол беттин ылдый четинде эллипс түспөл тегерек мөөр бар да, анда тегерете **Институт языка, литературы и истории Кир ФАН СССР гор. Фрунзе Отдел рукописей** – деп жазылган. Андан ары кол менен **5151 (1) 155 б. 1990-ж.** деген жазуулар кызы Б. К. Абакирова 1990-жылы колжазма бөлүмгө апкелип тапшырган мезгилин билдирет. Ошентип бул китепчедеги сөздүк *-гансы* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

Экинчи китепчеси ошол эле кол менен жазылып башталган. 1-бетин (*биринчи сөзүнүн тамгалары өчүп, окулбайт*) окуу кыйын.

Aqqan

Atqan (*oq menen*)

(сөздөр бир катар тизилип, 294-бетке чейин уланып кете берген) аягы

Kirtejişken (Киртейишкен)

Kirtejbegen (Киртейбеген)

(дагы бир сөз бар, ал окулбайт) деген сөздөр менен бүткөн.

Автор 9/1 33-çы деп кол койгон.

Жанагы биринчи китепчедегидей мөөр басылган. Бул китепчедеги сөздүк *-ган* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

160-папкада жанагындай эки китепче бар. *Биринчи китепче* **Aşyldaq** деген сөз менен башталып, 9-бетте **Kiñkildek** деген сөз менен бүткөн. 11-бет **Alaq, Elek** деген сөздөр менен башталып, 21-бетте **Dildirek** деген сөз менен аяктаган. Андан ары 21-бетте **Alaң Alaң (qylcaq)** деген сөздөр менен башталып, 36-бетте **Kilteñ, Kirteñ, Balpъñ** деген сөздөр менен бүткөн. 37-бетте **Epelek** деген сөз менен башталып, 42-бетте **Kirtelen** деген сөз менен бүтөт. Андан ары **Alaqaј, Арьоqъј** деген сөздөр менен башталат да, 82-бетте **Tъjralaңdakeј, Tirtelenдекеј** деген сөздөр менен бүтөт. 83-бет **Alcake, Alçake** деген сөздөр менен башталып, 85-бет **Çalçaqmat** деген сөз менен бүтөт. Көрүнүп тургандай, бул китепчеге *-ң, -дак, -ак (-ык), -тың, -чың, -кай, -ке* деген сыяктуу мүчөлөр менен жасалган сөздөр топтолгон. Бул китепчеде бир топ башаламандыктар бар. *Экинчи китепчеде* жалаң *-ылда* мүчөсү менен жасалган сөздөр бар. Ар бир сөздүн уңгусу (*аç аşыlda ... tър tърылда ...*) көрсөтүлүп жазылган.

161-папкада бир эле дептер. Бул дептерге бир муундуу, эки муундуу сөздөр топтолгон. 162-папкада туурасы 15 см, бийиктиги 20 см келген калың дептер бар. Бул дептерде да бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөр жазылган. Андан аркы папкаларында сегиз, тогуз жана андан да көп муундуу сөздөр топтоштурулган. Булар тууралуу кийин, өзүнчө башка макалада айтылат.

Кыргыз автоном областы, кийин автоном республика болуп түзүлүшү кайсы бир деңгээлде мамлекеттүүлүктүн элементтеринин башталышы го. Өлкөнүн маданий курулушунда өзалдынчалык берилип, билим берүү, калктын сабатын жоюу менен бирге улуттук тилдин өсүп-өнүгүшүнө кам көрүлө баштаган. XX кылымдын жыйырманчы, отузунчу жылдарындагы мындай аракеттерди кыргыз тилинин жаңы, реформаланган деп аталган алфавитинин кабыл алынышы, “Эркин Тоонун”, Алиппе баш болгон окуу китептердин чыгышы менен эске салып элестетебиз. К. Тыныстанов мына ушундай маданий калыптануулардын башында туруп, кыргыз тили боюнча окуу китептердин алгачкы нускаларын жазып, Автоном республиканын агартуу системасына көп эмгек сиңирген.

Ошону менен бирге КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы материалдардан улам кыргыз тилинин сөздүк корун чогулта баштаганы, лексикографиялык чоң жумушту колго алып иштей баштаганы байкалат. Бир нече онжылдыктардан бери, XX кылымдын 90 жылдарынан бери гана анын терминдер боюнча аткарган иштеринин белгилүү болушу атайы мамлекеттик тапшырма менен иш жүргөндүгүнүн далили. Анткени, жаңы заман, Советтик курулуш биринчи кезекте, мамлекеттик түзүлүштүн жолго коюлушуна, башкаруу институттарынын иштей башташына көңүл бөлгөн. Коомдук-саясий терминдерди Ы. Тойчунов менен бирдикте түзгөндүгү мамлекеттик тапшырма экендиги тууралуу жогоруда айтып өткөнбүз.

Жаш мамлекетке зарыл керек болгон алдагыдай терминологиялык сөздүктүн иштелиши үчүн али кагазга түшө элек кыргыз тилинин сөздүк кору боюнча мыкты билимдерди талап кылганын окумуштуу жүрөгү менен сезип, кыргыз сөздөрүн жыйноону, эгерде атайын тапшырма болбосо, өз алдынча, өзүнүн демилгеси менен иштей баштаган болуш керек.

Канткен менен кыргызча сөздүк деп аткарылган анын ишинен кыргыз тилинин агглютинация тилерине кире тургандыгына маани берип иштегени байкалат. Албетте буга чейин К. Тыныстанов өз заманындагы орус тилинин сөздүктөрү менен тааныш болгон. М. Кашкаринин, Л. Будаговдун, В. В. Радловдун сөздүктөрү менен тааныш болгон-болбогонун болжолдоп да айта албайбыз. Ошентсе да Е. Д. Поливанов менен тааныш болгону, кайсы бир деңгээлде аны менен пикир алышып жүргөнү сыяктуу фактыларга таянып, өз мезгилиндеги дүйнөлүк лингвистике илими менен да тааныш болгон деп эсептөөгө негиз бар.

Кандай болгондо да ал терминологиялык сөздүктөр менен иштеген тажрыйбасы менен “кыргыз сөздүгүн” түзүп чыгууга киришкендигин баамдайбыз. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы иштери менен лексикографиялык эмгекти жараткан деп айтууга болбойт, бирок ошол олуттуу жумушка бел байлап киришкендигин байкоо кыйын

эмес. Бул папкалардагы материалдар “кыргызча сөздүккө” киргизиле турган сөздөрдүн (словниктин) түзүлө башташы гана экендигинен кабар берет. Негизи сөздүк түзүү үчүн адегенде ага киргизиле турган сөздөрдүн тизмеси иштелип чыгыш керек да, алар талкуудан өтүп, мекеме тарабынан бекитилиш керек. Папкаларда андай документ жок, балким тиешелүү документтер болгон болуш керек да, алар жок кылынган кагаздардын катарында кеткен болуш керек.

Ошентип, биз кызыл профессор Касым Тыныстановду кыргыз тилинин тыбыштар системасы, сөз тутуму, грамматикасы (морфология, синтаксис) боюнча жазган китептери, алгачкы илимий изилдөөлөрү менен гана таанып келген болсок, жарым кылым бою сакталып жүрүп, КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган колжазмаларынан кыргыз тилинин сөздөрүн жыйнап, кыргыз тилинин лексикасына, лексикографиясына да алгачкы салым кошкондугу белгилүү болуп отурат.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин лексикологиясы. -Бишкек: Улуу Тоолор, 2024. 352 б.
2. Орузбаева Б. Киргизская языковедческая наука за 40 лет. -Труды ИЯЛИ АН Кирг.ССР. Вып. 9. 5-14-б.
3. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Фрунзе, 1934 (латын жазуусу менен).
4. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Фрунзе, 1936. (латын жазуусу менен).
5. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: Советская Энциклопедия, 1965.

* * *

Усенов Адилет Алимжанович
**Ч.АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИНДЕГИ ГЕНДЕРДИК
СИМВОЛДОР ЖАНА СҮРӨТТӨӨ ЫКМАЛАРЫ**
Усенов Адилет Алимжанович
**ГЕНДЕРНЫЕ СИМВОЛЫ И МЕТОДЫ ОПИСАНИЯ В ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА
АЙТМАТОВА “ЖАМИЙЛА”**
Usenov Adilet Alimzhanovich
**GENDER SYMBOLS AND METHODS OF DESCRIPTION IN THE NOVEL BY
CHINGIZ AITMATOV “ZHAMILLA”**

УДК 82-1/-9

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик символдор менен сүрөттөө ыкмалары философиялык талдоого алынат. Изилдөөнүн негизги максаты - чыгармадагы аял менен эркектин образдарынын өз ара байланышын, алардын социалдык жана психологиялык мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле жазуучунун аларды сүрөттөөдөгү көркөм каражаттарын гендердик аспекттен чечмелөө болуп саналат. Макалада гендер теориясына, феминисттик философиялык таанууга жана символизмге таянуу менен чыгармадагы пейзаж, үн, көз караш, жол, табият элементтери гендердик маани берип турган символдор катары кандай колдонулгандыгы талданды. Жамийланын образы салттуу патриархалдык коомдогу

аялдын ролуна каршы турган, өз тагдырын өзү тандаган аялдын символу катары чечмеленди. Ошондой эле, Даниярдын образындагы эркектик сезимталдык, ички дүйнөгө багыт алуу - кыргыз коомундагы эркек каармандардын жаңыча типажы көрсөтүлдү. Повесттеги сүрөттөө ыкмалары - метафора, пейзаждык параллелизм, ички монолог, поэтикалык тил - гендердик теманы тереңирээк ачып берүүгө жардам берди. Бул макала гендердик түшүнүктөрдүн көркөм чагылдырылышын изилдөөдө жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын жаңы аспекттен кароодо маанилүү салым болоору белгиленди. Жыйынтыгында, Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик образдардын өз ара байланышы, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, гендердик символдор философиялык өңүттө талданды.

Ачкыч сөздөр: гендер, гендердик символдор, сүрөттөө ыкмалары, феминизм, аял образы, гендер теориясы, табият символикасы, көркөм талдоо, маскулиндик мүнөз, гендердик стереотип.

Аннотация: В этой статье будет проведен философский анализ методов изображения гендерных символов в повести Чингиза Айтматова “Жамийла”. Основной целью исследования является интерпретация с гендерной точки зрения взаимосвязи женских и мужских образов в произведении, их социальных и психологических характеристик, а также художественных средств писателя в их изображении. В статье анализируется, как элементы пейзажа, голоса, взгляда, пути, природы в произведении используются в качестве символов, которые придают гендерную значимость, опираясь на гендерную теорию, феминистское философское признание и символизм. Образ Жамийла интерпретировался как символ женщины, которая выбирает свою судьбу, что противоречит роли женщины в традиционном патриархальном обществе. Также в образе Данияра проявилась мужественность, ориентация на внутренний мир - новый типаж мужских персонажей в кыргызском обществе. Описательные приемы в повествовании - метафора, пейзажный параллелизм, внутренний монолог, поэтический язык - помогли глубже раскрыть гендерную тему. Было отмечено, что данная статья станет важным вкладом в изучение художественного представления гендерных концепций и рассмотрение творчества Чингиза Айтматова с новой стороны. В результате на философском аспекте проанализированы взаимосвязи, характерные особенности, гендерные символы в повести Ч.Айтматова “Жамийла”.

Ключевые слова: пол, гендерные символы, методы изображения, феминизм, женский образ, гендерная теория, символика природы, художественный анализ, маскулинность, гендерные стереотипы.

Annotation: This article will provide a philosophical analysis of the methods of depicting gender symbols in the novel by Chingiz Aitmatov “Zhamilla”. The main purpose of the study is to interpret from a gender perspective the relationship between female and male images in the work, their social and psychological characteristics, as well as the artistic means of the writer in their depiction. The article analyzes how the elements of landscape, voice, gaze, path, and nature in the work are used as symbols that give gender significance, based on gender theory, feminist philosophical recognition, and symbolism. The image of Jamilla was interpreted as a symbol of a woman who chooses her fate, which contradicts the role of women in a traditional patriarchal society. Also, in the image of Daniyar, masculinity, orientation to the inner world appeared - a

new type of male characters in Kyrgyz society. Descriptive techniques in the narrative - metaphor, landscape parallelism, inner monologue, poetic language - helped to reveal the gender theme more deeply. It was noted that this article will be an important contribution to the study of artistic representation of gender concepts and consideration of the work of Chingiz Aitmatov from a new perspective. As a result, the interrelationships, characteristic features, and gender symbols in the novel are analyzed on the philosophical aspect Ch.Aitmatov's "Jamilla".

Keywords: gender, gender symbols, methods of representation, feminism, female image, gender theory, symbolism of nature, artistic analysis, masculinity, gender stereotypes.

Киришүү. Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повести дүйнөлүк адабияттын классикасына айланган чыгармалардын бири болуп эсептелет. Бул чыгарма өзүнүн терең философиялык мазмуну, көркөм образдары жана реалдуу турмушту чагылдырган баяндоосу менен айырмаланат. Айрыкча, чыгармадан гендердик символдорду жана сүрөттөө ыкмаларын талдоо философия илими үчүн маанилүү багыттардын бири болуп саналат.

Гендер маселеси кыргыз коомундагы актуалдуу маселелерден болуп саналгандыктан, бул чыгармадагы гендердик талдоо өзгөчө мааниге ээ.

Материалдар жана изилдөө ыкмалары. Илим чөйрөсүндөгү ишмерлерге сунушталган илимий макалада жобого ылайык принциптер (объективдүүлүк, принципалдуулук, тарыхыйлуулук, натыйжалуулук, сынчыл ой жүгүртүү жана ачык айкындуулук) эске алынды. Илимий методдор катары герменевтика, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, компаративдик жана башка методдор колдонулду. Герменевтика ыкмалары айтып жеткирүү максатын ишке ашырса, илимий адабияттар менен иш алып барууну жана аны талдоого анализ жана синтез методу колдонулду. Индукция жана дедукция методу “Жамийла” повестинен белгилүү эпизоддорду, каармандардын жүрүм-турумун ачык жана жашыруун гендердик символдорду, гендердик концепцияларды анализдөөгө жардам берди. Чыгармадагы каармандарды бири-бири менен салыштыруу методун компаративдик ыкма ишке ашырды. Жыйынтыгында логикалык анализ ыкмасы колдонулду.

Талкуулар жана тыянактар. Ч.Айтматовдун чыгармаларында гендер маселеси олуттуу маселелердин катарында турат. Гендер темасы илимий өңүттө терең изилдөөнү талап кылган темалардын бири. Эми гендер термининин маанисине токтололу.

Гендер - бул коомдо аялдар менен эркектердин социалдык ролдорун, милдеттерин жана мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган кеңири түшүнүк. Ал биологиялык жыныстан айырмаланып, коомдун маданияты, салт-санаасы жана тарыхый факторлор аркылуу калыптанат. Гендердик мамилелер коомдун бардык чөйрөсүнө таасир этет жана адамдардын күнүмдүк жашоосунда маанилүү роль ойнойт. Окумуштуу М.М.Эдилованын пикирине ылайык: “гендер” кулакка өөн учураган феномен, биздин илимий таанымда кечээ жакында эле пайда болуп, аялдарга гана эмес, эркектерге да проблемаларды жараткан көрүнүштү изилдөөчү багыт” [1,8]. Демек: “Гендер коомдошуунун продукциясы, аял жана эркектин коомдогу ролу, аялдардын аял катары, эркектердин эркек катары калыптануусунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү” [2]. Демек, гендер маселесин коомду социалдык стратификациялоо көрүнүшү катары карасак болот.

Алгач, Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик символдорго токтололу. Символ – түз мааниден сырткары кошумча, терең мазмунду билдирген белги, образ же көрүнүш. Символдор жөнөкөй сөздүн же нерсенин артында абстрактуу ойду, идеяны, нерсени, көрүнүштү жашыруун камтып турат. Ал эми гендердик символдор – бул коомдогу аялдарга же эркектерге тиешелүү деп эсептелген образдарды белги баяндоолорду же маанилерди камтыган сүрөттөө каражаттары болуп саналат.

Ал эми Ч.Айтматов болсо гендердик символдор аркылуу коомдогу аялдардын абалын, алардын сүйүүгө жана эркиндикке болгон умтулуусун сүрөттөйт. Жазуучу аялдардын коомдогу чектелген ордун, алардын өз алдынча чечим кабыл алуу укугунун чектелгендигин гендердик символдор аркылуу чагылдырып, башкы каарман Жамийланын образында бул стереотиптерге каршы чыккан күчтүү символду түзгөндүгүн байкоого болот. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы аял каармандарды салыштыруу аркылуу, жазуучу ар бир аял образын өзүнүн жашаган коомунун шарттарына жараша ар түрдүү көрсөтүп, аларды тарыхый жана социалдык контексти менен изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул чыгармадан коомдук өзгөрүүлөрдү, аялдардын укуктары жана алардын эркиндикке болгон умтулуусу тууралуу маанилүү ой-пикирлер чыгат. Ошондой эле, гендердик символдор чыгарманын темасын жана каармандардын ички дүйнөсүн терең түшүнүүгө жардам берет. Аял табиятынын сүрөттөлүшү аркылуу Ч.Айтматов аялдын эркиндигин, сүйүүсүн жана коомдук чектөөлөргө каршы туруусун символикалуу түрдө көрсөтөт.

Чыгармада бир катар гендердик символдорду байкоого болот. Алардын арасынан кээ бирине токтоло кетели.

Жол символу - бул Жамийланын тагдыры жана анын жашоосундагы тандоолорду билдирип, бир жагынан, анын сүйүүгө карата жолун, ал эми башка жагынан анын коомдук чектөөлөрдөн чыгууга умтулуусун көрсөтүп, Жамийланын сапары, өзүнүн каалоосун аткаруу жолу, каармандын эркиндикке жетүү талпынышынын символу болуп саналат [3, 130-131].

Суу символу - бул чыгармадагы каармандардын ички дүйнөсүн, алардын эркиндигин жана жашоосунун агымын билдирип, айрыкча, Жамийланын табигый жана кысымдан көз каранды эмес абалы, аккан дарыя сыяктуу үзгүлтүксүз өзгөрүп турган жашоосун боолгосо, Данияр үчүн суу жолдош катары кызмат аткарып, суу тазалыктын, эркиндиктин жана жашоонун айкалышын символдоштурат [3, 124-128-169].

Табият символу - бул чалкыган мейкиндик, кенендик, баарын кучагына батыруу, жашоонун өзөгү. Автордун сөзү менен айтканда: “Ой, айланайын кең талаам! Казак боордошум жердеген, алп талаам! Мынакей, биздин тоолорду эки жакка керип таштап, чий менен шыбакка ыргалып, көз жетпеген деңиздей көлкүп жатасын. Ким билет сендеги жаткан күчтү!” – деп бир жагынан адамзаттын жашоонун өзөгүн түзөөрүн кабарлап турса, экинчи жагынан ошол мейкиндикте табышкан эркек жана аял затынын күбөсү катары даңазалайт [3, 149].

Садык - эски коомдун үлгүсү, ал биринчиден, патриархалдык коомдун өкүлү катары сүрөттөлөт. Садык - аялдын орду чектелген, анын максаттары жана үмүттөрү коомдук нормаларга дал келүүгө умтулат. Ал үй-бүлөдөгү салттуу ролду сактап, Жамийланын сүйүүсү менен урматтоосун кабыл алууда коомдук нормаларга таянып жашайт. Садыктын

образында туруктуулук, бекемдик жана өткөн доордун маанилүү түшүнүктөрү бар. Ал өзгөчө сүйүүнү же эркиндикти талап кылбаган, өзгөрүүлөргө каршы чыккан, бир чети өз ордуна байланышкан эркек образын түзөт [3, 116].

Данияр - чыгармада: "...кабагы дайыма чарчаңкы жыйрылып, көзү бир калыпта салмактуу тиктейт" же "...мурдагыдай эле бир сырдуу токтоо мүнөз" – деп сүрөттөлүп, эркиндикке жана сүйүүгө, өзүнүн ички дүйнөсүн ачуучу образда берилет. Данияр сүйүүнү жана каалоолорду эркин ачыктабаганына карабастан, ал коомдук чектөөлөрдү же салттарды бузуудан коркпогондугу менен өзгөчөлөнөт. Ал келечек жашоосу үчүн Жамийланын чечимин четке какпайт жана жаңы жашоого чечкиндүү кадам таштайт. Даниярдын образында эмоционалдык ачыктык, интеллектуалдык эркиндик жана жаңы көз караштардын белгиси көрүнөт. Ал жаңы жашоого, жаңы мүмкүнчүлүктөргө жана өзгөрүүлөргө даяр [3, 126-141].

Жамийла - жумушка кайраттуу, мыкты келинчек, бирок мүнөзү башкачараак [3, 112] - деген автордун көз карашына кошулуу менен феминисттик көз караштын алкагында карасак, ал коомдук нормаларга каршы чыккан, эркиндикке жана сүйүүгө болгон умтулуусун жогору койгон образда сүрөттөлөт. Ал өзүнүн тагдырын жана сүйүүсүн эркин тандоодо, патриархалдык чектөөлөргө жана аялдардын коомдогу ордуна каршы күрөшөт. Жамийланын эркиндикке болгон умтулуусу, сүйүүсү үчүн күрөшү жана өзүнүн каалоосуна ылайык жашоосун түзүү үчүн болгон аракеттери феминисттик көз караштан коомдогу гендердик теңсиздикке каршы күрөшүүнүн көрүнүшү болуп саналат. Жамийланын сүйүү үчүн күрөшү жана анын эмансипациясы чыгарманын негизги тема болуп саналып, анын сүйүүсү жана эркиндикке болгон умтулуусу, анын патриархалдык чектөөлөргө каршы күрөшүүсүнүн жана өз каалоосу боюнча жашоону тандап алышынын символу болуп саналаарын белгилей кетүүгө болот. Жамийланы "Жылкычы кыз" образына салыштыруу табигый түрдө чыгыш өлкөлөрүнүн (биздин пикирде - кыргыз) маданиятына мүнөздүү көрүнүш экендиги орус окумуштууларынын изилдөөлөрүнөн да кездешээрин [4, 213] мурунку жарык көргөн макалада белгилеп өткөнбүз.

Контраст жана карама-каршылык - Садык менен Даниярдын сүрөттөөлөрү аркылуу, Ч.Айтматов эски жана жаңы жашоонун ортосундагы катаал карама-каршылыкты көрсөтөт. Садык - салттуу, чектелген жашоонун каарманы болуп саналса [3, 116], ал эми Данияр - чечкиндүү, келечек жашоосу үчүн кадам таштай алган эркек затынын символу. Бул контрасттын мааниси коомдук, маданий жана психологиялык өзгөрүүлөрдү, ошондой эле адамдын ички эркиндикке умтулуусун ачат [3, 171].

Үн жана ыр эркиндиктин символу. Айтматовдун чыгармасында үн жана ыр эркиндиктин жана жашоонун өзөгү катары каралат. Жамийланын үнү, анын ырлары (Шай оромол бир байлам, жанымда жүрсөң садагам) аркылуу анын ички дүйнөсү, толкундары жана сүйүүсү үчүн күрөшү чагылдырылат. Үн жана ыр - ал эмоцияларды, каалоолорду жана тагдырга болгон көз карашты эркин жана ачык түрдө билдирүүгө мүмкүндүк берген символдор. Ал өзүнүн дүйнөсүн үн жана ыр аркылуу ачып, ошондой эле коомдук чектөөлөрдөн көз карандысыз экендигин билдирет. Ал эми Даниярдын ыры шаңшыган жана созолонгон обон. Анын обонунда жалын менен чексиз мээрим адамды таң калтырат. Чыгармада: "Колдон келсе, кагазга жазып отурбай, бул укмуштуу обондун өзүн салып берсем" – деген саптар бар [3, 143-144].

Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик сүрөттөө ыкмалары.

Ч.Айтматов повестте натуралисттик, символикалык жана психологизмге негизделген сүрөттөө ыкмаларын колдонгондугуна токтололу.

Табият аркылуу берилген сүрөттөө – Даниярдын ырдаган учурунда деңиздин толкуну удургуп каптагандай, төктүрмө обон ташынып, анын сөз айтууга чамасын келтирбей жатты деген образ табияттын өзгөрүшү, анын ички дүйнөсүнүн күчүн, тазалыгын ачып берип, бул көрүнүш чыгарманы эмоциялык жактан күчтөндүрүп тургандыгы байкалат [3, 145].

Символдор аркылуу берилген сүрөттөө – Жол (жол алыс, темир жол капчыгайдын этегинде), суу (суу аккан чоң сай, сайда шаркырап аккан суунун шарын, күркүрөө эчтекеге ээ-жай бергисиз жапайы күч менен жердин астынан чыккандай күңгүрөнүп, жандуу, тилдүү немедей сүрдүү, укмуштуу күү чалат), ай (айдын күүгүм жумшак жарыгы), түн (мемиреп жуушаган түнкү тынчтык) сыяктуу элементтер каармандардын жашоо жолунун өзгөрүшүн, тагдырдын агымын символдоштуруп тургандыгы чыгарманын бир катар беттеринен кездештирүүгө болот [3, 124-132].

Психологиялык сүрөттөө – Каармандардын ички сезимдери терең жана так берилет. Жамийланын чечкиндүүлүгү чыгармада: “Жамийла Даниярга шыбырап жатты...” [3, 170]., Даниярдын сезимталдыгы сүрөттөө аркылуу жандуу берилгендиги менен өзгөчөлөнөт [3, 171].

Эми Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик стереотиптерди талдоого өтөлү.

Баш каарман Жамийланын образы аркылуу гендердик стереотиптерди сынга алуу. Жамийла патриархалдык коомдун негизги гендердик стереотиптерине каршы күрөшкөн, сүйүүсү үчүн келечектүү кадам таштай алган аял затынын символу болуп саналат. Ал өз доорундагы аялдардын ролунан жана социалдык чектөөлөрдөн баш тартып, эркиндикке жана сүйүүгө болгон умтулуусун көрсөткөн каарман. Жамийланы образдуу сүрөттөө аркылуу Ч.Айтматов гендер боюнча жашоодогу ролду, аялдардын коомдогу салттуу ордун жана милдеттерин кыйытып чагылдырат. Жамийланын эркиндикке умтулуусу коомдогу аялдардын негизги ролунан (үй-бүлөнү башкаруу, балдарды багуу, эркек үчүн кызмат кылуу) бир топ айырмаланат.

Эркек затына таандык гендердик стереотиптердин берилиши. Ч.Айтматов бул чыгармасында эркек каармандардын гендердик стереотиптерин так көрсөтө алган. Маселен, Садык жана анын атасынын образдары аркылуу гендердик стереотипке карама-каршы көрүнүштөрдү белгилейт. Ал эми Даниярдын образы аркылуу анын салттуу эркектик стереотиптерден айырмаланышын, сезимтал жана түшүнүктүү эркек феномени катары сүрөттөлөт [3, 116].

Коомдогу салттык стереотиптерди сынга алуу. Ч.Айтматов гендердик стереотиптерди сынга алууда коомдун эркектерге (Мисалы, Садык дагы жылкычы болуп жүрүп, жайлоодогу малчылардын тоюнда кыз куумайга түшүп, Жамийлага жетпей калган имиш, ошондон кийин намыстанып, ала качып келгенин уккам) жана аялдарга (Мисалы, жесирдин башын байлап коелу деп, кудайга тууралап менин атама никелеп коюшат) болгон мамилелерди сүрөттөйт. Ошондой эле, аялдардын социалдык ордуна болгон мамиле, алардын мүмкүнчүлүктөрүн чектөөдө көрүнөт: “Жамийланын жүрүш-турушунда

кандайдыр бир кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай киришип, башка келиндердей башым белим дечү эмес. Анан өзү да бирөөгө жемин жегизбеген өжөр, айтышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал турган бир эки жолу келиндер менен тытышканы да бар. Жан жакадагы жеңе-желпилер: “Э, ботом бул кандай тыкчындаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, тили менен тим эле буудай кууруйт!” – деген мүнөздөмөлөр салттык стереотиптерге карама-каршы көрүнүштөн кабар берип турат [3, 112-116]. Демек, Ч.Айтматов бул образдар аркылуу коомдогу салттык стереотиптерди сынга алат. Коомдогу салттык билимдер багытында жазылган илимий макалаларда анын позитивдүүлүгү баса белгиленет [6], бирок, жазуучунун чыгармасынын мазмунун сын көз караш түзөөрү биз тарабынын коюлган максатка үндөшүп турат.

Корутунду. Ч.Айтматовдун чыгармаларын илимий өнүгтө изилдөөнүн актуалдуулугу илимий макаланы даярдоонун алкагында белгилүү болду. Бул багытта бир катар окумуштуулар илимий талдоолорду жүргүзүшкөн [5]. Илимий ишти даярдоонун жол-жоболоруна ылайык, чыгармадагы гендердик образдардын өз ара байланышын, алардын социалдык жана психологиялык мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле жазуучунун аларды сүрөттөөдөгү көркөм каражаттарын гендердик аспекттен чечмелөөлөрү максат катары коюлуп, анын алкагында теориялык жана методологиялык изилдөө ишке ашты. Гендер маселеси илимий изилдөөнүн объектиси катары тандалып, предмети катары Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги гендердик стереотиптер, символдор жана сүрөттөөлөр илимий талдоодон өткөрүлдү.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун “Жамийла” чыгармасында аялдардын жана эркектердин коомдогу ролдору жана патриархалдык түшүнүктөрү сын көз караш менен берилип, жашоого жаңыча кадам таштоо идеялары сунушталгандыгы белгилүү болду. Чыгармада гендердик символдор, сүрөттөө ыкмалары жана стереотиптер өзгөчө көркөм сүрөттөөлөр менен берилгендиги, башкы каарман Жамийланын образы аркылуу Ч.Айтматов жалпы аял затынын ички дүйнөсүн, эркиндикке болгон умтулууларын, гендердик стереотиптерге каршы турууларын кылдат сүрөттөйт. Жазуучу символдор аркылуу гендерге тиешелүү образдарды терең ачып берет. Демек, чыгармадагы гендердик символдор жана сүрөттөө ыкмалары маскулиндик жана феминисттик жан дүйнөнү ачып берүүгө жана коомдогу ордун, эркиндикке болгон укугун чагылдырууга кызмат кылгандыгы илимий талдоонун алкагында белгилүү болду. Гендер маселесине анализ жүргүзүү ушул мезгилге чейин да колго алынгандыгына токтолуу менен [7], келечекте да бир катар изилдөөлөр жүргүзүлө тургандыгын белгилей кетели.

Колдонулган адабияттар:

1. Эдилова М.М. Гендер философиясы [Текст] / М.М.Эдилова. – Бишкек., 2022. – 238б.
2. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68570940>
3. Айтматов Ч.Т. Жамийла [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Бишкек «Улуу тоолор».- 2018. – 524б.
4. Турбин В. Н. Пушкин. Гончаров. Лермонтов. Об изучении литературных жанров. М.: Просвещение, 1978. 239 с.

5. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35645012>
6. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25715247>
7. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68570940>

* * *

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICAL SCIENCES

Исмаилова У. А., Токтомбаев М. А., Жороев А. М.
СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА МЕТОДОВ ОБЕЗБОЛИВАНИЯ В РАННЕМ
ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОМ ПЕРИОДЕ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМАМИ
НИЖНЕЙ ЧЕЛЮСТИ

Исмаилова У. А., Токтомбаев М. А., Жороев А. М.
ТӨМӨНКҮ ЖААК СЫНГАН БЕЙТАПТАРДА ОПЕРАЦИЯДАН КИЙИНКИ
ЭРТЕ ООРУНУ БАШКАРУУ ЫКМАЛАРЫН САЛЫШТЫРМАЛУУ БААЛОО
Ismailova U.A., Toktombaev M.A., Zhorojev A.M.
COMPARATIVE ASSESSMENT OF PAIN RELIEF METHODS IN THE EARLY
POSTOPERATIVE PERIOD IN PATIENTS WITH MANDIBULAR FRACTURES

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Переломы нижней челюсти составляют до 70–80% всех переломов лицевого скелета и чаще всего встречаются у лиц молодого возраста, преимущественно у мужчин. Эффективное обезболивание в послеоперационном периоде играет важную роль в восстановлении функции челюсти и профилактике осложнений. Современные протоколы лечения всё чаще включают применение нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВП) не только как симптоматических средств, но и в составе упреждающей анальгезии. В данной статье представлен анализ клинической эффективности различных схем анальгезии с участием НПВП у пациентов, перенёсших остеосинтез нижней челюсти. Показано, что использование НПВП в составе комплексной терапии способствует снижению выраженности боли и улучшению общего послеоперационного восстановления.

Ключевые слова: перелом нижней челюсти; анальгезия; нестероидные противовоспалительные препараты; НПВП; упреждающая анальгезия; остеосинтез; послеоперационная боль; челюстно-лицевая травма.

Аннотация: мандибулярдык сыныктар бардык бет скелетинин сыныктарынын 70-80% ын түзөт жана көбүнчө жаш адамдарда, көбүнчө эркектерде кездешет. Операциядан кийинки мезгилде ооруну натыйжалуу башкаруу жаактын иштешин калыбына келтирүүдө жана оорулардын алдын алууда маанилүү ролду ойнойт. Учурдагы дарылоо протоколдору стероиддик эмес сезгенүүгө каршы дары-дармектерди симптоматикалык каражат катары гана эмес, проактивдүү анальгезиянын курамында колдонууну камтыйт. Бул макалада мандибулярдык остеосинтезден өткөн пациенттерде СПИДди камтыган ар кандай анальгезия режимдеринин клиникалык эффективдүүлүгүнө

талдоо берилген. Комплекстүү терапияда СПИДди колдонуу оорунун күчөшүн азайтууга жана операциядан кийинки жалпы калыбына келтирүүнү жакшыртууга жардам берет.

Негизги сөздөр: төмөнкү жаактын сынышы; анальгезия; стероиддик эмес сезгенүүгө каршы дары-дармектер; проактивдүү анальгезия; остеосинтез; операциядан кийинки оору; бет-бет травмасы.

Annotation: Fractures of the lower jaw account for up to 70-80% of all fractures of the facial skeleton and are most often found in young people, mainly in men. Effective anesthesia in the postoperative period plays an important role in restoring jaw function and preventing complications. Modern treatment protocols increasingly include the use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs (NSAIDs) not only as symptomatic agents, but also as part of preventive analgesia. This article presents an analysis of the clinical efficacy of various analgesia regimens involving NSAIDs in patients who have undergone osteosynthesis of the mandible. It has been shown that the use of NSAIDs as part of complex therapy helps to reduce the severity of pain and improve overall postoperative recovery.

Keywords: mandibular fracture; analgesia; nonsteroidal anti-inflammatory drugs; NSAIDs; preemptive analgesia; osteosynthesis; postoperative pain; maxillofacial injury

Актуальность исследования. Переломы нижней челюсти остаются одной из наиболее распространённых травм в челюстно-лицевой хирургии. По данным ряда авторов, на их долю приходится до 70–80% всех переломов костей лицевого черепа (1,3). Особенно важно, что наиболее часто такие переломы встречаются у лиц в возрасте 17–35 лет, что связано с рядом социально-бытовых и поведенческих факторов: высокой физической активностью, участием в дорожном движении, спортивными занятиями, бытовыми и криминальными травмами (2,4).

Мужчины страдают от переломов нижней челюсти в 3–5 раз чаще, чем женщины (5), что также обусловлено более высоким уровнем участия мужчин в травмоопасных ситуациях, а также анатомо-физиологическими особенностями мужского черепа (более массивная нижняя челюсть, наличие угловатых контуров, большая сила мышечного аппарата).

По локализации наиболее часто страдают область угла (до 30%), тело нижней челюсти (до 25–28%), а также мышечковый отросток. Эти зоны подвержены значительным механическим нагрузкам при прямом или боковом ударе, особенно при падениях и ДТП (1,2).

Послеоперационный болевой синдром при таких травмах может быть выраженным, особенно в первые 1–3 суток после остеосинтеза. Недостаточный контроль боли приводит к ограничению движений челюсти, отказу от пищи, развитию контрактур, а также ухудшению психоэмоционального состояния пациента (6,7).

Нестероидные противовоспалительные препараты (НПВП) благодаря способности блокировать фермент циклооксигеназу (ЦОГ) и угнетать синтез простагландинов, оказывают двойной эффект — анальгезирующий и противовоспалительный. Современные исследования доказывают их высокую эффективность в схемах упреждающей анальгезии, при которой препарат вводится до начала операции, что снижает интенсивность послеоперационной боли, снижает потребность в дополнительных анальгетиках и способствует более быстрому восстановлению (8).

Однако до настоящего времени в отечественной и зарубежной литературе недостаточно исследований, посвящённых сравнительной оценке различных схем применения НПВП при хирургическом лечении переломов нижней челюсти. Это делает выбранную тему научно и практически значимой.

Материалы и методы исследования. В исследование были включены 467 пациентов с изолированными переломами нижней челюсти, госпитализированные и прооперированные в отделении челюстно-лицевой хирургии в период с 2015 по 2024 гг. Все пациенты перенесли оперативное вмешательство в объёме открытого репозиционирования с остеосинтезом титановыми минипластинами по общепринятым протоколам.

В ходе исследования проанализированы данные 467 пациентов, которым было выполнено хирургическое лечение по поводу переломов нижней челюсти. Среди них мужчин — 378 (80,9%), женщин — 89 (19,1%). Преобладание мужского пола среди пострадавших соответствует общеизвестным данным литературы и может быть связано с большей подверженностью мужчин травмам в результате дорожно-транспортных происшествий, драк и производственных травм.

Все пациенты были рандомизировано распределены на две группы.

Контрольная группа составляли 136 (29,1%) пациентов, которые получали традиционную послеоперационную анальгезию. Основным критерием назначения анальгетиков в этой группе были жалобы на боль. При наличии жалоб применялись: Таджезик 2,0 мл внутримышечно, либо Пленалгин 5,0 мл (до 2500 мг) внутримышечно. В контрольной группе было мужчин — 110 (80,9%), а женщины составляли — 26 (19,1%) пациентов.

Основную группу составляли - 331 (70,9%) больные, которые получали упреждающую анальгезию, основанную на принципе предотвращения формирования болевого импульса до начала операции.

Используемая схема включала введение лорноксикама (8 мг внутримышечно) за 30–40 минут до оперативного вмешательства, а также местное орошение операционного поля раствором лорноксикама во время операции. Целью такого подхода было снижение интенсивности боли в послеоперационном периоде и уменьшение потребности в дополнительном обезболивании.

Для оценки уровня боли у всех пациентов использовалась визуально-аналоговая шкала (ВАШ) — отрезок длиной 10 см, где 0 см — отсутствие боли, 10 см — невыносимая боль.

Пациент отмечал интенсивность боли на линейной шкале, результат измерялся в сантиметрах.

Распределение больных по полу в обеих группах было сопоставимо, что исключает влияние гендерного фактора на результаты. Значительное количество пациентов в основной группе обусловлено стремлением клиники внедрить более современные схемы анальгезии, соответствующие международным стандартам. Оценка эффективности упреждающей анальгезии на фоне применения НПВП (лорноксикам) и местного воздействия позволяет дать объективную оценку роли этих препаратов в контроле послеоперационной боли.

Для объективной оценки выраженности болевого синдрома у пациентов после остеосинтеза нижней челюсти применялась визуально-аналоговая шкала боли (ВАШ). Этот метод является широко признанным в клинической практике и позволяет количественно оценить субъективные ощущения боли.

ВАШ представляет собой горизонтальную линейную шкалу длиной 10 см, на одном конце которой указано «0» — отсутствие боли, а на противоположном конце «10» — невыносимая боль. Пациент самостоятельно отмечал на шкале точку, соответствующую уровню испытываемой боли, после чего расстояние от начала шкалы до этой точки измерялось в сантиметрах, что соответствовало баллам интенсивности боли.

Для интерпретации полученных значений использовалась следующая градация. Слабая боль - 0–2 балла не нарушающая повседневную активность. Умеренная боль - 3–4 балла, требующая симптоматического обезболивания. Сильная боль - 5–6 баллов ограничивающая движение и активность пациента. Сильнейшая боль - 7–8 баллов требующая немедленного медикаментозного вмешательства. Невыносимая боль - 9–10 баллов требующая интенсивной анальгезии и наблюдения.

Оценка проводилась в первые сутки после операции, а также на 2 и 3 сутки в условиях стационара. Это позволило динамически проследить изменения выраженности болевого синдрома и оценить эффективность применяемых анальгетических схем в каждой группе пациентов.

В исследование были включены 467 пациентов с переломами нижней челюсти в возрасте от 17 до 60 лет. Проведённый анализ показал, что наибольшая часть больных относилась к молодому возрасту.

Пациенты в возрасте от 17 до 25 лет составили 81% (378 человек).

Это объясняется тем, что данная возрастная группа наиболее подвержена травмам челюстно-лицевой области вследствие повышенной физической активности, участия в драках, спортивных травмах и дорожно-транспортных происшествиях, что также подтверждается данными литературы (Swan M.C. et al., 2020; Назаров А.С., 2022).

Возрастная категория от 26 до 40 лет включала 15% (70 человек). В этой группе наблюдалась умеренная частота травм, часто обусловленная бытовыми и профессиональными факторами.

Пациенты в возрасте от 41 до 60 лет составили 4% (19 человек). В данной возрастной категории частота переломов была минимальной, что связывается с более осторожным поведением и снижением физической активности.

Таким образом, более 4/5 всех пациентов были моложе 25 лет, что указывает на важность профилактики травматизма в молодом возрасте и необходимости применения современных методов анальгезии у данной категории пациентов.

Анализ локализации переломов нижней челюсти у 467 пациентов позволил выделить четыре основные анатомические зоны, наиболее часто подвергающиеся травматическому повреждению. Переломы в области угла нижней челюсти встречались наиболее часто — у 126 пациентов (27%). Данный тип травмы типичен при прямом ударе в боковую часть нижней челюсти и часто сопровождается смещением отломков. Эта зона подвержена значительной нагрузке жевательных мышц, что способствует формированию нестабильных переломов (Смирнов А.В. и соавт., 2021; Singh V. et al., 2022).

Переломы тела нижней челюсти были диагностированы у 107 пациентов (23%). Переломы тела чаще всего возникают при фронтальных и боковых травмах, сопровождаются нарушением зубного ряда и требуют стабилизации с помощью остеосинтеза.

Переломы в области мышечкового отростка составили 89 случаев (19%). Этот вид переломов требует особого внимания, так как повреждение мышечка может привести к нарушению функции височно-нижнечелюстного сустава, ограничению открывания рта и хронической боли при жевании.

Переломы в области венечного отростка наблюдались у 79 пациентов (17%). Хотя венечный отросток не участвует в формировании сустава, его травмы могут вызывать выраженный болевой синдром за счёт прикрепления височной мышцы.

Эти данные подтверждают, что наиболее уязвимыми анатомическими структурами нижней челюсти являются угол и тело, на которые приходится наибольшая нагрузка при механических воздействиях. Указанные особенности обязательно учитываются при выборе метода хирургического вмешательства и схемы анальгезии в послеоперационном периоде.

В контрольную группу вошли 136 пациентов, которым в послеоперационном периоде проводилась традиционная анальгезия — внутримышечное введение Таджезика 2,0 мл или Пленалгина 5,0 мл (2500 мг) по жалобам на болевой синдром. Для оценки интенсивности боли использовалась визуально-аналоговая шкала (ВАШ), где 0 — отсутствие боли, а 10 — невыносимая боль.

Полученные результаты свидетельствуют о следующем распределении болевых ощущений. Умеренная боль (3–4 балла по ВАШ) наблюдалась у 22% пациентов (30 человек). Это говорит о частичном эффекте анальгезии, но сохранении клинически значимого болевого синдрома. Сильная боль (5–6 баллов по ВАШ) зафиксирована у 25% пациентов (34 человека). Эти пациенты нуждались в повторном введении анальгетиков или дополнительной терапии. Сильнейшая боль (7–8 баллов по ВАШ) наблюдалась у 49% пациентов (66 человек), что указывает на низкую эффективность стандартного обезболивания в этой группе. Невыносимая боль (9–10 баллов по ВАШ) отмечена у 4% больных (6 человек). Эти пациенты испытывали выраженные страдания и нуждались в экстренной коррекции обезболивающей терапии.

Таким образом, у 78% пациентов контрольной группы болевой синдром сохранялся на выраженном и крайне выраженном уровне, что подчёркивает необходимость внедрения современных методов упреждающей анальгезии и комплексного обезболивания на основе НПВП, включая местное применение.

В основной группе, где использовалась упреждающая анальгезия лорноксикамом и местное орошение, показатели были существенно лучше. Умеренную боль ощущали 69% пациентов, что считается клинически контролируемым уровнем. Сильная боль зафиксирована лишь у 17%, Случаи сильнейшей и невыносимой боли составили 13% и 1% соответственно.

Эти данные демонстрируют явное преимущество комплексного подхода с использованием НПВП и местной терапии для снижения выраженности послеоперационного болевого синдрома.

Обсуждение. Результаты проведённого исследования убедительно продемонстрировали различия в выраженности послеоперационного болевого синдрома у пациентов с переломами нижней челюсти в зависимости от применяемой схемы анальгезии. В контрольной группе, получавшей стандартную схему обезболивания (Таджезик, Пленалгин по требованию), в большинстве случаев отмечался выраженный болевой синдром. Так, умеренная боль наблюдалась лишь у 22% пациентов, тогда как сильная и сильнейшая боль регистрировались у 25% и 49% соответственно, а в 4% случаев боль достигала невыносимой интенсивности.

В то же время, у пациентов основной группы, где применялась упреждающая анальгезия с использованием лорноксикама 8 мг и местное орошение раны, результаты оказались значительно более благоприятными. Умеренная боль наблюдалась у подавляющего большинства больных (69%), сильная боль — лишь у 17%, а выраженные формы боли — сильнейшая и невыносимая — встречались в единичных случаях (13% и 1% соответственно).

Полученные данные свидетельствуют о высокой эффективности разработанной методики обезболивания, основанной на принципах упреждающей анальгезии. Лорноксикам как представитель нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВП) обладает не только анальгезирующим, но и противовоспалительным действием, что особенно важно в условиях травматического повреждения костной ткани. Местное применение препарата в зоне вмешательства дополнительно усиливает эффект за счёт прямого действия на болевые рецепторы и воспалённые ткани, снижая потребность в системных анальгетиках и улучшая переносимость лечения.

Выводы. 1. Основная группа пациентов, получавшая упреждающую анальгезию с применением лорноксикама и местного орошения, показала достоверно более низкие уровни послеоперационной боли по сравнению с контрольной группой

2. Комплексная методика обезболивания способствует уменьшению числа пациентов с сильной и невыносимой болью, повышает комфорт и качество жизни в раннем послеоперационном периоде.

3. Рекомендуются включение предложенной схемы анальгезии в клинические протоколы лечения пациентов с переломами нижней челюсти.

Литература:

1. Гельфанд Б.Р., Кириенко П.А., Леванович Д.А., Борзенко А.Г. Сравнительная оценка эффективности нестероидных противовоспалительных препаратов, применяемых для послеоперационного обезболивания // Вестник интенсивной терапии-2002.-№4.-С.83-88.

2. Гончаров А.В. Современные подходы к лечению переломов нижней челюсти. // Российский стоматологический журнал.- 2020.-№24.-С.45-49.

3. Даулетходжаев Н.А. Оптимизация лечения переломов нижней челюсти в области угла с использованием современных препаратов // Автореферат дисс. Канд. Мед. Наук. Республика Казахстан. Алматы, 2010.-29с.

4. Макаров Л.В. Хирургическое лечение многооскольчатых переломов нижней челюсти. // Челюстно-лицевая хирургия.- 2019.-№6(4).-С.12-16.

5. Ellis E. Management of mandibular fractures. //Oral Maxillofac Surg Clin North Am. 2019;31(4):509–520.
6. Singh V., Bhagol A. Pattern of mandibular fractures: a retrospective study. //J Oral Biol Craniofac Res. 2022;12(1):101–105.
7. Scott J., Huskisson E.C. Graphic representation of pain. //Pain. 1976;2(2):175–184.
8. Hawker G.A., Mian S., Kendzerska T., French M. Measures of adult pain: Visual Analog Scale for Pain (VAS Pain), Numeric Rating Scale for Pain (NRS Pain), McGill Pain Questionnaire (MPQ), Short-Form McGill Pain Questionnaire (SF-MPQ), Chronic Pain Grade Scale (CPGS), Short Form-36 Bodily Pain Scale (SF-36 BPS), and Measure of Intermittent and Constant Osteoarthritis Pain (ICOAP). //Arthritis Care Res (Hoboken). 2011;63(S11):S240–S252.

* * *

Бейшеналиев А.С., Исмаилова У.А.

**ОЦЕНКА ЦИРКАДИАНЫХ ФЛУКТУАЦИЙ БОЛЕВОГО СИНДРОМА И
ГЕМОДИНАМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У ПАЦИЕНТОВ С ПЕРЕЛОМНОМ
НИЖНЕЙ ЧЕЛЮСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЛОКАЛЬНОГО ОРОШЕНИЯ
РАСТВОРОМ КСЕФАКАМА**

Бейшеналиев А. С., Исмаилова У. А.

**КСЕФАКАМ ЭРИТМЕСИ МЕНЕН ЖЕРГИЛИКТҮҮ СУГАРУУНУ
КОЛДОНУУДА ТӨМӨНКҮ ЖААГЫ СЫНГАН ПАЦИЕНТТЕРДЕ ООРУ
СИНДРОМУНУН ЦИРКАДИАНЫК ТЕРМЕЛҮҮСҮН ЖАНА
ГЕМОДИНАМИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРДҮ БААЛОО**

Beishenaliev A.S., Ismailova U.A.

**ASSESSMENT OF CIRCADIAN FLUCTUATIONS OF PAIN SYNDROME AND
HEMODYNAMIC PARAMETERS IN PATIENTS WITH MANDIBULAR FRACTURE
WHEN APPLYING LOCAL IRRIGATION WITH XEFAKAM SOLUTION**

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Контроль болевого синдрома в послеоперационном периоде остаётся одной из ключевых задач современной анестезиологии и хирургии. Неадекватное обезболивание может способствовать развитию хронического болевого синдрома, нарушению сна, удлинению сроков госпитализации, а также повышению уровня послеоперационных осложнений (1,2).

На сегодняшний день активно изучаются альтернативные и дополнительно эффективные методы анальгезии, включая **местное применение нестероидных противовоспалительных средств (НПВС)**, таких как **лорноксикам (Ксефокам)**, через катетер, установленный в рану. Такой подход может обеспечить локальное противовоспалительное и анальгезирующее действие, минимизируя системные побочные эффекты. Ксефокам (лорноксикам) демонстрирует высокую эффективность как при системном, так и при местном применении. Его противовоспалительный и анальгезирующий эффект обусловлен подавлением ЦОГ-1 и ЦОГ-2 без выраженного влияния на тромбоциты (3).

Методика локального орошения растворами анальгетиков через катетер показала эффективность в ряде клинических исследований, позволяя снизить потребность в опиоидах и улучшить качество сна пациентов (4).

Переломы нижней челюсти сопровождаются выраженным болевым синдромом, что значительно снижает качество жизни пациента в послеоперационном периоде. Стандартные методы анальгезии включают системное применение НПВС и опиоидов, что зачастую сопровождается побочными эффектами и не обеспечивает стабильного контроля боли в течение суток (1,5).

Одной из малоизученных, но клинически значимых проблем является **циркадианная вариабельность болевой чувствительности**. Данные литературы свидетельствуют, что интенсивность боли имеет чёткую зависимость от времени суток: максимальная чувствительность наблюдается в вечерние и ночные часы. Эти изменения обусловлены нейроэндокринными механизмами, включая снижение выработки кортизола, мелатонина и активности эндогенных опиоидов, а также изменениями вегетативной регуляции. Это требует особого подхода к обезболиванию у пациентов, перенёсших оперативное лечение по поводу перелома нижней челюсти (2,3).

Таким образом, применение локального орошения раствором ксефокама может быть особенно эффективно при учёте суточной динамики боли и гемодинамических параметров. Тем не менее, данное направление пока слабо освещено в отечественной и зарубежной литературе, что подчёркивает необходимость комплексного исследования.

Цель исследования:

Оценить эффективность метода локального орошения раствором ксефокама у пациентов после оперативного лечения переломов нижней челюсти с учётом циркадианных колебаний болевого синдрома и гемодинамических показателей.

Ключевые слова: перелом нижней челюсти, дренирование, катетер, ксефокам, послеоперационная боль.

Аннотация: операциядан кийинки мезгилде оору синдромун көзөмөлдөө Заманбап анестезиология менен хирургиянын негизги милдеттеринин бири бойдон калууда. Жетишсиз ооруну басаңдатуу өнөкөт оору синдромунун өнүгүшүнө, уйкунун бузулушуна, ооруканага жаткыруу убактысынын узартылышына, ошондой эле операциядан кийинки татаалдашуунун жогорулашына алып келиши мүмкүн (1,2).

Лорноксикам (Ксефокам) сыяктуу стероиддик эмес сезгенүүгө каршы каражаттарды жергиликтүү колдонууну камтыган анальгезиянын альтернативдүү жана кошумча натыйжалуу ыкмалары Активдүү изилденип жатат. Мындай ыкма жергиликтүү сезгенүүгө каршы жана анальгетикалык таасирлерди камсыз кылып, системалык терс таасирлерди минималдаштырат. Ксефокам (лорноксикам) системалуу жана актуалдуу колдонууда жогорку эффективдүүлүктү көрсөтөт. Анын сезгенүүгө каршы жана анальгетикалык таасири тромбоциттерге байкалбастан, ЦОГ-1 жана ЦОГ-2 ингибирлөөсү менен шартталган (3).

Катетер аркылуу анальгетикалык эритмелерди жергиликтүү сугаруу ыкмасы бир катар клиникалык изилдөөлөрдө натыйжалуулугун көрсөтүп, опиоиддерге болгон муктаждыкты азайтып, бейтаптардын уйкусун жаакшыртты (4).

Төмөнкү жаактын сыныктары белгилүү оору синдрому менен коштолот, бул операциядан кийинки мезгилде пациенттин жашоо сапатын кыйла төмөндөтөт. Анальгезиянын стандарттуу методдору СПВСТИ жана опиоиддерди системалуу колдонууну камтыйт, бул көбүнчө терс таасирлер менен коштолот жана бир сутканын ичинде туруктуу ооруну контролдоону камсыз кылбайт (1,5).

Аз изилденген, бирок клиникалык жактан маанилүү көйгөйлөрдүн бири-оору сезгичтигинин циркадиандык өзгөрмөлүүлүгү. Адабияттын далилдери оорунун интенсивдүүлүгү күндүн убактысына так көз каранды экенин көрсөтүп турат: максималдуу сезгичтик кечки жана түнкү сааттарда байкалат. Бул өзгөрүүлөр нейроэндокриндик механизмдерге, анын ичинде кортизол, мелатонин өндүрүшүнүн төмөндөшүнө жана эндогендик Опиоиддердин активдүүлүгүнө, ошондой эле вегетативдик жөнгө салуунун өзгөрүшүнө байланыштуу. Бул мандибулярдык сынык боюнча ыкчам дарыланып жаткан пациенттерде ооруну башкарууга өзгөчө мамилени талап кылат (2,3).

Ошентип, ксефакам эритмеси менен жергиликтүү сугарууну колдонуу оорунун күнүмдүк динамикасын жана гемодинамикалык параметрлерин эске алууда өзгөчө натыйжалуу болот. Бирок, бул багыт ата мекендик жана чет өлкөлүк адабияттарда азырынча начар чагылдырылып, комплекстүү изилдөө зарылдыгын баса белгилейт.

Изилдөө максаты

Оору синдромунун циркадиандык термелүүсүн жана гемодинамикалык көрсөткүчтөрдү эске алуу менен төмөнкү жаак сыныктарын оперативдүү дарылоодон кийин пациенттерде ксефакам эритмеси менен жергиликтүү сугаруу ыкмасынын натыйжалуулугун баалоо.

Ачкыч сөздөр: төмөнкү жаактын сыныгы, дренаж, катетер, ксефокам, операциядан кийинки оору

Abstract: Pain syndrome control in the postoperative period remains one of the key tasks of modern anesthesiology and surgery. Inadequate anesthesia can contribute to the development of chronic pain syndrome, sleep disorders, prolonged hospitalization, and increased postoperative complications (1,2).

To date, alternative and additionally effective methods of analgesia are being actively studied, including the topical use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs (NSAIDs), such as lornoxicam (Xefokam), through a catheter inserted into the wound. This approach can provide local anti-inflammatory and analgesic effects, minimizing systemic side effects. Xefokam (lornoxicam) demonstrates high efficacy in both systemic and topical applications. Its anti-inflammatory and analgesic effect is due to the suppression of COX-1 and COX-2 without a pronounced effect on platelets (3).

The technique of local irrigation with analgesic solutions through a catheter has shown effectiveness in a number of clinical studies, reducing the need for opioids and improving the quality of sleep in patients (4).

Fractures of the lower jaw are accompanied by severe pain, which significantly reduces the patient's quality of life in the postoperative period. Standard methods of analgesia include the systemic use of NSAIDs and opioids, which are often accompanied by side effects and do not provide stable pain control during the day (1.5).

One of the poorly studied but clinically significant problems is the circadian variability of pain sensitivity. Literature data indicate that the intensity of pain has a clear dependence on the time of day: maximum sensitivity is observed in the evening and at night. These changes are due to neuroendocrine mechanisms, including decreased production of cortisol, melatonin, and endogenous opioid activity, as well as changes in autonomic regulation. This requires a special approach to pain management in patients undergoing surgical treatment for a mandibular fracture (2,3).

Thus, the use of local irrigation with xefakam solution can be especially effective when taking into account the daily dynamics of pain and hemodynamic parameters. Nevertheless, this area is still poorly covered in Russian and foreign literature, which underlines the need for comprehensive research.

The purpose of the study

To evaluate the effectiveness of local irrigation with xefakam solution in patients after surgical treatment of mandibular fractures, taking into account circadian fluctuations in pain and hemodynamic parameters.

Keywords: mandibular fracture, drainage, catheter, xefocam, postoperative pain.

Материалы и методы

Исследование выполнено на базе отделения челюстно-лицевой хирургии НГ МЗ в рамках клинического наблюдения за пациентами, перенёсшими оперативное вмешательство по поводу перелома нижней челюсти. Работа носила **проспективный, рандомизированный и контролируемый характер.**

В исследование было включено **168 пациентов** в возрасте от **19 до 65 лет**. Из них **25 человек (14,9%) составляли женщины**, остальные — мужчины. Средний возраст больных составил **42,7 ± 9,8 лет (табл.1).**

Таблица 1. Возрастное распределение пациентов с переломами нижней челюсти

Возраст	Количество больных	
	Абс.число	%
16–20 лет	6	3,6
21–30 лет	38	22,6
31–40 лет	51	30,4
41–50 лет	44	26,2
51–60 лет	23	13,7
Старше 60 лет	6	3,6
Всего	168	100

В основном больные получившие перелом нижней челюсти (90 пациентов, что составляет 53,6%) составили лица в возрасте от 21 до 50 лет, что соответствует наибольшей функциональной и трудоспособной группе населения, подверженной травмам лица, в том числе в результате дорожно-транспортных происшествий и бытовых травм.

Результаты

Пациенты были **рандомизированы** в две равные группы по 84 человека. **Основную группу составили 84 пациента, которым применялась методика локального**

орошения раны раствором ксефакама (лорноксикама). После завершения операции в зону хирургического вмешательства устанавливался **полихлорвиниловый катетер**, через который в послеоперационном периоде вводили раствор ксефакама (8 мг лорноксикама, разведённых в 100 мл изотонического раствора натрия хлорида 0,9%). Раствор вводился **трижды в сутки** — в 08:00, 14:00 и 20:00, в течение **трёх суток**.

Контрольная группа (n = 84) получала стандартную анальгезию, включающую **внутримышечное введение нестероидных противовоспалительных препаратов (НПВС)** — кеторолак, дексалгин или их аналоги по назначению лечащего врача. Местное воздействие в данной группе не применялось.

Для количественной оценки болевого синдрома использовалась **визуально-аналоговая шкала (ВАШ)** от 0 до 10 баллов (0 — отсутствие боли, 10 — невыносимая боль). Измерения проводились **4 раза в сутки**, утром — 08:00, днём — 14:00, вечером — 20:00 и ночью — 02:00. Оценка проводилась в течение **трёх суток** после операции.

В основной группе (n = 84) интенсивность боли по ВАШ утром (08:00) была невысока, затем к вечеру постепенно нарастала. Максимальная средняя оценка боли пришлось примерно на 20:00, после чего к 02:00 ночи наблюдалось небольшое снижение. Абсолютные значения ВАШ у основной группы во все моменты времени оказались заметно ниже, чем у контрольной, что отражает высокую эффективность местной НПВС-анальгезии у этих пациентов.

В контрольной группе (n = 84) боль была более выраженной и также нарастала в течение дня. Уже к 20:00 средние показатели ВАШ были высокими, а пиковое значение боли отмечено ночью в 02:00. Таким образом, контрольная группа требовала более интенсивного обезболивания в ночные часы.

Для объективизации болевого синдрома и оценки распространённости гиперальгезии в послеоперационном периоде нами был применён **аппарат локальной диагностики гиперальгезии**, разработанный совместно с кафедрой медицинской физики и биоинженерии. Аппарат сконструирован инженером-физиком и прошёл предварительные испытания в клинических условиях, показав стабильные результаты и хорошую воспроизводимость измерений.

Аппарат представляет собой **сенсорную платформу с прецизионным зондом давления**, подключённую к блокам регистрации и визуализации. Он позволяет производить **пошаговое определение болевого порога** при стандартной нагрузке на окружающие ткани в зоне хирургического вмешательства. По изменению ответной чувствительности пациента формируется **цифровая карта гиперальгезии**, где зоны нормальной болевой чувствительности маркируются как фоновые, области с пониженным болевым порогом (аллодиния) и гиперчувствительностью (вторичная гиперальгезия) — выделяются цветовой градацией (жёлтый, оранжевый, красный сектор). Регистрируется площадь гиперальгезии в квадратных сантиметрах.

Измерения проводились **до операции, на 1, 2 и 3 сутки послеоперационного периода**. Аппаратная карта автоматически сохранялась в цифровом формате и позволяла динамически отслеживать изменение площади гиперальгезии с течением времени.

У пациентов контрольной группы (традиционная анальгезия) уже на 1 сутки после операции наблюдалось **расширение зоны гиперальгезии**, особенно в области проекции раневого канала и смежных мягкотканых структур. Максимальная площадь гиперчувствительной зоны достигала **22–26 см²** к вечеру первого дня и сохранялась в пределах **18–20 см²** на третьи сутки, что указывает на персистенцию воспалительной гиперноцицепции (таблица 2).

Таблица 2. Динамика площади гиперальгезии в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа (см ²)	Основная группа (см ²)
До операции	12,3 ± 2,5	12,1 ± 2,4
1 сутки (вечер)	24,1 ± 3,8	14,2 ± 2,9
2 сутки (утро)	20,5 ± 3,1	10,4 ± 2,3
3 сутки (утро)	17,6 ± 2,7	6,8 ± 1,8

Примечание: различия между группами на всех этапах были статистически значимыми ($p < 0,01$).

Учитывая, что у пациентов с переломами нижней челюсти до оперативного вмешательства отмечается выраженный болевой синдром. Согласно полученным данным, средняя площадь гиперальгезии в дооперационный период составила $12,3 \pm 2,5$ см² в контрольной группе и $12,1 \pm 2,4$ см² в основной группе.

На 1 сутки после операции (вечернее измерение) в контрольной группе наблюдалось увеличение площади гиперальгезии до $24,1 \pm 3,8$ см², тогда как в основной группе данный показатель составил $14,2 \pm 2,9$ см². На 2 сутки (утро) отмечалось снижение гиперальгезии: до $20,5 \pm 3,1$ см² в контрольной группе и до $10,4 \pm 2,3$ см² в основной группе. К 3 суткам после операции (утреннее измерение) гиперальгезия продолжала снижаться и составила $17,6 \pm 2,7$ см² в контрольной группе и $6,8 \pm 1,8$ см² — в основной.

Полученные результаты позволяют утверждать, что **применение локального орошения раны раствором ксефакама оказывает выраженное антигиперальгезивное действие**, вероятно, за счёт ингибирования локального воспалительного каскада, подавления периферической сенситизации и стабилизации активности ноцицептивных волокон в области повреждения.

Аппарат использованный в исследовании, показал себя как **надежный инструмент для количественной оценки болевого поля**, позволяющий не только регистрировать изменения в динамике, но и **визуализировать эффект терапии** в объективной форме.

В рамках клинического наблюдения за пациентами с переломами нижней челюсти была проведена оценка ключевых физиологических и лабораторных параметров в динамике на 1, 2 и 3 сутки после операции. Сравнивались данные основной группы ($n = 84$), получавшей локальное орошение раствором ксефакама, и контрольной группы ($n = 84$), проходившей стандартное лечение без применения локального НПВС.

Одним из ярких показателей, характеризующих течение послеоперационного периода, является частота сердечных сокращений (табл.3)

Таблица 3. Динамика частота сердечных сокращений (ЧСС), уд/мин в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	83 ± 4	84 ± 6
1 сутки	91 ± 6	88 ± 7
2 сутки	88 ± 6	82 ± 6
3 сутки	85 ± 5	76 ± 5

В раннем послеоперационном периоде у больных контрольной и основной групп происходило увеличение частоты сердечных сокращений по сравнению с исходными данными.

У больных основной группы, у которых послеоперационном периоде производилось орошение раны, средняя величина частоты сердечных сокращений в первые сутки составило 88 ± 7 уд.в 1 минуту. В контрольной группе больные послеоперационном периоде получали традиционное обезболивание средняя величина частоты сердечных сокращений в первые сутки составило 91 ± 6 уд.в 1 минуту

Частота сердечных сокращений достоверно снижалась в основной группе по сравнению с контролем ($p < 0,01$) на вторые и третьи сутки после операции, что указывает на более быстрое купирование болевого и стрессового ответа.

Нами было проанализирована показатели лейкоцитов в сравниваемых группах (табл.4)

Таблица 4. Динамика лейкоцитов в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	$6,8 \pm 1,8$	$7,1 \pm 1,2$
1 сутки	$10,6 \pm 1,5$	$10,4 \pm 1,3$
2 сутки	$9,8 \pm 1,2$	$8,6 \pm 1,1$
3 сутки	$9,0 \pm 1,1$	$7,2 \pm 1,0$

В основной группе наблюдалось более выраженное снижение WBC ($p < 0,01$), отражающее снижение воспалительной реакции. Метод локального орошения ксефокамом приводит к более быстрому снижению уровня лейкоцитов и СРБ, демонстрируя выраженный противовоспалительный эффект.

Нами также было изучено показатели С-реактивного белка (СРБ), мг/л в сравниваемых группах (табл.5).

Таблица 5 .Динамика С-реактивного белка в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	$14,2 \pm 2,8$	$14 \pm 3,1$
1 сутки	$29,1 \pm 5,2$	$27,8 \pm 4,6$
2 сутки	$22,8 \pm 4,1$	$16,4 \pm 3,9$
3 сутки	$16,6 \pm 3,6$	$8,1 \pm 2,3$

СРБ снижался быстрее в основной группе, начиная с 3 суток ($p < 0,001$), что говорит о лучшем контроле воспаления при локальной терапии.

У основной группы к 3 суткам достигалась нормализация температуры, тогда как в контрольной сохранялись субфебрильные значения (табл.6).

Таблица 6 .

Динамика температуры тела в основной и контрольной группах

Сутки после операции	Контрольная группа	Основная группа
До операции	36,5±0,2	36,7±0,3
1 сутки	37,6±0,4	37,4±0,3
2 сутки	37,3±0,3	36,9±0,2
3 сутки	37,1±0,2	36,7±0,1

Метод локального орошения ксефокамом способствует быстрой нормализации температуры тела без развития вторичной лихорадки.

В отличие от контрольной группы, пациенты основной группы продемонстрировали более **быструю стабилизацию системных показателей**, что делает локальную терапию ценным дополнением к стандартному лечению переломов нижней челюсти.

Обсуждение

Применение локальной терапии НПВС, в частности лорноксикама, обеспечивает двойной эффект — анальгезию и подавление периферической гиперальгезии. Это подтверждается объективными данными аппаратного картирования. В контрольной группе сохранение широкой зоны гиперчувствительности свидетельствует о недостаточной эффективности системной терапии в отношении периферической сенситизации.

Подобный подход может рассматриваться как клинически значимая альтернатива для раннего послеоперационного обезболивания и профилактики перехода острой боли в хроническую форму.

Заключение

Метод локального орошения лорноксикамом зоны оперативного вмешательства при остеосинтезе нижней челюсти позволяет достоверно снизить уровень боли в течение суток, особенно в ночные часы. Сократить площадь зоны гиперальгезии на 64% к 3 суткам после операции и повысить качество обезболивания без увеличения дозировок системных анальгетиков.

Аппаратная регистрация зоны гиперальгезии может быть рекомендована как дополнительный объективный критерий оценки эффективности анальгезии в челюстно-лицевой хирургии.

Список литературы

1. Соловьев А.И., Мищенко С.Л. Современные методы обезболивания в челюстно-лицевой хирургии // Вестник стоматологии. – 2020. – №4. – С. 52–57.
2. Romanos G.E., Asnani K.P., Hingorani D. Local drug delivery using drainage systems in oral surgery // J Oral Maxillofac Surg. – 2021. – Vol. 79(8). – P. 1556.e1–1556.e6.
3. Гасанов Ш.М. Проблемы болевого синдрома в хирургии лица // Российская стоматология. – 2019. – №1. – С. 34–38.
4. Chrcanovic B.R., Albrektsson T., Wennerberg A. Pain after oral and maxillofacial surgery: a systematic review // Oral Maxillofac Surg. – 2022. – Vol. 26(1). – P. 21–30.
5. Трушкин С.В., Ершов А.Г. Дренирование при челюстно-лицевых операциях: актуальные вопросы // Хирургическая стоматология. – 2018. – №3. – С. 45–50.

* * *

Жороев Акбар Маматович

ПРИМЕНЕНИЕ ВАСКУЛЯРИЗОВАННОГО ЛУЧЕВОГО ЛОСКУТА ПО МЕТОДИКЕ «ЛОСКУТ В ЛОСКУТЕ» В РЕКОНСТРУКЦИИ ПРИ СЛОЖНЫХ И ОБШИРНЫХ ДЕФЕКТАХ КОЖИ И МЯГКИХ ТКАНЕЙ КИСТИ

Жороев Акбар Маматович

КОЛДУН ЖУМШАК ТКАНДАРЫНЫН ТАТААЛ ЖАНА КЕҢИРИ ТЕРИ КЕМЧИЛИКТЕРИНДЕ РЕКОНСТРУКЦИЯЛООДО "КАПКАКТАГЫ КАПКАК" ЫКМАСЫ БОЮНЧА КАН ТАМЫРЛАШКАН НУРЛАНУУ КАПКАГЫН КОЛДОНУУ

Zhoroev Akbar Mamatovich

USE OF VASCULARIZED RADIAL FLAP BY THE "FLAP IN FLAP" METHOD IN RECONSTRUCTION FOR COMPLEX AND EXTENSIVE DEFECTS OF THE SKIN AND SOFT TISSUES OF THE HAND

УДК 616-716.4-001.5-08

Аннотация: Цель исследования — оценить эффективность и клинические результаты применения васкуляризированного лучевого лоскута по методике «лоскут в лоскуте» для реконструкции сложных и обширных дефектов кожи и мягких тканей кисти. Представлен анализ 18 клинических случаев, проведённых в период с 2020 по 2024 год. Отмечено снижение частоты некроза, улучшение трофики и функциональных результатов. Методика позволяет достичь высокой степени адаптации лоскута к сложной анатомии кисти при минимизации донорского ущерба.

Ключевые слова: васкуляризированный лучевой лоскут, лоскут в лоскуте, реконструкция кисти, мягкотканые дефекты, микрососудистая хирургия.

Аннотация: Изилдөөнүн максаты — теринин жана колдун жумшак ткандарынын татаал жана кеңири кемчиликтерин калыбына келтирүү үчүн "капкактагы капкак" ыкмасы менен тамырлашкан радиалдык капкактын эффективдүүлүгүн жана клиникалык натыйжаларын баалоо. 18-2020-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн 2024 клиникалык учурдун анализи келтирилген. Некроз жыштыгынын төмөндөшү, трофиканын жакшырышы жана функционалдык натыйжалар белгиленди. Техника донордук зыянды азайтып, капталдын татаал кол анатомиясына ыңгайлашуусунун жогорку деңгээлине жетише алат.

Негизги сөздөр: васкуляризацияланган нурлануу капкагы, капкактагы капкак, колду реконструкциялоо, жумшак ткандардын кемчиликтери, микроваскулярдык хирургия.

Abstract: The aim of the study was to evaluate the efficacy and clinical outcomes of using a vascularized radial flap using the flap-in-flap technique for reconstructing complex and extensive defects of the skin and soft tissues of the hand. An analysis of 18 clinical cases conducted between 2020 and 2024 is presented. A decrease in the incidence of necrosis, improved trophism and functional results were noted. The technique allows achieving a high degree of flap adaptation to the complex anatomy of the hand while minimizing donor damage.

Keywords: vascularized radial flap, flap in flap, hand reconstruction, soft tissue defects, microvascular surgery.

Введение

Кисть-анатомически сложная и функционально значимая часть верхней конечности. Травмы, ожоги, опухоли и гнойно-некротические поражения часто приводят к обширным дефектам кожи и мягких тканей, требующим сложных реконструктивных вмешательств. Васкуляризированный лучевой лоскут остаётся одним из наиболее надёжных источников ткани для замещения дефектов кисти благодаря стабильному сосудистому педикулярному снабжению, тонкой и эластичной коже, а также возможности включения фасции, сухожилий и даже костных компонентов (1,5).

Обширные и сложные дефекты мягких тканей кисти представляют собой одну из наиболее трудноразрешимых задач реконструктивной хирургии конечностей. Высокая концентрация анатомических структур (сухожилий, сосудов, нервов) на ограниченном пространстве кисти обуславливает необходимость применения тонких, пластичных и хорошо васкуляризованных тканей при восстановлении целостности кожного и подлежащего покровов. Стандартные методы кожной пластики и традиционные лоскуты часто оказываются неэффективны в условиях обширных поражений, посттравматических или послеонкологических изменений, особенно при вторичных и многократно оперированных ранах (3,7).

Лучевой кожно-фасциальный лоскут на питающей артерии (arteria radialis) зарекомендовал себя как один из надёжнейших источников тканей для реконструкции кисти. Он обеспечивает стабильное кровоснабжение, анатомически хорошо сочетается с тканями кисти, а его забор сопряжён с относительно низкой частотой осложнений.

Однако в условиях сложной топографии дефекта, трёхмерного разрушения тканей и необходимости закрытия нескольких функционально значимых зон (например, межпальцевые промежутки, сухожильные ложа, тыльно-ладонные переходы), даже хорошо кровоснабжаемый свободный лоскут может быть недостаточно податливым и «грубым» для точного моделирования. В таких клинических ситуациях методика «лоскут в лоскуте» (flap-in-flap) обеспечивает дополнительную пластичность, вариабельность и возможность построения тканевого комплекса изнутри основного лоскута без риска ишемии (7,8).

Несмотря на отдельные описания этой техники в зарубежной литературе, её применение в реконструкции кисти остаётся недостаточно изученным, особенно в контексте системного анализа результатов, осложнений и функциональных исходов. В связи с этим представляется актуальным не только применение, но и тщательное клиническое и функциональное исследование результатов данной методики в реконструктивной хирургии кисти.

Материалы и методы

В настоящем исследовании у 30 пациентов с последствиями травмы кисти при обширных травмах кисти и мягких тканей были выполнены оперативных вмешательств по замещению дефектов по методике «лоскут в лоскуте».

В 16 случаях повреждение преимущественно локализовалось на ладонной, в 14 - на тыльной поверхности кисти. Учитывая исключительную значимость нормальных движений луча кисти для ее функции в целом,

повреждения первого межпальцевого промежутка выделяли отдельно. Они наблюдались у 8 пациентов.

Размеры дефекта измеряли после иссечения его краев. Они составили от 5 см² до 80 см² (медиана - 32 см²).

В 72% наших наблюдений посттравматический дефект на кисти был представлен не только дефектом покровных тканей, резко ограничивающим функцию кисти, но и повреждением глубже лежащих структур.

Срок выполнения реконструктивного оперативного вмешательства после травмы колебался от 29 дней до 9 лет (медиана - 6 месяцев), возраст пациентов - от 2 до 62 лет (медиана - 28 лет).

Хирургическая техника:

Для иллюстрации эффективности и обоснованности применения метода «лоскут в лоскуте» приводим клинический пример с посттравматической рубцовой сгибательной деформацией кожи и мягких тканей правой кисти и нижней трети правого предплечья. В данном случае имелся выраженный дефект с деформацией анатомических структур, ограничением функции и высоким риском рецидива при использовании стандартных методик кожной пластики. Это создавало необходимость в выборе индивидуализированного и анатомически обоснованного подхода, способного обеспечить полноценное закрытие дефекта с сохранением функции и минимизацией осложнений. Применение предложенного метода позволило добиться надежного закрытия дефекта, восстановления анатомии и функции, а также предотвратить развитие повторной контрактуры.

Для иллюстрации приводим клиническое наблюдение.

Больной С. уулу У. муж. 27л, и/б №32987 поступил в клинику с диагнозом: Посттравматическая рубцово-сгибательная деформация кожи и мягких тканей правой кисти и н/3 правого предплечья.

Жалобы при поступлении на наличие рубцовой деформации правой кисти, боли в области послеоперационного рубца, ограничение движений пальцев и кисти, нарушение функции правой кисти.

Со слов пациента травму получил на производстве 27.04.2023г. По неосторожности при работе рука попала в станок. Первая помощь была оказана очевидцами. Наложена давящая повязка. Бригадой скорой медицинской помощи пациент доставлен по линии скорой помощи в НГ отделение ПРМХ и ХК. Пациент был госпитализирован в экстренном порядке для оперативного лечения. Произведена операция: Закрытие дефекта кожи и м/т правой кисти и предплечья пластикой местными тканями. Шов мышц тенора. Послеоперационный период протекал удовлетворительно, был выписан с улучшением состояния. Лечение получал по месту жительства амбулаторно. Но несмотря на проводимые амбулаторной лечение рубцовая деформация прогрессировала и больной обратился на повторное оперативное вмешательство.

При осмотре правой кисти и нижней трети предплечья имеются послеоперационные рубцы различного размера и характера, со стягивающим компонентом, по ладонной поверхности кисти и внутренней поверхности нижней трети предплечья, резкое

ограничение движений пальцев и кисти в целом. Нарушение функции хвата кисти. Рубцы гипертрофированы, при пальпации умеренно болезненно (рис.1)

Рис. 1. Предварительная разметка линий разрезов на ладонной поверхности правой кисти и нижней трети предплечья

Произведено операция 09.10.2023.

После обработки правой кисти и предплечья спиртом, под жгутом, после предварительной маркировки на коже линий разрезов выполнено иссечение рубцовой ткани ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья (рис 2) .

Рис. 2.. Маркировка на коже линий разрезов ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья.

Имеется выраженный рубцово-спаечный процесс кожи и мягких тканей. Все рубцовые ткани иссечены, подлежащие ткани освобождены от рубцовой ткани.

После иссечения рубцовой ткани образовался дефект мягких тканей кисти и нижней трети предплечья размером 20х6см. Гемостаз электрокоагуляцией. Затем по внутренней поверхности правого предплечья по ходу и в проекции лучевой артерии после предварительной маркировки на коже линий разрезов предполагаемого лоскута, выполнен листовидный разрез кожи. Далее под оптическим увеличением с применением микрохирургического инструментария и техники с техническими трудностями был

выделен кожно-фасциальный васкуляризированный лоскут на сосудистой ножке (лучевая артерия), лоскут - размерами 20х5 см, соразмерно дефекту (рис 3).

Рис. 3. Выделение кожно-фасциального васкуляризируемого лоскута на сосудистой ножке (лучевой артерии) размером 20×5 см, соразмерно кожно-мягкотканному дефекту

На уровне верхней трети правого предплечья были найдены и выделены проксимальные концы лучевой артерии от места отхождения от плечевой артерии и близлежащей подкожной вены. Сосуды лигированы. Лоскут выделен от подлежащей ткани и ротирован на 180 градусов область дефекта, жгут отпущен, кровообращение в лоскуте хорошее. Лоскут фиксирован к месту дефекта нитью 4.0 Дуалон (НГ). На донорском участке образовался дефект размером 20,0х6,0 см который послойно ушит нитью 3.0 Дуалон –(НГ) . и 2,0 Дуакол (НГ)..Пластика кожи местными тканями. При ротации лоскута к месту дефекта, дефект области лучезапястного сустава и нижней трети предплечья нет возможности закрыть полностью, в связи с чем принято решение закрыть дефекты лоскутом с изменением формы. Для этого проксимальная часть лоскута поделена на 2 части, соразмерно дефектам и с наличием в них перфорантных сосудов, ротированы к месту дефектов. Фиксированы швами нитью 4.0 Дуалон (НГ). Кровообращение в лоскутах хорошее. Дефект закрыт полностью (рис 4.).

Рис. 4. Ротирование и фиксация двух частей васкуляризированного лоскута, сформированного из проксимального сегмента, с сохранёнными перфорантными сосудами; полное закрытие кожно-мягкотканного дефекта, хорошее кровообращение в лоскуте

Таким образом, произведено иссечение рубцовой ткани ладонной поверхности правой кисти и нижней трети правого предплечья, пластика дефекта ротированным васкуляризированным лучевым лоскутом по методике «лоскут в лоскуте», с изменением формы. Пластика местными тканями.

Результаты

Полная приживаемость лоскута достигнута у всех больных.

У одного пациента наблюдалась частичная ишемия сублоскута, потребовавшая ревизии анастомозов и последующей вторичной коррекции. Средний срок реабилитации составил $8,6 \pm 2,4$ недель. Средний балл по шкале QuickDASH составил 22,7, что свидетельствует о удовлетворительном функциональном восстановлении. Эстетическая удовлетворённость по VAS — 8,1/10.

Обсуждение

Методика «лоскут в лоскуте» в составе лучевого лоскута позволяет достичь уникальной трёхмерной адаптации ткани к сложной архитектонике кисти. Перфорантное кровоснабжение сублоскута обеспечивает его надёжную васкуляризацию и независимое перемещение, не требующее дополнительных анастомозов. Это особенно важно при реконструкции зон с избыточным натяжением или глубокой топографией (анатомические ложа, межпальцевые промежутки).

Результаты проведённого исследования подтверждают высокую эффективность применения методики «лоскут в лоскуте» на основе васкуляризированного лучевого лоскута при реконструкции сложных дефектов кисти. Ключевым преимуществом данной методики является возможность создания «двухуровневой» конструкции: основной лоскут обеспечивает закрытие основного объёма дефекта, в то время как сублоскут, мобилизованный на перфорантах, позволяет реконструировать зоны с высоким функциональным значением и сложной конфигурацией (3,9).

Анализ клинического материала показал, что данная техника значительно снижает натяжение тканей в зоне реконструкции, улучшает распределение кожного покрова и способствует более быстрому восстановлению двигательной активности.

Следует подчеркнуть, что метод «лоскут в лоскуте» требует от хирурга не только владения микрохирургической техникой, но и чёткого представления о анатомии перфорантных сосудов, топографии предплечья, а также индивидуального планирования хода вмешательства на основании трёхмерной модели дефекта. Использование интраоперационного доплер-контроля и прецизионной диссекции сосудов повышает безопасность вмешательства и снижает риск ишемии сублоскута (4,8).

В литературе метод flap-in-flap ранее описывался в работах Lykoudis и др. (2017), преимущественно в области реконструкции лица и туловища. Наш опыт подтверждает возможность адаптации этого подхода к кисти, причём с более высокой потребностью в прецизионной технике из-за ограниченного пространства и функционального значения зоны вмешательства.

Заключение

Применение васкуляризованного лучевого лоскута по методике «лоскут в лоскуте» является эффективным и безопасным методом реконструкции при сложных и обширных дефектах кисти. Метод демонстрирует высокую приживаемость, хорошие функциональные и эстетические результаты, минимизирует потребность в дополнительных операциях. Он должен быть рассмотрен как один из приоритетных подходов в арсенале микрохирургической реконструкции кисти.

Список литературы.

1. Польшин А.Г. Лечение глубоких дефектов мягких тканей кисти травматического происхождения и их последствий ротационными лоскутами предплечья/ А.Г.Польшин, Л.А.Родоманова // Травматология и ортопедия России. - СПб. - 2005.- 3(37). - С. 83
2. Mittlmeier T. Management of severe soft-tissue trauma in the upper extremity – shoulder, upper and lower arm/ T.Mittlmeier, B.D.Krapohl, K.D.Schaser// Oper. Orthop. Traumatol. - 2010 May. - 22(2). 196-211
3. Маликов М.Х. Хирургическое лечение ишемической контрактуры Фолькмана: автореф. дис... канд. мед. наук / М.Х.Маликов. – Душанбе. - 1997. - 21 с.
4. Самодай В.Г. Методика лечения обширных дефектов мягких тканей конечностей при огнестрельных ранениях / В.Г.Самодай, И.В.Юшин // Травматология и ортопедия России. - 2006. - 4(42). - С. 86-87
5. Лисайчук Ю.С. Функциональная трансплантация мышц / Ю.С. Лисайчук // Проблемы микрохирургии. I (V) Международный симпозиум. – М. - 2001. - С.17-18
6. Миланов Н.О. Хирургические проблемы иннервации скелетной мышцы при пересадке её на верхнюю конечность /Н.О.Миланов, А.М.Боровиков, А.А.Богов// Проблемы микрохирургии: Тез. III Всесоюзн. симп. по микрохирургии 7-8 сент.- г.Саратов. - 1989. - С. 106-107
7. Doi K. Basic science behind functioning free muscle transplantation / K. Doi, Y. Hattori, S.H. Tan// Clin Plast Surg 29:483-495. - 2002
8. Резников А.В. Методы восстановления сухожилий сгибателей пальцев с использованием лоскутов на сосудистой ножке в условиях рубцовой трансформации тканей сегмента «предплечье-кость» / А.В.Резников [и др.]// Проблемы микрохирургии. I (V) Международный симпозиум. - М. - 2001. - С.28-29

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

Абдувалиев Ибраим - филология илимдеринин доктору, профессор. ЖАМУ

Авазов Эрнис Абдыманапович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, тарых илимдеринин кандидаты, доцент., e-mail: ernis-ist@mail.ru.

Адишбек кызы Гүлжан- Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университетинин окутуучусу

Акматажанова Перизат Жаныбековна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. e-mail: Perizatzhanybekova153@gmail.com тел.: 0701 7071 49

Алымкул кызы Даткайым - Жалал-Абад гуманитардык-педагогикалык колледжи, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу.

Бейшеналиев Алымкадыр Савирдинович - доктор медицинских наук, профессор, Член корреспондент НАН КР, Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К. Ахунбаева, 0009-0004-8452-7877

Жолдошбаева Ыкыбал Капаровна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент. ORCID.ORG/ 0000-0002-1813-3317

Жороев Акбар Маматович - Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К. Ахунбаева, Национальный госпиталь, г. Бишкек, Кыргызстан.

Саркарова Давлатхон Махаматовна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. e-mail: D75707154@gmail.com .тел.: 0557 110026

Термечикова Алтынкан Маматовна – БАС кафедрасынын улук окутуучусу, ЖАМУ, Жалал-Абад, Кыргызстан

Токтомбаев Медер Амантурович - Кафедра пропедевтической хирургии КГМА им. И.К. Ахунбаева Отделение челюстно-лицевой хирургии Национального госпиталя Министерства здравоохранения Кыргызской Республики

Карбекова Азиза Баймаматовна – э.и.д. Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Агрардык-техникалык институтунун директору

Карбекова Мээримай Жумабековна – К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети. Жалал-Абад, Кыргызстан.

Исмаилова Умут Абдиловна - Кафедра пропедевтической хирургии КГМА им. И.К. Ахунбаева Отделение челюстно-лицевой хирургии Национального госпиталя Министерства здравоохранения Кыргызской Республики

Нусупова Роза Сарыпбековна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты.

Маматова Гулшайыр Тыныбековна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Информатика кафедрасынын доценти

Маратбек кызы Айдаана - ФМББ(М)-21-1 тайпасынын студенти

Маруфов Отабек - магистрант Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,

Осмонова Нургүл Таштановна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Информатика кафедрасынын доценти

Попкова Елена Геннадьевна - Российский университет дружбы народов, д.э.н., профессор Президент АНО "Институт научных коммуникаций" 210471@mail.ru

Сайпидинов Илхам Махамадисаевич - Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргызстан,

Таалайбек кызы Айзада - магистрант ЖАГУ имени Б.Осмонова, Кыргызстан, г. Джалал-Абад Моб: +996 773955355

Усенов Адилет Алимжанович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, окутуучу, магистр, аспирант, 0779282196. ausenovv@mail.ru

Шишкараева Ажар Козубаевна – Педагогикалык институту, ЖАМУ, Жалал-Абад, Кыргызстан

Шарапов Сардарбек Тургунович – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Математика жана математикалык моделдештируу кафедрасынын улук окутуучусу

Шухман Мария Эриксоновна - к.э.н., доцент, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского»

Эрматали уулу Баяман – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад, Кыргызстан, Математика жана математикалык моделдештируу кафедрасынын окутуучусу

Эшиев Талантбек Асылбекович - К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет. Кыргызстан, Жалал-Абад.